

АСҚАР МАҲКАМ

ОҚ КИТОБ

**РОМАН, ШЕЪРИЙ ҚИССА
ВА БАДИҲАЛАР**

Душанбе
«Ирфон»
2008

ББК 75+75·2

М-67

***Онам Зайнаб Хусайн қизига таъзим ила
бағишлайман.***

Муаллиф.

Асқар Маҳкам

М-67 Оқ китоб. - (Роман, шеърий қисса ва бадиҳалар).

- Душанбе: «Ирфон» 2008, 544 саҳ.

Муҳаррир: Абдулло Зухур

Нашрга гайёрловчилар:

Садриддин Ашур ва

Абдулла Насриддин.

Дунё адабиётида “Қора китоб”, “Яшил китоб” каби тушунчаларнинг пайдо бўлганига анча бўлди. Қўлингиздаги “Оқ китоб” шоирнинг ҳаёт ва тарих, инсон ва унинг мураккаб тақдири, азобу изтироблари, енгилли ва эврилишлари, уруж ва хуружлари, умуман, одам боласига хос бўлган тирик ва рост мавзуларнинг шеърий ва насарий талқинидир. Ҳаётнинг асосий етти ранги ўз қатларида етмиш минг сир-асрорни асрайли. Ҳамма гап ани шу сир-асрорни кашф этишида ва бу кашифлик Ҳақиқатга нечоғли боғлиқлигидадир. Бинобарин, ёлгон инсониятнинг мусибати эканини тан олмоқ фурсати етди.

М $\frac{4700000000 \text{ — } 111}{М501(12) \text{ — } 2008}$ — 2008

ISBN978-99947-59-88-0

ББК 75+75·2

© Асқар Маҳкам., 2008.

Д О Р

(РОМАН)

БИРИНЧИ КИТОБ

Босқинчилик (Сўзбоши ўрнида)

Одам боласи ҳали яралмай унинг тупроғига сурункасига ўттиз тўққиз йил ёққан ғам-андух ёмғирлари; оддий арпа нонини топиш машаққатлари; тарихий тараққиёт жараёнида орттирилган турли-туман қонунлар, низомлар, дастурлар, йўл-йўриқлар; ҳаёт араваси чархларининг бировга билдириб, бировга билдирмай гижир-гижир айланиши ва бу аравадан йўловчиларнинг тапур-тупур тушиб қолиши; оддий кўникма, расм-русум, анъана ва урф-одат, турмушнинг тинимсиз ташвишлари; кундалик ҳаловатсизликлар оқибатида, энг даҳшатлиси, чегириб берилган ўткинчи умрнинг аянчли даражада қисқалиги боис инсон ҳаётнинг асосий муаммолари устида бош қотиршни кўп ҳам хушламайди. Бу хушламаслик ҳисси унда ирсиятга айланган. Керак эмас, васаллом. Ирсият темир панжалари билан томоғига чанг солган. Бўйин томирлари, мия катаклари, юрак-бағри, кўз ва юзларигача ботиб кетган бу темир чангал. Атрофга мўлтайиб, совуқ ва бепарво назар ташлайди, кўзлари ўз-ўзидан юмилади, оёқлари судралади, баногоҳ қаршисидан чуқур-чандиқ чиқиб қолса, эмаклаб тушиб олади ва ажриққа бош қўйиб бир оз мизғийди. Соч-соқолига, мўйловларига, қош-қабоғига чивин кўнади. Уйкуга чўккан кўзлардаги ҳолсиз киприкларини тебратиб, чивинларни қувган бўлади. Чумолилар устбошида юриш бошлайди. Бордию, ногаҳон ўша чуқурга сув оқиб келса, секин ўрнидан қўзғалади ва қаёққадир йўл олади. Туйкус бу худобехабар хотинининг ёдига тушади. Хотин болаларидан бирига: «Отангдан хабар ол. Эгам самоварчининг паккасида ўлиб қолган бўлмасин», дейди. Бола ҳайрон. Агар отаси сурункали чой-хўрликдан дафъатан ўлиб қолган бўлса, уни қандай қилиб онасига олиб келиб беради?.. Эшаги бўлмаса, велосипеди бўлмаса, араваси бўлмаса...

Одам ҳамма ерда ҳам одам. Уйининг гирд-атрофи девор билан ихота қилинган, чивин ҳам ўта олмайди. Одам... Ҳолдан тояди, тўйиб ухлагиси келади, ҳаёли тизгинлари бўшаганда бола-ча-

қалари қисматини ўйлай бошлайди. Баъзан эмас, бот-бот касал бўлади, тинчликни истаб қолади, бомбаларнинг гумбурлаши эмас, неварасининг товуши ҳам ёқмайди. Юқориди айтгилган «жаётнинг асосий муаммолари» ҳақида бош қотирмагани ва уларни тош ёнғоқдек қасар-қусурлатиб қақиб ташламагани учун сиз ҳеч кимни айблай олмайсиз. Бу ҳуқуқ ҳеч кимга берилмаган. Боз устига асосий жумбоқ, сарлавҳада келтирилган «босқинчилик»... бўлса? Эгам савоварчи ва унинг чойхўрликдан чакаги қотиб ўлиб қолган мижозлари бутун умри давомида бу ҳақда ҳеч қачон ўйлаган эмас, деб уларнинг ёқасига чанг солишдан Худонинг ўзи асрасин.

Аммо дунёдаги жамийки империя ва императорлар бунга вақт топа билганлар.

Улар бир лаҳза бўлсин тин олмай дунё кезиб, одам овлаганлар... Айни қандайдир ариқми, чуқур-чандиринми ичида анқайиб ўлиб ётган ночор кимсалар мамлақати ҳамиша империя аждарларига ем бўлиб келган. Бурнининг тагига етиб келган Окпоишо лашкарларининг хонликка солаётган таҳдиди ҳақида хабар келтирилганларида бундай мамлакатнинг ҳукмдорлари: «Бир ойлик от йўлидаги мамлакат менга керак эмас», дейди ва ҳарамнинг энг чуқур ерига кириб кетади... Иккинчи бири эса иштонини зўрга йиғиштириб, «Мен бундай итнинг онасиникига киргизиб юбораман...» деб сархуш каловланади ва қусуғига беланади... Бундай мамлакатнинг ҳукмдорлари ёв тумшугининг остига келиб қолганда ҳам ё ўз жигари, ё қўшнисининг гўштини еб, жиққа мушт бўлади, оқибат ватанини, миллатини, номусини, динини бой беради. Халқини хор қилади, аёллари ва қизларини ёвнинг остига тўшайди... Кейин замонлар оша ўша майиқ-маймоқ мамлакатнинг меҳнат асоратидан тоқ зағиға айланган қора-чандир хотинлари фақат ялоқхўр кулларни ва белини хизматга чандиб боғлаган дастёрларни (бу ҳам кул), қўллари мудом кўкрак қафасини кўриқлаган лаганбардор ва арзонфуруш хоинларни туғаверадилар... «Миллатим», «диним» деган Дўкчи эшонларни ёвга тутиб берадилар ва иложини қилсалар, дор арқонини мулоимлик билан ўз миллатдошининг бўйнига ташлаб қўядилар...

Босқинчилик нима?

Дунё бирор соат босқин-чопқинсиз яшаганми?..

Ким босқинчилик қилмаган?..

Ким ҳаётида ақалли тухум ўғирламаган?..

Ким ўзганинг энг тансиқ нарсасига кўз олайтирмаган?..

Ким қўшнисининг девори оша кўкраклари бўлиқ ҳамсоя хотиннинг соясига ўгринча назар ташламаган?..

Ҳатто энг буюк одамлар нигоҳининг қаър-қаърида ўнгарилмас ёвузлик акс этади... Ҳатто авлиёларнинг газабига, кибру ғурурига дучор бўлиш мумкин...

Наполеон нима?..

Гитлер нима?..

Ҳатто Исо алайҳиссалом арзимаган баҳона билан анжир дарахтини кестириб ташлаган. Ҳатто Муҳаммад алайҳиссалом «То башар фарзандлари «Ла илаҳа иллаллоҳу» демагунларича қиличимни қинга солмайман», деганлар. «Жаннат қиличлар соясидадир» деган ҳадиси шариф бор. Аммо бугун ўзларини энг мурувватли дея жар солаётган ва қаердадир оёғи лат еган лайлак, онаси ўлиб қолган кучуквачча, балчикқа беланиб ётган шўрлик тимсоҳ, уммон остида ҳам тухми қуриб бораётган лаққа балик, умуман, итми, битми учун мотам тутаётган маданиятли халқлар содир этаётган ёвузликлар, улар бегуноҳ болалар, аёллар, бутун бошли халқларни йўқ қилиш учун қилаётган қирғин-қатагонлар қошида Наполеон ва Гитлернинг ёвузликлари меҳр-шафқатга айланиб қолади.

Унда босқинчилик нима?

Бугун босқинчиликнинг янги-янги шакллари яралмоқда. Бугунги босқинчилар энг қимматбаҳо либосларда телеэкранлар орқали, ёхуд жуда баланд дунёвий минбарларда туриб ёлғон сотадилар ва бу ёлғонларига жаҳон аҳлини ишонтирадилар. Дунё телевидение деган ёлғон балого дучор бўлди. Бу соткин матоҳ ҳеч қачон рост гапни сўзламайди. Унинг оғзига ким ҳаром лукмасини солиб кўйса, ўшанинг гапини гапиради, холос. Ҳақ ва ҳақсизлик, адолат ва адолатсизлик ўртасида деярли тафовут қолмади. Одам кадри энг оддий кўча итининг кадридан ҳам паст тушиб кетган бугунги кунда империяларнинг «маданиятли» шакллари пайдо бўлди. Улар ўз гаразли мақсадлари йўлида ҳеч нарсадан тап тортмайдилар. Ҳамма ёвузликни энди одам эмас, ракеталар бажаради. Одам мулойим ва иссиқ ўрнида ўтириб, фақат тугма босади. Ўлаётган қашшоқларнинг жонлари ичидан сачраган қон қотилнинг юзига сач-

рамайди, тугмани босиб ўтирган қотил ҳеч кимни қўли билан бўғизламайди. У балки виски ичаётгандир, балки зино қилаётгандир, балки... Ҳамма ишни тугмалар бажаради. Бу – бизнинг замонамиз қотиллари...

Хўш, босқинчилик нима?

Бу мисли кўрилмаган тенгсизлик, асоратга солишлар, очикдан-очик ҳақоратларнинг замирида нима бор? Тўрт кунлик умрини одамларни бўйсиндириш учун тиккан кимсалар ким? Одамнинг одамдан тафовути нимада? Нега биров шоҳ, биров гадо бўлиши керак? Нега биров мойда чўмилмоғи, биров очдан тарра қотмоғи керак? Нега биров фақат ишратда, роҳатда, маишатда, биров эса фақат қора меҳнатда ўтмоғи лозим?

Аслида ана шуларнинг энг қисқа номи – босқинчилик?

Одам одамнинг ҳақ-ҳуқуқига тажовуз, босқинчилик қиллиши мумкин. Атрофингизга қаранг, тенгсизликнинг энг олий намунаси шундоқ бурнингизнинг тагида...

– Етар, – дейди кунлардан бир кун Александр Македонскийнинг лашкарбошиларидан бири. – Дунёни босиб олмоқдан безор бўлмадингми? Бас, Ҳиндга бормаё қўяқол!...

– Сенга, балки етар, – дейди унга жавобан мағрур жаҳонгир. – Менга етмайди!..

Бугун телеэкранларга қараш мумкин эмас. Дунё сиёсий ва экологик бўҳронлар ичида жон талашмоқда. Ўтмиш алломаларнинг башоратлари юз кўрсатиб, қиёмат қоним бўлётгандир, деб ўйлайсиз? Эҳтимол, башарият куёши сўнаётгандир. Бугун ер қурраси бир одимлик масофага айланган бугунги кунда янги империялар бош кўтариб, ер юзи қайта бошдан тақсимланиб олинмоқда. Бу – тарихий жараён. Жараёни эса одамлар ҳаракатга келтиради. Шу одамлар ҳали қадимги Мисрда ҳам бор эдилар...

Одамни одам томонидан эзиш, асоратга солишнинг ҳам тарихи бор. Бу тарихнинг дебочаси одам табиатига жойлаштирилган. Нима сабабдан? Бу саволга ҳали ҳеч ким жавоб топа олгани йўқ. Модомики, одам борлиқ оламдаги ҳамма нарсани асоратга солиши мумкин экан, нега у ўз-ўзини асоратга солмасин? Нега у бир-бировига ҳукмрон бўлмасин? Итдан тортиб битгача ўз тасарруфига олган ҳазрат одам нега ўзига ўхшаш махлуқни кул қилмасин? Этини этга, пўстини пўстга ажратмасин? Ирк, ному насаб талаш-

масин? Қўшнисининг боласи томдан йиқилиб, кучук боладек типирчилаб жон берса нега суюнмасин? Нега ўз вилласи, автолари, хою ҳашамати, доврук-даввораси, шон-шавкати, мол-дунёси, нуфузи, қурол-аслаҳаси, тўкин турмуши, тарихий обидалари, авлод-ажлодлари билан ғурурланмасин? Ахир, у одам-ку! Бутун борлиқ унинг оёқларига тиз чўктирилган (иблисдан ташқари).

Ҳали эрамиздан 3000 йил бурун Мисрда давлат бор эди. Демак, ер юзидаги биринчи империя Исо Масих таваллудидан 3000 йил бурун мавжуд эди. Қадимий Миср тарихини битган қоҳин Манефон (милоддан аввалги 300 йил) фиръавлларнинг ўттиз сулоласини номма-ном санаб ўтади. Тасаввур қилинг, ўттиз авлод ва барчаси фираъвн! Молбоқар, отбоқар, фаррош ё аттор эмас, фиръавн! Улар тинимсиз жангу жадаллар билан ҳаётларига «зеб» берганлар. Тарихнавислар, биринчи сулола шоҳи, яъни Шимоллий Миср ҳукмдори Жанубий Мисрға қарши юришида 120 минг кишини асир олгани, иккинчи сулола ҳукмдори эса, бир муҳорабада 48205 ёки 47209 нафар кишини ўлдирганлиги, 120 кишини асир олганини қайд этадилар. Уруш ўша пайтда ҳам бор эди, асир олиш, кейин бу асирларни ўзларининг ортидан қоладиган эҳромларида итдек ишлатиш ҳам ўша шавкатли замонлардан қолган меросдир.

Одам ўша пайтда ҳам одам эди...

Тигр ва Ефрат дарёлари – тарихга Икки дарё оралиги деб кирган қудратли империя ҳам эрамиздан аввалги учинчи минг йилликда шаклланди. Афсонавий Шумер давлати ҳам ўзаро қонли низолар оқибатида тарих сахнасидан йўқ бўлди. Икки дарё оралигида Шумерлар давлатидан сўнг бош кўтарган Аккад ва Ура давлатлари ҳам ўзларининг қонхўр ҳукмдорлари билан ном-нишонсиз бўлдилар. Милоддан олдинги икки мингинчи йилда икки дарё оралигида афсонавий Бобил давлати қад ростлади. Бобил – Худонинг дарвозаси. Унинг қудратли ҳукмдори Хаммурапи (1792-1750) икки дарё оралигидаги энг қудратли давлатга асос солди.

Тақдир чархфалаги айланаверади. Бобилнинг ўрнида Элам давлати, унинг кулгисаларни устида Ассирия, унинг ўрнида Янги Миср давлати... бош кўтаради.

Одам ўша даврларда ҳам одам эди.

Шарқ ва Ғарб муаммоси ўша пайтда ҳам бор эди.

«Форс салтанатининг бойлиги узоқ вақтдан буён грекларнинг

уйкусини учириб келади. «Форс подшоҳи ва унинг хизматчиларини бахтли дейиш мумкин, – деб ёзганди Ксенофонт. – Бу давлат нақадар улуг, тўкин ва фаровон...» 10000 кишилиқ грек армиясининг Форсга қарши юриши Фарб кўзларини ўйнатган давлатнинг ҳарбий қудрати етарли даражада мукамал эмаслигини кўрсатади. Машҳур Исократнинг «Урушни Форсга, унинг олтинларини эса Грецияга кўчирмоқ керак», деган ҳайкириги ҳамон яшаб келмоқда. Ҳаммаси бўлиб 400 йил давомида юнон оламида Шарқни қайси йўл билан қул қилиш муаммоси кўндаланг бўлиб тураверди. Қайсарлар келди, Қайсарлар кетди. Муаммо муаммолигинча қолаверди.

Фарбни ҳамиша Шарқнинг бойликлари қизиқтирган. Эрамиздан аввалги 4 асрда тарихга Коринф конгресси деб кирган кенгаш қарорига кўра, Юнонистоннинг қадимий шухратини тиклаш зарур эди. Конгрессдан сўнг Филипп II Шарққа қарши урушга ҳозирлик кўра бошлади. Лашкарбошилари Аттала ва Парменионани қўшин билан Кичик Осиёга жўнатди. Бирок эрамиздан аввалги 336 йилнинг ёзида Филипп ўз қизининг тўйида ўлдирилгач, бу ният амалга ошмай қолди. Филипп II дан сўнг тахтга ўтирган унинг ўғли Александр (356-323) марҳум ота режаларини ортиги билан амалга оширди. Эрамиздан аввалги 334 йилнинг баҳоридан Александрнинг тарихий юришлари бошланди. Александрнинг биринчи тўқнашуви 334 йилнинг баҳорида Геллеспонт яқинидаги Граник дарёси яқинида содир бўлди. Ушанда форс армиясида хизмат қилаётган икки минг юнонлик ёлланма жангчилар қўлга олинди ва Македонияга қул қилиб жўнатилди. Чунки, Коринф конгрессига кўра Форслар қўлига асир тушгандарнинг барчаси хоин деб эълон қилинган эди. Кичик Осиё забт этилди. Шарқнинг дарвозаси очилди. Милет, Галикарнас, Сирия, Фаластин, Нил водийси, Тир, Газо, Мемфис, Миср, Мидия, Бобил ва ниҳоят Хиндикуш орқали Бактрияга йўл олган қудратли жаҳонгир армияси олдида тоғлар чўкди, дарёлар чекинди, саҳролар этагини йиғиштириб олди. Аммо Александр Марказий Осиёда қақшатқич қаршиликка дуч келди. Ерлик халқлар қарийб уч йил давомида жаҳонгирнинг қудратли армиясига қарши уруш олиб бордилар. Ҳозирги Хўжанд ўрнида Александрни Эсхата шаҳари қурилимагунча ва аёвсиз жаҳонгир осиелик гўзалга ошиқ бўлмагунча ерлик халқлар босқинчиларга қарши му-

росасиз кураш олиб боравердилар. Эрамиздан аввалги 329 йилда Александр кўшинлари катта талафотга учрадилар. Саклар ва массагетлардан иборат маҳаллий аҳоли македонияликларнинг икки минг кишилик кўшинини тор-мор айлади. Сугд ҳукмдори Спитаменнинг довораклиги, тадбиркорлиги оқибатида Александр кўшинлари саросимага тушиб қолди. Дунё муҳорабалари тарихида партизан урушига асос солган Спитамен душманни гафлатда қолдириб ҳужум қилар ва изини йўқотарди. Ўз замоннинг энг қудратли армиясига қарши курашада қўл келган усул оддий аҳолига қимматга тушди. Спитаменнинг ҳар бир ҳамласидан сўнг Александр фуқароларни қиргин қила бошлади. Спитамен ҳалокати натижасида массагетлардан зафар кўтарилди.

Одамлар ўша пайтда ҳам одам эдилар...

Босқинчилар ўша пайтда ҳам босқинчи эдилар...

Бугун ҳам...

Замин курраси энига ҳам, бўйига ҳам узайиб ёхуд кичрайиб қолган эмас.

Замин миллионлаб шахидлар жисмини ямлагани билан тўлиб-тошиб кетмади.

Қайсарлар келдилар. Қайсарлар кетдилар...

Босқинчи ва келгіндиларнинг янги авлодларидан бири – ёвуз Чингизхон атиги икки йилда Осиёнинг ўзида амалга оширган хунрезликларнинг энг қисқа хронологиясига бир назар ташланг.

Ўтрор бутунлай вайрон қилинди ва ҳеч қандай гуноҳи бўлмаган аҳоли қиличдан ўтказилди. 1221 йилда шаҳар деярли мазористонга айланди.

Бухоро толон-торој қилинди. Шаҳар қарийб бутунлай бузиб ташланди. Аҳоли батамом қиргин қилинди.

Самарқандда оммавий қиргин шу даражага етдики, тирик қолганлар шаҳарнинг бир мавзесини тўлдира олмадилар.

Урганча одамлар сўроқсиз қиргин қилинди. Бу дўзахдан жуда озчилик қочиб қутилди. Амударёга тўғон солиниб, оқим шаҳарга томон буриб юборилди. Сув остида қолган шаҳардан ном-нишон қолмади.

Тус, Дамгон, Симнон шаҳарлари бузиб ташланди, аҳоли оммавий суратда қатл қилинди.

Энг даҳшатли чопқин ўз замонасининг йирик шаҳарларидан

бири бўлган Райда юз берди. Аввалига аҳолининг тўнғич бўғини бутунлай қириб ташланди, кейин қолганлар ўлдирилди. Шаҳар бўм-бўш ҳолатга келтирилди.

Обод ва маъмур шаҳарлардан бири бўлган ва тарихий Авесто китобида тилга олинган Балх аҳолиси ҳеч қандай қаршилик кўрсатмасдан сўзсиз таслим бўлишига қарамасдан қириб ташланди.

Чингизхоннинг ўғли Тулейхон Марвда шаҳар майдони ўртасига олтин тахтини ўрнатиб, бутун аҳолини йиғиб келишга амр этди ва уларнинг бошини танасидан жудо қилди. Аҳоли ичидан фақат 400 хунарманд омон қолди, Тулейхон уларни Мўғлистонга жўнатиб юборди.

Нишопур шаҳри бутунлай вайрон қилинди, аҳоли қириб ташланди. Яна ўша мудҳиш Тулейнинг буйругига кўра, тириклар ўликлар орасида яшриниб, жон сақламасин учун ҳамманинг баробар боши танасидан жудо қилинди.

Бомийнда Чингизхон бу ерда ҳалок бўлган неварасининг қасоси учун тирик мавжудотни қириб ташлашга амр этди ва шаҳарнинг ўзини ҳам ер юзидан сидириб ташлади.

Жалолиддин Мангубердини қўлга туширолмаган Чингиз бунинг алами учун Ғазна шаҳрини қиличдан ўтказди.

Хирот шаҳридаги оммавий қирғин бутун ҳафта бўйи давом этди.

Нисо шаҳрида асирларнинг қўллари бир-бирига боғланиб, шундан кейин ёш-қари аёвсиз суратда ўлдирилди.

Кум шаҳри Чингизхон лашкарбошилари Жаба ва Субутойнинг фармони билан толон-торож қилиниб, бузиб ташланди...

Сиз бу қонли сарҳисобдан толиқдингиз. Димоғингизга қон ҳиди уфурилди. Кўзингиз ўнгидан чопиб ташлашаётган болалар, ёқиб юборилаётган хотинлар, кексалар, умуман, бир сўз билан айтганда одамзот аталмиш тоифа ўта бошлади. Сиз бир лаҳза ўзингизни ўшалар ўрнида тасаввур қилдингиз. Бўйингизга ғарчиллаб қилич тушаётгандек, онангизни ёхуд синглингизни от туёқлари остида топташаётгандек туюлди. Агар шундай бўлмаса, агар бўйингизда қиличнинг совуқ таъмини туймасангиз, демек ҳали одам эмассиз, ҳатто жуда улуғ зот бўлган тақдирингизда, балки султон, балки валий бўлганингизда ҳам ҳали одам эмассиз...

Хўш, босқинчилик нима?

Пахса деворлар орасида мудраётган болалар отлар дупуридан тош қотади. Тиллари танглайларига ёпишади. «Она, – дейди болалардан бири юзига оғир кўрпани қалтироқ қўллари билан торгаркан, – қўрқаяпман...» Она қўрқув йиртиб ташлаган кўзларини эшикка томон тикаркан, жон ҳолатда боласига тасалли беради: «Кўрқма, болагинам, мен борман...» Эй одамлар, ана шу қўшалок ва мунглуғ қўрқув учун ер юзида ҳар нечук қўрқув соладиганлар яшамаслиги керак. Одамнинг одамга ёлгон гапириши мумкин эмас. Одамнинг одамга даҳшат солиши мумкин эмас, одамнинг одамга тажовуз қилиши мумкин эмас. Ҳатто бўрилар, йирткичлар бири-бирига силаи раҳмда бўлишаркан, ҳатто одамхўр газандалар бири-бировларига шафқат қиларкан...

Тарихчиларнинг қайд эгишича, Туркистоннинг «босқинчилар томонидан асоратга солиниб, мустамлакага айлантирилган ҳудудларида 1856 йилдан 1916 йилгача 4922 марта катта-кичик ғалаёнлар бўлиб утган...» (Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 2004 йил, 17 сентябрь, №37). Бу ғалаёнлар энка-тинкаси қуриган, хор қилинган, азоб ва азиятдан, зулм ва бедодликдан сабр қосаси тўлиб тошган оддий халқнинг исёнларидир. Мустамлакачи, босқинчиларнинг қасофати, зулмнинг энг оғир тошлари оддий халқнинг бошига тушган. Юрт соҳиблари, хонлар ва беклар, халқни ҳимоя қилиш зиммасида бўлган амиру умаро, шу халқнинг нонини еб қариллаган сипоҳ қолиб, оддий меҳнаткашлар паншаха ва ўроқ билан ўзини, ўз уйини, ор-номусини, иффат ва исматни ҳимоя қилган. Ҳокимлар эса сотқинлик, хушомад, мунофиқлик йўллари билан фақат ўзларининг жонинигина асраш пайида бўлганлар. Туркистон халқлари бошидан сўнгги беш юз йил давомида кечган қонли фожиаларнинг асосий айбдорлари Туркистон ҳокимларидир.

Бугун атом деган тушунча бор. Энди на отлар дупури, на танкларнинг қалдирик отиб юриши, на «яқув-яқув» дегувчи лашкарлар талвасаси, на... Бугун атом деган ҳодиса бор. Одамларнинг жонини уйқуда оладиган, одамларни жой-жойида қотириб қўядиган, ёхуд лаҳзада кул-кукунга айлантирадиган «император».

Сиз биласизми, босқинчилик нима?

Мен эса билмайман...

Ҳатто кимдан сўрашни ҳам билмайман...

Тарихлар мақтанади, соҳибқиронлар, наполеонлар, чингизхонлар билан. Темур Зулфиқорнинг маъшуқаси Чингизга шундай муҳаббат изҳор этади: «Ҳокон!.. Мен сени севаман!.. Мен сенинг суллар кўксидан сочилиб оққан биянгман!..» Тарихлар Миср эҳромлари деворларига нақш этилган ва мудом одам қонида чўмилган фиръавнлар ҳақида сўйлайди. Ҳатто Куръон ҳам уларни унутмайди. Тарих нукул одамхўр султонлар, амирлар, хонлар ҳақида гапирaveraди. Бир халқни кириб ташлаган қонхўр бошқа бир халқнинг отаси, кўзларининг оқу қорасига айланади. Унинг ҳаққига дуолар қилинади, қозонлар осилиб, ош торгилади. Ўғиллар унинг номи билан аталади. Қилич тутган кўлларда гуллар солланади, пойига чамбарлар кўйилади ва зиёратгоҳга айлантирилади. Бир халқни билкул қиличдан ўткарган зотлар бошқа бир халқнинг уйининг тўрида яшайди. Уларнинг оёқларига чироклар ёқилади, агар Худо кечирган бўлса, руҳидан мадад сўрашади. Қонхўрлар авлиёлар сафида талқин этилади. Хутбаларга кўшишга амр қилинади. Уларнинг қабрлари устига тикланган макбаралар асрлар давомида зиёрат аҳлининг «қибла»сига айланади. Ҳанга маталаблар дунёнинг гоҳ у кутбидан, гоҳ бу кутбидан оқиб келадилар ва ўлик императорларнинг устидан ҳатлаб ўтаверадилар. «Қара, Цезарнинг ётишини!..»

Хўш, босқинчилик нима?

Мен билмайман?

Ким билади?

Тарихлар алдайди.

Нега бировнинг ҳаққига, ҳаётига тажовуз қилаяпсан, босқинчи?

Менинг уйим, эшик-элим, боғ-роғларимни нега талайсан, десаңгиз, қилич яланғочлайди ва чопа бошлайди...

Одамни одам қилай деб ер юзига бир юз йиғирма тўрт минг пайғамбар келибди. Бир юз йиғирма саккиз минг дегувчилар ҳам бор. Буюк илоҳий дастур Куръон бу ялавочларнинг йиғирматасини ёд этади, холос. Пайғамбар Муҳаммад алайҳиссалом «Худо бир, барча пайғамбарлар биродардирлар» деганига қарамасдан, умматлар нукул бир-бирини ўлдириш билан шуғулландилар. Бошқа дин, бегона эътиқод қолиб ўз диндош биродарларини ўлдирмақдан чарчамадилар. Хўш, бу нима? Бу динми? Эътиқодми? Иймонми? Нима

ўзи бу?

Нега ер юзида ўн минг йилдан буён яшаб келаётганига қарамасдан одам кўшнисининг уйига ўзининг кимлиги ҳақидаги маълумотларсиз бош суқа олмайди? Бу давлатлар, мамлакатлар нима? Бир-бирига бостириб кириш учун яратилган воситаларми?

Бир ёзувчининг мўғул босқини ҳақидаги хикоясида шундай даҳшатли манзара бор. Азбаройи жоҳиллигидан кўзларни юз лавҳида йўқ бўлиб кетган сахройи Нишопурни лахта-лахта қилиб, аҳолининг буйнига арқон солиб чиқади. Одамлар бозорини, яъни кул бозорини ташкил қилиб юборади. Асирлар орасида шайх Фариддин Аттор ҳам бор эди. Ўз асирларига кўз-қулоқ бўлиб турган мўғулга қараб, маҳкумлар ёлворадилар:

– Бизни нима қилсанг қил, уни кўйиб юбор!

– Кимсан? – дейди хайратда қолган мўғул шайхнинг ёнига келиб.

– Аттор, – жавоб беради шайх бошини кўтармай.

Мўғул ҳеч нарсани англамайди.

– Султонмисан?

– Йўқ...

– Кимсан?

– Аттор...

Асирлар яна ёлворадилар:

– Бизни нима қилсанг қил, уни кўйиб юбор!

– Кимсан, ахир, гапир! – дейди ғазабга минган босқинчи.

– Аттор, – дейди шайх хаста овозда.

– Савдогармисан?

– Йўқ.

– Кимсан?

– Аттор!..

Босқинчи Атторни қаёқдан билсини? У ҳеч нарсани англаёлмайди ва шайхни аёвсиз чопиб ташлайди.

Босқинчи бир юртга оёқ босса, албатта, ўша юртнинг муқаддасларини йўқ қилади. Агар босқинчи насроний мусулмон юртга юриш қилса, даставвал, масжидларга ўт кўяди, бордию мусулмон насоро юртга бостириб кирса, калисоларни кун-фаяқун қилиб ташлайди. Биз эса, Муҳаммад алайҳиссаломнинг «барча пайгамбарлар биродардирлар» деган ҳадисини бот-бот эсга оламир.

Жони халқумига келган ҳинду Маҳатма Гандининг ҳузурида йиглайди.

– Мусулмонлар оиламни қириб ташлади!.. Нима қилай!?

– Етим қолган мусулмон фарзандини топиб парвариш қил! – дейди дунёнинг энг сўнгги Одами – Маҳатма Ганди.

Босқинчи нима?

Баъзан ўз-ўзимча тасаввур қиламан: мана, ёнимада Темур ё Наполеон.

– Нима қилардингиз таслим қилинган мамлакатларда калла-миноралар қуриб?

– Афсуски, ўша пайтда бўлмагансан...

– Ақалли асир олнш мумкин эди, ақалли болаларга шафқат қилиш керакмиди?

– Дунёни зулм ва таҳдид билан тиз чўктириш мумкин, холос!

– Дунёни зулм за таҳдид билан ушлаб туриш ҳуқуқини сизга кимдир бермагандир?

– Айтдим-ку, минг афсус, ўшанда йўқ эдинг, бўлмаса...

– Тушунаман...

– Ана энди ақлинг қиряпти.

– Йўқ, бари бир менинг саволимга жавоб берасиз?

Чунки, мен Гўри Мирнинг ичидаман, сиз эса мрамар қутининг тубида. Менинг ёнимга чиқа олмайсиз. Қилич тутолмаймиз. Бедов минолмайсиз. Сипоҳларингиз ҳам ернинг остида. Лашкарбошиларингизнинг аксарияти Шохизиндада ётибди. 191 филга ортиб, Ҳинддан ташиб келтирган ўғрилиқ молинингиз аллақачон тархон бўлган...

– Мен шарияти исломияни жорий қилдим. Мен – Худонинг қиличиман! Мен – Холид ибн Валидман!

– Амир Хусайнга садокатда айбланган ва сизнинг фармонингиз билан қириб ташланган Балх аҳли, толон-торож қилинган Хоразм, фарзандингиз Мироншоҳнинг амри билан ер билан баробар қилинган ва бошларидан минора ясалган Ҳирот аҳли, бу гал ўзингизнинг фармони олиянгиз билан бошларидан минора тикланган Исфаҳон аҳли, тириклайин минора деворига қўшиб юборилган сабзаворликлар, худди шундай жазога мустаҳик бўлган сеистонликлар, Заранж шаҳри фуқаролари, астрободликлар, машҳадликлар, багдодликлар, ҳиндулар, сирияликлар... кофирларми-

ди?..

– Сен ншмани ҳам билардинг. Замон шундай эди ва сенинг замонинг меникидан қолишмайди. Аммо, мен қаердаки шариати исломияга путур етган бўлса, қаердаки Худонинг амрларидан бош тоблашаётган бўлсалар, минг йилликларга ибрат бўлсин учун қиргинлар қилдим. Каллалардан миноралар ясадим, одамларни тириклай деворларга қўшиб юбордим. Ушанда қўлимда қилчичим ҳамма нарсаи кесарди, синоҳларим биргина ишорам билан дунёга ўт қўйишга хозир эдилар. Бироқ ана шу ишлардан кейин тун чўкиб атрофимда хотин-халажларнинг оху фарёдлари янграй бошлагач, кўнглимни ваҳима чирмаб оларди. Каллалар умбалок ошиб бостириб келар, бошсиз таналар бутун атрофни қоплаб олгандек туюларди. Гўё ер юзи нукул бошсиз вужудлардан иборатдек эди. Тун ярмида таҳажжуд намозига туриб, тонггача ибодат қилардим, Худога йиғлаб ёлворардим, бироз тасалли топгандек бўлардим, тонг ёришган заҳоти яна ўша даҳшатли Темурга айланардим. Тонг шуълалари билан қороғулук чекингандек, менинг ҳам юрагимдан тунги ибодат ва тазаррулар чекинара, от жиловидан тутганимни сезмай қолардим. Тулпорларнинг беором кишноқлари кўнглимда енгиб бўлмас эхтиросни уйғотар, ёвқур лашкарларим менга қараб қоматларини янада ўктамроқ тутардилар. Мен яна Темурга айланардим. Дунёнинг сўнгига довур етиб боргим келарди. Тўғри, мен калламинорлар қурдим, лекин калламинорлар ёнига авлиёлар ва анбиёлар учун мақбаралар тикладим, азизларни эъозладим, олимпиамоларнинг бошини силадим, сенга ўхшаш ёзув-чизув билан тирикчилик қиладиганларнинг минг-минги менинг эшигимда нон еган. Аммо қаердаки шариати исломияга қилчалик захм етган бўлса, мен унинг ўчини осмон баробарида олдим. Бир гуноҳ учун бутун мамлакатнинг хунини сўрадим. Биргина ёзуқ учун бир юртни тавбага келтирдим. Биргина маъсият учун ҳаммани гуноҳкор билдим. Яна тун ва яна тазарру. Таҳажжуддан тонггача йиғлардим. Бироқ бу йигимни фақат Худо кўрарди, холос. Уни ёнбошимда ётган хотинларим ҳам кўрган эмас. Мен кўз ёшимни ҳеч кимга кўрсата олмасдим. Одамлар мени шафқатсиз Темур деб билишлари керак эди. Мени йиғлоқи Темур эмас, оламга даҳшат солгувчи Темур деб танишлари лозим эди. Менинг замонимда биров ўзганининг молига кўз олайтира олмасди, биров бировнинг хотини би-

лаш ўйнашмасди, ҳеч ким ўғрилиқ, қароқчилик, хийнат деган нарсани билган эмас. Менинг замоним – Ислоҳ замони эди. Қилишимнинг ҳар зарбида пирларимнинг фатвоси бўларди, мен уларнинг иродаларидан бош тортган эмасман. Аммо, билардим. Яхшилик билан ҳеч ниб битмаслигини билардим. Мамлакатни, раиятни дуо ва насиҳат билан бошқариб бўлмайди. Буни сен билмайсан. Халқнинг оғзига ҳаминша ҳолва солиб бўлмайди. Буни сен қайқдан биласан! Атрофингга қара, худодан кўрқмаганлар нималар қилишмоқда. Қонун дейсанми? Қонунни одам яратади. У қогоз. Уни яратган одам, қандай қилиб бўйсинмаслик йўшларини ҳам топа олади. Қолаверса, одамзот назарни пасти махлук, уни ҳар йўл билан сотиб олиш мумкин. Менинг ҳаётимда сотқин ва хонилар лашкаримдан зиёд эди. Аммо мен қонунни эмас, Худонинг айтганини қилдим. Бугин ўзинга ҳавола. Дунё бир замон менинг номим билан нафас олди. Дунё бир замон менга бўйин сунди. Кейин ҳаммаси илкимдан кетди. Ҳаммаси бекор бўлди. Мендан кейин салтанат молхонага айланди. Дин ва шарият сусайди, худо ва пайғамбардан бош тоблаш бошладилар. Худо ва пайғамбардан бош тоблаш нима эканини сен билмайсан. Чунки сенинг имонинг заиф. Чунки сенинг имонинг терак шоҳидаги барглардек титраб турибди. Сен ҳозир кўриб, тутиб турган нарсанга ишонасан, холос. Шариятдан бош тоблаш мумкин эмас, буни унутма! Зотан мен ҳеч қачон унутган эмасман. Мен оддий шаръий талаблардан юз бурган кимсалардан аёвсиз ўч олардим. Мен учун таҳорат қондасини бузган одамдан кўра даҳшатлироқ одам йўқ эди, мен майхўрларнинг томоғига бу дунёнинг ўзида кўргошни кўйдим. Мен зинкорларни шу дунёнинг ўзида тошбўрон қила олдим. Мен ўғрилар илкини кесиб ташладим. Мунофиқ, риёкор, ёлгончилар мен билан суҳбат қура олмасдилар. Мен намоз адо этолмаган кимсани тушунмайман. Сен эса буни тушунмайсан. Мен худогоа ширк келтирганларни кечирмасдим, сен буни англамайсан. Мени Худонинг қамчиси дейишарди. Буни муфтий ва қознол қуззотлар айттишарди. Аллақандай сўзамол маддоҳлар эмас. Мен калламинорлар қурган юртлардан келган хабарларни сен ўқимагансан. Агар ўқиганингла эди, калламинор эмас, бошқа нарса қурган бўлардинг. Баччавозлик, хонлиқ, майхўрлик ва майфурушлиқ, фоҳишабозлик, ўғрилиқ, қаззоблик, қароқчилик авжига минган юртларнинг қулини кўкка со-

вурдим. Калламинорлар эслардан чикди. У зоғлар ва ўлаксахўрларнинг хотирасида тирик, холос. Ягона жоме масжидига айланган салтанатдан итхона қолди. Мен дунёни яхлит ибодатхонага айлангирмоқчи эдим, бўлмади. Ажал илки баланад келди. Бир одим қолган эди. Фақат бир нафас. Чин-мочинни тиз чўктирганимда, ўша жомени тиклаган бўлардим. Кейин билардинг Темурнинг қудратини. Бу ҳам ўзининг иродаси. Ўзи истамади. Сенинг авлодларингга ҳам бу синов керак эди. Мана, синовдан ўтаялсанлар...

– Пушаймонлигингиз нимадан?

– Шариатни бундан ҳам қаттиқроқ ҳимоя қилолмаганимдан. Агар бир калламинор ўрнига ўнгасини қурганимда эҳтимол шариат бугунги аҳволга тушмасмиди?

– Ҳаммаси ўзининг иродасида бўлса, калламинор нима қила оларди?

– Мени калламинорлар билан синаган бўлса, гуноҳим нимада? Балки сени қўлинггаги шу ожиз қалам билан синаётгандир...

– Балки...

– Қиличидан қон, косасидан ёвгон оққан султонни тахти фармони билан, ичаги қургаган гадо ва садақахўрларни халга-хуржунни билан, мечкай ва тамаъгир тиланчини тўрваси билан синайди. Буни ҳеч қачон, ҳар нечук ҳолатда ҳам унутма. Кўзинг очик, тириксан, шуни билгилки, бугун ҳамма синов –имтиҳонда. Зардўзи тўн, шоҳи яқтак, оқ иштон ва саллага чирмалганлар ҳам, мингта хотинлик, мингта чўрилик, мингта маҳрамлик, мингта қўйликлар ҳам. Ҳамма ўз ўрни ва мақомида синалади. Султоннинг синови подавоннинг синовидан оғирроқ. Мингта хотинликнинг синови, бева ёхуд суққабон ва мужаррадлар имтиҳонидан қалгисроқ бўлади. Ким ёлкасига оғирроқ юк ортган бўлса, эртага ўша юк учун жавобгардир. Бугун баданини мингта чўри ялаган бойваччаларнинг баданини минг битта шиллик қурт сўради, бугунги қорни қатталарнинг аҳволни ҳавас қилгулик бўлмайди, бу қоринлар ичида илону чаёнлар рақс тушади. Буни мен – Темур айтяпман. Бугунги ёлгончилар, козибларнинг тилини морлар сўради. Бугунги хушомадўй, иккиюзламачи, хоинлар жасадини итлар ҳидлайди... Бугунги беномусларнинг орқа-олди бир бўладиган замонлар келади. Буни мен – Темур айтяпман...

Одамларнинг бошига балодек ёғилган ланкаларим Оллоҳнинг

балоси эканини сен қайқдан биласан? Чиндан, мен одамларни жа- золаш учун юборилган қамчидирман. Балки, уларни савалаб ту- риш учун Худо ёлғиз мени юборгандир. Аммо, унутма, ҳеч ким- нинг товониға ҳатто тикан шунчаки тасодифан санчилмайди. Бу оламда тасодиф йўқ ва бўлмайди ҳам. Мен – Темур тасодиф бўлдим- ми? Дунёга биздан кейин ҳам не шоҳлар, не-не султонлар келди. Уларнинг қай бири Темур бўла олди. Бўла олишармиди? Худо иста- мади. Худо истаса, бўларди. Чунки улар Худони ишташмади. Нафси амморани тия олишмади. Худонинг айтганларига юриш- мади. Нафсининг айтганларига бўйин сунишди. Расво бўлишди. Худо ягонадир. Мендайлар ҳам ошиб-тошиб ётганимиз йўқ. Мен ҳам тоқман. Ягонаман. Лекин на салтанат, на дунё бойликлари кўзларимни ўйнатган эмас... Бирор бир қалам соҳибни менинг ҳақимда тўғри гапни ёзгани йўқ. Бари ёлғон. Бир тоифаси мени пайгамбарлар сафига кўшиб қўйди. Бир тоифаси тупроққа бела- ди. Унутма, маддоҳлар ҳеч қачон тўғри гапни ёзишмайди. Ким айтди мени пайгамбар деб? Ким мени юз йилда дунё юзига бир келадиган зотлардан деб атади? Бари бўҳтон. Мен оддий одам эдим. Су- ратим султон эди, холос. Мен ўша суратга ҳам тупургандим, ле- кин ҳеч ким Темурни гадо сувратида кўриши мумкин эмасди. Оло- мон сувратга қараб сени хурмат қилади. Агар пайгамбарсифат бўлсангу сувратда гадо эсанг, ит ҳам сенга қарамайди. Буни мен – Темур айтганиман...

XVIII асрнинг биринчи чорагидан бошлаб Шарқ халқлари бо- шида қора қуюн чарх ура бошлади. Бу қуюннинг тақдири Шарқ халқлари ҳаётининггина эмас, тарих ғилдирагини буткул тесқари томонга йўналтириб юборди. Дунёни оддий буюмдек тақсимлаб олишининг янги шакл ва услублари яратилди. Ниҳоят иқтисодий гараққийётнинг илмий асосларга таянган ва том маънода кашфиёт деб тан олинган даври ибтидо топи. Инсоният тарихи ва тамад- дунининг умри Шарқда тугаб, Ғарбга томон ўтиб кетди. Шарқ мамлакатларининг инсоният тамалдунидан ортда қолиб, итнинг кейинги оёғига айланиши Худонинг тақдири бўлса-да, бу тақдир- ни тақдирпешалари йўқ эмасди, зотан Худонинг тақдирини одам- лар амалга оширадидлар. Агар тақдир уларни маҳв этмоқни иста- са, буни одамлар ўз қўллари билан адо этадилар ва албатта, гу- ноҳкорни ҳам ўзларидан ясадилар. Чунончи, майда-майда хон-

ликларга бўлиниб кетган Мовароуннаҳр халқларининг тақдири ҳеч қачон шу уч хонликка боғлиқ эмасди. Хонлик яна минг йил яшаш мумкин эди. Қўқон ўз ҳолича, Бухоро ўз ҳолича, Хива ўз ҳолича. Жуда яхши яшашарди. Аммо тақдир қўли бу тарқоқ салтанатни имтиҳон қилди ва натижада имтиҳонга дош беролмаган салтанатчалар зумда тўкилиб, сувга сингиб кетди. Хўш, бир вақтлар тугулган муштдек, ушалмаган тоғ тошидек мустаҳкам бўлган туркий империялар нима сабабдан шу қадар заифлашдики, охир-оқибат бу салтанатдан қолган хаскапаларни шимолдан кўтарилиб ва ҳали у қадар қудрат соҳиб бўлмаган шамол кўчириб ташлади. Унинг шох-шаббалари тўзиб, чор атрофни тўзонга, хас-хашакка тўлдириб юборди. Дунёни етти карра тиз чўктириб, етти карра соҳиб салтанат бўлган халқлар арзимас душманнинг қўлида маҳв бўлдилар. Бунинг ўз сабаблари бор. Токи ана шу саволларга тўғри жавоб топилмас экан, сир сирлигича қолаверади.

Биринчи ва сўнги муаммо бу мусулмон халқларнинг ижтимоий-сиёсий, маърифий-мафкуравий хусусияти билан чамбарчас боғлиқ. Ҳақиқий исломда ватан тушунчаси йўқ. Бутун ер юзи – ватанлигидан ташқари, асл Ватан бу – охират дёври. Шу сабабдан халифаликнинг исталаган давлатида, азон товуши эшитилиб турадиган ҳамма ерда яшаш мумкин. Масжид, минора ва азон. Бу хусусият, бугунги, шовинизмга ҳам, миллатчиликка ҳам ўхшамайди. Шовинизм ва миллатчилик, у қандай мазмун-моҳиятга эга бўлишидан қатъий назар, охир-оқибат ҳар нечук миллатни йўқ бўлишдан асраб қолади. Дин барча миллатларни тенглик олимпиага олиб чиқади ва ҳаммани бир одамга айлантиради. Ҳарчанд, миллатлар, ирқлар хусусида кўп гапирилса-да, исломда ягона миллат бор, холос Бу – мусулмон миллати. Тарих гувоҳ, бу миллат дунёни батамом забт этган пайтлар ҳам бўлди ва буткул бўлмаса-да қарийб маҳв бўладиган пайтлар ҳам бўлди. Биргина мисол, собиқ шўролар даврида, аниқроғи, ўтган асрнинг 80-йилларида дин ва диний эътиқод тушунчаси, умуман, жамиятни тарқ этди, бизда (яъни, шўролар давлатида – А.М.) диний муаммо колмади, деб эътироф этиш бошланди. Аммо кутилмаганда Эронда содир бўлган Ислом инқилоби Шўро раҳбарларини сергак торттирди. Эътиқод бутун бошли жамиятда бирдек яшаш мумкин эмас. Эътиқодсизларча яшаб ўтиб кетиш ҳам мумкин. Зеро, собиқ Шўролар ҳукмронлиги

даврида бир неча авлод энг оддий диший тасаввурларсиз оламдан ўтиб кетдилар. Бир неча авлод. Агар бугунги авруполиклар, ўзларини ийсопараст деб кўкракка ураётган шахслар ҳақиқий Масихнинг кимлигини билганларида эди, Аврупо фақат черковлардангина иборат бўларди ва тамомий исловотхоналарга кўшилиб барча шаҳарлар гулхан ичида ловишлаб ёнган бўларди.

Русияни салтанат деб эълон қилган ва бу салтанатни узоқ-узоқ яшашини, дунёни тиз чўктириб, Шимолдан Жанубга, Жанубдан Шимолга томон фақат славянлар яшаётгани орзу қилган, холи ҳаётлик пайтида Мовароуннаҳрнинг бўйсиндирилишини кўриш насиб этмаган Петр Биринчи қачонлардир дунёни забт этган ва тарихда энг кудратли салтанатлардан бирига асос солган Амир Темурни эшитган чиқарди. Нега энди буюк соҳибқироннинг ватанини шундай қолдириш мумкин? Осиё бадавлат мамлакат, ўйларди у. Империянинг ҳарбий ва иқтисодий кудратини ошириш, Хитой, Ҳиндистон, у ёғи Тинч Оксанига довр бориш учун бу ўлкалар шунчаки плацдарм вазифасини ўтайди.

Гўри Мир атрофида куф-куфлаб юрган шамол буюк жаҳонгир сўзларини эшитгиси келгандек тиш олади. Ювуқли-ювуқсиз ҳангаматалаблар сақич чайнаб, музқаймоқ шимиб кириб чиқаётган даҳшатли жаҳонгир даҳмасида даҳмаларгагина хос сукунат яшайди. Бир вақт ўғирлаб кетилган қора мрамар дарзларидан кимдир термилиб тургандек туюлади. Балки бу кун кеча уммон оша келган қандайдир сайёҳнинг шимидан тушиб қолган кумурсқадир, балки яна кимдир даҳмани қарс ёриб, устухонларини сазойи бўлишидан хавогир чекиб, келгиндиларни кузатиб турган жаҳонгирнинг ўзидир? Ким билсин? Жаҳонгирга оғир, энди эшик оғалари йўқ бу зах бинога хоҳлаган киши кириб чиқаверади. Бир замонлар ҳатто султонлар биргина дийдорини кўриш учун тоғу тош оша келган соҳибқироннинг гўрини истаган одам гўрт томонидан кузатади, ажабланади, нақшлардаги сидирилган зарҳаллар ўрнига қўл текизиб кўради. Даҳма жим-жит. Аммо бир гал у бутун дунёни ларзага солди. Соҳибқироннинг жасади исён кўтарди. 1941 йил 21 июн куни бир гуруҳ шўро олимлари даҳмани очганларидан сўнг, жаҳон уруши бошланди. Соҳибқирон даҳмасини «кун-фаякун» қилган ва онгли ҳаёти давомида ҳеч қачон худога ишонаган, аксинча, қаерда бир художўйни топса, соқолни қиртишлаган шўро

олимларини бундан огоҳлантирмоқчи бўлган самарқандлик ула-моларга ҳеч ким кулоқ солмади... Жасадшунослар буюк жаҳон-гирнинг сўнгаларини қўллариди тутиб кўрдилар, уни ёш чақалоқни кўтариб тургандек кафтларида айлантириб, ўбдон ўргандилар ва махсус халталарга солиб, Масковга элтдилар. Бир вақтлар дунёни ларзага солган жаҳонгирнинг калла чаноғи машҳур жасадшунос-нинг Масковдаги уйида – ошхонасида бир неча кун ахлат кутиси ёнида сақлангач, ўзига келган жасадшунос чаноқни ўрганишга ки-ришди. Уруш давом этарди. Шўролар бошига оғир кунлар туш-моқда эди. Кимдир Сталинга Амир Темурнинг сарсон ва саргар-дон калла чаноғи ҳақида ахборот берди: «Мағлубиятларимизнинг бош сабаби – чанок...» Бир замонлар «Инжил»нинг мунглуғ оят-лари руҳида тарбияланган ашаддий Масихоқуш сергак тортди ва зудлик билан саргардон чаноқни дахмага қайтаришга фармон бер-ди. Қаердадир, Курск ёйида кезиб юрган «жаҳонгир» Самарқанд-га қайтди. Аммо, худо билсин, ҳақиқий чанок қайтдимми, ёхуд бо-шқа бир чанок қайтдимми, бизга қоронғу? Орадан ярим аср кечиб, ҳеч ким соҳибқироннинг жасади хусусида гап очишни истамайди. Худо кўрсатмасин, учинчи жаҳон уруши бошланса нима бўлади? Амир Темур ўз оромини бузган зотларни нега жазолади? Нега ду-нёни қайта қон уммонига айлантирди? Нега одамзот уруғини кури-тиб юборди? Калламинорлари етмасиди? 191 филда ташиб кел-тирилган мол-дунё етмасиди? Ким билсин? Эҳтимол барча қирғ-инлари учун тазарру келтирган буюк жаҳонгирнинг оромини қайта бузган шаккоқлар унинг газабига дучор бўлгандирлар, балки... Бу одамзот ақли етадиган ҳодиса эмас.

Умуман, босқинчилик нима эканлиги қиёматгача жавобсиз са-вол бўлиб қолаверади.

Аммо шуни унутмаслик керакки, Худонинг барҳақ пайгамба-ри бизни ўз даврида огоҳлантирган эди: агар Худонинг неъматла-рига куфр келтирсангиз, агар берилган неъматларнинг бетига ту-пурсангиз, неъмат соҳибини унутиб, ўзингизга маҳлиё ва мафтун бўлсангиз, Яратгувчи бошингизга бало юборади, бу балони бо-шингиз устида қоим қилади...

Бирок, босқинчилик нима?

Бу саволга жавоб бергулик одам борми?

Бу саволга на тарих, на тарихчилар, на аҳли дониш жавоб бера

олмайди.

Бу саволга жавоб кидирган кутубхоналарнинг кули кўкка со-
врилади. Бу саволга жавоб истаган тарихчилар шайх Аттордек чо-
пилади. Иложи йўқ. Босқин Шарқдан ё Фарбдан, Шимолдан ё
Жанубдан бўлмасин, унинг муддаоси битта – ҳақиқатни бўйин
синдириш, қоринни астойдил тўйдириш. Ҳали ҳеч ким туйқус
бостириб келган ёвга дош берган эмас, аммо барча босқинчилар
охир-оқибат ўзлари босиб олган халққа сингишиб, йўқ бўлиб кет-
ганлар. Бугун қадимий Туркистонда рим, юнон, араб ва мўғуллар-
нинг на тил, на урф-одат, на наслу насабинини эслай олмайдиган
авлодлари яшайди. Бугун рус босқинчиларининг қариб, тўкилиб
қолган авлодлари Туркистон қишлоқларига дафн этилар экан, пар-
чаланиб, йўқ бўлиб кетган шўролар мамлакатининг қай бир гўша-
сига кўчиб кетган фарзандлари ота-оналарининг дафн маросим-
ларига етиб кела олмайдилар. Мункиллаган собиқ империячилар-
нинг авлодлари ёлғиз кезишаркан, улар кншида шафқат ҳиссини
уйғотади, холос.

Шаҳарнинг жим-жит хиёбон ва гавжум гузарларида қомати
икки букилган, ихчам бозор араваси етаклаган ёхуд тўр халга кўтар-
ган ажнабийларни кўргансиз. Уларнинг аксарияти мушукдан йи-
рикрок, пахмоқ, хийла тантиқ кучукваччаларни эргаштириб ол-
ган бўладилар. Бугун бирмунча толиққан ва асабийлашган, акса-
рият ёлғиз ва суққабош яшаётган бу одамларнинг ота-боболари
Туркистонга катта мақсадлар билан келишганди. Улар Туркистон
оша Афғону Эронни тиз буктириб, Ҳинд уммонига довур бор-
моқчи ва конюқи этикларини ўша сувларда ювмоқчи эдилар. Рус
императорлари асрлар оша бу фарахбахш орзунинг баҳридан ўта
олмадилар. Туркистон қонга пишилгач, афғон тупроғига ўтдилар
ва у ерни ҳам қонга беладилар. Аммо... Шўрога путур кетди. Би-
ровнинг қони ва нони эвазига қурилган империялар умри бир чор-
дворнинг умрига тенг келмас экан. Начора, босқинчилик ҳам кўпол
маънодаги тиланчиликдан бошқа нарса эмас...

Асқар МАҲКАМ.

1– 21 сентябрь, 2004 йил

МУҚАДДИМА

*Хоҳлаганини еб, ўтлаб юрган эшакларни ва оч,
ичимлик сувга зор шерларни кўряпман. Шунинг-
дек, егулик тополмаётган олижаноб, пок киши-
ларни ҳамда ширишлик ва беданалар ейдиган нас-
ткаш кишиларни кўряпман.*

Ҳазрат Али.

Буюк император сўнги пайтларда уйқусизлик дардига гирифтор бўлди. Бу ҳол бутун Питерни бир неча фурсат тирик талваса ва таҳликада ушлаб турган ўғри Семённинг кундага қоқилишидан сўнг рўй берди. «Падарлаънат, алвастининг ўзи дейсан, унинг ба-шарасини кундуз кунни кўрган одамнинг ўтакаси юрилади. Тунда хужум қилишига бало борми?» ўйларди буюк император. Аммо биргина ўғри унинг оромини шу даражада торож қилганига ўзи ҳам ишонмасди. Бир ўғри қаёқдаю бутун бошли империянинг ташвиши қаёқда? У кейинги пайтларда бошқа муаммо хусусида ўйлай бошлади. «Аврурога йўл йўқ, – ўйларди, император, – кўриб келдим. Биз финлар ёхуд шведлар бўла олмаймиз. Немисларга-ку ўлганда ҳам еголмаймиз. Қолаверса, Аврурода пишириб қўйибдимми? Бу ёқда Кавказ, Осиё, Ҳиндистон, Тинч океанига довур йўл очик. Энди унинг армиясига варварларнинг ҳеч бири дош бера олмайди...»

– Император олий ҳазратлари! – секин шивирлади ходим. – ҳарбий вазирни сўраган экансиз. Ҳузурингизга киришга мунгазир.

– Кирсин, – деди император ва кечаги маслаҳати ёдига тушди. Уйқусизликдан кизарган кўзлари, бир оз шишиқираган кабоқларини сийлаб ётоқдан чиқди. Қабулхона вазифасини ўтайдиган кенг хонага ўтаркан, хошияси фил суягидан ясалган улкан ойнага назар ташлади. Чарчоғи чикмаганлиги, уйқусизлик ўз асоратини ўтказганини сезган император, чуқур хўрсинди. «Тавба, ўйлади,

уйқу ўз ўрнини ҳеч нарсага бермайди. Бари бир таъсир ўтказди. У буни илгари ҳам сезган, ҳатто кема жангида, замбараклар портлаб турганда ҳам хириллаб ухлаган казакларга аввал ажабланган, сўнг камчин билан чунонам сийлаганки, лаънатилар шинак бузмай уйқуда давом этганлар. Аммо чошиб ташласанг ҳам уйғонишмасди», ўйлади мийиғида кулиб император. Уруш-ку уруш-а, аммо унга нима бўлди? Ҳа, дарвоқе, анови лаънати ўғри яна кўз ўнгида намоён бўлди. Хомага қоқишганда шундай бўкириб юбордики, кўзлари нақ отилиб чиққандек бўлди. Кейин-чи? Император бу оғир томошанинг давомини кўришни истамасди. У ҳам авруполикларга ўхшаб қатлини бошқачароқ шаклини жорий қилсамикин? Масалан, шунчаки милтиқ билан отиб қўя қолинса-чи? Дор, болта, сўйил, ничоқ, итларга емиш қилиб ташлаш, қопга солиб ҳовузда бўкгириш ва ҳоказо. Бунга Иван уста эди, ўйларди император. «Иванга етадигани йўқ. Мархумнинг гўшгини пишириб емади, холос. Қолганини қилди...» Аммо кунда ҳам чакки эмас. Унга кимдир айтганди, ҳозир эслолмайди. Осидеда ҳам шундай эмиш. Яна ким билсин. Албатта, буни ҳам ислоҳ қилиш керак. Русия энди маданият сари қадам қўяди. Православияни ҳам ислоҳ қилмаган. Империя империядек бўлиши керак...»

Императорнинг салобатли қомати олдидеда ҳеч нарсага айланиб қолган ҳарбий вазир чаққонлик билан ўрнидан турди ва хиёль эгилиб, салом берди:

– Чақиртирган экансиз, олий ҳазратларн! – деди тавозе билан.

– Соғинганимдан чақирганим йўқлигини биласан, Федор! Сен билан суҳбатлашадиган жиддий гапим бор. Тушундингми?

– Тушундим, олий ҳазратлари!

– Қани, – деди император ёш болани калака қилаётган оҳангда, – мен – сенинг императоринг ҳозир нима ҳақда ўялаяпман?

– Олий ҳазратлари империя тақдирдан бошқа нимани ҳам ўйлардилар, – деди бақалоқ ҳарбий вазир ва яна бош эгди.

– Ана шунақа! – овозини кўтарди буюк Петр, – мен фақат Русия тақдирини ўйлайман. Сенлар эса – у бош вазирнинг думалок қорнига нуқиди, – мана бу ерларингнн ўйлайсанлар. Тушундингми?

– Нега тушунмас эканман, олий ҳазратларн, ҳаммаси кундек

равшан-ку! – жавоб берди ўша-ўша оҳалгда бош ҳарбий вазир.

– Русиянинг келажаги, – деди салмоқ билан император, – мана бу томонда! – унинг овози хонани тўлдирди. Бош вазир у қўллари билан нуқиган томонга назар ташлади. Буюк Петр кўли билан ишора қилган томонда марҳум подшоҳ аъзамнинг суврати осувлиқ турарди. У шундан бошқа ҳеч нарсани кўрмади ва жон қуллогини императорга тикди.

– Мен энди ўша ёққа юраман! Сен тасаввур қиласанми? Мен энди Русиянинг юзларини кунчиқарга бурмоқчиман. Ҳамма гап ўша ёқда. Ҳозир инглизлар, французлар, ҳатто испанлар ҳам ўша ёққа кўз тикиб туришибди. Аммо, уларга куруқликдан йўл йўқ. Улар – император эшкак эшаётгандек қўллари билан ҳавода «суза» бошлади. – бундай борадилар. Мен эса, оёқларим билан бораман. Менинг суворийларим улардан олдинроқ етиб борадилар. Шу бугуноқ ҳаракат харитаси, йўл ва ҳарбий харажатларнинг аниқ ҳисоби билан келасан. Қолган гапни ўшанда гаплашамиз. – Бош вазир хонани тарк этаркан Императорнинг охириги сўзлари қуллогига чалинди:

– Мен, албатта, Шарққа бораман. Менинг аскарларим ўз этикларини Ҳинд океанида ювадилар!..

* * *

Овулларида бўрибосарлар каллаларини ғоз тутиб, казак сувориларига таҳдид солгач, сирли хафақон сукути ичида яшаётган, кутилмаганда Манас афсоналаридек олис чўзилган қишдан ҳолсиз бош кўгараган, чорванинг силласи қуриб, ичак узди паллага бир аҳволда кириб келган, ризқ-рўзи илинжида бош олиб кетган йигитини кутаётган мушфиқ келинчак интизорлиги билан тириклик кўкламини кутаётган Кўнгарт ва Кетмонтепа ёқларга бу йил қор қалин тушди. У астари шилиниб, увадалари уюб қўйилган яқандозлардек уватлар, қир-қияларни қоплаган, дўнгир ва тепалар пўсти шилинган кўйдек дўнпайиб кўзга ташланар, ҳайтовур борлиқ оппоқ рангнинг сабр-бардошга ҳамоҳанг туйғуларини ўзида яширин сақлаётганга ўхшарди. Чорвадор қирғизларнинг ўтовларидан буралиб чиқаётган тутун эринчоқлик билан оппоқ тепалар устига ёйилар ва зум ўтмай поёнсиз оқ-мовий ҳарир либосга бурканган қирлар багрига сингиб кетарди. Нафсиламрини айтганда, қорнинг мўл-

кўл ёғиши, уларнинг кунгай тепалар кучоғида эринчоқлик билан узалиб ётиши ва кўкламнинг шимиллик ҳавоси таъсирида билч-билч лойлар қўйнига чўкиши бу ерларда ҳайитдек гап. Зеро, ҳа дегунча, қирлар оғушига сингиб кетган оқ неъматлар ортидан шундай бир тантана бошланадики, бу тантанани фақат тулпорларнинг кишиноклари ва қиз қувдининг эҳтиросли садоларигина ифодалай олади. Одамлар кишининг олис кечалари ўқиган афсона ва ривоятлар эрта кўкламдан ҳақиқатга дўниб, баҳодир йигитлар ва нозанин қизларнинг ишқий саргузаштлари эл оғзида дostonларга айланиб кетарди. Бу ерларда одамлар асрлар давомида шундай яшашди: Худонинг иродасидек озод ва эмин-эркин қирлар, теваалардек хур тепалар бағридаги осойишта ва тўкин ҳаёт, чорва, йилқи ва суровлар; ўтовларни тўлдириб тугаётган аёлларнинг тўйларга айланган умри, ёвқур чўпон-чўлиқлар соғинчи, ҳалол нон, намоз ва яна олис чилла... Асрлар шундай кечди. Ҳеч ким бу озод ва осуда руҳни синдиrolмади, ҳатто қиргин-барот жанглар ҳам бу элатнинг қоматини буколмади. Озодликка ўрганган халқни тиз чўктириб бўлмас экан. Поёнсиз қирлар, даҳшатли доvonлар оша чиниққан чорвадорлар қатта шаҳарларда бўлаётган баланд овоза воқеаларга кўп ҳам эътибор беравермайди. Қатта шаҳарларнинг йўриғи бошқа. У ерда ғалати табиатли, жуда тор ва маишатпараст, худбин ва такаббур одамлар яшайди. Далаларнинг ҳавоси бошқа. Босқинчи ҳам, меҳмон ҳам, мусофир ҳам бу ерларда тез толиқади. Шунинг учун улар шаҳарлардан жилгилари келмайди. Текин томоқ, эти юпқа, зиёфат ва тижоратга ўч, мечкай одамлар ўша ерда туриб, дала-тузларнинг қисматини кўл учиди хал қилиб юборавердилар. Сўнги пайтларда Кўнгарт, Кетмонтепа, Аравон томонларга кўчиб келаётган мужиклар табиатан шаҳарликлардан сира қолишмас эдилар. Турмуш тарзи қирғизларга батамом терс бўлган меҳмонлар ўз иззатларини келган кундан унутдилар ва тез кунда маҳаллий аҳолининг нафратини кўзидилар. Боши тўполон ва ичкиликдан чиқмайдиган бу тоифа емоқ ва ётмоқдан бошқа нарсага ярамас, ўғрилиқ, безорилик, ҳайвоний муомала-муносабатлари билан ерли аҳолининг сабр косасини тўлдирди бошладилар...

Аммо нима бўлмасин, олис киши оғирлик, сабр-бардош билан Арчати, Қумбел, Қирққиз доvonлари оша Кўнгарт ёқларни ҳам ноилож тарк этарди. Қир-қияларга секин оқиб кираётган кўклам

куёшининг нурлари ҳароратидан замни кўпчиб, бўлиқ кўкраклариди ҳаёт нишонларни юз кўрсата бошлади.

Шодхон Ботурунинг невараси Элхон Кўнгарт томондан отга илаштириб келган Сулув воқеасидан кейин қирғиз ёшларининг томирларида яна исён бош кўтарди. Энди улоқ ҳам, қирлар бағрида катта шодиёна ва тизгинсиз тугёнлар билан ўтадиган кураш ва кўнкари ҳам ҳеч нарса бўлмай қолди. Албатта, ҳамманинг оғзида қиз қувди воқеаси эди.

Кўнгартнинг қишдан эндигина чиққан яйловларига умбалок ошиб тушган сурувлар кўкламнинг чирмандасини биринчи бўлиб қокдилар. Қир, дала-даштлар бағрида ҳаёт депсинна бошлади. Осмон тобора тиниклашиб, қирлар бағрида жилдираган сойлар кўзиларнинг маърашларига мензар, у ер-бу ерда шошилигич тикилган ўтовлар кўкламнинг файзу баракатидан дарак берарди. Эрта тонгда Кўнгартнинг чапдаст чавандозига тегишли оқ саманин унгариб чиққан Чибил бўлиснинг қизи Сулув ёш-яланларнинг кўзини сув юзидаги куёш нурларидек ўйнатиб юборди. У оппоқ саман устида денгиз мавжаларида қалқиб бораётган ойга ўхшарди. Балки қирғиз оқинларидан бири бу манзарани кўрганда оппоқ ўтов осмонда кўчиб борар ва бу ўтовда бир маҳлиқо олгин шоҳқосаларда қимиз сипқормоқда, деган бўлармиди. Аммо, ҳамнша ва ҳар ерда бир жонларни ларзага солгувчи фитна соҳиби бўлганидек, Кўнгарт қирларига оқ саманда чиққан Чибил бўлиснинг қизи бугун чиндан бахт синовига ҳозир эканлиги шундоқ аёну ошқор эди. Қиз қувди ҳақиқий ошқоқ ва маъшуклар имтиҳони. Қиз энг учқур тулпорда елиб боради, йиғит эса уни қувиб етмоғи, отга ўнгариб қочмоғи керак. Бу минг йиллик анъана қирғиз яйловларида муҳаббат ва курашнинг абадий чақирғи бўлиб келган. Қиз қувди маросими рамазон ийди каби шодиёна ва хушчақчақлик билан ўтадиган байрам. Ҳар ер-ҳар ерга ўрнатилган қозонлардан ёйилиб чиқаётган ҳовур, баковуларнинг чакқонлик билан қозон атрофида гирдикапалак бўлишлари, болаларнинг қий-чуви эл-улуснинг бундай шодиёналарга нечоғлик нигтиқ эканлигини тасдиқларди.

Қир бағрига жамланган эллик чоғли чавандозлар ўзларидан бирмунча олисроқ дўнглик томондаги ўн чоғли суворий қизларнинг гўё рақс тушаётгандек тинимсиз депсиниётган отларига кўз қирларини ташлаб ҳакам – эллик ёшлардаги Оллоберди кўсанинг

инпорасига махтал бўлиб туришарди. Кўса кўлидаги камчинни ҳавода силкиди ва «Ол-ла!» дея хайқирди. Тулпорлар туёғи остида гўё кир қалқигандек бўлди, қаттиқ бўрон дов-драхтларни бир ҳамлада шиддат билан эгиб, силтаб юборгандек тўзон кўчди ва бу телба тўзон чайкалган дарёда қалқиб-қалқиб юзаётган оққушлардек ўн чоғлигина суворийлар тўдасига томон отилди. Уйғонаётган қирқия бағрини тулпорларнинг гумбурагаи, гурсиллаган садоларни, томоша аҳлининг хайкирик ва суронлари қоплади. Тешалик бағрини чуллаган одамларнинг хайё-хуйи олис-олисларга довур таралди. Эндигина кўкламнинг нимтатир ёстигига бош қўйган поэтик гийҳлар қулоғи сергак тортди, улар ғалаги ваҳимали садоларни бу йил илк бор тингламоқда эдилар. Ҳансраб олға интилаётган тулпорларнинг ларсиллаши, бир текисда ер тишлаётган туёқлар зарбаси қирлар бағрида тизгинсиз жунбушга айланди. Сулувнинг оқ самани тулпорлар олдида елиб борар, эллик нафар чавандоз фақат шу тулпорга томон интилаётгандек туюларди. Кўнгарт қирларида қиёмат кўпди, ёш-ялангларнинг кийкириги, пастда эшак, от-улов минган томошабни мўйсафидларнинг томирларида исён бошлангандек эди. Элхоннинг тарлони гурсиллаб ер кўчириб учиб, бора-бора ниҳоят олис кир тешасида ошпоқ саманга етиб олди. Тўқ-қизғиш тарлон оқ саманга қўшилиб бир муддат бақамти елиб борди ва ногоҳ оқ саман устидаги Сулув тарлонга улоқиб ўтди-да саманнинг жилови қўлдан кетди. От бир қанча масофага довур ёлғиз югургач, чапга томон солиб, пастга эниб, кўздан ғойиб бўлди. Тарлонга ўнгарилган Сулувни қаттиқ кучганча тешалик устида кетиб бораётган Элхонни ортидан келаётган йиғитлар от жиловини тортдилар ва бошқа суворалар изидан елиб кетдилар. Айни кўклам эндигина ўн тўққиз ёшга тўлган, мавзун қоматига мос узун чакмони ва кўнжли этиги ўрта аср сипохийларини эслатувчи, куюк мўйловлари шамол ялаган қизғиш юзларида чакнаб тургандек, тим қора кўзли Элхонга ана шундай мужда билан бошланди. Энтикиб бораётган тарлоннинг ҳарсиллаши, туёқлар лузури Сулув юрагининг Элхон кучоғида тешишида шудай гўзал уйғунлик бор эдики, қирғиз оқинлари бу ҳолни эҳтимол икки дарёнинг қўшилиши, икки оққушнинг денгиз сатҳида бирлашуви, икки тулпорнинг бир-биринининг буйнига ташланиб, эркалик қилишга ўхшатган бўлишарди.

Элхон Сулувни тўғридан-тўғри уйига бошлаб келмади. Мулоҳаза қилди. Ҳартугул ўн тўққиз ёшли йиғитнинг бу хатти-ҳаракати аслида ҳеч ким томонидан муҳокама қилинмаса-да, қандайдир андиша Элхонни йўлдан қайтарди. Шу тобда ошноқ саман тўшида оқ елканли кемадаек учиб бораётган мағрур соҳибжамол Элхоннинг бақувват тиззаси ва от жиловини маҳкам тутган пайчан билаклари таъсирида ёввош тортиб қолган ва бу метин жусса уни ўз оғушига олганидан ич-ичидаи қувонмоқда эди. Аммо, бу қувонч унинг ҳуркиганнамо кўркув аралаш ёлғончи кўз ёшларида акс этарди. Балоғатга етган кизда ҳам балоғатга етган сиртлонларга ҳос хусусият бўлади. Урғочи сиртлон ҳам сиртлон бўлганидек, айна балоғатга етган кизларда ҳам бир оз ҳаё пардасига чирмалган жасорат, баҳодирлик, шиддат ва матонат бор. Буни улар айниқса муҳаббатлари рад этилганда, ёхуд турмуш бирмунча сиқувга олганда намойиш этадилар. Ҳар қандай киз ўз бахти учун сиртлондан баттарроқ курашувчан, керак бўлса, ҳеч нарсадан қайтмайдиган бўлади. Ҳеч ким ёруғ дунёда ўз муҳаббати ва бахти учун аёллар каби кураша олмайди ва ҳеч ким улар каби қурбонлик талаб қилмайди. Ўн еттига тўлган Сулувнинг тўққиз нафар дугонаси билан отасининг энг таърифи саманини майдонга солиб чиқиши афонавий жасоратнинг ўзи эди. Бу бахт талошида толеига нима чекилишини билмаган киз саман жиловини шу қадар озод кўйдикки, энди бу учқур шамолни фақат энг учқур бўронгина тизгинлай оларди, холос. Буни саман минган соҳибжамол яхши биларди.

Қир ён бағрига ёйилган Кетмонтепа қишлоғи масжиди этагидаги хилват ёнғоқзор боғда яшовчи суққабош Эломон оға ўтовга кўчиб чиққанини Элхон билар ва жони ичига сиқмаган давацгир йиғит бева биродарининг эшигига қишин-ёзин, эрган-кечин тап тормай кириб келаверар, уларнинг қадимий биродарлиги ўта бегубор ва самимий эди. Эшикнинг қамчин зарбидан тақиллаши Эломоннинг диққатини ўтирлади.

– Кимсен?

– Мен – Элхонмен, оға! Дарвозангни оч!

Эломон дарвоза қошида от десаинишидан ҳушёр торгди. Тунов казаклар ҳам худди шундай эшик қоқиб, сув сўраган ва челақни Эломонга улоқтириб, сурон солиб, қишлоқ кўчаси лойини шопириб ўтгандилар. Ўшанда нақ пешонасига учиб келаётган челақ-

ни илиб олган Эломонга такаббуруна назар ташлаган казак йигит, еңги билан лабини артаркан ўз тилида нимадир деди. Эломон, албатта, бу одатдагидек ҳақорат бўлса керак деган хаёлга борди.

– Қаёқдан келдинг? Бу ким?

Эломон саволини тугатмай:

– Дарвозани оч? – деди Элхон от жиповини тортаркан.

Эломон дарвозани очди ва ўзи ичкарида турганча Элхонни ҳовлига томон ўтказиб, зудлик билан дарвозани ёпиб тамбалади. Элхон дастлаб ўзи отдан тушди ва эпчиллик билан Сулувни эгардан илиб олди. Сулув йиғидан қизарган кўзларини ерга тикиб турар, аччиқ изғирик қизғиш нақшлар солган юзлари, кора кундуз қошлари, тин сиёх сочлари шу тобда муздек сувда чўмилиб олгандек эди. Бўйи Элхоннинг кифтига қамти бу қиз ўз тақдирини пмтиҳон қилганини на ҳеч ажаб эмаски, энг жасур йиғитгина унинг саманини қувиб етиши, бус-бутун ишққа айланган вужудига қўл солиши ва бегона кўзлардан олис-олинсларга олиб кетишини биларди. Бу қирғиз қизларининг азалий тақдири, оқинлар тили билан айтганда, сулувларнинг пешонасига битилган қисмат эди.

– Казакларми дебман, – деди Эломон мэхмонларни бошлаб бораркан. – Хўбам жонга тегишди...

Элхонни ҳозир ҳеч нарса қизиқтирмасди. У Сулувга етди, ҳақиқий курашда уни қўлга олди. Ҳолбуки унинг эллик нафар зарбардаст талабгори бор эди. У енгди. Сулув энди ушқи бўлди. бутун элнинг кўзи ўнгида. Бостириб эмас, енгиб олди. Ким нима демасин, у голиб.

– Куллуқ бўлсин, оға! Жуда сулув экан.

– Ўзингга куллуқ бўлсин. Сенинг эгачинг. Энди кулбанг файзли бўлади.

– Сенинг қадаминг етган жой ўзи файзли, иним! – деди Эломон.

– Қалайсан энди, оға! Тирикчилигинг қандай ўтяпти. Сурувни кирга ҳайдадингларми?

– Ҳайдашга-ку ҳайдалдик, аммо эрталаб чпккин сурув, кечга бориб баракаси қочиб қайтяпти... Илагари бўрилар ҳам бундақа таламасди, иним.

– Итлар! – гижинди Элхон. – Бу тўнғизларни қандоқ келиш-

ган бўлса, ўшандек қарагайзор ўрмонларига кузатиб кўйиш керак. Одамларнинг кайфияти нечук?

– Улар ҳазратнинг биргина ишорасига маҳтал бўлиб турибдилар. Нега ҳазрат ижозат бермаётганига тушуна олишмаяпти.

– Инмаши тушунишмаяпти? – қони қайнади Элхоннинг. – Молдек кириб ташлайди. Бу мамлакат хоин ва олчок бўлса ҳам ўз хонига ва ўз лашкарига эга эди. Инма бўлди? Ҳазрат тўғри айтдилар. Ҳали вақт бор. Бу тўртга дарвишнинг ҳайё-хуйи билан ўнгланадиган иш эмас. Бунинг ортида ҳаёт-мамотимиз турибди. Бизнинг эмас, авлодларнинг ҳам тақдир шунга боғлиқ, яъни бизнинг нимага қодирлигимизга боғлиқ. Агар биз тўккан қон бесамар кетса, унда унутма, яна юз-икки юз йилга орқага улоқиб кетамиз. Булар бизни кўйишмайди, ога. Пишириб ейишади.

– Худонинг хоҳиши, – деди Эломон бошнинг илкис кўтариб. Унинг кўзлари умидсиз боқарди, аммо вазиятдан чиқиш ва боз устига ҳовли четида хомуш бош эгиб турган меҳмон ёдига тушиб, – ҳозир мен чиройли қилиб емиш тайёрлайман, – деди.

– Йўқ! – деди Элхон. – Мени Мингтепага чақиришган. Бугун ҳазратнинг хузурида катта халқа бўлади. Халқадан сўнг, ҳазратга оғиз очаман. Никоҳни Мингтепада ўқитамиз. Сен ҳам борасан. Энди менга ижозат...

Сулув Элхоннинг ортидан эргашгандек бўлди.

– Йўқ! – деди Элхон – Бу ўзингнинг уйинг. Энди ҳеч қаёққа жилмайсан. Мен отангни Мингтепада кўраман. Хавотир олма...

– Отамни?... – деди Элхондан ийманибгина турган Сулув кўзларини катта-катта очиб. – Нима дейсиз?

– Нима десалар, ўшанга жавоб бераман. Тутиб урсалар бош эгиб туравераман, улоқ қилсалар ҳам майли, розиман. – деди Элхон ярим ҳазил оҳангда.

– Ундай деманг, отам билан ҳазиллашиб бўлмайди. – Сулув чиндан отаси ва Элхон ўртасида қандайдир кўнгилсизлик рўй бермасайди деган хавотирга борди. – Ҳеч ҳам отамни синайман деб ўйламанг.

– Оббо, сенга ҳазиллашиш ҳам қийин экан-ку, бўлиснинг кизи. – Сенинг саманинг ортидан эллик чоғли йигит от солди. Аммо сенга мен етдим. У ёғини ўзимга кўйиб бер. Олиб қочишга жуда устаман.

– Балки саманнинг жilовини айни сиз учун ўзим тортган-дирман? – шива билан жilмайди Сулув.

– Ана, холос. Эломон ога, эшитдингизми, у мени деб саманнинг жilовини тортган эмши. Саманнинг жilовига борган кўл меники эди, шекилли. Аммо менинг жаҳлимни кўзгатма, қайтадан от суришимга мажбур қилма. – Элхоннинг овозида бир оз ранжиганнамо оҳангни сезган Сулув ён босди.

– Майли, сиз ютдингиз. Аммо, нима бўлганда ҳам кўпчиликнинг ичиди отамга рўбару бўлмаганингиз маъкулми, дейман.

– Нафсиламрини айтганда, у ер можара қиладиган жой эмас. Ҳалқа. Балки сен эшитмагандирсан, – деди Элхон Сулувга маъноли қараркан. – Бу илоҳий бир ҳолат. Уни сўз билан ифодалаб бўлмайди.

Сулув бу сўзни аҳён-аҳён уйларида ҳам эшитгарди. Аммо унинг нима эканини билмасди. Овулда қатга-кичикнинг оғзидан «Ҳалқага борамиз» деган гапларни кўп эшитган, эҳтимол, аёлларга таллуқли эмасдир деган ўй биланми ҳеч қачон қизикмаган.

Элхон ҳовлининг ўзида бир зарб билан тарлонга кўнди ва бошини илкис эгиб дарвозадан ўқдек отилиб чиқиб кетди. От дупури иланг-биланг йўллар ортида қолиб, йўқ бўлгунча даврозага қараб қолган Сулувнинг кўзлари жикка ёш эди...

* * *

Мингтепа бир томони адир ва тепаликлар, бир томони тўқайга тутан, ўша музофотдаги доврўғи чиққан қишлоқлардан эди. Қишлоқнинг доврўғи сўнги йилларда бугун Фарғона водийсидан Қашқар ёқларгача ёйилиб, Муҳаммадали халифанинг овозаси қаногида дунё кезарди. Қишлоқ этагидаги гирд атрофи паҳса девор билан ўралган қатгакон ҳовли, ҳовли саҳнидаги сон-саноксиз хужралар, мусофир ва мужовирларга мўлжаллаб солинган қатгакичк меҳмонхоналар, кун-уззуқун зикрдан тинмайдиган дарвиш ва қаландарларнинг хонақоси, эшоннинг хос хужраси, ҳовли этагидаги масжид, унинг ён бошида мактабхона, ундан хийла нарироқдаги отхона, кўтон ва молхонадан иборат ҳовли ҳазрат эшоннинг уйи ҳисобланарди. Аслида бу уй эмас, мўъжазроқ қишлоқ эди. Ҳовли саҳни кенг бўлиб, муридларнинг унсиз шарпаси арвоқдек кезинар, хужралар ичидан чиқиб кетган оҳ-воҳ садолари, гоҳ хи-

ркираш, гоҳ нола, гоҳ «хув-хув»лар одатий ҳолга айланганди. Жиккак, буйчан, қотма, кам соқол эшон ҳовли саҳнида деярли кўзга чалинмас, ҳовлига кириб чиқаётган одамлар гўё ўз вазифаларини ўзлари биладигандек, тегишли хона ёхуд айвонларга жойлашиб, муридларнинг кўрсатмаси билан қарийб икки қулоқлик тасбиҳларни ўгиришга киришишар, беморларга махсус хизмат кўрсатадиган халифалар эса, уларни хос хоналарга бошлашар, умуман, ички низомнинг кўзга кўринмас нигоҳлари деярли бутун ҳовлини назорат қилиб турарди. Дарвозадан энган отлиқларнинг жилови отбоқар муридларга топширилар, келтирилган назр-ниёзлар кўтон-кўраларга олиб борилар, боғ этагида кушхонада қўй-қўзиларнинг ночор маърашлари қулоққа чалинар, айтиш мумкинки, бу ерда деярли ҳар бир ҳаракат сўзсиз амалга ошириларди. Ҳовлининг шимолӣ қисмидаги кенг даҳлизли уй, унинг тут дарахтидан ясланган оддий кўш табақали эшиги ортидаги пўстакда чўк тушиб ўтирган мурид ҳазрат эшоннинг хос халифаси бўлиб, қолган барча муридлар фақат унинг ижозати билангина ҳазрат ҳузурига кира олишарди. Эшик ортидаги хужра ичига одми бўрё солинган, бўрё устидаги пўстак ва кўхна лавҳни эътиборга олмаганда деярли ҳеч нарса йўқ эди. Лавҳ қошидаги қора чирокдан таралаётган нурсиз шуъла фақат китоб саҳифаларинигина ёритар, ҳозирлар учун мўлжалланган пойгакдаги қора-қўнғир пўстак аллазамонлардан бўён бу ерда ётмоғидан зах ҳиди бутун хужрани қоплаганди. Унсиз сукут ичида боши қуйи солинганча ўтирган эшоннинг бомдоддан кейин ўқиладиган нафл намозлари сўнгидаги энг олис муроқабаси қарийб пешинга довури давом этар, пешиндан сўнги фақат беморлар билан шуғулланарди. Эшоннинг зах хужрада доимий сукунати унинг бутун вужудида акс этар, заҳил ва тириш тортган юзлари маъюс, ориқ устухонлари, чуқур тортган нигоҳи, сийрак қора соқоли, бироз эгилганнамо қомати чор атрофга таралган овозасига мутлақо тескарӣ эди. Ҳазрат баъзан гўё миниб дала-даштни айлангувчи Дулдул, ўчок ва оловсиз таом пишириш, хужра деворлари орасидан чиқувчи сеҳрли олов, турли сеҳру синоатлар, отхонадаги тулпорлар одоби, имом Маҳдий каби бемаъни гап-сўзларни тарқатганлар жуда содалавҳ одамларнигина ақинни шошириб, қўл-оёқларидан олиб, эс-хушларидан жудо қилганди. Аммо, бу гап-сўзларнинг бошқа бир жиҳати ҳам йўқ эмасди. Ри-

вояту афсоналар қанчалик шитоб билан тарқалмасин, ушандай шитоб билан одамлар оқимини авжига миндирарди. Фақирлик ва фақирпарварликни байроқ қилган эшон бу ерларда бундан йигирма-йигирма беш йиллар чамаси пайда бўлди. Раҳматли отаси Муҳаммад Собир аёлманд одам бўлганлиги учун комил билим олиш имкониятидан маҳрум эди. Тирикчилик уни ҳар кўйга солди, шаҳар кезиб турли юмушларни бажариб ошу маошини қилди. Қарда бўлмасин бир аҳли донишга қўл берди, тирикчиликдан ортганда Худо йўлида уларга холис, беминнат, сидқидилдан хизмат қилди. Хоксор ва ҳақир Муҳаммад Собир Муҳаммадалининг илмли, аиникса Қуръон ҳофизи бўлишини жуда истарди, аммо бари бир кўлининг юқалиги, тирикчиликнинг машаққати унинг ягона орзусига монелик кўрсатар, доимий мусофирлик жабри, тизгинсиз йиллар шитоби кун-сайин умрни ўғрилаб, ўтиб бормоқда эди. Бухорода Мулла Усмонча охунд эшигида хизмат қилиб юрган кунларининг бирида бомдод намозидан сўнг ўтинди:

– Ҳазрат, Шаҳрисабз ёқларда бўйнимда қолиб кетган қарзларим бор. Қарз қиёматга қолмасин. Менга ижозат берсангиз. Аммо доимий мусофирлик Муҳаммадалининг ҳам суягига оғирлик қиляпти. Агар рози бўлсангиз кузакка довур шу ерда – сизнинг эшигингизда туриб турса. Ҳам таҳсин, ҳам такбир. Ҳайговур, зехни ёмон эмас, ўн беш пора Қуръонни ёд олди. Ҳайф кетмасин...

Мулла Усмонча рози бўлди:

– Мусофирлик ҳам Худонинг ёзмиши. Болам, бунга рози бўлмоқ лозим. Анбиёлар ҳам мусофир эдилар. Ҳазрат пайгамбар ҳаммамизни мусофирликка ўргатганлар ва даъват қилганлар. Тўрг атрофимиздаги тоғларда Худонинг суйимли мусофирлари ётишибди. Ўкинма, Муҳаммадали бизнинг ҳузуримизда қолади. Ўн беш пора хифз қилган бўлса, ишшооллоҳ қолганини ҳам хифз қилади. Йўлинидан қолма.

Муҳаммад Собирнинг кўзларида ёш қалқди. Мулла Усмонча охунд назарида Туркистон тизмаларида мадфун бўлган авлиёлар каби юксалди ва бу хонадонни тарқ қиларкан увоқ жуссални, тийрак кўзли ўғлининг бошини сылади, томоғига нимадир тикилди, ютинди, кўз ёшини яширди ва остона ҳатлаб кўчага чиқди. Муҳаммадали хуржунини елкага ташлаб тетик қадамлар билан олислашиб бораётган отасининг ортидан орзиқиш билан термилар-

кан, бир ҳақиқатни англади. Отаси тирикликнинг ўткинчи ташвишларига уни қурбон келтиришни истамасди. Хуржун кўтарган отанинг ёлғиз илнжи у эди. Ҳа, у – Муҳаммадали.

Эрта болаликнинг покнза ва беғубор субҳидамлари. Мингтепа теракларининг осуда шовиллаши остида янграган азон садолари уни тиниқ ва зилол сувли муздек сой томон етакларди. Осмон юлдузхонасидаги энг порлоқ ва покнза Зухро, масжид куббасидаги ярим ойга монанд олтин ранг ҳилол уни сойликқа кузатиб қолгандек бўлади. Муҳаммадали сой юзида қалқиб оқётган ой ва энг порлоқ юлдуз сувратига узок тикилиб қоларди. Бу илохий гўзалликнинг соҳиби ҳаққига янграган садолар уни муздек сувларда юз чайиб покланиб, сўнгра масжид сари чорларди. Қишлоқнинг вассажуфт ва харили масжидига жам бўлган қишлоқ аҳли хомуш чўккан кўйи суннат ва фарз оралиғида зикрга чўмганлар. Муҳаммадали похол солиниб, устидан бўрё ташланган хонақоннинг бир чеккасида аввал масжид ҳаққига икки ракъат намоз адо қилгач, суннатни ўқиди ва то фарз маҳалига довул ҳаёлларга эрк берди. Одамзотга берилган умрнинг моҳияти, унинг бош ғояси ва кейинги босқичда амалга ошириладиган юмушлар. Иймоннинг қудрати ва иблис куткусининг зарарлари, одамликнинг баланд мақоми, мусулмонларнинг шаръий бурчлари... Ана шу нуқтада Муҳаммадали тин олар ва шариатдан ўтиб нима қилиш лозимлиги ҳақида ўйлай бошларди. «Барчаси шуми?.. Шу нуқтада тўхташ керакми? Нарёғига нега ўтиш мумкин эмас?» У ҳаётнинг тўла-тўқис маъноси беш рўкннинг ўзидагина эмаслигини ўйлаган сари, юрагини ваҳима босарди. У мана шу масжид ичида ўтирган ва ҳозир фарз намозини адо қилиб бўлгач, томорқага чиқиб кетадиган одамларга ўхшагани келмасди. Яна субҳидам. Яна теракларнинг босиқ шовиллаши ва азон садолари. Сой ва осмон. Бу гўзалликнинг мусаннифига йўл бор. Бу оламоро юлдузлар ва порлоқ ойни яратган буюк санъаткорнинг ўзига томон бориш керак. Одамнинг тугал вазифаси ҳали бу эмас. Муҳаммадалининг ҳаёллари кечиб бораётган йўллар бошида турган зотларнинг нигоҳидек ёнаётган юлдузлар уни олис-олисларга чорлар ва ногоҳ буюк Расулнинг «Менга ер юзи жойнамоз қилиб берилди» деган ҳадиси олис уфқ ёқдан янграгандек бўлди. «Менга ер юзи жойнамоз қилиб берилди... Менга ер юзи жойнамоз қилиб берилди... Менга ер юзи жойнамоз

қилиб берилди... Берилди... Берилди... Берилди...» Аммо бу жойна-
намоз сахнида нималар бўлмоқда? Бу жойнамозга тушиб, чиқаёт-
ганларнинг ҳаммасида таҳорат борми?..

– Ер юзида яшаб юрганлар агар биҳишт нима эканини бил-
ганларида эди, заминда яшашни ҳеч қачон истамаган бўлардилар.
Зотан, ер юзини ўз жонига жазо қилиб қўйган одам болаларига
нарни оламини ақл билан мушоҳада қилиш қудрати берилмаган.
Қасддан берилмаган. Одамзот ўзи душ ва ҳаёт ҳақиқатини кашф
қилиш йўллари ахтаради. Бир гуруҳ ахтара-ахтара охири тўғри
йўлдан чалғиб кетади, бир гуруҳ эса ҳақиқатга етади. Муҳаммадал-
ли ҳали Карруҳда экан унга тасаввуф сирлардан дастлабки таъ-
лимни берган шайх Искандар унга турли йўл, ҳолат ва усуллар
билан ҳақиқат маърифати сари ўтиб боришни ўргатган эди. Бу
йўлнинг бирламчи ва охириги талаби – онадан тугилган чақалоқ
поклигини, софлигини умр сўнгига қадар сақлаш. Энг оддий хато
ҳам бу йўлдан улоқтириб юборади. Ҳеч қандай ғашлик, ёлгон,
кўнгил ҳаловатсизлиги билан бу йўлга оёқ босиш мумкин эмас. Бу
хонадон остонасига етган одам тана ва нафсоният билан боғлиқ
ҳамма эҳтишларини ташқарида қолдириши керак. У вужуд ашқ-
олларидан ҳеч бирини бу муқаддас хона ичига олиб кира олмайди.
Унинг кўнгли ун супрасидек оқ, нигоҳлари сутдек пок, нафаси суб-
ҳидам насимидек соф ва беғаш бўлиши лозим. Шайх Искандар
боладаги фавқулудда покликни мушоҳада қилгач, бу ҳам аслида
Худонинг инояти эканига иқроқ бўлди. «Сардафтарда, – ўйларди
у, – азал котиби нақш этмаса бекор экан». Муҳаммадали кейинча-
лик тариқат аҳли ичидagi асосий дард ана шу эканини англагач,
ўзларини аёвсиз машаққатларга дучор қилган солиқларни кўрди.
Нафс билан гўё аждаҳога рўбару келгандек кураш тушаётган со-
лиқларнинг йиғи-сигиси, ошнингч азобу машаққатлари унинг фикр-
ларини тасдиқлади. Оллоҳ ҳақиқатига егиш учун бир одим ёхуд
бир умрлик масофа ҳам бўлиши мумкинлигини англади Жаҳлда кий-
ган жўлида дарвишлар, жаҳонгашта қаландарлар, зоҳиду ринидлар
мажлисини аввал-бошдан суймаган Муҳаммадали англаб етган
ҳақиқат шу эди. Оллоҳ унга бу сирини жуда эрта кашф этдики,
бошқалар эҳтимол олис йиллар бодия кечиш ҳам етмаган бўлар-
дилар.

– Нега марҳумлар мовий либосда кўринадилар, биласанми? –

деди шайх Искандар кунлардан бир кун

– Йўқ.

– Библиб кўй, мовий ранг энг улуғ фаришатлар ранги. Солиха аёллар маҳрумиятдан кейин фариштага айланадилар. Уларни тирликликда фарқламоққа ўрган. Оқ билан қорани аралаштирма. Сув остида нималар борлигини билиш учун балиқ бўлиш керак. Аммо сенга бу қобилият берилмаган. Ўзинг ҳосил қиласан бу қобилиятни. Учиш учун қанотларнинг ўрни берилган а ммо қанотнинг ўзи берилмаган. Сен ўзинг уларни кашф қил.

– Аслида берилмаган нарсани исташ шаккоклик эмасми? – деди Муҳаммадали ҳамон бошини кўтармай ўтирган пирига. Шайх тим қора, чилбирга айланган узун сочлари остидаги юзини яширмоқчи бўлгандек бошини кўтармас, у тун қоронғусини тарк этишни истамаётгандек туюларди.

– Кимга нима берилганини Оллоҳдан бошқа ҳеч ким билмайди. Балки бу бераётганлари аслида олаётганидир. Эҳтимол асло бермаётганлари бераётганидир. Йўқдан бор қиласан, борни йўқ қилиш, борни бор қилишдан осонроқ. Йўқ нарсани бор қилиш марднинг иши. Худонинг марди бўлиш керак, эркакнинг марди эмас. Дунёни оғзи катта полвонлар босиб ётибди. Паҳлавон кураги ер искамаганлар эмас, Худонинг йўлида юрганлар, Худони ахтарганлар, Худони таниш учун курашганлар, Худо деб майдонга чиққанлар... Буни унутма. Волидалар нега мудом туш орқали мулоқот қиладилар? Зотан, икки дунё эшиклари жисми қабул қилмайди. Жисм бу эшиклардан ўтолмайди. Рухнинг тўсиғи йўқ. Унинг олдини ҳеч ким ва ҳеч нарса ола билмайди. Баъзан улар келадилар. Жуда ночор, бу дунёда Худодан ўзга ҳеч бир суянчиги бўлмаганларни йўқлаб келадилар. Аммо бу камдан-кам ҳолларда содир бўлади.

– Ҳазрат, – деди Муҳаммадали шайх бир оз тин олган маҳал кўндан ўзини қийнаётган савол ечимини топиш учун. – Шариат аҳли ва тариқат аҳли ўртасидаги ихтилофнинг бош омили нимада?

– Шариат аҳли, – деди шайх босиқ оҳангда. – Ёш болага ўхшайдилар. Улар ёш болаликларича қолиб кетадилар, ниҳоят шундай оламдан ўтадилар ва болаларча софликни сақлаб қоладилар, холос. Шариат аҳлининг назарида беш маҳал намоз, рўза, закот, ҳаж

– диннинг асоси, вассалом. Бу – болалик. Сен ҳеч кузатганмисан. Одатда ота-оналар болаларини эрталаб юз-қўл ювишга даъват қиладилар ва ювуксиз дастурхонга яқин йўлатмайдилар. Ўша болалар шариат аҳлидирлар. Уст-бошини чанг-тўзонга қориб келган болаларга танбиҳ берилади. Шариат аҳли ҳам шундай, иймоннинг зоҳирий томонларига жаддий эътибор қаратадилар, вассалом. Инсонларнинг болалиги – бу шарият.

Шайх ҳамон сўзлар, ёнида синчков шогирди бор ё йўқлигини унутганга ўхшарди. Хужра ичида милтиллаб ёнаётган чирок нурларида лавҳ ёнига таълаб қўйилган китобларнинг мовут жилди йилтирар, Муҳаммадали бу китобларда яшринган сирларни жуда билишни истарди.

– Ҳамма нарса китобда бор, деб ўйлама. Китоб ҳамма нарса-ни билмайди. Шундай нарсалар борки, улар битикка сиғмайдилар. Одамлар бундан буён китоб ёзишга ружуъ қўядилар. Каззоб ёзгувчилар аҳли кириб келади. Улар фақат ёлгонни ёзадилар ва рост деб ҳамманинг ёқасига чанг соладилар. Бир тоифа китоб таълиф қиладиганлар пайдо бўлади, – давом этарди бир оз ҳаяжонланган шайх. Муҳаммадали фикрларини йўл-йўлакай ўқиб бораётган шайхнинг ҳар бир сўзини эътибордан қочирмасликка ҳаракат қиларди. – Улар дунёни бузиш йўлларини қалин-қалин китобларда баён қиладилар. Худони инкор этиб, одамларни бир-бирини қирғин қилишга чақирадилар. Уларнинг жуда каттақон қисми бу гоёларга мафтун бўлиб, қон тўкадилар. Дунё ўша гоёлар қонига чўмилади. Нега бутун дунё бу гоёга мафтун бўлади, демокчисан. Чунки унинг замирида нафс яшриниб ётган бўлади. Китоб таълиф қилувчилар ялангоёқларга, текинхўрларга талончилик йўлини кўрсатадилар. Қисмат қоим бўлади. Бу китоблар одамларни йўлдан оздиради. Бунини унутма. Яна бир тоифа китоб таълиф қилувчилар пайдо бўлади. Улар шайтон аҳлидандирлар. Бу тоифа турли-туман ёлгон байтлар тўқийдилар. Одамларни йўлдан оздирадилар, ҳокимларга яхши кўриниш учун бечора халқни алдайдилар. Бу тоифа китоб таълиф қилувчилар кеча-кундуз ё жаноза, ёхуд тўйни кутиб бедор яшайдилар Ўшандай йиғинларга ўз байтларини олиб бориб ўқийдилар ва эҳсон кўрадилар. Булар мудом ёлгонни тавсиф қилганлари учун шайтон қавмига дохил бўладилар. Яна бир тоифа китоб таълиф қиладиганлар чиқади. Улар фақат ҳақиқат-

ни айтганлари учун сазойи қилинадилар, бадномлик ёрлиги билан тақдирланадилар ва қатл этиладилар. Бу тоифа фаришталар қавми билан бирга бўладилар, аммо жуда қисқа умр кўрадилар...

Шайх кутилмаганда бугун тез-тез ҳаяжонланмоқда эди. Ўзи таомили шу: баъзан ойлаб ҳеч кимга огиз очмайди. Ҳеч ким билан кўришмайди. На муридларни, на толибларни, на зиёратчиларни қабул қилмайди. Кун-уззукун рўзадорлик. Ой оша чилла. У билан дийдор кўришишнинг ўзи катта воқеа. Аммо нега бугун бу қалдар ҳаяжонда. Муҳаммадали ўзини ноқулай ҳис қилди. Балки шайх ҳолдан тойгандир? Ё...

– Йўқ, бўтам, – деди шайх ўша аллюзда. – Менга баъзан ташқи оламдан ҳам суҳбатдош керак. Сен кўнглингдан кечган саволларга жавоб исгайсан, менинг кўнглимда жавоб тугилади. Агар мен уларни айтмасам, қийналаман. Сен суҳбатга яроқлисан. Суҳбатга яроқли бўлиш жуда муҳим нарса. Суҳбат ҳаммага ҳам муяссар бўлавермайди. Сен менинг энг азиз мусоҳибимсан. Энди бор ва мана бу қондани иптута: токи суҳбатдош топмасанг, ҳеч ким билан сўзлашма. Даҳанингни ва хаёлингни ҳеч нарса билан булғам. Эртага кел.

Эртаси тонгда Муҳаммадали туни билан қилган зикрдан сўнг яна шайх остонасида пайдо бўлди. Остона оша шайхга салом берди ва поҳол устига солинган нўстакка чўкди.

– Энди билдингми зикр нима экан? Зикрни тил билан айтадиганлар адашадилар. Зикрни ҳамма аъзо айтмагунча, у зикр эмас. Сенинг тилинг айтмаса ҳам аъзолар ўз вазифасини адо этгаверади. Аммо оқил одам ҳар бир аъзоси тинимсиз зикр айтаётганини сезиб туради. Зикр ана шу. Оёқнинг ўз зикри бор, ҳар бир тола сочининг ўз зикри бор. Кўз зикр айтади, қорачўғлар айланиб, рақс тушиб зикр айтади. Бўйнинг, бошнинг чир айланиб зикр айтади. Сизнингми?

– Ҳа, – деди Муҳаммадали ва шайхнинг ботлиқ кўзларига илқис назар ташлаб олди. «Бу – хаёлидан ўтқарди у, – бошқа нарса...»

– Йўқ, – бош чайқади шайх. – Нафсиламрини айтганда, одамзотнинг қалб дафтари унинг назари. Ҳамма нарсага ҳам назар ташлама. Кўзини ўлдирма. Дуёда назарга арзимас ҳодисалар жуда кўп. Аммо қачондир менинг ҳолатим бошингга тушса, бу сўзларни фа-

кат оёғи билан эмас, назари билан келган муридларга айтасан. Агар бу сирлар шу кулбадан ташга чиқса, менинг ҳолим ёмон бўлади. Минбарга олиб чиқиладиган гаплар бошқа, пинҳон, ичда айтиладиган гаплар бошқа. Мардлар суҳбати бошқа, жувонлар суҳбати бошқа. Айтма. Гапирма. Қарама. Борма. Унутма. Ҳамма ерга борма. Ҳамма ерга гўкилма. Ўзингги ҳам, вақтни ҳам совурма. Ҳаётини дунёга тикканларнинг остонасига ҳам, эшигига ҳам борма. Улардан қоч. Агар сен ҳам уларга томон борсанг, унда ортдагиларнинг губсиз жарликка кулаши муқаррар. Олтин ҳалқали дарвозалардан ҳазар қил! Файтун минган ва ўзларини одамлардан бир неча одам бўйи балад кўядиганлардан ҳазар қил! Ҳар кун ошу маоши борлардан ҳазар қил! Ҳар лаҳза ишратдан боши чиқмайдиганлардан ҳазар қил! Агар сен уларга кўниксанг, ортда келаётганларнинг аҳволи хароб бўлади. Ҳамиша оч юрки, дунёда очлар донмо кўпдир. Тўқ одам одамлик ҳақида ўйлаёлмайди. Одамликдан йнроқ кимсада Худо бўлмайди. Бу саллалар, бу зил-замбил вужудларга яқин йўлама! Агар сен уларга ёвуқ келсанг, ортда келаётганларнинг ҳолига маймуллар йнглайди. . .

Сен тунда қийналдинг. Жисмга жуда жабр қилма. Вақт-соатни етгач, жисм билан ўртада муаммо қолмайди. Бир фурсат ёлғиз қоласан. Тилингга тилдош, дилингга дилдош тополмайсан. Қийналма, шундай бўлади. Аммо дунё ҳикматсиз эмас. Одамлар бор. Худонинг мардлари кўп. Улар ўзлари сени қидириб топадилар.

Шайх Искандарнинг икки кунлик сабоғи Муҳаммадалининг қарашларини буткул ўзгартирди, деб бўлмасди. Унинг назарида шайхнинг мулоҳазалари бурунроқ қалбида акслангандек туюларди. Шайх айтаётган мулоҳазалар гўё унинг мулоҳазалари эди. Кўнгил агар кўнгилга йўл топса шундай бўлади. Кўнгилдан кўнгилга йўл бўлмаса, у йўлни қуриш ҳеч кимга насиб қилмайди. Муҳаммадали Қуръон тиловатига буткул шунғиб кетгач, узоқ вақт шайхнинг зиёратига боролмади. У ҳамиша кўнгил ройиши билан иш тутишга одатлангани учун юраги буюрган йўлни биларди. Шайх уни ғойибдан мулоқотга торта бошлади. Бир кун-ярим кун ғайбдан суҳбатлашгач, яна дийдор соғинчи устунлик қилди. Субҳидам, бомдод намозидан кейин Муҳаммадали шайх кулбасига томон йўл олди.

– Тирик одамнинг дийдори ҳамиша иссиқ бўлади. Ўлганлар-

нинг дийдори ҳам иссиқ, лекин унинг совуқ кўргони бор. Дийдор суҳбатига мени интиқ қилдинг. Соғиндим, – деди шайх Муҳаммадалига кучоқ очиб чиқаркан.

– Мен ҳам сизни соғиндим, – деди Муҳаммадали ёвуқ келаркан. Унинг нигоҳи ёшланди. Икки дўст самимий кўришгач, юзмаюз ўлтирдилар.

– Кўнглининг туби йўқ – гап бошлади шайх. Бугун унинг кайфияти буткул бошқача эди. – Теран дарёга кўз тиккандек қарайверсанг, антиқа жавоҳирларга дуч келасан. Кўнгил билан суҳбат қуришни, уни тинглашни, баъзан эса танбих бериб туришни ҳам билиш керак экан. Тирикчиликнинг маккорлиги шундаки, у одамларни сарсон-саргардон қилади. Кези келганда қулга, сўқирга, нодонга айлантриб қўяди. Одам атрофида нималар рўй бераётганини ҳис қила олмайди. Тирикчилик боши устида қамчи ўйнатади. Балки ҳаммамизнинг бирдан-бир фожиамиз ҳам шудир. Кўплаб азизлар бу йўлда залолатга ботдилар. Атрофга қара, биров хўжа, биров қул, биров бор, биров йўқ. Ғофил одам ҳаёт азалдан шундай эди, деб ўйлайди. Худо ҳеч бир махлуқнинг кушандасини ўзидан чиқармаган. Фақат одамгина ўз кушандасини ўзи яратади. Одамнинг кушандаси одамнинг ўзи. Ит одамни емайди, аммо одам одамни маънан ейиши, жисман йўқ қилиши оддий ҳолга айланиб бормоқда. Ҳали замон келиб одам энг беқадр махлуққа айланади. Буни сен ўз кўзларинг билан кўрасан.

Шайх Искандарнинг ҳаёт ҳақидаги умидсиз ва оғир фикрлари Муҳаммадалининг юрагини сиқди. У хомуш ерга қараб қолди. Шайхнинг кўнгли мутлақо очик эди. Баъзан у ҳеч бир мулоҳазасиз, нималар деяётганини ўзи ҳам ўйламаётгандек тасаввур туғдирарди. Аммо аслида бундай эмасди. У нималар деяётганини яхши биларди. Кўнглига оқиб кириб, оқиб чиқаётган туйғуларнинг шовири қулоққа чалинаётгандек эди.

– Номукамал оламда комиллик қидирган менинг бўтам, бошингни кўтар ва атрофга боқ. Одамларга эмас, борлиқ оламнинг ўзига разм сол. Қара, поёнсиз осмон. Унинг на туби бор, на чек-чегараси. Бу тубсизлик ва чексизлик қошида тўртта-бешта фосиқнинг фосиқлиги нима? Бу улғувор тоғлар ва бу дарёлар қошида инсон ҳаётининг номукамаллиги нима деган гап? Қара, бу қушлар, бу шамол ва дарахтлар, ҳаммаси Оллоҳнинг зикри билан банд.

Нима қиласан, бозор аҳлини, тегирмон қошида ўймалашаётган гадоларни? Оламнинг ўзига боқ, Оллоҳнинг қудрати ва жамолини кўр. Бўтам, ҳаёт ҳеч қачон мукамал бўлмаган ва бўлмайди ҳам. Борлиқ оламдан баҳра ол, ўзингни унга бахш эт! Йўқ, мен ҳам ёлгончи шоирлардек сенинг қўйнингни пуч ёнғоққа тўлдирмоқчи эмасман. Мен борлиққа қўшил деяпман, чилиахонадан кўра ҳаётнинг ўзи мнинг чандон гўзал!

Куни кеча қоронги ҳужрада сочларини юзига чиммат қилиб ўтирган одам билан бугун борлиқ олам ҳақида қасида айтаётган одам гўё бошқа-бошқа эди. Бугунги шайх Искандар кечаги хомуш ва дилзада шайх Искандарга ўхшамасди.

– Мен бир неча кун сени оғир ўйлар исканжасига олган эдим. У сен учун керак эди. Аммо бу гаплар ҳам сенга керак. Одамлар олами қанчалик мураккаб бўлмасин, одамлар гўзаллиги қошида ҳеч нарсага арзимади. Унинг нимаси мураккаб, нимаси чигал? Ҳаммаси ойдек ошқор. Нафсдан бошқа ҳеч нарса йўқ. Уларнинг ҳаётини расвойи радди маърака қилаётган нафсдир, илло бошқа ҳеч нарса эмас. Шу ҳам мураккаблик ва чигаллик бўптими? Кўй, қайгурма. Ҳали кўп қайгурасан. Ҳали ҳаммаси олдинда.

Шайхнинг охири сўзлари гўё олис-олисларда акс-садо бераётгандек эди. «Ҳали ҳаммаси олдинда... «Ҳали ҳаммаси олдинда...». «Ҳали ҳаммаси олдинда!..»

– Нима олдинда? – дабдурустдан сўради Муҳаммадали, – Бахтми? Кулфат?..

– Иккиси ҳам!.. – деди шайх ва ногоҳ боши қуйи солинди. – Мен бугун сенга тақдир ҳақида сўйламоқчи эдим. Кел, кулоқ сол. Одамлар минг-минг йиллардан буён еча олмаётган сир бу – тақдир. Унутма. Тақдир сири ҳали ечилган эмас. Одамзот ақли стмаган жумбок.

Муҳаммадали шайхнинг чарақлаб турган кўзларига тикилди. Бу тубсизлик бағрида яна бир сиймо қалқиб турганга ўхшарди. У ким эди? Балки шайхнинг ўзидир, балки... Шайх гўё нигоҳлари орқали сўйлаётгандек, юз ифодалари сўзларига бақамти ўзгариб бораётгандек, хузурида биргина хомуш сомъдан ташқари, улкан издиҳом тургандек негадир салмоқлаб сўзларди. Муҳаммадали шайх ҳаяжонланганда беҳуд бўлишини билар ва бундай пайтда сукут сақлашгина мумкин эканлигини яхши ҳис қиларди.

– Одамлар ҳамма нарса ўзимизнинг қўлимизда, деб ўйлашади. Бу уларнинг инсонлиги – унутувчанлиги туфайли содир бўлади. Одам бора-бора қандай яралганини ҳам унутади. У донишманд, мутафаккир қиёфасига киради. Худди шу паллада кимлигини буткул унутади. Ҳали қачонлардир йўқ эканини, кейин Олоҳнинг қудрат қўли билан ота-онасининг жисмида пайдо бўлишини, қаерларда сайр қилишини ва ниҳоят жуда заиф ва нотавон ҳолатда дунёга ташриф буюришини унутади. Чунки у инсон – унутувчи! Тақдир эса унинг ёзмишини аллақачон ўз китобига нақш этганини шўрлик қасқдан ҳам билади. Тасаввур қил, дарахт пўстлоғи бўйлаб бир кумурска ўрмалаб бораётибди. Сен уни кузатиб туравер. Кумурска бора-бора ниҳоят йўли осмон остидаги ингичка новда билан тугагини билмайди. У бораверади, гўё кўзлари очик, гўё қулоқлари ҳам ҳамма нарсани эшитиб туради. Оёқлари бақувват, қулоқлари тийрак. Ҳеч кимдан ва ҳеч нарсадан ҳайикмайди. Бўрон турса, довул кўтарилса аста пўстлоқ остига кириб кетади, ҳарчанд пўстлоқни у яратмаган бўлса-да. Кумурска қайси шох ниҳоят уни жарга иткитиб юборишини тасаввур ҳам қилолмайди. Ҳалокати ўнгдами, чапдами, пўстлоқ остидами, ёхуд энг юқори новдадами, билмайди. У босиб бораверади, ҳатто ниманидир тишлаб ҳам олган. Сен эса биласан, у чап томонга юрса, новда уни олиб бориб жарга ташлаб юборади, ёхуд ўз-ўзидан тойиб кетиб жарлик тубига қулайди. Аммо у ўнг томонга борса, улкан шох орқали бошқа дарахтга чирмашиб ўтиб кетиши мумкин, буни ҳам билмайди. Балки, ҳув қуш инига чиққани маъқулдир. Ахир, қуш уни ўз қанотига олиб олс-олсларга олиб кетиши ҳам мумкин, ёки иннинг ўзидаёқ эзгилаб ташлаши ҳеч гап эмас. Хуллас, кумурска ўз йўлида давом этмоқда. Энди билдингми, кумурска ким? У – бизмиз! Кузатиб турган эса – Оллоҳ. Нима дейсан, йўқдан бор қилган Оллоҳ қаёққа бораётганимизни билмайдими? Ҳамоқат. У билади. Дарахт ҳам уники, шох ҳам уники, жарлик ва фалокат ҳам уники. Кумурска жарликка қулаб кетиши ҳам Оллоҳ иродасими, деб сўрамоқчисан. Кумурска жарликка қулаб нобуд бўлиши – тақдир ҳукми. Бу ҳукми фақат Оллоҳнинг ўзи билади. Бордию, кумурска жарликка қула-маса, унда тақдир ҳукми ўзгариши мумкинми? Йўқ. Тақдир ҳукми-ни ўзгартириб бўлмайди. Кумурсканинг жарликка қулаши тақдир қилинган бўлса, бу ҳукмдан ҳеч қачон қочиб қутула олмайди. Аммо

уни ана шу тақдирни яратган зотдан бошқа ҳеч ким билмайди. Сен эса, афсус чекасан, шўрликкича, агар шу повда бўйлаб бормаганда омон қолган бўларди, бола-чақа орттирарди, бой-бадавлат бўлиб кетарди, ёру жўралари кўп бўларди... Қумурсқа тубсизлик устида солланиб турган новда орқали жарликка кулаб нобуд бўлади. Бу – унинг тақдирини. Ортидан келаётган ҳам жарликка кулаб нобуд бўлмаслигини учун у, албатта, нобуд бўлади. Бу, биласанми, нимага ўхшайди? Ҳамма мавжудот ниманидир тановул қилиб яшайди ва албатта, ниманидир қурбон беради. Қурбонликсиз ҳеч нарса бўлмайди. Мавжудот мавжудотни сийиши тақдир қилинган. Бир ривоят ёдимга тушди. Эшит. Буюк ўрмонда шер яшарди. Унинг иши майда, ожиз мавжудотни қирғин қилиши. Хоҳласа, жайронни ёриб ташлайди-да, қонини симиради. Хоҳласа, қўй-қўзини, хоҳласа, хуллас, кўнгли ниманики тусаса қилади. Унга бари бир. Ўша ўртада бир муставжиб дуо шайх яшарди. Унинг дуолари Худонинг даргоҳида мақбул эди. Ўрмонда ўтин кесиб юраркан, ўша шерга дуч келди. Қараса, шер бир кийик боласини қудратли панжалари орасига олган ва энди ўткир тишлари билан тилка-пора қилмоққа бошлаяпти. Шайхнинг кийик боласига раҳми келади ва Худойи таъолонинг даргоҳига нола қилиб, шерга инсоф тилайди. Дуо Парвардигор даргоҳида мақбул бўлади ва кийикнинг жони омонда қолади. Шер кўзда ёш билан кийикни қўйиб юборади. Шайх ўзидан мамнун ҳолатда юмуш билан банд бўлади. Аммо бир дарза ўтинни орқалаб уйга қайтаркан, шайх ғаройиб манзарага гувоҳ бўлади. Ўша қудратли шер ер тирнаб Худого нола қилмоқда эди. «Худойим, – дерди шер йиғлаб, – менга-ку инсоф ато қилдинг, нега емишимни ўйламадинг? Мен энди нимани тановул қиламан?». Шунда шайх қаттиқ хатога йўл қўйганини ҳис қилди. Бу – тақдир. Уни на дуо, на тадбир билан ўзгартириш мумкин эмас. Ҳали шундай замонлар келадикки, одамлар тақдирни биз яратамиз деб даъво қиладилар ва бутун дунёни ҳалокатга томон элтадилар. Улар на Худого, на қисматга, на қазо ва қадарга ишониб қолмадилар...

Шайх Искандар гўё миғлаб сомёларга нутқ ирод қилаётгандек эди. Унинг сўзлари Муҳаммадалининг кўз ўнгиде чексиз ва ғаройиб манзарани ясади. Одамзот ҳаётининг чигал манзараси акс этган бу сувратда ҳамма нарса бор эди. Сўнгсиз бир манзил томон

оқиб бораётган издиҳом. Издиҳомнинг на боши, на охири бор. Ногоҳ унинг ўзи ҳам ўша издиҳом орасида кўзга ташланди. Одамлар уни гоҳ оқим юзасига чиқарар, гоҳ оёқлар остида қолиб кетар, гоҳ уларнинг кифтида қалкиб борар. Бу буюк маҳшар майдонида таниш чехралар ҳам, нотаниш киёфалар ҳам кўзга ташланарди. «Одамлар қаёққа кетишяпти?»

– Тақдир – шу, – деди ногоҳ шайх Искандар гулдуреган товушда. – Кўрдингми? Ортга йўл йўқ. Йўл-йўлакай кимдир нимадир қилишга ҳаракат қилади. Аммо у ҳеч нарсага улгурмайди. Улгура олмайди. Бемаънилик билан шуғуллангунча, Худони ёд эт ва ота-онанинг оғирини енгил қил, дейдиганлар йўқ. Ҳамманинг назари саробда. Улар яратган шаҳарлар бир кун сув остида қолиши ёхуд зилзилага ем бўлиши ҳақида ўйлашмайди. Вақт ўтиб бормоқда. Вақт ҳеч кимга шафқат қилмайди. У ҳеч ким билан ҳисоблашмайди. На тутиб бўлади, на бўйсиндириб. Вақт ҳукмига қарши бош кўтарганлардан урвоқ ҳам қолмайди. Улар аввал ўзларига эҳромлар қуришди, сўнг мақбаралар тикланди. Вақт қошида ҳеч нарса дош бера олмайди. Тақдир ана шундай. Уни ўзгартираман деганлар ҳам, ўз изминга соламан деганлар ҳам синиб, йўқ бўладилар...

Муҳаммадали шайхни тез-тез соғинар, хафта оралаб зиёрати-га шошарди. Кечган кунлар давомида кўнглида жам бўлган саволларга шайхнинг жавоби тайёр эди. Мулоқотлар давомида Муҳаммадали шундай қатъий хулосага келди: шайхнинг бу оламдаги насибаси тугаб бормоқда. У энг охириги хулосаларини тезроқ айтиб қолиши керак. Бу юкни ўзи билан олиб кетолмайди. Жума кунларининг бирида эрта тонгда уйқуси дабдурустдан қочган Муҳаммадалининг қулоқлари остида шайхнинг овози янгради: «Зудлик билан кел!..» Муҳаммадали бомлод намозини адо этди ва шайхнинг уйига томон йўл олди. Ҳовлида юрган муридларнинг бошлари қуйи солинган. Улар меҳмонга деярли эътибор беришмади. Ичкарида ҳеч кимнинг қораси кўринмас, одати бўйича шайх уни остонада кутиб оларди, бу гал на остонада, на ҳужра ичида ҳеч ким йўқ эди. Хона ичига отилиб кирган Муҳаммадали тўшакка бурканиб олган шайхни кўрди. Тезда ёнига чўкиб, қўлларини унинг манглийига босди. Шайхнинг пешонаси қўлни куйдиргудек ёнмоқда эди. Кўзларини хиёл очган шайх, Муҳаммадалига ҳолсиз қўлларини

ни чўзди ва мулойим бармоқлари билан унинг кўлидан ушлади. Нигоҳлар тўқнашди. Шайхнинг кўзлари гўё уйқуда эди. Йўқ, балки лим-лим мунг эди. Кўзлар ҳам, оёқ-қўллар ҳам энди унга бўйсинмаётгандек туюларди.

– Яна чорак соатдан сўнг мен қайтаман, – деди шайх паст ва рахт овозда. – Етти нафарни чақириб кел-да жаноза қилинглар. Мазорнинг қибла томонида тут дарахти бор. Ўша ерда манзил ҳозирланглар. Мен ёлғиз эдим ва ёлғиз кетишни истайман. Одамларни безовта қилманглар. Улар мени билишмасди. Бегоналар...

Шайх сукутга кетди. Сўнг бор кўз очди ва Муҳаммадалининг юз-кўзларига ҳолсиз қадалган нигоҳлари мангуликка юмилди. Лабларидан кўчган энг сўнгги сўзни Муҳаммадалидан бошқа ҳеч ким эшитмади: «Оллоҳ!...» У дунёдан кўтарилди. Уни олиб кетишди. Совуқ жасад қолди... Буёғи жасад билан битадиган юмушлар. Улуғ бир руҳни бир ушр кўтариб юрган забардаст жисм тош қотиб ётар, Муҳаммадали бармоқлари билан шайхнинг ёноғини силади, белбоғини ечиб, танглайдан сиқиб боғлади ва беихтиёр шайх юзига томган кўз ёшини сезмай қолди...

* * *

Муҳаммадалининг кўз ўнгида тобора олислашаётган отасининг боши устида нимадир соя солиб бораётгандек эди. Унинг бутун вужудида қандайдир куч бош кўтарди, зехни тиниклашиб, кўзлари тобора равшан тортаётгандек, томрлариди галати жунбуш бош кўтаргандек бўлди. Энди олис тунлар мук тушиб Куръон тиловат қилишларидан шу қадар тубсиз завқ туя бошладики, гўё бу тиловатларига хужра эшиклари ортида мусофир отаси жимжит кулоқ солиб ўтиргандек туюлади. Тушларида отасининг дийдорини кўрар, у китобдан бош кўтармай мутолаа қилаётган ўғлидан кўз узмас, аммо оғиз очмас эди. Муҳаммадалининг тунги мулоқотлари ва мутолаалари унинг ҳаётига ўзгача фойз ва нур олиб кирди. Бу нурни олис тунлар фақат ҳовли сахнига оқиб тушган фаришталаргина пайқашар, оғир уйқуга чўмган мурид ва маҳрамлар бу фойздан маҳрум эдилар.

Муҳаммадали тунги тиловат сўнгида туш кўрди. Ёлкасига ўша таниш хуржунини осиб олган отаси билан Шаҳрисабз харобалари оралаб юришибди. Буюк кечмишдан қолган аянчли манзара-

лар, кўнгилларни ўқситадиган ҳолатлар ортида дунёни ларзага солган салтанатнинг туманли манзараси ғира-шира кўзга ташланди. Муҳаммадали оғлар кишноғи, қиличлар жарангини эшитгандек сергак тортади. Отаси ҳамшағидек хомуш. Бош кўтармайди. Эгилган бош, тўзгин салла. Ўйчан, чуқур нигоҳлар тубида тилсиз андуҳ шарпалари. Соҳибқирон салтанатидан ночор хотира бўлиб қолган маҳобатли Кўксарой қошидан ўтиб боришмоқда. Вайронасининг ўзи юракка ҳайрат соладиган кошонанинг кошинларига туширилган куфий оятлардан қолган узук-юлук парчаларни ўқишга ҳаракат қилаётган боланинг нигоҳи туйқус Кўксарой устига кўнган кўш каллали бургутга тушди. Ажабо, ўйлади бола, бургут ҳам кўш каллали бўладими? Бургут Шаҳрисабз вайроналари оша олис-олисларга ўқрай, кўзлари ўткир ва қайсар, неғадир жигарранг олов поршляб турганга ўхшарди. Кўш каллали бургут вайроналар ора-лаб юрган икки мусофирга назар ташлади. Худди шу аснода бургут ва боланинг кўзлари тўқнашди. Бургут ҳам бундай таъсирли нигоҳни, бола ҳам бундай тошдек қаттиқ кўзларни ҳеч қачон, ҳеч қасрда кўрмаган. Икки нигоҳ вайрона сарой осмонида бир лаҳза муаллақ қотди. Бу икки ёйнинг ҳавода тўқинганига, икки қиличнинг олов сочиб, чарсиллаб урилишига, икки ханжарнинг ўзаро чирмашганига ўхшарди. Бола ҳаёшларига ғарқ отасини чалғитмаслик учун тўхтади ва ер тимирскилаб тош қидира бошлади. Кўш каллали бургут унинг ҳаракатини сизди ва шиддат билан пастга, уларга томон шунғиди. Тош боланинг илқидан тушиб кетди. У зудлик билан хуржунга қўл солди ва онаси бахмал жилд қоплаб берган Куръонни олиб, уни боши устида даст кўтарди. Гўё замин-ну осмонга нур мавжлари таралгандек бўлди. Боланинг боши устига етиб келган кўш калла бургутнинг ўткир ва раҳмсиз кўзларига қадалган нур уни шиддат билан улоқтириб ташлади. Бургут жон талвасасида аяччи қичқирди, қапот-парлари тўзиб боланинг оёқлари остига қулади. Отаси ҳамон бир нуқтага тикилгунча кетиб борар, орғида содир бўлган ҳодисадан беҳабар эди. Тонгда оғир ва лоҳас кўз очган Муҳаммадали ажабтовур тушга таъбир тополмади, аммо кўнгли нохуш ва хавотирли эди. У аламзада ва абгор бу замин яқин кунларда Оллоҳнинг қутилмаган кўргиликларига дучор бўлишини ҳали билмасди. Кўп ўтмай ўша таҳликали тушни унутишга ҳаракат қилган бўлса-да, Кўксарой вайронаси устидаги

такаббур кўш калла бургут ва унинг ҳамласи бот-бот хогирасига тушаверди. Бу тушнинг ҳақиқати ниҳоят қирқ йилдан сўнг рўёбга чиқди...

Аммо ҳали орада қирқ йиллик умр бор эди ва бу умрни яшаш керак эди.

* * *

Зухр намозидан сўнг ҳазрат ҳузурига киришга ижозат олган беморлар зах ҳиди аяқига ним қоронғи хужра ичидаги одамнинг чеҳрасини аниқ-тиниқ кўра олмасдилар. Беморлар ё ўзлари ёхуд ҳамроҳлари билан киришар, улар пўстакка чўкиб, ҳазратнинг ҳар бир сўзига жон қулоқларини тутиб, чуқур сукут ичида ўтиришарди. Ҳазрат беморнинг кимлиги билан қизиқмас, бошини деярли кўтармай гапирарди. Ҳар тўрт жавонибга афсоналар лойига қорилиб тарқалган ривоятларининг нечоғли асоссизлиги шунда эдики, ҳазрат ҳеч қачон ҳеч кимга турли гиёҳвор ўсимликлардан тайёрланган дори-дармон ёхуд турли оят ва дуолар битилган тумор бермас, дам-нафас урмас, айтиш мумкинки, унинг табобати қисқа ваъз-насихатдан нарига ўтмасди. Аммо аҳён-аҳён ҳазрат Расул амалига мутобиқ Куръони каримнинг сўнги мўъжаз сураларини ўқиб, дам соларди. Унинг ҳар нечук дардга гирифтгор бўлган беморларга бирламчи тавсияси иймон руқшарига оғишмай, шубҳа ва шаксиз амал қилмоққа даъват эди. « Ҳали ўз даврида Ҳазрат Али айтган эди: «Одамлар шакл-шамойил жиҳатидан тенгдирлар. Уларнинг отаси Одам, онаси Ҳавводир. Агар кишига қабрлар очиб берилса, хўжани қулдан фарқлай олмайди». Иймони ҳалокатга учрамаган, тирик руҳли, соф одамни, – дерди ҳазрат бош кўтармай, – ҳеч бир дард мағлуб қила олмайди. Ҳар нечук дард иймонсиз, руҳи пайхон вужудга шошади. Дард иймонсизни ахтаради. Иймон кўргондир, унга на дард, на фалокат, на ҳаром-ҳарини, на фитнес-фасод йўл тополмайди. Сиз қалшман тавҳидни минг карра такрорламанг, бир бор айтнинг, аммо жон-жонингиз қаъридан айтнинг. У аслида тил билан талаффуз қилинадиган калом эмас. Бу муқаддас ўй, муқаддас гафаккур, муқаддас ҳисдир. Уни гул хишлагандек хишдай олинг, токи буйини билинг, уни сувдек сиққоринг, токи таъми оғзингиздан кетмасин. Уни нигоҳ билан кўринг, токи хотирангиз лавҳига нақш бўлсин, уни оҳ чекиб айтнинг, кўз ёшингизга қорилсин. Тапангиз голиб келмасин, уни руҳингиз иродасига тошпиринг. Нега

бунча руҳсиз ва бечорасиз. Худо ёнингизда, Худо олдингизда, Худо бошингизда, дунё ва охират оёқларингиз остида туриб, нега эзиласиз? Ким сизни бунчалик хор қилди? Ким сизни дардга гирифтор қилди? Боринг! Сизнинг давойингиз – иймон. Иймонга боғланинг, дунё дардларига эмас. Иймон келтиринг, энг охири лаҳзагизда «Она» деб фарёд чекаётган кимсадек, дарёга чўкаётган болангизнинг ортидан соҳил бўйлаб чошиб бораётганда унинг номини олиб чакиргандек. Худога боғланишнинг энг бирламчи йўли шу. Худога боғлана олдингизми, бўлди. Сиз ҳеч қачон дард чекмайсиз...» Ҳазратнинг овози майин ва хаста эса-да, сомеънинг жисм-жонига сизиб кириб борар ва нақ юракка қадаларди. У ҳеч қачон овозини кўтармас, тингловчининг йиғиси, биргина сўзи у ҳақда ҳамма нарсани аён қила оларди. Кейинги йилларда Туркистонда авжига минган барча разолатлар, зулм ва истибод, хорлик ва бенаволик тобора одамларнинг руҳиясида акс этар, бу ҳол бора-бора уларни жисмонан майиб-мажруҳ этмоқда эди. Қора меҳнатга гирифтор этилган оч-ночор халқнинг аянчли турмуши, боз устига Туркистон тупроғини неча йиллардан буён тонгаётган мустабид келгиндиларнинг зулми одамларни ҳам руҳан, ҳам жисман беморга айлангирди. Ягона нажот иймоннинг саломатлигида, уни қўлдан бой бермасликда эди. Кун сайин оғирлашиб бораётган турмуш одамлар онги ва юрагига таҳлика солар, маиший бузуқликлар авжига минган шаҳарлардан келаётган совуқ хабарларга қараганда, энди туркистонликлар ҳам иймон сарҳадларидан тажовуз қила бошлагандилар. Урусия ёқлардан келтирилган фаҳшбозлик ва шаробхўрлик, судхўрлик, айш-ишратга берилли, турли хил ношаръий амалларнинг урчиб кетиши, бойлик ва ҳашамга ортикча ружу кўйиш, кудрат олдида тиз чўкиш – буларнинг бари бора-бора иймонга футур етказиши мумкин эди. Масжид ва жомеларда намозхонларнинг камайиши, фойтун минган янги замон бойваччаларининг энди ошқора кутираётгани Туркистоннинг совуқ ва таҳликали кунларидан дарак беради. Урусия Туркистонни ашлақачонлар ўз вассали, ўзининг «гоморқа»си деб билар ва бунга катта шаҳарлар ёнига кўшиб қурилаётган янги мавзелар, у ердаги истироҳат боғларидаги ишратхоналар, бу мавзеларга адашиб келиб қолган маҳаллий аҳолининг итдан баттар хор қилиниши бунга яққол тасдиқларди. Улар Туркистон халқларининг ички ҳаётига, турмуш

тарзига, машаати ва расм-русмларигача даҳолат қила бошладилар.

* * *

Отаси Шахрисабздан қайтганда, Муҳаммадали Қуръонни батамом ҳифз қилганди. Ота юзларидан нур қуйилиб турган муштдек ўғлини илк бор сизлаб гапирди. Энди у ёнида турган, ўз вужудидан сирқираб яралган ўсмир сиймосида Худонинг марҳаматини кўриб турарди. «Муродимга етдим, – ўйларди ота, – пушти камаримдан бир комил мусулмон яралди...»

Улар Бухоройи Шарифда бир муддат мулло Усмонча охунд эшигида, кейин Самарқанднинг Каррух қишлоғида бир печа вақт туриб, ниҳоят ўз ота юртлари Марғилоннинг Мингтепа қишлоғига қайтишди. Муҳаммад Собир халيفا аждождаридан мерос қолган мўъжаз ҳовлида отамерос касби – йилчиликни давом эттириб, яшай бошлади. Қушларнинг бирида ота Муҳаммадалининг ёнига чақирди ва деди: «Ўғлим, хали Худога шукур, кўзларим очик, белимдан қувват, кўзларимдан нур кетмаган, сен одам боласан учун у дунё ва бу дунёда асқатадиган ягона илмни эгалладинг. Бу меннинг дунёдаги ёлғиз шинжим эди. Энди яна бир иш қолди. Бу – дунёни билиш, уни кўриш, таниш. Дунё Мингтепа ва йиғдангина иборат эмас. Худонинг даргоҳи кенг. Сен мен учун, ота-боболаримиз учун ҳам ҳаж зиёратини адо қиласан. Шу йўл билан дунёни англайсан...» У йиллар давомида йиққан сармоясини ўғлининг кўлига тутқазди ва оқ фотиҳа берди. Муҳаммадали, аввалига нималар бўлаётганини англаблмади, кейин бу даъват остидаги ҳикматни англаб етди. Ота амри – вожиб...

Муҳаммадалининг сафари олис тўрт йилга чўзилди. У ҳаж зиёратини адо қилгач, икки йил Макка ва Мадина шаҳарларида яшади. Бир йил уни Кашмир ўзининг афсонавий бағрига олди. У бу ернинг соҳрии табиати кучоғида тамомий умр қолиб кетишни хаёл ҳам қилди. Мусулмон оламнинг қадам-бақадам кезаркан, Муҳаммадалининг тасаввур олами бугунашай остин-устун бўлди. Аввалига, дунё мўминларининг қиблагохни бўлган икки ҳарам, у ердаги мусулмонларнинг метиндек қаттиқ эътиқодни уни лол қолдирди. Аммо унинг кўнглини бир савол бутун сафар давомида қаттиқ ўртай бошлади. У қадамлари етган барча мусулмон ўлкаларида хорлик ва зорлик, зулм ва истибоднинг гайриинсоний

тамгаларига гувоҳ бўлди. Туркистондан тортиб, Каъбагача бўлган йўлларда муслимларнинг абгор тирикчилигига дуч келаверди. Қаерга бош сукмасин кўз ёш ва зорлик, қаёққа оёқ кўймасин мусулмонлар ўртасида ихтилоф. Туркистон эса, мана ўттиз йилдирки, мустамлака асоратида ҳансирамоқда. Муҳаммадали ўзларини «халиф» деб атаган Туркияда ҳам ҳақиқий ислом қудратини, шаън-шукухини туя олмади. Туркия халифалиги назарида қамишдан ясалган қапага ўхшарди. Мадинада – Равзаи шарифда, Арафотда қонқакшаб дуо қилаётган мусулмонларга кўшилиб йиғлади, мустамлакачилар оёқлари остида қолган Туркистон учун дуолар қилди. Тўрт йил сурункаси кезишлар унинг кўзларини очди. Дунёда фақат заифларгина қалтак остида яшашини ҳис қилди. Заифни урадилар, тепадилар, заифни ҳар куйга соладилар. Бутун мусулмон оламини кезиб, Муҳаммадали бир нарсага иқдор бўлди: бу бахтсизликлар қимдир томонидан чиройли қилиб уюштирилаётгандек туюлди унга. Қим у? У бу қудратли қўлларни Туркистон бошида ҳам кўргандек эди. Бу мудҳиш қўлларни Макка ва Мадинада, Ҳиндистон ва Қашмирда, Кобул ва Бухорода ҳам кўргандек бўлди. Шарқ халқларини абадий қуллик ва жоҳиллиятга гирифтор қилмоқчи бўлган бу қудратли қўлнинг танаси қаёқда? Нега ҳамма ерда бир тусдаги манзара? Аврупо оёқлари билан топталган Дамашк масжидларининг олтин қопламали эшикларидан Туркистондаги Султонул Орифин мақбараси остонасигача бир хил тусдаги қон билан безанган. Бу қонли ҳалқанинг учи қаерда? Шунчаки тасодифми? Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларининг бошига бир вақтнинг ўзида тушган кўргиллик соф тасодифми? «Йўқ» дерди Муҳаммадалининг ич-ичидан бир овоз. Бу бир ердан бошқарилаётган кучларнинг хуружи. У яқин-яқин кунларда мусулмонлар бошига бундан кўра ваҳшатли балолар ёғилишини тасаввур қилиб, сесканиб кетди. Унинг кўз ўнгида Баҳоуддин масжиди, Тиллакорининг зарҳал қошинлари, Кўкалдошнинг маҳобатли қуббаси ва минглаб азиз-авлиёларнинг мозорлари топталиб, тўнғизлар оёғи остида хор бўлаётгандек эди. Бутун мусофират давомида тилидан Қуръон каломлари тушмаган Муҳаммадали ўзини буюк бир қурбонликка чоғлаётганини чуқур ҳис қиларди. Бу қурбонлик билан уйқудаги кўзларни очади. Мудраган қалбларга олов солади. Майли, у йўқ бўлади, суякларни қумга айланади, қони дарёларга кўшилади,

аммо Қуръондек кутлуг бир манзилга одамларни ҳидоят қилади. Хонилар хонига, мунофиқлар мунофиққа, номусулмонлар номусулмонга ажралади, ғанимлар ғанимга, дўстлар дўстга... Бу бир буюк синов бўлади. Бу синовни ҳали ҳеч ким кўрмаган... Туркистон ўлмайди. Ҳар зарра тупроғида минг бир авлиё нафас олаётган Туркистон ўлмайди...»

Қаёққа бормасин, қай манзилга бош суқмасин, ким билан суҳбатлашмасин Муҳаммадалини ушбу ўйлар таъкиб қилар, у уйкуда ҳам, ўнгида ҳам фақат шу биргина ўй билан банд эди. Кашмирнинг илоҳий манзаралари, бу ерда ҳам асоратга солинган мўминлар, вайронага айланган шукуҳли масжидлар, ўт-ўланлар қоплаган мақбарларлар ва соғона тошлар унинг нигоҳини уяр, юрагидан бир ўкирик отилиб, бўғзини йиртгудек бўларди. Бу нима? Савол берарди ўзинга Муҳаммадали Қўлимизда шундай плоҳий Китоб туриб, дилимизда қиличдек иймон билан, шундай буюк суннат билан нега бу кўйга тушиб қолдик?...»

Аммо...

Муҳаммадали ёруғ оламнинг бир гўшасини кезиб, Мингтепага қайтгач, жаҳонни гоҳ ошу нон, гоҳ донни ва прфон умидида чарх уриб, кўнгли гоҳ ғарибликда эзилиб, гоҳ мусофирликда бўғилиб, охир-оқибат ёлғиз фарзандини Қуръонни мажид ҳофизи қилган Муҳаммад Собир халифа ҳаял қилмай бу дунёдаги қисматига сўнги хатни чекиб, абадий дунёга йўл олди. Сўнги лаҳзада ўглининг кироати остида жон таслим қилди. Муҳаммад Собир халифанинг ягона умиди ҳам шу эди: энг охириги лаҳзаларини Муҳаммадалининг тиловати билан яшагиси келарди. Дунёда бундан оргик Оллоҳ марҳамати борми? Худонинг даргоҳига Худонинг каломи билан борсанг ва бу каломни сенинг жисму жонингдан яралган фарзандинг кироат қилиб турса...

Мингтепанинг қамишлар маҳзун ва мотамзада чайқалган тўқайларида кузак шамоллари увлаган, аччиққина изғирик юзкўзларга қизғиш тўр ташлай бошлаган намхуш ва намчил кунларининг биринида Мингтепадаги мўъжаз ҳовлининг дарвозаси секин тақиллади. Қиш тадоригини кўриб, ўтин-ўчоги агрофида юрган Муҳаммадали бўз кўйлаги этагини қоқди ва эшикка йўналди.

– Сиз Муҳаммадалимисиз? – деди дабдурустдан остонада турган орик, юзлари мулойим кулиб турган, истараси иссиқ, мулла-

намо йигит.

– Ҳа, адашмадингиз. Қани ичкарига.

– Йўқ. Вақтим зиқ. Эртага аср намозидан сўнг Султонхон тўрам сизга мунгазир бўладилар. Шунга етказиб кўйишимни тайинладилар.

Мулианамо йигит ортига ўгирилиб кетди. Нақиббандий пирларидан бўлган Султонхон тўрани бу ўртада ҳамма яхши билди. Кашифу каромати зоҳир тўра бутун водий, нарёги Қирғизия, то Бадахшонга доғур таниқли шайхлардан.

Султонхон тўранинг қоратегинлик пахсакаш тожиклар тиклаган баланд деворли ҳовлисига қўш табақали дарвоза орқали кирилар, ҳовли саҳнида беҳи, гилос, олма дарахтлари ҳазонрезгининг совуқ папжаларини сезгандек ҳадиксираган шохларини эгиб хомуш тургандек таассурот туғдирарди. Ҳовлида ҳеч қим кўзга ташланмас-да, атроф-тсварақдаги саранжомлик хонадон соҳибларининг покиза дидидан далолат берарди. Муҳаммадалини ҳовлига бошлаб кирган ўрта ёшлардаги ходим уни тўрдаги ҳашамдор пешайвонли уйга бошлади. Муҳаммадали Султонхон тўранинг таърифини отасидан эшитган, аммо кўрган эмасди. Ота вафотидан кейин ёлғизлик бироз асорат кўрсатган йигит тўранинг нима сабабдан ҳузурига чорлагани хусусида ўйламас, тақрибан, бу ташрифдан кўзланган мақсад унга аён эди. Хона шифти ва деворларига ислимий нақшлар солинган бўлиб, Муҳаммадали бундай нақшларни Бухоро ва Самарқандда, умуман, ўша пайтда янги қурилаётган жомеъларнинг қарийб барчасида кўрганди. Гирдига атлас якандозлар солинган хонтахта тўрида ўтирган ошпоқ соқолли, юзлари деярли нурланиб турган яхтақлик мўйсафид меҳмонга жой кўрсатди ва ўшандек бошини эгган кўйи сукутга гарқ бўлди. Муҳаммадали хонтахтанинг пойгак томонига чўкди. Ходим сасиз кадамлар билан ортга қайтди. Сукут узокқа чўзилмади. Султонхон тўра бошини кўтарди:

– Отангизнинг вафотини эшитдим. Бир кун олдин кўришган эдик. Менинг ҳузуримга келиб туринг. Пайшанба куни хатми Қуръон...

Муҳаммадали кетishга рухсат берилганини фаҳмлади. Унсиз кўзгалди ва ҳовлига чўкди. Дарахтлар боягидек жим-жит. Уларнинг ҳовлига бир неча фурсат бурун тушган яккам-дуккам япроқ-

лари аллақачон суғуриб олинган, сокишлик ва осойишталикка кўмишган файзли ҳовли масжидни эслатарди .

Султонхон тўра авлодлари асли афғонистонлик бўлиб, бу ерларга ўтган асрнинг охирида келиб қолишган. Албатта, ўша пайтда Ҳироту Балх, Бағдоду Қоҳира, Табризу Шероз, Хўжанду Хўқанд доирасида кўчиб юриш бир маҳалладан нарги маҳаллага ўгишдек гап эди. Одамлар бир ҳафта Маккада яшасалар, бир ҳафта Малдинада, кейинги ой Аҳмадободда яшашган. Буни ҳеч қандай таажжубланарли ўрни йўқ эди. Султонхон тўранинг налари бузrugвори Маҳмудхон тўра Агра, ундан сўнг Шом мадрасаларида таҳсил олган замонасининг забардаст уламоси Андижон ёқларга кўчиб келгач, даставвал шаҳарга жоме ва мадраса куришга чоғланди. Тақводор меҳмоннинг янги манзилда бошлаган хайрли амали оғиздан-оғизга ўтиб, ихлосмандлари кўнайди. Мусофирлиги ҳақида ўйлаб ҳам кўрмаган Маҳмудхон Андижон аҳли билан қадимий биродарлардек яшай бошлади. Новвойчи борми, аттору баққолими барча эҳтиром қила бошлаган Маҳмудхон кўл меҳнати билан тирикчилик қилар ва тез фурсатда кўкартирган боғи, томорқасидаги экинни унинг дастурхонига таъминотчи бўлиб қолди. Султонхон Самарқанд ва Бухоро мадрасаларида таҳсил олди. Табиатан тарикатпарвар бўлган ёш тўра бухоролик нақшбандий ширларига кўл берди ва бир неча қур Қасри Орифонда чилла ўтирди. Тарикатнинг талабларини оғишмай амалга оширди. Ўзини ҳамниша ибодат ва меҳнатга чоғлади. Нақшбандиянинг бевосита кўл меҳнати-га тарғиб қилувчи гоёлари ва ҳалол ризк, нешона тери хусусидаги ақидаларига каттик рноя қилувчи Султонхон ҳали мадраса толиблигидан ҳамсабақлари ўртасида катта эҳтиром қозонди. Бир қарашда хомуш ва сокин йигит атроф-жавоннида рўй бераётган ходисаларни зийраклик билан кузатиб борар, уч хонлик ўртасида тақсимланган Туркистон халқларни бошига оғиб келаётган балонни барча тарикат ширлари ва соликларидек юракдан ҳис қилмоқда эди. Иймону эътиқод бешинги бўлган Бухоро осмонида нохуш рух ҳоким эди. Амирларнинг дини ва шариаат ишига бепарволиги, фуқаролар аҳволининг оғирлигини, секкин-аста мадрасалар ва маҳкамаларга кириб келаётган бузуқчилик, жоҳиллик ва ортиқча лоқайдлик валийлар юрагида хийла вақтдан буён галаён кўтарарди. Русиянинг қозоқ саҳроларига босгириб кираётгани, турли снёсний ҳий-

лалар билан уларни алдаб истехком ва қалғалар тиклаётгани босқинчилар жуда олшени кўзлаганини англадиб турса-да, ишрағзада ҳокимлар ўз айшлари билан оворалиги тирик зехли, уйғок ёшларни, жумладан Султонхонни ҳам қаттиқ ташвишга солган эди.

Тарихда ҳатто соҳибқирон Амир Темурга насиб қилмаган шавкатли «ғозий» унвонига соҳиб бўлмиш Муҳаммад Алихон ва унинг оиласи бошига тушган кўрғиликлар билан бошланган Туркистон ва туркистонликлар фожiasi Русиянинг бу ўлкаларни буткул оёқости қилиши билан яқун топди. Беданавозлик, итпарастлик, ойним-бозлик ва баччавозлик авжига минган бу ўлкаларга Худонинг газаб-би ёғилди. Минг чоғли қаландар ва сўфийларнинг ҳайё-ҳуйи, саноклигина авлиёларнинг чилланишинлиги ҳеч кимга ибрат бўлмади. Тарихнависларнинг шаҳодат беришича, «ғозий»лик рутбасига эришган Муҳаммад Алихоннинг қолган бор умри айшу тараб, жория ва маҳрамларга сарф бўлди. Қўқон хонлиги гўё фасод қайнатилган дош қозонга айланди. Бир пайтлар буюк мақсад ва машаққатлар билан тикланган Ислому иморатига дарз кетди. Ибодат ва тиловат ўрнини шўх-шан кулгу, рақсу бози эгаллади. Баччавозлик одатий ҳолга айланди. Лут қавмининг бошига Оллоҳ томонидан юборилган бало хотирлардан фаромуш бўлди. Қўқонга бостириб келган Бухоро амири Насруллоҳ гўё шарияти исломияни қайта бошдан жорий қиламан, «онасини хотинликка олган» хоннинг терисини шилиб олиб, кунчиларга топшираман, деган бўлса-да, ҳар нечук шариятни оёқости қилиб, хоннинг балогатга етмаган ўғли, аҳли аёлини сўйдириб юборди. Ровийларнинг далолат беришича, хали бўйнига тиг тегмаган Муҳаммад Алининг ноиб Абдуссамад Амир Насруллоҳнинг хузурига келиб, шундай деган экан: «Эй, Ислому амири, бошимизда Урусия балоси бор. Хонни ўлдирманг. Майли, Қўқонни амирликка кўшиб олинг. Ҳозир ўзаро душманлик ва ихтилофнинг пайти эмас. Ҳаммамиз бир кемадаміз. Ҳаётимиз ҳам, мамотимиз ҳам – бир!..» Шариятни жорий қилиб, гўё онасига кўшилган хонни сўйгани келган Насруллоҳ пойибнинг оғзини кавш билан сийлади... Зотан, кавшга муносиб оғиздан бундай «бемаъни» гап чиқади. Ахир, амир – Ислому куббаси, «дин қуввати» бўлган буюк Бухоронинг подшоҳи! У нақ Урусиягача боради ва ўз зулфиқори билан Урусияни такон-такон айлайди! Амир

Насруллоҳнинг туркий халқлар тарихида шармандали доғ бўлиб қолган ва кейинги мусибатлар дебочаси бўлган қизиқишларига биргина боласи сўйшлаётган она жавоб берди: «Эй, номард амир! Агар гуноҳкор бўлса, бу бола бечоранинг отаси гуноҳкор бўлгандир. Болада не гуноҳ? Кўкони кизил қонимиз билан бўядинг. Худо шохид, сен ҳам кўзингнинг оқу қорасидан айрилсан. Сен ҳам қора қонга ботасан! Сен ҳам, ватаннинг ҳам вайронага айланади!..» Эҳтимол ана шу қарғиш туфайлидир, Туркистон туркистонликларнинг қирмиз қони билан безанди. Балки шу мотамзада аёлининг оҳи урди ва Оллоҳ бир зумда мусулмон Туркистоннинг бошига бало ёғдирди! Бу қарғиш ҳамманинг ёқасига чанг солди. Зотан шарнати исломияни жорий қиламан, «онасини никоҳига олган» хондан ўч оламан деб қилич яланғочлаб келган муттаҳам Насруллоҳнинг асл мақсади бир вақтлар Умархон хотинликка олмақчи бўлган хуснда тенгсиз, аммо фитнанинг уяси бўлган гўзал Пошшоҳон эди! Насруллоҳ бу соҳибжамолни Бухорога олиб кетади ва унинг қўли билан нарғи дунёга йўл олади, деб ёзади тарихнавислар.

* * *

Пайшанба куни аср намозидан кейин Султонхон тўрашнинг уйига келган Муҳаммадали ҳовлига ўрнатилгани сўришларда дорга тизилган қушлар каби саф бўлиб ўтирган қориларни кўрди. Тўранинг ўзи кўринмасди. Гур этиб ўринларидан қўпган назокатли қорилар Муҳаммадалини тўрага ўтказиб, яна ўринларини эгалладилар. Ичкаридан чиқиб келган ходим Муҳаммадалининг қулогига «Бошлангиз» дея шивирлади ва ортга қайтиб кетди. Ҳовлида гўё чакки чакқандек, йўк, балки қалдирик гумбурлагандек, эҳтимолки отлар кишнагандек бўлди. Мингтепалик қори йиғитнинг овози бир лаҳзада ҳаммани ўтирган ўрнида ҳайкалга айлангирди. Овоз гоҳ йиғи, гоҳ фарёд тусини олар ва гўё деворлар жисмига довор сингиб бораётгандек туюларди. Худонинг бошловчи каломининг дастлабки оятлари қироат қилинганда ҳовлининг жануб томонида тиз чўкиб ўтирган ўн-ўн беш чоғли дарвишларнинг кучли фарёди янгради. Уларнинг баъзилари ўтирган ўринларида титрай бошладилар. Баъзилари ҳушдан айрилган беҳуд қўйи йиғлашга тушдилар. Аммо қорилар бошларини эгган қўйи тош қотиб ўтиришарди. Яқин ўртада бундай кучли савгин тингламаган қушлар-

нинг овози тинди, кўчадан ўтаётган йўловчилар йўл четига ўтиб, нафас ростладилар ва алламаҳалгача уйларига кетолмай қолдилар. Мингтепалик корининг овози бўлакча эди. Негадир бу овозда йнги аралаш дард бор эди. Эмпшкн, саодат асрида бир қори далада боласини ухлатиб, отини тушовлаб, Қуръон қироатига шўнгибди. Ниҳоятда гўзал овоз соҳиби бўлган бу йигитни ҳатто жаноб Расулulloҳнинг ўзлари ҳам эҳтиром қиларканлар. Осмон юлдузлар чаманзорига айланган бу оқшомда қори йигитнинг юраги жўшиб, баланд ва фасоҳатли овозда тиловат қила бошлабди. Чнгирткалар уни тиниб, атроф-теварак гаройиб сукутга чўмибди. Кутилмаганда тушовланган тулпор безовта депсиниб, қозиқ атрофида гир айланаверибди. От дупуридан сергак тортган қори тиловатдан тўхтаб боласи ётган томонга ҳадик билан назар ташлаб, ўқишда давом этибди. Бир зумдан сўнг тиниб-тинчиган тулпор кўп ўтмай яна ҳадиксираб қозиқ атрофида чарх ураверибди. Тулпор дупуридан яна хаёли қочган қори бу гал ҳам боласи ётган томонга назар ташлабди ва беҳост осмонга боқибди. Не кўз билан кўрсинки, нақ бошининг устида олов пуркаётган каби бир хирмон шуъла чир айланиб, атрофга нур таратмоқда эди. Қори йнги таажжубланиб узоқ муддат осмондан кўз узолмай қолади. Субҳидамда бомдод намозидан сўнг бўлган воқеани Расулulloҳга сўйлаб бераркан, Худонинг барҳак пайгамбари хитоб қилади: «Нега ҳам тўхтадинг! Нега тўхтадинг! Ахир, улар фаришталар эди-ку! Агар тонга довур тиловат қилганда одамлар уларни кўриб қолардилар!..»

Мухаммадали «Бақара» сурасининг ниҳоясига етганда дарвишларнинг овози сўнган, улар бир боғ поядек ағдарилиб ётишар, маст-муштагрик бу жонлар аҳён-аҳён қиска «оҳ» тортиб, яна ҳушдан жудо бўлишарди. Тун ярмига довур давом этган хатми Қуръон сўнгида икки мурид етагида ҳовлига чиқиб келган Султонхон тўра сўри қошига ўрнатилган ўриндикқа ўтирди ва кафтларини дуога ёзди. Кекса тўранинг кўзлари йнгидан қизарган, қовокларидаги қизғиш доғлар унинг нурли сиймосига илоҳий кўрк бахш этган эди. Султонхон тўра титроқ босган қўлларини кўтариб, кафтнинг ёзди. Унинг лабларидан сирғалиб чиқаётган сўзлар сомьяларнинг қулоқларига аранг эшитилар, кўзларидан юм-юм ёш оқмоқда эди: «Эй, одам зотини онг ва дониш билан мушарраф айлаган Зот! – шивирларди мўсафид. – Эй, одамзотни бори мавжудотдан муъ-

табар қилиб яратган Зот! Эй, одам насларини ер юзига меҳмондорчиликка чақирган Мезбонимиз! Эй, омонат умрини менга фидо қилсин деб қора ердан одамни халқ қилган Бинокоримиз! Эй, бир парча ерни ҳикматинг билан жамийки тирикликка ҳаёт асоси қилиб яратган Саховатпешамиз! Эй, ҳаммадан Азиз!, Эй, ҳаммадан Мушфиқ! Эй, келаримиз ҳам Ўзига, бораримиз ҳам Ўзига томон бўлган Қиблагохимиз! Эй, бизни ғайиб билан сарфароз қилган, абадий жаҳолат ва бугунгилдан халос айлаган Мавломиз! Эй, ҳар заррасини авлиёларга макон қилган рўйи заминнинг Посбони! Эй, Ҳабибинг, Расулинг, Саййидинг бўлиши Муҳаммадга (саллаллоху алайҳи васаллам) бизни уммат қилиб яратган улуғ Мураббий! Буюк ва мукаррам Калом шарифинг ҳурмати бизни гуноҳлардан фориғ қил ва гуноҳкорларга муте қилма! Калом Шарифинг рўйи хотири бизни тақводор ва парҳезкор бандаларингдан қил! Каломи жалилинг ҳурмати, бизни ўлимга дўст қил! Каломи олийинг ҳаққи, тупроғимизни хўклар ва сағлар оёқлари остига ташлама! Каломи муборақнинг ҳурмати, тупроғимизни булғамокларига йўл қўйма! Каломи муқаддасинг ҳурмати, Бухорони асра! Каломи покнинг ҳаққи, Самарқандни шафоат қил! Каломи софинг ҳақи, Туркистонни хор этма! Жамийки азиз-авлиёларинг юз-хотири мозорларимизни, масжидларимизни хор қилма! Аёл ва фарзандларимиздан исмат нурини фориғ этма, иймон ва ор-номусларини зиёда қил! Юртни хароб қилма, султонларни бир-бирига мурувваатли қил! Раиятни шайтон васвасасидан асра!..»

Дуо ва кўз ёшлар Султонхон тўранинг томоқларини кўмиб ташлади. Хунграб йиғлаётган мўсафидга қўшишиб бутун ҳовчинни тўлдирган сомеълар мурид ва қорилар уввос тортиб йиғлар эдилар. Дуо ниҳоясида Султонхон тўранинг ҳалқа-ҳалқа ёш гарқ қилган нигоҳи Муҳаммадалига қадалди. Муҳаммадали бошини этган кўйи бутун жисмида кезинаётган назарни сезиб турар ва бу дуо аслида унга қаратишган фотиҳа эди. Муҳ-аммадали ҳаммасини тушунди. У бу мажлисга айни шу дуо учун келган эди. Бу оқшом хатм қилинган Қуръон ва дуо шарофати унинг бутун ҳаётига асар қилди...

* * *

Аравон ва Асака ўртасидаги тепалар оралаб узанган тупроқ йўл саратон жазирасида қўлчиб қизир, гўё кимдир тупроқ остидан

ўт кўяётгандек, кимдир чўгга айланган тувроқни шопираётгандек, агроф-теварак оловли халқа ичда ханспраб нафас олаётгандек эди. Қуёш олисдаги Олой тоғларидан бош кўгариши билан даставвал Аравон ёқларга ўтиб, бутун борлиқни оловли нурлари билан чирмаб олар, баҳорнинг ҳаётбахш нафасидан жон олган гиёҳлар аллақачон қургаб, похолга айланган, умуман, бу ўрталарда тирик жондан асар йўқдек эди. Кимдир қачондир тепалик тўшига тиккан ниҳолнинг қовжираган барглари сўлиб, тувроққа беланиб ётар, Аравондан Асакага, Асакадан Аравонга ўтаётган йўловчилар бош суқилик тангадек сояни топишлари амри маҳол эди.

Тепалиқдан хийла қуйида оқаётган Шахрихонсой соҳилидан юқорига интилаётган йиғитнинг елкасидаги зил-замбил мешлардаги сув унинг кифтида у ёқлаб-бу ёққа луқиллаб оғар, икки буюқилган қомати, майиша-майиша холдан кетган оёқлари қизғин тувроқда жизиллаб қуяётганига қарамасдан юқорига томон кўтарилиб борарди. Шахрихонсой бу ерларда ягона ҳаёт умиди бўлсада, ким ҳам унинг зилол сувларини адир тўшига олиб чиқа олади ва саратон даштларида жон таслим қилаётган гиёҳларга бўлиб беради. Шахрихонсой ўз йўлидан қолмайди, унинг мовий нафас уфуриб турган сохиллари бор. «Дарё тўла сув ташнаи зорим, болам» кўшиқларини сув бўйида яшаб, ундан бахраманд бўла олмайди-ганлар тўқиган бўлсалар, ажаб эмас. Йиғит дастлабки кичик тепаликкача чиқиб олгач, мешларни оҳиста ерга қўйди ва иссиқ тер қуйилиб келаётган пешонасини шилтаси чиққан енги билан артди. Қайноқ тердан ачишган кўзларини юмиб очди, боши айланиб, томоғига нимадир тикилди. Негадир қулоқлари ҳам битгандек эди, аммо бир оздан сўнг соянинг шарақлаган овозини эшита бошлади. Овоз бора-бора аннқ янграгач, йиғитнинг чехраси очилди, юзидаги азоб ўрнини осойишталик эгаллади. Тер қотган нигоҳлари тиниқлашди, кўзлари лов-лов ёнаётган борлиқни сувда акс этаётгандек аннқ кўрди. Азобнинг ортидан келадиган энг заиф хузурнинг нечоғли буюқлигини машаққат чекмаганлар ҳис қила олмайдилар. Йиғит шу лаҳзада нақ бошидаги бўз салла ва тақясини тешиб ўтгудек қуёш нурлари тинини ҳис қилмасди. Терга шишилган салла ва тақянинг намига бу аёвсиз тинлар қор қилмаётгандек эди. Бел ва оёқларидан чарчоқ ариган йиғит мешни бир зарб билан кифтига илди ва йўлида давом этди. Тепалик тўшига чиқиб олгач,

ниҳол остига сув қўйиб бўлган ҳам эдики, бош устига тушган соя таъсирида ўнгарилиб ортига қаради:

– Ассалому-алайкум, ота! – деди у оч кулранг эшакдаги, ёши етмишларга бориб қолган, курак соқол, тиниқ нигоҳли, оппоқ сочлари ўсиқ мўйсафидга. – Нафасингизни ростланг!

– Ваалайкум-ассалом! – мўйсафид қамчин вазифасини ўтаётган бир кулоч иргай таёғига суяниб, эшакдан тушди ва йигит кўрсатган жойга чўккач, жонворнинг икки ёнида қашпайиб турган хуржунга ишора қилиб, деди:

– Кулчани ол, ўғлим, тамадди қиламиз. Сувинг бор чоғи.

Йигит мингтепалликларникига жуда ўхшаш қўй юнгидан тўқилган йўл-йўл хуржунга қўл солди ва ундан ранги униқиб кетган бах-малга ўралган жигар ранг, мағзи тўқ кулчаларни олиб, мўйсафид белидан ечиб, ерга тўшаган чорсу юзига ушатди. Хайрият, ҳали мешдаги сувлар. Ҳа ниҳоллар остига қўйиб улгурмаган эди, ромпанлик куллардан эсдалик бўлиб қолган икки қизғиш сопол ко-сага сув олди-да курғоқ хашак устига чордона куриб ўтирди. Афтидан, мўйсафид жазирама ва кимсасиз доvon бўйлаб олиш йўл юрган, юз-кўзлари, ёноқлари ҳароратнинг зўридан қизариб, шиш-гандек, соч-соқолларига қўнган оқиш чанг-губор унинг сарғиш ман-глайида ҳам тер аралаш узун-қисқа чизиклар ҳосил қилганди.

– Бир оёғим Аравонда, бири Асакада бўлиб қолди. Қариган чоғимда кампир тоза тинкамни қуритди. Бир қизимиз Аравонга тушган. Куёв қирғизлардан. Кетмонтега ёқларда чўпонлик қилди. Бир ҳафта бурун аллақандай мужик деганлар ўласа қилиб дуп-послаб, қўйларни ҳайдаб кетибди. Тун қоронгусига доvур далада қолиб кетиб, охири ярим кечада итлар пайини олиб, хўжайинни олиб боришибди. Шундан буён кампирнинг жағи тинмайди, менинг оёғим. Охири, мана, қўшнинг эшигини сўраб олдим-да, йўлга чиқдим. Йўлнинг аҳволини қара. Жаҳаннамнинг кўчалари дейсан...

Мухаммадали ёши сақсондан ошиб қолган мўйсафиднинг ахво-лига ачинди. «Булар оёқ остида топталиб кетаверса, бизлар нима қилиб юрибмиз? Довонга сув ташиб юргандан бирор маъни бор-микан? Майли, ниҳоллар кўкара, кимдир унинг соясида жонига ором топар, аммо одамлар қуриб кетаверадими? Нажот қаёқда, Парвардигор?..»

Ниҳоят мўйсафид янги танишига боқди ва унинг ҳам аҳ-волни

куёвининг ҳолидан қолнимаслигини сезгач, давом этди:

– Бурун бу ерларда кўринмасдинг? Қаерликсан?

– Шундай, ота, -- деди Муҳаммадали оғир сўлиш олиб, хаёлини бир нуқтага жамларкан – бу ерларга яқинда келдим. Раҳматли Муҳаммад Собир халифанинг ўғлиман. Тегим Мингтепадан.

– Мингтепаликларни билардим. Отангни танимас эканман.

– Раҳматлик доимий мусофирликда эдилар. Бу ерлардан кетганларига хийла вақт бўлди. Ўтган йил бандаликни бажо келтирдилар.

– Оллоҳ раҳмат қилсин, – мўйсафид юзига фотиҳа тортди. – Бу ерларда нима қилиб юрибсан? Мол-ҳол бокмаётгандирсан. Атрофда зог ҳам йўқ.

– Шу ерни маскан тугмоқчиман...

Мўйсафид боши қуйи солинган йиғитнинг гапларини англамади. Балки бу йиғит девонадир, балки отаси ўлгач, уй-жойдан маҳрум бўлган бехонумондир, эҳтимол...

– Йўқ, -- деди йиғит, – девона ҳам, бехонумон ҳам эмасман...

Мўйсафид фикрини уқиб турган йиғитнинг қуйи солинган бошидан тортиб оёқларигача бир сидра назар ташлади ва ниманидир уққандек бўлди. «Бу дашту саҳроларда худонинг валийлари яшамаса, ҳеч ким яшамайди», кўнглидан ўтказди у. «Эҳтимол, бирор валийдир... Худонинг ажабтовур бандалари бор. Ўзи доно...»

Муҳаммадали кўзгалди ва мўйсафиднинг остига тўшалган хашакка чап-губор қоплаган узун бўйинини эринчоқлик билан чўзаётган жонворнинг нухтасидан олиб, нарига торгди-да, пастхамга жамлаб қўйилган хашакдан кучоғига сиққанча олиб келиб олдига ташлади. Жонвор қовжираган хашакни кирт-киртлатиб ея бошлагач, мўйсафидга юзланди.

– Ота, чошгтоҳ бўлмай яна бир марта сойга тушиб чиқай. Сиз баҳузур дамнигизни олинг.

Мўйсафид бошини қимирлатиб, розилик аломатини билдирди. Муҳаммадали бояги сўқмоқ бўйлаб, сойга томон тушиб кетди. «Масжиддаги хумлардан бирини олиб келиш керак, – йўл-йўлакай ўйларди у. – Сув хумда айнимайди, узоқ вақт ҳароратини ҳам йўқотмайди».

Кузакда Султонхон тўранинг уйида бўлиб ўтган хатми Қуръ-

ондан сўнг, Муҳаммадали ўзини кўярга жой тополмай қолди. Ҳеч нарсага қонмаётган безовта ва беҳаловат кўнгли узлатга мойинлик билдира бошлади. Отасидан қолган паришон ҳовлининг аслида ҳар нечук қаландар ё тарки дунё қилган дарвишнинг узлатгоҳидан фарқи йўқ эди. Қамиш устидан лой бостирилган том остидаги ножиш кулба, тўкилай деб турган оғил ва хов-халпақ олқиндиларин қолган бостирма... Ҳатто ит ҳам аҳён-аҳён бош суқадиган бу ҳовлининг қаландарлар чиллаҳонасидан ҳеч бир тафовутни йўқ эди. Отаси раҳматлик дунёпараст эмасди, топган-тутгани хайр-садақага, ундан ортгани рўзгорга сарф бўларди. Уй-жой, ҳовли-бостирма, кўш-қўра ҳақида ҳеч қачон ўйлаган эмас. Дарвиштабиат Муҳаммад Собирнинг ота касби йиғчилик. У бу касбдан тўйиб нон емади, шаҳарма-шаҳар кезиб, тирикчилик қилган одамнинг йиғчилиги қаёққа борарди. Раҳматли халифанинг дунёда ягона илтижи ўғлининг оғзига Каломуллоҳни солиш, қолгани Худога таваққал...

Муҳаммадали бостирма остида ётган асбоб-усқуналарни олиб, шу кўйи тирикчилик қилиш ҳақида ҳам ўйлади. Аммо негадир ҳозир унинг кўнглига на йиғ, на ҳовли-жой сиғарди. Ич-ичидан бир овоз «Чиқиб кет! Чиқиб кет» дегандек бўларди. «Хўш, қаёққа? Энг қалтиш, азоб қайнаб турган ерга. Жон жон талашадиган маконга. Дала-даштга, сахрою биёбонга... Ҳазрат Ғавсининг ёзмиши менинг ҳам чекимга тушаяпти, чоғи. Оллоҳ ўзининг билгувчисан. Агар шундай зотлар йўлини берган бўлсанг, жоним илқингда. Мен ҳар қандай азобга тайёрман. Мен ҳам ҳазрат Ғавс ё ҳазрат Аҳмад Жом Зиндафилдек чўл-биёбонлар кезишга розиман. Фақат сен мендан тариқча рози бўлсанг бўлди...»

Мингтена аҳлининг қуцдалик тапшиши, деҳқончиликдан орғанларидан сўнг қўл хунардандчилигини эди. Ким бўрё тўқиган, ким арқон эшган, ким иш йиғирган... Даст-панжаси бутун халқни шу оддий хунар боқар, уларнинг олис-олис юртларга чиқиб кетадиган тижоратчилари ҳам, мадраса кўрган уламолари ҳам йўқ эди. Фақат аллақайларга кетган ва олис йиллар бу ерларда кўзга ташланмаган Муҳаммад Собирнинг ўғли, элининг галини караганда, бу атрофда ўхшашли йўқ қорин муруттаб бўлган эмиш... Ҳалқнинг билгани шу. Бундан ортинги орғиқчалик қилади, шекилли, ҳеч ким бошқа нарса хусусида ўйлаб кўргиси келмасди.

Муҳаммадалининг Аравон оша, Олой тоғлари, Бадахшон тизмалари, Қашқару Ёркенг томонларга буткул бош олиб кетгиси келарди. Ҳазрати Бурх зиёратгоҳи, Сулаймон тоққами бориб, умрини тоат-ибодатда ўтказишни истарди. Қаёққа бўлса-да, майли, фақат масжидлари макруҳ оёқлар билан булганмаган, азон садоларин бўғиб ташланмаган, иймони борлар, хазрат Расул айтганидек, кафтида бозиллаб турган чўғни ушлаб олмаган, келгиндилар бошлар устига чиқиб, қандай ёғиб-туришни ўргатмайдиган, болалар, хотин-қизлар хор-зорликни кўрмаган, тупроғу дарё ва сойларга ҳаром излар тушмаган, ҳаволар искирт, бадбўй нафаслар билан булганмаган, одамлар Оллоҳ озод яратгандек озод туғилиб, ўз ажали билан ўладиган эмин-эркин гўшаларга кетгиси келарди. Кўнгли номаълум ва ном-нишонсиз гўшаларга талпинарди. Ёлғиз, ҳеч кимга қўшилмай, ҳеч кимни кўрмай, билмай, дунё ишларига этак қоққиси келарди. Аммо батамом тўқилиб, адо бўлган ҳовлида уёқдан-буёққа кезар экан «Йўқ, – деди бир садо қаёқдандир туйқус. Муҳаммадали бу садонинг ўз ичиданми, ташданми келаётганини англай олмади. Назарида, бир Муҳаммадали иккига тақсимланиб, ўзаро аёвсиз курашаётгандек эди. Уларнинг бири бош ёғиб юртдан хориж бўлишни истар, иккисини – қайсар ва баланд руҳлиги мутлақо инкор қиларди. – Узлатнишинлик, таркидунёчилик, зоҳидлик, йиғи-сиғи бас! – дерди қайсар ва мағрур руҳ, – Соя-салқинларда уввос тортиб мотамга кўмилиш тугади! Бу савил жонни Худо нимага берган? Бу тўрт кунлик умрни-чи? Ўз уйим – ўлан тўшагим деб ҳамма ин-инига кириб кетаверса, ҳатто масжиднинг соҳибни бўлмаса, хоҳлаган ит келиб остонасини булгайверса, юртнинг эгасининг пакқаси ҳарамхона ва хотинлар бўлса? Юрт қозинининг дарди қорни ва ишрати бўлса!.. Оддий одамнинг аҳволини биров билмаса, илим-маърифатнинг нималиги аллақачон хотирлардан фаромуш бўлган бўлса... Йўқ, қани аввал жонни бир оловда тоблаб олай. Уёғи Оллоҳга таваккал...»

Шаҳрихонсой буралиб, тошиб-жўшиб, тўлқин отиб, тойчоқлардек иргилиб оқаркан, Муҳаммадалининг таъби равшан бўлди. Кўзларининг туб-тубига мавжлар оқиб кираётгандек юраги ҳап-рикди, сой кўйинига отилгиси, унинг муздек огушида қалқиб-қалқиб кулоч отиб сузгиси, тўйиб-тўйиб сипқоргиси келди. Сув мавжларни ҳаёлларини ўғирлашга ҳаракат қилар, кўзларини тиниб, наза-

рида туманлар оралаб қалкиб бораётганга ўхшарди. Бироқ тепа-ликка қайтиши керак, бугун аттпн саккиз маротаба сув олиб чиқа олди, холос. Чамаси бўлакчароқ эди. Назарида бугун янги санчилган ниҳолларни ҳам тўйинтиргач, бирмунча олисдаги чипорга сув элтмоқчи эди. Қизик, бир ҳафтадан буён довога сув ташийди, аммо бугун биргина йўловчини учратди. Одамлар йўл машаққатидан бўлса керак бу йўллардан қатнамай қўйишган, шекилли. Тупроги ютаман деб турган яйдоқ адир йўлидан саратон жазирамасида ким ҳам юрак ховучлаб ўта олади. Яқинда кузак ҳам кприб келади ва қатнов сероблашади. От, улов етаклаган, пиёда йўловчиларнинг кети узилмай қолади. Муҳаммадали довога кўтарилгач, пешини намозининг вақти қайтаётгандек, куёвининг ҳасратиди Аравонга томон йўлга чиққан мўсафид ва унинг эшагидан пом-нишон йўқ эди. Бечора чол чорсидаги кулча бўлакларини Муҳаммадалининг бўз яктагига ўраб, қолдирибди. Муҳаммадали жойнамозини ун-айроқ ерга ёзди ва азон айтиб намозга киришди. Пешиндан кейин нафасни ростлаб аср намозини ҳам ўқиди ва яна бу гал охириги марта сойга томон тушмоқчи бўлди. Аммо Асака йўлидан келаётган уч-тўрт нафар отликларнинг суҳбати ва отларнинг тупроққа гупиллатиб туёқ ташлашларидан беихтиёр ўша томонга нигоҳ солди ва бир зум ўрнида туриб қолди. Отликлар Муҳаммадалининг рўларасига келгач, отларининг жиловини тортишди. Йўқ, булар асакалик ё аравонлик мусофирлар эмас, шон мўйловлари қулоқларига томон илондек буралган, пахмоқ сочлари муңузлик кунгура тақялари осгидан чиқиб турган, кўзлари ачиган айрондек кўм-кўк, ҳар бири мозор тутидек бадҳайбат, белларида қилч, елкалари оша милтиқ тақиб олган казаклар эди.

– Эй, сарт! – деди баланд овозда жикқа терга ботган ҳошияли тақясининг мугузи қип-қизил казаклардан бири, – Сув бер!

Муҳаммадали бўм-бўш мешларга ишора қилди:

– Сувни шу тобда бўшатдим?

– Эй сарт! Мен сенга сув бер деяпман! – деди зардаси қайнаган бояги казак. Муҳаммадали қолган казакларнинг ҳам кўзлари чақчая бошлаганини, вазият оғир эканини сезиб турарди. «Ҳа, булар тоза отасининг уйини тоғиб олишди, – ўйларди у, – зог ҳам учмайдиган далада ҳам шулар. Шаҳар-қишлоқларда ҳам шулар. Нима бало урди бу тупроқни?...»

– Сув!.. Ҳов ана, сойда!.. – деди Муҳаммадали кўллари билан довон эгагига ишора қилиб ва шу лаҳзада узун камчиннинг зарбидан тупроққа юз тубан йиқилди. Отлар атрофида дупурлаб гир айлана бошлади, камчин баданига тасирлаб тушаркан, Муҳаммадали милгикнинг шақирлаганини яққол эшитди ва калима қайтарди. Казаклар тупроққа қорилиб ётган йигит устидан от солиб ўтишар, эҳтимол туёқлар остида топтаб ташлаш инътилари ҳам йўқ эмасди. Бироқ казаклардан кўра шафқатлироқ отларнинг ҳеч бири тупроққа қорилиб ётган бир бечорани янчиб ташлашни исташмасди. Ҳарчанд бўйинларига қачмин тушмасин, улар зўр бериб олд туёқларини тираб, турган ўринларида асабий депсинишарди. Жанг кўрган отларнинг бу ҳолати казакларни танг қолдирди. Муҳаммадалининг бўз яктаги тилка-пора бўлди, баданидан оққан қон тупроқдан лой қорди. Милгикнинг ўнглаган казак тупроққа беланиб ётган Муҳаммадалига ўшқирди:

– Менга қара!

Бутун вужуди сирқираётган Муҳаммадали энг сўнгги кучини йиғди ва ён бошига ағдарилиб, бояги казакка тик боқди. Милгикни нақ унинг пешонасига ўқалиб турган отлик ногоҳ тиш олди ва йигитнинг кўзларидаги ифодадан ҳайратга тушганини яшириб ўтирмади.

– Бу сартнинг кўзлари бўрининг кўзларига ўхшайди. У ҳеч нарсадан тап тортмайдиган кўринади.

– Сен бўрсап! – Муҳаммадали ундан кўзларини узмай жавоб берди. Туйқус милгикнинг варанглашидан довон эгагидаги даралар акс садо қайтарди. Уқ Муҳаммадалининг пешонасидан икки қарич юқоридаги тупроқни шопириб ташлади. Юз-кўзларига тупроқ тўлган йигит энди ҳеч нарсани кўрмай, сезмай ўзидан кетди. Казак нега унинг пешонасини иштонга олмади, ўзи ҳам билмасди. Аслида мақсади уни кўрқитиш эмас, балки пешонасини ўпириб ташлаш эди.

– Ажали етмаган экан, – деди у шерикларига, – қандай қилиб мўлжалдан чалгиганимни ўзим ҳам билмай қолдим. Бир балоси бўлса керак. Қани кетдик...

Муҳаммадалининг қулоқлари остида олислашиб бораётган отлар дупури, маст қаҳ-қаҳа садоларни узоқ вақтгача жаранглаб турди ва ниҳоят қуёшнинг ботиши билан у ҳам сўнди. Тун қандай

кечганини, қандай аҳволда ётганини ҳам билимай тонг оттирган Муҳаммадалининг кулоқларига азон садоси чаппигандек бўлди. Бу ҳол унга одат. Қасрда бўлмасин, қайси шаҳарда тўхтамасин, қай кулбада тунамасин, бомлод намози кириши билан кулоқлари остида азон садолари яққол эшитилиб туради. Шунинг учун у ҳали бирор бор намозни қазо қилганини ёхуд вақтидан тажовуз қилганини эслаёлмайдн. Олис-олис тун кўйиндан, юлдузлар бир тандир чўгдек бозиллаб турган осмонлар оралаб азон садоси янграр, бу товуш Муҳаммадалининг кулоқларига майин куйдек куйилаётгандек эди. Қовжираган, снм билан чирмаб тапшлангандек сиркираб оғриётган вужудни қимирлатишга ҳаракат қилган йиғит оғриқнинг зўридан инграб юборди ва ўша ингроқ аралаш «Ё Оллоҳ!» дея қўзғалди. Бурда-бурда бўлган яктаги қон аралаш тувроққа қорилиб баданига чинна ёпишган, юз-кўзлари тувроққа беланган Муҳаммадалн даставвал кўзларини очинга ва қандай қилиб бўлса-да сой томонга энган сўқмоққа тушиб олишга ҳаракат қила бошлади. Суяклари синмаган экан, ўридан қўзғалди. Бу ёғи ҳеч гап эмас. Сойга тушиб олса бўлди. Кўзларини юмган кўйн сўқмоқ бўйлаб сойга томон бораётган йиғитни гўё қимдир еткалаб олгандек эди. У ҳар бир қаричи таниш бўлиб кетган сўқмоқдан сойга томон йўналиди. Қадамларини авайлаб, ҳар бир пушга ё дўнгликни тусмоллаб борар, кўзларини очинга имкоиният йўқ эди. Тун қоронғиснда чигирткаларнинг чирилиши, турли ҳапаротларнинг садолари, сўқмоқ оралаб судралган алианарсаларнинг шаршалари кулоққа чалинардн. Сой садоси тобора ёвукроқ ердан келар, Муҳаммадалн жисмидаги оғриқни энди буткул унутган, аксинча, бу оғриқ унга гайрииндилардан етгани ва нймон қуввати билан уларга тик боқолгани, юрагидда заррача тахлика сезмаганлигидан ўзида йўқ шод эди. Бу унинг рухий ғалабаси эди гўё. У бу нфлос тўданинг амри билан илдирабгина сойга тушиб кетмади, елкаларини қисиб, қушлук қилмади, отларининг туёқлари остига ўзини ташламади, жонига шафкат қилишларини ўтирмади. Ҳа, на милтиқнинг кучи, на камчинининг захри, на ўқирик ва букириқлар уни қўрқига олмади. У ўзида шундай қувват борлигини, йиртқич келгиндиларга нисбатан кўнглидаги адоват ҳаёи эмас, чинлигига кўзи етди. Иймон қуввати билан териларининг шишишларига, кўзларини ўйиб олишларига, томоқларига қўргошшлар кўйишларига ладил чидаб

берган валийларни ўйлади. Мансур ҳам, Бағдодий ҳам, Насимий ва Машраб ҳам шундай қийноқларга гирифтор қилинган эдилар. Иймон қуввати уларни ёлгон ва жоҳиллик олдиди тиз чўқтирмади. Сойга қарийб етиб келган бўлишига қарамай бояғи ҳаёллардан форин бўлолмаган Муҳаммадали илк бор ўз танасида истибдод қамчисини татиб кўрганидан бениҳоят бахтиёр эди. Ахир, мазлум халқ бир эмас, мишг марга бу таъми тотиб келяпти-ку. Улар кимлар? Унинг мусулмон биродарлари эмасми? У Маккада ҳам, Мадинада ҳам, Арафотда ҳам фақат шу ҳақда ўйламабмиди? Ҳаётини озодлик ва эътиқод йўлида қурбон қиламан деб онг ичмаганмиди? Бугун ўша дуолар ижобатининг илк босқичи эмасми? Бугун боши устида ўйнаган қамчи ва варанглаган ўқ аслида Оллоҳ даргоҳида қабул бўлган дуо эди...

Муҳаммадали тупроқ парда ташлаган кўзларига муздек сув пуркади, юзларини кир чайётгандек ишқалаб ювди, беихтиёр кўзлари ярақлаб очилди. Аъзойи бадани қақшар, гўё кимдир ўтқир тиг билан қайта-қайта курак ва кифгини тилаётгандек симиллаб оғрирди. Бутун вужуди майдаланган сомондек пажмурда ва эзилган бўлишига қарамай, кўнглидаги мустаҳкам бир туйғу уни дарёга тушишига ва зудлик билан ювиниб бомдод намозига улгуришига қистаётганди. Шаҳрихонсой адирлар ортидан ёришиб келаётган сув ранг тонгни энди кўраётгани йўқ, аммо у ҳам эҳтимол, бундай жонфидо ва абгор, қайсар ва мазлум кимсани илк бор кўриб турар эди. Шаҳрихонсой Шаҳрихонсой бўлиб ўз соҳилида бундай иштиёқ билан вужудини поклаб, ибодат адо этган одамни кўрмаган. Муҳаммадали йиртиқ либосларини соҳил тошлари устига ёйиб, бир шалвор билан бомдод намозини адо қилишга киришди. Бу орда тонг хийла ёришиб қолган, қушлар ва ҳашаротлар садоси атрофда кезина бошлаганди. Муҳаммадали елка аралаш кураги қай ҳолатда эканини билмас, аммо оғриқнинг зўридан эҳтимол гўшлари кесилиб-кесилиб кетган бўлса, ажаб эмас деган ҳаёлда эди. Тонг отди, у тошлоқ соҳилга тугаш кўм кўк майсалар устига ўтириб, бўлиб ўтган воқеаларни кўз ўшига келтирди. Ҳамманинг елкасида ўйнаётган қамчи ниҳоят кеча унинг боши устида ҳам ўйнади. Худода шукур. Танаси бошқа дард билмас, дейдилар. Салқин хужраларда китоб тиловати билан умр ўтқарган йиғит оддий мазлумларнинг ҳаёти нечоғли оғир эканлигини, улар икки ёклама зулм

остида яшайтганини яхши билса-да, илк бор ёв билан юзма-юз бўлиши эди. Узоқ-узоқ ўлкалардан келиб, Туркистонни ўзларининг ширатхонасига айлангирган бу халқ нимани истар экан? Нега бутун Шарқ шу аҳволда? Қасрда инглизлар, қасрда фаранглар, испониёлик, португалиялик, умуман, бутун Аврупо Шарқни сиқиб ташлаган. Уларнинг муддаоси нима? Ислоҳ динини бутунилай маҳв этишимми? Калтафаҳмлар, бу Шарқнинг эмас, Худонинг дини-ку! Бойлик, мол-мулк... Ҳа, уларга ҳамма нарса керак. Бу ваҳшийлар назарида Шарқ анчайин сўйилган кўзи. Истаганларича тановул қилаверадилар...

Муҳаммадалн адир оргидан қуёш қизариб бош кўтара бошлагач, ўрнидан турди ва бир оз сургиган кўйлагини топилоқдан олиб, довогга кўтарилди бошлади. Нима қилсин, агар яраси йнринг боғласа, унда дарди хийла чўзилиб, ҳамма юмушларни ўлдажўлда қолиб кетади. Ҳаргўул ўзини бир кўрсатиши керак. Худо билади, бирор қор ҳол бўлиб қолса...

Султонхон тўранинг ҳовлисидаги ходим дарвозанинг омонатгина тақиллашига жавобан «Ҳозир» дея кўча томон йўналди ва дарвоза қошида бир аҳволда деворга суяниб турган мингтепалик қорини кўргач, гап нимадалигини англади, шекилли, шошилишчунинг кулгигига кириб, ичкарига бошлади. Дарвозахона ортидаги келди-кетдига мўлжалланган кичик ўриқдиққа ўтиргизди-да, тезлик билан тўрдаги хонага йўл олди. Ҳовлида гала-говур бошланди. Султонхон тўра Муҳаммадалини бағрига босаркан йиғлаб юборди.:

– Куффорнинг тиги! Золимнинг тиги! Шундай жисми ҳам тиладими-а! Худойим, сабр-тоқатимиз қачонгача старкан? Худойим, бу кунларнинг охири бормикин? Оғзида каломи бор йигитни-я!..

Ходимлар зудлик билан Асакага тушиб, номи кетган табиблардан бирини бошлаб келишди. Табиб жароҳат тезда ўтиб кетишига умид билдириб, малҳам, дори-дармон қолдириб кетди. Бир ҳафта сурункасига ходимлар назорати остида ётган Муҳаммадали, хижолатпазликдан тезроқ кутулиб, довогга кетишига чоғланди. Султонхон тўра Муҳаммадалининг кетишига ижозат бергиси йўқ эди. У шу ерда қолиб толиб пилларга Қуръондан сабоқ беришини, дарвини ва қаландарларни тариқат илмидан огоҳ қилишни сўраб,

илтимос қилди. Муҳаммадали кўзлаган юмушларини саранжом қилгач, қайтишини айтиб, довога йўл олди. Дарвоза остонасида кўл ёзиб дуо қиларкан, Султонхон тўра яхши кунлар келишини, зolimларнинг тухми бу муқаддас тупрокда батамом қуриб кетишини Оллоҳдан сўраб, узоқ дуо қилди, Муҳаммадалини бағрига босиб, кўзда ёш билан хайр-хушлашди

Султонхон тўра ўша кундан бошлаб барча ходимларини тўрт ёнга жўнатди ва Ўш, Андижон, Фарғона, Марғилон ёқлардаги муридларини чорлатди. «Мингтепада Муҳаммадалига уй-жой тиклаймиз. Мактаб ва мадраса очамиз. Баҳордан Мингтепада ҳашар...» деди кекса муршид ҳалқадан сўнг муридларига.

* * *

Чўкиргакдек тирши тортган, кўҳна ёғоч ковш ичидан чиқиб турган оёғи қуриган поядек ингичка, гавҳари саргайиб хийла нурсизланган кўзлари қисик, бир чимдимгина мошгуруч соқолли, бутун Кетмонтепадаги ягона масжиднинг овози ўқдек муаззини Нормат сўфи масжид остонасига оёқ босдию ҳовлига тушовланган отларни кўриб доғ қотди. Сўфи қарийб эллик йилдан бери тонг ёришмай азон айтгани келадиган бу масжиднинг ҳар бир хасини кўзларини белбоғ билан қаттиқ чирмаб ташласалар ҳам бемалол топа олади. Тун қоронғисид агар оёғи тойибми, ёхуд бирор кўргилик сабабми бир қор-қол рўй бермаса, Нормат сўфи учун тун билан куннинг деярли фарқи йўқ эди. «Мусофирлармикин?.. Олойдан келишаётганимикин?.. Бозорчиларми?.. Ким бўлганда ҳам масжидга от боғлайдими? Қандай одобсиз, худобехабар одамлар бўлдийкин? Ишқилиб, ҳовли от тезагига тўлмаган бўлмасайди? Жағи очик кампирига яна ташвиш тошилди. Бир камим тилшга майманак чиққур чолларнинг ковшидан тўкилган ахлатларни супуришимиди, деб «салламно»сини бошлайди. Қариб шундай бўлиб қолди, ўйларди Нормат сўфи. Илгарги балодек бирга келиб, таҳоратхонадаги обдасталарга илик сув тўлдирган, ҳатто кундуз кунни даладан териб, рўмонга тугиб олиб келган кесақларни жой-жойига қўйган, масжид ҳовлисини қийратиб супруган, яқандозларнинг авра-астарини чиқариб, увадаларини савалатган, ювиб қайта бошдан қовиган, сочик, дастурхон, кигиз-шолча борми ялғиратиб ювган увоққина ана шу кампир эди... Ҳа, майли, – ўзинга тасалли берди

мийигида кулиб кўяркан сўфи, – анча-мунчасини ўзим ҳам тозалаб тащлайман. Кампир икки дунё савобини йиғиб олди. Унинг ҳеч кимда қарзи йўқ. Бир мусулмон хотинининг зиммасида нимаики вазифа бўлса органи билан бажарди. Отасига раҳмат...» Нормат сўфи айвондаги ўчоқ тутунидан қорайиб кетган тахталик тоқдан қора чироқни олди-да, ёқиб таҳоратхонага томон ўтмоқчи бўлди. Таҳоратхона масжид хонақоҳидан ўтгиз-қирқ олимлар париди, жи-дираган ингичка ариқча бўйида, хом ғиштдан тикланган, паст ва кўримсизгина эди. Сўфи хонақоҳ эшини ёнидан ўтаётиб, шимага-дир туртиниб кетди ва юзтубан йиқилди. Қўлида милтираб ёнаётган чироқ даҳлиздан умбалоқ ошиб ҳовлига отилиб тушди-да заиф жижиллаган овоз чиқариб сўнди. Сўфи гандираклаб ўрнидан тураркан оёқ остидаги ходани шайпаслай бошлади ва бемаҳал келган кўноқлардан астойдил оғриди. У қўлига илпинган узун, таёққа ўхшаш нарсани ердан кўтарди. Йўқ, хомага ўхшамайроқ турибди, таёқ ҳам эмас-ов. Зил замбил. Қайини ҳам бор. Совуқ темир кувур... Сўфи, «дод»лаб юборишдан ўзини зўрга тийди. Милтик. «Ий-йя! – ичидан қиринди ўтди сўфининг, – Булар бозорчилар ҳам, савдогарлар ҳам эмас, қароқчилар ё анов падар лаънат казаклар?...» Сўфи ерда думалаб ётган чироқни олиб ёқди ва органига қайтиб, хонақоҳ ичига назар солди.

Бугун нечукдир одатга хилоф равишда сўфининг овози эшитилмаганидан хавотир олган имом мулла Насриддин таҳорат олдию, ўриқлар солланган туноқ йўлга йўналган захоти, ўзига қарама-қарши томондан шитоб билан келаётган шаршага кўзи тушди. «Ким бўлди? Итми, отми, одамми? Ишқилиб тинчлик бўлсин-да. Юртга мужик деган бало доригандан буён ором йўқ. Баайни овулга дев оралаган дейсиз. Тунов масжид девори остида ўчиб қолган мужикни замбилга солиб, авайлабгина уйига элтиб қўйишди. Лаънати, бормайман. Ўрнимдан қимирлатманглар, дермиш. Ўзига келгач қирғизлар шишамни ўғирлашибди, деб дағдага ҳам қилганмиш. Нималар бўляпти.». Мулла Насриддин шаршани таниди. Нормат сўфи экан. Нафаси бўғзига тикланган сўфи номомга етар-етмай лод солди:

– Уйимиз куйди, мулло бува! Казаклар масжидни эгаллаб олишибди? Хонақоҳнинг ичи тўла казак. Отлари ҳовлига боғловлик. Хотинлари ҳам бор. Уйимиз куйди. Ҳамма ёқ расвойи радди маъ-

рака!..

Мулла Насриддин ҳеч нарсага тушунмади.

– Ақлингизни едингизми, сўфи! Казак масжидда нима қилади.

Жинни-гинни бўлдингизми?

– Худо урсин. Ўз кўзларим билан кўрдим. Милттиққа қоқиниб тушдим. Қаннашим торс ёрилай деди. Иннейкин, ҳаммаси маст, шекилли. Мурдадек чўзилиб ётишибди.

– Жамоат! Жамоат йўқми? – Мулла Насриддин даргазаб эди.

– Жамоат йўқ! Йўқ, бир-икки киши бор. Ташқарида туришибди.

– Қани бошланг!..

Сўфининг азониға кўниқиб қолган бамайлихотир номозхонлар одатға хилоф равишда бугун азон садосини ё эшитмай қолдик, ё сўфиға бир-қор ҳол бўлди-ёв, деган тусмол билан уйларидан чиқиб, масжид дарвозасиға яқинлашғач, ҳовлиға киролмай ташқарида тош қотиб туришарди. Баъзилар, балодан ҳазар, бегалвароқ бўлганим маъқул, дегандек орқаларига қайтиб, бомдодни уйларидан ўқишға жазм қилишган кўринарди. Яктагининг бари тиззасиға ўраллиб, эпчил оқимлар билан келаётган мулла Насриддин жамоат орасини ёриб ўтиб, масжидға кирди. Ҳайтовур, тонг отиб, қазо бўлган намознинг доғидек шафақ шуълалари масжиднинг сомонли лой билан сувалган деворларида ялтирар, бутун атроф ёриша бошлаганди. Хонақоҳға кириб борган мулло Насриддин ҳаётида илк бор бутун вужудида қаттиқ ларзани ҳис қилди. Кўзларининг олди қоронғилашиб, эшик кесақисиға суяниб қолди. Хонақоҳ ичида узала тушиб ётган ўн чоғли казак ва икки нафар онадан туғилгандек шир-яланғоч, сочлари шох-шаббадек тўзгин, малла жувон, оёқлар остида ётган шишалар, ҳар жой-ҳар жойда деворға тиркаб қўйилган милттиқлар, узала тушиб ётган қиличлар. Хонақоҳ ҳақиқий отхонаға айланган, аммо бу отхонаниннг ҳақиқий эгалари ташқарида, «сайис»лар отхона охурларинда ухлаётгандек эдилар. Шимлари тиззағача туширилган айрим казаклар қусуққа бош қўйиб, хуррак отиб ётишарди. Мулла Насриддин мулла Насриддин бўлиб бундай вақшониятни ҳатто китобларда ҳам ўқимаган. Макка мушриқлари, умуман, бутун дунёда мавжуд жамийки худосизлар ҳам бундай разолатға журъат қилишполмаган. Мулла Насриддиннинг ортидан масжидға кириб келган айрим намозхонлар тезда ҳовли-

ни тарк этишди ва ортга қайрилмай кетишди.

– Сўфи буво! – деди мулла Насриддин инграган товушда, – Пуstackни манов қанжигларнинг устига ташланг. Шарманда бўлдик. Шармандалигимизни олам-жаҳон кўрмасин...

Мулла Насриддин кўз ёшларини тиёлмади. Отлар қавш қайтарган ҳовлидан ўтиб жамоат ҳузурига чиқди ва «Халойиқ, бугундан бошлаб масжид йўқ. Энди бу ерда намоз ўқиб бўлмайди...», деди-да уйига томон жўнаб кетди. Халойиқ жим-жит тарқалишди.

Етмиш йил илоҳий бомдодларга ҳудайчилик қилган, намхуш азонларнинг покиза ҳаволарида «Оллоҳ» дея айқирган, одамларни гафлат дунёсидан ёруғликка чорлаган ва Худодан бошқа бировнинг назари тушмаган чекка бир овулдаги кўримсиз байтуллоҳнинг хоксор муаззини ўша даҳшатли тонгда ўз кўзлари билан кўрганлари асоратида алланечук бетоб бўлиб, кўрпа-тўшак қилиб ётиб қолди. Кўнгартда ҳартугул неча йиллардан буён бақадри имкон янграб турган азон товуши сўнди. Аммо Нормат сўфи чидаб туrolмади. Ҳолсиз оёқларига таянганча, ҳовлига чиқиб ингичка ва ўткир овозда азон айтишда давом этаверди. Эшнинг оғзига, у қандай бўлишидан қатъий назар, элак тугиб бўлмайди. Ойни эса қандай қилиб этак билан ёпиш мумкин? Бугун Кўнгарт, ундан ўтиб Кетмонтепа, Аравон, Ўш, умуман, чор атрофга масжиддаги ҳодиса яшин тезлигида тарқалди. Тарқалганда ҳам янада ссмириб, шох чиқариб, тарвақайлаб тарқалди. Марғилондаги жумъа намозларининг бирида имом бу ҳақда оғиз очиниша улурмай, халойиқ уввос тортиб йиғлашга тушди. Диннинг тобора хор қилинаётгани, Туркистонда мусулмонлар бегона, келгиндилар ўзиники, бўлиб қолгани, бойлар ва мингбошиларнинг келгиндилар билан оғиз-бурун ўпишиб, мусулмонларга тазйикни кучайтиришаётгани хусусида газаб билан маъруза қилинди. Сабр косаси масжид саҳнидан ошиб-тошиб кетган одамлар аҳвол шу зайлда давом этаверса, бир бошга бир ўлшм, динни хор қилмаймиз, ўлгунча курашамиз, деб қасам ичдилар. Остига ўт ёқиб аёвсиз қиздирилаётган воқеалар қозондан ўрлаган тутун Андижон уезди бошлиғининг димоғига ҳам етиб борди. У пинак бузмай бу гап-сўзларга «суф» деди, тўғрироғи, оддий фронт хабаридек қабул қилди. «Император аскарлари хоҳлаган ерида, хоҳлаганча ҳордиқ чиқариши, яъни масала, тунашлари мумкин. Масжид бўладими, маҳкама бўладими. Калисоми,

бутхопами, фарқи йўқ! Нима қилибди, тўрт-бешта казакнинг бедови масжид ҳовлисига қазойи ҳожат қилган бўлса. Менинг ҳар бир казагимнинг бўйнида салиб бор. Ишонмаган одамга счинтириб кўрсатман. Аммо фоҳишалар ҳақидаги гап бухтондан бошқа нарса эмас... Салиб таққан казак ўлиб қолганда ҳам фоҳишага бормайди. Вассалом...»

Чиндан эҳтимол бухтондир, хулоса қилишди бу шум хабарни эшитган мусулмон уламоларни. Кўнгарт масжидининг имоми, бу ҳодисаларга бевосита гувоҳ бўлган мулла Насриддиндан биров сўрамади. У ҳам бу шармандалик хусусида ҳеч кимга оғиз очмади. Бирда-яримда ивир-шивир қилиб сўраганларга, лўнда қилиб: «Қиёмат коим бўлгани шудир-да бўтам!» деб қўя қолди.

Масжид воқеаларидан кейин гоҳ Кўнгарт, гоҳ Марғилону Ўш, хусусан тоғлик музофотлардан бир-биридан совуқ хабарлар тарқала бошлади. Чорвадор қирғизлар асрлар оша яшаб келган серҳосил ерларга Русиянинг ичкари районларидан кўчириб келтирилган, аслида бадарга қилинган қаллобу қотиллар қирғиз овулларига яқин ерларга манзил тикиб, кўнгишларига сукқанча дорилумон, эмин-эркин, ҳатто мутлақо бебошвоқ яшай бошладилар. Уларнинг қадами етиб борган манзилларда ўғрилиқ, қароқчилик, бузгунчилик, ичкиликвозлик, пичоқвозлик авжига минди. Гўё минг-минг йиллар давомида осуда яшаб келаётган аҳоли ичига қашқирлар галаси қўйиб юборилгандек ҳамма ёқ тўз-тўзон бўлиб кетди. Биринчи навбатда, сурувни ошқора тунаш бошланди. Эрта тонгдан тўртга мужик бир бўлиб олгач, аввал император олий ҳазратларининг соғлиги учун ичадилар, ундан кейин аллақандай оталари ҳақидаги оғир кўпшикни йиғлаб ижро этишга киришишади, кун қизиб, жисму жонларида олов чирсиллай бошлагач, буюк империянинг шукухи учун такрор қадаҳ кўгарадилар. Чоптгоҳдан сўнг емишлари буткул тугагач, қўл чўзса етгулик масофада ўтлаб юрган қўй-қўзиларни тутиб, ўша ернинг ўзида қалласини танасидан жудо қилишади. Икки-учта бўлиб пўстини шиладилар ва шундоқ сизга санчиб, чўққа тутадилар. Яна ҳамду сано, яна оталари ҳақидаги мунгли кўшиқ, яна дағдаға... Мужиклар император уларга эҳсон қилган бу кенг яйловлар, бой ва тўкин дала-даштларга нақ Исо Масиҳнинг ўзи келтиргандек астойидил яшамоқда эдилар. Мужикларнинг Кўнгарт, Кегмонтена қирларидаги посёлкалари, улар ҳу-

тор деб аташарди, киргиз овулларида багамом фарқ қилади. Хуторлар кичик-кичик ёғоч уйлардан иборат бўлиб, атрофи тахталик панжаралар билан ўралган, хоналари мўъжаз, томи чўққили. Қиргиз овуллари, асосан, пахсадан тикланган, улар киргиз ўтовларга фақат ёзда кўчиб чиқадилар. Меҳмонлар бу ерларнинг азалий эгаларидек яшашарди. Баъзан соқоллари кўкракларига тушган, белларига чилвир боғлаган мўйсафид мужиклар от арава билан шаҳарга томон тушиб келар, йўл-йўлакай учраган йўловчининг юз-кўзи демай савалаб қолишарди. Бора-бора бу ерларда улардан ҳамма кўрқадиган, кўрқоқлар сафи кўнайган сайин уларнинг оёғи ва мушти янада зардалироқ ва зарблироқ бўлиб қолди. Энди катта кўчадан ўтаётган мужикка киргизми, сартми, туркми, эгилиб салом берар, мужик бу саломга хоҳласа жавоб қайтарар, хоҳламаса, жавоб қайтармасди. Мужикнинг энг даҳшатли хислати – унинг ўлгидек ичувчанлиги. Кун аро киргиз ўтовига бостириб кириб, бирор хотинга тажовуз қилган мужик ҳақида гап тарқалиб қоларди. Бу ҳодисалар йигитларнинг тобора нафсониятига тега бошлагач, оқибатда бир-икки нафар мужикнинг мурдаси Кетмонтепа тепалари ортидаги тўқайдан топилиди. Эртаги кечми мурда топилар, унинг бир бўлагини итлар талаган, қолган-қутганини тўнғизлар еб кетган чиқарди. Лошларнинг дарҳақиқат мужик мурдаси эканлигини фақат бўйинларидаги хочлар ёрдамида аниқлаш мумкин эди. Мужикларнинг туйқусдан ғойиб бўлиши ва уларнинг мурдаси аллақабдаги тўқайдан топишганлиги тўғрисидаги хабар ўша заҳоти Туркистон газеталарида ваҳимали сарлавҳалар билан босилиб чиқар, шундан кейин ўша овулда жазо отрядларининг юриши бошланарди. Жазо отрядларининг таъини ва зулми ҳақидан ошган сари киргизларнинг ҳам сабр косаси тўлиб борарди. Маҳаллий газеталарда бир мужикнинг ўлими халқ исёни ва бу исён натижасида ўрис аҳолиси (тинч аҳоли!) нинг талафоти ҳақида кўпиртириб ёзишарди. Кўнгарг денарасининг бўлиши Чибилга етиб келаётган хабарлар ва ерлик аҳолининг шикоятлари кун сайин авжга миниб охири, Олой яйловлари порох солинган бочкага айланди. Кетмонтепада соқир бўлган энг сўнги воқеадан кейин киргизларни ҳеч ким йўлдан қайтара олмай қолди...

Эрта баҳор кунларининг бирида тош шаҳардан Кетмонтепа овулидан юқорироқ овлоқ майдондаги кичик хуторда қандайдир

байрам таптанаси бошлади. Бир зумда кулгу, қаҳ-қаҳа, гармон садолари кир-адирни қошлаб олди. Мужиклар алвон шалварлар кийиб, кўчаларда қўшиқ куйлаб, айлана рақс туша бошладилар. Ичкиликбозлик авжига минди. Бир-бирини қаттиқ кучоқлаб, маст-аласт чир айланаётган мужиклар бора-бора хутор худудидан ўтиб, овулга томон яқинлашдишлар. Қизгин байрам маросимини кузатиб турган овулдагилар мастликдан кўзлари қонга тўлган мужикларнинг вазоҳатидан ошкора хатарни туйгандек эшик оғзида туриб кузата бошладилар. Ниҳоят гармон ва қаҳқаҳа садолари остида бадмаст оқим хутордан тошиб чиқди-да, тўғри овулга томон йўналди. Овулнинг шимоллий қисмида жойлашган уйлардан ногоҳон аёлларнинг кий-чув, дод-бедод товушлари янгради. Мужиклар дуч келган эркакни кўлларига илинган нарса билан сола бошладилар. Ўтовга ура солиб қочган хотинларнинг ортидан бостириб кириб боришар, ўтовлар ичида портлаш рўй бергандек хотин-халажларнинг аянчли қичқириглари эшитилар, умуман, атроф-теваракда даҳшат қўлгандек эди. Жонини олиб қочган аёл-қизларни қувиб юрган мужиклар ва киргиз йигитлари ўртасида ҳақиқий жанг бошланди. Ўтовлардан ўроқ ва паншаха, болга, кетмон кўтариб чиққан йигитлар, хотин-халажлар тап тортмай мужикларга ташланишди. Қонга беланган, қутурган тўда орқага – хуторга томон чекина бошлади. Ҳазабга тўлган ёш ялангалардан ўн-ўн беш нафари отга елвагай миниб, кўлларига илинган арқон, таёқ билан мужиклар устига ёприлишди. Улар арқонга илинган мужиклар жисмини овлоқ майдон, ур-қир оша судрашга бошладилар. Таёқ ва паншаха зарбидан бошлари, қаншарлари тарс ёрилган ва қора қонга чўмилган мужикларга сичқоннинг ини минг танга бўлиб қолди. Энди хуторларга бекина бошлаган хотин-халаж ва маст алласт мужиклар устидан кимдир ўт ёқинга фармон берди. Хуторлар ўт ичида қолиб, тутаб, сўнг гурилиб ёпиб кетди. Ким ўзини деразадан отган, ким лангиллаб ёнаётган иштонини ечиб далага томон қочган, ким тутун ичида қолиб, бўғилиб бўкирган... Бир зумда хутордан бир нечта култена ва хув кир ён бағрида бир-бирининг пинжига тикилган мужиклар қолди, холос.

Бу совуқ хабар зумда Андижонга, ундан ўтиб Фарғонага ва ниҳоят Тошкентга довур этиб келди. Туркистоннинг ўрис тилли газеталари орқали киргизларнинг Чор империясига қарши уму-

мий кўзғолони ҳақида жуда ваҳимали мақолалар бутун дунёга тарқатилди. Император фуқароларига қарши ерлик аҳолининг исёни сиёсий, ҳарбий, ижтимоий ва иқтисодий нуқтани назардан шарҳланди. Сиёсатчилар бу кўзғолон остида большевикларнинг қўлини кидирса, иқтисодчилар, ерлик аҳоли маҳаллий капиталининг четга чиқишини истамаётганидан, социологлар эса, уйғонаётган маҳаллий халқнинг империяга қарши ошқоро хуружи ва ҳоказо нуқтани назардан таҳлил қилишга киришдилар.

Тошкентда худди шу воқеа муносабати билан чақирилган Туркистоннинг бош ҳарбий губернатори ҳузуридаги хавфсизлик кенгашининг ёпиқ мажлисида Кетмонтепа депарасидаги халқ исёни атрофлича таҳлил қилинди. Бош ҳарбий губернатор кўйдек юввош халқнинг қандай қилиб ўз валинъматлари бўлиши – мужикларга қарши ваҳшиёна исён кўтарганликлари, уларни тириклай ёқиб юборганликларини тушуна олмаётганини изҳор қиларкан, турли соҳалар бўйича шуғулланадиган ўз маслаҳатчиларининг ёқасига чанг солди. Туркистон аҳолисининг ижтимоий, иқтисодий муаммолари билан шуғулланувчи ҳарбий маслаҳатчиси паручик Федорчук бу ҳолга қуйидагича баҳо берди:

– Жойларда, – деб гапини бошлади орик, сил касалига чалингандек юзлари захил ва сариқ, елкаларидан туртиб чиққан ипак погонлари ўзига ярашган поручик, – назорат ниҳоятда сусайиб кетяпти. Асосан, шаҳарларни назорат қилаётган империя аскарлари ва жойлардаги губернаторларимиз маҳаллий боёнлар билан апок-чапок бўлиб кетганлар. Ҳар бир губернаторнинг камида беш ўнта маҳаллий бойлардан гумаштаси бор. Агар ижозат берсалар шуни таъкидламоқчи эдим: аҳвол шу даражага бориб етдики рус генераллари маҳаллий аҳолидан ўзларига ... – Паручик томоғини қириб олди, – Нима десам экан... Уйиаш орттирганлар. Маҳаллий боёнлар худди шу йўл билан ҳарбийларимиз ичига кириб олиб, кўпоровчилик билан шуғулланмоқдалар. Диний арбобларнинг иссиқ меҳмонхоналарида тонггача давом этадиган бачча ўйинларида иштирок этган империя офицерлари ҳақида маълумотларимиз бор ва ниҳоят, – деб давом этди орик паручик энг долзарб хабарга гал етгандек, – бутун бошли хуторни ёқиб юборган кўзғолончиларнинг бошлиқлари ҳамон қўлга олинмаган.

Бош ҳарбий губернаторнинг тешпа сочлари тикка бўлди. У

заҳил поручикдан эшитганларига ишонмагандек овоз кучайтиргичини қулоғидан асабий олиб, қайтадан олиб қўйди ва навбатдаги потиққа ишора қилди.

– Кейинги ойларда петербурглик шарқшунослар билан олиб борган мулоқотларим шунинг тасдиқламоқдаки, – деб сўз бошлади тўладан келган, қайинши улкан қорниши қаттиқ чирмаган, бакенбарди мўйловига кўшилиб бақбақасига ортиқча маҳобат бахш этган, ёноқ, қош-кабоқлари бўртиқ маслаҳатчи, – бу ерда аҳоли онгининг қаттиқ эғаллаган омили маҳаллий шайхлардир. Уларнинг нуфузи қарийб вилоят ва бўлис ҳокимларидан чандон ошиб тушади. Яқинда Асака уззининг бошлиғи юборган маълумотга қараганда, Мингтепа қишлоғида яшовчи асл касби дукчилик бўлган Муҳаммадали халифа исмли эшонининг нуфузи тоғли қирғиз, Бадахшон тожиклари, водий мусулмонлари ўртасидаги таъсир очикдан-очик хавф туғдира бошлаган. Одамлар ҳали Етимхон, Пулатхон, Қурбонжон додхоҳ исбнларини эсларидан чиқарганлари йўқ. Буни унутмаслик керак. Хўш, шайхлар бизнинг Туркистондаги нуфузимизга қандай салбий таъсир кўрсатиши мумкин? Биринчидан, аслида тарикатлар билан боғлиқ бўлган турли сулуқларнинг ўз пешволари бор. Маҳаллий аҳоли уларни шайхлар деб атайдди. Бу шайхлар атрофида жам бўлган муридлар учун шайхнинг ҳар бир сўзи охириги ҳукм вазифасини бажаради. Одамлар уларнинг ғайритабiiий каромат ва мўъжизаларига чин дилдан ишонадилар. Энг хавфлиси шундаки, улар ҳеч қачон империянинг сиёсий ва ҳарбий мақсадларини тап олмайдилар ва қабул ҳам қилмайдилар. Улардан на мансаб, на лавозим, на бошқа воситалар билан ўз манфаатларимиз йўлида фойдалана олмаймиз. – Тўладан келган маслаҳатчи чўнтакка қўл солиб рўмолчасини олди ва манглай юзлари аралаш артиб сўзида давом этди. Бош ҳарбий губернатор унинг мулоҳазаларини диққат билан тингларди. Дарҳақиқат, бу мавзу унинг учун янгиликдек эди. – Империянинг дастлабки юришлари пайтида ҳам баъзи жойлардаги шайхлар аскарларимизга қаттиқ талафот етказганлиги маълум. Шунинг учун таклиф қиламан: биринчидан, хусусан, водийдаги ҳар бир тарикат мактаби фаолиятини чуқур ўрганиш лозим; иккинчидан, шайхлар доирасига ўз одамларимизни маҳаллий аҳоли ҳисобидан киритиш ва уларнинг фаолиятини мунтазам суратда таҳлил қилиб бориш шарт; учинчидан,

тобора авжига минаятган халқ норозилигининг замиридаги асосий сабаб ва оқибатларини кечиктирмасдан ўрганиш мақсадга мувофиқ. Империя шайхига иснод келтирувчи баъзи ғайриқонуний ҳатти-ҳаракатлардан тийилиш лозим кўрилади; тўртинчидан, Муҳаммадали –Дукчи эшонга ўхшаш ва мешипча, Яқин Шарқ мамлакатлари билан алоқа қилишга уринаётган шахсларнинг пайини қирқиш ва ниҳоят фақат марказлардагина эмас, маҳаллий минтақаларда ҳам империя таъсирини кучайттириш ва имкон қадар православ ақидаларни аҳоли онгига сингдириш йўлиларини жорий этиш керак...

Бош ҳарбий губернаторнинг асаблари хийла таранглашган эди. Сўнги кунлардаги воқеалар уни чиндан толиқтирди. У ҳаловатсиз титраётган қўллари билан яккам-дуккам оппоқ сочларини сийлар экан назарида яқин орада империяни қаттиқ ларзага келтириш эҳтимоли бор ҳодиса рўй берадигандек юрак-юракдан хавф туя бошлади. Кун аро қаердадир бир можаро чиқиб турибди. Аслида генералга Русиянинг ичкарасидан сўраб-суришгирмай олиб келтирилаётган каторгачилар, безори, ўғри, қаллоблар оқими ёкмаётган эди. Сабаби, бу телбагезик меҳмонлардан Русиянинг ўзида ҳам жонбезор бўлишган. Қачон қараманг ё террор, ё бирор бошқа бир номаъқулчиликни ўйлаб топишади. Биргина император олпий ҳазратлари Александр Биринчига ўн саккиз марта суиқасд қилиб, охир бошига етганлар ҳам шуларнинг ўзи. Қуриб кетгурларнинг ярмидан кўпи ўзини революционер деб ҳисоблайди ва ҳеч балодан қайтмайди. Кейинги пайтларда Олой томонларда ҳаммаёқин булғаб ташлаган ҳам шулар. Генерал буни биларди. Аммо Петербургдан кўра Шарққа уларнинг таъсирини кўпроқ ўтказиш керак эканини ҳам империя сиёсатининг бир ҳалқаси. Табиийки, уларсиз бу сиёсатни чуқур сингдириш мумкин эмас. Мужик ҳаммаёқда мужик. У албатта, ичади, зўрлайди, ўзини кўрсатади. Қурол ҳамма вақт ҳам иш беравермайди. Бироқ кейинги пайтдаги кўшлаб норозиликлар улар туфайли келиб чиқмоқда... Генерал шулар ҳақида ўйлар экан, маслаҳатчиларнинг кутиб қолганини сизди ва зудлик билан ўзини ўнглаб, фармойиш беришга киришди.

– Демак, олти нафар мужик ўлдирилган, бир хутор батамом ёқиб юборилган. Империянинг чекка бир вилоятида паншаха ва болта билан, яъни степанчасига кўтаришган исён оқибатида шу

қадар талафот! Буёраман. Биринчи галда кўзголон сабабчилари ушланиб, дала судига топширилсин. Айбдорлар энг қаттиқ сўровдан ўтказилсин. Жойларда назорат кучайтирилсин, ички интизомга қатъий риоя қилинсин. Турли рухонийлар гуруҳининг фаолияти чуқур ўрганилсин ва уларнинг фаолияти ҳақида мунтазам ахборот берилсин. Айниқса Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатлари, хусусан, Туркия, Афғонистон ва Эрон каби давлатлар билан бўлаётган ҳар қандай муносабатлар пухта ўрганилсин.

* * *

Чибил бўлисга кун сайин оқиб келаётган шикоятларнинг кети узилмасди. Бунинг устига-устак тунов кунги сайлда қизини ҳам чапдаст йигитлардан бири олиб қочди. Чибил йигитлик чоғида ўзининг ҳам бошидан ўтган бу ҳодисага у қадар жиддий эътибор бермади. Чунки, бу синовда ҳеч қандай ғирромлик ва хиёнатга йўл қўйиб бўлмайди. Асосан, қизларнинг ўзи бу имтиҳонга астойидил тайёргарлик кўришади. Чибилга ҳам, унинг хотинига ҳам бу ҳол бегона эмас. Дастлаб хотин кўз ёш қилади, кейин Чибил унга отга ўнгариб олиб қочганини эслатади. Шу билан озурда хотиннинг дийдиёси тугайди ва тақдирга тан бериб, бир кун қизининг эшикдан қўшалок бўлиб кириб келишсини интиқлик билан кутади. Чибилнинг атроф-жавонибда обрў-эътибори катта. Унга одамлар ишонинишади. Азбаройи тўғрисўзлиги, иймони бутунлиги, фақир-парварлиги учун ҳурмат қилинади. Кетмонтепа овулида содир бўлган кўнгилсиз воқеадан сўнг ўн уч нафар воқеада иштираган йигит қамоққа олинди. Уларнинг етти нафарини Сибир кузюти, қолган олти нафари қотилликда айбланипти. Демак, қатл. Йигитларнинг ота-оналари, хотин, бола-чақалари ҳар кун Чибилнинг ҳузурига келишади, кўз ёш қилишади. Бўлис уларга нима ҳам дерди. «Сабр қилинглар, бошлиқлар билан гаплашиб кўрайчи... Зора, бирор ердан ёруғлик чиқиб қолса...» Андижонга бориб келавермоқдан Чибил ҳолдан кетди. Ҳеч натижа чиқмади, ниҳоят тақдирга тан беришдан ўзга илож қолмади. Хутор воқеасидан кейин мужиклар бир неча муддат қирғизлар томонга йўлламай қўйишди. Аммо ёвқараш давом этаверди. Улар гўё қулай бир пайтти кутинишаётгандек эдилар. Кетмонтепа қирларида дастлабки хоч қадалган қабрлар пайдо бўлди. Мужик хотинлари ҳам қора

кийишаркан, ўрни келганда рўмоли ҳам боғлашаркан. Лекин бўрон олдидаги бу осойишталик узоққа чўзилмади. Янги тикланган хуторнинг шимолий қисмига мўъжазроқ черков қуриш ишлари бошлаб юборилди. Энди бот-бот хутор оралаб хуштак чалганча, от йўртириб юрган казакларни ҳам учратиш мумкин эди. Афғидан ё мужиклар казакликка ёлланаётган, ёки Андижондан махсус казаклар отряди бу ерларга сафарбар қилинган эди.

Чибил бўлисга эрталабки элчи Дўкчи эшондан хабар келтирди. «Пайшанба кун Мингтепада халқа»

Аравон-Асака довоида Муҳаммадали ва казаклар ўртасида бўлиб ўтган можародан сўнг, Султонхон тўраининг қатъий даъвати билан, кун сайин ортиб бораётган Муҳаммадалининг обрў-эътиборини эшигган одамлар атроф-жавонибдан Мингтепага оқиб кела бошлади. «Одамларнинг оғзинга Оллоҳнинг каломини солишга курби бор одамнинг қовжираган довоида боғдорчилик қилиши илсофдан эмас», деди Султонхон тўра халқаларининг бирида. «Майли, бугун юз-кўзларимизга тўнғизлар тулурисилар, тешисилар, ҳалол косаларимизга макруҳ тумшукларини тикиб булғасилар, аммо сабрининг ҳам чек-чегараси борлигини кўрсатиб кўямиз. Худо бизни аъмолимизга муносиб суратда сийламоқда. Юртни фасод босиб, диннинг энг олий тушунчалари маъв бўлиб боряпти. Шундан кейин ҳам биз Оллоҳ марҳаматига кўз тикиб ўтиришимиз илсофданми?..»

Аравон-Асака довоида рўй берган воқеа Муҳаммадалининг қарашларини буткул ислоҳ қилди. У дин-иймон йўлида қурбон бўлган зотларнинг чекига тушган даҳшатли кўргиликларни ўз таъсирида ҳис қилиб кўрди. Бу оғир синов эди. Ҳазрат Расулнинг «Қуни етиб бир кун иймони борлар зулим-исгибдод асоратида тоғларга чўпон бўлиб чиқиб кетадилар», «Иймони борлар қафтларида ёниб турган чўғни ушлаб тургувчи оғир замоналар келади» зайлидаги башоратларининг нечоғли ҳақ эканини англади. Оллоҳнинг сўнги элчиси ҳаёлотда кечган бугунги воқеалар башорати ҳақидаги ўйлар Муҳаммадалининг кўнглини тўлқинлаштириб юборди. «Нечоғли улуг ҳикмат соҳибисиз, ё Мустафо! Бугун башоратларингизни яшаш мендек бир ҳақир умматингизнинг чекига тушиб турган экан, мен буздан-да оғирроқ ва қалгисроқ жазоларга ҳам тайёрман. Аммо динимизга заррача гард юқтирмасликка, уни ҳар турли офатлар-

дан химоя қилишга, сўнги дамимгача курашишга иродам дош берса бўлди. Менинг иродам Эгамнинг илкида...»

Довон воқеалари бир қишлоқда хирка, бошқа бир овулда жомакор, яна бирида зар чопон кийиб, узоқ-яқинга тарқалди.

– Мингтепалик авлиё Асака довоида ўтган қандайдир номаълум пайғамбарнинг соғонасини топибди, у ерни зиёратгоҳга айлантирибди. Ҳурислар бузиб ташламоқчи бўлган эканлар, ёш қорни йигит билан уларнинг ўртасида жанг бўлибди...

– Пайғамбар эмас, авлиёнинг сағанаси топилибди. Мингтепалик эшон ўша ерни зиёратгоҳга айлантирмоқчи экан, кофирлар изн бермабдилар...

– Бир йигит билан ўн чоғли кофир имом Ҳусайн ва кофирлар лашкари Карбалода яккама-якка жанг қилгандек зап олишибдида...

– Кароматларини эшитдингми?

– Султонхон тўрамнинг ўзлари ғозий йигитни уйларида ётқизиб даволабдилар ва минбаъд довонга бормасликларини, балки уйда солиқлар билан шуғулланишларини тайин қилибдилар...

– Тўрам Мингтепада Дўкчи эшонга ҳовли-жой, мактабхона, масжид ва мадраса қуриш ишларига ўзлари бош бўлибдилар...

– Бутун Элатия қирғизлари Мингтепага оқиб келишаётган эмиш...

– Бадахшон, афғон ёқлардан ҳам тожиклар сигғиниб келишаётганмиш...

Кофирлар бунга изн беришармикин? Эшонни қўйишмаса керагов...

Агар ва магарлар, эмиш ва миш-мишлар бозор-учар, чойхона такяларнинг асосий мавзуга айланди. Жинни-ғинни борми, оқилу девона борми, эшоннинг дийдорини бир кўришга, бир бор овозини эшитишга, остонасини тавоф қилишга, этакларини юз-кўзларига суринишга ошиқа бошлабдилар. Мингтепа қишлоғи чўмолнинг бузишган илмига айланаёзди. Дарвоза қошида каландарларнинг «Ҳақ дўст»лаши, гадоларнинг йнғи-сури, беморларнинг оҳ-вовайлоси, дид билан безатилган саман тўшида гердайган серсавлат эликбоши, амин ва мишбошиларнинг нўшт-пўштлашига тўлди. Бу ҳол оҳиста-оҳиста шу даражага етдики, энди келди-кетди билан расман шуғулланадиган халифалар пайда бўлди. Назр-ниёзнинг кўпли-

гидан уларни қандай қилиб ва қасрда сақлаш муаммога айланди. Ўшандан бошлаб барча назр-ниёзлар зиёратчиларга, хожатмандларга, гадой ва қаландарларга тарқатила бошланди. Қозонлар қурилиб, гулах ва баковулар ишга тушдилар. Бора-бора бу ер хожат аҳлининг ҳақиқий доруссалтанати бўлиб қолди.

Бирлар Муҳаммадали халифа, бошқалар Дукчи эшон деб атаётган бошлаган йигитнинг эшигидан одам аринмай қолди. Хожатгалаблар, дарвиш ва қаландарлар, етим-есирлар, умуман, бошида бир муаммоси бор кимсалар ҳам бу ҳовлига нажот истаб келишарди. Муҳаммадалининг кенг майдонни эгаллаган ва Султонхон тўра ташаббуси билан тикланган ҳовлисига уй-жойдан ташқари мактаб, масжид, хонақоҳ, таъягоҳ, меҳмонхона қуриб битказилди. Бу ишлар шу қадар иштиёқ билан бажарилдики, кўз очиб юмгунча мингтепаллик эшонни истаб мардикорликка келаётганларнинг кети узилмай қолди. Одамлар ҳеч қандай тамаъсиз, холис савоб учун лой кечиби, пахса уришар, иморат жиҳозларини ўзлари араваларга ортиб олиб келишар, шу қадар кўп ҳашарчининг ризқини ҳам Худо етказмоқда эди.

Ҳашарчилар билан бақамти лой тепиб, тупроқ ташиётган, кесак майдалаб, гишт қўяётган Муҳаммадалининг фикр-ёди мактабда эди. «Бу мактаб иймон ва ҳақиқат мактаби бўлади. Болаларга Шарқ халқлари узок ва оғир уйкуга чўмганларини, дин сусайиб кетганини, бошимизда мудҳиш кунлар борлигини очиқ айтаман. Юракларига энг тоза иймон сувини қуйиб, кўкартираман. Майли, ўн йил ўтар, йнгирма йил ўтар, Асака довошидаги дарахтлар билан бақамти булар ҳам кўкариб вояга етадилар. Ўшанда ҳаммаси яхши бўлиб кетади. Одамлар токи ҳақиқатни англамас эканлар, ҳеч қандай қудрат уларни йўлга соллолмайди. Ҳақиқатни англаб етган одамларни йўлдан уриш мумкин эмас. Оллоҳ ҳақиқатининг улуглигини болалар юрагига соламан. Туркистоннинг жароҳати оғир. Уни даволаш мумкин, аммо бу дармон қаёқда? Туркчилик ва рўзгор арқонларига чирмаб ташланган туркистонликлар халибери бу банддан халос бўла олмайдилар. Зеро, бало муқаррар кнриб келди. Ҳақиқий синов энди бошланди...» Лой қораётган Муҳаммадалини муридлар ва мухлислар зўрлик билан лой кечиндан қайтаришга ҳаракат қилишар, бироқ у баттар ишга шўнгиб кетарди. Саратонинг охирига бориб мактабхона қўлдан чиқди.

* * *

Адир этагидаги сўқмоқ бўйлаб бораётган икки отлик тонг коронгисиди ўзаро ниманидир суҳбатлашмоқда эдилар. Булар Мингтепадан чиқиб шаҳарга қайтаётган муридлардан бўлиб, ҳафтада бир, ойда икки дафъа келиб, зикр ҳалқаларда ишгирок этгач, яна қайтиб кетардилар.

– Суҳбати одамнинг жонини оларкан. Жозибасини қара. Бу яқин ўртада бундай муршид йўқ.

– Худо берган билан баҳслашма, деб шунга айтишади-да, Бой-тўра. – Булар китоб кўрган, Худо назар қилган одамлар. Ҳар нечук бетобга бир назари кифоя қиларкан. Кўрдингми эшик оғзида оксоқ, кўр, шалгача бор. Бирови Бадахшондан, бири Олойдан, бири Қашқардан...

– На таомланганини кўрасан, на дам олганини. Кўли ишдан бўшамайди. Бунча кучни қаердан топаркан-а?

– Айтдим-ку, Худо назар қилган одам, деб.

– Мактабхонага ҳамма ердан болалар даъват қилинаётган экан. Фақат Қуръон илми эмас, дунё халқларининг тарихи, жугрофияси, иқлими ва табиати ҳам ўргатиларкан.

– Маккаи муқаррамада ва Мадинаи мунавварда икки йил тургач, Қашмирда ҳам бир йил таҳсил олган экан. Тарикат илмини асосан, Қашмир пирларидан ҳосил қилган дейишади.

– Унисини билмадим-ку. Пирини бухоролик дейишувди. Тўрамнинг ҳам назари тушган.

– Тўрам унинг қироатига дош бера олмасди. Кўзда ёш билан ўтиб кетди, Оллоҳ раҳматига олгур. Туркистон мусулмонларининг умиди шу йигитдан, дедилар бир допқур раҳматли.

– Аммо, сенга айтсам, Чор оҳранкаси ҳам кейинги пайтда искович итдек Мингтепада оралаб қолганмиш. Тунов бир мурид қаландар либосидаги йигитни авзойидан сезиб қолибди. У нуқул эшоннинг ичкилари, келиб-кстадиган амалдорлар, мактабхона ҳаёти ҳақида саволлар берармиш. Мурид бундан хавфсираб, ҳазратга айтган экан, у киши «Майли, бўтам, улар ораларингда яна ҳам бор...» дебдилар, холос.

– Қирғиз муридлар тунов кун адирлардаги мужикларнинг қил-

мишлари ҳақида шикоят қилишди. Улар, агар ҳазрат эшон ижозат берсалар биз ғайридинларга қарши ғазотни бошлаймиз. Бўлди, жонимиздан тўйдик. Биз учун бу ит хўрлигидан, олишиб тик ўлган яхшироқ дейишди. Ҳазрат уларни нафасини ичига ютиб эшитди ва: «Йўқ. Ҳали вақт бор», деди қатъий қилиб. Аммо буларнинг зулми жа-а суяклардан ўтиб кетди-да. Биз томонларда ҳам қирғизлардан кўра осонроқ эмас. Улар Андижоннинг янги шаҳар қисмига ўзларига мактаб, истироҳат боғлари, киморхона, ишратхона, бир томонига черков қуришяпти. Юрт қўлдан кетиб бормокда. Ҳокимларнинг оғзи бойловлик. Тил-забони борлар йўқ қилинди.

– Билмадим, менинг назаримда ҳам ягона умид ҳазратдан. Одамлар фақат шу кишига ишонадилар, холос. Шу кишинингина гапига юрадилар. Аммо бир нарсани билмасалар, айтмайдилар. ҳали вақт бор, дейишяпти.

– Лекин бизнинг ҳам оёғимизни чўзиб, олма пиш, оғзимга туш деб ўтиришга ҳаққимиз йўқ. Одамларни ҳазратнинг ҳалқасига даъват қилишимиз, катта-кичик, бой-камбағал қўлни қўлга бермоғимиз керак. Болаларимиз бу ит эмганларнинг қўл остида қолиб кетиши мумкин эмас. Авлодлар олдидан юзимиз шувут бўлади, улар бизларни кечеришмайди.

– Нимасини айтасан, ўзи бу ёғи ҳам ҳазилакам йил ўтмади. Туркистонга ўриснинг кириб келганига чорак асрдан ошиб бўлди-ку. Яна қачонгача давом этади? Бу ўзимизга боғлиқ. Секин-аста бу ерларда уларнинг расм-русуми жорий этилади. Мактаблари тикланади. Авлодлари вояга етади. Мозорлари кўнаяди. Қара, кўнган жойларига Урусияни эслатиб турсин деб аввал ўзларига мос уйлар қурадилар, кейин дарахтларини келтириб тикишади. Ундан кейин мутлако ўзимизникига ўхшасин деб чордеворлармиз устига шаҳарлар қуришади. Боғ-роғларида билганларича япашади.

– Кўпайиб бораётганини айтмайсанми буларнинг. Ота-боболаримиздан босқинчи бир юртни забт этгани, қўлга олиниганини олиб, чиқиб кетади, деб эшитганидир. Булар галаги табиатли экан. Босиб олишганим, ола таёқларини санчиб, бу менинг ватаним деган даъво билан ўла-ўлгунча муқим яшаб қоларканлар.

– Худди шу ҳол, мана, бир неча юз йилдан буён давом этиб келмокда. Сибиря томонлардаги анвойи-анвойи халқлар ҳозир йўқ бўлиб кетган. Ҳаммасини шулар ямлаб ютиб юборди.

• - Қофқоз ёқларда ҳам шу ҳол. Бир бош сукиб кириб олса, бўлиди экан. Хонадон соҳибларини ташга улоқтириб, ҳайдаб чиқариб, ўз майлларига мос равишда яшайверишаркан...

- Э, биродар! Бошга тушганини кўз кўради. Ота боболаримиздан ўтдимиз, ўзимизданми – Худонинг қаҳрига учрадик. Бало ўз-ўзинча келмайди. Биласизми, бир ривоят эшитганман. Ҳозир уни ким сўйлаб бергани ёдимда йўқ. Назаримда, бир мадараса толиби эди, шекилли. Ҳа, ранг-рўйи ҳам кўз ўнгимда турибди. Ориқ, кўзлари тийрак, саводи баланд мусофир муллавачча эди. Эмишки, бир замонлар юртни бало-қазодек душман босибди. Ёв ҳукмдори ўта ақлли одам экан. У ҳали шаҳарни қамал қилмай, унинг бир хасига панжа солмай, бирор жонотнинг бир тукини огритмай, аҳолига шундай талаб қўйибди, тўғрироғи, қамалда қолган аҳолининг олдига шундай бир муаммони кўндаланг қўйибди.

- Оқсоқоллар! – дебди ҳукмдор шаҳар аҳолиси номидан чиққан вакилларга мурожаат қилиб. – Мени, мана шу муру малах лашкарим билан сизнинг бошингизга ким ва нима олиб келди? Агар шу саволга жавоб берсангиз, омонда, жавоб беролмасангиз, тархонда бўласиз, яъни агар тўғри жавоб бермасангиз, шаҳарни қамал қиламан, катта-кичик ҳаммангизни қилич дамидан ўтказаман, уйларингизга ўт қўяман, қизларингиз ва хотинларингиз сипоҳларга тортиқ бўлади, ўзингизни қулга айлантираман.

Кўрқувдан юраклари тарс ёрилгудек бўлган оқсоқоллар ихотада қолган шаҳарга қайтиб, унинг ҳукмдори ҳузурида узоқ кенгашибдилар. Биров ундоқ, биров мундоқ, деб, хуллас, фол очибди. Ниҳоят, бир донишманд: «Мен жавоб топдим. Бошланглар», дебди. Оқсоқоллар яна шаҳар ташқарисига чиқиб, лашкар ҳузурида бош эгибдилар.

- Қани, мусулмонлар, ким жавоб беради? – дебди тулпор устида ғоз турган мағрур ҳукмдор.

- Агар ижозат берсалар, мен саволингизга ало кадрн ҳол жавоб берсам. – дебди донишманд.

- Майлингиз. Қани, эштайлик! – дебди ҳукмдор.

- Сизларни бизнинг бошимизга Худо бошлаб келди! – синик ва маънос оҳангда жавоб берибди кекса донишманд.

- Ҳа, албатта, ҳар бир иш Оллоҳнинг дасти иродаси билан бошқарилади. Аммо, айтингчи, нега Оллоҳ мени сизларнинг бо-

шингизга олиб келиб, мана шу кўйга солди. Жавобингиздан мен қониқмадим.

Оқсоқоллар ноумид шаҳарга қайтибдилар. Таҳликални савол-жавоб бутун шаҳарга овоза бўлгач, саройга ҳукмдор ва донишманд оқсоқоллар ҳузурига ўн-ўн икки ёшлардаги бир бола кириб келибди. Бола узр сўраб, уларга шундай дебди:

– Агар азизлар ижозат берсалар ҳукмдор билан мен суҳбатлашсам. Унинг саволига мен жавоб бераман...

– Бошлари тошдек қаттиқ қотиб, кўкракларида осилиб қолган донишмандлар аввалига, бу боладан нима жавоб чиқарди, деб эътибор бермабдилар. Аммо, нима бўлса испонамиздан кўрамиз, зора ҳукмдор шу болага шафқат қилиб, шаҳарга даҳлат қилмаса, ўз раъидан қайтса, деган ўй билан унга ижозат беришибди. Бола эса уларга шундай талаб қўйибди:

– Менга бир серка, бир туя берасизлар.

Тонг саҳарда дарвоза ортида турган даҳшатли лашкар ҳузурига эчки ва туя етаклаган бола чиқиб келаётган эмиш. Бола аввал лашкарга эҳтиром билан салом берибди, сўнг ҳукмдорга яқин келиб:

– Бир қошиқ қонимдан кечинг, ҳукмдор. Тўғри, мен ёш боламан ва ташрифим сизнинг назарингизда одобсизлик бўлиб туюлиши мумкин. Аммо гап ёшда эмас, зеро, соқол десангиз, мана, у эчкида ҳам бор, бўй десангиз, мана, туя. Энди, агар манзурингиз бўлса, саволингизни такрор айтсангиз. – дебди тавозе билан.

Ҳукмдор пинак ҳам бузмай саволини такрорлабди:

– Мени сизнинг бошингизга ким ва нима олиб келди?

– Ёмон аъмолимиз олиб келди, ҳукмдор! – жавоб берибди бола.

– Ортга қайтинглар! – фармон берибди лашкарбоши кўшинига. – Бу шаҳар ҳали буткул тугамаган экан...

Ҳамсуҳбат икки отлик субҳидам ошпоқ нурларини тўрт томонга ёйиб ташлагач, шаҳарга кириб келишди ва айри йўлда бир-бирлари билан хушлашиб, ҳар қайсиси ўз йўлида давом этдилар.

* * *

Тошкентда Туркистон Бош ҳарбий губернатори ҳузуринда Туркистонда Русия империясининг ҳарбий ва сиёсий стратегияси муаммоларига бағишланган йигинда Н.Остроумов путқ сўзлади:

– Русия бу ерда ўзига хос муаммоларга дуч келди, – деди нотик ҳозирларга кўзойнак орқали қараркан, сўзларининг дастлабки лаҳзадаги таъсири салмоғини ўлчамокчи бўлгандек. – Мен бу ўринда биринчи навбатда таълим-тарбия системаси ҳақида тўхталмоқчиман. Бухоро давлати таълим тизимида минг йиллардан буён урф бўлиб келган догматизм ўз самарасини берди. Шарқ халқлари, жумладан, Мовароуннаҳр аҳолиси аврупоини таълим тизими, янги замон фани тараққиётидан батамом орқада қолиб кетди. Аврупо бугун ҳаво кемалари, ҳарбий воситаларнинг энг замонавий турларини кашф қилмоқда, табиий ва иқтисодий фанлар ривожланмоқда. Бу ҳодисалар маҳаллий халқлар учун бегона. Ушбу бегоналикнинг икки жиҳати бор. Биринчиси, миллатнинг жоҳиллиги, қора ва авомлиги, гафлат уйқусида мудраб ётгани Русия империясининг асл мақсадларига хизмат қилади. Сабаби, варварлик даражасида қолган халқни енгилш ва бўйсиндириш осон. Бу ҳолни рус кўшинлари ўзларининг қахрамонона муҳорабалари билан исбот қилдилар. Чунончи, оз сонли кўшин ва деярли талафотсиз ишғол қилинган шаҳар ва қишлоқлар. Чунончи, Тошкент учун бўлган жангларга сарфланган пулга Петербургда ўртамиёна ҳовли сотиб олиш мумкин, ҳолос. Умуман, ўнга варварнинг ўлигигига битта рус аскарининг ўлиги тўғри келмаслигининг ўзи ҳам фикримизни тасдиқлайди. Бу ерда Қўқон, Самарқанд, Тошкент, Чимкент каби йирик шаҳарларни ишғол қилишда ўзларининг баҳодирона, мардонавор курашлари билан империя шавкатиини елкаларида кўтариб турган муҳтарам генералларимиз ўтиришибди. Ўйлайманки, улар менинг фикрларимни тасдиқлайдилар. Иккинчи, яъни маърифий жиҳати – авом халқ ҳаминша тараққиётнинг оёқларига қишан солаверади. Бир паҳса девор ичида биғиллаб очдан ўлаётган болаларни боқолмай дайдиб кетган халқни қандай қилиб бошқариш мумкин? Испанлар, инглизлар, португалларнинг уммон ортидаги ҳиндуларни битта қўймай қириб ташлашларига асосий сабаб маҳаллий ҳиндуларнинг жаҳолати эди. Акс ҳолда Европа ҳеч қачон уларни бўйсиндира олмаган бўларди. Биз европаликлар йўлидан борсак ва ерлик аҳолини ёлши қилгандан ўтқариб, тухмини қуритиб юборсак, жаҳон жамоатчилигининг маломатига қоламиз. Кеча ҳиндуларни ер юзидан батамом қириб йўқотган инглизларнинг ўзи биринчи навбатда ногўра қоқиб, айюҳаннос кўтаради: «А-у! Руслар Шарқни

еяпти!..» Биз бошқа йўлдан борамиз. Текин кулларни кириб ташлашдан ҳеч қандай манфаат йўқ. Эҳтимол европаликлар ҳиндуларни тиз чўктира олганларида уларни жисмонан маҳв этишга ўрин қолмаган бўларди, аммо ҳиндулар бош эгишни исташмади. Бош эгмаганларни, одатда эгадилар, нари борса йўқотиб юбордилар. Шарк халқлари ҳиндулар эмас. Бу ерда ислом омили бош рол ўйнайди.

Маҳаллий халқлар ҳаётининг йнрик билимдонни, Русия энёллари ўртасида ўзининг Шарққа муносабатида ўта сўл гоёлари билан донг таратган ва «Русия Шарқсиз яшай олмайди», концепциясининг тарафдори Н. Остроумовнинг фикрлари тингловчилар диққатини қаттиқ банд этган эди. Генерал губернатор дам-бадам кулоғидаги овоз кучайтиргични қўлига олиб, дастўмоли билан авайлаб тозалагандек булар, дарҳақиқат ангиқа фикрли машхур нотикнинг бирор сўзини ҳам чала қолдирмаслиққа, имкон қадар, дафтарига қайд этишга ҳаракат қиларди. Қолган тингловчиларнинг ҳам ҳарбий академия талабаларидек бутун вужудлари кулоққа айланган эди.

– Ислом омили! – салмоқ билан давом этди нотик ўз сўзининг таъсир кучига ишончини яшириб ўтirmай. – Эътибор бернинг, бунинг ҳам бир неча жиҳатлари бор. Мусулмон халқлари тарихда қайта-қайта қудратли империяларни тиклаганлар ва асрлар оша уни маҳв бўлмоқдан асраганлар. Бу – далил исбот талаб қилмайди. Ҳатто маълум ижтимоий-сиёсий вазиятлар оқибагида бу империялар таназзулга гирифтор бўлмаганларида мусулмонлар ер куррасини яхлит масжидга айлантиришлари муқаррар эди. Ўшанда Кремль атрофидаги черковларда азон салолари янграётган, рус мужиклари эса ҳали қалдироқ гумбурамасдан чўқин... э-йўг-ей, беш маҳал саждага бош қўяётган бўлишарди. Аммо, улар бунга муяссар бўла олмадилар. Лекин қатъий шаҳодат шулки, улар ўз тарихларида бир неча марта дунёнинг энг қудратли империяларини шакллантирганлар. Агар бу империя бугун бурунги қудратини сақлаб қолганда эди, биз бу ерларда юрмаган бўлардик. Турк султони ҳали ҳарамидан чиқмай, унинг суворийлари стиб келган бўлишарди. Узоққа бормайлик, шу ерлик халқ вакиллари –темурийлар ва Ҳиндистонда буюк Мўғуллар империясининг асосчилари. Бу империяларнинг асосида ҳам ислом омили бош ролни ўйнаганини алоҳида таъкидлашни истардим. Ер юзига таҳдид солган мусул-

мон империяларнинг таназулида рим ва юнон империялари таназулидаги сабабларни кузатиш мумкин. Ички низоларнинг авж олиши, ўзаро жанглар ва ҳукмдорлар зулмининг ҳаддан ошганлиги. Бу дунё империяларининг ҳаммасига хос хусусият. Мовароуннаҳр тарихи шуни яна бир бор исбот этадики, ҳар бир салтанат, у нақадар буюк ғоялар асосига тикланган бўлмасин, охир-оқибат парчаланиб кетади. Рус империяси нисбатан ёш ва қудратли империялардан бири. Унинг ҳам бошида тарихий ҳақиқат қиличи ўйнамай туриб, биз ҳозирдан империя тамал тошларини салмоқлаб кўрмоғимиз керак. Бугун Русия дунёнинг энг қудратли давлатларидан бирига айланди. Шимолу Шарқ, Жанубу Ғарб рус аскарларининг қайрилмас билак кучига дош беролмай таслим бўлди ва бўлмоқда. Аммо у Шарқда, яъни бу ерда бошқа бир таҳликали омиш билан юзма-юз турибди.

Нотиқ қайта-қайта тилга олаётган ва негадир ҳеч баён этмаётган «омил» дарҳақиқат барчани қизиқтириб қолган эди. Ҳатто губернатор бир гал уни тўхтатиб:

– Илгимос қиламан, ўша омишни тезроқ шарҳласангиз! – деди.

– Жуда ваҳима қилиб юбордингиз, – лукма ташлади генераллардан бири. – Бу ялангоёқ, жулдурвақаларнинг кўлидан нима ҳам келарди. Туркистон остонасида юз мингта иштончан латавошлар бир замбарак ўқиға дош беролмай, қочгани жой тополмай қолдилар...

Нотиқ унинг сўзларига эътибор бермади. Лукма ташлаган киши мусулмонларнинг ориқ бўйинларида қиличини астойдил чархлаган ва ўзининг довжораклиги билан донг таратган генерал Скобелев эди. Нотиқ шон-шухратга ўлғидек ўч, мақтанчоқ бу генерал ҳақида эшитган. Ҳозир у билан баҳсга киришишнинг мавриди эмасди.

– Бу – Ислом омили. – давом этди ўшандек хотиржамлик билан Остроумов. – Яна таъкидлайман. Инглиз, португал, француз ва испания вассаллари ҳаётини ўрганиш натижасида шунга иқдор бўлдимки, ҳамма ерда, ҳар қачон бу давлатларнинг олдида кўндаланг бўлган муаммо айна Ислом омилидир, яъни Қуръондир. Биз кечиктирмасдан мусулмон уламоларнинг кўли билан, бизнинг кўлимиз билан эмас, Қуръонни қатъий таҳрир қилмоғимиз керак. Қуръонда гайридишлар, кофирлар, мушриклар ҳақидаги баёнотлар олиб

ташланмоғи, мусулмонларни фақат итоатгўйликка – фарқи йўқ. Худогами, халифагами, султонгами – даъват қилувчи қисминигина нашр эттириб, кенг ўқитмоғимиз керак. Бу йўл ва омил кейинча така туркманлар, сартлар, қирғизлар, саҳройилар борингки, Қашқар ва Бадахшонгача, ундан ўтиб бошқа Узоқ ва Яқин Шарқ халқларига нисбатан империя манфаатларида катта муваффақиятлар гарови бўлади. Яна таъкидлайман. Бу иш эшқор мусулмон уламо-ларининг кўли ва ташаббуси билан амалга оширилмоғи керак.

– Аммо, бунга рози бўладиган мусулмонни қасрдан топамиз? – деди туйқусдан тингловчилардан кимдир.

– Бу дунёда сотилмайдиган нарсанинг ўзи йўқ, деган экан машхур файласуф, – таъкидлади нотик. – Кимники майда пул билан сотиб олиб бўлмаса, уни катта пул билан сотиб олиш мумкин. Ҳозирнинг ўзида биз билан кўлни кўлга бериб ҳамкорлик қилаётган уламолар бор. Улар таҳорат қилиш қондалари, беш маҳал йиқилиб туриш, рўза тутиш, ўша ҳам яширин еб юриш билан, нари борса жаноза ўқиб беришдан бошқа нарсага ярамайдилар. Ундан ташқари оғзинга ўзимиз гарча мой ташлаб қўйган ишратпараст мингбошилар, амишлар, элликбошилар ва яна шунга ўхшаш қовоқ қаллалар бор. Умуман, бу муаммони ҳал қилса бўлади. Энди тасаввур қилинг. Шарқда қадимдан «Болтанинг сопиши ўзидан чиқармоқ керак», деган ақида бор. Топиб айтилган. Сизга миллион-миллион тил-забонсиз кул керак эмасми? Қуръон ҳам бизнинг таклифларимиз билан ёзилса, бошқа адабиётлардан ҳам юқоридида қайд қилинган, мусулмонларнинг бошини баланд кўтарадиган гоёлар олиб ташланса, бу бизнинг узил-кесил ғалабамизни таъминлайди. Зотан, бу ишни на инглизлар, на французлар, умуман, ҳеч ким қила олган эмас.

– Мен негадир ақлимга сиздира олмаяман, – деди кўзойнагини бурнидан оларкан Бош губернатор боғли тингловчининг саволини қайтариб, – наҳотки, бу миллтиқ ва қамчи бажара оладиган ишдан осонроқ бўлса. Ахир, билишимча, минг йиллар давомида сиз айтган китобнинг ҳатто бир ҳарфи ҳам ўзгармаган, деб даъво қилишпади-ку!..

– Даъво қилишавсради, – деди нотик ишопч билан. – Нима Инжил қайта ёзилмаганми? Ўзи неча хил Инжил борлигини биласизларми? Лука, Матто, Иоханн, Матвей. Ахир, улар қарийб бир-

бирининг такрори-ку. Мен император Констагтин фармони билан ёкиб юборилган бошқа инжиллар ҳақида гапирмайман. Тўртта Инжил. Нега уларни бигга қилиш мумкин эмас. Ишончли бўлиши учун қилинган иш бу. Биз ҳам тўртта халифанинг тўртта Қуръонини нега ярата олмаймиз!? Нега мусулмон оламини парчалаб ташлабмаймиз?! Ким айтди, унинг бир ҳарфи ҳам ўзгармаган деб. Бўлса бордир. Аммо, ҳамма нарса ўзгаради, деган фалсафий категория бор. Ўзгармаган бўлса – ўзгартириш мумкин. Сиз айтган қилич ва милтиқни бизнинг гоямиздан бош тоблаганларга нисбатан қўлаш қулайроқ, чамамда. Темурлангнинг шундай гапи бор. «Давлат сибсатининг тўққиз фозини кенгаши, бир ҳиссасини қилич билан амалга оширдим». Болганинг сопини ўзидан чиқармоқ, – ана шу!

Тингловчилар нотикнинг оғир мулоҳазаларига тунунмадилар. Айтайлик, бир китобдан бир неча сўз олиб ташланса, нима ўзгаради? Русия дунёнинг ярмини китоб билан эмас, қилич билан тиз чўктирган бўлса, ўйларди баъзилар. Айримлар эса, эҳтимол нотик бирор илмий кашфиёт қилмоқчидир, деган хаёл билан кенгашни тарк этдилар.

Бош губернатор кенгашдан сўнг нотикни ўз кабинетига томон бошлади.

– Азизим, – деб гап бошлади кекса генерал Остроумовнинг қўлтигидан тутиб, креслога таклиф қиларкан. – Мен нималарнидир англаётгандек бўляпман. Бу қалтис гоя. Бу гоя билан сиз ё Русия империясига, ёхуд бутун мусулмон оламга ўт қўймоқчисиз!

Худо сақласин, – чўқинди Остроумов, – ҳарчанд ҳар печук гоя, албата, дуёсин бузиб қуришга қаратилган бўлса-да, лекин мен азбаройи империянинг истикбол ҳаётини ўйляпман, холос. Ахир, бизнинг авлодларимиз сиздек музаффар ва қахрамон зотлардан қолган империянинг вайроналари ичида яшашлари мумкин эмаску. Қанчадан-қанча рус аскарларининг қони ва жони эвазига тикланган давлат қиёматга довур яшаши керак.

– Сизнинг таклифингиз жиддий таҳлилни тақозо қилади. Нима бўлганда ҳам, бир халқнинг муқаддас саналган нарсаларини ошкора оёкости қилишнинг оқибатлари тарихда ҳеч қачон ўзини оқламаган.

– Муқаддаслар, – деди Остроумов генералга фикрини узил-кесил ўтказиш мақсадида астойдил томоқ кириб, – нисбий нарсалар.

Бугун фақат бир уюм тошга айланган Миср эҳромлари, Бобил, Юнон ва Рим обидаларни муқаддас суратлар, ҳолос. Улар ўз умрларини яшаб бўлганлар. Ким ҳам бугун уларни эслайди, дейсиз. Фақат, тарихчилар. Шундай бўлгач, Қуръон ҳам тарихий муқаддаслар сирасига киради.

– Аммо ҳеч бир муқаддас ҳодиса бу китобдек аҳоли онгига сингмаган...

– Сингдирилган нарсани, сиқиб чиқариш мумкин.

– Жудо осон деб ўйлайсизми?

– Албатта, у қадар осон эмас, лекни...

– Билмадим, яқинда Фарғонада содир бўлган воқеалардан кейин...

– Бошқа турли воситалар ҳам йўқ эмас. Яъни, маҳаллий аҳоли онгини қиздирадиган, эҳгирсларини қитқилайдиган...

– Нималарни назарда тутаётганингизни сезиб турибман. – Генерал кенг кабинет бўйлаб у ёқдан-бу ёққа юраркан салмоқлаб гапира бошлади. – Империяни нукул жасадлар устига қуришнинг оқибати қандоқ бўларкан...

– Тарихда маърифатли империя ўтмаган. У даставвал жасадлар устига қурилади, ундан кейин кўшқлар солинади. Кўшқлар қолади, жасадлар унутилади.

– Аммо жасадлар тилга кирадиган замонлар келиши ҳам Инжилнинг башорати...

– Азизим, жасадларни тилга киргизиш ўзининг продаси бўлса, унда империянинг ҳаёти ҳам унинг илкида бўлади. Шунинг учун сиз кўпам қайгураверманг. Мен фақат ўз таклиф ва мулоҳазаларимни баён қилдим. Петербургга қайтгач, мен бу фикрларни алоқадри ҳол асослаб император олий ҳазратларига тақдим этаман.

– Майли, азизим, биз бу суҳбатга қайтамиз...

* * *

Дарҳақиқат, генерал Скобелев кенгашида билдирган эътирозларда жон бор эди. Шарққа катта инжижлар билан келган ҳаёлипараст генерал ўзининг «афсонавий қаҳрамоншик»ларни билан яшиш тезлигида оғизга тушишни истарди. Кейинчалик уни негадир кўкларга кўтариб «Оқ пошшо» деб атаётганларида, гарчи бу ҳеч бир одоб доирасига сиғмаса-да, генералга мойдек ёқарди.

«Йўқ, – дерди у баъзан лой деворлар, пахса уйлар, тупрокқа қорилган Туркистоннинг тўз-тўзон қишлоқлари кулнинг кўкка совириб, нажотсиз болаларни найзага ишиб отар, ёхуд йиғлоқи аёлларнинг нақ кўкракларини мўлжалга оларкан. – Буларнинг жанг қилишга лаёқати йўқ. Мен бунинг учун дунёга келмаганман.. Буларни минг қирган билан тугатиб бўлмайди...» Чимкент учун муҳорабаларда муслумонлар ва уларнинг лашкарлари нимага лаёқатлари бор-йўқлигини ошқора кўрсатиб қўйдилар. На замонавий ҳарбий билим, на дунё аҳволдан огоҳ бўлмаган қора халқнинг бошида неча юз йиллардан буён ўтирган хону хонзодалар ҳақиқатда ўтириб қўйган эдилар. Марказий шаҳарлар ҳисобланмиш Бухоро, Самарқанд, Қўқон, Тошкент, Хива ёқлардаги мадрасаларда ўқитиладиган билимлар давр талабига жавоб бера олмасди. Замон энди бошқа бир йўналишга дохил бўлганидан булар бехабар эдилар.

1850 йилларда чек-чегарасиз қозоқ саҳроларига ёввойи тўнғиз овлагандек ими-жимиди оралай бошлаган ўрис қўшинлари Туркистон ва Авлиё отани ишғол қилдилар. Улар бир муддат бу ерда нафас ростлагач, дастлаб ҳарбий гарнизон қуриб, истехкомлар барпо этишга киришишди. Навбатда Чимкент. Пухта ишлаб чиқилган стратегия шундай – босиб олиш, мустаҳкам ўрнашиш. Улар хонликнинг ичкарасига юриш тадоригини кўра бошладилар. Бу ёқда хонлик девонанинг бозоржойда болалар қоптоқ қилиб ўйнаётган тақясига ўхшарди. Бугун бир хон оқ кигизга чиқади, шомга бориб унга заҳар беришгач, бомдод намозини ўқиб, бошқа бир хонни оқ кигизга чиқарадилар. Навбатдаги хон пешинга бориб чоғиб ташланади, бомдод намозидан сўнг яна шу аҳвол...

Қўқонга доғур етиб келган совуқ хабар Маллахоннинг ўғли Султон Саййидга ўтган бесаранжом тахтни қарийб ўз иродасига бўйсиндирган Олимкул амирлашқарни хушёр торттирди.

Айни қиш палласи. Уруш ҳам, урушгувчилар ҳам бирдек совуқни хушлашмайди. Хонлик аскари Чимкентга томон йўлга чиқди. Бу вақтда Русия қўшинлари Туркистонни эгаллаб турар, эрта баҳорда қозоқ чўлларидаги янтоғу явшанлар от тилига иллинадиган бўлгач, хонликнинг ичкарасига юриш қилиш мақсадида эдилар.

Амир лашкар қозоқ бийларидан Бойзоқни ҳузурига чақирди. Унга сўнги пайтда қозоқлар ўртасида кучайиб бораётган ўрис-

ларга мойиллик ҳоллари сира-сира ёқмасди. Бу мойилликнинг тегли-губли сабаблари бўлишига қарамасдан қозоқ бийлари тишни-тишга босиб, тобора яқинлашаётган бўрон ҳидини пайқаган денгиз чағалайларидек сиёсат тўфонидан нари туришга ҳаракат қилишарди. Шимолдан ўрислар тобора сиқувга олиб келар, халқа кунсайин қисқариб бормоқда эди. Олис-олис ўзанган, саробу гармселлар чуввос тортган даштлардаги бияларнинг дориломон ҳаётини ўз интиҳосига етаётгандек, бўйинларига кўнгироқлар таққан саргашга карвонларнинг босиқ ва ўйчан, оғир ва залворли сафлари сийраклашиб бораётгандек, ҳудудсиз биёбонларнинг ҳадди қадамбақадам қисқараётгандек эди.

– Бойзоқ, нега сен ва сенинг қозоқларнинг хонликка хиёнат қилаяпти? Нега туз ичиб туздонига тупуришяпти? Ит қутурса эгасини қопади, дегани эҳтимол шудир. Аммо мен итларга ем бўладиганлардан эмас: эн. Мен ўзим итман. Каттақон итман. Менинг ялоққосамда ҳали ҳеч ким қорин тўйгазган эмас. Закоғни ўрисларга бераяпсан деб эшитаман, – деди дарғазаб Олимқул лабларини тишлаб. У сал бўлмаса, юздан ошган мўйсафидни тепкилашдан ҳам қайтмасди. Ташқарида ўтов барини тортқилиб увлаётган совуқ шамолнинг авзойи овул ичида ҳам кезинар, ўчоқда чарсиллаб ёнаётган гулхан шуъласи юзни қоралаб қўйган салобатли мўйсафиднинг қийиқ нигоҳларида яллуғланар эди. Соч-соқоллари ўсган Бойзоқ эҳтимол бутун ҳаёти давомида еттипчи хонни кўриб турар, аммо бу андишасиз, енгил табиат амир лашкарнинг муддосини тушунмаётган эди.

– Тақсирим! – деди Бойзоқ қозоқ мулоимлик билан, – Мен ҳеч қачон хонлик олдидаги бурчимни унутган эмасмен. Алҳамдулиллоҳ, мусулмонман ва мусулмонларим мен учун исавийлардан минг чандон қадрлироқдир. Буни унутма. Мен юз йиллик умрим давомида кўп хонларга садоқат билан хизмат қилдим. Буни сенинг боболаринг яхши биладилар. Бугун энди бир оёғим гўр лабига бориб қолганда хонликка хиёнат қиламанми? Ўйлаб гаширясанми ўзи? Унутма, амир, мен бир юз йигирма беш нафар бийнинг отаси бўламан. Уларнинг ортида лак-лак ноҳўрлар бор. Етим-есир, бева-бечора, меҳнатга яроқсизлар, озурдалар, дарвишлар, қаландарлар... Буларга яйлов учун Ўрусиядан йигирма беш чакирим яйловни сўраб олганман. Уларга ҳам ҳаққини бермасам

бўлмайдди. Эртага ўша яйловлардан ҳаммани ҳайдаб чиқаради. Кофир тўқ, мусулмон тинч, деганлар. Муроса-мадора қилиб турибман. Дунёнинг осойишталиги муроса ва мадора юзасидан. Бари бир ўрисга на сенинг, на менинг кучим етмайди. Вазият бусиз ҳам оғир.

Мўсафид Бойзоқнинг кўзларида оғир ёш гилгилади-да аста ошпоқ соқол қоплаган юзларига оқиб тушди. Бу ёш яна бир муддат соқолида осилиб тургач, туя юнгидан тўқилган қизғиш чакмонига думалади. Олимқул амир лашкарнинг нигоҳи ўша ёшда қотиб қолди. «Тавба, – ўйдарди у, – замбаракнинг ўкига ўхшайди-я.»

– Сен менга икки қур хиёнат қилдинг, – деди бир оз тин олгач Олимқул Бойзоқ чолнинг ёшидан кўз узаркан. – Буни замбаракка солиб отиб юборинглар. Гўштини қурт-қушлар есин! – фармон берди ғазабни ичига сиғмай. У ҳар бир ишдан сабоқ чиқаришга, ўша иши эл оғзига тушиб, обрўси, мавқе ва мартабасига таъсир кўрсатишга нишонарди. «Бир Бойзоқ минглаб Бойзоқларга панд бўлади. Улар Олимқулнинг ғазабидан титраб, даҳшатга тушадилар. Кенг саҳролар, поёнсиз дала-даштларда келгиндиларнинг оёғи қисқаради. Мамлакатни бир бутун сақлаш учун қапча қурбонлик керак бўлса бераман. Аммо ҳеч ким ва ҳеч нарса мени йўлдан қайтара олмайди. Тахт оёқларим остига ўзала тушганча курашаман...»

– Амир, фикрингдан қайт! Сен адашяпсан ва бу билан хонлиқнинг бошига катта мусибат солаяпсан. Мен биламан, биз – қозоқлар хонлик кўраси атрофидаги бўрилиқ эдик. Бу кўрага ёт итлар яқинлаша олмасдилар. Бизнинг юртимиз чексиз, унинг бағрига ҳамма сиғади. Лекин унда ўзимнинг мусулмоним бўлгани яхшироқ эди. Амир, мен ўз жоғим учун қайғураётганим йўқ. Бойзоқ ўз умрини яшаб бўлган. Ҳаётимнинг сўнгги лаҳзаларида хонлиқнинг тапазулини ўз кўзларим билан кўришни истамай турибман. Мен бу ҳолда ўлолмайман. Сен ўриснинг режасидан беҳабарсан. У Туркистон ошиб, узоқ-узоқларга йўл солмоқчи. Хонлик ҳам, амирлик ҳам унинг олдиди чумоли инидек гап. Бир ҳамлада топтаб тапшайди. Майли, кўзларимни ўйиб Қўқонга юбор. Урусияга даф бўламан. Акс ҳолда мен серавлодман, фарзандларим, қариндош-уруғим сенга ёв бўлиб қолади. Улар Урусияни бошлаб келадилар. Мен сенга кафил хати берайин. Фикрингдан қайт!

Бойзоқ Олимқулнинг оёғига йиқилади ва мангуга му-

сибатхонага айланаёзган туврокка ёш тўкади.

– Мен сенинг кофирга мойиллигингни билардим, кўпак! Му-
даойинг менга аён эди. Сен ўрисни аллақачон бошлаб келиб
бўлдинг. Ана, чодирдан пастда туришибди. Ҳали замон замбарак-
лари мени ямламай, мен сени замбаракка соламан...

Ёши юздан ошган Бойзоқ замбарак ўки билан бирга олис ва
поёни йўқ саҳроларига улокиб кетади. Унинг хатто ушоқ суягини
ҳам топа олмайдилар. Ўзининг мардона қилмишидан ғурурланган
Олимқул амирлашкар рус қўшинларига қарши жангга отланди.
Жангга катта талафотга учраган қўшин ортга чекина бошлайди.
Мингбой долхоҳ қаттиқ яраланди ва хузурига амир лашкарни ча-
киради:

– Амир, омад қўлдан кетди, шекилли. Кўп мусулмонлар ҳалок
бўлдилар. Омад бир кетгач, ушнинг ихтиёри Яратганининг илкида
қолади. Кейин қайтиб келадими-келмайдими, бунга ҳеч ким бил-
майди. Кўриб турибсан, ҳаволаминг Худонинг ўзида. Биз улар-
нинг қаршисида четан кўрамиз. Менинг ҳам умримдан эҳтимол
бир баҳя қолгандир. Сенга насиҳатим шу. Аскарларни жам қилиб,
инма бўлмасин Бухоро амирига қўшил, акс ҳолда иш кўндан кета-
ди. Юртни бой бериб кўямиз. Юзимиз қиёматгача шувит бўлади.
Кўп талафот бермай, кенгашмоқ лозим. Бир чорасини топиш ке-
рак.

Мингбой долхоҳнинг аҳволи тобора оғирлашиб борарди.
Қонни тўхтатишнинг иложи йўқ. Олимқул жон бераётган долхоҳ-
га еб қўйгудек тикилди:

– Жонингиз ширинлик қилиб қолибди, долхоҳ! Юрак борми?
Бу ислом лашкари. Унинг бир одим ҳам чекинишга ҳаққи йўқ.
Ўлсак – шаҳид, ўлдирсак – ғозий...

Долхоҳнинг кўз олди қоронгилашди. Амирга энг сўнгги бор
тикилиб турган кўзларида чексиз нафрат олови пориллар, аммо
бу олов энди сўниб бормоқда эди ва энди ҳеч ким уни қайтадан
алангалата олмасди. Долхоҳнинг томоғидан бўғилиб чиққан сўнгги
хўрсиниқ амир лашкарнинг юрагини ёриб юборди.

– Мусулмонларнинг ўлигини хоҳлаган ерингга ур, ит!

Долхоҳ тугата олмаган охириги сўзлари билан жонини Жаб-
борга тошширди. Уни Чимкентга дафи этдилар. Катта талафотга
учраган лашкар охири амирлашкарнинг ўзини уша ерда саранжом

қилиб, Тошкентга чекинди. Додхоҳнинг қабри устидан ошиб ўтаётган ўрис аскарларидан бири милтиқ дастасига суянган куйи қабрга энгашди ва қўлига илинган оппоқ шодани қўлга олди-да, уни узоқ томоша қилди, сўнг қўпол қўллари билан ён чўнтагига солиб кўйди. Бу Мингбой додхоҳнинг садаф тасбиҳи эди.

Ўрис қўшинларининг Чимкентга довури келиб қолганини эшитган Бухоро ва Самарқанд аҳолиси ўртасида катта жунбуш бошланди. Мадрасалар гўё ёнаётган хаскападек ловиллар, масжидларда одамларни ғайридинларга қарши жиҳодга чорловчи маъвизаларнинг шиддати деворлар оша олис-олис қишлоқларга довури етиб борган эди. «Жиҳод! Жиҳод!» ҳайқиринларди оппоқ саллалари, яқтаклари шамолдек ҳилпираган муллаба чачалар кўча-кўйларда. Бу воқеаларга даставвал деярли эътибор бермаган амирнинг ҳам юрагига жиҳод олови тушиб, лашкарни олис сафарга сафарбарликка тайёрлаш ҳақида фармон берди. Бир томонда мадраса муллалари, бир томонда лашкар от-араваларда, уловли-уловсиз «жиҳод»га кўтарилдилар. Ҳар қайсиси бир неча кунлик йўлга мўлжаллаб қопларга солиб олган озик-овқатлари, панжшаха, таёк ва найзалари билан буюк уммондек айқириб йўлга тушдилар. Амир лашкарларининг савут ва қалқонлари, отларнинг ҳансираб юришлари олисдан кузатиб турган ўрис кумондонларини чиндан даҳшатга солди. Ҳа, улар Жаҳонгирнинг номини эшитишган. Булар Ушанинг авлодлари. «Музокарга кўнишармикин», мулоҳаза қиларди Оқпошшо генераллари. «Майли, қани бир кўнгилларига қўл солиб кўрайлик-чи». «Йўқ!» дейишди мусумонлар қатъий. Сўнгги қатра қонимиз қолгунча ғайридинларга қарши курашамиз. Чиндан мусумонлар кўшини шиддат билан олға интилмоқда эди. Атига минг чоғли ўрис аскарлари эллик-олтмиш минглик поёнсиз издиҳомга қарши турарди. Замбараклар ишга тушди. Думалоқ шарлар гумбурлаб портлади. Салла ва дубулгалар тўрт томонга сочилгач, биринчи бўлиб амир лашкар Бухорога томон от солди. Амир лашкарнинг иштиёқ билан ортига қарамай қочаётганини кўрган ва бир неча кунлик смишини қопларга жамлаб олган «жиҳод» аҳли урра солиб қоча бошладилар. Тарихнависларнинг далолат беришича, ўшанда Чимкентдан Янгиергача отдан тушмай қочиб келган амир лашкарнинг иштонини бир неча марта булганиб, бир неча марта қуриган экан. Ўрис генераллари на амир лашкарининг, на хонлик армия-

сининг ҳеч нарсага лаёқатсиз эканини яхши билишарди. Улар Туркистон тарихида бундай қулай вазият ҳеч қачон бўлмаслигини ҳам яхши англашарди. Оккупациони Шарққа томон юришига илҳомлан-тирган урис шоирлари «Шарқ терап уйкуда» қабиллидаги шеърла-рини балларда, базмларда ўқишар, олифга, саргузапгларга ўч оф-церларнинг юрагига ўт солишарди.

* * *

Эрта кўкларнинг тароватли ва тансиқ, ҳақиқатда, тапгир ёрла-каган кунларининг бирида бепоён ёбонда камон билан жайрон овлаган сайёҳдек ўлжасини тарлон тушига унгариб, ҳамманинг нигоҳига ўт қалаб, олиб келган сарвқомат қайлигини Эломоннинг одми ва ораста ҳовлисида қолдириб кетган чапдаст Элхон ҳақида тўрт томонда бир-биридан ваҳимали, бир-биридан даҳшатли гап-лар қўзғалиб қолди. Ўт кетган бир хутор учун не-не кишлоқлар-нинг тупроғини галвирдан ўтказган казаклар назарида Элхон кат-та халқ исёнчисига айланди. Энди унинг боши учун ваъда қилин-ган олтин барканшлар чойхона-гузарда паниша кўриб ўтирган, ажип-лар ургимчак тўрини солган пенюнасига бостириб кийиб олган яғир дўпписи ва бир чакмонидан бошқа ҳеч вақоси йўқ чойхур-ларнинг ичини қиздириб юборди. Дала-даштда учраган бегонани зимдан кузатувчилар, кўшни дарвозасини тақиллатиб келган му-софирнинг қадамиги улчайдиган айгоқчилар, ис олгувчилар, кишлоқ оралаб қолган дарвиш ва каландарлардан ҳаминша хавф туядиган, масжид ва маросимларнинг хуфяларига кун тугди. Бу гаплар ёнгоқзор боғ этагидаги ҳовлисига файзу шукуҳ кирган Эломоннинг ҳам қулоғига чалинган бўлса-да, Сулугга бу ҳақда оғиз очишни истамасди. Кетмонтепадага мужиклар хутори билан боғ-лик воқсалардан кейин Элхонни бутун Элатия бўйлаб қидира бош-лашди. Қирғиз овулидаги аҳолини хуторликларга қарши кўтарган Элхон мужикларни «капасига кўшиб ёқиб юборганлик»да айбла-нар, уни тутиб келтирган ҳам, қаерда яшриниб юргани хусусида ахборот берган ҳам попполикнинг олтин барканидан бебаҳра қолмасди. Хуллас, юртга жин аралагандек ва бу жин чиндан олам-нинг тўз-тўзонини чиқариб юборгандек ҳамманинг оғзида мужик-лар хутори ва Элхон бўлиб қолди. Масжидда ишрат қилган казак-лар ва улар кўрсатган томоша эскириб, ўрнига хутор воқеаси чиқ-

ди. Бу узункулоқ гаплар чўзилиб-узаниб, Мингтепага ҳам етиб борди. Мухаммадали халифа Элхонни қандай бўлмасин ўрислардан асраш тўғрисида махфий буйруқ берди. «Булар элни соткинга айлангирмоқчи. Мардларни сотган элни сотган билан баробар. Бу қавмнинг усули шу – сопини ўзидан чиқаради...» деди халифа.

Эломон ўзини уй юмушлари, майда-чуйда ишлар билан андармон қилиб юрган Сулувнинг кун-сайин эзилиб бораётганини сезар, Элхон билан боғлиқ воқеалар хусусида оғиз очгиси, унинг аҳволини оғирлаштиргиси келмасди. Эрта тонгдан ййловга отланаркан, Сулув билан дастурхон атрофида гоҳ у ёқдан, гоҳ бу ёқдан суҳбатлашар, йўл-йўриқ кўрсатар, шу билан кеч намозшом маҳали кириб келарди. Бир допқур Элхоннинг қўлга тушганлиги хусусида ивир-шивир гаплар чиқиб қолди. Одамларнинг руҳи тушиб, энг охирги илинжлари ҳам қўлдан кетаёзди. Умуман, элчиликда ғалати ҳикмат бор. Бир мард бош кўтариб чиқса, унинг ёңида турадиганлар топилмаса-да, хайрихоҳлари кўп бўлади. Эл-улус ўша марднинг хагги-ҳаракатини кузатиб бораверади. Қизлар ўланлар тўқийди, жирчилар достон айтишади, йигитларнинг кўкраги адирдек кўтарилади, кексаларнинг кўзларидаги ҳориган нур тиниқ тортади, аёллар туққан болаларидан рози бўлишади. Мард пайдо бўлса. Агар мард асло пайдо бўлмаса, ўша элнинг қизлари молдек сотилади, аёллари эрларидан нафратланади, йигитларнинг қома-ти букила боради. Эломон бу миш-мишларга ишонмаса-да, хартугул аниқлаш учун Андижонга тушмоқни хаёл қилди, бироқ уззукун қир оша от суриб юрган безовта казакларнинг кайфиятидан Элхон қўлга тушмаган деган хаёлга борди ва ўзига тасалли берди.

Эломоннинг гувала деворга шунчаки омонот тиркаб қўйилган, кесаксига икки томондан кесакли лой сувалган ёғоч эшиги Сулув ҳар бомдод намозидан кейин чиннидек қилиб тозалаган ҳовли юзига қарсиллаб қулади. Гуё кучли шамол лопиллаб ҳовлига бостириб киришдан олдин аввал йўлни тўсиб турган ҳолсиз дарвозани даф қилмоқчи бўлгандек эди. Эломон шамол-тўполон эмас, қилг этган товуш чиқмасдан ҳовли дарвозаси қандай қилиб қарсиллаб қулаганини англаёлмай, ётган ерида анг-танг ташқарига қулоқ солди. Бегона тилдаги ҳақоратомиз дағал гаплардан сергак торди. «Казаклар!.. Худо урди...» Эломон жон ҳолатда ичкари хонага отилди ва бутун вужуди билан овозини бўғиб бақирди:

– Эгачи! Тур! Тура қол! Тезроқ бул! Ёнгоқзорга! Ёнгоқзорга қараб қоч!

Ташқаридаги олатасирдан чўчиб уйғонган Сулув тахминан нима рўй берганини сезиб, жон ҳовучлаганча қотиб турарди. Унинг кўзларидаги кўркув тун қоронғусида ҳам пориллар, дарҳақиқат, кўркувнинг кўзлари, агар у соҳибжамол нигоҳи бўлса-да, ҳайбатли бўларкан.

– Нимани кутяпсан, жон қизим!.. Қоч! Улар ҳовлининг нарёгида. Овоз чиқарма! Хароб бўламиз!..

Эломон зир-зир титрар, унинг жони муштдек шу қизнинг ичига кириб кетгандек эди. «Энди нима бўлади? Элхон бугун келиши керак эди-ку!..»

Сулув эшикка ўзини урди ва хонага отилиб кирган икки казакнинг оёқларини остига отилиб тушди. «Уйим куйди!» – ўйладди титроқ босган Эломон талвослаб. – Энди нима қиламан? Қиздан айрилиб қоламан-ку!» У жон ҳолатда Сулувга томон ташланди ва ерда уймалашиб ётган қизнинг қўлларидан маҳкам тутиб, ўзига томон тортиб олди.

– Қизим, – деди у овози титраб, – Ҳеч қасрнинг лат емадимми? Мен сени уларга бериб бўпман. Йўқ! Эломон молини беради, жонини беради, лекин сени уларга бериб қўймайди.

Икки нафар казак Эломонга баравар яқинлашди.

– Ана! Ана шу қайлиғи! Элхоннинг қайлиғи! – деди уларнинг бири ўлжасига ташланаётган қашқирдек хезланиб.

– Қани бу ёққа бер! Қўйиб юбор, лаънати! – Ғазаб билан ўшқирди новча, соч-соқоллари оғзини қоплаган казак ва жон жаҳди билан Сулувга ташланди. Эломон бақувват қўллари билан Сулувни орқага тортиб, кўкраги билан унга қалқон бўлди. Ногаҳон мўъжаз хонани портлатиб юборгудек варанлаган товуш унинг кўкрагини ўпириб ташлади ва қанотини озод қўйиб, чўққидан куйига энган бургутдек қўлларини ёйганча қулади. Сулувнинг чинкириги пахса девор деразасини ёриб чиқиб, ёнгоқзор оша олис-олисларга таралди. Милттиқ товуши ва балоғат ёшилаган қизнинг тунги фарёди дов-дарахтлар шохида мудраётган қушларни сергак торттирди, улар патлари ва майин бўйинлари ичига суқиб олган бошларини илкис кўтариб, атрофга олазарақ назар ташлашди. Аллақайдан ўлжа илинжида қайтаётган бўриллар энди бу ўлкаларда ри-

зқлари кийилганини, Олойнинг ичкари воҳаларига кетиш лозимлигини англаб етгандек чўпон-чўлиқлар мудраган овлоқлик ва тепаликларни тарк этдилар.

Элхон ўша воқеалардан сўнг қочувда эди. Кўнгли рўй бергуси ҳодисани сезгандек тун оралаб қишлоққа қайтаётганда варангланган ўқ товушидан хушёр тортди. Овоз Эломоннинг ҳовлисидан келмоқда эди. «Искович итлар. Топишибди-да!» У от жиловини кўйиб юборди ва жонварнинг бўйин-тумшуги аралаш қамчи тортди. От бир қалқиб зулмат қаърига шўнғиб кетди. Қазакларнинг бакириқлари, ҳақоратлари ва Сулувнинг чинкириги бутун қишлоқни оёққа турғизди. Аммо ҳеч ким ҳовлисидан ташқарига чиқишга журъат қила олмасди. Элхон отни ҳовлидан эллик одимлар чамаси нарида қолдириб, орқа-олдига қарамай илгари интилди. Дарвозахонада қалқиб турган бадҳайбат казак томоғини тилиб ўтган ханжарни сезмай қолди ва бўғиқ хириллаб кулади. Эшик оғзида турган паст бўйли, бикки казак бир ҳамлада ҳовлининг нарғи бошига отилиб тушди-да, типирчилаб ўчди.

– Қани у? – бор овозда бакирарди новча казак девор бурчагига тикилиб олган Сулувнинг тепасида қалқиб тураркан. – Ҳозирок отиб ташлайман, ит боласи!

Остонада туйқус пайдо бўлган Элхонни ҳеч ким сезмади.

– Мана! – деди Элхон бор овозда. Қўлидаги милтиқнинг оғзида олов пориллади. Дераза қаршисида турган казак ҳам ўзини ўнглашга улғирмай ер тишлади.

Сулув бир кучок ошпоқ пардек девор бурчида тўкилиб ётар, Элхоннинг кучли қўллари бир силтаб уни билаклари устига олди ва эшикка томон интиларкан, ногоҳ Эломоннинг бошида қотиб қолди.

– Сулув! Кўзингни оч! Кўзингни оч! Эломонни қолдириб бўлмайди...

– Эломон оға! – деди кўз ёшлари томоғига тикилган Сулув хушёр тортиб ва йиғлаб юборди.

– Биз уни бу ерда қолдира олмаймиз. Эртага казаклар уйига қўшиб ёқиб юборишади. Олиб кетамиз. Зудлик билан бу ердан чиқиб кетмасак бўлмайди. Сен менга ёрдам бер. Отнинг жиловини ол. Қолганларини эргаштир. Мен Эломонни отга ўнгараман...

Ўша мудҳиш тун Элхон Эломоннинг жасадини ўнгариб, Су-

лув, тўртта тулпор ва тўртта милтиқ билан Олойга томон от солиб кетди.

* * *

Муҳаммадали мактаб остонасидан ўтаркан, болалар гурра ўришларида туришди. Ёнгирма-ёнгирма бир ёшлардаги өзгин, қотма, буйчан, кўзлари чуқур ва ақлли домла йигит қўлларини кўксига босиб, салом берди. Муҳаммадали мулойим жилмайиб болаларга томон бош ирғади. Бўйра устидан кигиз солинган кенг саҳнли мактабхона ҳар икки томондан тўртта дераза билан ихота қилинган бўлиб, унда икки юз эллик нафар талаба уч маҳал таҳсил олишарди. Кейинги пайтда мактаб атрофида шу қадар гап кўпайиб кетдики, деярли ҳар ҳафта гоҳ Фарғонадан, гоҳ Марғилон ва Андижондан турли текширувчилар таширф буюрар ва таҳсил жараёнини кузатишарди. Муҳаммадали халифа тунов кун Тошкентдан келган тўрт нафар муфаттиш билан бўлиб ўтган суҳбат таъсиридан ҳамон кутила олмас, дам-бадам ўша мунозара унинг ҳаёлида жонланар, бугун айни шу мунозара таъсирида ўқувчилар билан суҳбат курмоқчи эди.

Тошкентдан келган икки нафар ҳарбий ва икки нафар зиёлинамо киши Муҳаммадали билан узоқ суҳбат қуришди.

– Подшолик ўз васалларидаги аҳолининг маиший турмуши билангина эмас, балки жойларда ёшларнинг тарбиясига ҳам ғамхўрлик қилмоқчи, – гап бошлади ёши элликдан ошиб қолган, соқоли тўрт бурчак шаклида текисланган, зиёлинамо киши. – Бинобарин, биз ўзимиз таъсис этган тузем мактаблари билан чекланиб қолмасдан, ҳар бир шаҳар ва қишлоқлардаги мактабларнинг дарс усули билан шуғулланишимиз лозим бўлади. Сизнинг мактабингиз хусусида бизларга етиб келган маълумотлар таҳлилидан сўнг шундай хулосага келинди: таълим-тарбия усулингиз бизни мутлақо қониқтирмайди. Туркистон генерал губернаторлиги, шахсан Император аъло ҳазратларининг кўрсатмасига мувофиқ мутаассиблик руҳидаги адабиётларни дарс тизимидан олиб ташлаш хусусида фармон чиқарди. Бирор бир адабиёт ғайридинларга ҳам, бединлар ёхуд, умуман, бошқа дин вакилларига тил теккизмаслиги керак. Бундан буён Туркистондагина эмас, империянинг мусулмонлар яшайдиган барча ҳудудларида диний таълим қаттиқ назорат остига олинади. Биз энди сизларнинг «Вал мушрикин вал кофирин»ларини

гизга дош бера олмаймиз. Менинг гапим тамом.

– Бошламасдан бурун тугатдингизми, жаноблари? – мулойим жилмайди Муҳаммадали халифа. – Туркистон халқининг маишати билан қандай шугулланаётганингиздан хабарим бор. Аммо Туркистон аҳолисининг маърифати билан ҳам шугулланишга бел болаган экансизлар, биз бағоят миннатдоримиз. Русия улуг империя. Унинг улуг шахсиятлари бениҳоя кўп. Агар жанобларининг саъй-ҳаракатлари билан таълим-тарбия тизимимиз янада ривож топса, бундан бошимиз осмонга стади. Биз мусулмонлар, император жаноб олийларининг гамхўрликларини ҳеч қачон фаромуш қилмасмиз. Энди, таълим тазимидаги адабиётлар масаласига келадиган бўлсак, бу бизнинг мутлақо шахсий ишимиз эканини биринчи ва охириги бор сизга эслатиб қўйсам ёмон бўлмасди.

– Туркистон империянинг вассали, – гапга аралашди ўрта ёшли, захил юзларидан асабийлиги аён кўриниб турган киши. – Биз ўз мустақилликларимиз фуқаролари учун масъулмиз.

– Агар мумкин бўлса, айтсангиз. Бу масъулиятни сизнинг зиммангизга ким юклади?

– Тарих русларнинг зиммасига улуг вазифаларни юклади. Биз унинг олдида масъулмиз.

– Тарих. Бу чиройли ва ёлгон гаплар удаболарга хос. Бизнинг миллатимиз ҳам тарих олдидагина эмас, Ҳақ ва халқ олдида катта масъулиятни ўз зиммасига олган. Агар бу масъулият нималардан иборат деб сўрагудек бўлсангиз, айтай. Биз ҳам ер куррасидаги барча миллат ва халқлар катори ўз ҳолимизча, яхшими-ёмонми, кимгадир ёқадими-ёқмайдими, яшашга ҳақлимиз. Маърифат олиб келдим, маишат олиб келдим дедингиз, жаноблари. Биз сиздан маишат ва маърифат сўраб бордикми? Нон беринг, улов беринг дедикми? Нимага келдингиз? Ким сизни чақирди?

Муҳаммадали овозини кўтармас, мулойим ва осойишта сўзлар, унинг ҳар бир сўзи тобора асабийлашаётган меҳмонларнинг газабини кўзгатмоқда эди.

– Тўғри, – давом этди Муҳаммадали ўша оҳангда. – Туркистон халқлари авруполиклар эмас, уларнинг ўз хатолари ва бухронлари бор. Бунинг сабабларини ташқаридан эмас, ичкаридан қидирмоқ керак ва биз ўз дардимизга ўзимиз даво топамиз.

– Биз сиз билан илмий мунозара ўтказиш учун келганимиз йўқ,

губернатор жанобий олийларининг фармониини бажариш учун келганмиз. Фармон муҳокама қилинмайди, бажарилади. Биз мажбур қиламиз. Сиз итоат қиласиз ва бош тобламасдан бажарасиз. Санкт-Петербург бу ердан хийла олис, аммо кўриб турганингиздек, мана, оёгимиз етиб келди. Бу ёгига ҳам етади.

– Қаёққа юрган тақдирингизда ҳам, оёгингиз қайси ҳудудга етишидан қатъий назар Худонинг сарҳадидан тажовуз қила олмайсиз, жаноблар! – деди Муҳаммадали жилла овозини кўтариб ва ўзига еб кўйгудек нигоҳларга дуч келгач давом этди. – Унинг хоҳиш-иродаси билан бу ерда ўтирибсиз ва яна унинг хоҳиши билан бу ерни тарк этасиз. Олис кечалар осмон тўла юлдузларга тикилиб бир нарсани ўйлайман: шу урвоқдек замин ҳам тепамдаги юлдузлардек оддий жисм. Унда ёлғиз Худонинг амрини ўтаб яшаш мумкин, холос. Бошқа ҳеч ким ва ҳеч нарса унинг вазифасини ўта олмайди. Бугун ер курраси бўйлаб от суриб юрган сизлар ҳам, сизнинг амри фармонингизга тобе бўлган бизлар ҳам энг ҳақир чивиндан, энг заиф кумурсқадан баттарроқмиз. Ийсо Масихнинг каломини ёдга олинг: «Сўнгги сафдагилар аввалги сафларни эгаллайдилар».

– Тарих ва тақдирнинг изми биз томонда. Тангри ҳам бизни музаффар қилди ва сизларни буюк империя оёқлари остига келтириб ташлади. Тақдирга рози бўласиз, халифа ҳазратлари! – деди кесатиқ билан заҳил юзли меҳмон.

– Оллоҳнинг хоҳиши, – деди Муҳаммадали халифа ўйчан нигоҳини ердан узмай. – Биз бундан баттарини ҳам кўрганмиз. Насиб қилса, кўраверамиз. Хуш кўрдик.

Меҳмонлар бирин-кетин асабий ҳолатда хонани тарк этишаркан, Муҳаммадали халифа уларнинг ортидан назар солди. Бировларнинг уйига бостириб келиб, зўрлик билан тартиб жорий қилмоқчи бўлган халқнинг бу қадар жаҳолати уни ҳайратга солган эди. «Ё Раббий, бу ҳам сенинг қудратинг. Ўзларни айтмоқчи, Санкт-Петербургда келибдими, демак бежиз келмаган. Улар бизнинг сабримизни синайди, биз уларнинг газабини. Ҳакам – Оллоҳ...» Шу хаёллар билан талабалар хийла фурсат тик туриб қолганини унутасган Муҳаммадали ўзига келди:

– Давом этинг!.. – деди домлага ва мактабхонани тарк этди.
«Ажабо, – ўйларди у дарвозахона томон бораркан номаълум

ёққа кўз тикиб. – Бутун мусулмон оламида шу ҳол. Туркияда ҳам айни шу манзаранинг ўзи. У ерда ҳам ер мусулмонлар оёғи остида қалқиб турибди. Яқин кунларда силжийди. Афғон, хинд ёқларда ҳам шу. Дунё халқалари ақдан озмоқда. Улар нималар қилаётганини билишмайди. Наҳотки дунёнинг нарғи чеккасидан келиб, бошқа бир ёт халқни истаган куйимга соламан, деб ўйлашса. Бу ақдан эмас. Бу телбалиқдан бошқа нарса эмас. Ким қандай хоҳласа, Оллоҳ берган эрк билан ўшандек яшайди. Унинг турмушига аралашшига, мен истагандек яшайсан дейишга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ. Салтанат бўладими, султон бўладими, бекор. Инсон ҳур яраган, ҳур яшаши керак. У фақат ёлғиз ўз Яраттувчисигагина итоат қилади, холос. . .» Муҳаммадали шу ҳаёллар билан банд экан, ҳовли бурчагидаги хонақохдан дарвишларнинг зикри янгради:

- Иййака наъбуду ва иййака настаъийн!..
- Иййака наъбуду ва иййака настаъийн!..
- Иййака наъбуду ва иййака настаъийн!..
- Сенгагина ибодат қиламиз ва сендангина нажот сўраймиз!..
- Сенгагина ибодат қиламиз ва сендангина нажот сўраймиз!..
- Сенгагина ибодат қиламиз ва сендангина нажот истаймиз!..

* * *

Хавотирли тун зулматида Кетмонтепанинг қир-қиялари, чорбоғу овлоқлари оша бутун олам сир-асрорларини ич-ичига ютган азалий сукунат бағрини қарс синдириб, гумбурлаган садони бутун овул эшитди. Бу садога фақат чўпон-чўлиқларнинг кулоқлари доимо динг бўрибосарлари узун-қиска улишлар билан кўшилдилар. Казакларнинг кунда-шунда ташрифидан дилзада бўлган қишлоқ аҳли ҳарчанд ўз ҳовлиларини тарк этолмай, бир-бирининг пинжига кирганча Эломон томонда содир бўлаётган воқеани жон ҳовучлаб кузатиб турган бўлсалар-да, мардонавор Элхонга Худодан мадад истаб дуо қилишдан нарига ўтолмасдилар. Минг-минглаб малаклар рақс тушаётган майдонни эслатгувчи юлдузли осмон ножипис оёқлари етмаган, замон танг келганда валийлар, қаҳрамонлар, каландар ва саргашталарни бағрида яширган сарпанох тоғлар томон нажот истаб кетаётган бир йигит, бир киз ва бир жасад устидан қатра-қатра, зарра-зарра, мунчок-мунчок шуъла сочар, осмон ҳурлари бало исканжасидан омон қолган Сулувни

олқишлаётгандек тасаввур туғдирар, биродаридан жудо бўлиб, энди унинг совуқ жасадини қай манзилга тошпиришни билолмай эзилаётган, хўрликдан суяклари қақшаб бораётган Элхон ва абадий уйкуга чўмган Эломонни кузатиб қолаётгандек эди. Аслида ҳам шундай. Осмон, ой ва юлдузлар остидаги одам ўзини бу дунёда ёлғиз ва кимсасиз ҳис қила олмайди. Бунга осмону сайёралар йўл қўймайдилар. Деспиниб, туртиниб бораётган йўловчилар – Элхон тиззасига олиб олган Эломоннинг жонсиз жасади, уч тулпорни ордидан эргаштириб келаётган Сулув сўнгсиз юлдузлари билан чараклаган осмон остида икки дунё оралаб борардилар.

Улар тонг ёриша бошлагач, адир этагидаги томига қападек похол гарами бостирилган ёлғизгина кулба қаршисида тин олишди. Кенг ҳовлининг у ер-бу ерига ёғоч тахланган, кўра вазифасини бажарувчи тўзгин шох-шаббалар уй соҳибининг чорвалдор эканини эслатиб турарди. Элхон от жиловини дарвоза ён бошидаги дарахт шоҳига омонат илиб, ичкарига йўналди. Ҳовлидан безовта итларнинг ҳуриши, говуқларнинг бесаранжом говуши эшитилди. Кўтонда уймалашиб юрган паст бўйли, кўса соқол, кўзлари қийиқ, эгнига бўз иштон ва яктак кийган киши кўришди.

– Ассалому-алайкум, ота! – деди Элхон уй соҳибига бақамти келиб. – Мусофирмиз. Аҳволимиз оғир. Маййитгимиз бор. Душман илқида шаҳид бўлди. Яқин ўртада масжид борми?

Мўйсафид эгар бошида дўшпайиб турган нарса шунчаки хуржун эмаслигига ишонч ҳосил қилгач:

– Қани ичкарига ол, ўғлим! – деди азбаройи ҳаяжондан ва пастхам кулбага кириб кетди. Зум ўтмай оғсонада кўса мўйсафиднинг эпчил хотини ва ўн тўрт-ўн беш яшар ўғли пайдо бўлди. Бу пайтда Элхон Эломоннинг жасадини оддан олиб, кўтариб турарди. У йиғитга отларни кўздан нарироқ жойга элтишини таъкидлади ва хонага йўналди. Аёл Сулувни қўлтиқлаб олди. Жасадини тўғри уйга олиб кирган Элхон уш хона тўрига ташланган якандоз устига ётқазди. Эломоннинг ўлирилган кўйлаги жикка қон, абадий юмилган кўзлари ярим очик, гўё йиртқич чангалидан эсон-омон қугилиб қолган Сулувга тикилиб тургандек туюларди. Элхон жасадини оҳиста якандоз юзига ётқизаркан, кўзларида ёш қалқди. Бир неча фурсат кеч қолди, балки кутқариб қолармиди? Сулувга қаратилган ўқни кўкрагига жойлаб кетаётган биродарига боқиб ич-

ичдан эзилиб йиғлаётган йигитнинг овозини ҳеч ким эшитмасди. Сулув хона бурчагига чўккан кўйи бошни кўтара олмасди. У тунги воқеалардан мутлақо қарахт, гўё ҳаммаси қачонлардир тушида кечган ва мана ҳозир бирма-бир эслаётгандек. Элхон белидаги қийикни счиб, Эломоннинг юзини енди ва бош томонига чўкди. Орага жимлик тушди. Ҳеч қанча вақт ўтмай мўйсафиднинг ўгли гўрковнинг дарагини олиб келди. Шундагина ўртадаги жимлик кўтарилди ва мўйсафид Элхонга юзланди.

– Кимсан, ўғлим? Биродарингми? Нима бўлди?..

Элхон мўйсафидга бўлган воқеани сўзлаб берди. Мўйсафид муштдек бошини тебратиб, афсус чекди:

– Бизларга ҳам кун йўқ, ўғлим. Кун аро босқин, кун аро талов. Ҳали қизларни ўғирлашади, ҳали сурувга оралашади. Буларнинг жазосини Худонинг ўзи бермаса, бизнинг қўлимиздан нима ҳам келарди. Ҳеч ким юрак ютиб ўртага тушолмаса. Қишлоқларига ўт кетгандан буён баттар қуғиришди. Энди, менга қулоқ сол, бундоқ қиламиз. Худога шукур, овулимиз одамлари иттифок. Бу ердан гап чиқмайди. Тинчлик-омонлик бўлиб турса, пешин намозига чиқарамиз. Қирқ-эллик намозхон жам бўладиган масжидимиз бор, худога шукур. Имомимиз жуда хушёр йигит. Ҳозир бориб тушунтираман. Унинг ўзи ҳам халифанинг муридларидан. Обрў-иззат билан чиқарамиз.

Аёл Сулувни олиб ташқари чиқди.

– Синглингми, қайлигингми? – деди мўйсафид Элхонга зимдан назар ташларкан.

– Синглим ҳам эмас, қайлигим ҳам эмас. Қиз қувлида олиб қочдим.

– Шошмай тур, сен яна Элхон бўлмагин?

– Ўнаман, ота!

– Оббо, азамат-ей! Мужикнинг долнини берибсанку, аммо улар ҳам кўп мусулмонни қийратибди-да.

– Ҳа, ота, мусулмонни ёмон қийратяпти, ёмон қийратяпти. Аммо, энди бу ётига чидаб бўлмайди. Бундай яшагандан кўра ўлган яхши.

Элхон илкис Эломоннинг жасади томон кўз ташлади. Жонсиз Эломоннинг қал-басти янада чўзилгандек, савлатига савлат кўшилгандек туюлди. Бу мужаррад йигит Сулувни деб, уни деб жон бер-

ди. Ҳозир казаклар қишлоқни қай куйга солаётганини тасаввур қилиб, бутун жисмида титроқ туйди. Муштни ўз-ўзидан тугилди. Казаклар қишлоқ кўчаси бўйлаб от солаётган, ҳар бир хонадонда дуч келган кишини аёвсиз савалаётгандек туюлди. Эломоннинг ҳовлиси ўт ичида лангиллаб, уйнинг эшик, деразаларини аланга ямлаётгандек эди. Элхоннинг нигоҳи чарақлар, занжирни узишга зўр бераётган бўрини эсга соларди. Аммо бу занжир кўзга кўринмас бўлиб, худо билсин қачонларки унинг бўйин, томоқларига азоб берар, халос бўлиш йўлини тополмай қийналарди.

– Ота, – деди Элхон чуқур хурсиниб, – қоп ичида тўртга милтиқ бор. Биров билмасин. Отлар казакларники. Улар бу ерларда пайдо бўлишса, сизни қўйишмайди.

– Буёғидан хавотир олма. Мени Азим қирғиз дейишади. Отга ўтирсам ортимдан фақат довул етади, холос. Бу ҳақда ўйлама. Хўш, энди нима қилмоқчисан? Қаёққа бормоқчисан?

– Олойга бораман. У ерда дўстларим бор. Кетмонтепадан қочган йигитлар ҳам ўша ерда. Маслаҳатлашмиз...

Икки нафар йигит билан кириб келган Азим қирғизнинг ўғли тол новдасидан тўқилган тобутга Элхоннинг жасадини жойлаштири ва чиқиб кетишди.

– Сен пешингача уйдан жилма. Мен масжидга бораман. Имом билан учрашаман. Ана гўрков ҳам келиб қолди.

Азим қирғиз ёшига номуносиб чаққонлик билан хонани тарк этди.

Масжидда ҳақиқатда қирқ-эллик нафар намозхон жам бўлган эди. Жамоат гап-сўзсиз сафга тизилди. Имом жанозани адо этгач, қир этагидаги қабристонга йўл олдилар. Қир бағирлаб сийилган кенг дала қабристон эди. Янги қазилган гўрнинг намхуш хиди димокқа урилар, Элхон айна шу хидни Эломоннинг пахса кулбасида ҳам туйганди. «Тавба, – уйларди у, – одам уйдан уйига кўчади, холос. Бу ёқда шунча таҳлика...» Бир сиким тупроқни Эломоннинг қабрига ташлаган Элхон ортга қайтди. Адирлар орлаб кетган иланг-биланг сўкмоқ йўл бўйлаб кетаётган икки отлик ортидан узоқ тикилиб қолган Азим қирғиз юзига фотиҳа тортди.

Қумбел, Арчати довоплари оша Олойга етиб олган Элхон ва Сулувнинг дарагини эшитган кетмонтепалик йигитлар, яқин атрофдаги овуллардан бу жасур йигитни билганлар жам бўла бош-

ладилар. Ҳеч кутилмаганда Олой багри каттакоп маърака майдонига айланди. Одамлар атроф-теварақда рўй бераётган ҳодисалар тобора таҳликали тус олаётганини ҳис қилардилар. Бу мовий булоқли тоғлар, дала-даштлар, қир ва қишлоқлар кун-сайин омонат бўлиб бораётгандек, энди бу сўнги йўқ яйловлар, қир-адирлар бағрида ҳур яшаб юрган халқ ҳаётига бостириб келаётган қора кучлар азалий осудаликка чанг соладигандек эди. Отлиқ ва пиёда Олойга келаётган одамлар Элхоннинг бошига тушган савдолар ҳақида эшитишган, улар бу ҳол билан ҳеч қачон чиқиша олмасликларини билишар, бунинг учун бутун эл-улус бир мушт бўлиб тугилиши лозимлигини секин-аста ҳис қилмоқда эдилар. Йирик-Йирик шаҳарларда содир бўлган воқеалар, Туркистон Ўлкаси қарич-қарич қўлдан торғиб олинаётгани, босқинчилар секинлик билан тоғ-тошларга ёпирилиб келаётгани деярли бутун Олой водийсини ларзага солмоқда эди. Одамларнинг овуллардан кўчириб юборилаётгани, уйларга Ут қўйилиб, қизлар ва аёллар номусигача тажовуз қилинаётгани, унумдор ерлар торғиб олиниб, у ерларга Русия ичкарисидан мужиклар кўчириб келтириляётгани ҳақидаги хабарлар овул ва қишлоқлар оша кузги боғларда кезиб юрган тўп-тўп қарғалардек ҳамманинг боши устида чарх урар ва бу таҳлика қушлари одамларнинг хонадонигагина эмас, юрак-юрақларига тиш-тирноқ ботирмоққа бошлаган эди. Элхон Олойга қайтгач, худойи деб эълон қилинган маъракага бир неча минг киши йиғилди. Элхон Чибил бўлис бошқарган бу йиғида бошини кўтармай ўтирар, уятдан юзлари ловишлаб ёнмоқда эди. Бўлис овулбошилар ва обрўли одамлар қуршовида сўнги қушларда рўй берган воқеаларни муҳокама қиларди.

– Русиядан кўчириб келтириляётган мужикларни ҳарбийга сарфарбар қилиш бошланди. Хуторларда улар кўпайиб қолди. Деярли ҳар бир хутор қурол билан таъминланди. Буларнинг қутуриши шундан. – сўз бошлади Чибил бўлисининг ён томонида ўтирган, бошига учли қалпоқ кийган, чўкки соқол, кенг юзли йиғит. – Бизнинг ночорлигимиз, қўлимизнинг калталлиги ҳам шундан. Ҳеч нарсамиз йўқ. Буларга қарши қуролсиз курашиб бўлмайди. Ҳар қандай ҳолатда ҳам бошимизга қиргин солишади. Паншаха ва отлар билангина иш битмайди, биродарлар. Биз катта-катта шаҳарларни бой бердик, тоғ-тошларда туриб жанг қилиш учун қурол керак,

кўп миқдорда ўқ-дори керак.

Йигит сўзини тугатгач, орага бир лаҳзалик сукут чўкди. ҳақиқатда у энг қалғис муаммони ўртага ташлаган эди. Ўтирганларнинг бари тилнинг қисик ери, асосий масала қурол эканини яхши билишарди.

– Назаримда, – деди Чибил бўлис аввал сўз олган йигитга бир кўз қирини ташлаб. – Элхонга ўхшаб, якка-якка курашадиган бўлсак, элни хонавайрон қиламиз, – Элхон ҳамон бошини кўтармай ўтирар, бўлиснинг ҳар бир сўзини бутун вужуди билан симираётгандек эди. – Хутор воқеасидан кейин нималар содир бўлганини ўзингиз биласиз. Ҳеч кимга овул ёқишлар ибрат бўлмади. Мужиклар бу билан итларини катакка солмадилар, майхўрликни бахридан ўтмадилар, гармонларини чийиллтишни ташлаганлари йўқ. Аксинча, ҳамма ёқни вайрон қила бошладилар. Хуторлар ёнига хуторлар қўшди. Бир казакнинг ўрнига ўнтаси кўчиб келаяпти. Нима қил, дейсиз. Бош кўтарганини чошган билан буни тугатиб бўлмайди. Собит тўғри айтди. Хонлик дош беролмаган, биз қандай қилиб бардош берамиз?

– Мурсога кўнади демоқчимсиз, бўлис? – деди ғазаб билан Элхоннинг ёнида ўтирган кетмонтепаллик йигит. – Биз ўриснинг капасига қўлимиз қичиганидан ўт қўймадик. Улар қутуриб овулга бостириб кирганига ҳамма гувоҳ эди-ку. Нима, уйимизга кириб, устимиздан сийишса ҳам индамай тураверайликми? Бўлис, сиз адашяпсиз. Биз шаҳарлик хонлар авлодидан эмасмиз. Мана, даладашг, тоғ-тош. Бизнинг ватанмиз. Унинг кучоғида яшаш бизга насиб қилган экан, биз бу насибамизни ҳеч кимга бермаймиз. Охиригача савашамиз. тўнғиз келиб тупроғимизни харом қилишига йўл қўймаймиз.

– Тангриберган! Бирники мишга, мишники туманга. Улар юртни вайрон қилишади. Мен мурсога чақирганим йўқ, кенга-шайлик, бир тўхтамга келайлик, демоқчиман. Оқлошпошнинг муддаоси Туркистонни қўлга киритгач, Олой орқали Чин ёқларга ўтиш, у бу режани неча юз йиллардан буён асраб келаяпти. Шунинг учун бизнинг исёнларимиз унинг тобора гашига тегмоқда, холос. Катта мақсадларига соя солаётганимиз учун бизни тинч қўймайти ва охирига довур ҳам тинч яшолмаймиз.

– Оқлошшо Чинга ўтадим, ундан нарига ўтадим, бизнинг

жасадимиз устидан ўтади! – қатъий таъкидлади Тангриберган ва Элхонга томон ўгирилди. – Сен нега жимсан?

Ўзидан бир неча ёш улуг Тангриберганнинг шиддатидан ҳаммаша ҳайратланиб юрадиган Элхон илкис бошини кўтарди.

– У аллақачон бир жасаднинг устидан юрди, – деди босиқ оҳангда Элхон. – Тунов Қирғизовулга Эломонни дафн этдик.

Даврада гала-говур бошланди. Ҳамма баравар юзларига фотиҳа тортишди.

– Мингтепада нима гап, бўлис? – деди ёши улуг мўйсафидлардан бири салмоқлаб. У анчадан буён суҳбатга аралашолмай, фурсат кутиб турган эди.

– Мингтепа ҳам, ҳазрат ҳам оғир аҳволда. Куни кеча яна Тошкентдан келишди. Мактабни ёпасан, болаларга Куръонни ўқитмайсан, биз кўрсатган чизикдан чиқмайсан, дейишибди.

– Куръонга осилган бўлса, куни битибди-да! – деди бошини куйи соларкан мўйсафид таассуф оҳангида.

– Ҳазратни олиб келайлик. Шу ернинг ўзида кенгашайлик. У кишининг муддаоларини билайлик. Бизга йўл-йўриқ кўрсатсинлар! – деди даврадан кимдир.

Бу фикр кўпчиликка маъқул келди.

* * *

Олой мангу қорлар кўйнида тоғлар Каъбасидек мағрур яшарди. Юлдузлар қўл етгудек масофадан равзана тиркишидан боқиб турган маликалардек туюларди. Каҳкашон йўлларида эса, ҳақиқатда кимдир сомон тўзғитиб кетаётгандек, тўзон ичида ҳатто унинг теваси ҳам лапанглаб юргандек эди. Бу сеҳрли мамлакатнинг эшик-қопкаси, амир ва лашкарлари, доруға ва довулкашлари йўқ. Уларнинг ҳам ўз ҳаётлари бор. Фақат бу ҳаёт бошқаларнинг ҳаётига ўхшамайди. Бу мамлакатда кимдир султон ва кимдир ўша султоннинг эшигида гадойлик қилиб сарғайиб турмайди. Кимдир очликдан ўлмайди ва кимдир тобути кўчаётган очнинг ён бошида «яллама ёрим»ни куйламайди. Чунки унинг ор-номуси бор. Ҳамняти бор. Ҳеч бўлмаса, инсон бўлгани учун уят нималигини билади. У ерда одамлар одамларнинг уйларини, кўш-кўрасини, оғзидаги нонини тортиб ололмайди. Ҳеч курса, инсонлигидан уялади. Бир эл бошқа бир элни тег-туби билан йўқотиш режасини тузиб, кечаси

билан кўзига уйку кўндирмайди, унга бу элларнинг кераги йўқ, чунки барибир, бир энлик тушроқ остига кетадиганда тўрт кундан сўнг умуман, йўқ бўлади ва ҳатто чиригидиси ҳам қолимайди. Оқпошшо бўладими, қора пошшо бўладими бу халқлар ҳаётини тушунмайди, уларнинг феълини билмайди. «Шарқ уйқула, – ўйлашади улар, – қўй, ухлаб турсин, биз ишмишни қилиб олайлик». Оқпошшо ҳам, қорапошшо ҳам бу халқнинг бир нозик томони борлигини билишмайди. Улар ўйлашадики, қилич билан гавдасидан чуқур ўйиб, дили жигарини суғриб олсам, бўлди, у меники бўлади ва мангуга меники бўлиб қолади. Улар билмайдилар. Бу ғараз ўй «мехмонлар» билмайдиларки, бу халқларнинг жуда нозик бир томони бор. Улар буни яхшиямки, билмайдилар...

Мангуликнинг тилсим тўла саидини бўлган бу жозибали осмон ва бу бўйинсизмас тоғлар кучоғидаги овулда икки юрак бугун илк бор бир-бирининг кўзига тик қаради, улар никоҳ билан ўтовга кирдилар ва Сулув Элхоннинг тенг ярмига – тан маҳрамнга айланди.

Оқшомги тажовуз ва Эломоннинг беомон ўлимидан қаттиқ таъсирланган Сулув саман миниб, қирлар устида учиб бораётган жасур чавандозга ўхшамасди. Унинг эзгин руҳи ҳамон қонга беланган кўкраги билан унга қалқон бўлган бир инсоннинг хоғираси билан яшар, бу мудҳиш манзара унинг кўз ўнгига қотиб қолган эди.

– Бизни Оллоҳ қаттиқ синов билан унаштирди, мен бу синов учун Оллоҳ ҳузурда қасам ичаманки, Эломон учун қасос оламан, – Элхон маъракада ҳам, маъракадан кейин Чибил бўлис билан бўлган суҳбатда ҳам ва ниҳоят ҳозир тунги ўтов бағрида Сулув билан танҳо қолганида ҳам кайфияти ўнгламади. Ҳатто никоҳ ҳам унинг руҳиятига таъсир қилмади. – Биз ҳамма хўрлик ва ҳақоратлар учун энди тишимизни қақшатиб сабр қила олмаймиз.

– Сиз қаерда бўлсангиз, мен ҳам ўша ерда бўламан, Элхон ака, – деди Сулув кўзларида олов барқ уриб. – Мен сизнинг ённингизда бўламан. Бугундан ҳам хотиннингиз, ҳам дўстингизман. Бўриларнинг эр-урғочиси ҳаминча бирга бўладилар...

– Элхон сени қир тўшида мулойим тўшақлар учун қувмади, мен ҳали ўша воқеагача сени билардим. Сен буни билмайсан.

– Билардингиз?..

– Билардим... Бу воқеани неча йил кутганимни билсанг эди.
– Нега бир оғиз айтмадингиз?
– Менинг одатим эмас. Ҳамманинг кўз ўнгида, элга ошкоро қилмоқчи эдим бу ишни...

- Шунча йил сир сақладингизми?
- Яна ҳам сир сақлашга тайёр эдим...
- Отам ранжимадиларми?
- Йўқ. Фақат Эломонга қаттиқ ачиндилар...
- Ҳа, ушанда Кетмонтета воқсалари рўй бермаганда сени олиб кетардим ва ...

– Элхон ака, бир воқеани айтиб берайми? Аммо бир шарт билан, – деди Сулув бир оз жиддий оҳангда.

– Айт, айта қол, Сулув...

– Бироқ шарт шуки, сиз ҳам мени илк бор қаерда кўрганингизни айтиб берасиз.

– Келишдик.

– Ростини айтсам, мен сизни илгаритдан билардим...

– Қандай, ахир мен...

– Йўқ. Мана, эшитгинг. Мен ҳаминша ўртоқларим билан сайларга, катта томошаларга чиқардим. Бир гал отам жўралари билан кўшни овулга қандайдир маъракага кетишди. Мен эса дугоналарим билан қирга айлангани чиқдим. Тўрт томонимиз ям-яшил майсазор. Лолалар қийғос очилган. Биз тўрт нафар эдик. Майсалар устига чойшаб ёздик, чиройли дашт гулларини териб, чамбарак ясадик. Хуллас, кўнглимизни чоғ қилмоқ учун нималариндир ўйлаб топдик. Лапар айтишдик, шеърлар тўқидик, ўйнадик. Кун чоштвоҳ бўлиб, офтоб қиздира бошлагач, уйга қайтмоқчи эдик, шунда қирнинг янги томонидан отлар дузури эшитилиб қолди. Биз овулимиз йиғилари, ёхуд адирдан қайтаётган чўпонларми деб эътибор бермадик. Аммо отлиқлар яқинлашгач, не кўз билан кўрайликки улар казаклар экан. Ўн нафар хатто эгарда ҳам чайкалаётган отлиқлар атрофимизни гир ўраб олишди. Уларнинг бари маст эдилар ва қандайдир кўшиқни дағдағали баланд овозда куйлаб, атрофимизда айлана бошлашди. Биз ҳаммамиз бир ховуч бўлиб, бир-биримизнинг пишжимизга кириб кетдик. Шу маҳал гўё куюн кўпгандек ён томонимиздан бир отлиқ шамолдек елиб ўта бошлади ва ногоҳ у қўлида баланд тутган милтигидан осмонга қара-

тиб ўт очди. Ўқ товуши адирлар кўйида акс садо бериб янгради. Казаклар то ўзларини ўнглагунча, чавандоз улардан хийла олинди. Йигит қайта-қайта осмонга қарата ўқ узар, бу казакларнинг иззат-нафсига қаттиқ таъсир қилган кўринарди. Шунда унинг ортидан ўқ ўзиб, от сурган казакларнинг эътибори биздан чалғиди ва биз зудлик билан қирдан эниб пастга тушиб, уйимизга тарқалдик. Ўша чавандоз сиз эдингиз. Сиз уларни чалғитмаганингизда Худо билсин бу тўнғизлар бизни қай кўйга солишарди?..

Элхоннинг юзига бир оз илқлик югурди, у нигоҳини ердан узиб, Сулувга боқди. Кулча юзларининг ҳалқасида шориллаб ёнаётган қиз нигоҳи, унинг гунча лабларидаги қирмизи ранга уйғун ёноқ ва қабоқларида жўшқин ишқнинг шарпалари кезинар, бу қалар тирик ва тийрак назарга омехта мэхр Элхоннинг вужудини девонавор жунбушга соларди. Эломоннинг мусибатидан сўнг илқ бор яна ўзига қайтаётган қизнинг хатти-ҳаракатларида дадиллик, ажаб-товур қайсарлик, яширин бир жасорат аломатларини сезини қийин эмасди. Йўқ, бу шунчаки ишқ савдосида от сурган қиз эмас, унинг жисмида ишққа уйкаш бошқа бир куч ҳам уйғонаётган эди. Элхоннинг кўнгли алдамаганди. Кўнгилдан кўнглига йўл борлиги ҳам эски гап.

– Пахотки сен ўша ерда бор эдинг?.. – деди Элхон хаяжонини яширмай.

– Ҳа. Мен бор эдим. Бизни ҳалқа олиб қуршаган бадмаст казакларнинг ёнидан қандай учиб бораётганингизни кўриб турардим. Бундай шиддатни унутиб бўладими? Хулди ўшанда кўнглимга ўтириб қолдингиз. Кечалари сўзана тикиб, пуқул сиз ҳақингизда ҳаёл сурардим. Шундан бошқа ишим йўқ эди. Дугоналарим ҳеч нарса ни сезишмади. Аммо юраклари ёрилай деди. Кейин узоқ вақт сайлга чиқмайдиган бўлишди. Кўкламда сайлга чиққанамда Хулдан «Қиз қувди»га сизнинг келишингизни сўраганим, худойим менинг ўттичимни эшитди.

– Агар шунақа ҳамма дуоларнинг ижобат бўладиган бўлса, кел, дуо қилайлик, – деди жилмайган кўйи Элхон.

– Нима деб дуо қиламиз? – Сулувнинг нигоҳи шорлади.

– Мана бундай деб: Худойим, бизни бу дунёда ҳам, у дунёда ҳам жудо қилма!

Сулув такорлади:

– Худойим! Бизни бу дунёда ҳам, у дунёда ҳам жудо қилма!..
– Энди сиз сўйлаб беринг, – деди Сулув ўша-ўша оҳангда.
– Арчати оша сурувни ҳайдаб қайтаётганимизда йўлда казакларга дуч келдик. Улар ўн икки кишидан иборат эдилар. Ҳаммаларининг оғзида аллақандай кўшиқ. Кайфлари чоқ. От ўйнатишади. Тўғри келган томонга ўт очишади. Бугун атроф уларнинг шовқини-суронига тўлди. Сурувнинг ичига таҳлика тушди. Шерикларим ҳам бир нохушликни сезгандек, авзойлари ўзгарди. Бизда таёқдан бошқа ҳеч нарса йўқ. Уларга тенг келолмаймиз. Бу ёқда сурув. Уларга талов учун баҳона керак, холос.

– Қани, подани тўхтат! Кимсанлар? – деди олдинга от солиб чиққан казак.

Биз беихтиёр тўхтадик, аммо сурувни тўхтатишнинг иложи йўқ. Қўйлар маъраганча казакларнинг ён-веридан чопқилаб ўта бошладилар.

– Тўхтат, деяпман! – деди айқириб бошқа бир казак ва варанглатиб, ўқ узди. Қўйлар гум-тарақай қоча бошлади. Шерикларим ўзларини ерга отдилар ва бошларини беркитганча қотиб қолдилар. Милтиқлар тўхтовсиз ишга тушди. Ҳайё-хув бошланди. Қўй-кўзилар ўзларини учраган томонга отар, казаклар уларни нишонга ола бошладилар. Маъраганча умбалок ошиб жон бераётган қўй-кўзиларнинг саноги йўқ эди. Вужудимни даҳшат қоплади. Сурувдан айрилиб қолишимиз мумкин, деган хаёл ярқ этиб миямда чакнади. Шерикларимга «Туринглар, сурувдан айрилиб қолдик», дедим жон ҳолатда.. Ногоҳ жарликка томон қочиб бораётган қўйлар кутулмаганда ортга қайтишди ва менга томон чопқилаб келавердилар. Уларни қувиб бораётган казак ҳам ортга қайтди ва қўйларни нишонга олиб учиб кела бошлади. Мен бордию казак ўзимни отиб ташласа-чи, деган хаёлга бордим ва даҳшат ичида қўлимдаги таёқни зарб билан унга томон улоқтирдим. Гир айланиб казакка томон учиб борган таёқ унинг нақ пешонасига урилди ва ўша заҳоти бир қалқиб отдан қулади. Казак умбалок ошиб жарликка томон думалаб борди ва дўнгликка тўқиниб тўхтади. Мен жонимдан умидимни узиб, бошқа казакларнинг ҳамласини кута бошладим. Улар шерикларининг отдан учиб тушганини кўрган заҳоти қўй-кўзиларни эсдан чиқардилар ва менга томон варанглатиб ўқ ўздилар. Мен шаст билан ўзимни жарликка томон отдим ва настга

қоядан кўчган тошдек думалаб туша бошладим. Бутун вужудим парча-парча бўлгандек, эс-хушмни йўқотган кўйи нишеблик амрига бўйсинганча, улоқиб борардим. Ён веримдан учиб ўтаётган ўк товушлари кулоғимга аниқ чалинар, назаримда ҳаммаси тугагандек эди. Қанча фурсат ўтганини билмайман, аъзойи баданним қақшаб, кўз очдим ва ўзимни қаттиқ чирмаб ташланган ҳолатда кўрдим. Кўл-оёқларим бойланган, дарахт остида ётибман. Мендан бир неча одим нарида казаклар давра қуриб отилган кўзиларнинг гўштини милтиқ найзасига илтиб, чўғда жижиллатиб пиширганча тановул қилишарди. Шундоқ рўнарамда пешонасини чирмаб олган бояги казак. На кўй-кўзилан, на шерикларимдан дарак бор. Қасрда эканимни ҳам билмайман. Орадан қанча фурсат ўтди-ўтмади, казаклар милтиқларини бир-бирига тираб, ниманидир хиргойи қилиб секин-аста уйқуга кеттишди. Бутун вужудим сипиллаб оғрир, қимирлашнинг иложи йўқ. Ногаҳон орқа томонимда ниманингдир шарпаси эшитилди. Қайрила олмайман. Кимдир кўлимдаги бандга пичоқ солиб, кесиб юборди. Мен сириқираб турган кўлларимни ёзиб, ортимга ўгирилдим ва қотиб қолдим. Тепамда бир қиз турарди. У пичоқни қучоғимга ташлади ва «Гезрок ҳаракат қил!» деди-да қочмоқчи бўлди.

– Кимсен? Номингни айтиб кет! – дедим шивирлаб.

– Чибил бўлисининг қизиман! – деган овоз кулоғимга чалиниб-чалинмай у кўздан ғойиб бўлди. Мен оёғимдаги бандни ҳам кесиб, эҳтиёткорлик билан отларнинг бирини жиловидан сечиб, пастиликка олиб тушдим ва шу кўйи қочиб кетдим.

Сулув кўзларига ишонамасди. Унинг кумушранг қобиндаги гўзал қорачиқлари норларди, гўё ёнида қонига беланган, бутун вужуди лах-лах қилиб ташланган бечораҳол йиғит ётгандек, ўзини Элхоннинг оғушига ташлади.

* * *

«Худойи»га айтиб келган олойлик йигитлар билан йўлга чиққан Муҳаммадали халифа бир кеча-кундуз йўл босиб Олойга етиб келди. Уни бу ерда Чибил бўлис бошлиқ беш юзлар чамаси одам кутмоқда эди. Аммо фурсат кутдирмай Муҳаммадали халифанинг Олойга таширфи ҳақидаги хабар қир ва даштлар оша тўрт томонга тарқалди. «Ҳазрат келишаётганимми!», «Энди кофирнинг

куни тугади», «Худога шукур, ёруғ қушлар ҳам бор экан-ку» қабилладаги тасаллилар оғиздан-оғизга ўтиб, халифанинг ташрифи бутун юртга маълум бўлди. Ҳазратнинг Олойга келиши хусусида айгоқчилар Лиджон уездига хабар юборишди. Чибил бўлисининг кенг ҳовлисига одам сиғмасди. Эрталабдан буён «келди-келди» овозаси чиқиши билан оломон бир қалқар, аммо келаётганлар йўловчилар экани маълум бўлгач, яна ўзлари билан андармон бўлишарди. Одамлар ҳазратнинг бу ерларга бундан олти-етти йил бурун қилган ташрифини яхши эслашади. Ушанда бутун овуллар, қишлоқлар селдек оқиб келиб, ҳазратга байъат қилдилар. Байъат маросими ҳақиқий байрам тусини олди. Ҳазрат ҳамма билан бир-бир кучоқ очиб, кўришди, уларни бир-бир бағрига босди, қалбида бир ҳис жўш уриб кетди, кўзларидан тинмай ёш қуйилаётган халифанинг юзлари янада нурли, янада порлоқ эди. Бора-бора халифанинг ҳолати одамларга асорат қилди ва издиҳом бир-бирини юз йил кўрмаган қадрдонлардек уввос тортиб йиғлай бошлади. Бу соғинчмиди? Муҳаббатмиди? Оқибат, эътиқодмиди? Ҳеч ким билмасди. Бироқ ҳамма ёш боладек йиғларди. Одамлар авлиёлар тобутни ортидан шундай йиғлашади. Аммо бу йиғи алам ва пзгиробдан, ёлғизлик ва мунидан тугилади. Бу йиғи порлоқ ва нурли йиғи эди. Унинг замир-замирида одамликнинг теран шукронаси, баланд мақоми уфуриб турар, кўзлардан сел бўлиб оқаётган ёшлар Мухаммадали халифанинг юзларидаги ойдин ва оппоқ иймон нурлари таъсиридан эди. Аёллар, ёш-яланг, умуман, бутун водий гўё ёш дарёсига кўмилгандек, чайқаларди. Уша илоҳий лаҳзаларда, байъатдан сўнг Мухаммадали маъвиза қилди. Унинг овози хаста ва майин бўлишига қарамасдан чексиз сукунат пардалари ортидан олис-олисларга таралар, одамлар нафас чиқармай тинглашарди.

– Мусулмонлар! – теран сукут ичида бош эгиб ўтирган одамлар бошларини илкис кўтардилар. – Худо бандаларни биродарликка даъват қилди. Биродарлик, қон-қардошлик Худонинг амри. Ким бу амрга жони билан итоат қилса, у Худонинг маҳбуби бўлади. Расулидек, саҳобалардек, тобийинлардек. Улар Худонинг бандаси ва дўсти эдилар. Худонинг амри, Расулининг кўрсатмаларидан бош тортиш улар учун ўлим билан баробар эди. Биродарлик ва қон-қардошлик худо учун бўлгандагина, ҳақиқатга айланади. Ошу маош, молу дунё, ҳирсу ҳаво билан бойланган биродарлик-

дап мунофиқликка довур бир одам масофа бор, холос. Биз Худо учун дўстмиз, Худо учун биродармиз, Худо учун!.. У дейди: «Мендансиз ва менга қайтасиз». Тўрт қушлик дунё учун девор оша бир-бирингиздан юз бурманг. Тўрт қушлик ўткинчи дунёда бири-бирингизни этакингизга чапг солманг. Бир-бирингизга ёв қаранг қилманг. Мўмин билан мўминнинг ўртасини қилич ҳам кеса олмайди, ҳеч ким ўртага тушолмайди. Бу – қўрғондир. Ҳеч бир куч уни бузолмайди. Мўмин мўминга қалқон, мўмин мўмин билан жон ва тап баайин. Эй, мусулмонлар! Ҳаёт шундайки, назарингизда очдексиз, юнун ва бебизоатдексиз. Назарингизда, асоратга солингандексиз! Булар бари хаёл, бари сароб. Сизнинг жонингиздан яқин зот бор. У дейди: «Мен сизларга бўйин томирларингиздан кўра яқинроқман». Ўйламанг, гариб эмассиз, мазлум ва нотавон эмассиз! Ҳар бирингизда Худо бор! У дейди: «Мени ёд этинг, мен ҳам сизни ёд этаман!» Дўст шундай соғинади, дўст шундай чорлайди. У сизни нон учун, мол учун, маош учун соғинмайди. Сиз унинг, у сизнинг дўстингиздир! Дунёда бир дўст бор – Худо! Агар бировга меҳр кўрсатсангиз аввал у меҳрни Худо сизга қўйган бўлади. Худо суйганидан сўнг суйиласиз, Худо нафратига дучор бўлгандан сўнг банданинг қазабига учрайсиз! Эл-юрт бошига тушаётган балоларнинг балоғардонлари бор, у сизнинг иймон ва эътиқодда собитлигингиз. Мусулмонлар қачонки Дўстдан юз бўрдилар, ўз ҳою ҳавасларига кўмилдилар, Дўстнинг ўнгит ва маслаҳатларидан қайтдилар, ҳаром йўлларга кирдилар, бировнинг ҳаққидан қўрқмадилар, ҳокимлар Худонинг душманига айландилар, Худо у юртни балога гирифтор қилди. Қилмоқда ва қилади ҳам. Худо ҳар бир қалбда яшаган юртга бало доринмайди. Худони унутмаган элларга мусибат бош суқолмайди. Тўртта молу, беш ўнга тева ни сақлашдан мурод нима? Ўша тева нар билан ризқини ошапдир. Раият агар ҳокимларнинг сурувига айланса ва бу сурув фақат лужма вазифасини ўтаса, унда ўша мамлакат ўзга бир махлукка см бўлади. Ислам ислом бўлган чоғларда музаффар эди. Унинг деворларига ҳеч ким осила олмасди. Унинг бош қўрғони иймон эди ва бас!

Одамлар болалардек жим-жит йиғлар, уларнинг вужудига сингаётган сўзлар ёшга айланиб, кўз булоқларидан тошаётгандек эди. Бу сўзнинг кудрати эмас, иймоннинг кудрати. Сўз ва қалб ўртасида робита боғланди ва бу робита барчани чирмаб ташлади, энди

бир тап ва бир жонга айланган издиҳомнинг қалби бир маромда тепар, улар бир вужуд, бир кўз ва бир томчи ёшга айланган эдилар. Ҳазратнинг овози ҳарир пардадек оломон боши устида таралар, бу парда олинс-олислардан, булуглар, тоғлар бағридан янграётгандек эди. Эҳтимол тоғлар тоғ бўлиб ва бу дала-даштлар эсини танигандан буён бу қадар ҳаловатли, фараҳбахш, мунис ва азиз садоларни эшитмагандир. Мангулик билан баробар бу тоғлардан ошган кўчманчилар, босқинчилардан деярли ҳеч нарса қолмади, улар тоғлар тўшида қилич чархлаб одам овладилар ва шу кўйи корин тўйгазиб йўқликка дохил бўлдилар. Кимки тиг кўтариб келди, у фақат нон ахтариб келди. Аммо тоғу тошлар бу анжуман ҳавосида шу қадар юксакка кўтарилгандек эдиларки, эҳтимол бургутлар ҳам бу юксаликка дош бера олмаган бўлардилар. Ҳазрат гўё зикр тушаётгандек бутун оламни унутган кўйи ўз-ўзига гапирмоқда эди:

– Мусулмонлар! Қуръонни бизга позил қилган зот уни киёматгача ҳифз қилмоққа онт ичди. У деди: «Биз уни нозил қилдик, биз уни асрагаймиз!» Сиз агар бутун жон ва қалбингиз билан Қуръонга айланмасангиз, Худо сизни асрамайди. Ҳар балога нишон бўласиз! Худо Қуръонга айланган бандасини суяди, кадрлайди ва муҳофаза этади. Қуръон деворлари билан ўралган қалбга иблис йўл топа олмайдди. Қуръон билан ихоталанган шаҳарлар обод ва файзли, ҳалол ва бегидир, пойдор ва боқий бўлади. Наҳсу шаковат Қуръон деворларини буза олмайдди. Аввало, Қуръон билан қуролашинг, у билан Худога боғланинг! Сизни ҳеч ким енга олмайдди. Қуръон араб жазирасида бир-бирини йиртқичдек талаб ётган қавмлар ўртасига позил қилинди. Қуръон аввал бир қалбни, сўнг икки-учта қалбни, бора-бора инсоният фарзандлари қалбини қандай забт этди? Одамлар зулматдан кўр бўлган кўзларини у билан очдилар ва ногаҳон ёруғ дунёни кўрдилар. Бу дунё жаҳолатдан пок, чиркисиз, соф эди. Улар бу дунёни ва уларга ана шу мусалфоликни кўрсатган зотни севдилар, катта муҳаббат билан севдилар ва бу буюк севги уларни порлоқ манзилларга бошлади. Қасрдаки Қуръон одамларнинг қалбида яшарди ўша ер тирик қалблар мамлакатига айланди. Инсоний залолат, энг нааст туйғулар, ҳақорат ва хўрлик ўша юртлардан бош олиб кетди. Бизнинг юртимиз бо-

шига ёгилган ва сиз ўз жонингизда туяётган ҳақоратларнинг умри қисқа. Бизнинг иймонимизгина ундан сақлаб қола олади, холос. Ер юзида йўқ бўлган миллат ва қавмлар иймонсизликлари туфайли йўқ бўлдилар. Бизни иймон сақлайди, акс ҳолда биз ҳам йўқ бўламиз!..

Уша ташрифдан сўнг одамларнинг ҳазратга нисбатан муҳаббатлари зиёда бўлди. Байъат ўз ишینی қилди. Одамлар энди фақат ҳазрат ҳаёлидан мадад олиб яшай бошладилар. Маъвизадан сўнг уларнинг ҳаёти гўё тубдан ўзгаргандек эди. Энди оёқлари қир бағрига дадилроқ босилар, тоғлар ҳам ўз ўрнида мустаҳкамроқ тургандек, осмон яна тарақлашиб, умидсизликка тўша бошлаган руҳларида қудрат олови пориллагандек эди.

Ҳазрат издиҳом ўртасига Чибил бўлис ва яна икки-уч нафар муридлар қуршовида чиқиб келди. Одамлар унинг оёқлари остига ташлангудек ёшпила бошладилар. Аммо ҳазрат кўлини боши устида баланд кўтариб, уларни тўхтатди. Халойиқ тип олиб, ҳамма ўз ўрнида тош қотди.

– Эй, мусулмонлар! – деди ҳазрат ҳали кўлиларини туширмай туриб. Унинг овози негадир гулдуракдек янгради. Бу энди маъвизага ўхшамас, қандайдир даъваткор наъра яширин эди бу овозда. Ҳазрат бурунчидек оддий бўз матода эмас, эгнига қаландарларнинг узун, юнгдаш тўкилган чакмонини кийган, бошида оқ салла, теран нигоҳида йиғиға мойиллик акс этиб турарди. – Тинкангиз қуриб, сабр-тоқатингиз тугаб бораётгани, зулм ва ҳақорат лаҳза-лаҳза кўксингизга човут солаётгани, назарингизда гўё ер оёгингиз остидан кўчаётгани, ўз манзил ва хонадонларингиз омонатдек туюлаётгани учун димогингиздан қон хиди келмоқда. Сиз овулларда бўлаётган тажовузлар, келгиндиларнинг тийиксиз зулми остида тош остида қолган қоплондек наъра тортаяйсиз. Гоҳ у овулда, гоҳ бошқа овулда аламига чидамаган йиғитлар уларни тулпорларга боғлаб тортишмоқда. Қасрладир тўқайдан топишган келгиндининг ўлими бутун овул мусулмонларининг хушига баробар бўлмоқда. Бир итнинг ўлиги бутун сурувнинг қирғинига айланиб бормоқда. Зулм зулмин, қасос қасосни туғмоқда. Тинкангиз қуриб, тоғталаётган тушрогингиз нинроғи томогингизда янграмоқда. Бунинг учун қон тўкиш керакми? Бунинг учун бутун юртни оловга ташлаш ке-

ракми? Бунинг учун болаларни найзага илиб, хотинларни хору хароб қилиш ақлданми? Улар фақат яйловларингиз, сурув ва йилқиларингиз, овул ва дала-дашгларингизга эмас, аллақачон Худонинг каломини агажовуз қилишмоқдалар! Улар бу каломни пслоҳ қиламиз, биз хоҳлаганча ўқитасан дейишмоқда. Хўш, бунга чидаб бўладими? Улар бугун менинг олдимда тик турмайсан, тиз чўқасан, демокда. Шаҳар кўчаларида мусулмонлар юролмай қолди. Улар буйни эгилган махлукдан ҳам пастроқ насага айланттирилмоқда. Масжид ва мадрасаларимизга бостириб киришмоқда. Болаларнинг оғзидан каломларини тортиб олишмоқчи. Шаҳарларда исловотхоналар ишга тушди, у ерда бугун келгилдидан кўра мусулмон фарзандлари кўпроқ изғиб қолган. Бойлар, давлати борлар уларнинг хизматига камарбаста, минг бошилар ўшаларнинг хизматида. Хўш, бу кўргиликлар сизнинг овулларда бўлаётган кўргиликлардан камми? Нега ўз овулнингиздаги мусибатни мусибат деб биласиз ва нарги овулдаги мусибатни кўрмайсиз? Бутун юрт бошига келган бало бу. Биз якка-якка, алоҳида-алоҳида унга қарши бора олмаймиз. Бир мушт бўлиб тугилмасак, бир тап, бир жон бўлмасак, ҳолимиз хароб бўлади. Бизга бирлик ва жипслик буюрилган. Бизга қондошлик, биродарлик, ўзаро силаи раҳм буюрилган. Якка-якка боғирларнинг ҳаёти ҳайф бўлади.

Муҳаммадали халифа одамлар шима дейишлари мумкинлигини олдиндан биларди. У ҳеч қачон умумхалқ газотига чорлай олмасди, зотан бушдай кагга маърақанинг фурсатин эмасди. У дала-лар бағрини тўлдириб оқаётган дарё-дарё қон ҳидини димоғи билан туяр, осилган ва чошилган жасадлар майдони кўз ўнгида намоён бўлиб турарди. Тулпорлар кишноғи, қиличлар жаранги қулоқлари остида янгра, номуслари топталган хотинлар, аъзойи бадаллари тилка-пора қилинган жасадлар устида чарх уриб юрган кузғунлар товушини эшитгандек бўларди. Йўқ, у ҳеч қачон бундай курашга рози эмас. Бу кураш мусулмонларнинг ёлпи ҳалокати билан баробар. Биз бу мағлубиятдан сўнг, яна асрлар давомида қулга айланамиз. Итнинг кейинги оёғи бўлиб қоламиз. Буларнинг муддаоси ҳам шу. Буларга қон етмай турибди. Бир томчи қон учун дарё-дарё қон оққизишмоқчи. Бир бош учун хирмон-хирмон бош уйишмоқчи. Бир жасад учун юртни мазорга айланттиришмоқчи.

Халифанинг овози титрар. Одамлар юм-юм йиғламоққа бошлаган эдилар.

– Нима қилайлик унда? – деди елкалари титраб йиғлаётган мўйсафид панжалари билан юз-кўзини тўсаркан. – Ислом хароб бўлди-ку!..

– Сабр қилинг!.. – деди халифа қатъий.

* * *

У қандай йўл тутуши керак эди? У аслида ўзинга қарши бораётганини яхши биларди. Одамларни алдаб бўлмайди. Аммо, бир зулми минг зулмга айлангирини, бир жасадни минг бир жасадга алмаштирини мумкин эмас. Халкни дарёдек бошқа бир оқимга буриб юбориш нима деган гап. Силласи қуриб, сабр косаси тўлиб-тошган одамларга унинг бир ишораси кифоя қиларди. Лекин ҳали бунинг мавриди эмасди. Ҳали юрт гафлат уйқусида, одамлар аёвсиз жазолардан шу қадар юрак олдириб қўйинишганки, улар навбатдаги талафотга дош бера олмайдилар. Юртни ёлпи оёққа қўймоқ керак. Ялпи қўзғалмоқ даркор. Шундагина мақсадга эришса бўлади. Бутун Туркистоннинг бошини қовушгирмай туриб бу ишни амалга ошириб бўлмайди.

Муҳаммадали халифа одамлар издиҳомидан чиқиб, махсус ҳозирланган ўтовга ўтди.

– Кетмонтепадаги воксалардан кейин бошига солиқ солинган йиғитни чорласангиз, – деди у ҳорғин товушда Чибиб бўлисга.

– Сизга айтмовдим шеклини, бир ожизамизни тунов унга ишқоқладик. Ўзим ҳам уларнинг ҳаққига дуо талабида эдим.

Элхон ҳазратни бир-икки қур Мингтепадаги ҳалқаларда кўрган, аммо ҳеч суҳбатига мушарраф бўлмаганди. Бу хабарни эшитгач, ўтовга йўл олди ва кира солиб ҳазратнинг этагига юз сурди, қўлидан ўпмоқчи эди, Муҳаммадали халифа уни тўхтагиди.

– Бошингизни кўтаринг, ўғлим! Сизни ҳамма ерда истаб юришибди. Бу ерда ҳам уларни йўқ деб бўлмайди. Олдингизда ҳали қиладиган ишлар кўп. Ҳозир бўлинг!

– Сизларга бир қор-қол бўлмаса бўлди. Меннинг бошим садақа, – деди Элхон ҳамон бош кўтармай.

– Йўқ. Ундай деманг. Бутун атроф сизнинг жасоратингиз билан нафас олмақда. Уларнинг бошлаб адабини берибсиз, аммо би-

родаришгиздан айрилибсиз. Бу огир. Оллоҳ раҳматига қовушин. Сиздек йиғитлар бажарадиган улуг юмушлар олдинда. Бир тан, бир жон бўлинглар. Йиғитларни чоғлайверинг. Лекин ҳеч ким ҳеч қандай ҳаракатга киришмасин. Чоғланмоқ керак, холос. Унутай дебман, келинчакнинг пойи қадами қутлуг бўлсин.

– Қутлуг! – деди Элхон бир оз хижолатпазлик билан.

– Ўзингизни эҳтиёт қилинг. Хуфялар ҳамма ёқда истаганча топилади. . . Улар ваъда қилган олтинлар олдида анча-мунча одам дош бера олмайди.

– Оллоҳга таваккал! – деди Элхон оҳиста ва кетишга ижозат сўради. Ҳазрат юзига фотиҳа тортиб, ижозат маъносида бош ирғади.

* * *

Тошкентда бош ҳарбий генерал губернаторнинг кенг ва шинам кабинетига Андижон, Фарғона, Самарқанд ва Сирдарё вилоятлари губернаторлари йиғини бормоқда эди. Фарғона водийси губернатори баланд бўйли, бурама шоп мўйлови сарғиш юзларида нашқ солингандек туташган, қалин қошли, ёши олтмишларга яқинлашиб қолган киши сўнги шайтларда Фарғонада бири қўйиб бири бош кўгараётган халқ кўзғолонлари ҳақида ахборот бераркан, энг сўнги Олой йиғини ҳақида гапириш-гапирмасликни мулоҳаза қилиб кўргач, айгишга қарор қилди. Ким билсин, эртага нима бўлади. Ҳали Қурбонжон додхоҳнинг исёни босилмай туриб, буниси бош кўгарса нима дейман, ўйларди генерал.

– Бизга еғиб келган ишончли маълумотларга караганда Олойда жуда катта исён тадориги кўрилмоқда. – деб гап бошлади генерал фронт хабарлари ҳақида ахборот бераётган адютантдек. – Мутахассисларнинг айтишича, агар бу исён бошлангудек бўлса, бутун водий ўт ичида қолади. Унинг миқёсини чамалаш жуда огир, аммо, ҳушёрликни кўздан бермаган ҳолда биз ҳозирдан унинг олдини олиш чораларини ишлаб чиқяпмиз.

– Бу ўша эшон билан боғлиқ эмасми? – деб сўради салмоқлаб бош ҳарбий губернатор ва кўзойнаги остидан генералга синчков назар солди. – Менга у ҳақда тўлиқроқ маълумот беринг.

– Худди ўшанинг ўзи, жаноб олийлари, – деди кекса генерал хаяжонини яширолмай. – Муҳаммадали Муҳаммад Собир ўғли.

Асли Маргилон уездига қарашли Мингтепа қишлоғидан. Отаси оддий дўкчи бўлган. Савдогарлик билан шуғулланган. Камбағал табақадан. Муҳаммадали Бухоро, Шаҳрисабз, Самарқандда турли уламолар кўлида чуқур диний таълим олган. Ўта ақлли, пихини ёрган. Дастлаб Мингтепага келганда дукчилик билан шуғулланиб юрган. Атроф-теварақда катта шуҳрат қозонганининг боиси – қандайдир авлиёллиги дейишади. Одамларнинг айтишича, каромаг кўрсатар эмиш. Буни бизга қоронги. Эҳтимол ўзимизнинг Андрей Первозванный, Сергей Родонежский ёхуд Николай Угодникка ўхшашдир. Нима бўлмасин, эшигида беш юз, минг нафар ходим ҳамиша бор. Улар эшоннинг ҳар бир бўйруғини сўзсиз бажаришади. Ўзи жуда катта сармоёга эга бўлса-да, топган-тугганини халққа бўлишиб беради. Эшигида тиланчидан тортиб мингбошигача кўл қовуштириб туришади. Нуфузи ақл бовар қилмайдиган даражада бўлган. Ўзимизга тегишли бўлган манбаларнинг қайд этишича, кейинги юз йилда Фарғона водийсида ҳеч ким у каби катта мавқе ва обрў-эътиборга эга бўлмаган, ҳатто хонлар ҳам. Шарқ мамлакатларида бир неча марта сафарда бўлган, хинд, эрон ва афғон янги мусулмон сиёсатчилари билан алоқа ўрнашишга ҳаракат қилмоқда. Турк султони билан муносабати борлиги ҳақида ҳам маълумотлар йўқ эмас. Эшон атрофига асосан Қурбонжон додхоҳ исёнидан омон қолган қасоскор қирғизлар, Андижон, Маргилон, Ўш, умуман, Олой водийсининг жуда кўп мутаассиб ёшлари жам бўлишган. Бизга етиб келган маълумотларга қараганда, Кўгарт ва Кетмонтена томонларда содир бўлган воқеаларнинг асосий айбдорлари ҳам худди шу эшоннинг тарафдорлари орасидан. Мужиклар хуторига ўт кўйиб, уларни улоқ қилиб тортқилаган қасоскорлар эшон паноҳида яшириниб юришибди.

– Шарқ мамлакатлари билан муносабати... Бу жиддий масала, генерал. Буни чуқур ўрганинг. Нима мақсадда муносабат тиклаяпти? Айнан кимлар билан? Турк султони ҳақидаги ахбор аниқса атрофлича ўрганилиши керак. Мен сиздан бу ҳақда махсус ҳисобот беришингизни талаб қиламан. Бу жиддий масала.

– Худди, шундай, жаноби олийлари. Одамлар бу йўналишда иш олиб боряптилар. Агар маълумотлар рост бўлса, Муҳаммадали халфа мактабиде таҳсил кўраётган икки юз эллик нафар талаба Туркия офицерлар тайёрлаш билим юртига юборилиши кўзда

тутилган. Бу ҳақда Муҳаммадалли халифа ва турк айгоқчилари ўрта-сида келишув бор. Эмишқин, шахсан султоннинг ўзи бу ишга бошқон бўлаётган эмиш...

– Ана холос! – генералнинг сўнгги сўзлари губернаторнинг хайратини оширдими, жаҳлини кўзгатдими, билиб бўлмасди. – Агар ҳамма бало шу биргина эшонда бўлса, нега у халигача тирик? Нега у қарагай кесмаяпти? Ёки нега қурт-кумурсқаларга, сичқонларга каромат кўрсатмаяпти?!..

– Ҳозирча эшонни қўлга олиш, ёхуд уни бир ёқлик қилиш янги халқ тўлқинини англатади. Бу тўлқин ҳаммани бирданига ўз домига тортиб кетгани мумкин. Биз бу ишни айни пайтда амалга ошира олмаймиз.

– Нега?

– Чунки, бутун водий, Олой томондаги чорвадорлар унинг бир ишорасига маҳтал бўлиб туришибди.

– Бу айни муддао эмасми?

– Ҳали додхоҳнинг исёни босилмай туриб... – чайналди генерал.

– Айни муддао, деяман-ку! Бу бўз иштонлилар аввал ўзлари бир кўзғолсинлар. Хўш, паншаха ва чўқмор билан битта-яримта казакнинг юзини тирпасинлар ҳам дейлик. Кейин сизга йўл очиб беришади. – Генерал гоят ақли мулоҳазалар баён қилаётгандек узун коридор бўйлаб ғоз юриш қилди.

– Айни муддао! Туркистоннинг қайта кўзғолишга мажоли йўқ, генерал. Эшоннинг қитиқ патига тегинг. Бир-икки жойда уни ва бутун муридларини кўчага олиб чиқадиган, дейлик, беъмънигарчиликларни амалга оширинг. Албатта, масжидга от боғлаш шарт эмас, ёхуд икки-уч фоҳишани уларнинг, нима эди, хонақосига киритиб юбориб, имомларининг юрагини ёриб юбориш ҳам шарт эмас, ундан беш баттарини ўйлаб топиш мумкин, генерал! Ахир, сиз учун булар янгилик эмас-ку.

– Тушундим, жаноби олийлари.

– Хўш, мактаб, ўқув ишлари билан боғлиқ масалаларга келсак.

Генерал ўтирганларга бир-бир разм солди.

– Андижонда нима гап? Муллалар нима дейишяпти. Сиз улар билан суҳбатлашднингизми? Аслида улар билан суҳбатлашишнинг

кимга ва нимага кераги бор? Буйруқ бажарилиши шарт.

Новча, қотмадан келган ёш офицер чакқон ҳаракатлар билан ўрнидан турди.

– Жаноби олийларига шуни маълум қиламанки, Андижон уезди, Марғилон, Асака ва бошқа районларда мадраса таълими билан жиддий шуғулландик. Биз у ерда мутаассиблик руҳидаги адаб-биётларни ўқитиш ва тарғиб-ташвиқ қилишга мутлақо чек қўйдик. Бундан буён ҳар нечук мадраса ва мактабда бизнинг айтганимиз бўйича дарс ўқитилади.

– Жуда яхши, – деди генерал губернатор. – Аммо мен айтган мулоҳазалар устида жиддий ўйлаб кўриш керак бўлади. Мен юқорини бу ҳақда огоҳлантираман. Чунки, арқонини қанча узоқ ташласанг, шунча чигаллашади. Буни Шарқ дейдилар. Бу ерда тез ва хушёрлик билан ҳаракат қилмоқ керак. Акс ҳолда, бизнинг барча хатти-ҳаракатларимиз зоеъ кетади ва халқ исёнлари яна юз йилларга чўзилаверади. Бунга ҳеч кимнинг тоб-тоқати йўқ. Бўладиган ишнинг бўлгани яхши. Эшон бугун бўлмаса, эргага бари бир кўзғолади. Улар ҳали узоқ вақт қаршилик кўрсатишади. Зотан, бизни булар ўлганда ҳам қабул қилишмайди. Буни Шарқ дейдилар. Буни унутишимиз мумкин эмас. Русларнинг қанишаридан буларнинг тулпорлари тусғининг зарби кетган эмас. Темурларнинг ватанида эканингизни бир лаҳза бўлсин унутини а ҳаққингиз йўқ, жаноблар.

Генерал астойдил хавотирланаётганини яширгиси келмасди. Унинг мулоҳазалари Фарғона вилояти губернаторига шундоқ ҳам ёқмай турганди, сўнгиси халдан ошиб тушди. Генерал пачор тил тишлади. «Фарғона шундоқ ҳам қалқиб турибди. Нима қилардинг, оловга мой пўрқаб, қари тулқаб, – ўйларди у. – Бу ерда ўтириб ҳаёли суриш осон, қахрамонлик ҳам кўрсатиш ва юқорига чиройли кўриш мумкин, аммо нарғда – далада бундай қилиш амри маҳол. Улар ҳам одам, оёғингнинг остига олиб, эзгиласанг, тўпннгидан қонади. Ҳали бирор бор қишлоқни кўрмай, тузган режасини кўр», – гижинарди генерал.

* * *

Зикр тушаётган муридларнинг ҳалқаси тўғонга урилиб, шаст билан орқага тисарилаётган дарёни эсга соларди. Бу дарё тўлқин-

лари аввал осуда қалқиб-қалқиб келар, сўнгра авжига миниб, шу қалар шиддатли тус олардики, ташқаридан кузатиб турган одам, издиҳом оралаб сеҳрли бир қудрат кезиб юрибди, деб гумон қиларди. Муридлар тавҳид калимасини наст овозда такрорлашар, бошлари чапдан ўнга томон чайқалар, кўзлари юмилган, сочлари тўзгин бу оломоннинг ихтиёри ўзида эмасди. Айрим муридларнинг бармоқлари орасидан ўтаётган тасбиҳ доналари охишта чиркиллар, «хув»хув»лаб зикр айтаётган муридлар аллақачон ўзларини унутган эдилар. Айримлар ён бошига чўккан ҳолда титрар, энди улар ҳеч нарсани англай олишмасди. Жазава ҳар кимда ҳар хил содир бўлаётгани учун бу ерда кимнинг қандай ҳолатда эканини билиш мумкин эмасди. Даврада зикри сас-садосиз бажараётганлар ҳам, уни қаттиқ, бўғиқ, наъра тортиб такрорлаётганлар ҳам бор эди. Улар бир-бировларига халақинг беришмас, ҳар бири ўз ҳолича зикр сўзларини такрорлашарди. Ўрта бўйли, юзлари захил, чўзинчоқ иягида бир тутам қора соқоли титраб турган кенг пенюнали йигитнинг кўзлари юмилганди. Кўз қобигидаги қандайдир оғир мунг ифодаси унинг бутун юзига соя солиб турар, гўё шу юмилган кўзнинг ўзида унинг бу дунё сарҳадларини тарк этиб кетганини англаш қийин эмасди. У танадан фориг бўлган ҳолатда руҳ оламнда сайр қиларди. Хув, олисда ёруғ ва нурли манзил, ҳамма ёқ оппоқ шуълага бурканган. Осмон шу қадар мовий, мусаффо. Оппоқ либослилар осмон бўйлаб қалқиб парвоз қилади, уларнинг уфққа томон оқиб кетаётганлари ҳам бор, жуда яқиндан унга термилиб турганлари ҳам. Йигит япши майсалар узра гўё учиб бораётгандек эди. Оёқлари зангор майсаларга тегиб-тегмай турибди. Уфқ ёқдан келаётган мовий либослилар орасида унинг волидаси, отаси, улардан ортда эса ... бу ўша... унинг ёлғизи... Мовий либослилар тобора унга яқин келишмоқда. Йигит қадамини тезлатмоқчи, ammo оёқлари унга бўйсинмайди, балки оёқлар энди буткул ҳаракатсиз, гўё учиб боришти ва ҳозирок уларга қовушади. Онасини қаттиқ соғинган, отасини шундай бағрига босадик... Ахир, неча вақт бўлди уларни кўргани йўқ. Ўша мудҳиш воқеалардан сўнг ҳамма нарса остин-устин бўлди. Йигит у воқеаларни эсламайди. Зотан бу манзилда қора, кайгули хаёлларга берилиш мумкин эмас. Бу нурлар ва ҳурлар олами. Бу ерда ёруғ хаёллар яшайди. Бу ерда фақат ишқ-муҳаббат, яхшилик, дилбандлик, дўстлик ва муносилик

ҳақида гапирилади. Аслини олганда, гапга ҳожат йўқ, чунки, энг гўзал сўзлар атрофнинг шундай нақшланиб туради. Энг қайноқ туйгулар шундоқ кўзлар ўнгида жилва қилади. Бировга гапириш, уни суйиш шарт эмас. Бу ерда ҳамма суяди ва ҳамма суйилади. Ҳеч ким ҳеч кимга савол билан мурожаат қилмайди. Ҳеч кимнинг гапи томоғида ёхуд бўғзида қотиб қолмайди. Бу ер сўз олами эмас. Хурлар тили – унсизлик ва нигоҳлар тили. Йигит олис уфқдан ўзига ёвуқ келган меҳрибонларини кўргач, нигоҳлари порлади ва ўзини уларнинг бағрига отди. Йиғламоқчи, йиғлаб-йиғлаб сўзламоқчи бўлди, аммо бу ҳислар ўз-ўзидан уларга таъсир қилди ва отаси ҳам, онаси ҳам уни бағрига олдилар. Орқада бош эгиб турган зангор либосли келинчакнинг юзлари пориллар, энди у окшом туйқусдан бостириб келган казакларнинг қиличи дамида минг азоб билан жон таслим қилган келинчакка ўхшамасди. Унинг қилич тилган ва жароҳатидан жимиллаб қон оққан танаси ҳарир парда ортида ой парчасидек тобланиб, йигит уни ҳеч қачон ҳатто биринчи келинлик окшомида ҳам бундай кўрмаган. Бу бошқа жон ва бошқа тан. Йигит келинчагининг мовийдан-мовий, тубсиз кўзларига тикилган кўйи қотиб турарди. Улар ўша таҳликали тунда шаҳид бўлган жонлар эмас, балки буткул бошқа одамлар эдилар.

– Тани-жонинг соғми, жоним болам, – дерди онанинг муҳаббат балқиб турган ингоҳлари. – Ўшанда шу қадар ҳам маҳтал қилдингми, болам. Биз, мана, отанг ва қайлигинг билан сени кутакута, охир бу ёққа келдик. Кўй, уларни эслама. Улар бизни танамизга жилла жароҳат етказишди, мана кўриб турганингдек ундан ном-нишон йўқ. Ҳаммаси ўтиб кетди. Отангни қара, на юлинган соқоли, на тепкиланган ва чопиб ташланган баданида жароҳат излари бор. Биз энгилгина бу ёққа кўчиб ўтдик. Фақат қайлигинг сендан қаттиқ изтироб чеқди. Йўлда эсон-омон бўлсанг, бўлди деб сенинг ҳаққингга дуо қилдик. Худога шукр, тани-жонинг соғ экан, мана кўрдик. Сен биздан хавотир олма. Биз ўз маконимизга етиб келдик. Ҳали сен ҳам, укаларинг, сингилларинг ҳам келасизлар. Кўп қайғурманглар. Бир қайғуларинг биз эдик. Мана бизни кўриб турибсан, ўз уйимиздамиз. Атрофга боқ, хув ановилар хурлар, малаклар. Бу ерда эшитган нарсаларингнинг аслини кўрасан. Яхши эмасми? Ҳа, сенга ҳам, укаларинг ва сингилларингга ҳам бирмунча қийинчилик бўлади. Кўп муслмонларнинг қони тўкилади, аммо

ёруглик сизлар томонда. Уларга айт, изгироб чекмасинлар. Ҳаммангизнинг келадиган ерингиз шу макон. Бу ерда ҳамма нарса бор. Етти пуштимиз шу ерда. Уларнинг ҳаммаларини кўрдик, шохид бўлдик. Худога шукур қилинлар. Ҳар нечук келгинди, золимнинг зулмидан каттакон фожиа ясаманглар. Улар Худо йўлдан адаштираган одамлар. Уларнинг оқибати вой. Улар бизнинг эмас, Худонинг ҳам душмани. Бунн унутма. Уларга айт, кўрқмасинлар, дадил бўлсинлар. Ғалаба сизлар билан, Худо ва арвоҳлар сизлар билан...

Йигитнинг қабокларидан оқаётган ёшини ҳеч ким кўрмас, гўё ерга қоқиб қўйилгандек вужуди қилт этмас, атрофдаги ҳайё-хувлар, дод-фарёдни эшитмас, тун ярмида Мингтепанинг хилват бир гўшасида ҳалқа давом этарди...

* * *

Муҳуммадали халифа Олойдан қайтгач, чиллага ўтирди. У ҳамма жумбоқни шу восита билан ечмоқчи эди. Одатига кўра у бир йилда бир неча марта чилла ўтирар ва ҳар гал бутунлай янги фикр ва ғоялар билан чилладан чиқиб келарди. Ҳамиша, ҳар қачон оғир вазиятларда унинг ягона паноҳи чилла эди. Шу йўл билан кўплаб ечими топилмаган муаммолар ҳал бўлар, руҳи тетикланиб, юрагига қувват тўлиб, чилладан чиқарди. Кеч куз атрофда ғариб бир хузн билан кезар, энди одамларнинг кундалик ташвиши ўн ҳисса ошган, деҳқон товони куйгандек бир ёқда ўтира олмайди. Унинг уйи – дала. Экин-гикинини йиғиштириб олмаса, бўлмайди. Эргага ёгин-сочин бошланади. Борлиқ ўзининг охириги неъматларини ҳам ерга нисор қилаётган паллада Муҳаммадали халифа чиллага кириб кетди. Биринчи оқшомдан Қуръон тиловатини бошлади. Дили равшан тортиб, хотиржамлиги зиёда бўла борди. Минглаб карра такрорланган оятларнинг мазмунини яна тадаббур қилар, уларнинг замир-замиридаги ҳикматга шўнгиб кетар, ана шу паллада тиловатдан таваққуф қиларди. Қуръон оятларининг селдек оқиб келиши, оламни яртаган зот билан суҳбат кураётгандек, ўзи англаб етмоқчи бўлган ҳақиқатлар хусусида бевосита Яратувчи билан мулоқотга киришгандек бўларди. «Менинг ҳамма хулосаларим тўғримикин, Худойим. Сен пиймони занфлар, одам наслининг мунофиқлари ҳақида дейсан: «Булар кўрлар, карлар,

гўнглар» «Уларнинг қалбида маразлари бор...» Ва яна сен ўзинг бу маразни зиёда қиласан. Зиёда қиласан, шунинг учунки, сенинг нимтиҳонингга дош бериш мушкул, сенинг нимтиҳонингга чидаш мушкул. Бир гуноҳ қилган одам йўлдан тўхтамаса, нима қилгани хусусида ўзи мулоҳаза юритмаса, тавба келтирмаса, гуноҳи зиёда бўлаверади. Зиёда бўлаверади. Унинг ўзи бир тўхтамга келмагунча, бу ҳол давом этаверади. У гўё зулматда қолган одам. Нима қилишини билмайди. Ногоҳ боши устида момақалдирок гумбурлаб, чақин пориллайди. Чор атроф ёришиб кетади. Одам фурсатдан фойдаланиб, бир-икки одим илгари босади. Аммо ногоҳ яна чақин сўнади ва йўловчи зулмат қаърида қолади. На йўл, на манзил аён эмас. Чақин ҳам ўчди. Гулдирак ваҳима солади. Аммо кутилмаганда яна чақин чақади ва йўловчи бир-икки одим ташлай олади, холос. Унинг аҳволи шу. Бу ниймонсизлик йўли, эътиқодсизлик зулмати. Одамзот йўлдан озса, шу кўйга тушади... Куръон оятларини мулоҳаза қилаётган Муҳаммадалининг хаёли яна Олой ёқларга кўчди. Унинг олдида қалтис йўл турарди. Нима қилсин? Зулм искажасидаги халқни олдига солиб кўчага чиқсинми? Хуш, чиқди ҳам дейлик. Ундан кейин нима бўлади? Баробарсиз жангга дош бера оладими? Халқнинг илкида на қурол бор, на бирор восита... У кўзларини юмди. Қоронғи кулбанинг зулмати куюқлашди. Зах кулба ҳиди димоғини китиқлар, миясида фақат бир савол чарх урарди. Нима бўлади, худойим? Сен ўзинг нажот бер! Худойим, ўзинг йўлдан адаштира! Халқнинг беғуноҳ қонига зомин бўлмай, унинг аҳволини баттар қилмай, Худойим, ўзинг йўлларимизни ақл-тафаккур нури билан ёрит... Муҳаммадалининг кўз ўнгиде яна бўм-бўш далалар намоён бўлди. Кимсасиз саҳрода бир тойчоқ кишнаб учиб боряпти. Дум ва ёллари шамолда ўйнайди. Тойчоқ онасини қидиради. Гоҳ у томон, гоҳ бу томонга ўзини отади. Дала чек-чегарасиз. Нима қилсин? Унинг катта-катта кўзларида ёш халқаланади. Осмон тўла қора-кўнғир булут. Изгирик, шамол. Бийдек далада тойчоқдан бошқа ҳеч нарса йўқ. У уфққа томон олиб кетди. Ортидан тўзғинган чапг тўзон-ичида кўздан ғойиб бўлди. Бу ниманинг рамзи? Муҳаммадали билиб турарди. Уфққа сингиб кетган тойчоқ унинг армонлари эди. Армон армонлигини қилди. У йўқликка сингиб кетди. Ортида чапг-тўзон қолди, холос. Онаси ким эди бу тойчоқнинг, отаси ким эди? Улар аллақачон ўлган эди-

лар. Муҳаммадали ҳамма орзу-ўйлари шу тахлит саробга сингиб кетишини билса-да, бу рамздан заррача ўкинмади. Тақдир лавҳига битилган нарсани ўчириб бўлмайди. У оддий қоғозга битилган байт эмас. Лавҳадаги чизикларнинг котиби Яратганнинг ўзи. Яратганнинг қалами остидан чиққан нарсаларни ўчириб бўлмайди. Муҳаммадали буни биларди. У рамз ва истиоралар оламида давом этди. Энди кўз олдида улкан майдонга тикилган ўн чоғли оғоч – дор намоён бўлди. Негадир дор ҳалқалари беланглаб турар, ҳали маҳкумлардан дарак йўқ. Аммо хиёл ўтмай, тиззасига довуз қоп кийдирилган маҳбусни икки нафар махлуқ судраб кела бошлади. Бу махлуқлар шу қадар даҳшатли эдики, уларни оддий тил билан таърифлаб бўлмасди. Биринчи дор оғочи остига олиб келинган маҳбуснинг бошидаги қоп олиб ташланди. Бу – Элхон эди. Атроф-теварақ мотам рангига киргандек гўборли ва маҳзун боқарди. Йигит махлуқлар қуршовида оғоч остигача юриб келгач... Оламни бир фарёд қоплади. «Худойим, бизни бу дунёда ҳам, у дунёда ҳам жудо қилма!.. Худойим, бизни бу дунёда ҳам, у дунёда ҳам жудо қилма!..» Осмоннинг бир буржи ёришиб, унда оппоқ либосга бурканган аёл намоён бўлди. Бу – Сулув эди. Муҳаммадали халифа қасоскор йигитнинг ёзмишига дилдан ачинди, аммо ҳамон кўнгли хотиржам эди. Бу хотиржамликнинг боисини фақат Муҳаммадалининг ўзи биларди, аммо хиёл ўтмай майдонни юзларига қоп кийдирилган маҳбуслар ва уларни етаклаган махлуқлар намоён бўлди. Осмонга қузгунлар кўтарилиб чиқди. Улар лопиллатиб қанот қоқар, гўё осмон фақт улардангина иборат эди. Ҳа, аслида ҳам шундай. Кўргилигимиз аниқ. Бу ёзмишдан қочиб қутилиб бўлмайди. У яна бир замонлар кўрган тушини эсга олди. Унда раҳматлик отаси тирик эди. Улар Шаҳрисабз харобаларида юришарди. Кўш калла бургутнинг ҳамласи... Ўша туш бутун манзараси билан ҳаёлида жонланди. Кейинчалик у ҳақиқатга айланди...

Майдонни қоплаган маҳкумлар ва махлуқлар устида чарх ураётган қўзгунлар шу қадар кўп эдики, гўё хужра ичи ҳам улар билан тўлиб кетгандек Муҳаммадалининг нафаси сиқилди. У безовталаниб, чироқнинг сўник шуълаларида Куръон тиловатига тутинди.

* * *

Қутлуг Рамазон ойининг хомуш ва намчил тонгларининг би-

рида Айтмат чавандоз саҳарликдан сўнг, тилла юнгли кўзичоқлардек қатор тизилганча, жажжи кўлчаларини тиззалари орасига тикиб пишиллаб ухлаб ётган кенча ўгилларининг устига тўшакларини торғди, буй етиб қолган норғул йигитларининг эндигина тим қора мўйлов сабза урган юзларига кўнгли ийиб назар ташлади ва аста кўзгалди. Оғир оёқ хотини Норин аллақачон ташқарида «шув-шув»латиб ҳовли супурмоқда. Аслида салгина севалаб ўтган ёмғирга чиппа лой бўладиган ҳовлининг асосий ташвиши кўй-эчкилар эди. Гурра у томон, гурра бу томон ўтишса бўлди. Ҳовли кумалоқққа тўлади. Кичкина Ҳайдар эса хивич отини ми-нади-да, мушқдан сал тўшлирок кўзичоқларнинг додини беради. Ҳайдар Айтмат чавандознинг кенжаси. Энг ширини шу. У баъзан Ҳайдарни эгарга олади-да қир, дала-даштларни айлантиргани олиб чиқади. Ҳайдарга бу сайр-гашт камлик қилгандек нуқул тепадаги тоққа ишора қилади ва ўша ёққа борайлик, деб тихирлик қилаверади. Айтмат чавандоз неғадир унинг гапини икки қила олмайди. Шу кўйи олис чўзилган сафардан қайтган ота-болани Норин хийла вақт янийди, кейин ҳаммалари жам бўлишиб сандал четига ўтиришади. Сандал ўша сандал. Қишда устига кўрпа орғилса, ёзда олиб кўйилади. Лекин сандалнинг ўрни ўзгармайди. Ҳеч кимга халақит бермаганидан кейин турса-тураверади-да. Эчки ва кўй-кўзиларнинг тинмай маърашига сўлаҳмондек қари эшакнинг ханграши кўшилгач, яна одатдагидек саҳарги ташвишлар бошланганидан дарак беради. Айтмат чавандоз хотинининг кеча кундан буён бирмунча эҳтиёткорлик билан супурги сураётганига разм солди-да ўз-ўзига, «Рўзани чиқариб олсин-да, ё онасиникиги элтиб кўйсаммикин. Болалар қийнаб кўймаса бўлди, ишқилиб...», деди. Нориннинг ой-куни яқин эди.

– Хотин, мен Асакага тушиб қайтаман, тоғамни ҳам кўришим керак, сен болаларга тайинла, кўйларни ўнгирга томон ҳайдашмасин, ҳаво бўғилиб турибди, Худо билсин, сел ёғадими?..

Хотин ҳовлини супуриб бўлгач, тандирхона томонга ўтди ва у ердаги хов-хашакларни ҳовлидан жамланган суприндиларга кўшиб далага олиб бормоқчи бўлди. Айтмат унинг қўлидан супургини олди ва суприндиларни ўзи йиғиштириб лўнгига солди-да далага томон олиб кетди. Қайтиб келгач, отхонага ўтди. Соҳибини кўрган тарлон бўйинини солинтириб, кулоқларини қаршилатиб

қўйди. Жонвар, билади, ўйлади Айтмат. Эгарни қозикдан олиб, эринмай отни ечиб ҳовлига чикди, тишли темир тарокни олиб унинг тўш ва сагрисини қашлагандек бўлди. Бу «мулозамат» кўнглига хуш келган от ҳамон кулоқ ва бўйнини силтаб қўяр, Айтмат унинг нима деяётганини яхши биларди. От бўйин чўзиб бўш тоғорани ҳидлади, сўнг оҳиста бош кўтариб унга назар ташлади. «Оббо, жонвар-ей, деди чавандоз ўзича, – ем солувдим-ку».

Айтмат яна бир марга хотинига зингил солди-да хушлашиб йўлга отланди. «Кўп уринма, – деди хуржунни эгарга ташларкан, – болалардан бохабар бўл!..» Норин у дўнгликдан оғиб, пастга тушиб кетгунга қадар кузатиб қолди. Одати шу: Айтмат қаерга йўлга чиқмасин, улоққами, юмуш биланми, хув қаршидаги ўватдан ошиб, кўздан яшрингунгача қараб тураверади. Бу унга келинликдан одат бўлиб қолган. Одам бир нарсага одат қилса тарк эта олмас экан. Ахир, улар энди ёш эмас, Худога шукур, тўрт фарзандни катта қилишяпти. Насиб қилса, бешинчиси йўлда. Айтмат тез-тез шаҳарга тушиб, рўзгор камини бут қилиб қайтади. Қайтишда болаларга ҳар хил ширинликлар харид қилади, хотинига эса, албата, ё эрон хинаси, ё хитой шойисидан рўмол, ишқилиб кўнглига ёқадиган нимадир харид қилади. Ҳеч қачон қуруқ қайтмайди. Одати шу. Мана йигирма йилдирки, улар шундай яшашади. Ҳовлилари ҳам, уйлари ҳам атрофда ҳеч кимникидан зиёд ё кам эмас. Худога шукур, яшаб юришибди. Қўшни кишлоқларга иши тушмаса, ҳеч қачон бормайди. Андижон, Ўш, Асака шаҳарларини эса сира кўрган эмас. Эшитган. У ерларда файтунлар борлиги, ўрислар янги заводлар кураётгани, ҳозир улар ҳам бу ерларда кўпайиб қолгани тўғрисида эшитади, холос. Аммо ўрисни ҳаётида илк бор шу атрофда кўрди. Кўрдию ўша заҳоти уйига қочиб кириб кетди. Қўрқдими? Сескандими? Ўзи ҳам билмайди. Назарида алланечук нохушлик сезгандек бўлди. Улар тўрт-беш нафар отлиқлар эдилар. Нималарнидир валақлаб ҳовли этагидан ўтаётганда Норин майда-чўйда ишлар билан андармон эди. Дупурлаган садодан сергак тортди ва ортига ўгирилди. Бегона одамлар. Бу ерликларга ўхшамайди. Эри улар ҳақида баъзан дастурхон атрофида гап очиб қолар, аммо Норин негадир бунга эътибор бермасди. Рост-да, нима иши бор. уйда эркак бўлса, бу ҳақда бош котиришин унга ким кўйибди. Ўрис келди, мужиклар кўчиб келаётганмиш, хутор, чер-

ков, окпошшо каби сўзлар энди бу ерларда ҳам янгилик бўлмай қолди. Тавба, нега окпошшо, дейишаркин, ўйларди Норин баъзан иш асносида беихтиёр, ранги рўйи окмикин? Кийимн окмикин? Песмикин? Худо сақласин. Тавба, нимага энди окпошшо дейишаркин? У бу саволга жавоб тополмади. Эридан сўрашга ийманди. Нима қилади, сўраб. Эри нима дейди. Аммо бир гал жин чалдими, шайтон йўлдан урдими, отни астойидил кашлаётган эрига ҳадик билан мурожаат қилди: «Дадаси, окпошшоси нима дегани? Тунов хотинларнинг оғзидан эшигдим. Сизнинг ҳам кулогингизга чалинган чиқар?» «Оқми-қорами, бари бир ит!..» деди Айтмат жаҳли чиқиб. «Сенга ким қўйибди окпошшо билан қизиқишга. Ана, Дукчи эшон билади. Яқинда газот кўтарармиш. Ўшанда кўрамыз. Ранги оқми-қорами...» Хотин эрининг зардасидан сўнг бўлак қайтиб сўрамади. Балки газот бошланиб қолса, ўзи от суриб ўтиб қолар. Ўшанда кўради. Оқ бўлса -- оқ, қора бўлса -- қора. Унга нима? Ҳали Андижон томонда эмиш-ку. Аммо одамларнинг, айгишича, аста-аста овулларни ҳам эгашлаб олишяётганмиш. Бизнинг овулда нима ҳам қиларди? Мол боқишармиди? Бу ерда улар тезак қуритиб, ўчоқда овқат пиширмас. Жа, бадавлат мамлакат эмиш-ку... Норин ўзи истамай баъзан шунақа хаёлларга ҳам берилиб кетади. Хотинлар синчков, кунжков бўлади, дейишарди, рост экан-да, ўйлади Айтмат ва отни жиловидан олиб, булоққа томон тушиб кетди.

Болалар бирин-кетин кўзгалиб, далага ўтишди. Бўналиб, оналаринг олдига келишди ва чиллак ўйнашга ижозат сўрашди. «Йўқ! деди Норин, – отангиз қўйларни далага ҳайдашга буюрган. Мен гапнинг тагида қолиб кетаман. Яхшиси, ўйинни яйлоқда қиласизлар. Ҳаво айланмай оёқларингни бир ёзиб келинглар. Ҳайдар шу ерда бўлиб турсин», деди Норин ўғилларига ва олти яшар Ҳайдарни ўзи билан олиб қолди. Болалар сурон кўтариб кўтонда биғиллаб ётган қўй-қўзиларни далага ҳайдаб кетишди. Норин ичкарига кирди, ташқарига чиқди, гоҳ тандир бошида, гоҳ ўчоқ бошида ўймалашиб кунни ярим қилди. Кичкина Ҳайдар хивични от қилиб ҳовли бўйлаб югура-югура ниҳоят чарчади. Ҳовли этагидаги тутнинг остига борди ва қуни кеча шу ерда акалари билан чуқур қазиб чигирткага ин ясаганлари эсига тушиб, янги чуқур қазिशга киришиб кетди. Бу ерларда ҳовлилар бири-биридан хийла олисла, ўргаларида кенг дала, ё тепа, ўнгир, қир-қия бўлади. Уйлар

хам ҳар жой-ҳар жойда. Яккам-дуккам. Норинга рӯза асорат қилди, чарчоғи билинди. Бугун негадир қорнида ҳам алланечук безовталик бордек. Гоҳ ўнг томонида, гоҳ чап томонида депсиниш сезгандек бўлади. Бир оз чўзилиш ниятида сандал четидаги бахмал ёстикқа бошин кўйди. «Ҳайдардан хабар олмагани эсига тушди... Ўйнаб юргандир. Шу тобда тут остида эди-ку... Ҳали замон болалар ҳам қайтишади. Ишқилиб жар-парга солиб кетишмаган бўлса бўлди. Оталаридан бошим балога қолади. Ҳаво ҳам айланиб турибди...» Нориннинг кўзи илинди. Ҳайдар тут остидаги чуқурини қовлаб бўлиб, чигиртка тутиш учун ён атрофга кўз югуртириб, ахтара бошлади. Ногоҳ ҳовлида пайдо бўлиб қолган ғалати амакилар унинг диққатини тортди. Уларнинг бошида қандайдир учлик дўшпидан каттароқ қалпоқ, белларида қилич, қўлларида милтиқ, у бундай қаттиқ овоз чиқариб отиладиган ёғочни дадасининг олдига келган йигитнинг елкасида кўрган. Қилични ҳам илк марта ўшанда кўрган ва ҳатто астагина бармоғини ҳам теккизгани эсида. Амакилар қўлларини соя қилиб аввал деразадан ичкарига қарашди, кейин ниманидир пичирлашди ва бири ташқарида, эшик остонасида қолди, икки нафари ичкарига кириб кетди. Худди шу лаҳзада бир чигиртка овоз чиқармай Ҳайдарнинг оёқлари остидан сакраб икки одам нарига учиб тушди. Ҳайдар унга томон чопқилаб борди ва энди егдим деганда чигиртка яна бир ҳатлаб ундан узоқлашиб кетди. Шу кўйи сакраб-сакраб уй олдига доғур етиб борди. Худди шу аснода Ҳайдар уй ичига диққат билан қулоқ солаётган амакининг ёнида турарди ва ногоҳ ичкаридан эшитилган бўғиқ хириллаган говушни ҳам аниқ эшитди. Бу онасининг овозига ўхшарди. Ҳайдар эшик томон отилган эди, амакининг оёқларига чалишиб оғзи билан тупроққа йиқилди ва ўзи ҳам сезмай қаттиқ йиғлаб юборди. Дабдурустдан ёнида пайдо бўлган боладан чўчиб кетган амаки Ҳайдарни ўзига тортди ва дағал қўллари билан унинг оғзини маҳкам ёпди. Ичкаридан узоқ вақт хириллаган овоз келиб турди ва ногоҳон буткул ўчди. Кўзлари катта-катта очилган Ҳайдар амакининг қўлидан чиқишга ҳарчанд уринмасин мажоли етмади. У оёқларини силтай-силтай охири толди ва ихтиёрини амакига топширди. Ичкаридан чиқиб келган икки амаки Ҳайдарни гиппа бўғиб олган кишига у тушумайдиган тилда нимадир деди. Амаки бошини сарак-сарак қилиб улардан норози оҳангда бош чайқаб

кўйди ва Ҳайдарни кўйиб юбориб, орқасига оғир этиги билан қаттиқ тепди. Ҳайдар чинкириб нарига отилиб тушди. Аммо, амакилар уйдан узоклашиши билан ўзини ичкарига урди. Остонадан ҳатлади-да, дод солганча онасига ташланди. Норин уйкудаёқ жон таслим қилган эди. Унинг очилган кўкраги ва моматалоқ бўлиб кетган бўйинларида тиш изларини тўзиб кетган сочи яшириб турар, Ҳайдар уни зўр бериб уйғотишга ҳаракат қиларди. Онаси уйғонса кўпол амаки уни қандай қилиб тепганини айтиб бермоқчи эди, аммо негадир онаси сира қимир этмас, Ҳайдар баттар йиғлар ва унинг совуқ қўлларида тортарди.

Ҳақиқатда, кеч сари ҳаво айланиб, кучли шамол эсди. Норин одати бўйича хавотир олиб на эрининг, на болаларининг йўлига чиқмади. Ҳайдар эса йиғлай-йиғлай охири акаларини чақиргани ҳовлига чиқди. Ёмғир севалай бошлаганди. Совуқ қотди. Эшик оғзида яна изиллаб йиғлади.

Кечкурун ҳар тўрт ёни ўр-қир, дала-дашт, кенг яйлоқлардан иборат мўъжазгина овулда қиёмат кўпди. Айтмат чавандоз тўрт боласини бағрига босиб довул бўлиб йиғлади, бўрон бўлиб йиғлади, сел бўлиб йиғлади. Ниҳоят, тўртта боласи билан қасам ичди. «Агар Оқпошшони ўлдимасам – ўлмайман...»

* * *

Олойдан оғир кайфиятда қайтган Муҳаммадали халифа чилладан ҳам руҳи чирмаб ташланган, ҳуши паришон ҳолда чиқди. У ўтган қирқ кун ичида бутун бошли келажакни имир-симиригача яшади, кўп жумбоқларнинг тагига етди. Бало бош устида, шундоқ кўл етгулик масофада осилиб турар, у қирқ кунлик мувоқабата барини ўз кўзлари билан кўрди ва яшади. «На илож. Ёзмиш шу, – ўйларди у. – Дарёни ортига қайтариб бўлмайди. Тўфон айқириб, унинг жигар-бағрини пора қилмоқда. Ким ўртага тушади?..» Энг аянчлиси, Муҳаммадали халқни ҳам тўхтата олмаслигини, у қирғоқдан тошиб, дуч келган нарсани вайрон қилиб ташлашини ҳам биларди. «Нима қилиш керак? Тўфоннинг олдига кўндаланг чиқсинми? Кўлларини ёзиб илтижо қилсинми? Тўхтанглар, сабр қилинглар, десинми? Оломон шу ғазаб ва шиддати билан бу гал сабр қила оладими? Сабр қилганда ҳам қачонгача сабр қилади. Абадий сабр қилишга қудрати етадими? Сабрнинг ҳам чек-чегараси бор,

дейишмайдами? Нима қилсин? Қўш калта бургут ҳеч нарсадан қайтмайди. Улар Туркистонга баллиқ овлагани келганлари йўқ. Улар ҳеч қачон бир ерга шунчаки кўнгил хушлаш учун боришмайди. Булар – бало. Худонинг муқаррар балоси. Борган ерини вайрон қилади. Култепага айлантиради. То бир миллат, қавм ё элат йўқ бўлиб кетмагунча устида тик тураверади. Қачон жони чиқиб, гавдаси ер остига чўксагина кўнгли таскин топади. Муҳаммадали дунёни кўп кезди, аммо бу хайлдай махлуқотни ҳеч қаерда кўрмади. Ҳай-ҳаёлида юрт босиш, талончилик қилишдан бошқа ҳеч нарса бўлмаган кишилар ҳам қачондир яралиб қолган. Улар ҳам шу замин устида яшаётти. Майда ва ожиз халқларни босиб олиш, қул қилиш, нари борса ўзлигидан маҳрум этиш, онгсиз махлуққа айлантириш – мақсадлари шу. Аммо, энди Муҳаммадали нима қилсин? Халқ бугун бўлмаса, эртага кўчага чиқиб кетади. У энди дош бера олмайди. Йўлини тўсиб, кўндаланг бўлган кучни улоқтириб ташлайди... У энди қонсирамоқда. Қон уларни ўзига тортиб кетмоқда. Чунки, кўргилик уларни қонга ташна қилди. Номуснинг танаси жуда нозик, ҳарир парда билан ўралган. Уни йиртиш, дарз солиш, оғритиш осон. Ҳамма нарсадан тезроқ яраланадиган ҳам у. Булар одамларнинг айни ўша ерига тажовуз қилишмоқда. Билиб қилишмоқда. Улар ниҳоят кўчаларда тўлиб-тошиб қонлар оқишини иташади. Ҳамма ёқни дор майдонига айлантиришмоқчи. Дарвоқе, чиллада мудом боши устида пишиқ ипдан тўқилган дор беланглаб турди. Унинг ҳалқаси худди тўлган ойга ўхшарди. Гоҳ у томонга, гоҳ бу томонга чайқалаётган ажал каманди сира боши устидан аримади. Муҳаммадали бунга эътибор бермади, бироқ баъзида боши устида қалқиб турган ҳалқа ёдига тушар ва негадир вужудига ғалати бир азоб хуружини ҳис қиларди. Мени олиб кетгани келган қуш бу, ўйларди Муҳаммадали. Парвози шиддатли бўлади бу қушнинг. У жуда оллисларга қанот қоқиб боришга қодир паҳлавон қуш. Бироқ, бу қуш яна бошқа қушларни бошлаб келмаса, бўлди. Бир менинг бошим учун келган бўлса, майли. Лекин майдон тўла қуш эди-ку. Бу ўша қушлар. Ҳаммани олиб кетгани келган офат мурғлари. Намунча кўп бўлмаса, овозлари таҳликали, ранглари совуқ... »

Муҳаммадалининг ҳоргин, чуқур кўзлари, тобора қони қочиб, бўзара бошлаган юз ва қабоқлари, ажинлари қуюқлашган пешо-

наси, кўрагидан пастга тушиб қолган сийрак қора соқоли чилла унга қаттиқ асорат қилганини кўрсатарди. Муридлар уни ҳеч қачон бу аҳволда кўришмаган. Рухсизлик, безовталиқ ҳеч қачон унга хос эмасди. У чиндан юрагини фавкулотда таҳликали туйғу қоплаб олганини ҳис қилар, бу жумбоққа ёруғ дунёда унинг ўзидан бошқа ҳеч ким жавоб тополмасди. У ҳаммасини биларди. Бир эмас, минг жонидан кечишга тайёр эди у. Аммо чиллада аён бўлган ҳолатларга халқ дош бера олмайди. У синиб кетади. Халқ халқлигига боради. Болалар ва аёллар ўлимини кўтара олмайди. Бу йиртқичларнинг муддаоси аён. Туркистонни яна бир бор кўзгаш ва шу билан белини буткул синдириб ташлаш. Шу кўйи Туркистон мазористонга айланади ва унда беш-ўн нафар тилсиз қулдан бошқа ҳеч ким қолмайди. Ахир, хув катта шаҳарларда Туркистонни деяри билмайдиган донишмандлар бемалол тамакн тутатиб, бу халқнинг тақдирини ҳал қилмоқдалар-ку. Улар кабинетдан чиқмай, уни минг бор ўлдириб, минг бор тирилтиришяпти-ку...

Бизга Худодан бошқа ким ҳам мадад беради? Худонинг ўзи қўлламаса, бу ялангоёқ халқ билан нима қила оламиз?...» Муҳаммадалн Фарғона, Самарқанд ва Бухородаги қалбн бедор кимсаларни бир-бир кўнглидан ўтқарди. Хаёлан уларни кўз олдига келтирди. Давлатманд, сарватманд бойлар билан ўз-ўзича баҳслашди. Нима қилиш керак? Фон Кауфман Хоразмга юриш қилганда Тошкент боёнлари лашкарни озик-овқат, отларни ем билан таъминлаб турдилар. Оғирларини енгил қилишди. Мусулмонларни қиргин қилишга, тиз чўктиришга яқиндан ёрдам беришди. Тошкент дарвозасини боёнлар очиб берди. Фарғонада ҳам аҳвол шу. Боёнлар азал-азалдан ўз сарватларидан кўрқадилар. Ишқилиб, товоңларига тикан кирмасин, бир туклари ҳам бежо бўлмасин, қўшнининг уйига ўт кетса-кетсин, уларнинг кўргони омон қолса бўлди. Уларнинг катта завқ ва шавқ билан масжид, мадраса қуришларини кўрсанг. Гуё шу йўл билан Оллоҳ розичилигини топншармиш. Шу йўл билан бу дунёсини ҳам, нарғи дунёсини ҳам жаннат қилишни уйлашади. Гадога бир коса сув беришмайди, мусулмонга яримта нонни раво кўришмайди, аммо мадраса, масжид, кўприк қуришади. Қорин қаппайтиришади, хотинни кўпайтиришади, ишратдан бошлари чиқмайди, йилтиллаган юзлари, салқн кошқабоқлари билан минбарга чиқадилар ва минг йилдан буён айти-

лаётган гапларини такрорлайдилар. «Оёқни тўпикқача ювинглар! Фитр садақани вақтида беринглар!.. Тақдирга бўйин сунинглар! Ислом маърифат дини, ислом мурувват дини!..» Масжид остонаси лак-лак бева, лак-лак етим. Уларнинг уйдаги қора қозон шалоплаб узлуксиз қайнайди. Масжид ва меҳроб ичигача фойтунда кириб келишади, минбарга чиқиб одам ва одамгарчиликка чақиривади. Одамгарчилиги туфайли нон тополмай, гадога айланган халқнинг кўзини кўр қилиб, уни яна ва яна итоатга, ўзларининг таъбири билан айтганда, одамгарчиликка чақиривади. «Бошларингни эгинглар. Кўтарманглар. Итоатда бўлинглар. Тилларингни тийинглар. Маҳкамага, қозига тил теккизмавглар! Осий бўласизлар! Дўзахнинг тубида чирийсизлар! Қабр азобидан кўрқинглар!..» Бундан ортиқ дўзах бўладими? Ўша олов шу ерда ҳам ёнмаяптими? Ўша азоб шу ерда ҳам йўқми? Юрт ёниб ётибди, мусулмонларнинг аҳволи кундан-кун хароб бўлиб борапти, диннинг асосларини бузишмоқда, буларнинг дунёдан ўзга қайгулари йўқ. Кейинги пайтда уламолардан ҳам илм кўтарилди. Уларнинг Қуръондан ҳосил қилган ҳикматлари тугал шу: «Эй Худо, бу дунёмизни ҳам чиройли қил, охирагимизни ҳам чиройли қил ва дўзах оловидан сақла!..» Улар ўрганган ҳақиқат шу. Қуръондан топган ягона ҳикматлари шу! Илм кўтарилган юртдан иймон ҳам кўтарилади. Илм хор қилинган замин ёнади, куяди, жизганак бўлади. Тўртта одамнинг олимлигию, олти-етти одамнинг дала, кўрғони билан мусулмончилик обод бўладими? Катта саллалар, дош қоринлар, кучли ваъзлар, боши елкасидан кўтарилмайдиган мутеъ мўминлар билан бу кўраётган кунимиз ҳам ҳалво бўлиб қолмасайди?..»

Ногоҳон кимдир унинг этагига юз сураётганидан хушёр тортиди. Нотаниш кимса юм-юм йиғлар, унинг оёқларига бош урарди. Муҳаммадали эгилиб, бояги кишини ердан кўтарди. Энгил-бошини қокди, юзларига бир оз тикилиб турди ва бағрига босди: «Болам, шивирларди унинг қонсиз лаблари, – бу кулфат ҳаммамизнинг бошимизда бор. Бир сенинг эмас. Оллоҳ раҳмат қилсин. Жойи жаннатда. Сен унга кўп куюнма. У ўз жойига кетди. Болаларингни ўйла ва сабр қил!..»

Айтмат чавандознинг ўкириги наърага ўхшарди...

– Улар сабр қиладиган иш қилишмади! – Айтматнинг ўкириги бутун ҳовлини тутди, мактабхонадаги болалар китобдан бош кўта-

риб, мударриснинг гамгин юзларига тикилиб жим қолдилар.

– Ал-қасосу мин ал-ҳақ!.. – деди Муҳаммадалли синик товушда. «Ал-қасосу мин ал-ҳақ!.. Ал-қасосу мин ал-ҳақ!.. Ал-қасосу мин ал-ҳақ!.. тақрорларди том бошидаги мусичалар, ток зангига тирмашган чумолиллар, далага томон отилиб кетаётган итлар ва ногоҳ мактабхонадаги болалар ҳам бирдек тақрорлай бошладилар: «Ал-қасосу мин ал-ҳақ!.. Ал-қасосу мин ал-ҳақ!.. Ал-қасосу мин-ал ҳақ!..

* * *

Айтмат чавандоз кўзи баррасидек ширинтой бўлиб, ҳалигача онасининг уйғонгач, яна уйларига қайтиб келишини интиқлик билан кутаётган кичкина Ҳайдарни ва ўн икки ёшга тулиб, ақли кириб қолган оғир-босиқ Обиддинни қайнасининг уйига жўнатиб юборган бесаранжом оқшом уйда Чавқар ва Мурод билан бирга ёлғиз қолди. У холғуш ва камгап эди. Нориннинг жасадини сандал четида кўргани замон нимадир юз-кўзида чарсиллади, ичида бир нима чирс этиб узилди. Кейин чирсиллаган нарса сочи эканини билди. Улар Нориннинг энг охирги бор кўргани юзидек оппоқ оқарган эди. Ичида узилган ришта эҳтимол жон риштасимиди? Бу ришта сандал четида гўё ҳеч нарса бўлмагандек тус қора сочларига чулғаниб ётган Нориннинг жонига бориб туташарди. Риштаннинг бир учи узилди-да чувалиб, Айтмат чавандознинг кўзларига тушди. У жоннинг сувратини кўриб турарди. Кенг, ягриндор елкаси икки кифтига кириб кетгандек, тандирдек кўкраги чўкиб, ҳар қандай ҳолатда ҳам улоқни бир зарбда тортиб оладиган забардаст кўллари шолга айлангандек эди. Ўн олтига энди кадам қўйган, онасига қўйиб қўйгандек ўхшаш, оқ юзли, кўзлари мулойим боккувчи, ўрта бўйли Чавқар ва ўн саккиз остонасида турган паҳлавон жусса Мурод отасининг ўнгарилмас ҳолатини англаб туришар, уни бирор оғиз сўз билан безовга қилиш, Худо кўрсатмасин, кўнгили кўтариш ҳақида ўйлаб ҳам кўршмасди. Ҳа, Айтмат чавандознинг жароҳати оғир эди. Нафсиларини айтганда, бу жароҳат эмас, балки агар тасвирлаш мумкин бўлса, ажалнинг узидек оғир ҳолат эди. Аммо ажалнинг шакл-шамойилини ким ҳам кўрибди, дейсиз. Нориннинг жонига келган ажални Айтмат кўра олганда эди. Унинг макону манзилни билганда эди. Афсуски, ажални ажал элчилари олиб келишди, уни қонига ташна қилишди, ҳаётига охирги

нуктани чекишди. «Хув-в-в, Худо! Огир синовни бошимга солдинг. Хамма нарсани бердинг ва хаммасини бирданига тортиб олдинг. Жуда аёвсиз тортиб олдинг. Аямадинг. Қалтис савдо! Ерга киритдинг! Тупроқ билан баробар қилдинг! Нимага қилдинг? Ўлсин деб қилдингми, тирилсин деб қилдингми? Нима қилдинг? Хув, Худо! Айтмат сени бир дала-даштда юрган туянг эди, сен унинг бошига қалтис савдони солдинг, чўқтирдинг. Нимага бундай қилдинг? Гунаҳкор бўлсам ҳам сўрайман. Қўймайман. Эртага хузурингга борсам ҳам сўрайман? Нега ер юзида бундай огир кўргиликни Айтмат подачи, ялангоёк, бир гадонинг бошига солдинг, деб сўрайман. Нега уни ўз ажали билан хузурингга чақирмадинг, деб сўрайман. Нега менинг юзимни ерпарчин қилиб олдинг, деб сўрайман. Хув, Худо! Сен жоним ичидаги жонимни олдинг. Бу жон у жонсиз яшолмайди. Сен биласан. Чунки сен унинг соҳибсан. Бердингми, оласан. Омонат. Лекин нега бундай, сочларини тўзитдинг, итларга хидиатдинг, юз ва томоқларини кўппакларга чайнатиб ўлдирдинг? Айтмат бир гадо, бир ялангоёк, бир девона эди. Унинг Сендан ва Нориндан бошқа ҳеч кими йўқ эди. Мана бу йнгит етган болаларга нима дейман? Хув Худо! Номус ва жон ўртасига кўприк солдинг. Норин ундан ўтиб кетди. Энди мен ўтаман...»

Тун зулматида гўё кўкда фаришталар мунгли бир кўшикни ижро этаётгандек эдилар. Аммо аслида бу ер ва осмон ўртасида сарсонсаргардон бўлиб юрган Айтмат чавандоз жонининг марсияси эди:

Хув-в-в!.. Хув-в-в!.. Хув-в-в!..
Ув-в-в!.. Ув-в-в!.. Ув-в-в!
Айтмат ўлди!.. Ув-в-в!.. Ув-в-в!..
Айтмат ўлди! Ув-в-в! .. Ув-в-в!..
Дунё охир бўлди! Ув-в-в!..
Дунё охир бўлди! Ув-в-в!..

Негадир фаришталар кўйлаётган жон марсиясининг сўзи йўқ эди. Сўз ҳам ўлдимикин? Айтматнинг ҳолатини ҳам, унинг азосини ҳам сўз билан ифодаб бўлмасди. Чунки уни ифода эта оладиган сўзни ҳали Худо яратган эмасди.

Айтмат чавандознинг елка, кўкрак, оёқ қўллари ўз-ўзидан титрай бошларди. У ақл билан бу титракни идрок қила олмас, вужуд

ўз-ўзича титрар, кўзларига ёш тошиб келарди. Сандал чегиди хийла вақт эгилиб ўтирган Айтмат, илкис бош кўтарди:

– Оналарингнинг ҳар бир тола сочи учун қон ичаман!..

Ичдан эзилиб йиғлаётган болаларнинг фарёди бирданига хонани бошга кўтарди. Улар гўё шу тобда оналарини тупроққа топширгандек дод солдилар. Бир-бирининг кифтига бош уриб йиғлаётган ўғилларининг бағрига отилган чавандоз ҳам ёш болага айланиб қолган эди. Улар нечоғли улуг фожеа рўй берганини гўё эндигина ҳис қилаётгандек эдилар. Айтмат чавандоз умрининг сўнгига етиб келганини биларди, аммо болаларни чирқиратиб қўйганидан таассуф чекар ва кўз ёшини энди яшира олмасди. Аслида ҳам шундай. Дунёда маҳрумият деган дард борки, ҳамманинг қоматини қайриб ташлайди. Бу дардга дош бериш мумкин эмас. Ниҳоят кўз ёшлар тинди, кўнгишлар тубида тилсиз бир сукунатдан бошқа ҳеч нарса қолмади.

– Онамизнинг ҳар бир... – қасам ичишди ўғиллар.

Чавқар отхонадан пишиқ эшилган арқонни, отасига қачондир Элхон берган ва от охури остида яшриниб ётган милтиқни олиб чиқди. Мурод сўйил, болга ва пичоқларни хуружунга солди. Улар йўл олдидан сандал теграсига чўкдилар. Чавқар Қуръон тиловат қилди, Айтмат чавандоз қўлларини ёзиб, унсиз дуо қилди. Кўзлари яна ёшланди, кўкрагини сиқиб яна ўкирик бостириб келди, ўзини астойидил босиб, юзига фотиҳа торғди ва кўзгалди. Ҳовлида ўша қора кун кичкина Ҳайдар чигирткага ин курган тут дарахти остида учта от дум ва ёлларини шопириб безовга депсина бошладилар.

Кетмонтепа ва Кўнгарт қишлоқлари ораллигига тушган хутор йиғирма-ўттиз чоғли хонадондан иборат эди. Бу хонадонлар, асосан, ёғочдан тикланган бўлиб, улар ингичка ходалардан ясалган панажара билан ўралган, ҳовлида кезиниб юрган итлар у ёнданбу ёнга чопқилаб, ўтган-кетганга ҳуриб қўйишарди. Хуторда бирин-кетин чироқлар сўниб, аллақандай мусиқа садолари ва маст-аласт ашулаларнинг ҳам уни ўчди. Осмонга бамайлихотир чиқиб олган юлдузлар ва тиниқ ой ер юзида рўй бераётган ҳодисаларга якка-ёлғиз гувоҳ бўлиб, нафасларини ичга ютганча жимирлашади. Улар ҳамма нарсани кўриб туришади, ўғри қайси туйнукдан кийиб, қайси тешиқдан чиқади, зинокор қандай қилиб бегона хотин-

нинг тўшагини яланғоч тўшига тортади, ким ёлгон тўқийди, ким от ўғирлайди, ким... Айтмат ва унинг ўғиллари отларни хутор пастидаги жарликда колдиришди. У ерда аллақандай дарахт ўсиб ётган эди, оҳиста жilовини унинг новдаларига чирмаб боғлашди. Хуржунни елкага олиб, оҳиста хутор томонга кўтарилди бошлашди. Айтмат чавандоз аллақачон қайси хонада кимлар яшагини яхши биларди. Чунки, кўз кўравергандан кейин хотирага ўз ўзидан ўрнашиб қолаверар экан. Хутор четдаги хонадонларнинг бирида Марғилон уезди маҳкамасида ишлайдиган паручик ва унинг пуштсиз хотини яшашади. Паручик ҳафтада бир марта хуторга келади ва келганида ҳам тонг отаргача ишрат қилиб, тонг қоронғусида икки нафар казак билан Марғилонга қайтади. Бу унга одат бўлиб қолган. Йўл-йўлакай билган номаъқулчилигини қилади. Йўлдаги самовар борми, таъя борми, албатта, бир бош суқади, самоварчи ва гулаҳларнинг тиз чўктириб курагига йилтироқ кирза этигини қўйиб, ёнидан узилмайдиган шишани олади-да қултиллатиб симиради ва эмаклаб турган шўрликнинг бошига тупуради, сўнг тепиб юборади. Айтмат қирғиз унинг бу номаъқулчилигини йўл-қўйда неча қур кўрган. Одамлар поручикка йўлиқгудек бўлсалар, бир неча газ наридан ўтишади. Айтмат чавандоз унинг бетайин малла хотини поручик Марғилондан қайтгунча кўнгли тусаган ерда тунаб юришини эшитган. Нафсиламрини айтганда, Айтмат хотини учун хотинлардан қасос олмоқчи эмас. У билади ким билан ҳисоб-китоб қилишни. Чавандоз хонага тик кириб борди. Эшик қия очик, тахта каравотда ётган поручик енгил-бошини ҳам ечишга улгурмаган, Марғилондан қайси алпозда келган бўлса, шу кўйи пишиллаб ётарди. Унинг ёнбошида ётган хотини ҳам тарашадек қотган. Човқар эшик оғзида қолди. Мурод ва Айтмат чавандоз зум ўтмай поручикнинг оёқ қўлини боғлашди. Мурдадек ётган поручик ҳатто қаршилиқ ҳам кўрсатмади. Хотини эса бир ёндан иккинчи ёнга ағдарилди ва пинагини бузмади. Ҳовлидан хийла нарида ўсиб ётган сада дарахти шохига чайир арқоннинг бир учини ташлаб, бошқа бир учини поручикнинг бўйнига ҳалқа қилиб боғлашди ва нарғи учидан шаст билан тортишди. Поручикнинг оёғи ердан узилди, у фақат бир марта ҳиқиллаган товуш чиқарди, холос...

Тонг сахарда бутун хутор оёққа қалқди. Сада дарахтида кўка-

риб, бўғрикиб осилиб ётган поручикни кўришгач, тахликалари юз чандон ошди. Нарги овуллардан сада кўзга кўриниб турадиган ма-софадан томошага чиққанлар ҳам бор эди. Казаклар ўзаро бир-бирига нималарнидир ўқтира-ўқтира тарқалишди. Икки-уч нафар казак от суриб Марғилонга жўнаб кетди. Поручикнинг малла хо-тини гоҳ-гоҳ улаганшам овоз чиқариб йиғлар. Бошидаги рўмо-ли сирғалиб елкасига тушган, сочлари тўзғиб ётарди.

Айтмат чавандозининг овулда қолиши хавфли эди. У икки ўғли билан тоққа чиқиб кетди. Ўзини тақдир ҳукмига топширган ча-вандоз бўйинсизмас ва йиртқич қонлонга айланди. У қурбон ис-тарди. Унинг ана шундан бошқа муддаоси йўқ эди. Кўзларини юмши билан рўпарасида Норин тураверди. «Ўдаласи, нима қила-сиз ҳамма ёқни қонга пишиб, уларнинг гуноҳи нима, менинг қотил-ларимнинг ҳукмини Худога топшириб кўяверинг. Болаларимнинг кўлини қон қилиб нима толасиз», дегандек бўлаверди. «Йўқ, - дейди Айтмат чавандоз ўқириб. – Йўқ! Асло! Мен сенинг ҳар бир тола сочинг учун қасос оламан. Йўқ, мени энди ҳеч ким тўхтата олмайди. Мен сенга етиб тўхтаймайман. Биласанми? Сенга стама-нда тўхтаймайман. Болаларни ўйлама, улар менинг ёнимда. Мен уларни ҳеч кимга бериб қўймайман. Мен сенинг овул ёнбошидаги қаб-ринга етмагунча тўхтамайман, Норин! Улар нима қилиб қўйиш-ганини ўзлари ҳам билишмайди. Йўқ. Улар Айтматнинг юрагини юлишди. Нақ юрагига пичоқ тикишди. Энди бу ёғи Худойимга ҳавола...» Ўз-ўзи билан гаплашаётган Айтмат ҳамма нарсани уну-тар ва узоқ вақт шу қўйн хомуш қоларди. Ўғиллар садо чиқармай ўтиришар ва ногўҳ ўрнидан қалқиб кўзгалган оталарининг авзой-нига боқиб, эзилешарди.

Қушлар шу зайлда ўтиб борар, гоҳ сўқмоқ йўлда, гоҳ бозор бошида, гоҳ хутор атрофида казакларнинг жасади кўшлаб топил-моқда эди. Муҳаммадали чавандозининг казакларга келтираётган қирғини катта қирғинларнинг ибтидоси эканини, якка-якка бу қасоскорликлар ўрисларнинг тинкасини қуритаётганини, улар то-бора ёвузлашиб, қасос оловини сўндириш учун қалтис чоралар кўришаётганини яхши биларди. Ҳа, бўроннинг намхуш ҳили жуда яқиндан келмоқда эди. У соҳилни бузиб, тошиб чиқадиган-да, ҳамма ёқни кун-фаякун қилиб юборарди. Асосан, тоғ дарасига жойлаш-ган ота-болалар қушдуз жаңда-пулдага ўралиб қишлоқ кезишар ва

асосан, казаклар яшайдиган нуқталарни ўрганншарди, тунда худди шу нуқталарга хужум уюштиршар, яна тоққа – дарага томон чекинишарди.

Чавкар Элхоннинг ҳузуридан чиқиб, тоғ сўқмоғи бўйлаб йўлга тушди. Айтмат чавандоз Элхонга Марғилон уезди маҳкамасига хужум уюштириш ва қурол-яроқни қўлга киритиш масаласида Чавкарни юборган эди. Чавкар Элхоннинг маслаҳатини олиб, ортга қайтди. Отаси ва Мурад Арчати довоидаги доимий қароргоҳларида кутиб туришарди. Агар Элхон рози бўлса, улар эрта оқшом Марғилон уезди маҳкамасига хужум уюштиришади. Айтмат бир ўзи, икки ўғли билан бу ишни эшлай олмаслигига кўзи етмоқда эди. Сўқмоқ йўл, тобора тоғ белига тирмашиб борар, от лорсиллаб юқорига умтилар, Чавкар зудлик билан отасининг ҳузурига етиб бориши керак. Элхон рози. У эрта тонгда, беш-олти нафар йигит билан Арчати довоига етиб келади. Улар кечкурун Марғилонга тушишади. Ногоҳ от нимадан дир хуркиб, ортга тисарилиди ва Чавкар бўйинига ҳалка қилиб ташланган сиртмоқни сезмай қолди. Сиртмоқ унинг бўйинига чиппа ёпишиб олди. У отдан ағдарилиб, сўқмоқ йўлга тушди. Ўзини ўнгламай, арқон шиддат билан тортилди ва яна йиқилди. Кейинги гал йиқилаётганда ўзини ўнглаган Чавкар тепалик устида турган тўрт-беш казакка кўзи тушди. У икки кўли билан арқонга маҳкам ёпишди ва сиртмоқни бўшатиб, жон жаҳди билан уни ўзига тортди. Арқон тутган казак тепадан учиб сўқмоққа думалаб тушди. Варанглаган ўқ садоси дарани бошинга кўтариб акс садо берди.

– Қимир этсанг ўласан! – бақирди казаклардан бири ва яна Чавкарнинг боши устидан ўқ узди.

Бу орада тепаликдан тушнишга улгирган казаклар Чавкарга ташланишди, қўлларини маҳкам боғлаб, от ортидан судраб йўлга тушишди.

Чавкарнинг кечикканидан хавотирлана бошлаган Айтмат чавандоз ва Мурад Арчати довоига чиқиб кунни кеч қилишди. Ниҳоят шом маҳали доводан ўтиб қолган чўпонлар Олой томонда казаклар бир йигитни отга боғлаб Марғилонга олиб кетаётганларини кўрганликларини гапириб беришгач, Айтмат чавандознинг юраги уришдан тўхтади, бутун вужудини муз қоплади ва оёғидан мадори кетиб, чўкди. Мурад кўлини отасининг елкасига қўйди.

“Мен Норинга нима деган эдим? – ичидан отилиб чиқди сассиз бир садо. – Йомард, сен Норинга нима деган эдинг? Болаларнингни ҳеч кимга бермайман, демаганмидинг? Нега уни ёлғиз юбординг? Аблах! Норинга нима дейсан?..” Айтматнинг боши кўксига осилиб қолди. Яна рўпарасида Нориннинг чехраси жонланди: “Дада-си, мен сизга нима деган эдим? Нега болаларни аямалдингиз? Нега меннинг гапимга кирмадингиз?..” “Чавкар! “ бақирди жон ҳолатда Айтмат чавандоз. “Чавкар! Болам, Чавкар!” – деди ва ерга йиқилиб, елкаси титраб йиғлаб юборди.

Бу хабар Элхонга ҳам яшин тезлигида етиб борди ва у беш-олти нафар йиғитлари билан Арчати довоинга шошди. Мурод ва Айтмат чавандоз дарага шундоқ кираверинидаги гор ичида эдилар. Ўртадаги гулхан чарсиллаб ёнар Айтмат ҳамон ўзига келганича йўқ эди. Мурод кўзларини бир нуктага тикканча хомуш ўтирибди. Дарага эниб келаётган от туёғининг говуши уларнинг хаёлини парчалаб юборди. Айтмат ҳам, Мурод ҳам миғтиқларни қўлга олиб, зудлик билан гулханининг устига кигизни ташлаб, оловни сўндиришди. Туёқ говушлари тобора яқин кела бошлади. Ногоҳ Элхоннинг “Айтмат ога!” деган говуши эшигилди. Айтмат сергак торғди. “Бу – Элхон-ку! Қаёқдан етиб кела қолди экаи?.. Эртага келиши керак эди-ку?”

– Мурод, гулхани ёқ! Бу Элхон акаи! – деди Айтмат милтиқни ёнига қўяркан.

Улар хомуш кўришдилар. Элхон Айтматнинг елкасига қўлини қўйди.

– Ога, мен ҳам эҳтиётсизлик қилдим. Кузатиб қўйсам бўлмасмиди? Кечиринг. Лекин уни, албатта, қутқарамиз...

Улар Чавкарни қутқариш режасини тузиб, тушни тонг қилдилар. Жума куни оқшом ярим тулда Марғилон маҳкамасининг ёнидаги қамоқхонага ҳужум қилишди ва куч билан ичкарига ёриб кириб, Чавкарни ва бошқа маҳбусларни озод қилишди. Кейин маҳбуслар кўмагида маҳкамага ҳам ҳужум қилишди. У ерда етарлича қурол-аслаҳа бор. Гап шу. Жумага яна икки кун бор. Бу орада Элхон амалиётга бошқа йиғитларни ҳам жалб қилади. Ҳозирча жами саккизга милтиқ бор, холос. Яна суриштириш керак бўлади.

Аммо қутилмаганда амалиёт буткул барбод бўлди. Бозор ҳудайчилари ва узун-қулоқ гапларга қараганда, жума куни намоз-

дан сўнг бозор майдонида Чавкар қатл этилармиш. Бу хабар Лйт-мат чавандозга чақин ургандек таъсир қилди. Нима қилиш керак? Ўртада бир кун бор, холос. Борган тақдирда ҳам Чавкарни озод қилишга ақли етмайди. Элхон Олойдан бугун кечқурун қайгади. Бир сўз билан айтганда, амалиёт барбод бўлди.

– Мурод, ўғлим, – деди Лйтмат оғир нафас оларкан буткул ҳолдан тойган кимсадек, – мен эртага Марғилон бораман. Чавкарни қатл этишармиш. Нима бўлса бўлди, ўғлим. Ақалли охириги бор кўриб қолай. Юрагим чидамаяпти. Лекин сен олдиндан сўз бер. Тўғри кишлоққа бувингнинг уйига кетасан. Мен ўзим бормагунча, уйдан ҳеч қаёққа жилмайсан. Фақат сўз бер, йўқ демайсан. Укаларнинг нима бўлди, биз билмаймиз. Жарма-жар, дарама-дара юравериш ҳолдан кетдинг. Мен ўзим сени топаман. Ҳозир эса хайрлашамиз.

Мурод отасининг феълини билади. У бир марта гаширади, холос. Такрорлашни ёмон кўради. Ота-бола дара оғзида бир-бирини қаттиқ кучиб, хайрлашишди. Мурод ўзини тутди. У отасининг ажинлар тўр солган, диққатчанликдан тириш тортиб, бўғриққан, қатъий чехрасига боқди ва бошини эгди. Шу туришда чавандоз улкан қояни эслатар, аммо бу қоянинг бир томони қаттиқ силкинишида синиб тушган, бир томони ҳам ўпирилмоқда эди...

Марғилон жума кунлари каттакон бозорга айланади. Кўчаларга от-эшак, пиёдалар сиғмай кетади. Эшаклар устига ортилган юкдан ерга қапишгудек бўлиб борадилар, уларни «кхх чув»лаган бозорчилар қўлларидаги таёқларини шаст билан ўйнатишади. От минган кишилар аҳён-аҳён ўтиб қоладилар. Шаҳар бозоридан жўла наридаги улкан жоме масжидига йигилаётган намозхонларнинг аксарияти таҳорат олган масжид этагидаги таҳоратхонага шошилади, айримлар бамайлихотир масжид хонақохи томон ўтиб, жойнамоз устига аста чўкадилар-да, сукутга кетадилар. Улар ё жуда қаттиқ чарчаганга ўхшашади, ёхуд кейинги кунларда содиқ бўлаётган воқеалардан таҳликага тушганликдан, қандай қилиб бугунги воқеадан нарироқ туришин ўйлаб эзилишади. Шаҳар халқининг ҳам, бозорчиларнинг ҳам иштирок этиши қатъий. Иштирок этишдан бош торганлар жазоланади. Ҳамма нарсага тайёр казаклар сергаклик билан атрофни кузатиб, кўча-кўй, бозор-учарни айланишиб юрибди. Улар ҳар бир одамга разм солишар, баъзан бозор

расталаридан ошиб, қоп, халгалардаги мсва-чеваларни тўқиб ташлаб текширишар, хуллас эҳтиёткорликни эпёда қилмоқда эдилар. Жума намозининг хутбаси давомида, овози чийилдоқ, ранги пахтадек ошпоқ, сийрак соқолли имом йигит бугунги воқеага муносабат билдириб, одамларни огоҳликка, хушёрликка, Худонинг қисматига рози бўлишга, олампапоҳ, шавкатли император олшй ҳазратларининг содиқ аскарларинга нтоат қилшшга, умуман, бугун инон-ниҳтиёрни қазо ҳукмига топшириш лозимлиги хусусида на-вбатдгаи маърузасини бошлаб юборди.

– Мусулмонлар! – дерди чийиллаган овозда имом, – Кейинги пайтда содир бўлаётган воқеларга ҳаммангиз гувоҳ бўлиб турибсиз. Гувоҳ бўлмаганлар эшитган чиқар. Бу қандай бедодликки, бизларга нон-сув, илм-маърифат олиб келган подшоҳ аъзамнинг музаффар лашкарларига қўл кўтарилмоқда. Ҳатто баъзи ҳолатларда айрим оқпадарлар уларни шаҳид қилмоқда. Хўш, нима учун? Ким учун қилинмоқда бу қабоҳатлар? Бу ишларни Худодан кўркмаган, жоҳиллар, ўғри ва талончилар амалга оширишмоқда. Аммо энг аянчлиси улар мусулмон деган номни тупроққа қоришмоқда. Мусулмоннинг шаънига доғ туширишмоқда. Мусулмончилик – раҳм-шафқат дини! Мусулмончилик – инсонийлик дини? Наҳот шунни била туриб шундай музаффар лашкарларни қурбон қилиш мумкин бўлса? Айтинг-чи, ўрис оғаларимиз бизга нима ёмонлик қилди? Нима, тўғри юр, ишла, бедодлик қилима, деса душман бўлиб қоладими? Отангиз ҳам шунча уришади-ку! Мана, бугун, нишооллоҳ, бозоржойда бир оқпадар, понкўр, бир ит эмган, бир валади зино қатл этилади.

Айтмат чавандоз имомнинг сўнги сўзларига дош бера олмади:

– Сен ўзинг валади зиносан, падар лаънат, ювшидихўр! – деди у ўридан қўзғалиб, одамлар оралаб ташқарига чиқаркан. – Сеннинг орқангда намоз ўқиб бўлмайди, ит! – деди бор овозда чавандоз. Кутилмаганда ғалати ходиса рўй берди. Масжид аҳлининг тенг ярми Айтмат чавандозга қўшилиб масжидни тарк эта бошладилар. Икки бўкилиб ўтирган кўшлаб намозхонларнинг бошлари чайқалди, улар нушмон билан гоҳ намозни тарк этаётганларга, гоҳ калимаси оғзида қолган имомга боқишар ва воқеанинг давомини кутгшарди. Масжид қарийб бўшаб қолди. Одамлар масжидни тарк

этиб, бозор майдонига томон йўл олишди. Ўнгири титилиб кетган пахта чоюн, ушққан жияқли марғилон дўппи кийган Айтмат чавандоз кўкраги тўла ўкирик билан жим-жит бозор майдонига йўл олди. Одамлар издиҳоми ичида бораётган чавандозни ҳеч ким танимас, унинг елкасидаги хуржун, қўлидаги таёқ негандир қаландарларни эсга соларди. Майдонга жам бўлган одамларнинг аксарияти олдий бозоргошлар экани уларнинг ташқи кўринишидан билиниб турарди. Чинмат ёпинган хотин-халажлар, оёқ яланг болалар ҳам катталар орасида кўзга ташланар, улар Худо билсин кимнинг етагида бу ерда юрганларига тушуниб бўлмасди. Айтмат чавандоз одамлар оқими билан майдонга келди ва ҳалқа шаклида ўралган майдон ўртасидаги узун оғочдан ясалган дорга назари тушиши билан бутун вужудида титроқ туйди. «Бир йўла иккита қилишмабди-да, падар лаънатлар! – сўқинди ичида. – Ўзимизнинг теракка осмоқчи бўлишибди-да!..» Аммо хиёл ўтмай ноғораларнинг гумбурлаши, аскарлар этигининг гурсиллаган садоси, бегона тилдаги бақир-чақирлар атрофни тутди. Айтмат етти-саккиз нафар аскар қуршовида келаётган Чавкарни таниди. «Болагинам! – ўпкасида нимадир гулдиради. – Болагинам, оёғларингга соллинган кишанни қара, зўрга тортяпсан-а! Болагинам-а! Юз-кўзингни қара, таниб бўлмайдиган қилишибди-я. Кийимингни қара, болагинам. Ҳаҳ, отанг ўлсин-а! Сени шу куйга ҳам соламанми? Ҳей, итлар, дорни-ку ўзимизнинг терагимиздан ясабсанлар, ёнига яна битта кўшмадингларми? Ҳай, падар лаънатлар!..» Айтмат чавандоз ютинар, кўкраги ҳаприқиб гоҳ кўгарилар, гоҳ пахта тушар, у бутун оламини унутган эди. Хаёли Чавкарнинг ичида. У билан сухбатлашади, холос. «Ана, яқин келяпти. Қаншари қон, энди сабза урган соқоли хийла ўсиб қолибди. Юзлари қорайиб кетган. Эғнидаги кўйлакни онаси хайит арафа тикиб берганди. Ўшанда Норин буй етган ўғилларига қараб, қанчалик шодланган эди-я! Биргина кўйлакка шунча севингандинг, Норин! Мана энди куёв ўғлинг ўзинг тиккан кўйлақда қонга беланиб ёнингга кетмоқда. Норин, мен эмас, мендан олдинроқ вафодор ўғлинг ёнингга ошиқмоқда. Мен нима қилиб ўтирибман?..»

Ноғораларнинг гумбурлаган садоси тиңди, Чавкарни қуршаб келган аскарлар, оёқларини қайта-қайта ерга уриб, гоҳ олдга, гоҳ ортга ўғирлиб олдилар. Бу ҳам одам ўлдиришдан олдин бажара-

диган таомиллариридир-да, ўйлади Лйтмат чавандоз. Чавкар бош эгган кўйи турар, гўё ялаг оёқларидаги кишанга тикилиб қолган-дек эди. Айтмат чавандоз ва Чавкар ўртасида икки саф одам, ундан нариси етти-саккиз одим масофа бор. Пичирласа эшитилади. Ҳеч қутилмаганда Чавкар бош кўтарди атрофга олазарак назар ташлади. У эҳтимол таниш қиёфа, бирор бир ўзинга яқин одамни қидирмоқда эди. Демак, одам шундай лаҳзаларда ҳатто бир таниш чехрага ҳам зор бўларкан-да. У кимгадир зингил солмоқда. Йўқ, ҳеч ким йўқ. Чавкар яна бошини қўйи солди. «Нега рўпарангга қармайсан, ўғлим. Мана, мен турибман-ку!..» Ҳеч қанча вақт ўтмади, Чавкар яна бошини кўтарди ва чуқур тортган кўзларини олдинга тикди. Ногоҳ оёқларидаги кишан шарақлаб кетди. У отасини кўриб турарди. Ота-боланинг нигоҳлари тўқнашди. Бири дарёдек мунглиқ ва беғубор эди, бири оловдек, аммо сўниб бораётган; бири осмондек соф, юлдузлардек маънос эди, бири тигдек ўткир, бири бургут нигоҳидек аёвсиз. Бирн...

Ноғораларнинг зириллаши яна қулоқларни қоматга келтирди. Майдонга икки нафар бошлиқ ташриф буюраётган эди. Айтмат чавандоз уларни танимади. Қоматини гоз тугган ёшироғи майдон ўртасига келиб, Чавкарнинг қаршисида тўхтади ва тоза ўзбек тилида гашира бошлади:

– Халойик! Қаршингизда турган бу жинойтчининг виждонида ўнлаб гуноҳсиз қатл этилган император ҳазратлари аскарларининг қони бор! Таланган, ўғирланган, ёқиб юборилган хонадонлар бор! Катта гуруҳдан нборат босқинчи ва қароқчилар тўдасига мансуб бу жинойтчининг қўли тирсагига ча қон! – Ёш офицер ўткир овозда салмоқ билан сўзларкан ота-бола бир-бирлари билан унсиз суҳбатлашмоқда эдилар.

– Ота, Ҳайдарни охириги марта қачон кўрган эдингиз, Обиддинни-чи?

– Бирга бориб кўрганмиз, ўғлим.

– Роса соғингандир-а, айниқса Ҳайдар. У сира кўника олмаётган эди. Энди нима бўлади? Сиз ҳам бу ерда. Нега келдингиз?

– Муродни юбордим. Биласан-ку, у укаларини қандай яхши кўради. Онанг ҳам зарур юмуши чиққанда укаларингни Муродга қолдириб кетарди, раҳматлик...

– Биз далага чиққанда Ҳайдар ўзи ёлғиз қолди. Онам биз би-

лан бирга боришига рози бўлмади. Биз эса ҳеч нарса демадик...

– Нега ҳам ўша кунни Асакага кетдим. Ҳамон ўзимни кечиролмайман, ўғлим...

– Ота, мен энди онамга яқинроқ ердан, сизга, укаларимга қийин бўлади? Нима қиласизлар? Яна тоғу тошми? Яна тунлари дуч келган ерда оч-наҳор ётиб юраверасизларми?.. Ота, бас қила қолинг!..

– Мен қасам ичганман! Энди бу йўлдан қайтмайман. Йўқ. Қайтолмайман...

– Мен ҳам қасам ичганман... Мен ҳам...

– Ўксима... Менинг шер болам, биз ҳаммамиз онамнинг ортидан борамиз, бироқ итлар ҳайит қилиб қолаверишига йўл қўёлмайман. Мени онамнинг хотираси ва ҳали тугилмаган укамнинг ёди тирик қўймайди, ўғлим!..

Нигоҳлар суҳбати давом этарди. Орик офицер охириги сўзларини айтаётганда Айтмат чавандоз ҳушёр тортди.

– Отасини танийдиганлар, кўрганлар бор бўлса, бизга хабар берсин. Минг дона империянинг соф тилласи билан тақдирлаймиз. Агар у шу ерда бўлса, агар у ҳақиқатда ота бўлса, ўз фарзандининг жонига ичи ачпса, майдонга чиқсин-да, фарзандини ўлимдан сақаб қолсин. Биз болани қатл қилмаймиз.

– Жуда яхши, – деди ўз-ўзига Айтмат чавандоз ва қия эгилган кўйи кифтидаги оғир юнгли хуржунни тушира бошлади. Шу пайтгача ўзини хотиржам тутушга ҳаракат қилган Чавкарнинг раши ўзгарди, у хуржунни оёқлари остига қўйган отасининг ниятини сезди ва сўзсиз кескин бош чайқади: «Йўқ. Сиз бу ишни қилмайсиз. Бундай қилманг, ота! Ўтнманан, бундай қилманг. Улар алдашади. Улар ақалли номингизни билиш учун жонимга бу ров солишди-ку. Алдашади, жон ота, бундай қилманг!..» Ҳаёт ва мамот учун узаро кураш туша бошлаган нигоҳлар яна тўқнашди. Энди уларнинг бири ўгинар, бири қайсарлик билан инкор қиларди, бири ҳалқа боғлаб ёшлар, бири ҳеч нарсани писанд қилмас келмасди. Ҳар икки нигоҳда ҳам жоннинг суврати бор эди, аммо ҳар икки жон фақат бир-бирига талпинар, ўртада на оғоч дор борлигини, на қурган қарагайдек офицер ва аскарлар борлигини, беш-олтти одим масофада қора илондек чирмалиб ўлим ракс тушаётганини ўйлашмасди. Бу нисоний меҳр ва муҳаббат ўзининг энг олғий шак-

лида намоён бўладиган лаҳза. Бу лаҳзаларда жамийки ожиз туйгулар ер юзидан кўтариллади, фақат мардлик ва муҳаббатгина тангага қилади. Айтмат чавандознинг таслим бўлишини истамаётган Чавкарнинг безовталанишини ҳеч ким пайқамасди. Одамлар ҳамон наъра тортиб империя тиллалари билан савдолашаётган ва бу дунёда фақат сотқинлик, эътиқодсизликкина голиб бўлади, деб қаттиқ ишонган, бўйчан, хипча офицернинг соф ўзбекона талаффузига анқайган куйи қулоқ солмоқда эдилар. Айтмат чавандоз кейинги пайтда ўзини бу қадар хотиржам ва осойишта сезмаганди, ҳатто бир оз енгиллик, қаноатмандлик ҳис қилди. «Боласини қўйворинишади. Ўзини пишириб ёйишмайдами. Болани қўйиб юборишса бўлди. Нориннинг олдига юзи ёруғ бўлиб боради. Норинга етиб олади. У ёғига Парвардигор пошшо. Энг муҳими Нориннинг кўз қорачиги тирик қолса бўлди. Чавандознинг ҳаёти Нориннинг ўлимидан кейин насия эди. У буни яхши биларди. Қўлга олишларини ҳам, сазойи қилиб, чошбми, осибми ташлашларини ҳам биларди. У Норин учун, ҳали туғилмаган чақалоқ учун Худонинг олдида қасос олди. Қасос. Бу бор нарса. Қуръонда айтилган. Ҳеч ким уни – Айтмат чавандозни қотил эди деёлмайди. Чунки, ўртада хотини ва ҳали дунёга келмаган боласининг жасади бор. Хун бор! Бу гуноҳсиз жасадлар учун кимдир жавоб бериши керак-ку!?. Чавкарнинг ёшланган кўзлари ёнарди. «Йинглама, бўталоғим. Нега йинглайсан. Сен озод бўласан. Онанг минг умид билан тиккан кўйлақларингдаги қон доғларини ювиб, чиройли қилиб чокларини ямайсан. Яна бояғи-бояғидек бўлади. Яйдоқ отни миниб сувлатгани олиб тушасан. Ҳайдар, Обидинни ҳам мингаштириб оласан. Ахир, сен яшашинг керак, бўталоғим. Сен ўлмаслигинг керак. Нега йингит ёшда ўларкансан. Осмон ерга тўнгариллади-ку. Мен онангга нима дейман. «Кўзимнинг ўнгида Чавкарни ўзимизнинг оқ теракларимизга осинди. Кўзларим ўнгида», дейманми? «Қараб турдим. Мана шу кўзларим ҳаммасини кўрди», дейманми?.. Сени қара-я, Айтмат чавандозни ерга тириклай тикмоқчимисан, бўталоғим...» Чавандознинг қорамтир, улкан лаблари кулиб турарди. Бу эътиқод ва муҳаббат кулгиси эди. Бу кулги мардларнинг ўлими олдида уларнинг вужудига кўкдан қўйиллади. Фақат кўккина бундай мардона кулгини инъом қила олади.

Чавкарнинг боши қуйи солинди. Кўзларидаги ҳалқоб юзла-

рида из қолдириб, лабларига тушди. Халқоб шўр эди. Унинг онаси баъзан ана шундай шўртақкина қилиб айрон ичкизарди. Чавкар мириқиб сиқорар ва яна далага отиларди. Қўй-қўзиларнинг дўстона оғушида вояга етган бу йигитга кўз ёшлари онасини, ака-укаларини эсга солди. Ўшанда қирда бу қадар узоқ ушланишмаганда, ақалли ҳовлида ўйнаб қолганларида казакларнинг тажовузини қайтаришармиди? Уларни кейинча ўнлаб йиртқичларни дарахтга осганларидек, ҳовли этагидаги дарахтга қаққайгириб осиб қўйишармиди?.. Дақиқада хаёлидан кечаётган алғов-далғов фикрлар таъсиридан қутилмай қутилган даҳшатли ҳодиса рўй берди. Отаси сафни ёрди ва ўртага чиқиб келди.

– Мана, мен отасиман!

Даҳшатда қотиб қолган оломон туйқус кўтарилган довулдек чайқалди. Хотинларнинг «оҳ-воҳ»лари, эркакларнинг падоматомуз сўзлари қулоққа чалинди. Улар бу қадар ҳаяжонли воқеа қутилмаганда мутлақо бошқа томонга бурилишини куттишмаган, ҳали замон оғоч дорга тортилажак навқирон йигитга ачиниш билан боқиб туришарди. Айтмат чавандоз кўкрагини баланд кўтариб, майдон ўртасига юриб келди.

– Мана, мен отасиман! Болани қўйиб юбор!.. – деди у қалдираган товушда. Эркаклар йиғлаган чокдагина шундай товуш чиқарадилар. Бўғзига йиғи тўлган эркакларнинг овозида қалдирок бўлади.

Офицер, дарҳақиқат, буни кутмаганди. У шунчаки, қатл олдидан оломонни синамоқчи эди. Ахир, озмунча тилла ваъда қилиптими? Унинг назарида, албатта, бутун халқ жўровоз бўлади-да Айтмат чавандозни танийдим-ганимайдими, сота бошлайди. Унинг ақидаси шундай, чуқки ҳамма нарсани икки букиб ташлайдиган қудрат қўлида. У олтин, пул. Ким ҳам пулга сотилмайди? Аммо офицер воқсанинг бундай терс айланишини кутмаганди. Унинг рағи қув учди. «Наҳотки?». У кўзларига ишпонамасди. «Ўзи ҳам худо сийлаган одам экан», хаёлидан кечди ва қутилмаганда «Ушланглар уни!» деб фармон берди. Олти нафар аскар бирданига Айтмат чавандозга ташланди. Чавандоз Чавкарнинг норозилигини энди пайқади. «Ҳаҳ, боласи тушмагур-ей, бу итларнинг феълини қасқдан била қолди экан. Хуржунга томон қайтишнинг иложи йўқ. У ўзига яқинлашиб қолган казакнинг юз-кўзи аралаш мушт

солди ва халойнкқа юз буриб бақирди.

– Халойнк, боламни кутқаринглар!..

Казаклар кўпчилик эди. Мишгиқ кўндоғи бошига тушган Айт-мат қаттиқ қалқиб кетди ва гурсиллаб йиқилди.

Унинг қўл-оёғини боғлашган захот, офицерининг тахликали ва бир оз ҳадиксираган товуши янгради.

– Буйруқни бажаринг!

Ноғораларнинг кучли зириллаши остида аскарлар Чавқарни дор остига тортиб кетишди.

– Йўқ! – деди бор овозда Айтмат чавандоз ва ётган ерида деп-синиб, ўзини у ёндан-бу ёнга урди. Худди шу пайт шароқанда бўла бошлаган оломоннинг орқа томонидан отлар туёғининг қарсил-лаган ва кетма-кет мишгиқ садолари эшитилди. Суворийлар ўзини тўрт ёнга урган оломонни ёриб келишарди. Чавқарни дор ости-га тортиб бораётган аскарлар ўзларини ўнгламай оғоч остига қула-дилар, қолганлари химоя чорасини кўриб, ерга ётиб олишди. Ўқ нақ пешонасини ўгириб ташлаган офицер ер тишлагач, оломонга жон кирди, ёш-яланглар қўлга илинган нарса билан аскарлар ус-тига ёприлишди. Бу орада майдонга кириб келган Элхон ва унинг шериклари ота-бола асирларни отга мингаштириб, яшин тезлиги-да майдонни тарқ этишди.

Биринчи китоб тугади.

СҮНГГИ СЎЗ ҲҲРНИДА

2004 йилнинг Рамазониди (15октябр-14 ноябр) бошланган «Дор» китобининг биринчи қисми нари-бериси билан ўн беш-йи-гирма кунда ёзиб тугатилди ва деярли ҳамма воқеа-ҳодисалар тах-мин-тасаввурлар асосига қурилди. Фозилбек Отабек ўгли Қозисв-нини «Дукчи эшон воқеаси» китобини қарийб ёд олаёздим. Алина-зар Эгамназаровнинг «Сиз билган Дукчи эшон» китобини қайта-қайта мутолаа қилдим. Фозилбек Отабек ҳарчанд улуг пёснчининг жасорати ҳақида тўлиб-тошиб ёзмасин, бир лаҳза бўлсин кўз ўнгида кечаётган давр сиёсати, худосизларнинг аёвсиз қамчинини эъти-

бордан қочирмаган. Шу боисдан Дукчи эшонни қарийб қаллобга айлантирган ва унинг кароматларини оддий кўзбўямачиликдан бошқа нарса эмас, деган хулосага келган. Албатта, замон, давр ва шаронт нуқтаи назаридан Фозилбекни тушуниш мумкин, ammo тарих ҳақиқати ва адолат қонунин хурматли муаллифимизни кечирмайди. Муҳаммадали Собир ўғли – Дукчи эшон ҳеч қачон қаллоб бўлмаган. Худодан кўрқадиган одам ҳеч кимни алдамайди. Қаллоб одам халойиқни исёнга бошлай олмади ва ўзи ҳам қоматини тик тутиб дор остига боролмайди. Қаллоб эл ўртасида бу қадар эътиқод ва муҳаббатга сазовор бўлолмайди. Қаллоб элнинг улугларини ватан учун курашга даъват этмаган, бу даъватлардан кўриб, фақат қорнини қаппайтиришни ўйлаган элбошилар аслида қаллоб. Ана шу қаллоблар кейинча унинг номини қора тулроққа қоришди, тоғташди, туҳмат қилишди, эл ўртасидаги муҳаббатини юлқиб олмоқчи бўлишди, золимлар, келгиндилар, босқинчиларни улуглаб қасидалар, тарихлар ёзишди. Уни сазойи қилганлар, бурда-бурдалаб ташланган жисминини охир-оқибат саланглагиб осганларнинг қутқусига учиб, «демона», «мажнун», «жинни», «риёкор»га чиқардишлар. Шонрлар уни мазаммат қилиб шеърлар ва газаллар ёздилар, қозилар унинг «жинни»лиги ҳақида фатво чиқардишлар, уламолар «сўқир»ликда айбладилар. Фозилбек худди шу сиёсатнинг қурбони бўлди ва улуг халқ йўлбошчисини «оддий қаллоб»га айлантирди. Бутун диққат-эътиборини Чор подшолигини айблашга қаратган Фозилбек улугвор пири муршиддан шунчаки «Степан Разин» ясашига ҳаракат қилди. Алиназар Эгамназаровнинг рисоласи тарихий ҳужжатлар асосида ёзилган бўлиб, унда буюк исёнчининг шахсияти ҳақида деярли лом-ним дейилмаган. Муаллифининг ҳамма хулосалари тарихий санадларни қайд этишдан иборат ва умуман, Дукчи эшон кўзғолони ўйланмаган, стратегияси нуҷ ҳодиса эканлиги қайд этилган, холос. Қаҳрамонлар ишларининг оқибати ҳақида ўйласалар, сандалдан жилмаган бўлардилар. Қаҳрамонлар дор сиртмоғидан, кунда ва жодудан талвасага тушсалар, майдонга бел сириб чиқмаган бўлардилар. Умуман, тарихий далиллар билан ишловчи олимлар ўзлари билмаган ҳолда энг порлоқ сиймонинг ҳам юзига гард юктиришлари мумкин. Бу тарихий-маънавий жиҳатдан жуда катта оқибатларга олиб келади. Қарийб бутун бошли водийнинг, буёғи Қирғизия, Уйғуриягача

бўлган жуда катта мамлакатнинг пири муршиди, нимага ва кимга қўл кўтараётганини билиб, қурбонлик кундасига тик бора олмоққа журъат топа олган ва бу жасорати билан қудратли империянинг томирларини зирқиратган Дукчи эшоннинг ҳақиқий сиймоси ҳозиргача яратилмай келинаётгани мени қаттиқ изтиробга соларди. Сўнги юз йил ичида ўзбек халқи тарихида ўтган энг порлоқ қаҳрамонларнинг сиймосини яратиш юзасидан олиб борилган изланишлар ва уринишлар шу қадар арзимаски, бу қутлуғ майдонда деярли ҳеч бир иш қилинмаётганлиги тарих ва аждодлар олдидаги улкан гуноҳдир. Халқ ўзининг жонфидо фарзандларини билиши керак. Тарих беш-ўнта шоирнинг таржимаи ҳолидагина иборат эмас. Тарих чархини майли ҳалокат томон, майли, саодатга томон бўлсин олиб борган қаҳрамонларнинг ҳаёти ва кураши келажак авлоднинг ватанпарварлик, миллатсеварлик, фидоийлик, энг муҳими, комиллик йўлидаги тарбиясида катта рол ўйнайди. Бугун беш-ўнта шоир ва адиблардан бошқа кимми халқ қаҳрамони қилиб кўрсатяпмиз? Мадамнибек, Шермуҳаммадбек, Эргаш қурбоши, Иброҳимбек каби юзлаб ватанпарвар боболаримизнинг на адабий-бадний, на саҳнавий сиймосини ярата олганимизча йўқ. Аммо юз минглаб тиражда чоп этилаётган фаҳш ва зўравонлик ҳақидаги адабиётлар, суюқдан-суюқ ишқий саргузаштлар билан болаларнинг қонини қиздираётган артистчалар иштирокидаги фильмлар миллатни ҳеч қачон улуг гоялар, ўлмас қадриятлар руҳида тарбия қила олмаслигини билсак-да, оғзимизга мум солиб ўтиришдан нарига ўтолмаяпмиз. Сиз Тошкент кўчаларига назар ташланг, бу афишаларга қаранг: эртага болалар шулар руҳида ўсадими?.. Шулардан ибрат оладиларми? Шуларга сизгинадиларми? Ахир, бу олчоқ ва ботил қиёфалар бугун бало-қазодек ҳамма ёққа бостириб кириб келаяптилар-ку! Фақат кўча-кўйларга эмас, киз ва йигитларнинг юриш-туришларига қаранг, улар тутаётган дафтарларнинг муқовасига боқинг! Эртага манкурт ва ишратпарастлар, масхарабоз ва афсунгарлардангина иборат тўда миллат қаҳрамони, унинг «мехроб»и бўладими? Шуларга қараб «намоз» ўқиладими? Шуларни ота-боболаримиз эди, дейишадими? Авлодлар миллат «ҳезалак»лардангина иборат экан, деган хулосага келмайдими, унинг пок ва беғубор юзи шувут бўлмайдими?

Мен Андижон, ундан ўтиб Ўш вилояти Тошкентдан у қадар

олис бўлмаса-да, ташвишларни тарк этиб, чиқиб кетишга сира имкон топа олмайдим. Тарових намозларида ишимни фақат Рамазон ичида тугатишимни Яратгандан сўрай-сўрай, ниҳоят ойни ярим қилдим ва таққа тўхтадим. Кўз ўнгимда тахминий манзаралардан бошқа деярли ҳеч вако йўқ эди. Мен Аравон, Асака, Повқат, Кўнгарг, Кетмонтепа, Қорақўрғон, Миш-тепа каби кенг ва қишлоқларни ўзимча тасаввур қилардим. Маҳаллий қишлоқларимиз ўртасида от билан эшак орасидаги тафовут йўқлиги, балки улар бир шохдаги икки япроқдек бир-бирга жуда ўхшашлигини, қишлоқлар аксарият дарё соҳилларига, сувлоқларга, дала-даштларга, серайлов қир-адирларга, лалми ерларга тушишини билмайдиган ўзбек боласи йўқ. Ҳаммаси деярли бир хил: ҳовли четнда оёққа донмий суратда иллинаверадиган хас-хашақлар чилвири, том бошидаги похол гарамп ва бостирма, тезак қалашгириб ташланган сарой, ит қаласи, ялоқ коса, танбал товуклар катагию кибрли хўрозларнинг чашанларча кезинишлари, маърамоқдан томоқлари узайган бузоқлар, эшак қоқилган қозик атрофида думи билан чивил сурган хўтикчалар, қўшни ҳовлисида кекирдак чўзган кўшпақлар, ўйдим-чукурлар, пахса уйнинг деразасида ҳолсиз тебранган каштали парда, уй ичида тахмон, нақшни матолардан тикилган кўрпа ва кўрпачалар... Эшик остонасида челақ, қумғон, дорга осилган яктак ва шалварлар, четан кўрага ташланган от ва эшак анжомлари, умуман, тирик қишлоқ. Ана шу манзараларни кўз ўнгимга келтирдим-да, давом этавердим, аммо намоз маҳали нуқул ишимни хайрли якулланишини сўрай-сўрай биринчи қисмга нуқта қўйдим. Рамазон тугади. Муқаддас ой дуолари ижобат бўлдию атинги бир ой ўтар-ўтмай, Андижонга йўлим тушиди ва мен нақ Андижон қалъасидан икки юз-уч юз метр наридаги хонадонлардан бирида эдим. Бу ҳовли улкан дарахтлар ва кўп қаватли иморатлар ичида жойлашган бўлиб, Хаканд қишлоғи теналаридаги гингт заводининг соҳибни, янги Андижон бойларидан Абдувосит акага қарашни эди.

– Сиз «Дукчи эшон» кўчасидасиз, илгариги «Дружба» кўчаси, – деди қорача, ўрта бўйли, гайраги пчига сиғмайдиган бойвачча. Унинг кулча юзлари ловиллаб पिшаётган гингтни эсга солар, суҳбати ширин, одамгарчилиги баладд йигит эди. – Истасангиз, казаклар эшон дадани от аравада сазойи қилиб олиб келган жойлар-

ни ҳам кўрсатаман...

Хайратининг чеки йўқ эди. Кўз унгимдан қалъа дарвозалари олдидаги жазирама майдонда дарра билан саваланаётган кўзгончилар, қаторлаштириб тикиб ташланган дор оғочлари, саланглаб турган мурдалар, уввос солиб йиғлаётган халойиқ, казаклар, зобитлар ўта бошлади. Бойваччанинг суҳбат халтаси очилди.

– Эшон дадани биласизми?

– Ўқиганман, холос.

– Эшон даданинг кароматларидан гашириб берайми? Бир пуфлаганда гуриллатиб олов ёққанлар, одамларнинг кўнглидан кечган ўйларни сезиб-билиб турганлар... Қодиркули мингбоши эшон дадани тутиб берган. Мингбошининг тўртта хотини бўлган, тўрттовини ҳам бировлар илиб кетган... Муҳаммадалибойнинг эшитганмисиз? (Дукчи эшон даъватидан бош тортган Андижоннинг нуфузли бойларидан – М.)

Бойвачча Ашт томонлардан Андижонга от аравада туз ташиб келтириб, тирикчилик қилган қашшоқ Муҳаммадалининг йўл-йўлакай ҳазрати Хизрга дуч келгани, уни отига мингаштириб олгани, ҳазрати Хизр минган от қандай қилиб яшин тезлигида Андижонга етиб келгани ва ҳазрати Хизрнинг каромати билан хум тўла тузлар тиллага айланиб қолгани ҳақидаги ривоятларга чалғиб кетди.

– Буни билиб қолган синглиси қозига шикоят қилиб борибди, – давом этарди бойвачча. – Қозига: «Отамдан қолган хум-хум тилладан акам менинг тегишимни бермаяпти. Адолат қилиб, ҳақимни олиб берсангиз», дебди. Қозини ўз мулозимлари билан Муҳаммадалибойнинг кўрасига келиб, ертўлага тушиб кўрса, хумлар жаранг-журанг тиллалар билан эмас, йилтиллаган, намчил тузлар билан тўлдирилган экан. «Эҳ мияси айниган хотин!» деб қозини ертўладан чиқиб кетган экан... Муҳаммадалибойга гараз ниятли кимсалар назаридан яширинишига қодир мўъжизавий тиллаларига Андижон шаҳрида катта масжид қурдирган. Ҳозир ҳам бор...

Мен иш юзасидан «Дукчи эшон» кўчаси бўйлаб негадир ҳаргал тун маҳали ўтардим ва қорайиб турган қалъа деворларига ҳадик ва ҳайрат билан боқардим. Сафардошим Абдуманнобга Дукчи эшон тарихи билан қадрли ҳол шуну улланиб юрганимни айтганимдан сўнг, Марҳаматга йўл олдик. «Олдин Муҳаммад Юсуф-

ни зиёрат қиламиз», деди Абдуманноб. Юқорида айтганимиздек, «тиник кишлоқлар» оралаб Марҳамат – Мингтепага томон йўлга тушдик. Бу ерларда ҳам кишлоқлар одатдагидек кенг пахта далалари тугаган пушталардан бошланади. Кузак ҳамма ерда ўз қудратини намойиш қилаётган палла: далалар мовий ховур ичида кўпчийди, қора тортган гўзанояларнинг илдицига ёнишган хотинхалаж, бола-бақра, ёш-қари. Эгатлардан узилган гўзани елкасига орғиб четга ташиётган деҳқонлар, япроқларини шов-шув тўкиб юбориб, яланғоч танаси билан аёзга туш урган дов-дарахтлар, тиниклашиб қолган ариқ ва анҳор сувларининг ожиз шишираши, қора қарғаларнинг тантанавор оёқ олишлари, йўл четида совуқ қоғиб ичиними, қуртми соғиб ўтирган янги замон савдогарлари, йўл бўйида ўтган йўловчига мўлтайиб кўз тикиб ўтирган киракашлар, санғиб юрган бесоҳиб эшаклар, қора чопонга ўралиб, ўтган-кетганини кузатиб ўтирган мўйсафидлар, дуч келган ерга осиб ташланган маъноли шнорлар, ақли гаплар, сайловга чақирув варақалари ва ҳоказо. Кишлоқлар тобора ўз тусини ўзгартириб бораётгандек. Баъзи иморатлар шаҳардагилардан қолишмас, ориқ, бўйчан тераклар учини доғда қолдириб, кўкка томон тирмашган, унинг ёнбошида нафақахўр ва муаллимнинг ерга чўкиб бораётган кулбаси. Мархум шоир Муҳаммад Юсуфнинг Қовунчи дейилгучи кишлоғини топиш учун хийлагина одамларни безовта қилдик. Учраган муюлишда тўхтаб, шоирнинг кишлоғини сўрайвердик, одамлар ҳам эринмай қора чопонлари егини чўзиб, «хув буринлишгача бориб, ўннга қайриласиз... Ашатта...» деб қолаверипди. Ниҳоят атрофи ошпоқ деворлар билан ихоталанган, баланд дарвозали, катгакон қабристон ёнида тўхтадик. Қабристон деярли дов-дарахтсиз бўлгани учун яланғоч қабрлар ва уларнинг устидаги мрамар тошлар яққол кўзга ташланар, шоир дафни этилганидан сўнг хийла обод қилинганлиги шундоқ билиниб турарди. Шоирнинг қабристон этагидаги мазорига элгувчи тор асфалт йўлакча, унинг атрофига экилган гуллар ва куни кеча ўтказилган арча ниҳоллари зиёратчиларнинг доимий таширифидан гувоҳлик берарди. Куббалли доира айвон остидаги бюстан бокиб турган шоирнинг кўзлари қабристон дарвозасига қадалгандек, тик ёқали плашчи, текис таралган сочлари, тийрак нигоҳи, ориқ ва чўзинчок няғи. Бу ўша шоир эди. Давралар ва олқишлар, кўшиқлар ва тапташа-

ларни бошига кўтарган шоир. Хонадаларга ватан ҳақида кўшиқ айтишни ўргатган, энг солда ва ўтлиг кўшиқлари билан умумхалқ муҳаббатини қозонган Муҳаммад Юсуф. Бизнинг муносабатимиз бирмунча мураккаб эди. Каттакон халқнинг муҳаббатини қозона олган ва жуда эрта оламни тарк этган шоирнинг маъноли нигоҳларидан кўп нарсаларни уқиш мумкин. Ҳайкан остидаги бир шاپалоқ ерга экилган гуллар ҳам шоирнинг ўзига ўхшарди. Қабристон этагидаги уйдан чиқиб келган йигит айвон остидаги ўриндиққа ўтирди ва Қуръон тиловат қилди. «Шоирнинг юзларида ёмғир ва шамолларнинг асорати бор, артиб қўйиш керак», дедим мен йигитга. У қабристондан ҳокимнинг ўзи хабар олиб туришини, чироклар, асфалт йўл, девору дарвозалар шоир дафн этилганидан кейин ўрнатилганлиги, зиёратчилар ҳақида гапира-гапира бизни дарвозага довуру кузатиб борди. Қабристон этагида қолган шоирнинг нигоҳи ҳамон дарвозада эди. Мен шоир жуда этакка эмас, эҳтимол дарвоза қошига, ёхуд қабристоннинг ўртароқ қисмига дафн этилса бўлмасмиди?» деган ўйга бордим ва ўша заҳоти ичимда нимадир кескин рад этди. Шоирлар нойгақда бўлгани маъқулроқ...

Қовун полизларини аллақачон унутиб, пахтазорга айланган бўлса-да ҳамон Қовунчи бўлиб келаётган қишлоқнинг қоқ ўртасидаги беғуборгина анҳор бўйидаги шинам ва ғирт ўзбексона ҳовлида куюк кўнгишли шоирнинг мункиллаб қолган онаи зори яшарди. Каттакон мевали боғ, олд ва орқа деворларига жойдори чизма – нақшлар солинган уй, одми ва камгарона кулбалар. Мункайнб қолган, аммо юзлари фавқулодда тоза ва пурли аёл боласининг куйиб қўйгандек ўзи эди. Етмишдан ошиб қолган аёл қўллари титраб елкамиздан олиб, кўришган бўлди ва биргина назардан сўнг юзларини кенг гулли рўмол билан тўсди. Унинг овози шоирникидек хаста эди: қалдироқдек шеърлари минг-минглаб мухлислар юрагини ларзага солган шоир гоёт муңлиғ овозда шеър ўқирди. «Билмасам, бандадан бўлдим, Худоданми, боламдан айрилиб қолдим...» Онанинг қўллари титраб, оёқ олишлари оғир эди. Ўтиролмади. Кимдир уни эшикка довуру кузатиб борди. Биз жим эдик. Бундай аёлга далда ё таскин бериб бўладими? Назаримда, доврўгли Муҳаммад Юсуф ҳали замон кўчага – Хизр анҳорига чўмилгани чиққан шу кўйи қайтиб кирмагандек, она уни пойлаб остонада ўтирибди. Кун уззукун дунёнинг энг сўнгги модасида кийиниб

сахнага чиқадиган, боласининг тўпори, очик ва жонга яқин шеърларини ижро этадиган юлдузларни эшитмайди, нигоҳи кўчада, шу тобда кириб келиб қолиши мумкин бўлган Муҳаммадда! Қаҳрамон бўладими, пошшо ё шоир бўладими, бола она учун бола! Унга ҳайкал қўясизми, мазори устига мақбара кўтарасизми, бутун дунё кўчаларини унинг номи билан атайсизми – она учун бола – бола, бошқа ҳеч нарса эмас. Бизнинг юзимизга бир қургина маъносиз нигоҳ ташлаб, кўзларини яширган онанинг ҳолатидан мен шуни уқдим. Билмадим, балки бу фикрлар нодурустдир, лекин илк таассуротим шундай бўлди.

Назира қизи Нозима билан ўша ерда экан. Кўришдик. Мен «Муҳаммад Юсуф жамғармаси» ҳақида сўрадим. Назира шоирнинг ҳар ер-ҳар ерда руҳсатсиз чоп этилаётган китоблари, даромад кетидан куваётган нашриётларнинг уни юзсизларча талон-тарож қилаётгани, жамғарма учун оддий шкаф ва стол-стулларни ҳам катта машаққат билан келтирилгани, умуман, ишлар жуда оғирлик билан илгари жилаётгани ҳақида гапириб берди. Шерикларимиздан бири тўрт йилча бурун вафот этган атоқли тожик шоири Лойик Шерали ҳақида йигирмадан зиёд хотира китоби чоп этилгани ва икки йилдан иборат улкан куллийети нашр этилиб, ўқувчилар кўлига етиб боргани ҳақида гапираркан, ўн йилдан буён бир сатр шеъри чоп этилмаган буюк ўзбек шоири Шавкат Раҳмон ва яна ўнлаб марҳум истеъодлар ҳақида ҳалигача шапалоқдек китоб нашр қилинмагани, эҳтимол ҳатто ёзилганини афсус билан қайд этди. Ҳовлидаги яйдоқ дарахтларга қарадим. Мен шоир тириклигида бу ерларга келганим йўқ эди. Муҳаммад Юсуф юз йиллар яшаб беради, деб ўйлаган бўлсам керак, бундоқ юрак ёзиб суҳбатлашган ҳам эмасман. Абдуманноб шоирнинг чапани ростгўйлиги, ҳақиқатчилиги, ён-верида юрадиган «дўст»ларининг оқибати ҳақида қуюниб гапира кетди. Ҳовлидаги кенг мевали боғ хомуш эди. Уй-музейга мўлжаллаб қурила бошлаган сарғиш ғиштли шўрлик девор қаноти қайрилиб сувга тушган мусичадек мунгайиб турар, дарвоза ортидаги қўлбола расталарда ҳаёт қайнагандан қайнардди. Анҳорнинг тиниқ сувлари кузак осмонидек соф ва беғаш эди. «Хизробод» ариғи. «Нега Хизробод?» дедим шоирнинг болалик дўсти Таваккалга. «Бир вақтлар Хизр бува ариқнинг ўрнини таёғи билан қизиқ ўтган экан. Бу ариқ ўша издан пайдо бўлган. Муҳам-

маджон яланг оёқ сохил бўйлаб сайр қилар, кейин сувга тушиб, бир салқинланиб оларди ва уйга кириб кетарди. Чапанича қилиқлари бор эди... Анов мактабда саккизгача билла ўқиганмиз. Ҳозир мактаб унинг номида. Кичикроқ музейи ҳам бор...» Таваккал ўсиқ соқолларидан ийманганнамо мархум дўсти ҳақида ҳикоя қиларди.

1998 йил Дукчи эшон кўзғолонининг 100 йиллиги муносабати билан Муҳаммад Юсуфнинг дoston ёзиш нияти борлиги қулогимга чалинганди. Аммо билмадим, у бу ниятини амалга ошира олди-ми-йўқми. Нима бўлганда ҳам шоир архивини кўздан кечириб кетдик, хаёл қилдим мен. Дукчи эшоннинг ўша маълум ва машҳур суврати кўз ўнгимда намоён бўлди. Эллик ёшлар чамасидаги соч-соқоллари ўсган, пешонаси сертириш, оқ салла, оқ кўйлакли, гижимланиб кетган яктак кийган, тиззалари устида турган ёзиқ панжалари намоз ўқиб ўтирганини тасдиқлайди. Қўлларида кишан. Эпчил сувратчи уни айни намоз палласида сувратга олган. Ғамгин ва хаста нигоҳи хиёл ўнг томонга тикилган. Гижимланган юзларида умидсиз хотиржамлик, чуқур қайғу. Ўсиқ қора сочлари қулоқлари остидан буралиб кўриниб турибди, нигоҳлари киртайган, кенг бурни чўзинчоқ, ўсиқ мўйловлари қора ва қуюқ. Ҳа, Парвардигорнинг иродаси билан бахтли сувраткаш жонини ҳақ ва халқ йўлида қурбон қилган буюқ суфийнинг илоҳий онларини ана шундай тарихга муҳрлаб қўйган. Ажаб, Дукчи эшоннинг кўзларидаги маъни бюстдан боқиб турган шоир нигоҳидаги маънога эгиз, ҳатто чўзинчоқ бурни, юз тузилиши, ориклиги ҳам ўхшаб кетади...

– Аввал дадасини зиёрат қилдик. Биласиз-ку, Нозима дадаси билан гаплашади. Ҳеч кетгиси келмайди. Энди кеч тушиб қолди, қайтамиз...

Назиранинг бошидаги қора рўмол, парижон чехрасига уйкаш эди. У афтдан шоир юбилейдан сўнг яна фаромуш бўлиб, чала ярим ташлаб қўйилган уй-музей ва ҳали-ҳамон қулаб тушиши мумкин бўлган, устидан турли нақшлар солиб «пардоз берилган» шоирнинг онаси истиқомат қилаётган кулба ҳақида ўйлаётгандек эди. Чала ярим ҳолда ташлаб қўйилган девор (шоирнинг уй-музейи), ховли ортидаги Хизробод ариғи ва шоирнинг дарвозага қадалган кинояли нигоҳлари... Азаматлар, ўйладим мен, бу кулбада Дукчи эшон ва Чўлпондан кейин миллат номини қадок қўллари ва ориқ елкалари билан кўтариб турган шоир яшаганини

билишармикан? Ҳар зарра тупроғини, куйиб жизганаги чиққан халқнинг шўрли пешонасини, унинг бешик ва исприқларини, эр йиғитлари ва келинчакларини, бурнидан сув оққан болакайларини ким ундан ўтқариб куйлай олади? У Тошкентнинг зеб-зийнати эди. Бугун Қовунчидаги камтарона қабристон этагидаги қуббаси мон том остида ётгани билан у Ватан боласи эди!... Бутун Ўзбекистон унинг қўшиқлари билан нафас оляпти... Оббо, азаматларей, буларнинг тепасида пошшонинг ўзи турмаса, ҳеч иш қилишмайди, шеклиши, ўйлардим мен... Нигоҳим йўл-йўлакай тадбиркор ва фермерлар, савдогар ва бизнесменларнинг ертйишлаган кулбалар тепасидан боқиб турган арку қўрғонларига тушди. Оббо, азаматларей!..

Дукчи эшоннинг машҳур Мингтепа қишлоғига оёқ қўйганимизда аср намозининг вақти кириб қолган эди. Агар бордию Мингтепа шу бўлса, қадимий Мингтепадан асар ҳам қолмаганди. Бу росмана бозор иқтисоди ўзининг растаю дўкончалари, алвон чироқларию ялтир-юлтир афишалари билан кириб келаётган мундайроқ шаҳар эди. Фозилбек Отабек ўғли Қозиев таърифлаган кампиш бўйра ва йиғчилик билан шуғулланган Мингтепа бугун зўр бериб дўконда майда тадбиркорлик билан шуғуланарди. Тараққиёт, ўйлардим мен, ҳеч нарсани аяб ўтирмайди. Қалъалар ўрнида тепаликлар, қўрғонлардан ушалган деворлар, саройлардан қапалар қоларкан. Вақт аёвсиз қилч, дейди бадавнийлар. Фозилбек ёзади: «Мустабид Чор ҳукуматиининг Туркистондаги зулминни оширишга бир баҳона Йиқчи эшон ҳодисаси бўлди. Йиқчи эшон «Мингтепа» деган қишлоқлик, Мингтепа бўлса, Марғилон уездига қарашли бир қаря бўлиб, Йиқчи эшон ҳодисасидан кейин номи Чор ҳукумати томонидан «Марҳамат» номи билан ўзгартрилган эди. Мингтепа Андижон шаҳрининг жануб шарқи томонда обод бир қишлоқ бўлиб, 1200 жонга молик эди. 650 хотин-қиз, 550 эркак ва бола яшар эди. икки аминлик, 11 элик бошилик бир қишлоқ эди, атрофи билан 450 хоналик бор эди. Эли аксари ўзбек ҳам бир оз тожик ҳам кирғиз билан аралаш бўлиб, қўл ҳунарчилари гилам, шолча, қоп, кигиз, аркомчи ҳунарларига моҳир бўлиб, атрофида тўқай, кампиш кўп бўлгани учун бўйра, бордон тўқимоққа ҳам бошқалардан маъруф ва машҳурроқ эдилар. Кўп халқи дехқончилик ишига ҳаракат қилиб, бекорчилик вақтларида қўл ҳунарлари билан маш-

гул бўлар эдилар. Бунинг учун бошқа қишлоқ элидан тўқроқ эдилар. («Шарқ юлдузи» журнали, 1991 йил, №1. Фозилбек «Дукчи эшон воқеаси. 147-бет. Нашрга тайёрловчилар: Спрожиддин Ахмад, Улуғбек Долимов, Шухрат Ризасев).

Скин-аста қош қорайиб бораётгани учун кенг асфалт йўл ёқалаб шошиб бораётган кишини тўхтагиб, дабдурустдан «Эски Мингтепа қишлоғи қаерда?» деб сўрадик. Йўловчи даставвал бизга ҳайрон бўлиб бокди, кейин елка кисди-да «Хув, юқорида тепалар бор, ашатгадир-да...» деди. Абдуманноб мақсадимизни дангал айтди-қўйди. Йўловчи баттар таажжубланди ва «Бу ерлар «Русское село» деб аталган, «Мингтепа»ни билмадим...» деб йўлдан давом этди. Мен йўл бўйлаб тизилган иморатларга қарадим: Русское село... Шиферли томлари бир-бирига қўшилиб кетган уйлар. Эҳтимол Мингтепа буткул тўпга тутилгач, унинг ўрнига Русиянинг ичкарасидан олиб келинган «марҳаматисша» мужиклар учун махсус қурилган уйлар шулардир. Балки мана бу настьхам дарвозадан куни-кеча Дукчи эшонни сазойи қилган казакларнинг уруг-аймоқлари кириб-чиқиб юргандир. Бир-бирининг бўйига осилиб, бўкириб, кутириб, кескириб, жазаваси қўзиб ашулалар айтгандир, олис-олисларда қолиб кетган ва оқ қайишлари мастона чайқалган ўрмонзорларини ёд этиб, юм-юм йишлангандир, кузак сувлари сизиб оқаётган аригда маст-аласт думалагандир. Ким билсин? Кеч ҳам кириб қоляпти, кимдан сўраймиз?.. Қасрга борамиз?.. Кенг майдонда савлат тўкиб турган масжид олдидан тўхтадик. Чоршахил, икки қанотли нақшишкор дарвоза диққатимни тортди. Аср намозини ўқиш учун масжидга дохил бўлдик ва кенг таҳоратхонага тизиб ташланган оқиш алюмин обдастлардан бирини олиб, ташқаридаги иссиқ қозондан сув қуйиб таҳорат қилдик. Аср намозининг вақти ўтиб бормокда, одамлар аллақачон намозни ўқиб, тарқалишга улгурган эдилар. Намоздан сўнг, масжид ҳовлисига чиқиб, атрофни кўздан кечирдим. Масжид девори оша юз-юз эллик одимлар нарида дўнпайган яйдоқ тепалик кўзга ташланарди. Масжид саҳнида кичик гумбазли иморат. Уша атрофда юрган оппоқ, силлиқ юзли мулланамо йигитдан: «Дукчи эшоннинг масжиди шуми?» деб сўрадим. Йигит билмайман, дегандек бош чайқади. Худди шу пайтда калта, чўққи соқол, жиккак, яктакли киши бизга яқин келди ва: «Юринглар, мен сизларни халифа бувонинг

олдига олиб борамап. Ҳаммасини ўша киши билади», деб қолди. Биз кенг асфалт йўл бўйлаб ортга қайтиб, мовий дарвозали уй олдида тўхтадик. Йўл бошловчи Эргаш хожи ака ёпик кўш табақали темир дарвозанинг қўшимча эшигига андишамандлик билан бош суқди ва «Халифа буво! Ҳо, халифа буво!..» деб чақирди. Кўп ҳам кутдирмай ичкаридан оппоқ яктак-иштонли, соч-соқоллари қорга қориб олингандек, оқ-қизғиш юзлари ёниб турган мўйсафид чакқон ҳаракатлар билан чиқиб келди. Мўйсафиднинг мулойим кафтлари иссиқ эди. У бизни хуш кайфиятда ичкарига бошлади. Дарвозадан киришда, ўнг томондаги хонадан биғиллаб йиғлаётган боласини шошилиб олиб чиқаётган аёлга кўзим тушди. «Дам солаётган экан», деган хаёл кечди кўнглимдан. «Халал бердик. Бола бетоб шекилли...» Халифа бувонинг ердан ярим қулоч баланд тахта сўри ўрнатилган хонаси турли китоблар, тасбиҳ ва ёстиклар, муқаддас шаҳарларнинг суврати солинган сўзаналар, арабий битикли саҳифалардан иборат эди ва ихчамроқ масжид хонақоҳига ўхшарди. Халифа бувони тўрға ўтказиб, ўзимиз ёнига чўқдик. Бувонинг оппоқ қошлари ўсик, кўркам соқоллари оқ яктагини қоплаб турар, сариқ тақяси ёпшиб турган боши унинг фавқулудда донишмандлигидан гувоҳлик берарди. Дуодан сўнг, суҳбат тўғридан-тўғри Дукчи эшонга кўчди.

– Эшон ҳазратлари ҳол мақомига етган эдилар. Шунинг учун катта халқнинг муҳаббатини қозонгандилар. Лекин у кишига нозил бўлган илҳом аслида бошқа мақсадда эди. «Ғазот қилинг» деган илҳом ҳақиқатда бўлган, аммо бу ғазот нафсга қарши қаратилса мурод ҳосил бўларди. Қон тўкилмасди. Агар Дукчи эшон ҳазратлари комил мукаммал тариқат аҳли бўлганларида қурбон бўлмасдилар. Бу зот ғазот ҳақидаги илҳомни қуролли хуруж деб чалкашиб кетганлар. Ҳа, бизга ғазот фарз бўпти-да, деб одамларни кўчага бошлаб чиққанлар. Андижонга довури боришган, анчамунча қурбонлар ҳам берилган. Бу – нотўғри йўл. Ғазот тариқат аҳлида нафсга қарши бўлиши керак. У кишининг устозлари доим: «Сиз ҳолга етдингиз, аммо илмингиз камлик қилади, бир балони бошлаб қўймасангиз бўлди», дер эканлар.

– Султонхон тўрами? – сўрадим мен.

– Ҳа, ўша киши. Бу дунёда Худо ҳар кимни ҳар хил дин ва мазҳабда яратган. Насроний ҳам худо дейди, яхудий ҳам. Ҳеч кимга

тажовуз қилиш, уни ўлдириш буюрилмаган. Оллоҳнинг чизиб қўйган чизикларидан тажовуз қилиб бўлмайди. Ҳамиша сабр-таҳаммулга боғланиш керак. Кўриб турибсиз, Худо шошилмаяпти-ку...

Ҳаёлим бир қалқиб, роппа-роса юз йил нарига кўчиб тушди: «Улуғ, адолатли ва қаттиқ қаҳрли подшоҳи аъзамнинг сояи давлатида туриб яшагувчи фуқаролар хиёнат қилиб, исён чиқаришда улуғ император аъзамнинг душманларига галаба қилишга қодир эканлигидан андиша қилмай, Мингтепа қишлоғида тургувчи Муҳаммад Али эшон ўзига қарашли бир қанча одам билан подшоҳ хазратларига осий бўлиб, тиг кўтариб, Андижон казармасига хужум қилиб, 23 та қаҳрамон аскарни шахид қилди.

Бинобарин, бу исёни эшоннинг ўзига қарашли одамлари ва муридлари билан ҳукуматдорлар томонидан ушланиб, ҳарбий суд орқали ҳақиқат қилганида, айбларини иқро қилиб, ўз бўйинларига олдилар. Бинобарин, ҳарбий суд эшонни ва унинг муридлари бўлган ушбу беш кишини осиб ўлдирмакка ҳукм қилди. Ҳозирда бу ўлим жазоси бошқаларга ибрат бўлсун учун ижро қилинур...» (Фозилбек «Дукчи эшон воқеаси»).

Назаримда, халифа бувонинг сўнгги сўзлари энди Дукчи эшонга ҳам, Дукчи эшон ҳақида китоб ёзмоқни ният қилган ва бемаҳалда кириб келган меҳмонларга ҳам тааллуқли эди. «Ҳамма ишда матонат билан сабр қилиш керак». Бу тўғри гап. Аммо ҳар нечук сабрнинг ҳам чегараси бор. Биз баъзан ўзимизнинг тоғдек сабримиз билан сабрнинг ўзини ҳам чарчатиб юборамиз ва ҳалокат ёқасига келиб қолганимизни сезмаймиз. Бизнинг барча йўқотишларимиз эҳтимол ана шу тошдек сабримиз туфайлидир. Балки бошимизга тушган ва тушаётган кўргиликлар қўйдек ювошлигимиз ва ноқулай бўлса-да заҳматкаш бир махлуқнинг бардошидек бардошлилигимиз туфайлидир. Зотан, ҳамиша ва ҳар қачон, ҳатто тўғри йўлда бораётган бўлсак-да, устозларимиз, ота-оналаримиз эҳтиёт бўлишга, қоқиниб-турганиб юрмасликка, сўл-соққа кўз ташламасликка, тошдек сабр-таҳаммулли бўлишга, қаттиқни ҳам пуфлаб симиришга, дарёни кўрмай этик счмасликка, агар иблисга дарс берса-да ёши улуғларга, айниқса муаллимларга бўйинсунишга, шайтонвачча бўлса ҳам кичикни иззат қилишга, қўлни ҳамиша кўкрак қафасимизнинг пақ устида ушлаб туришга, бироз эгилиш-

га, бироз тилни тийишга, ҳамма вақт пойгакка чўкишга, бир юзимизга тарсаки тортсалар, иккинчи юзимизни ҳам тутиб беришга, отамизни ўлдирганга онамизни бериб юборишга, ўғрига ҳам қуллик қилишга, агар ғирт жохил бўлса-да ўздан катгани эҳтиром қилишга ўргатишган. Эҳтимол Дукчи эшонга ҳам худди бизга абадий етишмаган сабр етишмагандир. Пичоқ бориб часирлаб суякка тақалганда ҳам суфиёна хорлик билан сабр қилиш лозим эди балки. Майли, Туркистон бўлганича бўлиб ётаверсин, майли мужиклар истаганини қилсинлар, майли, масжидларни булғасинлар, Қуръонни ёқсинлар... Бесабр ва «қаллоб» Дукчи эшондан кейин буюк «сабр» яна қарийб 100 йилга чўзилди. Ҳатто пайгамбар Айюб алайҳиссалом қирқ йил сабр қилганлар. Туркистон ва туркистонликларнинг сабрига Яратганнинг ўзи ҳам тан бергани учун бу сабрнинг умрини ҳаддан зиёд узайтирган бўлса керак, деган шум ҳаёлга ҳам борасан киши. Шу бадбахт сабримиз туфайли куни кеча ота-боболаримиз – тўрт авлод, тўрт пушт, тўрт насаб, – энг аянчли хорликда кун кечирдилар, хўрландилар, оёқ остига ташландилар. Сабрга чақирган Худо масжидларингизни бузиб, сайисхона қилсалар ҳам сабр қишаверинглар, демаган. Сабрга чақирган Худо бир-бировингизнинг гўштингизни еб, қиришиб адо бўлгунча, сабр қилинглар, демаган. Сабрга чақирган Худо оғзингиздаги нонингизни тортиб олиб, уйингизнинг тўрига бостириб кириб олсалар ҳам сабр қилинглар, демаган. Сабрга чақирган Худо отангни ўлдирганга онангни бер, демаган. Сабрга чақирган Худо бир тоифа мудом ишратда яшасин, бир тоифа хачир меҳнати билан ўтсин, демаган. Аёлларингиз ва қизларингиз пахта далаларида чириб кетса-да сабр қилинглар, демаган... Ўғрилар сийланиб, ҳаромхўрлар тўрга чиқиб, мангу роҳат қилсалар-да «сабрнинг тағи – сара олтин», деб ўтираверинглар демаган...

– Йўл бўйидаги масжид Дукчи эшон қурдирган масжид эмасми? – дедим ширин ва салмоқдор суҳбатга шўнғинган Халифа бувога.

– Йўқ, ҳазрат Оппоқхўжамнинг қадамжоларига тушган бу масжид кейинчалик қурилган.

– Дукчи эшоннинг масжидлари қаерда? Ўша машҳур минорали масжид?..

– Ҳа, у йўқ бўлиб кетган...

Халифа буво ўта назокат билан сўзлар, афтидан тариқат мактабини ўтаган, пир кўрган ва ўзи ҳам бу йўлда собит одам эди. Фикрини сўнгигача ифодаламас, гўё қолганини ўзингиз фахмлаб оларсиз, дегандек чиройли жилмайиб кўярди. Мен бу ерларда Дукчи эшон ҳақида одамлар деярли ҳеч нарса билмаслигига, ёхуд билганларини ҳам ошқора айтмасликларига иқрор бўлдим. Кўзголондан кейин Чор мустабидлари олиб борган тухмат ва қоралаш сиёсатининг губорлари ҳали яшаб турарди. Одамлар, гўё қулогига фаришталар «нафсинг билан газот қил», деб шивирлаган буюк исёнкорни ҳамон йўлдан адашган деб ўйлашар, афтидан унинг хотираси, тарихи, ҳаёт йўли ҳамон сирлилигича қолиб кетмоқда эди. Халифа буво бу ерларнинг обрўли кишиси, ҳамма унинг оғзига қарайди. Агар ҳатто у ҳам Дукчи эшонни «илмсиз эди», деб турса ва бугун пешонамизга офтоб тегиб, мустақил бўлганимиздан кейин ҳам буюк шаҳид бобомизнинг тарихий жасоратини арзимаган тўполонга йўйса, оддий одамлар нима деб ўйларкин, деган ҳаёлга бордим. Ҳа, бўйиндаги бўйинтирикни юлиб олиб, итқитиб ташлаш оғир кечади. Бир асрдан зиёд давом этган таҳлика ва таҳдид сиёсати ҳали узоқ вақтлар одамларимизни гоҳ тилдандан, гоҳ дилдандан олаверади. Начора. Ҳамма нарсани вақт даволайди, дейдилар-ку.

– Шом намозидан кейин бизга жавоб беринг, – дедим Халифа бувога.

– Энди ҳеч қаерга кетмайсизлар. Бугун шу ерда меҳмон бўласизлар, гаплашиб ётамиз.

– Бормасак бўлмайди. Бошқа юмушларимиз ҳам бор.

Бир зумда таом сузиб келтирилди. Насиба олдик. Халифа буво:

– Агар қолмайдиган бўлсанглар, шомни масжидда ўқиганларинг маъқул, – деди бизни дуо қиларкан.

Эргаш ҳожи ака билан масжидга қайтдик. Намоздан сўнг масжид имомни бизни ўз ҳужрасига таклиф қилди. Ўрта бўйлик, юзлари тоза, мадраса кўрган бу йигит биз билан танишгач, гап яна Дукчи эшонга келиб тақалди.

– Яқинда Япониядан бир ёзувчи келди. Дукчи эшон ҳақида китоб ёзаётган экан. Ўша замондан қолган ягона ёдгорлик – бир вайрона деворни олиб бориб кўрсатдим. Суратга тушдик. Кито-бим чиқса юбораман, деб кетди, – сўзини тугатди имом...

Ҳа, бировлар келиб Дукчи эшондан қолган бир вайрона деворнинг ушогини ҳам тавоб қиладилар. Биз эса Мингтепада туриб, Мингтепа қаерда эканини ҳам билмаймиз ва анграйган куйи агрофга хавотир билан кўз ташлаб, бошимизни сарак-сарак қилемиз: «Қуриб кетмагур, Дукчи эшонни сўраб юрибди, бир балони бошлаб қўймасин тагин...»

*14 - 21 декабр, 2004 йил.
Тошкент-Андижон-Булоқбоши-
Хўжаобод-Балиқчи-Марҳамат-Асака.*

СҮНГГИ ДАРВИШ

Шеърӣ-насрӣ қисса

МУҚАДДИМА ҲҲНИДА

Бунинг нима эканини ўзим ҳам билмайман. Тошкентга энди келган кезларимэди. Асосан, яхудий қавмига мансуб аҳоли яшайдиган шаҳарнинг марказидаги эман дарахтлари оғир соя солган ва бу совуқ манзара ҳеч ҳачон ватанимизнинг иссиқ сувратига келишмаган, алмойи-алжойи исмлардан белига зуннор таққан, майхуру майфурушлар танда кўйган кўчада ўз даври учун хийла обрўли гиштин уйда ижарада туришимга тўғри келди. Мен ҳаётимнинг босириқ тушдек даҳшатли «тамга»сига айланган бу хонадонда ҳали норасида болаларим ва хотиним билан бошимиздан кечирган савдолар хусусида ҳали чоп этилмаган бир китобимда хийла батафсил ҳикоя қилганман. Худди ўша пайтда балки ҳаётимда илк бор инсон тубанлигининг чек-чегарасиз имкониятлари нималарга қодир экани, умуман, бу хилқат йўлдан чалғиса, ўз бошига ва атроф-теварақдагиларнинг бошига нечоғли улкан мусибатлар келтириши ҳақида ўйлашга мажбур бўлдим. Эшикдан кўчага оёқ кўйган захотинг бошинг билан ҳаромга тўқинсанг, ичкари кирсанг-да яна ҳаромга дуч келсанг, атрофингдагилар қарийб ҳамиша «нон» қидириб юрган бўлса ва улар ҳеч қачон шундан бошқани ўйламаса ва ўзинг ҳам ниҳоят ана шу «нон»дан ўзгага муҳтож бўлмасанг ва у охир-оқибат ҳамма улуг ва пок ҳаёлларингни бу «нон»барбод қилса. Тинимсиз ўқиб-ўрганган китобларингдаги улуг ҳақиқатлар бир парча ноннинг қошида сафсатага айланса, сен сиғинган, эхтиром қилиб бошингга кўтармоқчи бўлган одамлар ҳам унинг оёқлари остида эмак-лаб юрганини кўриб турсанг... Дунёга ўт кўйган гўзаллар нон соҳибларининг остонасига илоҳий сочларини сочиб ташласа, паҳлавонлар нони бутунларнинг эҳсонига кўз тикса, худонинг хос ҳудайчилари – шоирлар нондорларнинг итини сизлаб шеърлар ёзса...

Бу ҳодисларни яшаш учун жонни қийнаб, азизлар қалби-

ни ўртаб мусофир бўлишим керак эди, шекилли. Албатта, бу ҳам Худонинг ёзмиши.

Эман дарахтларининг огир сояси остида мен нима ёзаётганимни билмаган ҳолда ушбу битикларни қоғозга тушира бошладим. Чумоли изидан-да нозикроқ ҳарфларда ёзилган бу битиклар орадан ўн олти йил ўтиб ниҳоят саргайди. Мен уларга аҳён-аҳён кўз ташласам-да, деярли эътибор бермадим. Тўғрироғи, шакл жиҳатидан Евтушенконинг қандайдир достонларини эсга солувчи бу битиклар фикрнинг тизгинсизлиги, сўзларнинг ҳаддан зиёд ялтироклиги билан ўзимга асло ёқмасди. Мен унинг баҳридан ўтишга қарор қилдим. Аммо ҳар гал бувимнинг астарсиз қора нимчасидек қадрдон қоғозларимни тилла қидириб юрган девонадек титкилай бошлаганимда, чумоли изли ушбу қўлёзма от туёғи остидан чиқиб қолган товушқондек кўлимга илакишаверарди. Ногоҳ, агар бордию ўлиб-нетиб қолсам буни биров ўқий олармикин деган бадбин ўй ҳаёлимда чақин чақди. Болалар ёлпи лотинлашиб олган, боз устига «чумоли оёқларининг изи» шу қадар тартибсиз эдики, мен қўлёзма титкилаётган Довуднинг тиришган пешонасини аён тасаввур қилдим. «Дадамнинг саводи бўлганми?..»

Ҳар окшом ишдан қайтгач, чорпахил уйнинг қоқ ўртасига ўрнатилган стол юзидаги қоғозларга ташланардим. Фикримдан нима кечиб, тилимга нима илинса тўхтовсиз ёзавердим. Бир нарсадан курук қоладигандек негадир тезда тугатишим керак эди гўё. Нима эди? Илҳомми? Менда ҳеч қачон «муташоир»лар айтганидек сирли илҳом содир бўлмаган. Дарвоқе, илҳом ҳам ўз қадрини билган, қорни-эгин бут, ўгил-қизидан тинчиган, бир эшакка юк бўлгилик мукофот соҳиби, ёхуд кишлоғидаги тўкилиб адо бўлган ва ҳамон йиртиқ ковуш кийган болалар тезак юқи орттириб, бужмайган халталарда «савол» чиқарадиган мактабнинг тўртта райҳон қилаи беш-олтита номозшомгул рангсиз ва ҳолсиз мўнғайиб турган ҳовлисига «хаёлча» тош ҳайкали ўрнатилган адибу удаболарда рўй берса, ажаб эмас. Кейинчалик улар орасида яшаб, қанийди қаламнинг ҳам ўз тангриси бўлсаю бу қаламкашларнинг ҳам ўз жаҳаннамини барпо этса, деб орзу қилганман. Аммо гап бу ху-

сусда эмас.

Темир танли шўрога путур кетган замонлар эди. Бугун ўша мудхиш даврлар ҳақида ёзаётганлар унинг маънавий-руҳий оқибатлари хусусида камдан-кам хотирлайдилар. Ҳатто жиноятчилар ҳам ўз ватанида жазони ўтолмаганлари, болалар боғчаси қурилишига ҳам, албатта, Кремлдан «фотиҳа» олиш лозимлиги, ҳар бир олган нафасимиз, ташлаган қадамимиз ўлчовли экани, туғилаётган болаларимизнинг ному насаби, аёлларимизнинг бачадонидаги ҳомидаларигача ҳисоб ва назорат остида бўлганлиги хусусида камдан-кам эслаймиз. Дунёда жуда кўп халқлар мустамлака асоратини бошдан кечирганлар, аммо ҳеч бир халқ шўролардек мустабид тузум ваҳшатини яшаган эмас. Инсоният тарихида биринчи бўлиб Яратган Холиқни расман инкор қилган тузум ҳам шу эди. Ўғри ва қароқчилар ялпи салтанат соҳиби бўлган тузум ҳам шу эди. Масжид ва калисодек муқаддасларни қамокхона ва итхонага айлантирган ҳам шу эди. Умуман, одамзот ҳали бу тузум ва унинг асоратлари ҳақида жиддий ўйлаб кўрмоғи керак бўлади. Одам яна қачондир худди шундай тузоқ домига илинмаслиги учун янада хушёрроқ, янада ақллироқ, энг бирламчи янада инсонроқ бўлмоғи лозим.

Муаллиф.

«Ўлмасингиздан бурун ўлингиз!»
Ҳадисдан.

«Шарқ – бу нозик масала...»
Ҳақоратдан.

Ўрта Ер денгизиданми, Шимолий Баҳрларданми тугилган ба-
лиқларни узоқ вақт ўзида сақлаган ва қандайдир ширакайф одам-
нинг ўкчаси абжағини чиқарган консерва қутилари, бир пойини
бесоҳиб кучуқлар тортқилаб, иккинчи бир пойини мушуқлар ўғир-
лаб келтирган латча бошмоқлар, аёллар оламининг аслида жуда
сирли ва нозик минтақаларини пинҳон тугувчи, дарҳақиқат, ҳаде-
ганда кўзга ташланавермайдиган ич кийимлари, аллақасдан аҳён-
аҳёнда ўрмалаб қолувчи шилдироқ сувларининг йўлига ғов бўлган
энсизгина бетон ўзан ёқасида ўсиб ётган эман дарахтларининг ай-
римлари аллақачонлар чириган эди. Бу пўсган дарахтлар уларга
бақамти ўсаётган нисбатан ёш дарахтлар орасида қабристондаги
шип-шийдам хочларни, жиллақурса, йигитларга киргин келгандек,
эрга чиқолмай қолган узун бўйли, кўзлари чуқур ва таъсирчан қари
қизларни эсга соларди. Мен ҳар гал ана шу сўхтаси совуқ дарахт-
ларга назар ташларканман, болалигимдаги бир воқеа ёдимга туш-
веради.

Қари бир эшакнинг яғир сағриси
Бир тутам кул ранг тук қолдириб кетган
Бужур тол танасин ковақларида
Чумоли инидан, латта-путтадан,
Қотган нон, адашиб кириб қолган тош,
Боринги, чуруган пўстлоқдан бошқа
Нима ҳам бўлиши мумкин?
Ўша тол остида яна эҳтимол
Бир бева қанжиқнинг шум болалари,
Яккаю ягона бирор кампирнинг

Яккаю ягона курк мокиёни,
 Шохларин шох каби эгри тарғилнинг
 Чириган арқони ё бирор ковуш,
 Хулласки, бир талай қакур-кукурлар
 Бўлиши кимни ҳам ҳайратга солар?
 Ва лекин ўша тол, ўша бадбахт тол
 Бағрида эртақлар китобин йиртиб,
 Энг ботир йигитни, дейлик, захарлаб,
 Чўлтоқ супургисин тескари миниб,
 Чиқиб келган ёвуз жодугар кампир
 Яшашин эшитиб қолсангиз, унда.
 Эҳтимол у қадар ажабланмассиз.
 Ва фақат бу чурук ва бадбуруш тол
 (Иблис ва инс-жинлар яшаётган тол)
 Наздидан ҳеч қачон ўта кўрмайсиз.
 Айниқса, тунда...
 Ва лекин ўша тол, ўша мудхши тол
 Пўстлоғи ичида на қурт-кумурска,
 На шлон, на чаён ва на жодугар,
 Бағоят зиёли одам яшаса,
 Зиёли одам!..
 Ва бунинг устига,
 Бошида шляпа, эғнида костюм,
 Қўлида (у, ахир, ўғри эмас-ку)
 Қоп-қора тўртбурчак оҳорли портфель,
 Билмадим, ақлдан озмайди ким ҳам?
 Демак, сиз ақлдан озмайсиз, чунки,
 Сизнингча, худди шу гаиларни айтган,
 Ё ақли ноқис, ё кип-қизил овсар,
 Ё ҳаддин билмаган бир сафсатабоз.
 Демак, мен ёлғончи!
 Начора, бўлмаса, буёгин тингланг.
 Ўша тол, бадбахт ва бахтиқаро тол
 Пўстлоғи ичида яшаган одам, –
 Зиёли, шляпа, нимча, костюмли,
 Портфелли, ҳа, худди ўша зиёли,
 На қурту кумурска, на курк мокиён,

На шохдор таргилнинг чурук арқони,
На чўлтоқ супурги минган ялмоғиз,
Колхоз раисининг мовини эди...

Бетон ўзаннинг илмиллик ва арзанда суви шаҳарнинг Жайхундарёси эди. Эскирган ва увадаси чиқиб кетган бўлса-да шаҳарликлар рўзгорининг анчайин ашёларидан тортиб, бир пайт мода бўлган сервикор либосларига ача оқизиб юрадиган бу «дарё»да ғалатли бир такаббурлик ҳам йўқ эмасди. Нимасини айтасиз, Атлантика балиги консерваси ва қандайдир сигара қутилари, финжон синиги ва ажнабий бошмоқлар, аёлларнинг ҳалигипндай либосию, «Оқ лайлак»нинг ҳашамдор шишаларига ача унинг бағрида бўлсаю, у гердаймай, тангри қарғиши урган хайбатли тоғлар бағрида чаккаси шиллиниб, бурда-бурда бўлиб, минг азобу азият билан оққан дарбадар дарёлар гердайсинми?

Дарвоқе, эман. Томирлари бетон лабларидан туртиб чиққан ва такаббур оқимга хийла рахна солган бу дарахтларнинг аксарияти, юқорида айтганимдек, чиринган эди. Аммо улар шу қадар баланд эдики, баъзан шундоқ юксакликка кўтарила олган дарахт ногаҳон ичдан зил кетиб, шафқатсизларча чириб қолганига ишонгинг келмайди. Бейхитёр, у чурук ҳолда ўтқазилиб, ўша аҳволда ўсмаганмикин, деган хавотирга борасан. Наҳотки, чурук дарахт ҳам ўсадими, овсар, деб тасалли берасан ўзингга. У ҳолда нега улар – чурук дарахтлар бу ўртада сон-саноксиз? Нега уларнинг ёнида ўсаётган дарахтлар чиримаган? Ҳайтовур, бунисини биз билмадик. Эҳтимол ўша дарахтларга ёши бақамти одамлар билар. Эҳтимол...

...Колхоз раисининг муовини!!!
Дарвоқе, шундай бир афсона ҳам бор.
Қандайдир файласуф қадим замонда,
Ақлига чексизлик тор келиб қолгач,
Муъжаз бир бочкада яшаган эмиш.
Файласуф Яссавий эмас ҳарқалай.
Бочканинг ё ўша чиллаҳонанинг
Қандайдир дарахтдан фарқи бор, зеро,
Колхознинг зиёли ўша муовини

Умрида ақалли бирор марта ҳам
Эшитган эмасди бочка ҳақида.
Яссавий номини зиёли муовин
Камида «бомба» деб англлар аслида.
Ашаддий душманлар – Николой II,
Мустафо Чўқай ва шуларга ўхшап,
Энг қаттол ёвлардан кам билмас эди.
Шунинг учун хўжалик йигинларида,
Фермада, мактабда, чойхоналарда
Ва ҳатто болалар боқчасида ҳам,
Тарихий мавзуда ваъз этар экан,
Замонлар қачондир дафн этиб бўлган
Николой II ни ками ўн карра,
Яссавий «муртад»ни ўн саккиз марта
Кўмиб ташлар эди очик гўрларга.
Муовиннинг қиличдек чўрт кесар тили
Мойдек кесар эди «душман» сўзини.
«Душман» деб бошлаган маърузасини
«Душман» деб тугатар эди, албатта.
Ва зийрак қулоқлар эшитишича,
Чурук тол бағрида яшовчи муовин
Айни киш чилласи шохларга қўнган
Сайроқи зоғларни (аксига олиб,
Зоғларнинг барчаси қоп-қора эмпш)
«Душман» деб ҳақорат қилганмиш қаттиқ.
Шундан сўнг сайроқи қоп-қора (!) зоғлар
Чурук тол шохига қўнмасмиш сира.
Эшитган қулоқлар буни ҳолва дер.
Антиқа бир ҳолни кўрганмиш улар.
Кунлардан бир куни зиёли муовин
Чурук тол бағрида уйқуга кетган.
Ногаҳон ярим тун бутун маҳалла
Даҳшатли фарёддан оёққа қалққан.
Муовин додларкан дарахт ичида
Тарсиллаб кўчаркан бужур пўстлоқлар,
Чайқалиб, ғичирлаб инграркан дарахт,
Потирлаб учаркан қандайдир қушлар,

Итлар ҳам барчаси суюк ютгандек,
Гарамлар остига яширнган экан.
Бечора муовин, зиёли муовин
«Душман» деб додларкан жоши чиққудек.
«Душман» деб сўкаркан аллакимларни.
«Душман» деб тепаркан ҳадеб дарахтни.
Сўнг маълум бўлдики, муовин бечора
Жуда кеч ухлаган ва галстуги
Бўйнига чирмалган. Худди ўша пайт
Чирмалган галстуги ичига кирган
Кумурсқа оёғи бироз лат еган.
Кумурсқа аламдан шўрлик муовиннинг
Мулойим бўйнидан қаттиқ чимдиган
Ва доду фарёдга парво ҳам қилмай
Чирмалган галстук ичидан чиқиб,
Муовиннинг энгаги, қулоғи оша,
Яркироқ қалласи томон йўл солган.
Қарийб девоиа бўлаёзган муовин
Бақириб кўлларин силкиган маҳал
Кумурсқа сирғалиб қошига тушган.
У ерда бир лаҳза илиниб тургач,
Бурнига сакраган!
Чунки, тонг саҳарда ўша қулоқлар
Муовиннинг бурнини танишолмаган.
Эшитган қулоқнинг бири тап торгмай,
«Бурни ит тилига ўхшарди», деган.
Бирови: «Йўқ, итнинг тили ним қизғин,
Кўпроқ мол тилига ўхшаш...» в. х. к.

Бетон ўзандан юқорида асфальт йўл бўйидаги махсус магазин деворига спиртли ичимликлар истеъмол қилувчиларни оғоҳланттирувчи, оғир қайғу билан ёзилган варақаларнинг чақирғу таваллосига ҳеч ким қулоқ солмасди. Янги қонда бўйича, соат иккидан кейин хизматга киришадиган махсус дўкон эниги оғонасидан бошланган сўнгсиз қатор асфальт кўчани кесиб, бетон ўзан бўйлаб эллик-олтмиш одим наридаги муюлишга боради-да, муюлишнинг ўзи билан ўнга бурилади, шундан сўнг яна юз - икки юз одимлик тор

кўча бўйлаб чўзилади ва бир пайтлар район санитария-эпидемия станциясининг бош врачлари бўлган, пенсияга чиққач, остона олдидаги ўриндикни ҳеч кимга кўзи қиймай кун-уззукун ўша ерда ўтирадиган бева кампир Маша холанинг худди шу ўриндиги билан тугайди. Навбатда турганларнинг айримлари токи олдинги қатордагилар дўконга томон ёки ўзларининг айтишларинча, дўконга қарши ҳужумга ўтишгунга довр кампир билан валаклашади, кулишади, тамаки тортишади.

– Қария, қарияпмиз! – гап бошлайди бир тутам соқоли қизғиш, паст бўйли, ориқ киши.

– Ҳалиям ўлмаганингда ҳайронман, – жавоб беради кампир.

– Мана шу лаънати бўлмаганда аллақачон ўлган бўлардим, – дейди паст бўйли киши яғир костюми остига ишора қилиб...

Бирок, дарҳақиқат, муовиннинг бурни

На сигир тилига, на ит тилига,

Хўрознинг тилига айланган эди.

Туртиб чиққан эди бурун жонивар

Хўрознинг япаски нишдор тилидек.

Ох, ўша даҳшатли, таҳликали тун!

Муовин ўзининг қарғиши урган,

Чуруган, даҳшатли тол гирд-атрофини

Иҳота қилишга қаттиқ киришди.

Дастлаб у колхознинг омборидаги

Қарагай чўпларин текшириб кўрди.

Қарагай чўнидан кўнгли тўлмагач,

Ишончли одамлар кенгаши билан

Темирчи дўстига маслаҳат солди.

Кўп ўтмай жин чалган тол атрофини

Темир панжаралар чирмаб ташлади.

Темир панжаралар спаргаликлар

Найзаси учидай тўғдор, мустаҳкам.

Накшинкор дарвоза устида қалин

Тунука ва унда шундай битиклар:

«Соат 19.00 дан кейин бу ерга кириш қатъиян манъ қилинади. Панжара атрофида болаларнинг

ўйнаши, сигир ва улоқларнинг ўтлаши,

товуқларнинг тентирашига йўл кўйган шахслардан

190 сўм миқдорида жарима ўндирилади.
 Тунда бу панажара атрофида юрган одамлар,
 айниқса, итлар жавобгарликка торгилади.
 Бордию ўша одамлар спиртли ичимликлар
 истеъмол қилган бўлсалар, бундай шахслар
 устидан жиноий нш қўзғатилади..
 Фалон орденли Писмадон колхоз муовини. Имзо».

Ва эълон остида темир юлдузча.
 Худди шу тундаги можародан сўнг
 Муовиннинг обрўйи ошди ўн чандон.
 У энди сигирлар мўлаб қўзғалган,
 Хўрозлар қичқирган намхуш тонларда
 Қатқалоқ пўстлоқлар остидан чиқиб,
 Оҳиста кезади дарахт атрофини.
 Осуда, салобат барқ урган, мрамар
 Табоқдек бичими келишган юзи
 Балиқ танасидек ёғду таратар.
 Қабоғи ва қалин қошларин ёриб,
 Ер ўйиб, ёрукқа чиққан сичқондек
 Кўзлари дунёда жами нарсани
 Албатта, кўриши ва мумкин бўлса,
 Тутипи, бордию иложин қилса,
 Кемириб, мазасин тотиб кўриши
 Лозимдек синовчан тикилар доим.
 У оғир қадамлар ташлаб кезаркан
 Қишлоқнинг чанг-тўзон кўчаларини,
 Айниқса, кумурсқа чаққа.ч, ўзини,
 Бугун бир шаҳарни култ ютган девнинг
 Калласин шарт кесиб шоҳга келтирган
 Қайси бир паҳлавон каби тугарди.
 Начора, нечора, бечора муовин!
 Ва лекин қишлоқда... Муовин ҳеч вақт
 Қишлоқдек даҳшатли жонни кўрмаган,
 Шу боис саҳтиён жилдик кундалик
 Дафтарнинг уч юзу олтинчи бети
 Қуйидаги қайд билан тугаган эди:

«Бу қишлоқ, (туркий лаҳжада «қишлов») тахминимча, XIV ас-

рнинг охири, XV асрнинг бошларида Темур томонидан империянинг чекка ерларидаги оммани назорат қилиб туриш учун юборилган ва амирнинг болалик дўсти саркарда Қоратегин (айтишларича, Темур ҳали қароқчилик қилиб юрган кезларида оёқ ва қўлидан – чап ёки ўнглигини билолмадим – қаттиқ жароҳатланган, ўшанда Қоратегин Темурни олгмиш фарсах масофадан отга ўнгариб, самарқандлик машхур табиб хузурига келтирган. Ниҳоятда уста шикастбанд суяк синиқларини жой-жойига ўрнатиб боғлагач, «Темурланг» деб ном чиқарган Темур ўн икки куннинг ичида оёққа турган ва ўн учинчи кундаёқ Ирокданми, Фарангданми йўл олган карвонни талаб, одамларни битта қўймай қиличдан ўтқарган. Ана шу воқеалардан сўнг Темурланг Қоратегинни ўзининг энг содиқ жигаридан ҳам устун кўриб суйган. Яна айтишларича, Темурланг Қоратегин ҳали аллақабёқларга ном-нишонсиз йўқ бўлиб кетмасдан (эхтимол Темурлангга хиёнат қилганидан сўнг) буруноқ унинг шарафига туркистонлик ашаддий мутаассиб Аҳмад Яссавийнинг мақбарасидан-да мухташамроқ мақбара қурдирган экан. Қаерда? Бунисини билолмадим. Яна, айтишларича, ўша қаердалиги номаълум мақбара кейинчалик, (XVI асрда савафийлар томонидан кун-паякун қилиб ташланган...) бунёд этилган. Қишлоқ ёки қишлоқ одамлари ўша пайтлар ёшасига саводсиз бўлишган. Бунинг устига оммавий дехқончилик ва чорва билан шугулланишган. Улар учун ёруғ дунёда (албатта, ўша пайтда ва қисман ҳозир ҳам) масжиддан ва мадрасадан муқаддасроқ макон мавжуд бўлмаган. Маърифат ва маданият бобида улар ўзларининг эътиқодди ҳақидаги қандайдир бегона (менимча, қадимий Хоразм, санскрит ёки араб) тилида битилган китобдан ташқари ҳеч қандай маълумотга эга бўлмаганлар. Жаҳолат, хурофот, бидъат ва яна жаҳолат. Айтишларича, Қоратегин томонидан қурдирилган ана шу биргина қишлоқдаги олгита мадрасада (30-йилларда бу мадрасаларнинг пикети колхоз омборхонасига, қолган тўртгаси фермага айлангирилган. Кейинги йилларда эса, айтарли пойдеворидан ҳам асар қолмаган) гирт хурофий билимлар билан бир қаторда, ашаддий мутаассиблар Яссавий, Румий, Ҳофиз, Бедил ва яна ўшлаб (юзлаб десак ҳам бўлар) шу тоифадагиларнинг китоблари (улар «дево» деб аталган) ўқитилган. Қишлоқ – қишлоқда бир юз йигирма саккиз хўжалик бўлиб, (Қоратегин даврида беш юзга

яқин бўлган деган тахмишлар йўқ эмас) ҳар бир хўжаликда йигирматадан (илгари эллик, баъзан юз) одам бор. Ва ҳаммадан ажабланарлиси шундаки, бу ердаги аксарият аёллар ўнтагача ҳам (илгари ўн беш, йигирматагача) бола туғишдан бош тортмайдилар. Улар – аёллар бугунги медицинадан дахшатли даражада (илгари бу ерликларга медицина ҳақида гапириш австралия кенгуруси ҳақида гапириш билан баб-баравар бўлган) хабарсиздирлар. Акс ҳолда, улар ҳозирги кунда ҳам бемалол этаклари остидан ўн, ўндан зиёд одамчаларни чиқармоққа ўлганда ҳам рози бўлмасдилар. Қишлоқ – қишлоқда гарчи мадраса ва масжидлар аллақачон коллективчилар томонидан йўқ қилиб юборилган бўлса-да, (бирок яқинда қишлоқнинг жанубий қисмидаги балҳайбат сада дарахти диққатимни тортди. Саданинг ёши тахминан юзда. Юқори ва қуйи шохлари қуриб битган, бирок унинг атрофи уватлар билан ихота қишниб, қуйи шохларига унгиб кетган ранг-баранг латта-путталар боғланган. Менга етиб келган маълумотларга қараганда, баъзи одамлар худди шу сада дарахтига – ажабо, оддий дарахтнинг ўзи-гами ёхуд ўша ердаги уйдум-чуқурликларгами (?) сиғинар эмишлар! Бу худудда диний бидъатларга муккасидан кетган одамлар бор. Маҳаллий тарих муаллимининг менга берган хуфя маълумотларига кўра қишлоқнинг кунчиқаридаги пастхам кулбада яшовчи, исми – Биби Роҳила, фамилияси – Тангриберганова (ёши – 86-88 лар атрофида – шу ерда туғилиб ўсган – эри, айтишларича, 30-йилларнинг иккинчи ярмида хўжаликка топширилиши лозим бўлган икки ҳуқизининг бирини кўшни қишлоқлик жиянига яширин бериб юборгани учун қайқадир гумдон қилинган), қишлоқнинг кунботаридаги тўрт хоналик паҳса уйда якка-ёлғиз яшовчи, ҳалигача маҳсиковуш ва чопон-саллани эгидан қўймайдиган, маҳалла аҳлига камдан-кам аралашувчи хафақон мўйсафид Назирқул Сафобек ўғли (ёши 94-96 атрофида, шу ерда туғилиб вояга етган) урушгача қишлоқ хўжалик ишларига аралашиб турган. Урушга сафарбар қилинган, чап сонидан қаттиқ яраланиб, фронт ортига юборилган. Кампири 69 ёшида (безурёт) терлама касали билан вафот этган, бир оёғи кабристондан узилмай қолган...)

Шўрлик муовин, бечора муовин!
Чуруқ толнинг темир девори

Оро кирди унинг жонига.
Энди қушлар, қора қарғалар,
Читтак, қизилиштон, фохтаклар
Қўнмай қўйди дарахт шохига.
Қорлар ёғар, гудриш танасин
Булдуруқлар қоплайди оппок.
Сизиб ўтар сувлар пўстлоқдан.
Ириб тушар гоҳо жиққа хўл
Ва увада пўстлоқ дарахтдан.
Худди шунда толнинг қизгимтир
Танаси-да кўриниб қолар.
Шамол эсар ачқимтил, совуқ,
Изгиринлар сачрайди ўтдек.
Қушлар ўтар ва қизғиш тана
Секин-аста қорая бошлар.
Муовиннинг туни осуда,
Осойишта кечарди ғоят.
Итлар дами чиқмай қайдадир
Далаларда изғиб юрарди.
Улар энди овчидан безган
Тоғ эчкиси каби қишлоқдан
Олисроққа чекингандилар.
Қишлоқ аҳли, хусусан, толга
Яқин ерда бўлган одамлар
Товуқ деган мавжудот билан
Бир умрга видолашдилар.
Бироқ ҳамон дарахт пўстлогин
Кўз илгамас қабатларидан
Худо билсин, лаънати жонин
Қай пучмоқда яширган ўлмас
Қошчей каби қурт-қумурсқалар
Яшар эди...

Бегон ўзан бўйлаб чўзилган саф секин-аста жонлана бошлади.
Таъзияга келган одамларни эслатувчи ва ичимлик ҳақидаги низом-
дан қаттиқ ранжиган, руҳияти ер қаърига доғур тушиб кетган ки-
шиларнинг ўлик лабларига чала табассум излари ёйилиб, нигоҳ-

лари гира-шира ёришди. Қизғин соқолли, паст бўйли киши шиша тубидаги зангори эман баргидек чайқалиб турган бир қултум винони чанқоқлик билан симирди. Гардишини тортанак инидек алкаш-чалкаш чизиклар қоплаган сарғиш нигоҳини чиппа юмди, оқиш мўйлов туклари ўсиб тушган лабларини бир зум чўччайтириб турди-да, сўнг қисқа нафас ютди. Навбатда турган одамлар гоҳ шипшидам шишага, гоҳ юзи бўзара бошлаган кишига орзиқиш билан термилардилар.

– Қарияпмиз, онахон, – деди у қилт этмай ўтирган кампирга. Кампир унга эътибор бермади ва нурсиз кўзларини одамлар сафидан узмай хомуш ўтираверди.

– Қарияпмиз, қарияпмиз... – хиргойи қила бошлади бўғик овозда паст бўйли киши ва беихтиёр ҳунграб йиғлаб юборди.

– Лаънати, сендан ерга кириб қутулмасам, қутулмайман, – деди кампир бошини сарак-сарак қилиб кўзгаларкан.

Хийла кайфи ошиб қолган бояги киши кампирнинг сўнги сўзларини эшитди ва йиғидан тўхтади. Сергак тортди ва даст ўрнидан туриб кафтларини бир-бирига урганча ўриндик атрофини гир айланиб қўшиқ айта бошлади.

«... лекин, – давом этарди муовин кундалик дафтариди, – Нарзибек Сафоқул ўглининг бир оёғи узилмай қолган қабристоннинг ўзи ҳам менда кўндан буён асосли шубҳалар кўзгаб келади Марҳум хотирасини муқаддас билган ҳолда бу ерлик одамлар қабристонга мутлақо аҳамият берилмайди. Ҳисоб-китоблар шунини кўрсатадики, урушдан қайтмаган тўқсон етти шаҳиднинг тул қолган хотинлари турмуш куриш хоҳишидан кескин бош тортганлар. Мана шу далилнинг ўзи ҳам бу қишлоқ хотинлари организм ҳали биология фани томонидан ҳар тарафлама ўрганишни тақозо қилувчи алоҳида мавзудир. Мен ўзимга хос синчковлик билан кузатганим қабристоннинг умумий кўриниши тахминан қуйидагича: қабристоннинг умумий майдони – 23,6 гектар. Тахминларга кўра, қабристонга саркарда Қоратегин замонда асос солиниган. Унинг биринчи меҳмони – бағоят иззат-икром билан дафн этилган Қоратегиннинг ўн саккизинчи хотини – Сарвуннисобегимдир. Саркарда суюкли хотинининг дафн маросимига (бу ҳақиқатдан кўра сафсатага яқинроқ) жаҳонгир Амир Темурнинг ўзи ҳам келган эмис. Амир Темур ўзи билан бирга бева саркарданинг (бу ёгда яна ўн

еттига завжаи муҳтарамаси бор) мотамсаро кўнглини хушлаш учун Техрон маллкаларидан бирининг ҳуснда тенгсиз қизини, қирк туя сарпо ва мол-мулк билан олиб келган экан. Мархума Сарвуннисобгимнинг қабрига сарф этилган олтин ва қумушларнинг ўзига Жаҳонгир пойтахти – Самарқандда яна бир мўъжазроқ шаҳар бунёд этса бўларкан. Таассуфки, марҳум дафн этилган мақбара сўнги асрларда бир кечанинг ўзидаёқ гойиб бўлган эмиш. Хуллас, бугунги кунда бу бахтиқаро хилхона мазкур кўринишга эга: ҳар бир қабр ёнига ёки нақ тепасига тикилган тол ва тут дарахтлари (бу ерлик одамлар тол деган дунёдаги энг жирканч дарахтни отасини суйган каби алоҳида меҳр билан ардоқлашларига мен тушуна олмадим) марҳумларнинг суягидек бир-бирига айкашганча кўнгилисиз манзара ҳосил қилади. Бир-бирини қаттиқ қучиб турган опшиқ-маъшукларни эслатувчи ва бирининг шохин иккинчи бирининг шохларига занжирдек туташиб кетган дарахтлар остидан осмонга тикилсангиз, бутун вужуди қиймаланиб, сўнг дорга тортилган одам гавдасига кўзингиз тушади. Ишонаверинг, чунки лаънати дарахтнинг замонлар оша қуриб-қақшаб, чуруб тўкилган, синган шохлари ва поялари ерга тушмай дарахт бағрида осилганча туриб қолган. Хўш, бу ердаги қабрларнинг сони ҳам сизни қизиқтираётган бўлса керак. Унда тасаввур қилинг. Сиз дарё соҳилидаги тошлоқда кезиб юрибсиз. Тошлоқдаги қатта-кичик жами тошларнинг саноғи борми? Бу ерда ҳам худди шундай ва борингки, ундан-да баттар. Менинг махсус топширигим асосида текширишлар олиб борган маҳаллий жуғрофия муаллимининг тахминий ҳисоб-китобига қараганда, қабристон бунёд этилганидан буён бу ерга олти миллион етти юз саксон бир жасад дафн этилган. Демак, шу ҳисобга ишонадиган бўлсак, қабристоннинг ҳар зарра тупроғига битта жасад ва битта қабр тўғри келаркан. Бу ерда мени кўндан ташвишга солаётган битта қабр тўғрисида махсус тўхталмасам бўлмас. Мақбара десак, бизнинг, мақбара демасак қабрнинг ҳаққи кетади. Ҳайтовур бу ерлик кишилар тили билан айтганда Хожа Исҳоқ бобо мақбараси – қайрағоч ходалари чириб, деворларида ҳолсиз осилиб турган, томи сомонли лой билан пишик – пухта сувалган, бир дарича ва бир эшикли мўъжаз, ғарибона кулбани (хужра десак ҳам бўлар) ана шундай аташади. Хожа Исҳоқ бобо деган шахс ҳақида тарихий манбаларда, Геродот, Плутарх ва ҳокозо келгинди тарих-

нависларнинг китобларида ҳам айтарли ҳеч қандай маълумот сақланмаган. Бироқ мақбара – кулба – ҳужрадаги энсиз ва бу ердаги кўплаб кулбаларнинг кунчиқар томонига қурилган юкори қисми яримой шаклидаги меҳробга монанд кичик мармар лавҳа битилган икки қатор шеър ва марҳумнинг исм-шарифидан ташқари ҳеч нарсани аниқлаб бўлмади. Бироқ қишлоқ аҳли орасида Хожа Исҳоқ бобо ҳақида кўз кўриб, қулоқ эшитмаган афсоналар юрадники, мен ҳозир улар ҳақида тўхтала олмайман. Бу алоҳида асаббузарликдир ва насиб қилса, сўзлаб бераман. Демак, мармар лавҳадаги икки қатор шеър. Мен даставвал лавҳадаги ўргимчак нусха чизикларга деярли эътибор бермадим. Бироқ қутилмаганда миямга бир фикр чакшдек урилди. Ахир, дунёда ёзувдан кўпи борми? Бишмаган одамга энг гўзал ёзув ҳам товукнинг панжаси бўлиб туюлмайдими? Айтайлик, хитой иероглифлари, оссурийлар ёзуви нимаси билан одамни ўзига тортади. Шунчаки укувсизларча тортилган қингир-қийшиқ белгилардан ташқари ҳеч нарса эмас улар. Дастлаб мен ҳам ғарчи мармар лавҳани синчикковлик ва алоҳида диққат билан кўздан кечирмай шу фикрда эдим. Бироқ негадир борди-ю ёзув бўлса-чи деган ўй, миямда яшшдек чақлагач, мен бутунлай сабр-тоқатдан айрилдим. Орадан кўп ўтмай жумбоқ ечилди. Мен мармар лавҳанинг фотонусхасини махсус хат билан бирга тарих институтига юбордим ва қутилмаганда қуйидагича жавоб олдим. Тадқиқотчилар мармар лавҳадаги барча ёзув, нақш ва белгиларни зукколик билан аниқлаб, сўзма-сўз таржима билан юборибдиларки, мен улардан миннатдорчилигимни дариг тутмадим. Хат қуйидаги мазмунда эди: «Оллоҳ таолодан жаннатдан қувилган шайтон касофатидан паноҳ тилайман. Оллоҳнинг муқаддас номи билан бошлайман. Оллоҳ ягонадир ва ундан ўзга илоҳ йўқ. Хожа Исҳоқ бинни Хожа Раҳматуллоҳ, хижрий 972 – 1059. Байт форсий тилда. Араб алифбосида.

Ҳар ки омад ба жаҳон оқибаташ бояд рафт,
Абад уд-дахр намондаст касе дар олам.

Сўзма-сўз мазмуни: дунёга келган ҳар бир киши оқибат қайтиб кетади. Бу оламда ҳеч ким дунё тургунча турган эмас».

Мактуб остида имзо.

Муовиннинг осойишта кечарди кунн,
Темир кўрғон асрар эди уни хавфлардан,
Бирок бир кун қутилмаган синоат боис
Қишлоқ аҳли яна қалқди икки оёққа.
Муовин-чи, муовиннинг рангу қутидан
Сўнги йиллар бу қадар кўп қон қочмаганди.
Сўлиш тортиб қолган эди унинг лаб-лунжи,
Қовоклари ва балиқнинг танаси каби
Ғоят силлиқ юзларини мунг қоплаганди.
Муовин бу кўргилликка қандай дош берди?
Қарс иккига бўлинмади нечун юраги?
Нечун туйқус оқармади ҳар битга туки
Ва оқибат наҳот ҳамон яшаб юрибди?
Буни ҳеч ким шу пайтгача ошкор билмади.
Ёзнинг ёруғ кунн эди. Кўча-кўйларда
Чанг-тўзонга қовирилган мисдек ҳавода
Нафас олиш сув остида ҳаво алмашиш
Кабн ғоят оғир эди, бирок одамлар
Оёғида оғир кирза, эғнида чопон,
Елкасида қизиб кетган бел, кетмон билан
Қатнардилар гоҳ далага, гоҳо даладан.
Сигирлар ҳам ўт-ўланга, гиёҳ, майсага
Бўйин чўзиб юрмасдилар, пана-панада
Кеча кунги тамаддиннинг қавшин қайтариб,
Думи билан пашша кўриб ётарди қарахт.
Сигирларнинг авзойидан билса бўларди
Қишлоқ аҳлин серможаро шаронгини.
Бир томонда қурғаётган пахтазор гами,
Бир томонда қуйиб кетган шолнпоялар.
Муовин-чи, муовин ҳам (у ҳам тирик жон),
Толнинг муздек пўстлогига кўкрагин босиб,
Эртаю кеч ётар эди дарахт ичида.
Худди шундай ғоят оғир ёз кунларида
Одамларнинг тинчин бузди даҳшатли фарёд.
Кетмонини эгатларга отиб чопдилар
Кексаю ёш, хотин-халаж, чолу кампирлар,

Ҳангомага ширинликдек ўч ёш-яланглар.
Улар дархт ихотаси оша кўрдилар
Кўшак кувган соқов каби гир чопаётган,
Аллакимнинг гўрига тош, гишт қалаётган,
Оёқлари зўриққандан бўзариб, шишган,
Нигоҳлари олазarak, сочлари тўзгин
Ва ҳаммадан даҳшатлиси, энг аянчлиси,
Сўзламоққа тил бормаиди, қарамоққа кўз,
Бундай кундан ҳар бандани ўзи асрасин.
Муовин нақ икки кунлик мурда сингари,
Нақ икки кун. Бироқ қандай сабабга кўра,
Лаҳад юзин кўрмагани номаълум мурда,
Бироз шишган, суяклари таррадек қотган,
Бахтиқаро мурда каби яланғоч эди.
Чопар экан кўшак кувган соқовдек муовин,
Доду бедод ичра баъзан яланғочлигин
Пайқаб қолар, шунда икки қўллаб олдини
Тўсганича гир айлана бошлар дарахтни.
Баъзан эса темир девор олдида турган
Одамларга ўнг қўлини осмонга нуқиб,
Дарахт томон имо қилар, нажот қидирар.
Эҳ, бечора! Кампирлар-чи, улар юзларин
Тўсиб ҳунграб йиғлардилар, эркаклар эса,
Ёв кўрғонини қамал қилган лашкарлар каби
Тирмашдилар тигдор темир панжараларга.
Шоҳ қасрига ўт тушгандек улар дарахтнинг
Эгри-бугри шоҳларига, тунд танасига,
Баъзи бирлар (нима учун?) томирларига
Тирмашдилар, ёпишдилар, чирмашдилар ва
Аллакимнинг кутилмаган фармони ила
Ғулабирдан келган икки йиғит бу фожиянинг
Бевосита сабабкори, мудҳиш ва манфур,
Жинлар шоҳи чалиб кетган кўтир дарахтни
Кўпормоққа шайландилар, аммо шу замон
Рангу куги мурдадан-да баттарроқ ўчган,
Тўрт тук сочи қозик каби кескин тиккайган,
Лабу лунжи кўм-кўк, йўқ-йўқ, шим кўк муовин

Жон ҳолатда, балки жони чиқар ҳолатда,
Бор шижоат, бор қудратни жамлаб кичкирдди:
«Тега кўрманг! Тега кўрманг! Тега кўрманг!» ва
Киндигидан пастроқ жойда турган кўлларин
Кўкрагига қаттиқ босиб, гушпа йиқилди.
Хушдан кетди шўрлик. Шунда бугун халойиқ
Уввос тортиб йиғладилар, оҳ-воҳ қилдилар.
Шундай доно, олийҳиммат, раҳбар, йўлбошчи,
Шундай ҳақир, шундай фақир, шундай бегуноҳ,
Шундай одам, одам эмас, нақ малоика,
Малоика, эмас, малак, малак ҳам эмас,
Азроил, йўқ, Азроилмас, Исрофил, йўқ-йўқ.
Исрофил ҳам, Азроил ҳам эмас, Азозил,
Азозил-а, Азозилмас, шайтон у, ахир,
Демак, Худо, ҳа, Хулдонинг ўзи, ё Раббим!
Шундай Худо ўлса, қандай бедодлик, ахир,
Ногоҳ... Ногоҳ... кўрган кўзлар, огоҳ қулоқлар
Айтишича, барча бирдан гунгга айланди.
Барча тошдек, нақ буддадек қотиб қолдилар.
Ва бугун халқ бор овозда чуқур оҳ торгди.
Бадбахт толниинг алкаш-чалкаш битта шоҳида
Қора сигир бўйнидаги чурук арқондек
Жилпангларди талвасага тушган бир илон.
Илон.
Қарганг сигир кавшаб, узиб юборган
Арқон каби илон. Ана сизга кўргулик.
Демак, шўрлик муовиннинг пешонасида
Ҳали ҳеч ким пайқамаган шундай кўргулик,
Шундай мудхиш фожиа ҳам бор экан, афсус...

«Албатта, – давом этарди саҳтиён жилди кундалик дафтарида муовин, – сизга маълум бўлдики, мени ҳаммадан кўра кўпроқ ташвишга солган нарса ана шу байт эди. Хожа Исҳоқ бобонинг қабрида бу байт қаердан пайдо бўлди? Кимнинг қаламига мансуб? Бордию ўша кимса, шоир дейлик, дарҳақиқат бор бўлса ва хусусан, ҳозир қаердадир яшаётган бўлса, унда зудлик билан унинг кўлидан қаламинигина эмас, бўғзидан тилини, миясидан (шак-шубҳа-

сиз унинг мясида бундай худо урган байтлар қалашиб ётган бўлса керак) заҳарли байтларни нима қилиб бўлса ҳам, сугириб ташлаш вазифаси турарди. Мен қишлоқнинг энг кекса кишилари билан узок суҳбатлашдим. Хожа Исҳоқ бобо қабридаги икки қатор шеърнинг кимга тегишли эканини, қачон, қасрда, қандай ҳолатда ёзилганини нима бўлмасини билишим керак эди, бироқ орадан ўттиз икки кун ўтгач, жумбоқнинг учн бирмунча кўлга киргандек бўлди. Қишлоқ ўртасидаги ёнғозор боғ ичидаги кулбада яшовчи Суннат чол менинг саволимга жилла курса таажжубланмади ҳам. Ўтган асрнинг охирироғида дунё юзини кўрган вазмин табиатли бу мўйсафид лом-мин демай ўрнидан турди-да чанг босган тоқдаги тахловлик китоблар орасидан муқоваси заҳил, кўрнмсиз бир китобни олди. У буйра юзига чордона қуриб ўтирди-да, китобдан қуйдагиларни ўқий бошлади: «Биринчи дарвеш саргузаштнинг баёни. Дарвешлар, бул каминаким ҳозир сизнинг хизматингизга бел боғлаб, тилёғламалик қилибдур, Яман шаҳриданмен. Отамнинг исми-шарифини Хожа Аҳмад деб турлар. У йнрик савдогар эди ва моли, бисоти беҳисоб эди. Унинг икки фарзанди бўларди. Уларнинг бири сизнинг бандангиз, иккинчиси эса, отам ўзлари ҳаётлик палласидаёқ турмушга узатган қиз эди... Камина ўн тўрт ёшга қадам қўйганимда, отам бемор бўлди ва бир ҳафтадан сўнг дунёи боқийга рихлат қилди. Қариндош-уруғлар, ёру дўстлар, қўни-қўшилар жам бўлдилар ва отам шўрликни ўз иззату обрўйи ила тупроққа топширдилар. Мен бир ҳафта давомида азадорлик билан машғул бўлдим...

Дарвишлар! Қўл-оёқсиз риндлар ва одамнамо иблислар ҳар бир шаҳарда бордирким, улар ҳар кеч, албатта, бировнинг дастурхонида қорин тўйгазидилар ва ҳар кун бировнинг кўҳна либосини кийиб талтаядилар. Ана шундай кишилардан тўрт нафари хожанинг вафот этганини ва хожазоданинг стим қолганини эшитиб, остонамга келдилар. Улар уйга дохил бўлгач, таъзият русумини бажо келтирдилар ва насиҳатга ўтдилар:

Ҳар ки омад ба жахон оқибаташ бояд рафт,
Абадуддахр намоидаст касе дар олам.

Кўз ёшу нола бефойдалур...»

Суннат чол хузурида мен ўтирганимни ҳам унутиб қўйган эди. У берилиб ўқиётган китобдаги дарвиш жандасига ўхшаш саҳифаларга юмма-юмма ёш тўкаётганини ҳам сезмасди. Таажжуб. Негадир мен ҳозиргача бир сирни тушуниб етолмадим. Бу ерлик одамлар хатто бориб турган афсонани эшитсалар ҳам, албатта, кўзёши қиладилар. Балки бу ҳам рухий хасталикнинг бирор бир аломатидир. Ҳайтовур, мен билмадим. Хуллас, Суннат чолни базўр китобдан ажратиб олдим ва кетинга рухсат сўрадим. «Эҳ, болам, Хожа Исҳоқ бобонинг кимлигини билмайсан-да, азиз-авлиёлар ҳам ундан ибрат олса арзийди», – деб қолди кутилмаганда у. Мен икки қатор лаънати байтнинг баҳридан ўтиб, ўша сирли Хожа Исҳоқ ҳақида чолдан билган-эшитганларини сўраб олмоқчи эдим, бироқ сўнги тафсилотлардан шу қадар бошим говлаб кетган эдикки, ортик чолнинг хузурида қолмишга ва қандайдир гайритабъий афсоналарга кулоқ тутишга тобу тоқатим йўқ эди.

Тун қорноғи эди. Суннат чол даҳлизда мен билан хайр-хушлаша туриб, «Эртага кел, давомини ҳам ўқиб бераман. Бу китобдан яқин ўртада, ҳато Мулла Нафасда ҳам йўқ», – деб қолди. Айтганча, эҳ, оvsсар, ўша аллақандай жандали дарвишлар ҳақидаги китобнинг номини ҳам сўрамабман. Ҳарқалай, бу ҳам тагин ўша бидъатчилардан биринки бўлса, ажаб эмас. Менинг саволимга жавобан чол, шунини ҳам билмайсанми, тентак, деган маънода ғалати жилмайди ва жавоб берди: «Бу Ҳиндистонда яшаган авлиёларнинг авлиёси Дехлавий ҳазратларининг «Чор дарвиш» китоби». Ана сенга! Вой, муртад-ей, туғилган йилини билмайдию, қайдаги Ҳиндистонда яшовчи Дехлавийни биллади. Йўқ, булар одам эмас, ғирт афсунгар. Жинни бўлиб қолмиш ҳеч гап эмас. Йўқ. Текшириш, аниқлаш, исботлаш керак. Бошқа йўл йўқ. Қўймайман. Дунёнинг моддийлигини рад этган ўша хурофотчининг кимлигини, каерда яшашини, нима билан нафас олишини ҳам аниқлайман. Хожа Исҳоқни ҳам тошаман, гўрени тинтув қилиб бўлса-да, биламан кимлигини. Кўрсатаман мен бу чала жинни, чала жодугарларга...»

Ёнғоқзор шохига иллинган ой яримта эди. У негадир Суннат чолнинг ўпирлиган манглайдаги оқ саллага ўхшарди. Ёнғоқ баргларида туннинг тўниқ пардасига гўё сирилиб тушаётган ой нурлари жилваланарди. Бадҳайбат дарахлар оралаб кетаётган бу одам, эртага барча зарур юмушларини бир чеккага суриб бўлса-да, бу

жодугардан нарги жодугарнинг ким эканини суриштириб билиб оламан, деб хаёл қиларди...

* * *

...Ўриндикни чир айланиб рақс тушаётган паст бўйли киши сафнинг дўконга томон хийла яқинлашиб қолганини кўргач, ўйиндан тўхтади ва ёғоч ўриндик остида ётган шишани олди-да, қўлтигига суқди. Сафга етиб олиш учун измига зўр-базўр бўйсинаётган одимини жадаллаштирди.. Саф олдидагиларнинг баъзилари аллақачон дўконга кириб чиққан, икки-уч кишидан тақсимланиб, бетон ўзан ёнида хўрду-хўрак билан машғул эдилар. Тубида илон изи бўлиб сув оқаётган ўзаннинг чап қанотида ўтирган барваста киши аллақачон вазнсизлик ҳолатига келган ва бир ёндан иккинчи ёнга хаёлий тебранар, ҳилвираб қолган ботинкасини ўзанга солиб, у ердан илинган нарсани кўтариб шерикларига намойиш қилмоқчи бўларди.

– Мана, Екатеринбургнинг сийнабанди, хотинингга оббор! – дерди у лабларидан кўпик сачратиб, ёнидаги шеригига. – Яна биттага пул беради. Ҳи-ҳи-ҳи...

Шу пайт уларга яқин келган бояги паст бўйли, қизғин соқоли киши «Екатеринанинг сийнабанди»ни оёғи учиди ўйнаётган бақалокқа рўбару бўлди ва жон ҳолатда унга тапшланди.

– Бу ёққа бер, меники-и-и-и!..

Паст бўйли бақалокнинг оёғига ёпишиб олган эди. Уларнинг иккиси ҳам зум ўтмай бетон ўзан ичида бигиллашиб бўғишар ва ҳаловати бузилган икки нафар шериклари эса уларни ҳақорат қилганча қўзғалдилар.

Ва халойик мурда каби урён муовинининг
Боши узра жам бўлдилар уввос тортганча.
Хотинлар-чи? Хўш, не учун улар мурдадан
Уялиши керак экан ва боз устига
Шундоқ улуг зот мурдаси бир ёқда қолиб,
Юзларини яшириши керак? Хўш нега?
Ахир, одам бир мартага дунёга келиб,
Бир мартага яшар экан, нега, не учун,
Унинг урён танасидан, аъзоларидан

Номус килиб, юз беркитиш керак? Ахмоқлик!
 Шундан кейин урён муовин мурдаеи томон
 (Бирок, нега мурда бўлсин, балки тирикдир,
 Ана, лаби, қулоқлари хира чивинни
 Гарчи жонсиз бўлсалар-да ҳайдаяптилар!)
 Оқиб келди ёшу кекса, катгаю кичик,
 Пайдо бўлиб қолди ҳатто аллазамонлар
 Бу ёқларга туёқ босмай қўйган эчкилар.
 (Ҳа, дарвоқе, шайтонвачча эчкилар ҳозир
 Етиб келган кўринади бир кампир билан)
 Маъраганча чор атрофга чопар эдилар.
 Товуқлар-чи, оҳ, қаёқдан эшитди улар?
 Сичқон жусса жўжаларин думига тизиб,
 Етиб келди ҳар нарсадан воқиф товуқлар.
 Бирок нега кўринмайди зукко кўппаклар?
 Муовиннинг душманлари – вафодор итлар?
 Балки қаттиқ хафадирлар, ёзгиргандирлар?
 Ахир, итлар баъзан жуда ақлли чиқар,
 Ақли борми, демак, унинг юраги ҳам бор...
 Ногоҳ гўё ер ёрилди, гўё қарсиллаб,
 Тенг иккига бўлингандек осмон ёрилди.
 Тайёр мурда тап тортмасдан кўзларин очди,
 Кўз очдию қандай очган бўлса, ўшандай
 Чиппа юмди. «Оҳ» торгди-ку бутун жамоат.
 Маъраб қолди оқ соқоли узун бўлса-да,
 Ақли гоят қисқа, гоят аҳмоқ эчкилар.
 Товуқларнинг бесаранжом қа-қуғлашию
 Эшакларнинг ханграши бир бўлиб, бир зумда
 Мурда жонин топиб келди қайсидир гўрдан.

«...Бари бир тагига стаман, бордию таги ернинг етти қабат
 тагида бўлса ҳам, – давом этарди муовин кундалик дафтарыда. –
 Писмиқ чол менга соқолини серкиллайтиб, обидийдасини шилди-
 ратиб, «Чор дарвиш» ўқиб бериб ўтирса, мен унга маҳлиё бўлиб,
 энг муҳим давлат аҳамиятига молик ишимдан кўз юмсаму алла-
 қандай жандапўш қаландарнинг холи зорига оҳ-воҳ қилсам. Чуч-
 варани хом санабсан, жодугар!..

Мням тарс ёрилгудек. Билмадим, бошимнинг ичида қандайдир торлар чарс-чурс узилаётгандек. Ишларим олға босмаётир. Бир миллион саккиз юз етмиш бир мурдани бағрига ютган аждаҳохилқат қабристон, Хожа Исҳоқ, мармар лавҳ, «Чор дарвиш» ва бу ёқда... Айтгани тил ҳам бормайди.

Тун шундоқ бошим устидан ағдарилиб тушгандек, бир зумда кўзим ўнгида ва оёқларим остида итдек ўралаша бошлади. Мен сирли лавҳ қошида ўғирардим. Оч-кўкиш тусдаги мармар юзидаги эгри-бугри чизиклар оралаб юрган чивингача кўзларимни кемп-ради, дилимни ғашлайди. Бу чизикларнинг қайси бири «Оллох» бўлсайкин? Мана бу ағдарилиб ётган чаёнга ўхшашими ёки чувалчанг нухасими? Балки мана бу қашқирнинг тишидек бир текисларими? «Оллохдан ўзга илоҳ йўқ!» Мақбара деб кўкларга кўтарилган бу исқирт деворлар дарзида чаёндан тортиб аждарҳоғача йўқ деб ким кафолат бера олади? Сомонлари сарғиш лой юзида йилтираб турган девор қайси замонларда сувалган экан? Бари бир, бу халқни тушуниш кийин. Ҳали-замон битта-яримта ялангоёқ шип этиб кулбага киради-да қўлларини қулоқлари остига нуқиб, баланд овозда дод-бедод солади. Кўрибсизки, тўрт-бешта телбанамо тупроқ ялашга бошлашади ва зимдан ғойиб бўлишади. О, мадрасаларни қамокхона ё омборхонага айлантирган билан, ёки зангори ғиштларини битта қўймай териб, ошхонами, клубми қурган билан нимани ҳам ўзгартириб бўларди. Муқаддас китобларини қўлларидан тортиб олиб, кўзлари ўнгида ўтга ташласангиз ҳам, миқ этмай бошини эгиб тураверадия билганидан қолмайди булар. Ким билсин, бу халқнинг «Худо дилда» деган сўзларини ўбдон уқиб олиш керакдир балки. Дарҳоқиқат, нима дегани бу?..

Ана шундай пойнингтар-сойинтар ўйлар қаърида тун чўкканини ва қайси юрак билан бу ажинатепаларда ўтириб қолганимни билолмайман. Амаллаб ўрнимдан кўзгалдим. Тепалар оралаб ўтарканман, каламушлар ўпириб ташлаган қабрларнинг ҳар бирига кириб, бемалол мурдалар билан суҳбат қургим, «Худо – дилда» деган сўзнинг маъносини айқаш-уйқаш бўлиб ётган заҳил суяклардан сўрагим келади. Аммо, афсуски, ғоятда қўрқокман. Сассиккапа ва банги девоналар тўзгиб ўсиб ётган тепалар устидаги дарахт шохларида осилиб турган рангсиз латта поралар бир бурда ой нурлари остида хиратоб ёришади ва кўзга бениҳоя совук кўрина-

ди. Бир-бирига мингашиб, чалкашиб ётган тол ва тут дарахтлари вайронагарчилик худосидек савлат тўкади. Тараккий этган европаликларнинг, айниқса, маърифатли аёлларининг юрагини ёриш учун бир лаҳзагина ана шу маконга таклиф қилишнинг ўзигина кифоя қилади. Ох, тасаввур қилинг-а, қандай аҳволга тушаркин ўша нозиктаъб хоним. Биргина чуқур оҳ тортади-да беғубор, мовий кўзларини юмади, қўлларини мулойим кўксига босганча, тўғридан-тўғри нарги оламга сафар қилади.

Ярим белигача тупроққа чўкиб ётган тошлар ниманинг аломати экан? Қизик, сон-саногини худонинг ўзи ҳам йўқотган бу латталар-чи? Ярим ой шаклидаги бу белги нима бўлса экан?

Қабристондан чиқаверишдаги якка-ёлғиз кулба деразасидаги чироқ диққатимни тортди. Оёғим негадир ўз-ўзидан ўша ёкка йўналди. Ҳорғинлик ва асабийликдан даст орқага қайтгим, ҳамма-ҳаммасини фаромуш қилиб, узоқ вақт кўзгалмай ётгим келарди. Бироқ якка-ёлғиз дарчадаги чироқ шуъласи ва тун бағрида қабрдек дўппайиб турган кулбанинг ўзи қизиқишимни зўрайтирди. Мен кулбага томон йўналдим. Деразанинг оппоқ пардаси ёнидан ичкарига разм солдим ва нечоғлик парвосизлик билан ойнага яқинлашган бўлсам, ўшандай даҳшат билан ортга улоқиб тушдим. Мен кўзларимга ишонмасдим. Ох, нималар бўлмоқдайти? Қаёқдаман? Бир аёл, ёши 20-22 ларда, тим қора сочлари орқаси билан битта, қип-яланғоч боласини қандайдир ёғочга солиб бўғмоқда эди... Мен ерда юз тубан ётганча ўрмалай бошладим. Назаримда орқамда аллақандай кулба эмас, балки нақ қуруқлик тимсоҳининг ўзи бир-бир босиб келмоқда эди. Ортга қайтиб қарашга юрагим дов бермасди. Мен ҳарна тезроқ бу ердан узоқлашиб олиш учун ер тимда-лаб эмакладим. Ўт-ўланларнинг совуқ ушлари бўйнимга ва кўксимга ханжардек ботаётгандек эди. Тиззам шилиниб, тирсагим йиртилиб кетгандек ачишар, юрагимнинг дупурини бир одимдан бемалол эшитса бўларди. Ўзимнинг hozирги аҳволимни боягина хаёлимдан кечган қабристондаги европалик хоним ҳолатига муқояса қилганда деярли ҳеч қандай тафовут кўрмадим. Эҳтимол хоним осонгина жон таслим қилиб, бу даҳшатнинг асл қиёфаси ва моҳиятини англаб етмаган бўларди, мен эса айғирлар оёғи остида қолган кўппакдек ер тирнаб, қочмоққа жой тополмай қолдим. Бир амаллаб қабристон этагидан оқиб ўтадиган анҳор лабига етиб

олдим-да, жон ҳолатда қўлларимни муздек сувга солиб, юз чай-
дим. Кўз олдим равшан тортиб, хаёлим бир оз тиниклашгандек
бўлди. Ортга қайтиб қарашни ҳам ўйламай анҳордан ҳатладим ва
бутун қувватимни оёққа бердим...

Ох, қайта тирилди муовин бечора,
Одамлар кафғида нон тутган каби
Оҳиста кўтариб олдилар уни.
Аллаким белбогин ечиб шўрликнинг
Яланғоч белига аста ташлади.
Ким оёқ, ким унинг жонсиз қўлидан
Авайлаб тутдилар ва мудҳиш толнинг
Пўстлогин кўчириб, ковак танага
Қуйишди ва афсус билан ётқазиб,
Бошларин ҳам қилиб жўнаб кетдилар.
Тун оҳиста юзар эди қишлоқ бошида,
Қаёқдандир егиб келган бетоқат шамол
Судрар эди кўча-кўйда сарғиш поҳолни
Ва эринмай элгар эди далалар томон.
Ой нурлари ўйнар эди пастхам кулбанинг
Тилла сочиб ташлангандек тупроқ томида.
Чайқаларди кумуш тили узун тераклар,
Камширларнинг оқ сочига осилган қатор
Қадим кумуш тангалардек ялтирар барглар.
Кулбаларда бир-бир ўчар маънос чироқлар,
Ғарам ости, ит инига сокинлик чўқар.
Шилдирайди ой нурига ғарқ сой сувлари,
Титраб турар соҳилдаги хушбўй ҳулволар.
Ажириқлар япроғида тилла қўнғизлар,
Осойишта тин олишар юлдузчалардек.
Жўхорининг қотиб қолган япроқларида
Чирсиллайди шаббоданинг инжа торлари.
Шундай сокин ибодатлар қўйнида фақат,
Бужур танли тол бағрида нарғи оламнинг
Берги олам билан зимдан туташ ерида
Мўмнёга кўмилган шоҳ мурдаси каби,
Ётар эди на тирик ва на ўлик бир жон...

Юкорида айтганимиздек, бутун бошли шаҳарнинг “жайҳундарё”си ҳисобланмиш ва бағрида сервиқор ҳаёт чиқиндилари ва оқиндиларини (табиатнинг ишлари, дарҳақиқат, танг қоларли: энг мукамал кашфиётининг интиҳоси – у хоҳ моддалар гўзаллиги, хоҳ мавжудотлар уйғунлиги ва мукамаллиги бўлсин – энг аянчли тусга кирадикки, бу охир-оқибат фикрий ҳаётда сезиларли умидсизлик ва руҳсизлик асоратларини қолдиради) жам этган бетон ўзан исқанжасида бир-бировининг гирибонига осилган ҳолда ва ҳеч бири сўнги натижага эриша олмай сархушликнинг охириги нуқтасида мутлақо беҳабар ётардилар. Машиналар қатнови сийраклашиб, махсус дўкон эшигига барчага таниш бўлиб кетган қора кулф, албатта, магазин мудури имзоси билан осилгач, кундузги занжирбанд сафнинг чоки сўкилиб, ҳар ким ўз тириқлиги пайдан тарқалиб кетишди. Магазин майдонидаги картошка ва қарам қолдиқларини ҳидлаб юрган эгасиз кучуклар, телефон буджаси ёнида суҳбатлашиб турган йигит ва қизни истисно қилганда бу ерда деярли ҳеч бир жонзод йўқ эди. Фақат майдондан атиги ўн-ўн беш одим нарида бетон ўзандаги бир-бирининг пинжига суқулиб, жунжикканча мудраётган икки ҳамкосанинг бу ердалигини ҳозирча на эгасиз кучуклар ва на телефон буджаси қошидаги йигит-қиз биларди. Бетон ўзан мижозларидан бири, ўша Екатерина сийнабандини оёқларига илиб, кўз-кўз қилган бақалокнинг ярғоқ қалласи муздек бетон ҳавосининг хийла вақт симирганидан бўлса керак хушёр тортиди. Паст бўйли шериги остида қолган чап кўлини торта бошлади. Унинг остида ётган қизгиш соқолли безовталанди ва негадир боя кампирга қайта-қайта уқтирган сўзларини такрорлади: “Қарияп-миз қария-я!..”

“Улаяпсан!..” Унга жавобан ижирғанганнамо сўз қотди бақалок ва чап кўлини батамом халос қилгач, эҳтиёткорлик билан кўзгалди. Буджа ёнида бир-бирига суйкала бошлаган йигит-қиз ғойибдан пайдо бўлган бу ғаройиб мавжудотни кўриб қолишди. Бир зумда магазин майдонида на эгасиз кучуклар ва на бир-бирига маҳлиё йигит-қиздан нишон бор эди. Бақалок ўзича қандайдир қўшиқни хиргойи қилганча бетон ўзан ёқалаб кета бошлади ва эман дарахтларининг қоронғи сояси қаърида кўздан ғойиб бўлди.

Эрта тонгда ўзан ёқалаб узанган йўлкада йўловчиларнинг

гивир-гивирдан ўзига келган паст бўйли қаёқда “меҳмон” бўлганини пайқаб қолди чамаси, зудлик билан кўзгалди ва ҳеч қачон битон ўзандан ҳатламаган одамдек асфальт йўл томон йўл олди. Унинг аъзойи бадани зирқирар, айниқса мияси гўё биров уни бемалол кафтлари орасига олиб эзгилагандек симиллаб оғрирди. У атрофига алағ-жалағ кўз ташлади. Ҳа, дарвоқе, хотирлади у, кеча унинг ёнида шиша бор эди. Ва ҳозир айни пайғи. Қоровул ва фаррошлар ишини бошламасдан йиғиштириш керак. Паст бўйли магазин майдонидан ўриндиққача туртиниб-суриниб қатнади ва хийлагина бўш шиша идишларини жамлади. Шишаларни кеча рақсга тушган ўриндиқ остига эҳтиёткорлик билан битта-битталаб териб чиқди ва беихтиёр кўнгли ёришгандан вужудидаги ланж оғриқни ҳам унутиб, ёғоч ўриндиққа баҳузур чўзилди.

Тонг ёруғи унинг бошидаги бир томондагилари чириб адоин тамом бўлган, бир ёндагилари гурқираб ўсиб ётган эман дарахтлари бағрини ватан тутган сайроқи қушларни уйғотиб юборди. Чурук ва навқирон дарахтлар оғушида қушларнинг тонгги салламнолари бошланди.

* * *

“Ана шу кўнглисиз воқеалардан сўнг, – давом этарди муовини кундалиқ дафтарида, – менинг бу афсунгар қишлоққа, унинг Миср эҳромларидек сир-синоатли тарихига, хусусан, қарийб тенг ярим ҳосилдор ерини эғаллаб ётган файзсиз қабристонига, алалхусус, бу ерлик одамларга нисбатан қалбимда жўшган адоватнинг чекчегараси йўқ эди. Мен дарҳақиқат, бир ўлимдан қолган эдим. Агар ҳар қандай ўлим сўнги пайтларда менинг бошимга тушган қопқора кўргиликлар қиёфасида келар экан, унда ёруғ дунёда унданда мулҳиш, унданда фалокатли ва ёвуз куч қаерда бор? Мен ўша чириб битган лаънати хилхонада санокли лаҳзаларда бошимдан кечирган воқеаларни баён қилишга бағоят ожизман. Боз устига бу ҳақда кимгадир ҳикоя қилишдан худонинг ўзи асрасин. Шу пайтгача мен эшитган ва китобларда ўқиган энг қалтис саргузаштлардан ўн чандон таҳликали ўша дақиқалар ҳаётимда ўчмас из қолдирди. Бироқ иқрор бўламанки, бу ҳодисаларнинг барчаси менда теварак-атрофимдаги мавжуд нарсаларга нисбатан нафратимни кутилмаган даражада олов олдирди. Бу олов, агар шахсан ўзимга

қолса, дуч келган нарсани ёндириб, кул қилишга қодир даҳшатли куч эди, десам хато қилмайман. Ажина хилқат Суннат чолнинг уйида бўлганимдан сўнг, мен бу ерда ақалли номигагина бўлсин соғлом одам борлигига мутлако ишонмай кўйдим. Бу ернинг ҳар бир одамидан тортиб, қургу кумурсқасигача жодугар ва бошқа нарса эмас. Фикрларим сизда жилла бўлсин шубҳага ўрин қолдирмаслиги учун бу ерлик ҳар бир киши деярли ёд биладиган ушбу ривоятни айтиб бераман. Қайси бир замонларда Ҳиндистоннинг Кашмир деган вилоятида жодугарлик касби шу даражада тараққий этибдики, натижада бу касб билан шугулланмайдиган одамнинг ўзи қолмабди. Куни кеча туғилган бола, истаса бир кечада алп йигитга, истаса, бир лаҳзада мункиллаган чолга айланиши оддий ҳол экан. Жодугарлик илмининг мири-сиригача эгаллаган кашмирликлар ўзларига яқин ерда яшовчиларнинг бошига мислсиз кулфатлар сола бошлагач, бу бандан ожизлар худога таваллолар қилиб, мадад сўрабдилар. Уларнинг таваллою тазаррусини қабул этган тангри фаришталардан бирини Кашмирга юборибди ва мавжуд ҳолнинг нечоғли ҳақ-ноҳақлигини билиб келишни буюрибди. Жаҳонгашта дарвиш қиёфасига кирган фаришта кўлига асо олибди, бўйинга качкул осиб, бошига кулоҳ, эгнига хирқа кийиб, Кашмир томон йўл олибди. Тоғу тошлар, дарёо чўллар оша Кашмир шаҳрига яқин келгач, бир даштда ҳордиқ чиқармоқчи бўлибди. Иттифоқо, ўша ўргада сурув кўриётган ёш бир болага кўзи тушибди ва синовни шундан бошласаммикни, деган ўйга борибди. “Болам, – дебди фаришта болага ёвуқ келиб, – эшитишимча, шаҳрингизга куни-кеча бир фаришта ташриф буюрган эмиш. Шундан хабаринг борми?” Бола гадо тахлит дарвишга бир лаҳза зингил солгач, “Ҳозир кўра-миз, – дебди-да, таёғини ерга сукиб, икки карра унинг теграсини айланибди ва жавоб берибди: – Шаҳарда ҳозирча фаришта йўқ. Демак, фаришта ё сиз, ё мен”. Бу гапни эшитган фаришта эсанкираб қолибди. Қайси йўлдан келган бўлса, ўша йўлдан ортга қайтиб, бўлган воқеани тангрига оқизмай-томизмай стқарибди. “Демак, чора йўқ! – дебди тангри фариштага. – Кашмирни йўқотиш керак!” Ўша лаҳзадаёқ сўлим ва ишвакор табиатининг ҳусн-жамоли оламга таралган Кашмирдан ном-нишон қолмабди.

Бошимга тушган кўргиликлардан сўнг, Суннат чолдан Хожа Исҳоқ ҳақида эшитган ривоятларимни оқизмай-томизмай ипидан-

игнасигача ёзиб қолдиришни зарур деб билдим. (Муовин Хожа Исҳоқ ҳақидаги ривоятлар учун алоҳида дафтар тутган. Бу дафтардаги ривоятларга муовин рақамлар қўйган ва ҳар бир ривоятга шартли равишда сарлавҳа танлаган).

БИРИНЧИ ҲИКОЯТ

ХОЖА ИСҲОҚНИНГ ТАВАЛЛУДИ

Хожа Исҳоқ (баъзиларнинг айтишича, Исҳоқ Хўжа) онадан етти ойлик дунёга келган экан. Ана шу етти ой мобайнида, яъни ёруғ олам остонасидаги даврда, ҳомилали она етти хил нарсага бошқоронғи бўлган экан. Одатда ой-куни яқинлашган аёлларнинг ҳаммаси ҳам нимагадир бошқоронғи бўлиши табиий ҳол: биров аччиққа, биров чучукка, яна биров мева-чевага. Лекин бўлгуси Хожа Исҳоқнинг онаси етти хил нарсага етти ой мобайнида кўнгили боғлабдики, бу етти нарса (ақл бовар қилмайди) бурунги замонларда яшаб ўтган етти авлиёнинг етти қулиёти экан. Она ҳомиладорликнинг биринчи ойида туш кўрибди. Тушида улкан чинор остидаги булоқ бўйида ўтирган эмиш. Булоқнинг суви шу қадар мусаффо эмишки, аёл сувдаги ўз аксидан кўз узолмай, ҳатто булоқ тубидгаи кумуш балдоқдек балиқларга ҳам аҳамият бермас эмиш. Ногоҳ зумуррад булоқ сатҳи жошланибди ва кумуш доиралар ҳосил бўлибди. Оппоқ ҳалқалар кенгая бориб, булоқ сатҳини бутунлай қоплабди, сўнгра етти доирага тақсимланибди. Ҳар бир доира ичида соқоллари кўксига тушган нуроний етти сиймо намоён бўлибди. Юқори томондаги ҳалқадан боқиб турган нуроний чехрасида булоқ юзидаги оппоқ мавжлардек табассум ёйилибди. Кутилмаганда ўша сиймо тилга кирибди: «Қизим, – дебди у, – биз етти иқлимнинг нозиридирмиз. Сен кутаётган меҳмоннинг ғойибдаги етти пири, пушт-паноҳи бўламиз. Биз унинг ёруғ дунёга ташрифини беҳад интиқлик билан кутаёғибмиз. Бу интиқлик даври етти ойга тул тортади. Бу даврда ой ўн тўрт қарра тугилиб, ўн тўрт қарра ғойиб бўлади. Биз сенга етти номдаги қулиёт қолдирамиз. Ҳар бир қулиёт бир ой мобайнида мутолаа қилишга мўлжаллан-

ган. Ана шу етти куллиёт дунё аҳли ўзи билмаган ҳолда зору муштоқ кутаётган боланинг бутун ҳаёти ҳақидаги тарихдир. Илоҳий шаҳодатлар шуни далолат қилмоқдалар. Мана сенга етти куллиёт!” Шундан сўнг, халқалар орасидаги етти нуруний сиймо йитиб кетади. Етти доира ўртасида хошияларига олтин ҳал берилган ва ҳар бирининг юзига ой сурати солинган китоблар намоён бўлади. Аёл кўзларига ишонмай булоқ соҳилпига юзиб келаётган китобларга кўл чўзади. Етти китобни ҳам бир-бир кўздан кечириб, ёнидаги оппоқ тош юзига тахлай бошлайди. Биринчи китобнинг муқовасида аёл куйидаги ёзувни ўқийди. “Нурнинг таваллуди”. Иккинчи китоб муқовасида эса, “Юлдузлар таваллуди”, учинчи китоб муқовасида “Ой ва қуёшнинг таваллуди”, тўртинчи китоб муқовасида “Одамнинг яралиши”, бешинчи китоб муқовасида “Инсониятнинг биринчи ҳалокати”, олтинчи китоб муқовасида “Одам”, ниҳоят, еттинчи китоб муқовасида ҳеч қандай ёзув йўқ эди. Барча китоблар юзидаги ой акси ҳам бу китоб жилдида негадир кўринмасди. Аёл еттинчи китобни кўлга олган заҳоти...

Аёл кўз очди ва ўша заҳоти ёстигининг юқори қисмида кимдир дид билан териб қўйган етти куллиётга кўзи тушди ва кўзларига ишонмай ўрнидан кўзгалди. Аёл жилдлари ёғду таратаётган етти китобни боласидек бағрига босди. Унинг кўзларидан оққан ёшлар китоб муқовасидаги ой акси шуълаларида олмосдек пориллади. Шундан сўнг, она кечани кеча, кундузни кундуз демай роса бир ой давомида биринчи куллиётни мутолаа қилди.

Куллиёт шундай бошланарди: “Нур тугилди. Зимистон тун бағрини ёриб, оловли ёй ўқидек мағрибдан машрикқа, машрикдан мағрибга томон таралди. Нурлар тун қўйнида ўзига макон истайди. Манзил кидиради. Улар остларидаги поёнсиз уммонлар хайқириги, бадҳайбат тоғлар салобати, ҳадду худудсиз дашт-сахроларнинг мангу сукунати узра манзил исгаб, парвоз қиладилар. Нурлар нишон қидирадилар, бир ошён қидирадилар. Зотан тоғлар нурга ошён бўлолмайди ва баракс уларни яксон қилади, зотан уммон нурларга макон бўлолмайди, зеро, у ҳар нечук нурни ўз қаърига гарк айлайди, зотан саҳро нурларга ватан бўлолмас, чунки саҳролар уларни ўз комидаги жонсиз сукунатга тобе қилади. Дунё узра нурлар учади. Уммонлар фалакка ташланаётган ёвуз даррандадек пишқиради, сохилларга бош уриб, чилшарчин бўла-

ди, тўлқинлар панжаси билан нурларни тутиб, ўз қаърига ютмоқчи бўлади, бироқ осмонга улоққан ваҳший тўлқинлар нурларга ета олмайди ва ҳолсизланиб, яна уммон бағрига шовиллаб куйилади; тоғлар ўзининг тиғдор чўққиларини фалак кўксига санчиб, уни пора-пора қилмоқчи бўлади, бадҳайбат ва шафқатсиз қоялар асрлар оша кўкка томон юксала боради. Улар юксалган сайин, осмон йироқлашади, нурлар эса ёвуз қоялардан поёнсиз осмон бағрида паноҳ қидиради. Сукутнинг ному нишонсиз қабристонини – саҳролар эса, ер юзига ястанганча ошёнсиз нурларни қачонлардир бағрига тушишини орзу қиладилар ва улкан нигоҳларини кўкка тикиб, беёду беҳуш ётаверадилар. Нурлар тун зулматини ёриб, фақат осмонга фалакда қанот қоқадилар...”

Мутолаа узанган сайин аёл вужудида қуёш нуридек иссиқ ва ёруғ туйғулар тугён кўтарди. Ложувард булоқдек нигоҳларида ҳаёт ва шодлик нурлари жилваланди. Юзларидаги тароват шу қадар тиниқлаша бордики, унинг шарҳига ҳар нечук бурро тил ҳам ожиздир. Аёл китоб мутолаасидан бош кўтармай туни тонгга, тонгни тунларга улади. Ва илк ойнанинг сўнгги туни борлиққа ўз чодирини ёйганда сўнгги саҳифа ҳам интиҳосига етди. Куллиётнинг охириги саҳифаси куйидаги сўзлар билан яқунланган эди: «Бироқ нурлар азалий ёвузликлар маконидан, разолат ва эрксизликлар заминидан йироқлашиб кета олмайдилар. Зеро, улар ана шу заминда, ҳеч кимга маълум бўлмаган сабабларга кўра бунёд топган тенгсизликлар заминидан яшашга бурчли ва ҳақлидирлар. Бироқ нурлар ҳали ер юзини ўз домига тортган гайризаминий кучлар қаршисида ожиздирлар...»

Аёл лаззатли ўйлар оғушида куллиёт жилдини оҳиста ёпди ва қаршисидаги тошойнага назар ташлади. У узлуксиз бир ой давомида ойнага боқмаганини эслади. Тошойна сатҳида аёл юзидан ёғилган нурлар жилва қиларди. Аёл нигоҳи беихтиёр оппоқ саҳфадек манглайда қалқиб турган бир тутам сочларни остидаги тиниқ сийёҳ толадек чизгига тушди. Дастлаб узилган тола бўлса керак, деган хаёлга борди. Бироқ, ҳақиқатда ажин эканига иқроор бўлганч, лабларига майин табассум ёйилди ва ўша заҳоти иккинчи куллиётни қўлга олди. Куллиёт муқовасидаги ой тасвири остидаги ёзувни ўқиди. «Юлдузлар таваллудини». Куллиёт мутолааси бошланган лаҳзада борлиққа тонгнинг ҳарир тумани ёйилаётган, боғ аро бул-

буллар чаҳ-чаҳи бошланган ва ҳали замон осмон кутбидаги тонг юлдузи кўздан ниҳон бўлаётганди. «Юлдузлар таваллуди» куллиёти куйидаги сатрлар билан бошланарди: «Ҳали абадият мулкида зулмат ҳукмрон. Қиш ортидан баҳор, баҳор ортидан ёз, ёз ортидан куз ва куз ортидан яна қиш гардиши барқарор. Абадият мулкининг сўнгсиз сарҳадларидан токи поёнсиз саҳроларигача жонсиз ва забонсиз бир сукут ҳоким. Тоғлар оёғи остида ястанган ўлик биёбонларни янчиб ташлагудек важоҳат билан қакқайиб турардилар. Уммонлар ҳамон қутурган даррандадек осмону фалакка ҳамла қилар, ҳолсизланиб йиқилар, яна сапчар, яна қулар эди. Баъзи-баъзида тоғлар бағридан уввос тортиб чиққан шамоллар саҳро бағрида тўзон кўтарар, бир зумда еру осмонни чанг ва ғуборга қориб юборарди. Улкан харсанглар тўшида қора чақин излари, остида номаълум мавжудотларнинг тош қотган оқ-сарик устухонлари сочилиб ётарди. Тирик жон оёғи етмаган бу гўшаларда беёду беҳуш хотиралар – тош парчалари, ҳайбатли оғзини очиб ётган ғорлар шамолу куюнлардангина иборат, бироқ ҳамон зулматли тун бағрини тилиб нурлар парвоз ётарди. Улар якка-танҳо, бесару сомон эдилар. Аммо ўшандек таҳликали ва торик тунларнинг бирида ҳадсиз осмонда сочилиб ётган нурлар бир-бирлари билан қўшила бошлайдилар. Улар фалак кутбларининг ҳар ер-ҳар ерида бир-бирлари билан унс боғлайдилар. Ана шу пайт зулумот бағри йирик ва ёруғ нуқталардан ёришгандек бўлди. Бир-бирига бириккан нурлар секин-аста тин олдилар ва хануз фалакда дарбадар яшаётган нурларни ўз бағирларига чорладилар. Абадият мулкининг ҳокими мутлоқлари – тоғлар, уммонлар, саҳролар бу ҳолни ҳайрат билан кузатардилар. Осмонда сонсиз ёруғ юлдузлар пайдо бўлган эди. Тун бағри ёришиб, мағриб ва машриқ осмонига осойишталик чўқди...

Аёл иккинчи куллиёт саҳифаларини варақлаб бўлган лаҳзада кўкраги остида сирли жонланиш рўй берганини ва бу жонланиш унинг бутун вужудига орому осойишталик нурларини ёйиб юборганини ҳис қилди. Тубсиз кўзлари чарақлади ва бир томчи ёш кўз ўнгини бир зум нурларга гарқ қилиб, куллиёт жилдига томди. Унинг зулукдек қора кўзларининг туб-ғубларидан сизиб чиққан бу ёш юлдуздек чарақлар, аёл энтикиб-энтикиб йиғларди.

Аёл оҳиста ўрнидан кўзгалди. Унинг кифтларига сочилган со-

члари хонтахта устида ёнаётган шам нурларида олгинлар, кўзларида бахтиёр осудалик ва мунис бир мунг аломатлари зоҳир эди. Тошойна унинг аксини булоқдагидек намоён этганда аёл манглайи юзини қоплаган соч толалари орасидаги дастлабки нозик изга кўл тегизди. Йўқ, бу гал ҳам аёл адашди. Нозик чизги унинг оппоқ манглайига тушган иккинчи ажин эди.

Учинчи куллийт жилдида дастлабки икки куллийт муқовасидагига нисбатан йирикроқ ой тасвири, тасвир остида «Ой ва Қуёшнинг таваллуди» ёзуви аёл нигоҳларига сингиб кетди ва куллийт саҳифаларига хаёлан ғарк бўлди.

Кунлардан бир кун юлдузлар оламининг тарқоқ жамоаси бошига қутилмаган офатлар ёғилди. Улар ҳеч кимга аён бўлмаган ёвузликнинг қурбони бўла бошладилар. Осмон майдонида олтин муҳралардек сочилиб кетган юлдузлар бирин-кетин замин бағрига ғарк бўлдилар. Хориқулудда бу кўргилиқдан ўзларини йўқотиб қўяёзган юлдузлар фарёд чекиб ўз маконларини тарк этдилар. Ер бағрига етиб боролмай парчаланиб, сочилиб кетаётган юлдузлар ортидан кузатиб турган кўшни юлдузлар фиғони осмонни ларзага келтирди. Улар чирсиллаб куйиб, осмон бағирлаб учаётган ўз қондошларига нурли кўлларини узатиб, мадад бермоқчи бўлишар, бироқ бундан ҳеч нарса ўзгариб қолмас, юлдузлар тобора камайиб, осмону фалакни даҳшатли таҳлика қоплаб олганди. Абадият мулкидан янграётган ёвуз қаҳ-қаҳа, тоғларнинг ғирчиллаши, уммонларнинг ваҳшийларча бўқириши, дашту саҳроларнинг ув тортишлари борлиқни муқаррар фалокат қоплаб олганидан далолат берарди. Юлдузлар осмон кўксидан узилар, уларнинг оҳу фарёди фалак бўшлиқларига таралар, олис-олислардан тонг ёришиб келарди. Ана шу пайт тонгнинг оқ яллуғлари ичра порлаган йирик ёп-ёруғ юлдуз барча юлдузлар нигоҳини ўзига тортди. Кўкдан умидини узган юлдузлар ҳам тин олишиб, унга тикиладилар. Худди шунда гўё ғайри бир қудрат амри билан осмондаги жами юлдузлар унга томон талпиндилар. Юлдузларнинг осмон бўйлаб ялли кўчишини кузатиб турган абадият ҳокимлари бу гал ҳам нима сирсинаот рўй бераётганини англамай лолу хайрон тикилиб турардилар. Тоғлар бағрида, дашту саҳроларда сочилиб ётган пажмурда юлдузлар жисми қорайиб кўзга ташланарди. Ёруғлик шаҳидлари боши узра қуюнлар чийлар, горлар оғизларини очганча иржаяр,

шамоллар телбавор рақс тушар, уммон тўлқинлари илондек беланглаб соҳилда тўлғонар эди. Уфқ ёққа ялпи кўчиб бўлган юлдузлар якка-ёлғиз ёруғ юлдуз жисмига кўшилиб, ниҳоятда улкан юлдуз пайдо бўлганидан беҳабар абадият мулки жонсиз жасадлар узра тантана қиларди...»

Аёл куллийёт саҳифалари устидан гўё учиб бораётгандек нигоҳини узолмас, бутун вужудини тер босиб, кўкраги остида исён бошланган эди. У вужудидаги безовталиқни ҳаяжондан деб гумон қилди. Бироқ бу ҳаяжон эмас, ботин жоннинг ҳаёт учун олиб бораётган илк курашлари эди. Аёл хийла нишона бериб қолган ҳомилага қўл олиб борди ва қутилмаганда титроқ зарбини пайқади. Ҳаракат тўхтамас, бироқ куллийётнинг сўнги сатрлари аёл назаридан пинҳон бўлгач, осойишталик бошланди. Аёл шам ёғдусида бир қўлинни китоб юзига, иккинчисини хийла тортилиб қолган қорнига босди. У ҳаяжонланар, юзлари оловланиб, кўзлари ўнгини қоронғилик қопларди. Аёл ҳолдан тойган эди. У амаллаб ўридан кўзгалди ва бу гал тошойна қаршисига ҳам бормаи ўз ётоғи томон йўл олди. Унинг оёқлари ҳолсизликдан оғир вужудини базўр кўтариб борар, нигоҳи қарахт ва маъюс эди. Ҳам руҳий, ҳам жисмоний оғриқнинг зўрайиб боришига қарамай, тўртинчи куллийётни кўксига босганча ҳарир чойшаб ёзувлик ўрнига чўзилди ва бир лаҳза кўзларини юмди. Аёлнинг қора сочлари қоплаган пешонасида учинчи ажин излари аниқ кўзга ташланарди. Бу гал аёл ўзининг тонгдек ёруғ манглайидаги учинчи чизгидан беҳабар эди.

«Борлиқ олам манглайи ярақлади. Такдир ярақаган юлдузлар бир жону бир тан бўлдилар. Улар саргашта ва саргардон қисматлари ана шундай улкан ёруғлик билан яқун тоғганига мингдан-минг рози эдилар. Абадият мулкининг ҳаловати торож этилган эди. Улар кўкдан парчаланиб тушган юлдузлар жасади узра ортиқ тантана қилишмас, бошлари узра дафъатан пайдо бўлган улугвор нузли доирага ҳайрат билан боқишарди. Азал қора ғуборларга қоришиқ кўксига қумуш ёғдулар уммонлар тўлқинидек қуюла бошлади. Моғор босган, нигоҳсиз ва сўқир ўнгириллар, узлатгоҳ ва паноҳгоҳлар, жарлар ва даралар бағригача ёришиб, атроф-борлиқнинг кўтир қиёфаси тиниқлашди. Қоялар юзида куйиб ётган чакмоқ излари, ер юзидан беному нишон йўқолиб кетган ҳайбатли махлуқларнинг рангсиз устухонлари, чанг-тўзонлар изғиған

бадбуруш сахролар мусаффолашгандек бўлди. Хатто жиловсиз жазавасининг кули бўлган уммон ҳам бу ойдин доирага термилганча, тунлар сукут оғушига гарқ бўларди. Зангори тўлқинлар асабий ўйинларини тарк этиб, ёп-ёруғ соҳилларга суйкалар ва гоят оғир кўшиқни куйлашарди. Тўлқинлар юзида олтин баликдек юзган ой шуълалари девсимон уммонни иссиқ нурлари билан аллалагандек, унинг жаҳолатдан кўр бўлган кўзларига инсоф нурларини қуйгандек туюларди. Умри бино бўлиб эркаланиш ва навозиш, меҳр ва мурувват нималигини билмаган уммон оғир хўрсинганча чайқалиб ётарди.

Оламга осудалик чўкди. Тоғу сахроларнинг шафқатсиз кўкси-га кун-сайин қуюлаверган ой ёғдулари ўз ишини қилди. Тоғлар қиёфаси ўзгарди, сахролар тўзони босилди. Ҳар окшом фалак бўйлаб юлдузлар қуршовида сайрга чиқадиган ой абадият мулкининг барча истиқоматчилари учун суюмли меҳмонга айланган эди. Ҳаёт ўз гардишини ўзгартирди. Кунлардан бир кун рўйи заминда абадул абад яшаётган на тоғу на тош, на сахрою уммоннинг етти ухлаб тушига ҳам қирмаган мўъжизалар мўъжизаси юз кўрсатди. Ўша кун уларнинг мангу ҳаёти муқаррар суратда ўз измини тарк этди. Олам-жаҳон ёришиб, нақ тоғлар ортидан ҳайбатли қизғиш шар осмону фалакка кўтарила бошлади. Шар шу қадар улкан ва шу қадар қизғин эдики, беихтиёр ҳайбатли тоғларнинг бўғинлари бўшашиб, уларга ҳарорат ва ҳаёт сувлари югурди. Тошлар бошида олтин шуълалар зар сочди, дараларнинг қоронги бағри ёришиб, жарлар лабида шарқироқ сойлар пайдо бўлди. Уммонлар бағрида ҳаёт қайнаб-жўшди, сахроларга алвон нур ёғилди. ҳаёт юз очди... Абадият мулкининг ҳокими мутлоқлари манглайида кун ярақлади...»

Аёлнинг чеҳраси ёришиб, боягина ҳолсизлик бошланган вужудини иссиқ ҳарорат қоплади. Қуруқнаб қолган лабларига табассум ёйилди. Кўксин остидаги тирик ҳаёт шу қадар ширин тебрандики, беихтиёр аёлнинг кўзларига уйқу фариштаси ўзининг мулойим нарларини текизиб ўтди. Аёл гоятда машаққатли кечган кунлар сўнгида илк дафъа орому осуда уйқуга кетди.

Тун аёл уйқусидек осойишта кечди. Аёл батнидаги ҳаёт ҳам уйқуда эди. бироқ тонг сари ҳаво бўғилиб, борлиқни оғир, қуюқ туман қоплади. Аёл ётган хонанинг деразаларида совуқ ёмғир том-

чилари чалкаш излар қолдирди. Боглар хомуш тортиб, дарактлар ковоғини ўйди. Қишлоқ томлари узра таралган кўкиш тутун тумандан-да қуюқроқ бўлгани учунми олис-олислардан кўзга ташланарди. Дарёлар шовқинида ҳам англаб бўлмас мунг бор эди. Тонг кўнгилсиз ва нурсиз эди. Аёл ётган ўрнидан дераза томон назар ташлади ва ёмғир изларига бир зум тикилиб қолди. Борликдаги бу вазмин руҳ унга ҳам таъсир қилди. Аммо у ўз машғулотини эслаши билан бу нарсаларни бир зумда фаромуш қилди ва тўртинчи кулфатлиётни қўлга олди. Жилд негадир оғир, ой тасвири ҳам сўник, унинг жозидаси доғлар аниқ-тиниқ кўзга ташланарди. «Одамнинг яралиши».

«Борлик-оламда биз одам деб ном берган галати махлуқлар ҳаёти бошланди, – деган сўзлар билан бошланарди кулфатлиёт. – Ҳаётнинг илк нишонлари юз кўрсата бошлаган, занжир-занжир кўхполяр, тўлқинларидан сабуҳий насимларнинг ҳаётбахш ислари уфурётган уммонлар, бошдан-адоқ тилсимни афсонавий аждарҳосимон қаттиқ кўксиди пинҳон тутган бесарҳад саҳролар бағрида галати махлуқлар – одамларнинг ҳеч ким ва ҳеч нарсага ўхшамайдиган гуруҳлари пайдо бўлди. Улар бир қарашда уюшган ҳолда қаёққадир йўл олган лаҳзаларида негадир қумурсқаларни эслатсалар, тўда-тўда бўлиб горлар оғзида, сайхонлик ва даштларда кезган пайтларида ваҳший ўрмон жонворларини эслатар эдилар. Бироқ уммон бағрига ҳар икки адоғи қоялар каби кескир, бироқ оралик қисми горсимон ўйилган қаттиқ ёғочларни судраб чиққан лаҳзаларида ва ҳалокатли тўлқинлардан тап тортмай олис-олисларга сафар қилганларида тоғ лочинларини хотирга келтиришарди. Улар ҳар қаерда ва ҳар қандай вазиятда ҳам аҳил, иттифоқ эдилар. Гоҳ сўнгсиз тўқайлар оралаб кезишар, у ердаги ҳар турли махлуқлар билан якка-якка, баъзан эса ялпи суратда олишишар, қўлга киритган ўлжаларини узун ходаларга санчиб, кифтларига ташлаганча голибона чиқиб келардилар. Шундан сўнг тоғлар ва сайхонларда осмону фалакни қора тутунга кўмганча хурсандчилик қилишар, галати овозлар чиқариб, рақс тушишарди.

Дарҳақиқат, ер юзида худди ана шу ернинг бошига сўнгсиз кулфатлар, ақл бовар қилмас тажовуз ва ситамлар, ҳали мудроқ тарих саҳифалари қайд этмаган, кун ўтиб бир кун қайд этила бошлангач, муаррихлар ақлдан озиб, девонаи жаҳон бўлган мураккаб

ва чигал, даҳшатли инсоний ҳаёт бошлаган эди. Уммонлар ҳайрон, тоғлар ва саҳролар ҳайратдан лол қотган эдилар. Бу ибтидоий гуруҳлар, шу пайтгача рӯйи замин кўрмаган бу ажабтовур махлуқлар ер куррасини ўз қароргоҳига айлаштиргач, келбати қоялардек, вазоҳати довуллардек энг улкан мавжудотларга шу қадар қирон келтира бошладиларки, бора-бора ана шу мавжудотлар ниҳояти гирноқларидек, нари борса энг ожиз тукларидек бу гайри жонлардан даҳшатга тушиб, олис-олисларга қоча бошладилар. Аллақайдан ногаҳон пайдо бўлган одамлар кўз очиб юмгудек фурсат ичида кўпайиб борар, қалам кўйган ерларини толон-торож этар, дуч келган нарсани янчиб, кул қилиб, замин сатҳи бўйлаб ёйиларди. Улар даштлар бағрида телба газик тўфонларнинг айтарли арзимас ҳамласи билан тўзиб кетгудек бошпаноҳларда, тоғлар бағридаги бир қоя ушогийёк янчиб ташловчи горларда, баҳрлар соҳилидаги куткули тўлкинларнинг арзимас шарпаси ер билан битта қилгулик ошёнларда яшашар ва ана шу арзимас мақомлари, тартибсиз, ярим ваҳший турмушлари билан ер юзини эгаллаб борардилар. Улар одамлар эдилар. Ўрмонлар гуриллаб, қон-қўтир тунларга қорилганча ёнар, уларнинг ўрнида дастлаб оқиш, сўнг қорамтир сўнгсиз майдонлар қолар, бу майдонлар хокистарини шамоллар чор атрофга пурқар, тўзон ва тўфон ичида қолган курту қушлар бу қора юртдан бош олиб кетардилар. Уммонлар бағридаги сиртлари ялтироқ қоп-қора жонворлар кўкрак ва тўшларига санчилган сонсиз-саноксиз тигдор тийрлар зарбидан тўлкинларни қип-қизил қонга беллаб потирлар, ўзини соҳил қоя тошларига урар, жон ҳолатда типирчилар ва охир-оқибатда тунги уммондек жимиб, сув устига қалқиб чиқар, тўлкинлар уларнинг жисмини соҳилларга улоқтириб ташлар эди. Соҳилларга улоқиб тушган бу жонсиз махлуқлар бошида яна одамларнинг қийқирик ва айқириқлари осмон тоқига довур янгарар, тўлкинлар уммон бағрига элтиб ташлаган мавжудотлар жасади эса, узок вақт уммон юзида қалқиб, сўнг унинг туб-губига, гаройиб дунёларга чўкиб кетарди. Айниқса, тоғлар бағрида мисли кўрилмаган тўқнашувлар рўй берардики, бу даҳшатли хунрезликдан сўнг одамлар гуруҳи ойлаб бир ерга кўр тикишиб, айш-ишрат қилардилар. Улар одамлар эдилар. Ва улар денгиз махлуқларидек ақлга сиғмас тезликда кўпайишар, нур тезлигида улғайишар ва ўзларининг яратгувчиси бўлган Тағ-

ри таолога зўрлик ва зугум қила бошлагандилар. Аммо, ер юзидаги жамики мавжуд ва номавжуд нарсаларга фақат одамларгина қирон солиб, тангана қила бошладилар, десак ҳақиқатга бир ёқлама назар ташлаган бўламиз. Зотан, ўзларини ўраб олган халқани узиб, яксон қилиб ташлаётган одамий зотга бу музаффарият, айтиш лозимки, осонликча насиб этмасди. Тоғлар ва горларда ҳам, сайхон ва сахроларда ҳам, уммон ва унинг саргардон соҳилларида ҳам бу тинмас мавжудотларнинг ёриб ташланган жасадио тош парчаларидек сочилиб ётган чаноқлари, куйиб кетган ўрмон қолдиқларидек алкаш-чалкаш суюк-устухонларини кўриш мумкин эдики, бу ҳол рўйи заминнинг янги меҳмонлари ҳам осонлик билан борлик устидан ҳукм юритмаётганликларидан шаҳодат берарди. Одам наслидан чор атрофда қолган ана шундай хунук «ёдгорлик»лар устидан кузгунлар орому осуда қанот қоқар, тўла-тўда бўлиб, уларнинг ёриқ жисму жонларини чақиб ташлашар ва баҳузур тановул қилардилар.

Улар одамлар эдилар. Қора қуюқ туклар қоплаган чайир билкпанжалари, бироз эгилган қоматлари, энсиз манглай, юз ва қафтларини қоплаган қаттиқ, чигал сочлари, ақлли ва тийрак нигоҳлари, хатти-ҳаракатларининг қатъий тартиби, ўзаро баҳамжихатликлари билан ҳам улар одам эдилар.

Ер куррасининг азалий муқтадир мувозанатига путур етди. Ой ва кун таваллуди билан замин юзида юз очган инсоний ҳаёт борлиқ-оламга ўз таъсир кучини ўткарди ва борлиқнинг уюшмаган ғоятда ибтидоий қисмини, айтиш мумкинки, унинг сиртқи пардаларини йиртиб юборди. Бироқ кутилмаган тунларнинг бирида яна ер юзини зулмоний ранглар қоплади. Юлдузлар кўк бағирлаб оловли ёй ўқидек уча бошлади, зум ўтмай ибтидоий одамлар ҳалқасида ёнаётган гулханга ўхшаш улкан ой юзини қоп-қора дуд қоплади. Борлик нигоҳидаги қароғ куя бошлади. Ана шу лаҳзада у одамлар қаттиқ жисмларга санчиб чўғда тоблаган аллақандай махлук гавдасини эслатар, фақат бу махлук сассиз-садосиз куйиб адо бўлмоқда эди. Яна ерга мотам чўқди. Ҳайвонларнинг ўкиригию одамларнинг доду фарёдлари, ҳайқириқ ва чақириқлари еру кўкни ларзага келтирди. Улар ваҳшат кўпган вужудларидаги гайритабiiй кўркувга бўйин сунганча бир-бирларига ташландилар. Йўқ улар бу гал бир-бирларини янчиб ташлаш учун эмас, кўркув ва даҳшатдан ёри-

лаёзган юраклакрини асраш учун бир-бирларининг паноҳларига ташлайдилар. Улар ер бағирлаб қоча бошлашди ва дуч келган ерга бош уриб, жон сақламоқчи бўлдилар. Бу таҳликали қочқинга назар ташлаган одам, ҳақиқатда, ақлдан озган бўларди. Зотан, куникеча бир-бирининг қонини тўкиш билангина машғул бўлган махлуқлар бугун бир-бирларидан паноҳ истардилар. Бу ҳол гоятда узоқ давом этди. Орадан дақиқалар, лаҳзалар эмас, гўё асрларга чўзилгулик куткулар ўтди ва осмон ёриша бошлади. Заминий махлуқларнинг шодиёнаси борлиқ-оламни қоплади. Улар бу шодликдан дув-дув ёшлар тўкдилар, айқирдилар, ер тешиб, ўкириб, раққ тушдилар. Бирок кун фақат ёришган эди, холос. Махлуқлар энди бошлари узра ёниб бораётган, дарҳақиқат, аянчи суратда қуяётган кунни кўрдилар. Ер юзидан файзу фароғат, айшу тараб кетди. Кун қуяр эди. Унинг пажмурда жисмидан қоп-қора тутун ўрлар, гўё гулханга тириклайин ташланган, бирок бир ҳамла билан ёнаётган жисмини оловдан халос қилиб, сапчиб чиқиб кетган, бирок бутун борлиги қуяётган мардонавор одамни эслатарди. Кун қуяр эди. Олдинда эса, тун...

Аёл оппоқ паркув ёстикни жиққа хўл қилган манглайдан қуйилган тер ва сўник кўзларидан оққан иссиқ ёшларга парво қилмас, ҳиссиз ва қарахт ҳолда ётар эди. Унинг оппоқ ҳарир либосини ёзилган окқуш қанотидек кўтариб турган мулойим кўкракларидида жилдига нурсиз ой суврати солинган ва аёл шу тобдагина кўз узган куллиёт ётарди. Куллиёт иссиқ эди. Куллиёт қуяётган ою кундек, аёлнинг окқуш қанот кўксидек, кўзларидан ва манглайдан оққан ёш ва тердек иссиқ эди. Аёлнинг тер зарралари унсиз титраб турган манглай сочлари чўғдек пориллар, азобда бўғриққан юзи ловиллар, оқ-қизғиш шуълалар сочаётган тиниқ лабларида гўё ҳаёт нафаси сўнгандек эди. Бирок унинг ана шу ярим жонсиз вужудининг бутун инон-ихтиёри, азобу азога кўмилган тубсиз кўзларидаги куллий изтироб, қуяётган кундек юзларидаги ҳояжон ва ҳаловатсизлик батнида исён кўтараётган ҳаётга боғланган эди. номаълум нуқтага қадалган кўзлари гўё вужудни торларини тобора тариг тортаётган, ҳали замон чирт узиб юбориб, унинг оппоқ бағридан парвоз қилиб кетадиган мурғаккина лочинининг жон ҳолатда типирчилашларини, бўйинсинмас талпинишларини хомуш кузатиб тургандек. Аёл ҳолсиз қўлларини исёнкор ҳаёт манглайига аста

босди. Лабларига жон кирди. У нимадир деб пичирлагандек бўлди. Бирок унинг лабларидан чиққан ноаён сўзлар ҳеч бир заминий унсурга қаратилмагани учун ҳам бу садони ҳеч ким эшита олмасди. Бу садо вужудидаги илоҳий исёнга, ёруғ олам остонасида турган нурдек навзодга, тугилмаган одамга қаратилганэди.

Бешинчи куллиёт жилди дастлабки жилдларга нисбатан қалинроқ, ой тасвири ҳам бўртиброқ кўзга ташланарди. Жилд юзига йирик-йирик ҳарфлар билан «Инсониятнинг биринчи ҳалокати» деб ёзилган эди.

«Агар одамзод пайдо бўлмаганда, – деб бошланарди бешинчи куллиёт, – ер куррасининг тенг ярми ўпирилиб кетгандек борлиқ-олам кемтик бўларди, аммо одамзотнинг пайдо бўлиши табиатнинг ўзидек муқаррар ҳодиса эди. У бугун бўлмаса, эртага, эрта бўлмаса кутилмаган кунларнинг бирида барн бир яралар ва ер юзини ўз измига солмоқ даъвоси билан гоҳ ўзининг, гоҳ ўзганинг қорнига бешаку шубҳа қорилиб кетарди. Одам насли ўзининг ҳамжинси вужудидан узилиб тушган лаҳзадан унга ташланади. У ўз ҳамжинси жисмининг ҳеч қаерига эмас, балки кўксига иашланди ва ташланган заҳотнёқ уни хали кескир ва мустаҳкам тишлари бўртиб чиқишга ул урмаган мулойим милклари билан кемира бошлади. Бордию у ўша кескир тишлари билан тугилганда-чи? Бордию у кемириш санъатини тамшанишга ва уни сўра билиш қобилиятига алмашганда-чи? Бирок Яратгувчи уни бу илк ёвузлик аломатларидан бенасиб қилиб яратгани учун кейинчалик у одамга айланди. Ўз ҳамжинси вужудидан чиққан одам жисмига ошпоқ ҳаёт нурлари таралди ва у гоътда лаззатли, беқиёс тотли бўлгани учун ҳам дастлабки ютумдан кейиноқ ўзининг шафиқ ҳамжинсини қаттиқ севиб қолди. Бу сеvgи – бошдан-адоқ ибтидоий сеvgи унинг манглайига илоҳий аломатлар билан ОДАМ деб муҳр босди. У ОДАМга айланди. У атроф-теграсидаги нарсаларни эмас, дастлаб ўзининг қонига қон, мадорига мадор кўшаётган кўкракни ва бу кўкрак хидни, рангини, сўнгроқ эса ана шу улкан меҳригиёҳ вужуднинг бақувват, бирок иссиқ кафтларини, юз-кўзларини, оёқ-қўлларини қаттиқ севиб қолди. У ёруғ оламнинг илк азобу азиятларига дош беролмай фарёд чеккан лаҳзаларини унутиб, кулишни, эркаланишни ўрганди. Худди ана шу ҳолнинг ўзи ҳам ибтидоий жон жисмидаги ёвузлик ва ваҳшийлик белгиларини сидириб ташлади, кўзларида-

ги қотиб қолган рангсиз ранг ўрнини йилтироқ қувонч пардалари, лабларидаги таранг тортилган газаб ўрнини табассум нурлари эгаллади. Унинг вужуди дастлабки пайтдаёқ ўз қушандасига ташлалишига шайланган дарранда томирларидек таранг тортилган эди. Бироқ қутилмаган меҳру навозиш, марҳамат ва мурувват унга осудалик ва фараҳ бахш этди. У ОДАМ эди. Ёруғ дунёдаги энг олий насаб, энг буюк шарафга у ўз ҳамжинсининг шафқат ва муҳаббати туфайлигина ноил бўлди.

Мағрибдан машрикка, машрикдан мағрибга чўзилган ҳалду ҳудудсиз ер юзида унинг гоҳ осуда, гоҳ даҳшатли ҳаёти ибтидо топлди. Дастлабки лаҳзаларда, тетапоя давридан, илк мустақил фаолият палласига ўтган лаҳзаларида ўз ҳамжинси ва ҳамошёнларини севишни билар, улар билан бир кўр теғрасида улуш баҳам кўрар, тирикликнинг таҳликали синовларига барча қатори елка тутар, ҳеч ким уни ва у ҳали ҳеч кимни ўзи учун оргиқча, деб ўйламас эди. У ўзининг биричи ва сўнгги рақиб – ғайри жинслар деган тасаввурнинг итоаткорт қўли, ана шу тасаввурнинг ашаддий ҳимоячиси, керак бўлса, қурбони эди. Мавжуд олам ёхуд сарзамин деб аталган маъводаги жамики унсур ва аносирдан, ҳайвонот ва набототдан унинг яккаю ягона устунлиги олд, ўрга ва орқа миясининг ғоят даражада тараккий этганида эди, десак бутун тилсимларнинг темир-тош қопқалари шарақлаб очилади ва бизнинг назаримиз ҳақиқатга қадалади. Одам боласи онгли эди. Бу онг туғилган лаҳзадан – ёввойлик – барбарликдан цивилизациягача унинг ўз бошига келтирган саодатманд замонлар ва пурфожиа даврларнинг якка-ёлғиз сабабчиси ва шоҳиди бўлди. Ўтирган ери торлик қилгач, кўшнисининг ўрнига чанг солди, емиши тугагач, ўзганинг бўғзига тиг торғди ва бўғзидаги емишни тортиб олди, ўзганинг ўзидан ҳар жиҳатда устунлигини пайкагач, унинг қурагига орқадан ханжар санчишни ўри анди... Булар унинг етилмаган, ҳали ғоятда ибтидоий фаолияти нишонлари эди. Бироқ кўзи ярқ этиб очила бошлагач, ўзганинг ери, ўзганинг емиши, ўзганинг тажовузкорона босиб олинган қудрати камлик қилди ва ўрмонларга ўт кўйди, ҳайвонот олами бошига қирғинлар келтирди, зўрлик ва зўравонлик, босқинчилик ва қирғинларни ўзининг муқалдас иши деб билди. Ҳали ер юзида ялпи ва якка худочилик даври бошланмасдан бурун, – давом этарди номаълум донишманд, – одамзод

ана шундай сифат ва сафолатлар, фожеа ва касоратлар гирдобида эди...

Аёл нигоҳлари тиниб, кўл-оёқларидан мадор кетиб бораётганини ҳис қиларди. Унинг кўкракларигача қоплаб олган энгил оқ чойшаб гўё бутунг вужудини эгаллаб бораётгандек, ҳали замон қотиб қолган энгагини тангиб кўядигандек туюларди. Совуқ ва даҳшатли ўйлар бутун инон-пхтпёрини парчинлаб ташлаган куллиёт саҳифаларнда бир текис тизилган битиклар оралаб ўрмалар, аёл бу ўйлардан озод бўлишга ҳарчанд уринса-да заифлик қилаётганини англади. Дарпардани серпаб ўтган боғнинг оромбахш насими унинг тер босган манглайини малҳамдек ялаб ўтди. Нигоҳи бироз равшанлашгандек, хаёли тиниклашгандек эди. Негадир киндиги остидаги исён ҳам тиниб-тинчигандек туюларди. Олисолислардаги чўққилари борлиқдек абадий қорлар билан қопланган тоғлар, тоғлар этагидаги овул ва кентлар чекка бир гўшадаги бу ҳаёт ва мамотнинг ҳам руҳоний, ҳам жисмоний курашига мутлақ даҳлсиздек орому осуда яшарди.

«Аммо, – давом этарди номаълум донишманд, – одам ана шу тафаккур ўзанларида кутурган дарёдек ўз ўзанидан тортиб, дуч келган раҳна ва тўсиқларни барбод қилиб бораётган йўлида даҳшатли кучга туйқусдан дуч келди. Албатта, биз уни кутурган дарёгак қиёслаганимизда ва зинҳор-базинҳор ёвузликлар биангина кун кечирганига ишора қилганимизда унинг ортида қолган оз бўлса-да, хайру ҳалолният, эзгуоик ва одамият изларини кўрмаслигимиз мумкин эмас эди. Зеро, бу дарё ўзанларига йироқ-ёвуқ гўшаларда унинг барбод этувчи кўллари яратувчиликка ҳам қодир эканига гувоҳ бўламиз. У йирик шаҳарлар, қасру кўрғонлар, санъат ва тамаддуннинг муъжизавий намуналарини бунёд этди. Бироқ бир ёнда уларни бунёд этган бўлса, бошқа томонда ўшаларни бунёд этганлар бошига қиргинлар солди. Кимларнингдир афсонавор кўллари яратган обидаю ободликлар ўзига тааллуқли бўлмагани учун ҳам қасос олди. Бутун бошли шаҳарларнинг санъат ва тамаддун ёдгорликлари кулини кўкларга совурди. Бироқ ана шу бадмастлик ва бадбинлик, жаҳолат ва жароҳатлар шундай бир нуқтада тин олишга мажбур қилдики, бу нуқтада унинг боши узра яна ой тутилиб, кун куйди.

Дафъатан у ўзини рўйи заминнинг яккаю танҳо ҳукмрони, мав-

жудиятни истаса обод, истамаса барбод этгувчи кудратли кучи, хайвонлар, дарaxтлар, дарёю денгизларнинг қонмақомни, ақлу шуур, рух ва идрокнинг бемислу монанд соҳибқирони эмаслигига иқрор бўлди, иқрор бўлдигина эмас, тиз букиб, ер тишлаб, гавбаю тазаррулар қилиб имон келтирди. Ана ўшанда унинг сарбаланд боши узра яна ой тутилиб, кун куйган эди... Тўпикқа урилган бошини тортиб олишга улгурмай ортида машҳур муз кўчинин бошланди. Иқлим ўзгарди. Инсон ва хайвонот оламининг мисли кўрилмаган ҳалокати қайта бошдан ожиз ва нотавонлик балосини келтириб чиқарди. Фалак қаърида акс-садо таратган қалдиروقлар, борлиқ вужудини қиличдек тишиб ўтган чақин-чақмоқлар одам боласининг кулоқларини том битириб, кўзларининг туб-тубигача қориб юборди. Ўз-ўзидан куйиб кетаётган ўрмонлар оралаб қочаркан, куйиб жингаги чиққан ёру биродарларининг ҳоли зорига ачинди, тоғлар кўпорилиб, ер сатҳи тасир-тасир ёрила бошлагач, бир жонининг кўриқчиси биргина ўзи эмаслигига чин дилдан иқрор бўлди. Дарёлар ўз ўзанини тарк этиб, йўлига гов бўлган тўсиқларни янчиб йўлида давом этар ва унинг даҳшатли тўлқинларида хов-хашак ва дов-дарaxтлардан ташқари ақлу тафаккурининг ҳалхудуди йўқ одамзод ҳам оқиб борарди. Уни ҳар қандай забардаст билак бу тирик офат исканжасидан кутқариб олишга ожизлик қиларди. Тубсиз даҳонини очиб турган замин қаърига оддий оғочдек кулаётган одамни иккинчи бир одам тутиб қоллишга бакор келолмасди. Худди ана шу мутлақ табиий таназзулият одам онгининг беҳадду худуд бўшлиқларида гайри кучлар имкон туғдирди. Худди шу ҳаёт ва мадод муҳорабалари одамзод қалбининг кўз илгамас сарҳадларида ҳаёлий кучларга макон яратди, худди шу нотавонлик ва жаҳолат одам руҳининг чек-чегарасиз уфқларида худони яратди...»

Аёл узлуксиз мутолаа бағоят ҳолдан тойдирган нигоҳларини куллиёт саҳифаларидан узди. Танҳоликда минг машаққат билан кечган кунларини сарҳисоб қилди. Ҳаёллари чувалди, кўзи илина бошлади. Тун қоронгиси дарпарда ортида совуқ ўйлар шарпасидек кезина бошлаган бир пайтда кўкраги остида кучли тулғоқ бошланди. Унинг бир-бирига беҳол туташган киириклари остидаги кўзлари очиқ эди. У ҳамма нарсани кўриб турар, бироқ ҳеч нарсани сезмасди. Оғриқнинг зўридан кўкини излар ҳосил бўлган ёноқ-

лари бир-бир титрар, манглайдаги тер резалар қаёққадир сингиб битган, вужудидаги совуқ қон гўё томирлари бўйлаб ҳаракатдан тўхтагандек туюларди. Аёл оҳиста кўзгалди. Кўз ўнги қоронгилашиб, бир лаҳза ўрнида туриб қолди. Бироқ бутун мадорини оёқларига жамлаб, хонтахта олдиғача келди ва шам тутатди. Хона ичига жон кирди. Тун шарналари сокинлик билан дарпарда ортига ўтди ва кўздан ғойиб бўлди. Аёл эҳтиёткорлик билан ўнг биқинига қўл олиб борди, бир-бир босиб тошойно қаршисига келди. Тошойна аёлга ўзини қайтиб бермади. У энди бурунги эмас, гўё ёруғ дунёда атиги йигирма бир йилгина йигирма бир марта гуллар очилишини ва шунча вақт гулларнинг хазон бўлишини кўрган аёл эмас, балки неча бир замонлардан бўён рўйи жаҳонда яшаб келаётган илохий бир зот эди. Тошойнадан сочлари кулдек оқарган, манглайини қат-қабат ажишлар қоплаган, кўзлари ҳорғин, юзлари сўлгин она сиймоси боқарди. Аёл оппоқ сочларига ишонмагандек қўл тегизди. Юз кўзларига кафгини босди. Замонлар ўтгани унинг юзларидан, кўзларидан, кўкракларидан. Даврлар кечгани унинг манглайдан, кифтидан, боши устидан... Аёл оҳиста қадам ташлаб хонтахта қаршисига келди. У ерда икки жилд ўқилмаган куллиёт ётар, шамнинг ҳорғин ёғдуси остида ғоятда сирли кўринарди. Жилд саҳифасидаги ойнинг тасвири гира-шира қоронгиликда деярли кўзга ташланмас, бироқ ёзув баралла акс этарди. Аёл сўнги куллиётлар қаршисида гўё қабр узра сукутга кетга кетган мотамзада онадек ҳаракатсиз турар, кўзларида қотиб қолган мунг тундан-да изтиробли эди. Аёл олтинчи куллиётга қўл чўзди. Бироқ кутилмаганда қўли чўзниклик ҳолатида қотиб қолди. Кўксига гўё нимадир узилгандек бўлди; ногаҳон бутун вужудини алғов-далғов қилиб тулғоқ бошланди. Аёл бироз ўзига келгач, бир амаллаб китобни хонтахта устидан кўтарди ва ўрнига оҳиста чўқди. У китобга термилиб ўтирар, очишга журъат қилолмас, кўзларидан қуйилаётган ёш муқова юзидаги ой тасвири ва йирик ҳарфлар билан битилган «ОДАМ» ёзуви устига томарди. Нурсиз кўзларини тўсиб олган ҳалқобалар тингач, у яна ёзувни бутун диққат-эътибори билан кузатар ва тақрор ҳалқа боғлаган кичрикларидан ёзув юзига ёш оқарди. Бу ҳол узоқ давом этди. Тулғоқ хуружи ўтгач, давомли сукутдан сўнг, аёл олтинчи куллиёт жилдини авайлаб очди.

«Аммо, Худолар, – деб бошланарди «ОДАМ» деб номланган

олтинчи куллиёт, – ўз шакл-шамойилни одам тафаккурида яратдилар. Ҳар нарсага қодир инсоний тафаккур ўз инон-ихтиёрини уларнинг азму иродасига бутунлай топширди. У ҳали кўп номаъқулчиликлар ва ҳўп маъқул ишларни қилиши мумкин эди. Ҳали найзаси учидаги қон сергиб улгурмаган, ҳали танглайи янги муҳорабалар жазаваси билан тақиллар, ҳали қорин ва кўзлари ғоят оч эди. У хийла оғир тортқиб, орқа-олдига, қуйи ва юқорига ҳадиксираб, баъзида жон ҳовучлаб нигоҳ ташлашни ўрганди. Энди ялпи қиргин балосига гирифтор ҳайвонларнинг шохида қанотли руҳларнинг алмойи шакллари кўзга ташланар, дарёлар бағирлаб тилсимлар сайр қилар, ою-юлдузларнинг ўз худолари бор эди. Куёш эса, куёш ҳақида гапиринч эмас, унга саждалар ва қурбонликлар келтириш мумкин эди, холос. Энди ҳамма нарса уларнинг – Худоларнинг номи билан бошланиб, уларнинг номи билан интиҳо топарди. Уларнинг шарафига қасрлар бунёд этилиб, уларнга тафаккур ва руҳнинг энг олижаноб тазохирлари бахш этилар, жисмоний қудратнинг бор буду бисоти уларнинг ному нишонсиз қадамига соврилар эди. Улар инсон зоти назарига кўринмас, ақл парвози ожиз осмону фалаклар қаър-қаърида, денгизларнинг қудратли тўлкинларида, осмонўпар тоғларнинг инс-жинлар оёғи етмас чўққиларида, хуллас, ернинг етти қабат остида, осмоннинг етти қабат тоқида дорилмомон умргузаронлик қилардилар. Тоғу тахт қошига, қасру равоқлар пештоқиға, қиличу қалқонлар юзига, санъат ва тамаддун вароқларига уларнинг номи шарифи рақам қилинар, ундан сўнггина заминий ҳодисалар ҳақида сўз юритиларди. Уларнинг номи билан қонлар тўкилди, уларнинг номи билан бошлар кесилди, уларнинг номи билан дунёлар яратилди ва барбод этилди. Бора-бора заминий ташвишларга суқила бошлаган худолар орасида ҳам низо ва адоват, ҳасад ва кудурат оловлари яллуғланди. Энди бир тоифа одамлар бошига соя солган худо бошқа бир гуруҳ кўкрағидаги тангрига нисбатан ўз адоватини халқлар кўнглига солди. Ўз худосининг ҳаққи учун кечган жангларда энди бутун бошли халқлар тўкнаш келдилар. Худолар қутқуси зўрайгандан зўрайиб борди. Халқлар узлуксиз қонга қорилиб туриши лозимлиги ҳақидаги башоратлар сру кўкни босиб кетди. Шундан сўнг минг-минг йилларга чўзилган ва бир лаҳзагина бўлсин тин олмаган жангу жадаллар бошланди. Қабилаю уруғлар ирку мил-

латларга, ирку мишлатлар бора-бора ҳукмрон ва тобеларга айланди. Ҳукмрон худолар музаффарият байроғини баланд кўтардилар, тобе худолар бўйинни кундага қўймоқдан чарчамадилар. Кимда-ким кўпроқ қотиллик ва ёвузлик қилди, унинг мартаба ва шон-шукуҳи гуркираб ўсди, кимда-ким қотиллик ва ёвузликдан ҳазар қилди, унинг шўри қуриди. Одам боласи найза ва қилчлар жарангига рақс тушгучи махлуққа айланган даврларда ер юзига телбаларча ҳокимлик даъвоси билан тож кийган ва ўзини худонинг ер юзидаги сояси деб эълон қилган шохлар пайдо бўлди. Ана шундан сўнг, одам оёғи етмас гўшалар худоларга тақсимланиб, одам қадами етиши муқаррар бўлган маъволарга уларнинг «соя»лари соя ташладилар. Бир бурда курраи замин шу «соя»ларнинг қўлида ўйнаган думалоқ гурзидек гоҳ бир илқдан иккинчи бир илққа ўтиб турди. Замонлар оша курраи арз тақсимоти бутун-бутун халқларнинг таг-туби билан қирғин қилиниши эвазига амалга ошди. Бироқ ҳеч ким ҳеч бир ердаги «соя» шу бир ҳовуч ернинг алал-оқибат ҳеч кимга насиб қилмаслиги ҳақидаги энг оддий ҳақиқатни тушуниб етмадилар. Улар қирғин-баротларда бурда-бурдаланиб ер бағирлаб сочилиб ётавердилар ва ҳали совиб ўлғирмаган жасадлар тепасида қузғунлар ҳайити тугар-тугамай ўзга халқ лашкарларининг қадам зарблари бурда-бурда жасадларнинг суяклариди акс-садо берди. Уюм-уюм халқлар ўлиги оралаб бўлажак мурдаларнинг темир сафи гура-гура ўтаберди. Қаёқдан? Қаёққа? Нега? Бу саволлар худолар салтанатини инкор этишдек кулли гуноҳга айланди...

Қорая бошлаган окшом тоғлар этагидаги қўл билан тутгидек харсанглар остида, жарлар ва даралар тубида ўрмалар, чўққиларда эса, чўкиб бораётган қуёшнинг зарандуд нурлари тобора қуюқлашмоқда эди. Зарб билан кесиб ташлангандек тенг иккига бўлинган харсанг орасидаги шох-шабба, харсанг бикинидаги қорайган тошлари яққол кўзга ташланиб турган ўчоқ ва шу тобда сўнган кўрнинг оқиш қукунлари бу ерда одам яшаётганидан далолат берарди. Харсангдан юқорига томон тўрт-беш одим наридаги думалоқ гор оғзида чирс-чирсилаб ёнаётган гулханнинг товуши, тинсиз қизғиш ёғдулар шарпаси аланг-жалаңг кезинар, гор оғзидаги қулоқлари шалпайган, кўзлари ғамгин қари кўшпак хомуш мудрарди. Гор тубида қадим дунёнинг номи ҳеч кимга маълум

бўлмаган ва дунё улардан, улар дунёдан юз бурган икки улуғ файласуф тўққиз кеча-кундуз муттассил нима ҳақдадир суҳбатлашишар, бу суҳбатдан гор тубидаги тилсиз тошлар ва ҳолсиз қулоқлари энгагигача осилиб тушган қари кўппакгина огоҳ эди, холос. Таассуф билан айтиш мумкинки, агар тошларда руху жон ва агар ёруғ дунёда санокли кунларини яшаётган жаҳонгашта кўппакда фаҳм-фаросат бўлганда улар узлуксиз тўққиз кеча-кундуз давом этаётган баҳсга дош бера олмаган бўлардилар. Донишмандлардан бири – ўсиқ сочлари кифтлари ва қошлари устига тушган, кўзлари ғоятда чуқур, юзлари оқ-сарикдан келган паст бўйли, орик, ёши эҳтимол юзлардаги киши ўзидан хийла юш, юзлари тиник, энгаги чўзинчоқ, мулойим кўзлари андишаманд ва ҳорғин, тинм қора соқоли чўққайиб турган ўттиз-ўттиз беш ёшлардаги йигитга тўққизинчи тунки ўзигагина аён бўлган ҳақиқат ҳақида сўзларди.

– Мен, Шамсиддин, – одам руҳининг энг олий ва энг тубан қатларида яшаган бир кўхнапўшман. Мана, қаранг, сизнинг назарингизда эҳтимол қирк ямоқ хирқадек туюлаётган жанда ҳозир шоҳларнинг аёну арконлар ҳузурига кийиб чиқадиған тилладўзи чопонига айланади.

Йигит куйи солинган бошини дафъатан кўтарди ва устозининг ёниб турган қаттиқ нигоҳларига тикилди. Донишманд мулойим табассум қилди. Дарҳақиқат, эғнидаги зарбоф чопон аркону аёёнлар ҳузурига кийиб чиқиладиған шоҳ либоси эди.

– Етар, – давом этди донишманд, – чеккан азобу изтироб ва бошимдан ўтқарган энг қалтис лаҳзалар учун ўзим жавоб берман. Бироқ кимга? Ўзимга ва ўзга ҳеч кимга эмас. Мен сизнинг нигоҳингизни ўғирладим ва энг оддий усул билан унга панд бердим. Сизнинг тафаккурингиз ҳам худди ана шундай.

Донишманд серюнг пўсгакка чарсиллаб учиб тушган бир томони кип-қизил чўққа, иккинчи учи оппоқ кукунга айланган бармоқдек новдани яна гулханга ташлади.

– Мен эса мана шу новдаман. Гўё бир томоним ёниб ётибди, бир томоним эса тўкилмоқда. Жисмимдан ҳеч қачон нолимаган эдим. Оёқларимни мен дунёнинг энг олий дафинасига алмашманганман. Аммо, умр қисқа. Афсуски, умр қисқа ва оёғим ҳам менинг дарбадар руҳимни бурунгидек суймайди. – Донишманд қора мовут билан чирмаб ўралган оёғини қонсиз, узун бармоқлари билан

оҳиста силай бошлади.

– Уларга билшим бермоқ ва дунёвий урфондан огоҳ этмоқ лозим эмасми? – узоқ сукутдан сўнг сўз қотди йигит.

– Урфон берилмайди, жон берилади, Шамсиддин! Урфон бу исталган кўхнадўзнинг дўконидан тошиладиган матоҳ, исталган уламо ва аҳли фаҳмларнинг совуқ ҳофизаси хуржунидан тўкилиб қолган тарикдир. Ул шахс уни бериши ёки бермаслиги, талабгор эса топиб олиши, жилла курса, ўғирлаши мумкин. Арзимаиди. – Донишманднинг гулхан шуъласида кумушдек тобланаётган сочлари юз-кўзларини тўсди. – Руҳингиз назари равшан тортган лаҳзада, осафо, мен рўйи заминда бўлмайман, акс ҳолда мен сизни муқаррар мўъжизадан огоҳ этган бўлардим.

Йигитнинг кўзлари донишманднинг хира тортган нигоҳини қидирди ва унинг азиятлар чанг солган оппоқ юзларидаги чизгиларни сарасоф қилди. У эҳтимолки ўша мўъжизани ҳозирнинг ўзидаёқ кўрмоқчи эди.

– Аммо нечоғ сабр қилмоқ мумкин? – ўзини тиёлмади йигит. У негадир донишманд мулоҳазаларини кушоду равшан бўлмаса-да, англаётган эди чоғи. Бироқ унинг томирларида жўш урган ҳаёт донишманднинг таассуфли сўзларига қарши ўжар бир истак билан бош кўтарди.

– Сабр! – қатъий оҳангда деди донишманд, – Мен сизни тунда газандалар айқириқлари остида булоқ томон сувга тушишингизни истамас эдим, Шамсиддин. Боз устига, мавлоно Умар Хаймадўз айгганларидек, ибриққа шикаст етган. Ана у – йигит донишманд иншора қилган томонга назар ташлади ва ҳайратдан қотиб қолди. У ерда қуйи қисми ўншилиб тушган қизғиш кўза турар ва йигит тўққиз кундан буён ана шу ерда ўтириб, уни бирор-бор кўрмаган эди. – Мен ҳар неча уринмай унда сув ола билмадим. Бечора, ҳар оқшом ботаётган қуёшга кўзи тушиши биланок йиғлайди. – Давом этди донишманд. Худди шу лаҳза ғор оғзида ётган қари кўпшакнинг йиғлагансимон гингшиши эшитилди. – Агар сизга малол келмаса, – йигит даст ўрнидан турди ва кўшакнинг ҳар кунлик хўракини олиб чиқди. У тўққиз кундан буён ўзи гувоҳ бўлётган ва айни бир пайтнинг ўзида такрорланаётган ана шу воқеа негадир хотирасидан кўтарилиб қолаётганига ишонмасди. Йигит қайтиб ўрнига чўкди.

– Дунёдаги энг мискин мавжудот, – жилмайди донишманд, баъзи кимсалар уларнинг тилсиз эканлигидан нолийдилар. Аммо, афсуски, аксинча эканини бирор бор ўйлаб ҳам кўрмайдилар. – Йигит гулханга шох ташлади, сўнаёзган оловга жон кирди. Буткул қоронғилик чўккани учун гор деворларидаги туртиб чиққан силлик оқ-кўнгир тошлар сатҳида аланга сояси яққол кўзга ташланарди. Донишманд ва йигит гавдаларининг кўланкаси босиб турган ерларда куюқ тун суврати зоҳир эди.

– Сабр авлиё ва анбиёларнинг фоний дунёдаги энг охирги ва айтиш лозимки, рост кашфидир. Аммо кўриб турганингиздек, ҳатто менинг яратгувчим, руҳи равонлари шод бўлсин, сабр қилмадилар. Мени эса сабрга ўргатгуналарига қадар устухонимга тош босиб қўйдилар. Бу тошни, гофило, сабрсиз кимсалар босганига таажжубланмасиз. Аммо, асл руҳлар ҳали сабр-токат батнида яшайптилар. Мен ҳар тўққиз моҳи шарифда дунёга келадиганларни назарда тугмаётганимни сезган бўлсангиз керак. – Донишманднинг чеҳрасига алвон тус бераётган аланга унинг шундоқ ҳам сирли чеҳрасига ажабтовур мўъжизавий тус бергандики, йигит қизғиш соялар жилва қилаётган бу ҳайратангиз қиёфадан кўз узолмасди. – Вужудим биродарим жисмидек қути лоюмут билан ҳаёт кечираётган пайтда сиз билан танишганимга афсусланмайман, Шамсиддин. Бу сўзларни мендан сўнг сизга ҳеч ким айтмаган бўларди. Иқроқ бўламани, бу сўқир кўнгилнинг шарҳи ҳоли эмас ва кўзиарим қачонлардирки борлиқдан парҳез қилган. У менинг асоқашимдир. Ҳали бу ердан чиқиб кетасиз ва дунёнинг исталган гўшаю канорига сафар қиласиз. Сизнинг сафарингиз бахайр бўлишини нечоғли истаётганимни биласизми? Бироқ менинг истагим сизни асрай олмайдди. Яхшиси, энг оғир лаҳзада мени ёд этинг. Бу – хийла осон ва қулай. – Донишманд юзларида салқиб турган қизғиш нур хира торгандек бўлди. У бошини қуйи солди, йигит буткул лол эди. – биз халқ деб номлаган одамзот наслини ҳозир кечиб бораётган йўлдан қайтариш лозим. Албатта, унинг фитратида олий руҳларни тирилтирмоқ мумкин эмас, бироқ инонтирмоқ ҳам қарз, ҳам фарздир. У муқаррар ҳалокатли йўлга тушиб олди. Бу йўл кеча ёхуд асрлар муқаддам бошланган эмас, унинг ибтидо маъзили на мағрибда ва на машриқда, унинг кўнглида. Осафо, у ҳануз буни билмайди. У мақсадсиз йўлдадир ва мақсадлари ўзларига ҳам ноаён

шахсларнинг иродасига кулдир. Бу – офат. Бордию ҳеч ким уни ана шу йўлдан қайтара олмаса, ер юзидаги унинг гузарон ҳаёти ингиҳо топади. Ҳар нечук сўкирнинг кафтидаги жони ҳаётида бир кур бўлса-да, жарга қулайди. У қайтиб жонини ўша жарга тушириб юбормайди, лекин бунинг учун у ўрнидан жила кўрмаслиги керак. Халқ ўз жонини кафтида тутганча кетаётган ўша сўкирдир. У чашми равшан бўлгунга қадар жилмаслиги лозим. Бироқ ким бунинг уддасидан чиқибди, дейсиз. Йўқ, зинҳор йўқ. Сиз мени тушунмадингиз. Мен уни очик гўрларга таклиф қилаётганим ёхуд, турган ерида ҳайкалга дўнмогини истаётганим ҳам йўқ. – Йигит хижолат тортиди. – Зинҳор мен бундай демоқчи эмасман. У, биринчи гада, ўз руҳини ўзи, ҳеч кимнинг доно маслаҳатисиз ярата биллиб, кимлар унинг ақлли миясида қасрлар қуриб яшаётганини, кимлар унинг юрак майдонларида от сураётганини, кимлар унинг томоғидан, кимлар илқидан тутиб бораётганини кўра билмоғи керак. Ва энг бирламчи унинг руҳи тирилмоғи лозим. Сизга кундек равшанки, руҳ она батнидан у билан бирга тугилмайди ва сўнгги лаҳзада унинг афсурда жисмига қўшилиб, фоний дунёдан рихлат қилмайди. Руҳини ҳаётлигида кашф эта олган одам ўлмасдир. Сиз, афсуски, ҳали борсиз, аксинча, ана шу ғор ичида биз иккимизгина эмаслигимизга иқроқ бўлардингиз. Афсуски, бу беҳуда. Ҳали бор. Ҳали эрта. – Йигитнинг донишманд чеҳрасида қотиб қолган кўзлари гўё шу қадар сўнгсиз сукут оғушида эдики, бутун жисми бўйлаб оқаётган қонни фақат донишманд сўзларини симираётгандек. Томирларига таралаётган сас-садосиз шарпалар донишманд лабла-ридан учаётган нафас эди, гўё.

– Аммо, сиз беҳуда истакка ружу қўйманг. Мен сизни кўриб турибман. Ҳали вақт бор. Сўзлар беҳуда, илму урфон ҳеч. Аммо ҳали вақт эрта. Ҳали бор. Бу халойиққа юз кўрсатмасликка қарор қилганимдан сўнг, мен ёруғ оламга эрта келиб қолганимга, таасуфки, беҳуда келганимга жилла бўлса-да надомат чекдим. Қўлимдан ҳеч бир хайрли иш келмади. Мен болалигимдан токи шу кунга қадар бир лаҳза бўлсин одамлар орасида эмас, узлатда яшагандекман. Хотиротим авроғи, ёдим саҳифалари – бий саҳро. Мен улар назарида ҳамма ерда ва ҳар қачон девонаи жаҳонман. Ана шундан ҳазир бўлинг. Аввалига сукут сақлашни, ўз-ўзингиз билан умр ўтқаришни омузиш этинг. Бу – энг тўғри йўл.

Гулхан тубида қолган чўғ оқара бошлагач, йигит унга курук шох ташлади. Донишманд ҳамон бош кўгармас, ошпоқ сочлари энди ўзининг асл ҳолига қайтган эди.

– Бўғиздаги бир тилнинг минг садага қориклиги, бир бошнинг минг куфр андишага ғарқлиги, икки илkning жикқа қонлиги, икки нигоҳнинг тағ-тубсизлиги, икки қулоқнинг ҳаёсизлиги ва биргина жоннинг заифлигию ўткинчилигидан ўзга нима бор мавжудотда? У қайта тугилмоғи, энг мусаффо батнда пайдо бўлмоғи, энг покиза оғушда шакланмоғи, энг пок қўшларда ювилмоғи, гардсиз кўкракдан ҳаёт симиримоғи, энг муҳими, унинг келишидан одамлар хобида бўлсин огоҳ бўлмоғи лозим. У пана-панада, ноаёну бенишон яралди ва шунинг учун ҳам мен кетмоғим керак...»

Аёл жон ҳолатда куллиётнинг сўнгги сатрларигача ўқиб битирмоқчи, дунёдаки бош олиб кетган дарбадар донишманд ҳаётининг охири дақ қаларигача ўз кўзлари билан кўрмоқчи, унинг башоратомуз, сирли сўзларини ўқиб олмоқчи эди. Бироқ тирноқларигача зир титратган тулғоқ унинг бутун жисмини ёриб ўтгандек бўлди ва оғриқ азобидан инграб юборди. Куллиёт унинг қўлларидан сирғалиб тушди ва мулойим кўкрагига ботиб қолди. Аёлниг азобдан бўғриққан юзлари қизариб, кўз ўнгини қоронғилик қоплади. Жисмида ҳақиқий исён бошланган эди. Ҳаёлида тўзондек чарх ураётган бош-адоқсиз ўйларнинг бари ёлғиз бир истак қошида ҳеч нарсага айланган қалтис лаҳзада у зўр бериб хонтахта юзидаги энг сўнгги куллиётни кўрмоқчи, гўё дунёга келажак боласининг ҳаётини ўша куллиётгина ҳал қиладигандек эди. Аёл жисми олов бўлиб ёнар, оғриқ зўрайгандан зўраяр, тўфон турган денгиз бағридаги кемадек ўзини бир ёндан иккинчи ёнга урар ва фақат сўнгги куллиётнигина кўришни истарди. Борлиқ аёл аҳволига ачингандек шу қадар жимликка чўккан эдики, ёруғ дунёда азоб, азобу аёлдан бошқа ўзга ҳеч нарса гўё мавжуд эмасди. Аёлга нима бўлмасин, нима бўлмасин сўнгги куллиётни тутиб кўришни, акс ҳолда вужуди бўсағасида турган бола кўнгилсиз кўргиликка дучор бўлишни муқаррардек туюлди ва ётган ўрнидан азоб билан сирғалиб тушди-да, тирсақларини ерга маҳкам тираб хонтахта томон сургала бошлади. Бироқ хонтахта хонаниг ўртасида эди. Орадаги атиги икки одим масофа поёнсиз йўллардан-да олис ва машаққатли эди. Оғриқ исканжага олган ҳолсиз вужуд тўлқинлар улоқтириб таш-

лаган кимсасиз заврақдек тулганар, чайқалар, жон ҳолатда инграр, манзил эса йироқдан-йироқ. Аёлнинг тишиб бораётган нингоҳи олис-олисларда ёниб турган шам остидаги куллиётни гира-шира пайкаб қолар ва яна йўқотар, яна топар, яна йўқотар, яна йўқотар ва яна топар эди. Аёл вужудидаги бор мадорини йиғиб, ётган ерида энг сўнги карра қаттиқ юлқиниб олдинга интилди ва... гўё хона унинг боши узра қулагандек, гўё кўкраги қаршисида ёнаётган шам кўзлари қаърига ботиб кетгандек, гўё нимадир, кимдир унинг жисму жонини тилка-пора қилиб ташлаётгандек бўлди. У жон ҳолатда шу қадар қаттиқ фарёд чекдики, хонтахта устидаги шам титради ва сўнди. Аёлнинг ўнг билаги куллиёт устига тушиши билан оламни чинқириқ кўмиб, вужуд остонасидан янги меҳмон ҳатлади ва... У чиқираб йиғлар, аёл ҳеч нарсани эшита олмасди. Азобда бўғриққан юзи оппоқ ва ниҳоятда гўзал, хийла очиқ лабларида аянчли табассум қотиб қолган эди. Оппоқ саҳифадек манглайида етти қабат ажин ҳали совумаган латофатли вужуднинг иссиқ ҳароратидан гўё титраб турарди...

* * *

Яшил кесақисига тунукадан «Оралик – 7» ёзуви миҳланган ёғоч эшик ғирчиллаб очилди ва одатига кўра бошига тивит рўмол ташлаган, сўлиш тортган юзларини сепкил ва бетартиб ажин қоплаган ушшоққина кампир чиқди. У ҳар саҳар магазинга сутгак чиқар, ўзига яраша, ярим ё бир литр сут, яримта нон харид қилар ва шунинг ўзи унинг бир кунлик тамаддуси ўрнига ўтарди. Баъзан яримта ноннинг ва ярим литр сутнинг ҳам тенг ярми қолиб кетар, ёлғиз мушугидан ҳам ортган ўша улушини кампир ҳар доим эшик оғзида ётиб қолғувчи ўлан-тўшаги, ош-рўзғори, қиладиган иши ва муқим жойининг тайини бўлмаган «чақирилмаган меҳмон»ларга берарди. Бугунги «чақирилмаган меҳмон»ни, адолат юзасидан айтганда, меҳмон деб бўлмасди, чунки у деярли ҳар куни, албатта, ҳаво айниб, ёмғир-сочин бўлмаган кезларда ана шу ўриндикнинг остида ё устида тонг оттирарди. Қолаверса, бу меҳмон кампирга бегона эмасди, кейинги осойишта йилларда бурунги оғир асоратларга дош беролмай оламдан ўтган онаси Евдокиянинг кенжа ўғли эди. Евдокия уруш йиллари бу шаҳарга эвокуация қилинганч, ўзи билан ҳар уччала боласини ҳам олиб келганди. Болаларни уруш-

дан-да ўн чандон хавфлироқ бўлган очликдан сақлаб қолиш учун жонини жабборга бериб ишларди шўрлик. Гоҳида икки сменада қолиб кетар, шундак ўзига тегишли нон карточкасини бирор кишидан синглисига бериб юборар, ўзи эса алламаҳалда, ўшанда ҳам болаларини бир ров кўргани келиб кетарди. Болалар оч-ялангоч эмасди. Ҳайтовур яшаб туришга етарли обу нонлари бор эди. Евдокиянинг эри 43-йилнинг баҳоригача гоҳ фронт ичкарасидан, ҳаракатдаги қисмдан, гоҳ госпиталдан мактуб йўллаб турди. Баҳорнинг сўнгги кунларида эса қора хат келди. Евдокия қора хатни болаларидан зинҳор сир тутди. Кўргиликни ичига ютди ва уч боласининг ҳам бошида қузғундек чарх урган очлик билан тиним билмай олишди. Уруш тугагач, ҳали болалар мактабга катнардди, Евдокия заводнинг тоқат қилиб бўлмас, зах цехларида орттирган хасталик туфайли узоқ ётмай оламдан ўтди. Болалар сингlisi, йим-гирма олти яшар Маргаританинг қарамоғида қолди. Маргарита ўша пайт медицина институтининг педиатрия факультетида олтинчи курсда таҳсил олар, ўқишдан сўнг «Тез ёрдам» пунктида ҳамшира бўлиб ишларди. Боларнинг тўнғичи Сергей саккизинчи синфни битиргач, Новосибирскдаги темир йўл билим юртига ўқишга юборилди, ўртанчиси Мария эса мактабни тугатгач, Ленинграддаги индустрия техникумига ўқишга кетди, кенжа Михаил мактабни еттинчи синфдаёқ ташлади ва урушдан ёлғиз боши билан чиққан есир болаларнинг паришон турмушига аралашиб кетди. У ҳали Маргаританинг қарамоғида очлик ва муҳтожликка чап бериб, ўтган кунига қаноат қилиб юраберди, бироқ кейинчалик Маргаританинг ҳам турмушида қутилмаган нохушликлар рўй бергач, бу ердан кетишга, мустақил яшашга мажбур бўлди. шундан сўнг, гоҳ у ерда, гоҳ бу ерда ишлаб ҳам юрди. Аммо болаликдан кўнгилсиз саргузаштларга ўч йигит ўзи тенги саёқларнинг «тунги фаолияти»да иштирок этди ва чекига тушган олти йил билан зонага йўл олди. Орадан йиллар ўтди. Маргарита ўзининг Новосибирск ва Ленинграддаги жиялари билан тўрт йил муттассил хат-хабар орқали алоқа боғлаб турди, Михаилнинг бошига тушган кўргиликдан уларни қайғу билан оғох этди, бир-икки қур бу ерга чакириб ҳам кўрди, аммо кўп ўтмай алоқалар риштаси изсиз йўқолди. Оға-инилар букрини гўр ҳам тўғирлаёлмайди, ақидасига амал қилиб, укаларининг шум тақидирини тангри таолога ҳавола қилиб, им-жим

бўлиб кетдилар. Маргаританинг оиласида кечган кўнгилсизликлар шулардан иборат эдики, у турмуш ўртоғига ялчимади. У ичкилик, жанжал-хархаша деса, ўзини кўярга жой тополмайдиган тоифадан бўлиб чиқди. Маргарита турмушнинг кундалик таомига кўшилиб турган захрига узок дош беролмади ва ҳамма ютганларини бирваракай қайт қилди. Сукқабош қолди. Албатта, захарли эр ва зарарли кушанда жияндан қутилган Маргарита эртаси кунёк бахтли бўлиб қолмади, қолаверса, ўша пайтлар, ҳозир ҳам аёл кишини тўла-тўкис бахтли қила оладиган эрлар камдан-кам учрарди. Михаилнинг таржимаи ҳоли олти йиллик гоҳ кучайтирилган, гоҳ енгил режимли зоналардангина иборат эмасди. Қамоқдан қутилиб чиққач, унинг кўтир пешонаси ярақлагандек бўлди. Дарвоқе, зонадан ҳоласига йўллаган мақтубларида «она ўрнида она бўлган» унинг «эркалик ва безорилик»ларини кўтарган Маша ҳоласини қайтиб келгач, ўша «мараз алкоголик» исканжасидан ҳалос қилиши ҳақида, айтиш мумкинки, чуқур куюнчаклик билан ёзар эди. Бироқ мақтубларининг бирида, Маргарита ҳайратдан мақтубни қайта-қайта ўқиб чиқди, зонада танишиб қолган Анастасия исмли аёл ҳақида ҳам ошиб-тошиб хабар қилганди. Маргарита камера низомига мўминлик билан риоя қилаётган жиянига раҳми келди ва бу мақтубдан сўнг, ишонқирамаган бўлса-да, хийла кўнгли ёришди. Жавоб мақтубида эса, албатта ўша бечора Анастасияни бирга олиб келишини қайта-қайта тайинлади.

Кампир «чаққирилмаган меҳмон»нинг тонги изгириндан жунжикиб, икки кифтини жипслаштирган ҳолда сонлари орасига тикиб ётганини кўриб, жилла курса ажабланмади. Фақат одатдагидек, алланималарни қайта-қайта пўнгиллаб, йўлка бўйлаб магазинга йўл олди. Магазин эшиги олдидаги сут тўлдирилган уч дона оппоқ бидон қаршисида ўзига тенгқур икки кампир, уч эркак билан ўзаро суҳбатлашганча навбатда туришарди. Кампир саломалиқдан сўнг, навбатнинг олдида турган кампирнинг гапларига беихтиёр қулоқ тутди.

– Бева хотин Люданинг нақ деразаси остида сўйиб кетилган аёлнинг қотилини топишибди. Қаёқдан денг? Маша ҳоланинг ўриндиги остида ухлаб ётган жойидан.

Маргарита суҳбат ўзига қаратилганини фаҳмлади.

– Ваҳима қилаверма, менинг эшигим оғзидаги ўриндиққа эса

тил теккизма! У ердан бундан икки ҳафта бурун сенинг эрингни ҳам олиб кетишган эди.

– Менинг эрим худога шукур, уйимда ётибди, – чакаги очилди бояги кампирнинг ва қўлидаги кострюлкани бетон сунага қўйиб давом этди. – Сен эса, Маша, худо урган безориларни эшигинг олдига йигиб, садақа улашишни бас қилмасанг, улар бир куни оч қолгач, ўзингни ҳам... – Кампир бурушган бармоғи билан томоғини кўрсатди.

– Бу ёғи сени хавотирга солмасин.

Маргарита нафаси совуқ кампир билан тортишиб ўтиришни истамади.

– Нега солмас экан? – кампирнинг жағи очилган эди. – Ахир, ўшаларни бу атрофда дориломон кезишларида сенинг ҳам ҳиссанг бор-ку! Ахир, сен уларнинг қоринини тўйгазаялсан! Эшитишимча, ўриндигингга сигмай қолганларини уйингга ҳам жойлаятган эмишсан!

– Эҳ, Саня! Саня! – оғир сўлиш олди Маргарита, – қариб ҳам қуйилмадинг...

Маргарита беихтиёр Михаилнинг кечаги гапларини эслади. «Қарияпмиз, қария!...». Бирок, бари бир, унинг кўнглига қоронғилик чўккан эди. Кампир Саня эса, сут тўла кострюлкасини навбатдан беш-олти одим наридаги тарози палласига қўйиб, шеригига ниманидир ўқтирарди.

Маргарита уйига томон шошилди. Ўриндик юзида Михаил ҳамон ухлар, фақат қўлларини сонлари орасидан тортиб олган, чап оёғи ўриндикдан осилиб ётар, ўнг қўли боши остида, чап қўлини чакса лой костюмининг барига суқиб олган эди.

– Михаил! – кампир унинг боши устида тўхтади. – Михаил, кўзингни оч! – Михаил осувлик оёғини негадир қимирлатиб қўйди ва кампирнинг сўзларини эшитмади.

– Лаънати, кўзингни очсанг-чи! Бутун маҳалла сени гапиряпти. – Михаилнинг хас-хашак ёпишган соқоли ва саргиш қошлари титради. Боши остидаги қўлини тортиб олиб, ўриндик суянчиги томон ағдарилди.

– Михаил! – такрорлади кампир, – Улар сени олиб кетишмоқчи...

Икки букилиб олган Михаил бу гапдан қутилмаганда хушёр

торгди.

– Кимни? – унинг қўрқувдан ярқ очилган кўзлари шафақли ва қизғиш эди. – Меними? Нимага? – ҳовлиққанча тилга кирди у.

– Кимни? Мени! – бошини сарак-сарак қилди кампир, – Ер ютгур!

Михаил ўрнидан қўзғалди. Оёғи беихтиёр ўриндиқ остидаги шишаларга шарақлаб тегиб кетди.

– Бисотингни қара-ю, – деди кампир афсус оҳангида – йиғиштириб уйга кир, фақат костюмингни ичкарига еча кўрма!

Михаил зўр иштиёқ билан бетон ўзан орасидан, телефон будкаси ёнидан ва эман остидаги хов-хашақлар ичидан йиққан бойлигини жон-жаҳди билан йиғиштира бошлади ва кампирнинг орқасидан эшикка йўналди. Ўриндиқ қаршисида тўхтаган Соня кампир бир зум шиша синиқларига тикилиб турди ва гўё Маргаританинг икки қирраси ҳам олмосдек финка билан кесилган томоғидан оққан қонга ўхшаш қизғиш томчиларга даҳшат билан тикилди.

– Аллақачон сўйиб кетишибди. Айтмадимми. Эҳ, мияси айниган, нодон! Пишлоку қаймоқ билан боққан болаларнинг бошингда кўшиқ айтишгани келишади энди.

Ана шу пайт эшик гирчиллаб очилди ва қолган шишаларини ташиб кетиш учун чиққан Михаилга кампирнинг назари тушди. Кампир жон ҳолатда ортига қайтди ва бир зумда кўздан ғойиб бўлди...

* * *

Михаилга эргашиб келган – ёши 28-30 лар атрофида, сочлари сарғиш, қадди-қомати келишган, бироқ негадир чап юзида кўз илғамас тиртиғи бор хушрўйгина аёл Маргаритага тавозе билан салом берди ва бир зум Михаилнинг ортида, эшик бўсағасида туриб қолди.

– Киравермайсанми? Туришингни қараю! – Маргарита Михаил билан кўришиб бўлгач, қувончи ичига сиғмай аёлга пешвоз юрди.

Анастасия ва Маргарита Михаил уйкуга кетгач, тун ярмигача суҳбатлашиб ўтирдилар. Албатта, Михаил ҳам узоқ вақт суҳбатга аралашиб, бошидан кечган воқеаларни, Анастасия билан ганишиш тарихларини холасига сўзлаб берди. Меҳмонлар шарафига ёзил-

ган дастурхонда ичимлик ҳам бор эди. Маргарита ичкиликни азалдан суймаса-да, баъзан-баъзан жуда хайрли кунларда кўнглини ёзиш, гоҳа тўйиб-тўйиб йиглаб олиш, гоҳо эса, азиз меҳмон учун бир култур, ярим култур ичар, шундан кейин узоқ вақт ухлай олмас, бошидан кечган аччиқ-аччиқ хотираларни эслаб, кўз ёши қиларди. Бугун Михаил ва Анастасиянинг кириб келиши ҳам ана шундай кутилмаган хотирагўйликка, кўзёшга айланди. Маълум бўлишича, Михаил мудатни ўтаётган жойнинг шундоқ қаршисида, кўшни баракда аёллар зонаси бор экан. Махбуслар ҳар кун зонадан йигирма-ўттиз километр наридаги янги район қурилишида ишлашар, қурилишда аёллар ҳам иштирок этишар экан. Албатта, бу ерда ҳам, зонада ҳам эркаклар билан аёлларнинг ўзаро муносабатлари қатъиян ман қилинган экан. Бироқ кунларнинг бирида тамаки тутатиб, дам олаётган Михаил кўлдан чиққан ғиштлик иморатнинг дераза ва ромларини ранглаётган аёлни кўриб қолибди. Аёл, кейин маълум бўлишича, Анастасия Михаилнинг кузатиб турганини сезмас, кўлидаги чўтка билан дераза ромларини бўяр эмиш. Михаил ўзидан ўн-ўн беш одам нарида ёғоч минорадаги қўриқчининг нигоҳига панд бериб, аёлни хуштак чалиб чақирибди. Аёл эса ҳеч қандай жавоб бермай ишида давом этаверибди. Бу ҳол яна бир неча марта такрорлангач, аёл ишни тўхтатиб, жаҳл билан Михаилга назар ташлабди ва хона ичида ғойиб бўлибди. Михаил ҳам тўғаб бораёзган тамакини ғазаб билан эзгилаб, ўрнидан турибди-да, ўз ишининг пайдан бўлибди. Кунлар ўтиб, аввалига гоят ғазабли, кейинчалик эса, ўйчан кўзлар билан «суҳбат» қуриб юрган Михаил ва аёл ўртасида унсиз ва сўзсиз мулоқот бошланибди. Барак тўсиқлари ёригидан аҳён-аҳён бир-бирини кўриб юрган Михаил ва Анастасия аёллар зонасининг қўриқловчиси билан, худо билсин, қайси йўл билан тил топишибди. Ҳайтовур, у ҳам одам-ку. Шундан сўнг, гоҳ яримта оқ қоғозга, гоҳ тамаки кутисига ёзилган мактублар баъзан тўсиқ тирқишидан, баъзан эса, кўнгилчан қўриқловчи воситасида қатнай бошлабди. Анастасия Михаил йўллаган мактубларни қамоқ муддати тугагунча қайси йўллар билан асраганини Маргаритага айтиб берганида, шўрлик Маргаританинг шу қадар кўнгли бузилдики, уни юпатиш учун Анастасия озмунча илиқ сўзлар ахтармади. Маълум бўлишича, Анастасия Михаил юборган мактубларни деярли ҳар куни қаттиқ назо-

ратдан ўтадиган каравоти остидаги кўзга мутлақо ташланмайди-ган бир парча цемент пол синиғи тагига яшириб қўяркан ва албатта, ҳар бир мактубни аввал ёд оларкан. Ана шуларни гапириб бўлгач, Анастасия Маргаритга Михаилнинг мактубларини кўрсатди. Маргарита эса, хат-саводи ҳамин қадар жиянининг мактубларини ўқиб чиқиш учун икки кеча уйқунинг баҳридан ўтди. Маргарита айтарли тузук-қуруқ маълумоти бўлмаган, ҳаётида китоб юзига қарамаган, (яна ким билсин, балки у ерда ўқигандир), хат битишдан кўра, бировларнинг бировларнинг бошида мушт ўйнатишни кунт билан эгаллаган шўрлик жиянининг мактубларини бир-бир ўқиб чиққач, қарийб ақлдан озаёзди. Михаилнинг мактублари, дастлаб Маргаритага Макар Девушкиннинг Варвара Доброселовага ёзган мактубларини эслатди. Бироқ ўқимишли дворянин Макар қаёқдаю, жиноятчи Михаил қаёқда! Нима бўлмасин, хат-саводсиз жиянининг гижимланган нурсиз қоғозларга, тамаки кутисининг очиқ ерларига ёзган қингир-қийшиқ мактублари унинг юрагини қаттиқ ўртаб юборди. У қаёқларни ва қандай кўргиликларни кўрмаган ана шу мактубларни икки кеча-кундуз бош кўтармай ўқиди. Биз хурматли ўқувчиларнинг шусиз ҳам толон-торож бўлган бағоят қимматли фурсатларини аллақандай авахтадаги одамнинг мактублари баёни билан ўғирламоқчи эмасдик. Бироқ француз романларидаги сентиментал ошиқ-маъшукларнинг бош-адоқсиз йиғлоқи мактубларини вақт топа олган хурматли китобхон ҳеч қачон ҳеч кимнинг (албатта, Маргаритадан ташқари) назари тушмайди-ган бечора мактубларни ҳам ўқишга вақт топар, деб ўйлаймиз. Мактубларнинг нисбатан қисқароқлари тамаки кутиси юзига, хийла чўзиқлари эса, варақларга битилган.

Салом, нотаниш аёл!

Авалло, кечир! Чунки, нотаниш одамга мактуб ёзиш, боз устига, у одаим аёл бўлса, ғирт аҳмоқлик. Чунки юзма-юз ўтириб суҳбатлашганда аёл кўнглини овлай олмаган одам, бир парча қоғоз орқали нима ҳам қила оларди. Лекин сен, бу аҳмоқ менинг кўнглимни овлашга чиранибди-ку, деб ўйлама. Мен фақат бу ерда ким биландир ёзилиб, ҳалиги айтганларидек, юракдан гаплашмоқчиман. Дилдан гаплашиш учун аёл кишидан муносиброк йўк. Бу ерда эр-

каклар қандай суҳбатлар қуршини сенга гапириб бериб, уйқунгни бузшни истамайман. Менинг исмин – Михаил. Ўша қуни, ўттинчи километрда сенга хуштак чалган мен бўламан. Албатта, ўшанда хафа бўлдинг. Чунки, ҳеч бир замонда бориб турган тентак ҳам аёл кишини хуштак чалиб чақирмайди. Бу итлигимни кечирарсан, деган умиддаман. Илтимос, жавоб ёзсанг, исмингни унутма ва иккинчи баракдаги қарағай тахта тўсиқнинг чапдан ўн иккинчисига (пўстлоқ остига) яшириб қўй.

Салом билан Михаил. 12 сентябрь, 19...

Салом, нотаниш аёл!

Мен сенинг жимлигингни тушуниб турибман. Лекин бари бир ёзавераман. Ўша қарағай пўстлоғи остини неча марта бориб кўргангани билсанг эди. Мендан хавфсирашларига озгина қолди. Камерадагиларнинг бири менинг аҳволимни сезиб қолганга ўхшайди. Ўзи ёмон йигит эмас. Олтинчи ўтириши. Лекин у ҳам ҳеч нарса тушунмайди. Унинг назарида хотин киши наъматакнинг очпушти гулига ўхшармиш. Наъматак ғоятда гуж ўсиши ва тиканлари ҳаддан зиёд кўп бўлишига қарамасдан шифобах мева бўларкан. Ана шу меванинг доривор шарбати беморлик пайтидагина истемол қилинармиш. Қолган пайт унинг ёнидан ит ҳам ўтмасмиш. Хўш, шундай киши билан нима ҳақда гаплашиш мумкин. Қолаверса, у ана шу наъматакнинг гулини унинг бедаво дардига даво бўлмагани учун юлиб ташлаб, бу ёққа келиб даволаняпти.

Бу гал сени жавоб ёз, деб зўрламайман. Бордию кўнглингда жавоб ёзиш истаги туғилса, исмингни унутма.

Салом билан Михаил. 16 сентябрь, 19...

Салом, Анастася!

Мен сендан шу қадар миннатдорманки, Анастася! Биласанми, олтинчи марта қарағай пўстлогидан хабар олган пайтимда

ёмғир ёғмоқда эди. Юрагим ёрилиб кетаёзди. Бордию у жавоб ёзган бўлса, ёмғир ивитиби ташласа, нима бўлади, деб қакттиқ хавотир олдим. Қандай яхши! Ёмғир тегмабди. Мен қарағай тахтадан ҳам миннатдорман. Демак, мендан хафа эмассан. Қандай яхши. Бари бир, кечира биласизлар! Биз эса, ҳеч нарса эмас, итмиз, холос. Қанийди бизни ҳам ҳам хуштак эмас, ундан-да кўполроқ восита билан чақирсалар. Мен рози бўлардим. Сенинг хатингни ўқияману ташқарида шитир-шитир ёмғир ёғаяпти. Ҳаво бугилган. Бари бир кузак яхши. Сен ҳам кулоқ солаётган бўлсанг керак. Ажабо, ёмғир сўзлаётганга ўхшайди. У нималар ҳақида сўзлаётганикин? Шитир-шитир... Эҳ, бир пайтлар, урушдан кейинги йиллар эди ўшанда. Шаҳар чеккасидаги тепалик бағридаги арчазор қабристонга онамининг зийратига борганимда ҳам ана шундай ёмғир ёкқан эди... Ўшанда кўнглимдан кечган гапларни қоратупроқ қабрга унсиз сингиб кетаётган ёмғир онамга етказса-я, деб ўйлабману тураверибман, тураверибман... Бир пайт қарасам, тун. Ёмғир тинди. Дилимдаги бор гапни айтиб бўлди, шекилли, деб ўйлабман. Ёмғир яхши. Меҳрибон. Менинг бечора Маша холам ҳам унга ўхшайди. Эҳ, Анастасия!..

Қўлингизни сиқаман. Михаил. 19 сентябрь, 19...

Азизим, Анастасия!

Бирор марта ҳам бу жирканч, одам руҳини моғорлар ва нафратларга ботирувчи сим тўсиқлар домига қандай келиб қолганим ҳақида сўрамаганим учун мени кечир. Бу ерга ҳар қандай жиноятчи ҳам салқин бульварларда гарвақайлаб ўсиб ётган дарахтларнинг намхуш сояси остидан ёхуд эрта тонгда қушларнинг кўнгилли аллаловчи нағмалари билан кўз очиб, иссиқ ўрнидан қириб келмайди. Бу ердаги ҳар бир маҳбуснинг юрагида айтиб адо қилиб бўлмас шу қадар чигал ва ақл бовар қилмас хогирот борки... Сенинг қандай кечгани менга мутлақо бегона кечмишингни, тўгриси, ёдга солгим келмади. Ўзимга келсак, мен бундай дея олмайман. Мен – жиноятчиман... Бошимга тушган кўргиликни одил жазо сифатида қабул қилдим ва бу ерда эканимдан заррача хафа эмасман. Шундоқ ҳам лаънати урушдан қур-қути тўкилиб чиққан

одамларнинг тинчини буздим, бир бегуноҳ одамнинг хунига зомин бўлдим. Эхтимол, бечоранинг ҳам арчазор тепаликдаги ўша ёқимли ёмғирлар шивири остида ётган менинг онамдек онаси бордир. Болалигимда менинг ўқувсизлигим, гап ўқмаслигим ва терслигим учун кўп даккилар эшитганман. Уларга менинг тартибсиз юриш-туришим сира ёқмасди. Ўқишимнинг ҳам тайини йўқ эди. Албатта, менинг келажагим уларнинг ҳам, ўқитувчиларнинг ҳам ҳаққоний назарида ана шу сим тўсиқлар билан белгиланар ва менинг ўзимга ҳам охир-оқибат, бу ерга келишим табиийдек туюларди. Начора. Энди уларнинг нечоғли ҳақ ва ўзимнинг нақадар ҳақсиз эканимни сезиб турибман. Кунларнинг бирида онам сменадан жуда кеч, адойи тамом бўлиб қайтди. Унинг суяклари туртиб чиққан юзлари, ёноқлари йиғидан қизарган эди. Акам ва опам дарсларини қилиб бўлишгач, уйкуга кетишди. Менинг эса узоқ вақтгача уйкум келмади. Онам бечора негадир тун ярим бўлса-да ухламас, уйимиздаги ягона стол қаршисида ўтириб, ниманидир юзларига босиб унсиз йиғлар эди. Мени эса нафасимни ичга ютганча кимир этмай ётар эдим. Онам шу кўйи узоқ ўтирди ва сочлари стол юзига ёзиғлик ҳолда қўларини қўларини манглайига босиб ухлаб қолди. Орадан қанча вақт ўтганини билмайман, кўнглим нимадандир қатғиқ безовта эди. Оҳиста ўрнимдан кўзгалдим ва стол қаршисига бордим. У ерда онамнинг кафтлари остида ҳали қуриб ўлгирмаган қандайдир қоғоз ётарди. Мен билдим, бу қора хат эди. Чунки кўчамизнинг бутун сир-асрорини биладиган тенгқурларимнинг қўлида худди шунга ўхшаш қоғозни кўп марта кўрган эдим. Мен отамиздан айрилганимизни, онам бечоранинг бошига тушган кўргиликнинг нечоғли оғир эканини дил-дилдан ҳис қилдим. Тонгда эса, онам сменага кетганидан сўнг, ўрнимдан тупрдим ва рўй берган мудҳиш воқеа ҳақида ҳеч кимга оғиз очмасликка қасам ичдим. Тун ярмида ишдан қайтган онамнинг аҳволи бир менгагина маълум эди, холос.

Эх, Анастасия! Қандай кунларни бошдан кечирмади бечора онам. Сўнги кунларига довуру биздан отамизнинг ҳалок бўлганини сир тутди ва бизни “эртага эрталаб кириб келади”, афсонаси билан овутди. Мен ҳам унинг шприн ёлғонларига ишондим. Акам ва опам ҳам. Уруш отамни ўз қўллари билан олиб кетди. Бу зарурат эди. Ўзгача бўлиши мумкин ҳам эмасди. Аммо онам унга ўзини

ўзи берди. Урушдан кейинги йилларда аёллар юрагида йиллар давомнда кечган руҳий марҳумият азоблари урушнинг ўзидан минг карра даҳшатлироқ кечганини ҳамма ҳам билмайди. Ўлим бу ўша даврнинг шарафли қонуни эди, бироқ урушдан кейинги руҳий ўлимларда кечириб бўлмас гуноҳлар, жазоланмаган юзлаб Гитлер ва гитлерваччалар бор. Аммо, мен киму уруш қаёқда! Мен ва менга ўхшаган итларнинг ҳали айрилик жароҳатлари баданида ва юрагида битмаган одамлар бошига солган кулфатларда ўша Гитлер ва гитлерваччаларнинг қилмишларига ўхшашлик борлигини энди англадим. Негадир кейинги кунларда ўзимдан ҳам ва бу ердаги шерикларимдан ҳам қаттиқ нафратлана бошладим. Ўзимни минг кўйга солишни, энг оғир юмушларни менга буюришларини истайман... Аммо, афсуски, кеч. Аммо, афсуски, бу ерда эзма нотикларнинг ваъзу насихатлари, кўли қон кимсаларнинг виждон ва ҳалоллик ҳақидаги сафсатала, ифлос ва фосиқ кимсаларнинг ҳаётдан нолишлари жонимга тегди. Мен бурунлар одамларни нима учун жамиятдан ажратган ҳолда энг йиртқич ҳайвонлардек симтўрлар ва баланд тўсиқлар ортида сақлашларига тушуна олмасдим. Назаримда, энг ашаддий қотилни ҳам жуда мулоийм бир насхатгўй икки кунда, нари борса, ҳаммолга айлантириши мумкин, деб ўйлардим. Ўшанда мен ҳаммага бирдек «одам» деган назар билан қарар эдим. Афсуски, адашган эканман. Ичимизда ўзимга ўхшаш ўнгарилмас даррандалар, инсофсиз одамхўрлар, риоятсиз хоинлар ва сотқинлар тўлиб ётган экан. Ташқарида юрганингда ёруғ дунё шу экан-да, деб ўйлайсан. Бу ерда ҳам шундай. Ажабо, шу қадар кўп эканмиз-а биз разиллар. Қаёқдан пайдо бўлдик? Ким бизларни яратди? Нима етмас эди? Ахир, кечагина тугаган урушда (бизнигина эмас,) одамзод наслини энг ёвуз таҳқирлардан, энг қонли қисматдан, энг даҳшатли офатлардан асраганлар ўзимизнинг оталаримиз, оналаримиз эмасмиди? Биз кимлар бўлдик? Кеча окшом бу ерда шундай бир воқеа содир бўлдики, айтишга тил бормайди. Етти йиллик муддатининг сўнгги кунларини ўтаётган Турсун исмли йигитнинг жонини қиморга тикиб ўйнашди, натижада ютқазган киши ҳеч нарсадан хабари йўқ йигитни уйқусида бўғизлаб ташлади. Эрталаб баракда қиёмат содир бўлди. Назоратчи Турсуннинг бошсиз жасадидан силқиб оқаётган қонни оқишиб, икки кишининг кўмагида олиб кетди. Бошини эса, ҳалигача топганлари йўқ. Ахир, бу-

лар кимлар? Биз ҳаммамиз бир одам эдик-ку!.. Мени кечир, азизим Анастасия. Бугун хийла афтода ва дилгирман. Негалигини ўзим ҳам билмайман. Сени ўзининг совуқ хотираларим билан баттар қийнаб қўйдим. Жавобини, албатта. Ёз. Бўлмаса, ўлиб қоламан.

Салом билан Михаил. 11 октябрь, 19...

Азиз ва қимматли Анастасия!

Яна ёмғир ёғяпти. Атроф шу қадар ҳазин, шу қадар руҳсиз ва паришон. Олисдан кўзга ташланувчи дарахтлар хира туманга қорилиб ётибди. Онамнинг қабрини кўргим келяпти. Бормаганимга қанча вақт бўлгани ёдимда йўқ. Нима бўлдийикин? Энди қайтиб бориш nasib қилган тақдирда ҳам уни таний олармикинман. Сўнгги марта бисотимдаги боримга ёш арча ниҳолни сотиб олиб ўтказгандим. Ўшанда сарик мўйловлари остидаги попиросини ютоқиб тортганча, ҳузур қилиб ўтирган чол ниҳолни ёнимдаги бор-йўқ эллик тийинга беришга рози бўлмади. Аввалига ҳўп ялиндим. Сўнг мени қайтиб икки дунёда ҳам тополмайсан, дедим унга хаёлан ва қўлимдаги чакани унинг олдига сочиб ташладим ва оёғни остида ётган ниҳоллардан бирини чаққонлик билан олдим-да одамлар ичида кўздан йўқолдим. Чол ортимдан бақирганча қолаверди. Аммо бозордан чиқаверишимда кўнглимдан, ахир, бу арчани байрамга эмас, онамнинг қабрига олиб боряпман-ку, дегна ўй кечди. Ўғирланган ниҳолни онамга элтиб бораманми, дедим ўзимга-ўзим ва ўша заҳоти ортимга қайтдим. Ҳеч нарса бўлмагандек, бояги ҳолатда попирос тутатиб ўтирган мўйсафид олдига қайтиб келдим-да, ниҳолни унинг олдига қўйдим. У менинг кўзларимга бир пас тикилиб турди ва лабидаги попиросни туфлаб ташлаб, ниҳолни қайтиб берди. У ён чўнтагини ағдариб, тангани ҳам қайтариб бермоқчи эди, шекилли, аммо мен унинг ортиқча марҳаматига рози бўлмадим. Онамнинг қабри тепалик ён-бағридаги қабристоннинг кунчиқар томонида, атрофи панжара билан ихота қилиниб, уч бурчак темир ўрнатишган икки қабрнинг ўргасида эди. Мен бу ерга келишимдан бурун иложини қилиб, ақалли панжара ўрнатиш ниятим бор эди, бироқ, афсуски, қўлимдан келмади. Ўлгурмадим. Арчани эса, ўша кунидек онамнинг бош томонига ўтказдим. Оҳ, ҳозир қандай бўлса экан? Яшнаб ётгандир? Қўриб кетмагандир? Қўшни

қабрларга келган зиёратчилар қаровсиз қабрдаги жажжигина ниҳолнинг ҳол-зорига ачиниб, бир ҳовуч, ярим ҳовуч сувм қўйгандирлар. Ана шулар ҳақида ўйлаяпман, азизим, Анастасия! Ташқарида эса, шитир-шитир ёмғир ёғяпти. Сен ҳозир нималар билан бандсан? Мактубингда «муҳтожлик кўчасининг суприндиси» деб ёзибсан. Шунинг ўзиёқ менга сенинг бутун кечмишингни билишга етиб ортади. Ортиқча гапнинг кераги йўқ. Аммо биз, албатта, бу кунларни бошдан ўтказиб, қайтиб келмас бўшлиқларга улоқтириб ташлаймиз. Ёд этишга ҳам арзимайдиган кўнгилсиз хотиралар ҳеч қачон сени ҳам, мени ҳам домангир қилмаслигига бутун ҳаётимни тикаман. Сен ҳеч қачон муҳтожлик кўчасига қайтиб оёқ қўймайсан. Буни мен ана шу ёмғирлар остида ҳаёлан онамнинг қабридан қайтаётиб айтаяпман. Биз, албатта, бахтли бўламиз, азизим, Анастасия! Ором олиб ухла. Яхши тушлар кўришингни истайман.

Қўлингни сиқиб, Михаил. 11 октябрь, 19...

Азиз ва қадрли Анастасия!

Баракда ҳамма ўз иши билан банд. Кимдир китоб ўқияпти, кимдир мактуб ёзаяпти, кимдир ҳаёл суряпти. Мен эса қўшни каравотдаги малла соч, озгин йигитнинг ёд бўлиб кетган кўшигини тинглаб, сенга мактуб ёзаяпман. Қўшиқ қўйлаётган йигит бизга яқинда келди. Айтишига қараганда, чекка бир қишлоқда шофир бўлиб ишларкан. Ёмғирли кунларнинг бирида тайганчиқ йўллар орқали шаҳарга юк олиб тушаётганда фалокат рўй бериб, йўловчилардан бирини туртиб юборибди. Бўлгани шу. Унинг турганбитгани қўшиқ. Овози бўғиқ ва ҳазин. Қарийб ҳамма қўшиқларини ўзи тўқиган экан. Улардан бирини сира оғзидан қўймайди. Дарвоқе, исми Анатолий, биз уни Антоша деймиз. Мана, ҳозир Антоша ёлғиз аёл ҳақидаги кўшигини қўйлаяпти. Мен ҳам бу қўшиқни ёд олдим. Сўзлари ниҳоятда содда, гамгин.

Ҳўл дарахтлар тунда инграр,
Тўзғиб ётар шум ҳаёл.
Хайр шамол, маъзур энди,
Мени ташлаб кет, шамол.

Далаларда оппоқ туман
Силқиб-силқиб ёш тўкар.
Жавдарзорлар ортидаги
Тепаликка ой чўкар.
Деразангда титрайди шам,
У сен билан йиғлайди.
Энди ҳеч ким йўлларимга
Шамол бўлиб чиқмайди.
Қайда, охир, қадимий рух,
Тунги ҳасрат, видолар.
Ташлаб кетди улар бари,
Девонавор дунёлар.
Хўл дарахтлар тунда инграр,
Тўзгиб ётар шум хаёл.
Хайр аёл, маъзур энди,
Мени ташлаб кет, аёл...

Анатолийнинг қўшиғини баракда ҳамма ёқтириб қолди. Ундаги мана бу мисралар менга айниқса манзур бўлди.

Қайда энди қадимий рух,
Тунги ҳасрат, видолар.
Ташлаб кетди улар бари,
Девонавор дунёлар.

Жуда ҳазин ва ёруғ сатрлар. Анатолий келиши билан гўё баракка жон киргандек бўлди. Ростини гап, илгарилари мен қўшиқ ҳам одамнинг оғир кунига ярашига, ярашгина эмас, дард-ҳасратларини аритишга ишонмасдим. Анатолийнинг мунгли қўшиқлари мени ҳар гал унсиз хаёллар оғушига етаклайди. Ўзимни поёнсиз далада якка-ёлғиз кўкка кўз тикканча ётгандек ҳис қиламан. Атроф шу қадар сўнгсиз, ҳаво соф ва мусаффо. Баъзан эса, яна ёмғир ёғаётгандек. Сўнгги япроқларини тўкаётган дарахтзор оралаб ер багирлаб ётган заъфарон ҳазонларни босиб олишдан чўчиб, ҳадик билан кезиб юргандек ҳис қиламан ўзимни. Дарахтлар гўё жонлидек, гўё қора тортган тепалар озор чекаётгандек. Гўё сўнгсиз мунг, гўё паришон оҳанг вужудимни қоплагандек. Одам боласининг биз-

лар каби ўзи билиб-билмаган ҳолда қабоҳат ботқоғига, тубанлик дунёсига ғарқ бўлиб кетишига эҳтимолки, кўшиқсиз – ана шу барҳаёт мўъжизасиз яшагани сабабдир. Ким билсин? Ахир, ўзимдан қиёс қилиб кўрсам, негадир ана шу гаплар ростдек туюлади. Нега шу пайтгача бирор марта бўлсин ёруғ дунёда шундай буюк сەҳр борлиги ҳақида ўйлаб кўрмаган кўрмаган эканман? Нега? Кулоқларим, хушу ёдим қаёқда эди? Ахир, ўша пайтларда ҳам менинг теграмда яхши одамлар бор эди-ку! Бировга хиёнат қилиш, бировларнинг жонига, молига қасд қилиш ҳақида ўйлашни гуноҳ сановчи, бу гайринисоний қусурлардан минглаб чақирим олисда яшаётган мўмин кимсалар йўқмиди? Мен кулоқларим гиппа битиб, кўзларим ўнгини жаҳолат пардаси қошлаб олганини билмаган эдим. Яхшилик ва ёмонлик ҳақида, ғаюрлик ва нобакорлик ҳақидаги китоблар ҳам ёруғ оламда йўқ эмаслигини, улар бор бўлиб, бор бўлганда ҳам ўшалар одамзотни баҳоли қудрат мусаффолаштиргани, руҳини тубанлик ва нодонлик балосидан омон сақлашини билмаган эдим. Албатта, кўзнинг очилиши учун одам манглайи билан кескир тошларга тўқиниши лозиммикин? Албатта, афсус ва надомат чекиб, кечган умрига, кечирган кунига норози кўз билан қарашга ўрганиш учун бир карра сазойи бўлиш муқаррармикин? Билмадим. Лекин, шу қадар кўп одамнинг барчаси ҳам жиноят туфайли бу ерга келиши, албатта, унинг қўлларига кишан солиб, лозим бўлса, гирибонидан олиб келишлари шартмикин? Гуноҳи ошиб-тошган одам тавбасига таяниши учун, қонли қўллари ва оғзини поклаш учун бу ерга келиши лозиммиди? Ахир, жиноят фақат ва фақат ўзганинг ҳукми билан берилган жазо эвазигагина барҳам топиши адолат юзасиданми? Мен кейинги пайтда шунга иқрор бўлдимки, агар одам ўз гуноҳи учун ўзини жазолай билмас экан, ўзганинг унга нисбатан қўллаган жазоси бекор. Ҳар ким биринчи галда ўз-ўзини жазолашни ўрганмагунча, жазо тушунчаси ҳечдир. Айтайлик, бир кечанинг ўзида гаровга қўйилган ўша гуноҳсиз жонни бўғизлаган одам ўз-ўзини жазолашга борармикан? Бордию борган тақдирда –чи? У ўзини қайси усулда покларди? Бўғзини тилиш ё кўксига ханжар санчиш биланми? Мен буни билмайман, лекин унинг ўзини бўғизлаши ҳам, заҳарлаши ҳам фойдасиздир. Менимча, у одам ҳаётини сўндиргани учун ўз руҳини қатл этмоғи, токи ўз жигаридан айрилгандек ақлдан озмоғи, давосиз бир дард-

га гирифтор бўлмоғи керак. Жазо ўшандагина ўзини оқлаган бўлади. Жиноят дунёсида жазонинг хилма-хил усулларини кашф этган донишмандлар ана шундай маънавий жазо ҳақида ҳам ўйлаб кўришганмикан? Ҳатто юзлаб кишиларни қатл этган одамнинг курагига бир парча кўрғошинни жойлаб жазолашда нима ҳикмат бор? Агар жазога жазонинг мана шу усули наф берганда, ер юзидаги қотилликнинг мингдан-минг кўриниши барҳам тошмасмиди? Кундалар, гильотино ва зиндонлар ибрат бўларли қайси хусусияти учун ҳозиргача мавжуд. Наҳотки, бошқа бир чора йўқ. Азизим, Анастасия! Мен бу ҳақда сенга нега ёзаётганимни ўзим ҳам билмайман, бироқ негадир ана шундай ўйлар менга кейинги пайтларда сира ором бермай кўйди. Ахир, ёнимдагиларнинг барчаси қилган қилмишларига пушаймон бўлиш ўрнига, ўтаётган кунни ҳисоблаш билан машғулдирларки, уларнинг жазоси гўё фақатгина бармоқ бўкиб, кун санашдангина иборатдек таассурот туғдиради. Ўзинг айт, сен ўз қилмишинга, агар ҳақиқатда ўша қилмиш, дейлик онгли сурагиде содир қилинган бўлса, пушаймонмисан? Ўйлайманки, жон-дилдан пушаймонсан ва ўзингни зинҳор кечира олмайсан. Бу ердаги қотил ҳам, ўғри ҳам ўз қурбонининг хотираси уёқда турсин ҳатто номини ҳам аллақачон унутган ва астойидил ою йилларнинг сузглигидан шикоят қилишдан, емишининг чаккилигидан, ётган ерининг захлиги, бит ва кананинг беҳадду ҳисоблигидан нолийди, вассалом. Шу жазоми? Шу ахлоқ тузатиш бўлдимми? Бу сиз тўсиқлар нега? Қочиб қолмасликларни учунми? Ахир, бари бир, муддати ўтгач, бу тўсиқлардан ҳатлаб эмас, қатгакон дарвозадан чиқиб кетадилар-ку! Бу зах цемент, пол ва баланд кўрғон, ачқимтил ҳид ва ирканч ётоқ, бу туссиз хўрак ва говгум издиҳом нега? Бу ердагиларнинг кўпи бундан-да баттарини кўриб келганлар-ку. Қолаверса, уларнинг қарийб ҳаммаси уруш болалари. Нима бу? Ибратми? Сабоқми? Тавба қилдиришми? Ва охир-оқибат жазоми?.. Азизим, Анастасия! Ана шундай паришон ва гутруксиз мулоҳазалар билан сени ҳам тоза диққат қилдим. Минг марта узр сўрайман. Буларнинг ҳаммаси, эҳтимол, менинг ақлим ҳеч қачон етолмайдиган ҳодисалардир. Эҳтимол. Ахир, минг йиллардан буён шу ҳақда ўйлаб кўрмаган одам наҳот бўлмаса? Бор. Шоядки, у ҳам нима қиларини билолмай ҳайрондир. Ким билсин?..

Сенинг Михаил. 26 октябрь, 19...

Азиз ва қимматли Анастасия!

Анатолийнинг кўшиги сенга ҳам ёқиб қолишини билгандим. Жуда маъюс ва покиза йигит. Қизик, мутлақо тасодиф туфайли у бу дунёдан четлатилган ва дунё ундан четлашган маконда беш йил яшаши керак. Беш йил у узининг гамгин кўшиқларини менга ўхшаш безориларга, сим тўсиқларга, бир парча осмонни ҳам кўзларга машаққат билан кўрсатувчи туйнукка, бош-адоқсиз хаёлу хотираларга, тушлар, умидсизлик ва зик тунларга айтиши лозим. Яна қанчадан-қанча кўшиқлар тўғилади бу ерда. Бироқ авахтада дунёга келган гўдаклар каби бу кўшиқларни кимлар тинглайди?

Азизим Анастасия! Менинг кўнглимни кўтарувчи сўзларинг учун мингдан-минг раҳмат. Демак, сен ҳам менга кўшилсан. Қандай яхши. Бизлар бугун икки киши – икки жиноятчи англаган бўлсак, шояд эртага бошқалар ҳам англар. Сен аёлларнинг айниқса, жиноят ва жазога муносабатлари ҳақида куйиниб ёзибсан. Мен фикрларингга чин дилдан кўшиламан. Аёл киши ҳеч қачон ўз тафаккури билан бу кўчага кирмайди. Бордию у ана шу шармандали тор йўлга кирган экан, демак уни орқасидан шафқатсизларча итариб юборишган. «Мард» эркаклар, «вафодор» ошиқлар бор. Фоҳиша қиз Мартанинг тақдири мени ҳам қаттиқ изтиробга солди. Буни қара, бизда шу пайтгача аслида мавжуд бўлган ҳодисани йўққа йўйишиб, уни мисли кўрилмаган миқёсда ривожланишига йўл очиб бердилар. Қачонки, ўша йўқ ҳодиса ижтимоий воқелик билан тенгма-тенг тараққий этди, кўзимизга бағоят ирканч кўринди ва охиروқибат биз ўз кучимизни ишга солдик. Ахир, шу ҳам адолатданми? Бу гўё тамаки қутиларига ёзилган дабдабали огоҳлантиришга? Ахлат тўкиш ман қилинган ерга эмин-эркин ахлат тўдалашларига ўхшайди. Начора. Биз жиноятчимиз ва бизнинг мулоҳазамиз кимга ҳам керак. Ким бизни тинглайди. Яқинда бу ерда жуда қизик воқеа рўй берди. Тушлик пайти қандайдир дунё воқеаларини шарҳловчини бошлаб келишди. Паст бўйли, костюм, шляпали шарҳловчи, одатига айланиб кетган бўлса керак, университетнинг аудиториясидаман, деб гумон қилди шекилли, бемалол хўрак еб ўтирган одамларга парво ҳам қилмай олдинги ўринга ўтди ва қора чарм портфелини биз идиш-тавоқларимизни кўядиган ёғоч стол юзига

бемалол қўйиб ва ундан қалин стол юзига бемалол ўрнатиб, ундан қалин папка чиқарди. Папкаси билан андармон пайтда шарҳловчини бошлаб келган орик капитан уни бошдан-оёқ таништирди. Йирик илмий марказ мутахассиси, тарих фанлари доктори, яна аллақанча жамиятларнинг фахрий аъзоси ва ҳоказо. Ҳаммаси ёдимда қолмади.

Бикки шарҳловчи узундан-узок маърузасини бошлади. Қариб денгиздаги кема ҳалокати га сабабчи бўлган дельфиннинг суд қилиниши, Кейптундаги даҳшатли ер ости силкиниши ва унинг оқибатлари, совет олимларининг қандайдир Сахаров хатти-ҳаракатларига қарши порозилик баёноти, Солженитин исми антисовет ёзувчининг кўпуровчилик ҳаракатлари, Америка президентининг олчоклиги, Фарбий Германиядаги неофашистларнинг лагери, Буёк Британия қироличасининг ўйнаши, Садатнинг ўлдирилиши, кора танлиларнинг ҳақ-ҳуқуқлари, Индонезиядан тошилган ибтидоий қабила, хуллас, дунёда кейинги ой ичида ёки, умуман, кейинги асрдами рўй берган воқеаларни шарҳлай бошлади. Бикки шарҳловчи ўзи ишонч билан баён қилаётган ҳодисаларни бир лаҳза бўлсин бошани кўтармай ўқиб бераётгани учун ҳеч ким аша шу воқеаларнинг чин эканига шубҳа қилмасди. Маъруза тугагач, савол-жавоблар қисми бошланди. Негадир йиғитлар Евклид деб атовчи красноярсклик оқ-сарғиш юзли ҳазилкаш йиғитнинг шарҳловчига берган саволи барчани танг қолдирди. У шарҳловчининг аниқ далиллар билан айтаётган гапларини шундай беришиб тингларддики, гўё ўша воқеалар хатман унинг ўзига алоқадордек эди. Евклид шарҳловчи манглай терини оппоқ дастрўмол билан артиб, кўзойнак шишаларини иштиёқ билан тозаларкан савол берди:

Ўртоқ шарҳловчи, мени кечирасиз, яқинда онам юборган посылка ичидан чиққан газетада бир воқеани ўқиб қолдим. Унда ёзилишича, Луис Корвалан озод қилинган эмиси. Шу ростми?

Бикки, саволингнинг бўлгани шуми ёки давоми борми, дегандек, Евклид саволини тугатиб бўлганидан сўнг ҳам хийла вақт лаблариди ғалати илжайиш билан кўзойнак шишаларини тозалаб турди ва ниҳоят бошини кўтариб:

Шу холосми? – деди. Евклид шарҳловчининг саволига тушунмади шекилли, яна:

Онам юборган посылка... – деб саволини такрорлай бошлаган

эди, шархловчи уни тўхтатди.

Бўлди. тушунарли – деди у жиддий қиёфада. – Луис Корвалан озод қилинди, аммо – шархловчининг бўргик лаблари ишшайди. – Аммо ўша Луис Корвалан яна ўгрилик қилса, қамаймиз!..

Шархловчи кириб келганидан маърузаси тугагунча унга кўнгил учун ақалли бирор бор аҳамият бермаган маҳбуслар унинг бу жавобидан дастлаб ҳайронг бўлдилар, сўнг бутун баракни бошга кўтариб, хоҳолаб кула бошладилар.

Қарга келганини яхши билган шархловчи шовкин-суронга зарра парво қилмади ва оппоқ бармоқларини таҳдид оҳангида нуқиб бояги гапни такорлади.

Ҳа-ха! Қамаймиз!..

Столлар юзидаги алюмин тарелкаларнинг тарақ-туруки, қошиқлар жаранги тартибсиз кулгига кўшилиб баракни тутди. Шархловчи ва ориқ капитан чиқиб кетгач, ҳамма Евклидни ўраб олди. Узоқ вақтгача қизгин баҳс давом этди.

Азизим, Анастасия! Шунақаси ҳам бўларкан. Хўш, хайр. Сенга осуда уйку, ширин тушлар орзу қиламан ва ҳуда-беҳуда гапларим учун узр сўрайман.

Қўлингизни сиқиб, сенинг Михаил. 2 ноябрь, 19...

Азиз ва қадрли Анастасия!

Бугун Антоша иккимиз қўшиқ тўқидик. Қўшиқнинг номини Антоша “Маҳбус қиз” деб атади. Мен уни “Настасия” деб номладим. Сенга ёқадими?

Хей, ошнолар, мен ошникман,
Кўлимдан бандни узинг.
Кўкрагида бир аёл бор
Ўнгарилимас маҳбуснинг.

Кўлидаги банд не ўзи,
Зиндонда ҳам ўлмайди.
Тунда ойга куйлайди ул,
Кунда кунга куйлайди.

Настасия, Настасия,
Салламнолар сенга бул.

Кўксингдаги гам-гуссани,
Сабр айла, енга бил!

Настасия, Настасия,
Ёлғизгина маҳбус қиз!
Довулларда яшадик биз,
Ғурубларда ёндик биз!

Моғорлардан кўнглимиз тўк,
Яшай олдик унда ҳам.
Шамолларда сўнар ўтлар,
Биз сўнмаймиз гўрда ҳам.

Настасия, Настасия,
Ёлғизгина маҳбус қиз!
Кўйлаклари чшор унинг,
Нингоҳлари маъюс қиз.

Ҳей, ошнолар, мен – ошқман!,
Кўлимдан бандни узинг!
Кўкрагида бир аёл бор,
Унгаримас маҳбуснинг!

Бу кўшиқни Антоша иккимиз кўйладик. Ҳаммага маъқул бўлди. Энди баракдагиларнинг ҳам асосий машғулоти Антошанинг кўшиқларини тинглаш бўлиб қолди. Улар иш пайтида ҳам, тушликда, айниқса, оқшомлар Антошанинг ёнига келадилар ва кўшиқ айтиб беришни сўрайдилар. Антоша эса, гитарасини қўлга олиб алламаҳалгача жуда дилкаш кўшиқлар айтади. Эҳ, сен уни бир бор эшитганингда эди. Кўшиқ давоминда шерикларимизнинг аҳвол-руҳиясини бир кўрганингда эди. Улар бошларини куйи солганча, узок сукутга кетдилар. Нималарни ўйлашдйкин? Ана, боши тап-тақир, кенг кифтли, кўзлари йприк Георгий. У ўзининг хотинини бировга рашк қилиб, қарийб ўлдириб қўяёзган. Балки шўрлик хотинининг гуноҳсиз экани ва ўзининг қафқатсизлиги ҳақида ўйлаётгандир. Ёруғ дунёда рашк деган туйғу ёвузлик эмас, покиза ва самимий ҳодиса эканлигига иқрор бўлаётгандир. Кўллари остида

жон талвасасида типирчилаётган бечора аёлдан хаёлан узр сўраётгандир. Ана, бакувват оёкларини осилтириб ўтирган қоплонжусса, кўза ва камгап Махмуд. У иккинчи марта ҳам ўзининг тўқмоқдек муштлари туфайли бу ерда ўтирибди. Махмуд нимани ўйлаётганикин? Антошанинг кўшиқлари унга қайси қонли хотираларни эслатдидикин? Ожиз одамларнинг бошида мушт ўйнатувчи кучлилар ўзларининг йиртқич шижоатларини яхшилик пизмига бўйсиндира олганларида, ожизларнинг ожизлиги уларнинг заифлигида эмас, балки чуқур инсоний табиатида, туғма нимжон кишиларнинг хаёл кучи забардаст одамларнинг зарбларидан устунлигида эканини англаган бўлармиди? Эҳтимол, Махмуд ана шу ҳақда ўйлагандир? Чунки, унинг шу тобдаги ҳолати мушtidан ўт чақнаган ашаддий безорини эмас, тақир ер бошида омовига суяниб ўтирган дехқонни эслатади? Ўзимча ҳамма маҳбусларнинг хаёлини тикилайман, юз-кўзларига зимдан разм соламан. Нималарни ўйлаётганикин жамият ўзидан четлатиб қўйган шўринг қургур маҳбуслар?

Азизим, Анастасия! Бу ердан соғ-омон озодликка чиқсак, Худо хоҳласа, дастлаб ишга жойлашаман. Кейин биринчи маошимнинг ҳаммасига китоб харид киламан. Одамдек яшашни ўрганаман. Одамларга қараб иш тутаман ва албатта, шўрлик Маша холамининг ҳамма-ҳамма юмушини ўз зиммамга оламан. Сени эса, албатта, Маша холам билан таништираман. Ҳали кўрасан, у қандай оққўнгил, одамохун аёл. Мен ўйлайманки, сен сўзсиз у билан тил топишиб, жуда яқин кишилар бўлиб кетасизлар. Ана ўшанда биз учовимиз стол атрофига ўтириб, узоқ-узоқ суҳбатлашамиз. Мен Антошанинг кўшиқларини, айниқса, “Настасия”ни айтиб бераман. Дарвоқе, ўзим ҳам қарийб гитара чалишни ўргандим.. Жуда яқин қолди...

Хайр, Настя, Настасия.

Ёлғизгина маҳбус қиз...

Сенинг М. 4 декабрь, 19...

Бу Михаилнинг маҳбус аёлга ёзган энг сўнги мактуби эди. Маргарита мактубларни ўқиб тугатгунча, бир неча марта тўйиб-тўйиб йиглаб олди. Ана шу мактублардан сўнг у Анастасияни қаттиқ ёқтириб қолди.

Субҳидамда қишлоқ узра тезак тутуни
Қаргалардек қўнган маҳал шох-бутоқларга.
Кекса толнинг чириб битган пўстлоғи аро
Ғимирлади жисму жони зил-замбил муовин.
Кўзларини очди, бироқ ҳорғин юзлари
Сўлғин эди, ивиб кетган қизғиш латгадек.
Қовоқлари салқиб эди қари вужуддек,
Гўё бўгин-бўқинига ҳасги Исонинг
Томирини шикоф қилган қозик миҳлардек
Санчилганди сон-саноксиз аёвсиз нишлар.
Ётар эди гўё тенгсиз ҳарб майдонида
Ариллаган тулпорларнинг туёғи янгиб,
Эзғилаган кўмондоннинг мурдаси янглиғ.
Боши узра чор атрофга қовоғин ўйиб,
Сил касалдек тикиларди бадҳайбат дарахт.
Ёмғир қуйиб ўтди тунда, бутуқлар ҳолсиз,
Оёғидан чиппа боғлаб осилган итдек.
Муовиннинг вужудида тунги ваҳмнинг
Кўлкалари ғимирларди оғир, ложарам.
Тақир боши тобланарди арчилган каби.
Бир палласи чакса қизил, бир палласи оқ,
Би роқ нима бўлганда ҳам субҳи содиқда
Бу афтода, забун зотнинг кўзлари аро
Қайта бошдан йилтиллади ҳаёт шуъласи.
У сарасоф қилди кечган мудҳиш рўёни,
Ина борди оёғига, кўксига мадор.
Томирида шириллади ивишиқ қони,
Хушёр тортиб, пайпаслади дастлаб бошини.
Сўнг хотиржам кўл узатди оёқларига,
Тилларини танглайига тегизиб кўрди.
Тишларини аста турғди йўгон лабига.
Кўзларини юмиб-очди, Худога шукур,
Қайта юмди, қайта очди, демак кўр эмас.
Манглайига кўл текизди ўтни тутгандек.
Кўкрагини босиб кўрди – жони бор ҳали.
Демак, бари ўз ўрнида, таҳлика абас,

Демак, ҳали яшаш мумкин, яшаш керак!
Пўстлоқ эса, толнинг ўлмас, тўзмас жонидек,
Ҳали узоқ паноҳида асраши гайин.
Нима қипги, остидан ё устидан, чўккан
Девор каби битта-ярим бутоғи синса?
Илдизлари ҳам бутун бунинг устига,
Муовиннинг қилнмаган муҳим ишлари,
Режалари, мақсадлари тол билан боғлиқ.
Қишлоқ куйиб кул бўлса-да, замин ютса ҳам,
Яшамоғи даркор чурук, пўкиллаган тол.
Демак, яшаш керак, демак, яшаганда ҳам,
Қумурсқалар қутқусидан, қандайдир туссиз
Илонларнинг хужумидан кўрқмаслик керак.
Ахир, оддий қумурсқалар билан курашда
Шаҳид бўлмоқ шараф эмас, ғирт шармандалиқ.
Дейлик, ҳатто бир, ўн эмас, минглаб қумурсқа,
Осойишта уйқу ичра бостириб кириб,
Қулоқ-бурун, юз-кўзларин ўйиб кетса ҳам,
Лилипутлар оролига тушган Гулливер
Нинадан-да кичик найза, ёй ўқларини
Писанд қилмай кўзгалгандек қайта ўрnidан
Яшаш лозим, то охири қумурсқанинг ҳам
Оёгини икки ёнга йириб, сўнг туфлаб,
Ўкча билан қориб ташлаб, қора тупроққа
Йўқ қилгунча яшаш лозим, яшамоқ даркор!
У биларди ҳали пўстлоқ ҳаётни қайда,
Қаёқдандир фароғатда яшаб юрганда,
Манглайига ана шундай мудҳиш ёзмншлар
Битилганин билар эди кушоду равшан.
Билар эди, оғир бўлар пўсиб яшамоқ.
Ўзгаларнинг ер қашқирн – чивилларсинмон,
Хўжайрасин ёриб кўрмоқ, қонларин тотмоқ.
Асабларин тортиб билмоқ, вазнин, ҳолатин,
Ва ҳоказо юмуқларнинг нима экапин.
Ва албатта, билар эди унинг йўлида
Шон-шарафлар билан бир кун битгувчи йўлда
Қумурсқалар шўриш қилар, исён кўтарар.

Суйқасдга юборилар илон-чаёнлар,
Оппок кўпик вишиллаган сун идишига
Ташланишин билар эди захар-заққумлар
Ва ниҳоят сир эмасди, унга бир итфёъл
Кож буқани бўғизлаган каби оқибат,
Ариллатиб томоғини шартга кесишин.
Тарих – тагсиз, унинг қабат-қабатларида
Хўп ибратли воқеалар бордир бу каби.
Ҳатто Одам ва Ҳаввонинг давридан тортиб,
То Нерону Цезарлар замониғача.
Ундан кейин то мана шу шумшук қишлоқнинг
Муовини яшаётган кунларга довур
Бўлган, бўлғай шу йўсинда шонли қазолар!
Муовиннинг дарахтлари, шох-шаббалари
Бир-бирини босиб, янчиб култўда бўлган
Туқайзордек хотираси аро бу зайл
Хотиралар оз эмасди... Ва у биларди
Бир кун худди шу паноҳгоҳ бўлган дарахтни,
Вужудига малҳам бўлган кўтир пўстлоқни
Фақат ўзи таг-тубидан кўпоришин ҳам.
Зеро, азал қонуният шуки бир ерда
Узоқ яшаш мумкин эмас, аксинча, хавфли.
Хуллас, шундай бош-адоқсиз тубсиз хаёлот
Оғушида ётар эди муовин тонгда.
Зум ўтмасдан қора-қура тепалар ошиб
Дарахт қадар кўтарилди қизғалдоқ офтоб.
Ёмғирдан сўнг намхуш туман босган ерлардан
Аста-секин ҳаволанди парку булутлар.
Туёқларнинг япроғига томган шулдринлар
Қўзичоқнинг мунчоқ кўзи каби йилтираб,
Сингиб кетди булоқ янглиғ соф ҳаволарга.
Сассиқ қапа, ёвшан ҳиди кезган далада
Эриб битди тунги губор, оғир рутубат.
Кулбаларнинг зах симирган оғир оёғи
Ёзилгандек ҳаракатга тушди одамлар.
Товуқларнинг гиша бўғиқ катақларида
Янграб қолди навозишлар, эркаланишлар.

Мусичалар қора, чурук бўготлар аро
Кул ранг бошин чиқарганча ку-куладилар.
Бузоқларнинг девонавор иргишишлари
Шарақ очди кампирларнинг метин жағларин.
Узоқ-узоқ мазгиллардан кур тортган қушлар
Саёҳатга чоғландилар узоқ-узоққа.
Яна қадим тирикликнинг ёруғ чироғи
Деразалар тирқишидан мўраладилар.
Одамий зот рўзгорининг азал ўзгармас
Ўзанлари айқириғи тутди дунёни.
Шовилларди тирикликнинг азим дарёси,
Соҳилларга улоқтириб чирик лошларин.
Боқий ҳаёт чигириғи айланар эди,
Писанд қилмай на муовинни, на унинг каби
Пўст, пўстлокқа макон қурган сирли жонларни,
На туримсиз одамларнинг тарик ўйларин,
Ипириски хоҳишларин, каж хаёлларин,
Орзуларин, япроқларин, хусуматларин
Писанд қилмай оқар эди азамат дарё.
Кўргандирсиз оддийгина ёғоч кундани,
Йўл четида, ё далада, ё ўрмонзорда
Оддий кунда (мен дарахт деб айтмадим қасддан),
Турфа-туман қушлар қўнган, моллар боғланган,
Бирда одам орқасини босиб ўтпирган,
Бирда кимдир ташлаб кетган бадбўй хогира.
Ўша кунда яшайверар, бироқ қошидан,
Ўзи билмай ўтиб кетар, йўловчи эмас.
Шудринг умри каби қисқа, бир дақиқалик
Замонларнинг телба-гезик ҳой-ҳавасларин,
Даврларнинг тўзгин-тўзгин гирдубодлари,
Асрларнинг чийиллаган тунд шамолларин
Ва майдакаш одамзотнинг ирkit ҳаёти,
Ўтаверар туғ кўтарган телба тўдалар,
Ўтаверар қилич тутган пайтавабошлар,
Ўтаверар от ўйнатган сўқир сарбозлар,
Ўтаверар, ўтаверар ва ҳеч бир кимса
Бир қолибга тикиб қўйган мубҳам замонмас,

Бир лаҳзага борлиқ билан боғланган кимса,
Инсоф ҳаққи, назар солмас зинҳор кундага,
Назар солмас, оёғининг шундоқ остига.
Бу не ҳаёт? Бу қандай ҳол? Ҳеч ким билмайди.
Чигириқдек айланади даври давраонлар
Ва элакдан тушиб қолган тариқлар каби
Тушаверар гоҳ бош билан, гоҳида бошсиз,
Минг миллатли, миллион тусли, бир номли ОДАМ.
Муовиннинг тош остида қолган вужуди
(Зеро, баъзан ҳаёлотнинг тиканак, қирра
Тошлар каби босиши бор ҳар қандай жонни),
Қимирлади ва оҳиста кўпди жойидан.
Гўё оқиб тушаётган шиллиқ кўзларин
Тикди моғор босиб кетган совуқ ўрнига.
Бўғинлари кесилгандек оғир оёғин
Минг азобда босиб чиқди ёруғ дунёга
Ва дафъатан кўзи тушди, дарахтдан жиш
Наридаги сариқ попуқ таққан қамишлар
Шилдираган сой бўйида ёлғиз бир сигир
Тумшугини силтаб-силтаб кезар чимзорда.
Сигир шохин чирмаб олган арқоннинг учи
Титрар эди озғингина қари камширнинг
Куйган бутоқ каби қора, чайир қўлида.
Муовиннинг тирноғидан то сочиғача
Ўрмалаган ҳаёллари тин толди ноҳост
Сигирининг плон каби узун арқонин
Билагидан оширганча тутган камширда.
Парвардигор, бу қандай сир, қандай синоат,
Жони паққос чиқишини кутаётган бир
Худо урган тасқаранинг сигир боқинини!
Бу қандай гап? Томоғини тириш, тиртиқлар
Бўғиб олган алвагининг ўлмаганини!
Ўлиш қайда, қарғиш теккан манов сигирни
Қандай кунга асраётир, худолар билсин.
Муовиннинг ҳасратидан кўтарилган чап
Кўз ўнгини қоплаб олди ва шартга туриб,
Кампир билан сигир томон йўл солди илдам.

Кампиршонинг ажин босган куюк юзида
Сарғиш доғлар чўккан кўзи мўлтирар эди.
Сигир эса, ер томирин чангаллаб ўсган
Ажирикни тортар эди тумшугин силтаб.
Ҳа, кампиршо, тузукмисан? – сўз котди муовин
Кўлидаги чивик билан ер саваларкан.
Кўряпсан-ку, – деди кампир турган ерида,
Муовинга ҳатто бир қур нигоҳ ташламай.
Кўряпман, сигир боқиш вақтин топибсан? –
Муовиннинг сўзларини хўп зийрак кампир
Ўзидан-да бурун англаб етди, шекилли,
Кўлидаги арконини улоқтирди-да,
Муовинга яқин келди пушталар оша.
Нима дейсан? Нега ҳамон ўлмаганимга
Ҳайрондирсан? Шундай бўлса, йўлингдан қолма.
Сенга ўхшаш кимсалардан бурун ўлгувчи
Ахмоқларни бошқа ердан ахтар, ер ютгур!
Кампир, ҳаддан ошаяпсан. Бошқа ерда ҳам
Сенга ўхшаш кампирларнинг сон-саногини йўқ.
Лекин улар аллақачон кемшик оғзини
Йиғиштириб, ер остига кириб кетишган.
Оғзи очиқ кампирларни очиқ гўрларга
Сенга ўхшаш бенасаблар элиб ташлашди.
Мени эса, ҳали роса тиришсанг-да
Манов оппоқ туқимини ҳам жилдиролмайсан.
Бор, йўлингдан қолма! – Кампирин чувалган арқон
Учин ердан олиш учун қайтди ортига.
Муовиннинг ранги-қути учди, кўзлари
Косасида чаппагардон бўлди, шекилли,
Бир чайқалиб икки қадам олға ташлади
Ва кампирнинг жон-жойидан олмоқчи бўлди.
Чолинг борми?
Чолим билан ишинг бўлмасин.
Уни, ана, кунбоғтарда ётган итларнинг
Суягидан сўра, балки ўшалар билар.
Сен ҳаддингдан ошиб бўлдинг, энди қарасам,
Бошимдан ҳам ошаяпсан чоғи, кампиршо!

Сендайларнинг боши борми? Рангингга қара,
Мурдадан-да баттарсан-а, қаяқдан келдинг?
Нахот тирик юрган одам рангу рўйида
Мурдадан-да баттар алпоз бўлса, ё тангрим!
Сен рангимга беҳудага қайгурма, кампир,
Ундан кўра тилгинангга қайгургин, йўкса...
Тиллим, мана, чиққонларнинг захмин тушуриб,
Аллақачон тозаладим лабу лунжимни.
Сен ўзингни эхтиёт қил, иложин қилсанг,
Бир қур манов сойга тушиб чиқсанг бўларди.
Оббо, сен-ей! Илон, чаён юрган экан-да,
Мен – илонман, мен – чаёнман, чақаман дея.
Битга ўзинг етарлисан минг битга бошга.
Мен – чаёнман, лекин нима қилай, Худо бор!
Сендайларни туғиб, кейин ўлдирар эдим.
Биласанми, яратгувчи дейдилар бизни,
Сендайларни ёруғ дунё кенгликлари га
Синаш учун келтиргандик бизлар аслида.
Ҳаромзода бўлсанг, ҳаром-ҳариншхўр бўлсанг,
Бераҳмату бешафоат, беинсоф бўлсанг,
Бериоят, беиноят, бешфқат бўлсанг,
Бир сўз билан, одам зоти бўла олмасанг.
Унда сени йўқ қилмоққа ўзим бурчлиман
Ва ҳеч кимнинг ана шундай ҳақ-ҳуқуқи йўқ.
Бу ҳуқуқни бизга ёлғиз Худованд берган,
Сенлар эмас, сенинг қонун-понуниги эмас.
Худо берган бу ҳуқуқни бизга залдан,
Лек, на чора, биз онамиз, бизда оқ сут бор.
Анба шундай оппоқ девор бор ўртамизда.
Сен нимани биллар эдинг, эй ҳаром болам!
Муовиннинг тақир боши ҳам бўлди, ажаб.
Суюгга оғир ботди кампирнинг сўзи.
Ана шунда қургаб қолган қалби лаблари
Ниманидир чайнагандек тамшанди узок,
У оғзида она сутин таъмин ҳис қилди.
Бу хид чуқур сингиб келди қар димоғига,
Сўнг оҳиста ерга чўкди, чўзилиб ётди

Ва ёш бола каби уввос тортиб йиғлади.
Ер таталаб, оёқ тепиб йиғлади шўрлик,
Кўлиарини чўзар эди осмонга бот-бот,
«Нон», деярди гўё оёқ силтаб додларкан.
«Кўтаринглар» дерди кўлин осмонга нуқиб,
Еру кўкни тутган эди унинг ноласи.
Кампир эса, муовиннинг кўзи ўнгида
Юксаларди, улканлашиб борарди жисми.
Нингоҳлари йириклашиб боқарди ерга,
Оқ сочлари силкинарди булутлар оша,
Кўйлақлари бутун бошли зангор кенгликдай
Чайқаларди муаттар ҳид сочиб дунёга.
Оёқлари улкан дарахт пояси каби
Ўсар эди гўё ернинг чуқур қатидан.
Оппоқ сочин боши унинг осмон тоқида
Ўн тўрт кунглик ойдек ёруғ тобланар эди
Ва ётарди ер бағрида увокдек жусса,
Ер таталаб, имилдириқ кўлларин ёзиб,
Муштек оғзин қуш боласи каби очганча.
Бошиё узра тоғлар оша, булутлар оша
Турар эди ҳали-хамон юксалиб кампир,
Этақлари боғлар каби силкинар эди,
Дарёларда чайқаларди зангор барлари,
Қоя каби чўнглашарди улуғ кўкраги,
Сут ўрнига гўё тоғлар ортидан шу зум
Кўтарилган куёш каби нур ёғар эди.
Оёқларин кўкка силтаб, кўлларин ёзиб,
Ёғар эди қин-яланғоч бу гўдак – муовин.
Нохост бола боши узра шохлари қайроқ
Сигир пайдо бўлди узун тумшугин чўзиб,
Кипригини хидлади, сўнг мулойим, қизғиш,
Нишдор тилин чиқарди-да ялай бошлади.
Сигир унинг юзларини, лабу дунжини,
Совуқ қотган оёғини, тақир бошини,
Кўл-оёғин узоқ-узоқ ялаб қуритди
Ва учлари оппоқ думин бир силтади-да
Мовий нафас кенгликларга кетди бош олиб...

ИККИНЧИ ҲИКОЯТ

ДАРВИШЛАР

Шарқий сарҳади ерга таъзим келтирган ўнқир-чўнқир тешалар этагига туташ, гарбий ҳудуди ҳакалак дарё узанига бош кўйган қишлоқ узра қип-қизариб кўтарилаётган қуёшнинг заррин нурларини таралди. Қайда тунни тонга улагани номаълум бир гуруҳ одамларнинг шовқин-сурони бир лаҳзада бутун қишлоқ бўйлаб шу қадар тез таралдики, қайрағоч ва садалар шоҳида эндигина мулойим патларини силкиб уйғонган паррандалар гурра-гурра осмонга кўтарилди бошладилар. Аввалига шаст билан тунроқ кўчага отилган шалпангқулоқ кўпшаклар ўшандай шаст билан орқага қайтиб, ин-инларига кириб кетишди, фақат уларнинг энг абжир ва довиоракларигина пастхам кулбалар дарвозаси қошида туриб, шовқин-сурон келаётган ёққа қараб, тумшукларини чўзганча хура бошлашди. Кутилмаган шовқиндан саросимага тушган болалар, хотин-халажлар эшик, дарвоза қошига жам бўлиб рўй бераётган ҳодисани ҳадик ва хавотир билан кузата бошладилар. Эгри асоларига таяниб, девор ортида турган кўркем соқолли мўйсафидлар калима қайтариб, болаларни ҳовли ичкарасига ҳайдашди.

Мусаффо субҳи содиқда ҳалойиқнинг орому осойишталигига раҳна солган хориқулудда ҳаййу-хувнинг боиси, бу тупроққа илк дафъа оёқ босган дарвишлар зикри эди. Ҳақиқатда одамлар уст-бошларни ақл бовар қилмас даражада юпун ва абгор, ўсиқ соч-соқоллари жазава зўридан бўғриққан юз-кўзларини деярли қоплаб олган. Оёқларида (уларнинг деярли аксарияти оёқяланг бўлиб, тиззаларигача осилиб тушган хирқалари остидан оёқлари косовдек қора-қизғиш тусда тобланар ва шу қадар озгин, шу қадар чирк эдики одамлар бу ҳолдан хайратга тушгандилар) худо билсин ниманингдир пўстидан тикилган йиртиқ чорик ва мўккили одамларни бу атроф-муҳитда илк бор кўриб турардилар. Дарвишларнинг кўлларигаги бўйларидан-да узун эгри асолари учига боғловлик тутам жун, латга-лутга уларнинг бош силкиб зарб билан уришла-

ри натижасида чайқалар, баъзан эса жун ва латталар уларнинг силкиб тушаётган соч-соқолларига қўшилиб кетар, қайрағоч ва толлар бағрига ўрлаётган оқиш чанг узоқ вақт ҳавони буғиб турар ва сингиб кетгунга қадар дарахтларни кўздан пинҳон қиларди. Уларнинг бўйишларидаги қон-қора качкулларнинг силкиниб орқа-олдиларига кўчиши бу ғалати манзарага янада сирли ва ҳаяжонли тус берарди.

Қадимда Шарқнинг энг мураккаб ва зиддиятли қарашларини ўзида ғалати тарзда мужассам этган ана шу дарвишлар ҳақида икки оғиз изоҳ бермоқ жоиз. Бу дарбадар ва жаҳонгашта қавмнинг руҳия-аҳволи, мақсад ва моҳияти, даҳшатли тарзда оғир турмуш шубҳасиз кўпчилик учун то ҳануз синоатдир. Дарвишлик сулуқининг бирдан-бир моҳияти инсоннинг заминий ҳаётига қарши руҳоний бир шамолда бош кўтарган жисмонан ожиз исёни эди. Ер юзида ҳали ҳар нечук сулуқ ва тариқатлар бино бўлгунга қадар пайдо бўлган монотеистик қарашлар инсоннинг энг комил ва адолатли ҳаётга ҳар жиҳатдан сафарбар этишни мақсад қилиб қўйган эди. Ягона худонинг улуғвор моҳияти одамзот наслини муайян жисмоний чегаралар доирасидан сўнгги руҳий ва фикрий юксакликка кўтариш, ана шу чекланган моддий эҳтиёжлар замида улкан ақлий ва ҳиссий қобилиятини шакллантиришдангина иборат. Ҳали одамзот дунёнинг кенг майдонларига ёйила бошлаётган кезлардаёқ унинг мафкуравий қисми бу майдоннинг бош-адоғини белгилаб олиш, инсоний хатти-ҳаракатлар миқёсини муайян нуқтага жамлаш ва маълум ҳудуддан сакраб ўтмаслик ҳақида жиддий бош қотирганлар. Бу ҳол ҳозирги замон ахлоқ нормалари, турли фалсафий-этик қарашларнинг онабошиси эди, десак ҳато қилмаймиз. Зеро, ҳар қачон ҳар қандай замон ўзининг маълум ахлоқий (том маънодаги ахлоқ) маданиятига эга, бошқача қилиб айтсак, ҳар бир давр ўзининг ижтимоий моҳиятидан келиб чиқадиган ва умум учун қонун тариқасида тақдим этиладиган, ҳозирги тил билан айтганда, конституциясига эга. Содда қилиб айтганда, одам ўлдириш ҳали инсоният жамиятининг бирор-бир босқичида фазилат деб қаралмаган. Бироқ ана шу ҳол ғайринсоний эканлиги ҳам табиий равишда инсон онгига синггани йўқ. Бу ҳар қандай жамиятнинг (ёввойилқдан тамаддунга қадар) мафкуравий қисми томонидан қабул қилинган ва миллионлаб йиллар давомида инсон онгига,

таъбир жоиз бўлса, «ўргатилган» фикрдир. Шак-шубҳа йўқки, инсон илк ажодларининг нафақат руҳий, балки табиий хусусиятларини ҳам ўзига мерос сифатида қабул қилган. Бу мероснинг ақлий унсурлари ҳақида изоҳ беришни мутлақо ортикча деб ўйлайман, бироқ унинг табиий мероси ҳақида пардали мулоҳазалар эса ёлғондан ўзга нарса эмас. Айтиш мумкинки, энг онгли одамнинг ҳам борлигида ўз ажодларидан қолган табиий мероси бағоят тараққий этган бўлади. Ана шу бағоят тараққий этган табиий хусусиятларни маълум доирада ушлаб туриш учун ақлнинг барча шакллари яратилди. Ақл-тафаккурнинг муайян доирада, қатъий ҳал-худудда собит сақлаш учун эса муқаррар равишда энг улуг, бемислу монанд кудрат керак эди. Даврлар ўз ахлоқ ва мафкураси донрасини ҳар неча ўзгартирмасин, бари бир мақсад у ёки бу ҳолда ҳам инсоннинг табиий (иқдор бўлиш керакки, бу табиий эҳтиёж тубсиздир) эҳтиёжларини чегаралашдан иборат. Кўхна Шарқнинг энг олий низомларида тасдиқланган ва ҳаёгда барқарор бўлган биргина никоҳнинг ўзи ҳар қандай авруполик учун мисли кўрилмаган ҳолдир. Демак монотеистик қарашларнинг асрлар давомида ўз ўзанларини парча-парчалаб, майдонларни эгаллай бориши бир замонда қатлу киргинга, бир замонда инқилобларга замин яратди. Ана шундай инқилобларнинг руҳий ҳаётдаги нфодаси бўлган тасаввур ўз амалий қонуниятлари ёки мафкуравий қурашини дарвишликда мужассам этди. Айтиш жоизки, улар руҳан ва жисман мардонавор кишилар, энг аввало, ўз эътиқодларининг даҳолари эдилар. Бу эътиқод кишилари фидойликдан ўзга туйғуни тан олмаганлар. Бу эътиқоднинг яратувчиси эмас, оддий талабаси бўлишининг ўзи чинакам жасорат эди.

Қишлоқ осмонига енгил губорлар соғуриб ўтган дарвишлар кунчиқардаги ёлғиз уй қаршида тин олидилар. Уларнинг ортидан остона ҳатламай хайрат билан қараб қолган одамларга мутлақо эътибор бермай ўтдилар. Улар гўё ҳеч ким ва ҳеч нарсани кўрмас, сезмас, пайқамас, гўё бўғизларидан отилаётган жазава садоларидан ўзга ҳеч нарса мавжуд эмас эди. Одамлар остона оша кўчага томон бирор қадам ҳам босмай, танҳо кулба қошида жам бўлган дарвишларни олисдан кузатиб турдилар.

Ажабо, итларнинг маҳалла осмонини тешгудек айқирқилари-га, болаларнинг қий-чувларига мутлақо аҳамият бермаган дарвиш-

лар ёлғиз кулба ичидан эшитилган чақалоқ фарёдини эшитиб қолишганди ва ўша кулба қошида тин олмишганди.

– Одам! – ҳайқирди дарвишлар сафининг олдида бораётган баланд бўйли, таъсирчан кўзлари йирик ва маънодор, юзлари куйиб қовжираган дарвиш ва асосини зарб билан ерга урди.

– Одам! Одам! – деб унга кўшилди дарвишлар.

– Нима қиламиз? – шеркларига юзланди бояги дарвиш.

– Агар навзод мард бўлса, у – бизники! – жавоб берди дарвишлардан бири.

– Агар навзод мард бўлса, у – бизники! – жўр бўлди унга қолган дарвишлар.

– Менга ижозат бер! – деди дарвишлардан бири гуруҳдан ажраларкан, – Мен унга васийлик қиламан!

– Нима дейсизлар? – жамоатга мурожаат қилди биринчи дарвиш.

– Ижозат! – ҳайқирди жамоат.

Орадан ҳеч қанча вақт ўтмай озгин, бўйчан дарвиш икки кафтида яланғоч навзод билан остона қошида пайдо бўлганда, дарвишлар кўкка қўл чўздилар ва узундан-узок зикр қилдилар. Улар ёруғ оламга ҳадя қилинган янги меҳмон шаънига ўз тилларида эҳтимол ҳамд-сано айтгандирлар, эҳтимол ёзуғ ва куфру гуноҳга ғарк дунёга бир банда ташириф буюргани учун афсус-надомат чеккандирлар. Бу бизга қоронғу. Ҳарқалай юз суяклари туртиб чиққан, соч-соқоли қора ва ажзабтовур чирмалган чирмалган, узун бўйли дарвиш остона ҳатлаб ўз жамоати қошига чақалоқни олиб чиқди ва уларга намойиш қилди. Дарвишлар кулол лойиндек мулоийм дастпанжаларини ёзиб, йиғлаётган гўдақни қўлларида тутиб, бир-бир тавоф қилдилар ва яна озгин дарвишга қайтардилар.

– Омонатни ўз эгасига топшираамиз, – деди озгин дарвиш шеркларига. У худди шу гапларни айтаётган лаҳзада чақалоқ йиғидан тўхтади ва беғубор кўзларини катта-катта очиб, дарвишнинг юзига тикилди.

Дарвишлар хонага дохил бўлдилар. Улар хонтахта қаршисида қўлларини аллақандай китоб юзига ташлаб, узала тушиб ётган жонсиз жувонни кўрдилар. Озгин дарвиш чақалоқни аёлнинг ўрнига ётқазди. Икки нафар абгор жуссали аёл марҳумиятнинг илк расмурусумини адо этишга киришди. Қолган дарвишлар эса, сукут ичи-

да бош эгиб турдилар. Оппоқ кафанга бурканган аёлни икки дарвиш бир зумда хозирланган оғоч тобутга солишди. Қолган тобутни кифтларига олиб хонадан чиқишди ва қишлоқнинг энг сўнгги кулбаси ортидан тепаларга томон ўрлаган ёлғизоёқ йўл орқали жўнаб кетдилар. Улар галма-гал тобутни алмашишар, баъзан чақалоқнинг ҳолсиз бармоқларини ҳам тобут дастасига эҳтиёткорона тегизиб олардилар. Дарвишлар узоқ йўл юришгач, энг баланд тепалик тўшида тин олишди ва марҳума жисмини янги пайдо бўлган якка-ёлғиз қабрга топширдилар. Тепалик этагидаги пастбаланд дўнгликлар орасида алоҳида ажралиб турар, якка дўппайган қабр эса, тепалик бошини хиёл юксалтиргандек туюларди. Дарвишлар маросимнинг сўнгги қисмини адо этгач, тепаликдан пастга энишиб, йўлда равон бўлдилар.

Тепаликлар ортидан ошилган доvon этагидаги ям-яшил ям-яшил сайхонликка кўр тиккан дарвишларнинг суҳбати, асосан, бола ҳақида борарди. Улар боланинг ўзларига насиб қилганини илоҳий иноятга йўйишиб, келажаги хусусида башорат қилишарди.

– Эгам Хожа Исҳоқнинг ҳаёт шамъи интиҳо топаётгани боис бизларнинг аҳил жамоатимизга янги меҳмонни инъом айлади. Мен тун-кун ўзига шук этаман. Оллоҳнинг мурувати даргоҳи қадар кенгдир, – дерди биринчи дарвиш хомуш бош эгиб ўтирган ҳамроҳларига. – Шул боис унинг исмини омонатни топширганимдан сўнг менинг номим билан аташларингизни сўрайман. Оллоҳнинг иродаси шу.

Дарвишлар маъқул аломати билан бош иргашди.

– Сен, – деди биринчи дарвиш навзод васийлигини бўйнига олган дарвишга, – ёруғ дунёга макон истаб эмас, одам истаб келган кавимизнинг энг кенжа авлодига васий бўлдинг. Унутмагилки, зиммангда бағоят улкан вазифа бор. Аввало, боланинг вужуди. Аллоҳ бу вужудга қудрати билан жон ато этди. Билурмисан, сен унга не ато қилурсан?

– Биламен, қалб... – жавоб берди дарвиш.

– Эгам болага вужуд ато этганда қалб ўрнини бўм-бўш яратди. Бу аъзонинг биргина вазифаси бор. Билурмисан?

– Биламен, руҳни пок сақлаш...

Дарвишлар ҳамон бош эгиб ўтиришарди. Уларнинг дунёвий азоб оловида жинжайган қизғиш, серажин юзларида само-

вий хотиржамлик зуҳур этар, шу лаҳзада рубъи маскунни қадам-бақадам, фарсах-бафарсах кезиб чиққан бу инсонлар нима ҳақда ўйлашмоқда эди? Балки одамзот умрининг ўткинчи тўзонлари ўз асоратини қолдирган рўйи заминнинг ҳали-ҳамон бирор ориф ё бирор бир ринд фаҳм этолмаган сир-асрори ҳақида бош қотираётгандирлар. Эҳтимол одамзот ақл-идрокиннинг чекланган ҳад-ҳудуди, нигоҳи етган нуқтада қотиб қолган тафаккури, ҳар бирининг эғнида далва-далва хирқаларидек ожиз ва чуруқ руҳи, аллақачонлар шовиллаган дарёлар нафасини унутган ўзанлар янглиг ҳаёлотига ҳақида ўйлаётгандирлар? Бирок худди шу лаҳзада осийлар ва ноосийлар, гадолар ва шоҳу хоқонлар расво қилган дунёи дунга ҳеч кимнинг изну ихтиёрисиз кириб келган руҳдек пок одам қисмати уларга бегона эди, десак қаттиқ адашган бўламиз.

Навзода бизнинг дарбадар рўзгоримиз бодларига чалиниб, оғриб қолмаслиги, мўминёдек вужуди озор чекмаслиги учун уни ҳар биримиз асраб-авайлашимиз, токи суяклари тош қотиб, дасту панжалари қавийлашгунча парвариш қилмоғимиз лозим, – деди дарвишлар раҳнамоси.

У бизнинг эътиқодимиз ҳалоскори бўлгуси. Зотан, ер юзига самум сочган кумдек тўзгиган дарвишлар саноклидирлар. Биз довулга тўш урган оғоч заврақ баайни дунёнинг энг қаттол ва нобакор кучларига қарши турибмиз. Уларнинг мастлик ва пастликдан жир боғлаган юзлари, бўтанадек маъно-матрасиз нигоҳлари, энг йирткич ҳайвондан-да бақувват вужудлари бизнинг урён руҳимизни ер билан яксон қилишга чоғланган. Уларнинг дуч келган нарсани топташ учунгина яратилган оёқлари ҳамон кўкрак суягимизни сирқиратиб турибди. Ҳеч нарсадан тап тортмас ёвуз тишлари руҳимизга тигдек санчилгандир. Бошимизда уларнинг қиличлари чақиндек рақс тушади, елкамизда ҳаром сармоялари бижғийди. Нақадар хормиз, наақадар зору ҳақирмиз ва ниҳоят бугун манглайимиз устида ой балқиди. Бизга Парвардигор одам ато қилди!..

Тепалар оша йироқ-йироқларни ўз домига тортиб тун чўкарди. Дарвишлар кўр тиккан сайхонда гулхан ловиллар, унинг кирмизи акси ҳар бир дарвишнинг ўйчан нигоҳида тўлқинланарди. Гулханга қадалган кўзлар маҳнаи оловига тикилиб тургандек эди, лекин бу кўзларда азобу азиятдан даҳшатли суратда қўрқувчи оддий одамлар нигоҳидаги ваҳму ҳарос ва таҳлика йўқ эди. Улар

хомуш эдилар. Дарвишлар сардори ўтирган ерида гулхан оловини назорат қилар, қўлидаги йўғон косовни чўғланган новдаларга нуқиб қўяр, аҳён-аҳён хирқа ичида ширин уйқуга кетган болага нигоҳ ташларди. Дарвишлар хомуш эдилар.

Мавлоно Миёнбандий ҳаётининг сўнги кунларида ўз муҳибларига айтган сўзларини ҳар биримиз токи тирик эканмиз унутмаслигимиз керак. У зот одам фарзандларидан парҳез қилиб, узлат ихтиёр этмақларидан бурун шундай деб кетган эканлар: “Ёруғ дунёда токи биргина одам бор экан, демак у дарвишдир. Ер юзида бирорта одам йўқ экан, демак дарвишлар ҳам ўлгандир. Аммо одамзот ўлимдан чандон буюқдирки, унинг ҳаёти ҳаргиз ўлим билан интиҳо топмайди. Унинг асл ҳаёти ўлимдир. У манглайига рақам қилинган ҳар бир лаҳза, ҳар бир дақиқа давомида ўз ҳаётининг мангу онларини ярата боради. Бу мангулик лаҳзаларини яратиш машаққати оламнинг энг оғир азобига тенгдир. Азоб ва фақат руҳий азобгина уни яшашга чорлайди”. Одамзот наслининг пири муршиди вужудни бугдой поясига, муаззам руҳини бошокқа қиёс этаркан, дейди: “Поя синиб, ер бағрига қайтади, ундан тўкилган бошок доналари эса қайта бошдан қўкаради ва ҳосил боғлайди. Йўқса, ҳаёт ва яшамокдан маъни нимада? Уларнинг кимга ва нимага кераги бор? Ер юзидаги ғоялар, биз бошимиз узра тутган башоратчи дохийлар кимга керак? Энг улуғ донишмандлар – оддий ҳақиқатларни айтгани учунгина донишманд эмас, балки ҳамма билган ва тушунган ҳақиқатларни ҳимоя қилгани учунгина донишманддир. Одамзот қандай пайдо бўлган бўлса, у абадул абад шундай қолади. Унинг ақл-тафаккури кўзгуси тиниқлашиб қолгани билан руҳи ўзгармайди. Рухсиз ақл эгаларидан энг ашаддий кушандалар ва носолимлар яралади. Улар бизнинг ягона душманимиздирки, ҳеч қачон бизга лутфу эҳсон, шафқат ва раҳмат кўрсатмайдилар. Ақлнинг сийрат ва суврати бамонанди тошдир. Уни ёриб кўрсангиз тошдан ўзга ҳеч нарсага ноил бўлолмайсиз. Шу сабабли ақлли одамлар дастидан учган тошлардан манглайи жароҳатланмаган одам деярли йўқдир. Яхшиликни барқарор этиш учун ёмонликни ўлдирадилар ва яхшиликнинг қўлини қонга ботирадилар. Ёмонлик эса яхшиликни ҳам шундай қатл айлайди. Ақлу хиради баланд одамларнинг эзгуликка чорлаши қонли йўллар билан кечгудек бўлса, унинг оқибати аянчлидир. Яхшилик қонсиз

эсагина яхшиликдир. Адолатли шоҳ ёмонликка қарши тиг кўтар-са, адолатсиздир. Шунинг учун ҳали бирор бир замонда шоҳлар ҳақида қон тупурмай гапирмайдилар. Ёлғиз рухгина чашмасордек тиниқ ва ҳалолдир. Қолгани бекор...”

Дарвишлар сардорининг кўкрагини қоплаб олган оппоқ соқо-ли гулхан шуъласи таъсирида ёнаётганга ўхшарди. Гўё унинг лаб-ларидан тўкилган сўзлар қизғиш аланга тусини олган соқолларига тўкилиб, куйиб адо бўлаётгандек эди. Буриш тортган юпқа лабла-ри, юзини қоплаган соч-соқоли оралаб эшитилаётган садо видо унларига ўхшарди. Сўзлар куйиб тўкилар, чирсиллаб кулар, бу ҳол сўнгсиз такрорланаверарди. Чақалоқнинг юзидаги қизғиш соялар унинг оппоқ юзини булутлар ортидаги ой аксига монанд этганди-. Ой юзаётган булутлар қаърида учиб бораётган ўхшайди, бироқ бола уйқуда эди. У ўз тақдирпешаларининг ҳукму кароматлари, видо ва башоратларини эшитмасди. Фақат тонгга яқин чақалоқ хирка ичида депсиниб уйғонди ва қаттиқ йиғлай бошлади. Унинг чинқиригидан барча дарвишлар уйғонди, фақат кекса дарвишгина мангу уйқусини тарк этгиси келмай, осойишта ухларди Азобнинг барҳаёт сувратига айланган қонсиз юзларида хотиржамлик ало-мати бор эди. Дарвишлар раҳнамоларини аёл дафн қилинган те-палик бағрига топширдилар. Ҳеч ким шу пайтгача ан шу мўъжаз-гина тепалик юзидаги икки улканг чинор дарахтининг қандай пайдо бўлганини билмайди. Ўша кезларда алайно-ошкор дўппайиб тур-ган қабрлардан эса ном-нишон йўқ. Тепаликда видо чоғи барча дарвишлар Хожа Исҳоқнинг тонг саҳарда чинқираб йиғлаши са-бабини англадилар. Бу қўрдагилар даврасига кириб кекса дарвиш-нинг юпқа лабларини ёриб, унинг жонига ёпишган ажалдан огоҳ этиш белгиси эди...

* * *

Муовин кундалик дафтаридagi “Хожа Исҳоқнинг ккинчи ҳико-яти. Дарвишлар” қисмининг ниҳоясига ғалати огоҳлантириш ха-тини ҳам тиркаб қўйгандики, у ҳақда сўйламасликнинг асло ило-жи йўқ. Чунки муовиннинг сирли рўзгорини бадастур англаб етиш учун унинг сергак фаолиятидан чуқурроқ хабардор бўлиш фойда-дан холи эмас. “Хожа Исҳоқнинг бутун ҳаёти – таваллуд топмаси-дан бурунги воқеалардан тортиб, токи туғилгандан кейинги ва умрининг охиригача кечган ҳодисалар, тан олиш керакки, ер юзи-

даги жамий илоҳий ва гайриилоҳий афсоналар пардасига чирмаб ташлангандир. Фан аллақачон осмондан тушган тўртта муқаддас китобнинг афсона эканини аниқ-гиниқ исбот қилгандек, қандайдир бошқаронғи хотинга етти куллийётнинг тақдим этилишини ҳам тугал сафсата деб билади. Дарвишларга келсак, жами асотирларидан кўз юмган ҳолда, уларни жаҳолат ва қашшоқлик илигини симирган, ақл-хушидан айирган гадолар деб билмоқ керак. Лекин негадир ҳикоятларда уларнинг гадолик билан шуғулланганлари ҳақида лом-мим дейилмайди. Уларнинг кўкларга кўтарилиб тавсифланишида қандайдир илмга зид қарашлар борлиги ўз-ўзидан равшан. Инсоннинг умрбоқийлиги ҳақидаги афсонага келсак, бу ҳажвий журналларда кўп бор қайд этилган. Тингловчилар энсасини қотириш учун тўқилган ҳикоятлар сон-саноксиздирки, мен уларнинг ўта сирли ва муҳимлигини ҳисобга олпб, окўзмай-томўзмай ёзиб бордим. Мени қайта ва қайта ҳайратга солган нарса шуки, ҳикоят муаллифлари ўзларининг ана шу алмойи-алжойи суханбозликларига зиғирча бўлсин шубҳаланмайдилар. Улар мудроқ босган кўкноридек кўзларини чиппа юмиб оладилар-да, беэсту-бест бош-адоқсиз қиссагўйликка бериладилар. Қора туннинг оқ тонгга ва оқ тонгнинг қора тунга уланганини, лаҳзалар, соатлар, ою кунлар ўтаётганини ҳам ўйлаб ўтирмайдилар. Қиссахонлик деса ёшу қари, хотин-халаж кечиктириб бўлмас юмушнинг баҳридан ўтиб бўлса-да, етиб келадилар. Менимча, “Минг бир кеча” афсонасининг минг бир кечалиги бежиз эмас ва ажабланмаслик керакки, улар минг бир кеча ухламай эртақ айтишдек “сиёсий машгулот”ни каттик суядилар.

* * *

Анастасия билан Михаил илк кунлар Маша холанинг бир деразали кўчага қараган кичик хоналаридан бирида истимқомат қилишди. Кейинчалик Анастасиянинг қистови билан худди шу Оралик кўчасидаги бева кампир Норанинг қаровсиз ховлисига кўчиб ўтдилар. Кампирнинг эри урушда ҳалок бўлгач, унга турмуш ва тирикчилик мазмуни қоронгулашиб, рўзгор юмушларига кўли бормаи қолган эди. шундан сўнг кампир Нора топган-тутганини ичкиликка сарф қилиб, кун қаёқдан отиб, қаёққа ботаётганига парво қилмай, боши оққанча яшай бошлади. Яхшими-ёмонми одамзот умри ўтаверар экан. Нора тирикликнинг исгалган кўча-

сига кириб чиқавериб ҳолдан тойди, юзлари бурунги гароватини тарк этиб, ҳаётнинг қайғу ва хасратларидан бурушган сувратинигина саклаб қолди. Михаил ва Анастасия кампирнинг тўрт хонали уйидан бирига ўрнашишган бўлса-да, рўзгорнинг барча ташвишларини ўз зиммаларига олдилар. Дастлаб ҳовлини тозалашга киришиб кетган Анастасия икки кундаёқ уни тартибга келтирди. Ҳовли ихотаси вазифасини ўтаётган тахта тўсиқларга чирмалган ва йиллар давомида бирор бор буталмаган гул новдаларини кесиб ташлади, шохлари бир-бирига чирмашиб кетган дарахтларни қуриб-чириган бутуқлардан тозалади, аллақандай буюмларга кўмилиб кетган кафтек ерни тарашлаб тозалади, кираверишдаги икки табақали ёғоч дарвозани тўқ-қизғиш ранг иблан бўяди, бева кампирнинг умрини ўтаган ортиқча қақур-қуқурларини чиқариб ташлагач, ҳовли бинойидек бўлиб қолди. Михаил механика заводига фрезерловчи бўлиб жойлашди. Анастасия эса шу ерга яқин ердаги аллақандай трестда фаррош бўлиб ишлай бошлади. Кунлар ўтиб борарди. Маша хола ишдан қўли бўшади дегунча уларнинг ҳолидан хабар олар, жиянинг изга тушиб кетган ҳаётидан мингданминг рози эди. Аммо кун ортидан келгувчи куннинг ҳамма вақт ҳам фархбахш тонглари бўлавермайди. Михаил қамокдан сўнг узоқ муддат ўзининг бурунги ҳамтавақлари билан учрашмас, бордино дуч келган пайтда ҳам чап бериб ўтиб кетарди. Бироқ қачонлардир унга дуч келган тўдадан чиқиб кетишнинг биргина иложи ўлим эдики, Михаил шу йўл билан ҳам халос бўла олмади...

Шом маҳали. Одамлар одатдагидек шошиб уйга қайтардилар. Михаил чорраҳани кесиб ўтиб, тор кўчага бурилгач. Нохос оёқлари остига думалаб тушган бўш шишадан сергак тортди ва тўхтади. Унинг қаршисида тор йўлакни тўсганча тўрт нафар барзанги ишшайиб турар, улардан бири – кенг пешонасидаги айри тиртиги чап қошини кесиб кўзига довур тушган, юзлари қонсиз, кўзлари чуқур ва беҳаё йиғит бояги шишани оёқлари билан болиб думалатар, икки қўли шимининг чуқур чўнтаклариди тугилиб турарди.

Хўш, Михач, – ўсмоқчилаб гап ташлади бояги йиғит. – Қайтганингни эшитиб оёқларинг остига пояндоз ташламочи эдик. Сен хафа эмасмисан?

Михаил йиғитни таниди. У қамалишидан бурун рўй берган қотилликнинг сабабчиси бўлган, тўғрироғи жон бераётган йиғит-

нинг томогига санчган, бўйнига тушган жазони шерикларига тенг тақсимлаган маълум ва машҳур Порох эди. Порох бир чоғлар Сталиннинг аёвсиз ҳукмига устамонлик билан чап берган, қанчадан-қанча бандитларнинг оёғи ердан узилган вақтда ҳам омон қолган, ашаддий каллакесарлиги билан ўз муҳитига даҳшат солган, уруш ва урушдан кейинги йилларда Михаилни ҳам ўзига ром этган эди. Бук ёвуз сиймонинг бўйини ва юзларидаги чандиклар нечоғли муд-хиш тарихларни Михаил яхши биларди.

Қайтдим, Порох, аммо энди пояндозга ҳожат қолмади, – деди Михаил асабий жилмаяркан, лаблари титраб.

– Шундай де, – хунук ишшайди Порох ва шерикларига бир кур назар ташлади. – Майли, фақат бир шарт билан, қушчани ўз инига қайтарасан. У хонаки эмас, Махач!..

Порохнинг шериклари мамнуният билан унинг сўзларини маъ-қуллашди. Вазият кескинлашган эди.

Порох, сен адашяпсан, қуш ўз инига аллақачон қайтди, – деди Михаил хийла босиқ оҳангда.

Қоронгилик йўлак четидаги тахта деворлар, улкан дарахт ва ту누ка томлар бошида ўрмалар, Михаил боягилардан бирининг кўлида яланчоғланган финканинг кумуш тигини кўриб турарди. Порох ерда ётган шишани товони билан аввал аввал ортга думалатди, сўнг сўнг учли туфлисига илди-да зарб билан осмонга улоқтирди ва ўшандек шаст билан илиб олди.

– Ғалати қурол, лекин ибтидоий, – деди у ҳамон ўша алпозда илжаяркан. – Бу менга ярашмай турибди, кел, алмаша қолайлик.

У новча йигитнинг оқ тусда ялтираб турган финкасига кўл чўзди. Новча илтифот кўрсатаётгандек ничоқни унинг кафтларига кўйди ва шишани олди.

– Хўш, – давом этди Порох, – қушча ўз инига қайтди де! Унда сен ҳам қайтмайсан!

У шериклари билан кўз уриштирди. Бу маълум ишора эди. Узун бўйли, кўллари қуриган тоқ зангига ўхшаш чувак юз йигит Михаил томон бир қадам ташлади. Михаил ўйлаб ўтиришнинг фурсати ўтганлигини англади ва ўзидан атиги бир одим нарида турган новчанинг юз-энгаги аралаш мушт солди. У бир чайкалиб, йўлка четидаги деворга гурсиллаб урилди, сўнг тайғаниб ерга қулади. Бу орада учинчи – ўрта бўй, муғамбирларча қисилган кўзлари қизар-

ган йигит Михаилнинг қувигига зарб билан тепди. Михаил оғрик зарбидан энгашишга улгирмай Порохнинг афсонавий мушти бўйнига тушди-да, бир чайқалиб йиқилди. Ерда ётган одамни дуч келган ерини тепкилаш учун ҳеч қандай малака керак эмаслигини билган новча девор остидан кўзгалиб келди-да Михаилнинг юзи аралаш бўйнига тепа бошлади. Порох уччовлоннинг иштиёқ билан оёққа куч бераётганига чидамади ва шерикларини тўхтатди.

Бу ёққа тур, ландовур!

Порох инқиллаб ётган Михаилнинг ёқасидан тутиб, ердан даст кўтарди. Михаил ҳали ҳушдан айрилмаган, юз-кўзлари, бўйин томирлари, қорин ва биқнига қадалган тепкиларнинг асоратидан қарийб ҳолдан кетаёзган эди.

– Рақибнинг аввал нафас йўлларини тўсиш керак. Овозини гиппа бўлганидан сўнг калласини кесиш осон бўлади, – деди Порох гулдираган овозда. – Тахминан мана бундай.

Шундан кейин у ҳайбатли қоматини бир оз олдга эгиб, Михаилнинг қорин бўшлиғига шаст билан икки дафъа мушт солди.

– Буёғи сенларга! – деди муштини қафти билан ишқаларкан. Уч нафар йигит бири қўйиб бири Михаилнинг бугун вужуди бўйлаб Порох тажрибасини амалда синашга киришишди.

Анастасия ҳовли эшигининг кучли зарбдан ларзага тушганини эшитди. “Нахотки, – кўнглидан кечди унинг. – Бўлиши мумкин эмас”. У кифтига рўмолини ташлади ва эшикка йўналди. Бирок ҳовлида бегона кишиларнинг шарпасини сезиши билан тўхтади. Нотаниш кишилар эшик оғзида Анастасияга еб қўйгудек тикилиб туришар, уларнинг важоҳати яхшиликдан дарак бермасди.

– Йўқол!!! – жон жаҳди билан бақирди улардан бири. Анастасия унинг эгри тиртиғи остидаги кўзларининг ёвуз чарақлаганини кўриб турарди. У бу кўзларни биринчи бор кўриши эмасди. Ҳа, бундан ўн йил бурун у ана шу кўзларнинг ваҳшатига дош беролмай йиқилган, рўмоли унини тишлаб, ер билан битта бўлиб ётган ва шу ётганича вужуди бўйлаб отлар туёғи дупурни, кишнашлар ва айқиришларни, аёвсиз зўрликларини ҳис қилганди. Бу ўша кўзлар эди. Кейин ўша кўзларнинг азму иродасига бўйсиниб тирик қолди. Бу кўзлар ҳамма нарсани янчиб йўқ қилишга, ҳеч нарсадан тап тортмасликка, йиртқич нафсидек оч ва ҳарис эканига кўп марта иқроп бўлганди. Яна ўша...

– Қоч, манжалаки!!! – бу галги ҳайқирик Анастасиянинг бўғзига кадалгандек, бутун вужуди бўйлаб жонини сугуриб ўтгандек бўлди.

– Қочмайман. Кет бу ердан, – деёлди у. Бироқ унинг оғзига қапишган қўл бир зумда бўйнига чирмалди ва ичкарига отилиб тушганини билмай қолди. Мўъжаз хонанинг дераза томонидаги ёлғиз каравот Порохнинг диққатини тортди. Карават юзига назокат билан тортилган ҳарир тўр, деразадаги гулдон ва аллақандай китоб унинг гашини келтирди. У тўрни силтаб тортди ва шерикларига улоқтирди.

Богла!

Шериклар Анастасиянинг оёқ-қўлларини чирмаб боғладилар ва Порохнинг навбатдаги фармонини кутиб ўтирмай уни сим каравотга чалқанча ташлашди.

– Ташқарига чиқларинг! – ғазаб билан кичкирди Порох шерикларига ва каравотга яқин келди. Шериклар истамай хонаин тарк этишди. Улардан бири, ўша қўлларидаги пичоқни намойиш этган йигит хунук хиринглади. Улар ҳовлида кўча томондан чалинган ҳар бир шарпага қўлоқ солиб, тамаки тутатганча кезишар ва Порохнинг иноятини интиқлик билан кутишарди. Ичкаридан бўғиқ хириллаган товуш ва Порохнинг қўпол сўкиниши эшитиларди. Орадан йигирма дақиқа чамаси ўтгач, жимлик чўқди. Ҳовлидагилар энди Порохнинг намойишкорона чиқиб келишини ва улардан бирини ичкарига таклиф қилиши ҳақида бош қотиришарди.

– Бордию Порох қайтиб чиқмаса-чи? – сўз очди новча тамаки қолдиғини гул остига чертиб ташларкан.

– Унда – деди унга жавобан боя хириллаган йигит, – мана бу билан ифлос танасига гул соламиз, қушчанинг эса патларини юлиб оламиз.

Ярим соатча вақт ўтгач, хонада яна хириллаган ва сўкинган овоз эшитилди. Остона яланғоч Порохнинг гавдаси пайдо бўлди.

Мишура! Кир! – деди у ортга қайтаркан. Новча йигит этга ташланган итдек эшикка отилди ва кўздан йўқолди. Хонада дупурлаган, хирқираган, шарақлаган садолар эшитилди. Нимадир чарсиллаб синди. Каравот симларининг қўпол гирчиллаши аёлнинг бўғиқ йиғисига қорилиб кетди...

Тонгда Маша хола очик дарвоза қошида тўхтаркан кўнгли ни-

мадандир гаш бўлди. Ҳовлига кўз югуртирди. Йўлка пуштасига учи билан санчилган шиша, нам тортиб қорайган тамаки қолдиқларига нигоҳи тушди. У Михаилдан бунни кутмаганди. Яна ким билсин? Ҳозирги одамларга тушуниб бўладими? У эшик зулфинига илинган ва бир учи остонага тегиб турган Анастасиянинг ягона йирик гулли рўмолини кўргач даҳшатга тушди ва зудлик билан хонага отилди. Хона ичидан Маша холанинг дод-фарёди янгради. У уввос тортганча хонадан чиқди ва дарвоза томон ҳаллослаб югурди. Бир зумда бу ерга жам бўлган кўни-кўшнилар рўй берган фожиани англашди. Маша хола ҳамон эзилиб йиглар, қаёққадир гумдон бўлган бадбахт Михаилни қарғар, шўрлик Анастасиянинг фожиали қисматига чин дилдан ачинарди. Икки нафар милиционер ва уч гувоҳ хонага криб кетгач, дарвоза қошида энгил-боши далва-далва, юз-кўзлари момоталоқ Михаил пайдо бўлди. Уни кўрган кўшнилар ҳеч инарсни англамай бир зум котиб қолишди. Михаил хушёр тортиди ва одамларни уриб-суриб хонага отилди.

ХОЖА ИСҲОҚНИНГ УЧИНЧИ ҲИКОЯТИ

Ҳеч кимга аён бўлмаган сабабларга кўра, балки уларнинг ўзлари айтганидек, аёвсиз тақдир тақозоси биланми такрор рўйи замин саҳнига сочилган дарвишлар бошлари оққан томонга алоҳида-алоҳида равона бўлишганда, Хожа Исҳоқ эндигина ун икки ёшга қадам кўйган эди. У бўй-басти кўркам сочлари тусдек қора, кўзлари йирик, боқишлари маъноли, босиқ ва ўйчан бола бўлди. Тоғу тошлар этагидан тортиб, уммонлар соҳилига ча, ўрмонлар қучоғидан, саҳролар бағрига ча қишлоқ ва кентлар, овул ва шаҳарлар бунёд этиб умргузаронлик қилувчи одамлар жаҳонгашта дарвишларнинг мақсад-маоби, эҳтирос ва ташвишлари билан тариқча кизикмай абадий абадий юмушлари билан овора эдилар. Дарвишлар одам боласининг бир тарзда кечгувчи ғалати турмушларини, қарийб бир йўсиндаги эҳтиёж ва мақсадларини, анчайин зерикарли рўзгорларини тушунишмас, тўғрироғи, тушунишни истамас

эдилар. Уларни, хусусан, ҳамма ерда ва ҳар қачон бир қолипдаги шаҳарлар ва шаҳарликлар, бир тусдаги қишлоқ ва қишлоқликларнинг ажрим қилиб бўлмас даражада уйғун тирикчиликлари ҳайратга соларди. Одам туғилиш ва ўлим ўртасидаги абадий кўприкдан ўгиб бораркан, ҳамиша ўзининг ўй ва андишаларига таянади, ўз манфаатини кўзлаб иш тутади. Уларнинг барчаси ўлимдангина ҳайқадилар ва ўлим ҳақидагина ўй суришни ёқтирмайдилар. Уларнинг бари ҳокимларга сигинадилар ва юкинч юкини ўз кифтларидан қандай йўл билан бўлмасин ўзганинг кифтига ташлашга тиришадилар. Улар ҳамиша яшашнигина, қорин тўйғизиш ва айшу ишратнигина суядиларки, бу ҳол қадим ул-айёмдан дарвишлар оламини ларзага солади. Улар ўлим ва дунёвий ташвишлардан осмон қадар устун одамни орзу қилишади, ўз жонининг нозик ришталари чирс узилиб кетишидан кўрқиб, минг турли макру риё билан уни қавийлаштиришга уринган инсон ҳаёлидан ҳақли равишда нафратланишарди. Ялангоёқ, юпун ва оч, мутгассил руҳий бўғиқлик ва тарангликда яшаш, ҳар нечук фароғатдан ҳазар қилиш, дарвишлар турмушининг умумий таомили ана шундай эди.

Хожа Исҳоқнинг маънавий отаси – Шарафиддин юқориде эслатилган дарвишлар расму таомилига сўзсиз итоат этгувчи ва бу расмларни муқаддас билгувчи ринд одам эди. У бутун куч ва имкониятини бола жисмининг собитлигига ва пойдорлигига қаратди. Бола – бўлгуси дарвиш, аввало, мустаҳкам тан соҳиби бўлмоғи, дарбадарлик ва оввораликка дош бергувчи метин оёқ-қўллар эгаси бўлмоғи лозим эди. Бола ҳали фаҳм-фаросат фаслига қадам қўймаган ибтидий даврида ўзининг илк хатти-ҳаракатлари билан шак-шубҳасиз арслон боласини эсга соларди. У соатлаб дарвиш кифтида миқ этмай ўтирар, шамолларнинг юз-кўзларига кириб кўтарган шовқин-суронини писанд қилмас, оёқ-қўлларини тилгудек изғириққа аҳамият бермас, жар лабида ўсаётган юлгундек чайир ва бардошли эди. Бола дарвишлар кўр тикиб, суҳбатга оро берган кечаларда узоқ маҳал хирқа устида чўккалаб ўтирар, бўгинлари қақшаб қотиб қолган оёғининг оғриқларига эътибор бермасди. Дарвишларнинг ажойиб-ғаройиб саргузаштлари, баҳсу талошлари, зикру санолари тобора ҳайратга соларди. Оёқ босиб юра бошлагач, устозлари кифтига чиқишдан қатъий бош тортган бола тоғу тошлар, сахрою биёбонларда яёв юриш машаққатини суяғи

қотмаган оёқлари зиммасига ортганига ачинмасди.

Бурун эслатганимиздек, Хожа исхоқ ўн иккига қадам кўйгач, дарвишлар жамоаси қандайдир сабабга кўра, ҳарқалай алоҳида-алоҳида яшай бошлашди. Хожа Исхоқнинг васийси дарвиш Шарафиддин олтмишни қоралаб, соч-соқоллари кўркамлиқ ва улугворлик қировлари билан безанган чоқда Бухоронинг янги обод мадраса хужраларидан бирига ўрнашдилар. Мадрасанинг номи «Каломул калом», яъни «Каломлар каломи» эди. Пештоқ битиклари бу ерга илк дафъа қадам кўйган кишиларни мадраса ҳаёти тарзи билан таништириш вазифасини ўтарди: «Эй, одам! Бу ерга ўзинг кел, ўзга билан келма! Эй, одам! Бу ерга калом билан кел. Бекалом келма! Эй, одам бу ерга ўлгач кел, ўлмасдан бурун келма!» битикларнинг сўнгги қисми Хожа Исхоққа дастлаб галати туюлди. «Ўлгач кел, ўлмасдан бурун келма!» Шарафиддин болани бағрига босди:

– Қўркма! Бу ерда ҳамма ўлган! Тириклар бу ерга келмайдилар.. Тириклар бу ердан қўрқадилар ва охир-оқибат ҳар нечук қўрқоқ ҳам сўнгги лаҳзасида қўрқувни ўзидан бадарга эитб, албатта, ана шу ерга келади. Мен сени хийла барвақт келтирганимнинг боисини кейин англаб оласан...

Дарҳақиқат, кўп фурсат ўтмай Хожа Исхоқ пештоқнинг сўнгги битиклари мазмунини тушуниб етди. Мадрасанинг қарийб юзга яқин туйнуксиз хужраларида, асосан, ёшлари бир ерга етиб қолган, қариб мункиллаган, дунёи бебақонинг ўткинчи гаму гуссаларидан толиққан ва муқаддас ўлимни бамайлихотир кутаётган қариялар ва оз миқдорда ўрта ёшлилар яшашарди. Улар гарчи «Калом ул-калом» мадрасаси сокинлари бўлсалар-да, деярли ҳеч қачон гапиришмас, гўё бир-бирларининг дилу ниятларини сўзсиз англаб эдилар. Гоҳ тор ва тўنيқ хужрада тизилишиб ўтирарканлар лаблари ва бошларини узлуксиз ҳаракатидан титраётган соч-соқоллари бу одамларнинг баданида ҳаёт сўнмаганлигини тасдиқларди, гоҳо бу ҳол мадрасанинг умумий ҳолатида истисно эди, улар ўзаро узоқ вақт баҳсу мунозара қуришардики, Хожа Исхоқ бирикки қур ана шундай баҳсларнинг шоҳиди бўлди. Ўшанда мадраса гўё сув остида қолгандек шу қадар сокин эдики, ерда эмас, балки осмонда юзиб юргандек таассурот туғдирарди. Борлиққа тилсиз мунг чўкканди. Баногоҳ чет гўшадаги хужралардан бирида гала-

говур бошланди. Ҳамма ўша ерга жам бўлдилар ва хужра ичидаги одамнинг сўзларига сукут ичида қулоқ тутдилар. Хужра ичидаги соч-соқоллари от ёлидек кифт ва кўкракларини қоплаган қотма киши ўрта яшар бир кишига ўлимнинг шамойили ҳақида ақл бо-вар қилмас мўъжизани гапириб бермоқда эди:

– Отам раҳматлик рамақ лаҳзасида дафъатан кўз очди ва ва номаълум томонга юз буриб деди: «Мени онамнинг олдига олиб бор, демабмидим сенга. Ахир, мен уни кўрмаганман. Ахир, у мени кўрган эмас. Мен онасиз ўсдим. Раҳминг келсин. Унинг мендан бошқа ёруғ дунёда ҳеч кими йўқ...»

Қотма одамнинг кўзлари йилтирар, қароғларини тўлдирган ёш балқиб юзларига томар, бироқ у ҳеч нарсага парво қилмай сўзи-да давом этардиб – Ана шунда мен бутун диққат-эътиборимни кўзларимга жам қилиб, отам юз буриб турган томонга шу қадар қаттиқ тикилдимки, одам фақат зулмат қаърида кўз очгандагина ана шундай диққат билан атрофга назар ташлайди. Мен кўзларим пардаси таранг тортилиб кетганидан кўзларим ирғиб чикмаса эди, деб ўйлардим. Худди шу маҳал отам кўз тиккан ёқдаги девор қорай-ди ва нигоҳим ғалати сувратга тушди. Суврат умрбод кўзларимга муҳрланиб қолди. Мен ҳеч кимни ҳеч қачон уни кўрганчалик тугал кўрмаганман. У яхлит юздангина иборат эди. Баайни соядек. Бироқ уни соя деб бўлмасди. Зеро, соя одам аъзолари рангини ўз ҳолича кўрсатмоққа қодир эмас. Ўша шаклни эса, ҳозир ҳам сизни кўриб тургандек кўриб турибман. Улкан юз, на кўз, на оғиз-бурун – ҳеч нарса. Улкан юз ва гавдадан бошқа ҳеч нарса эмас. Кўзларим то-лиқди. Отам ҳамон ўша гапни такрорларди, лекин шарпа уни тин-гламас, бояги-боягидек қотиб турарди. шу пайт қаттиқ оҳ тортди ва ғалати шаклга энг сўнгги таъна тошини отди. «Сен кўр бўлма-санг ёлғиз онамнинг жонини олармидинг?...» Отам шу кўйи қайтиб кўз очмади. Мен кўзларимни юмдим ва ҳеч қачон ўша шаклни кўрмаслик учун узоқ вақт қотган ҳолатда туриб қолдим. Қуло-гимга онам ва сингилларимнинг доду бедоди чалинар, юмилган кўзларим орасидан силқиб чиққан ёшлар юзларимни куйдириб оқарди.

Қотма одамнинг гаплари Хожа Исҳоққа ғоят кучли таъсир қилди ва ўшанда илк бор ўзининг онаси ҳақида ўйга толди. «Эй, худо, – ўйларди бола, – наҳотки шунча йил ўтибдию бирор бор

бўлсин онам ҳақида ўйламабман. Эй, худо! Наҳотки!..»

Тунда хужрадаги ягона бўйра юзига чўк тушиб ўтираркан, Хожа Исҳоқ узоқ вақт Шарафиддин дарвишга бу ҳақда оғиз очишга истиҳола қилди. Бошини қуйи солганча муроқабага кетган Шарафиддин дарвиш бир неча фурсатдан сўнг бош кўтарди ва боланинг нозик кифтларига қўлини қўйди.

– Волидалар дарвишларни ёруғ дунёга келтиргач, уларнинг инон-ихтиёрини Худойи таъоло иродасига топширурлар ва бу дунёи фонийдан бош олиб кетурлар. Зеро, волидаси барҳаёт одамдан дарвиш яралмайди. Волидалар бизнинг қавмимизни ўз батнларида вояга еткарурлар. Бани одам тўққиз ойда ёруғ дунёга қадам ранжида қилса, дарвишзодалар еттит ой мобайнида камолга етурлар ва оламга дохил бўлурурлар. Ана шу қутлуғ ойлар волидалар оламидаги бизнинг ибтидо ва интиҳомиздир. Буни ёдда тутинг...

Хожа Исҳоқ ўз ниятининг Шарафиддин дарвишга алайно-ошкор эканлигидан ҳайратга тушмади, зеро бундай ҳол уларнинг ўртасида тез-тез воқе бўларди. Бирда Шарафиддин дарвиш боланинг тунда кўрган тушини тонгда унга сўзлаб берганди. Ўшанда бола ўз ҳаёлотини мудом хур ва бегидир сақлашга оғт ичди. Кейинча эса, фикр-ўйлари, тасаввур ва туйғулари унинг измига бўйсина борди ва охир-оқибат ўз «мен»ининг соҳибига айланди. Дарвишларнинг аслида муроду муддаоси ҳам шундай эди. Улар ҳар бир одам ўз фикр-ўйларининг кули эмас, ҳокими бўлиши лозимлигини ўқтирардилар. Дастлаб Хожа Исҳоқ болалик қилибми ёхуд кўнгиш майлига бўйин сунибми кутилмаган хатти-ҳаракатлар қилардики, бу ҳол Шарафиддин дарвишни заррача ташвишлантормасди, чунки у бугун-эрта бола ўз кўнглига сингиб, бир парча юракка айланишига қатъий ишонар эди. Хожа Исҳоқ бора-бора ўз ҳаракат ва майлларини бошқаришни ўрганди. Энди у истаган пайт очликни даф қила олар, истаган маҳал уйқудан кечар, ташналикни руҳан мағлуб этар, табиий эҳтиёжларининг ҳар қандай кўринишини рад этарди. У бир лаҳзанинг ўзида бир неча кунлик бедорлик машаққатидан фориг бўлар, шу тобда уйқудан кўз очган одамдек тетиклашарди.

«Калом ул-калам» мадрасасида кечган икки йил мобайнида Хожа Исҳоққа аёну ошкор бўлган дунёвий сирлар оддий одамларга умр бўйи насиб қилмаслиги табиий эди. Ҳақиқатда, бу ерга жам

бўлган одамларнинг ҳар бири ёш Хожа Исоҳққа катта сабоқ ўрнини ўтади. Ҳар бир мадраса сокини боланинг покиза юрагига ўз рўзгоридан нишонлар қолдирди. Шарафиддин дарвишнинг ба­лоғат ёшига етмаган болани бағоят оғир мадрасага олиб келиши­да катта ҳикмат бор эди. Бола ҳеч бир пири муршид, ҳеч бир мад­раса ва мударрис оча олмайдиган сирларни шу ерда ўрганди ва ўз вужудининг зарра-зарраси билан симирди. Бола тор ва зах ҳужра­лардаги юзлари захил, қоматлари шикаста ва мажруҳ, лекин руҳ­лари булоқ сувидек мусаффо одамларнинг унсиз ҳаётларига кириб бораркан қайта ва қайта бир сирга иқрор бўлди. Ҳаёт қудратли руҳнинг тазоҳири бўлгандагина абадийдир. Одам ана шу руҳи комилнинг соҳиби бўлгандагина ўлмасдир. Аксинча, у ҳеч қачон абадиятга восил бўлолмайди. Яшаш учун ўлмоқ ва ўлмоқ учун ти­рилмоқ керак. Бу икки зиддият орасида инсон тафаккури муҳора­балари, азобу азиятлари, маҳрумият ва мағлубиятлари мавжуд. Таннинг бесамар иродасига бўйинсинган шахсларнинг махлуқот ола­мидан фарқи – йўқликдир. Тан руҳнинг табиий ўпқонлардан олиб ўтқувчи кўприги. Бу кўприк чириб ушалиши, упқон қаърига кулаб чилпарчин бўлиши ва буткул йўқ бўлиши муқаррар, аммо руҳ собит ва барқарордир. У фируза осмоннинг кат-қабат қопла­ган кумуш тусли абри найсонлари, тоғлар бошидаги мангу қор­ликлардек мусаффо ҳавоси, зангор водийларни муаттар ҳидларга кўмган атрин чечаклари... Аммо ёлғиз бир руҳ ноил бўлган олий жамол висолга токи бани башар восил бўлмас экан, руҳлар гирён ва озурдадир, руҳлар етим ва бенаводир, руҳлар ҳалокат ва фожиа­ларга маҳкумдир...

Муовин яйловзор тепалар оша
Узоқ вақт сигирга термилди ҳайрон,
Ажабо, олислаб боргани сайин
Кичрайиш ўрнига тасқара жондор
Тобора яққолроқ ташланди кўзга.
Муовиннинг қизарган чўғдек кўзларин
Бир лаҳза ямлади бўғриққан юзи
Ва қайта ҳовиздан бошин чиқарган
Қўкимтил бақадек ирғиди сиртга.
Ҳамона бедаво ўша шамойил

Нигоҳи олдини қоплади буткул.
Нақ тигдек шохлари кўзи ўнгида
Бурала бошлади ўйиб олгудек.
Сўнг чўлтоқ суғурги мисоли думи
Чарх урди муовиннинг зилдек бошида.
Бу не ҳол? Наҳотки ана шу сигир,
Ялмоғиз кампирнинг ёввош сигири
Муовин жонини олсаю кетса?
Дунёда нималар бўлмоқда ўзи?
Наҳотки одамлар шу қадар забун,
Пажмурда тупроқда яшайди ҳамон?
Замонлар, қарнлар оша не шохлар
Найзасин қайирган шумшук деворлар
Наҳотки шу қадар мустаҳкам бўлса?
Бир чимдим жонининг бор-йўғи гумон,
Қомати тупроқдан тикланган абгор,
Сочлари хас-хашак тусини олган,
Бужмайган оғзидан чироқ тутиб ҳам
Бир дона сарғайган тиш топиб бўлмас
Кампирлар наҳотки шу қадар улуг.
Деворлар гўёки чайқалар беҳол,
Шу замон ер билан битга бўлгудек.
Товуқлар, эчкилар, сигир, бузоқлар
Ғоятда афтода ана шу юртнинг
Қазоси қаёқда? Жонни қаёқда?
Нон, десанг, нон эмас уйини берса,
Жон десанг – жонини, нон десанг – донин
Ҳавога кепакдек соғурувчи халқ
Наҳотки то хонуз қирилиб битмас.
Дарёлар қақрамас ўзанларида,
Туну кун соҳилда беланглар тирик.
Тўлқинлар ялангоч аёл сочидек
Чайқалар қамишзор қирғоқни ялаб,
Шамоллар оламнинг бор чаманзорин
Муаттар ҳидларин жам этган бунда.
Бу жаннат гўшанинг кайфин мана бу
Сигирнинг тезағи билан нон ёпган

Хашаки халойиқ тушунармиди?
Ерларда одамнинг жонидан ўзга
Бор неъмат миқ этмай ҳосилга кирса,
Бу қандай бедодлик? Қандай ҳақсизлик?
Кўзлари кушодми бу одамларнинг?
Биларми қаёқда яшаётгани?
Афсона, ҳамоқат сеҳрут афсуслар
Заҳарлаб ташлаган кўр тасаввурдан
Буларни ким халос қилиши мумкин?
Авруро айқириб яшнаётган дам,
Коинот заминга тушган замонда,
Эшакдан тушмаган, молдан ортмаган,
Тезак ва тутунга қовирилган халқ
Наҳотки яшаши жоиздир ҳозир.
Муовин оҳиста кўзгалди ўша
Говмишнинг сўлаги тўкилган ердан
Ва аста қишлоқнинг тошлоқ йўлидан
Йўл олди колхознинг идорасига.
Идора дарахтзор хиёбон ичра
Яшриниб турарди кўҳна қалъадек.
Эшикка аллаким картон қоғозга
Қаланғи ҳарфларни тизиб ташлабди:
«Заҳматқаш пахтакор мадад сўрайди,
Далага, ўртоқлар! Марди майдонлар!»
Муовин заҳарли илжайиш билан
Битикка кўз тикдию. Кимнинг қилимиши?
Эҳтимол пахтани хотинидан ҳам
Қаттиқроқ суйғувчи раиснинг иши?
Эҳтимол бош билан саллани бир умр
Фарқига етмаган парторг ғояси?
Муовин уф тортди. Қандай жаҳолат!
Қурту қуш, дарранда, газзандагача
Пахтада. Айни пайт ҳаттоки ит ҳам
Қайрилиб боқмайди ўз эгасига.
Идора ёнида кўркам ҳовузнинг
Сувлари бақанинг тунин кийганча
Мултираб термилар қалтоқ сўрига.

Самовар қошида синган чойнакнинг
Жумраги кулларга беланиб ёгар
Ва бир жуфт пиёла ичидаги чой
Қорайиб, чиннининг оқ деворига
Жигар ранг ҳалқанинг расмин солибди.
Қозикда оқ халат тракторчининг
Комбинзонидан-да баттар ғарча мой,
Пахтада самовор қайнагувчилар,
Фаррошлар, қоровул, ҳисобчигача.
Хуш, бугун қандай кун? Ўйлади муовин.
Ноябрь ойининг ўн иккинчиси.
Ноябрь. Муовин нш режасига
Атеист ойи деб қайд этган эди.
Хуш, кимга маъруза қилиши керак?
Кимнинг ҳам гўзага чўккан коматин
Кўтариб худою коинот ҳақда
Соатлаб алжиши лозим айни пайт.
Фермада вақт тигиз. Ҳатто подада
Молларнинг ўйлашга зарра вақти йўк.
Ҳамма банд, ҳамманинг бошида ташвиш.
Дарвоқе, қишлоқнинг қариялари
Шу тобда қайси бир сада остида
Яйрашиб ўтирган бўлиши керак.
Муовин идора ҳовлисин кесиб
Тошлоқ йўл томонга кетди шошилинч.
Қишлоқнинг туялар карвони каби
Бир томи бошқа бир томига туташ
Пахсалик уйлари бағоят тигиз.
Фарқ қилиб бўлмайди кулбаларни ҳеч.
Дарвоза дегнаи бари ланг очик,
Сим дорда осувлик чакка халгаю,
Чолларнинг оқ-сарғиш яктагигача.
Тандирлар оғзини очиб анграяр.
Тош йўлдан кўзларин тўрт ёнга тикиб,
Уриниб-суриниб йўл кечаётган,
Қишлоққа ёпишмай турган кимсага,
Деворнинг офтобга тўш тутган ери

Думалоқ таппилар изини кўз-кўз
Қилгандек боқарлар минг бир кўз билан.
Буготлар ичидан чиққан қамишлар
Шитирлар пахсадан кўчган тулрокдан.
Кесакдан фарқи йўқ бир калтакесак
Ўрмалар деворнинг ёриги бўйлаб,
Бир лаҳза тин олар ва олазарак
Кўзлари атрофни сарасоф қилгач,
Йўл олар ўргимчак тўрларин кесиб,
Шифтнинг чанг қошлаган хилватларига.
Тош йўлнинг чегиди қурғоқ ҳулволар
Эгилган анҳорнинг қора тубида
Жилдирар илондек беланглаб сувлар.
Муовин эшиклар, дарвозаларнинг
Абадий эркидан жилла ранжиди.
«Ғалати одамлар. Бор бисотини
Ҳовлига, барчанинг кўзи ўнгига
Очиқча ташлашиб гумдон бўлишар.
На ўғри топилар буида довжорак,
На бундай ниқобли бирор қароқчи.
Эҳ, қани бир даста йиғитнинг бўлса,
Қишлоқнинг кунчиқар ёғидан ёриб,
Кунботар томонга от солсанг босиб.
Кулини совурсанг кўкка уйларнинг,
Сандиқлар, тахмонлар, кўрпа-тўшаклар
Бағрида ким билсин не хазина бор?
Ўлгудек примчи бу халқ молини
Қаёққа яшириш йўлин билади,
Йўқ эса, каттакон ҳовли эшигин
Ланг очиқ қолдириб кетишармиди?
Олтинни шубҳасиз булар деворни
Кўпориб кўмишар усталик билан,
Ё бешик ваёхуд гўрга элтишар
Лик тўла олтину кумуш кўзани.
Оҳ, бунинг устига ўзларин овсар,
Кўнгилчан, ҳеч нарса билмайдиган гўл,
Бағоят бечора кўрсатишмаса.

Муовин тўрт ёни тўкилган узун
Деворли ҳовлининг эшиги томон
Қайрилган эдиям, шу пайт ногаҳон,
Гўё ер қаърини ковлаб чиққандек
Мункайган Нарзикул дуч келди унга.
Мувоин тош қотди. Нарзикул эса,
Асога таяниб қаддин ростлади:
Ассалому алайкум, йўл бўлсин, болам?
Ваалайкум, хайрият, одам бор экан.
Муовин юзига қон қалқди илиқ.
– Хайрият, – деди у, – одам бор экан.
– Нима деб ўйловдинг? – муовин сўзи
Мўйсафид дилига оғиррок ботди.
– Одам бор. Одамзот ҳар қачон ҳам бор.
Уларни далага боғлаб ташлашган.
Далалар эгати бўйлаб гўёки,
Занжирлар чўзилиб ётибди дейсан;
Болалар, хотинлар, қизлар, маймоқлар,
Касаллар, сўқирлар – ҳамма далада. –
Нарзикул асонинг эгри учига
Томири бўртган чўнг қўлларин босиб,
Муовиннинг юзига тик боқиб дерди.
Бурунда халойиқ меҳнат қиларди.
Меҳнатни, мана, биз – эр деган махлук
Елкага ортгандик. Эндичи – меҳнат
Боланинг увоқдек кифтига чиқиб,*
Хотиннинг кўксига чанг солиб олди.
Хотинлар қорнидан тушган боланинг
Мушукдан фарқи – бир тукида, холос.
Ҳов, қуллик дейилган замонларда ҳам,
Занфлар бу қадар юк ташимаган.
Бола-чи, бизларда бола суяги
Онанинг меҳрига қониб қотарди.
Хотиннинг хотинлик сиёғи қайда?
Қомати косовдек, бели қўлидек,
Қўллари мана бу заранг таёқдек.
Нимага бақрайиб турибсан, қани,

Йўлдан қоч. Саккиз жон мени кутяпти,
Ҳаммаси чинқираб ётибди, ана!
Оқсоқол, сен эски қаршаларни қўй,
Қандайдир занжирлар замони ўтган,
Меҳнатнинг завқини суриб юрганлар
Шаънини булғама сассиқ гап билан!
Ҳов, доно! Меҳнатнинг нима эканин
Сен мандан, Нарзикул девкордан сўра!
Биз ернинг киндигин сугурган пайтда,
Сенларнинг киндигинг кесилмаганди.
Ботмонлаб тупроқни елкага ортиб,
Зовурлар қазгандик, ерлар очгандик.
Сен менга меҳнатни ўқитасанми?
Тун қаро остона ҳатлаб келардик.
У пайтлар хотиннинг, эрнинг қадри ҳам, –
Сен битган қип-қизил гаплар қаёқда,
Осмонга етарди. Энди-чи, хотин
Эрга юк, эр эса хотинига юк.
Болалар ўртада егимдан баттар.
Саксон йил яшадим, лекин дунёда
Бундай зил меҳнатни, бундай балони
Раҳматли бобом ҳам кўрмаган, рости.
Қоч, болам, тишимни қичитаверма.
Бўлмаса, шу тобда хафалашамиз.–
Муовин Нарзикул ортидан узоқ,
То эгри кўчада кўздан йитганча
Тикилиб турарди, нохост у ёқдан
Болалар йиғиси, қичқириқлари
Кўчани қоплади ва зумда тинди.
Муовин устидан биров бир челақ
Совуқ сув куйгандек туйқус, ложарам
Қаёққа боришин билолмай, аста
Ортига эврилди. Олдинда – дарахт
Ва унинг қадрдон гудриш пўстлоғи.
Муовин ҳеч қачон бу қадар руҳсиз,
Бу қадар шалойим бўлмаган эди,
Пўстлокқа кифт тираб уйқуга кетди.

Муовин туш кўрди. Тушида ўша
Ялмоғиз кампирнинг улкан сигири
Бир қулоч шохини кўксига тираб
Бадҳайбат ва қизгиш тилин чиқариб
Муовин қорнини ҳадеб ялармиш
Ва қизил мулойим тилнинг оқ туки
Баданни тимдалаб ўтармиш аста.
Ногоҳон сигирнинг йирик кўзида
Намоён бўлганмиш муовин юзи.
Муовин ўз юзин танимас эмиш.
«Наҳотки, шу менман», дермиш ўзига,
Кўзларим бу қадар қизил эмасди,
Ҳайтовур қизгишроқ эди-ку, лекин
Бунчалик қон юқи эмасди-ку, ё
Кейинги кунларда чеккан азобим
Кўзимга урдими? Манглайим, наҳот,
Манглайда битиклар борлиги ҳақда
Бу ерлик жоҳиллар айтгани афсона
Наҳотки рост бўлса? Наҳотки, бу рост?!
Бу нечук ёзувки, игна учида
Битилган заъфарон вароққа ўхшар.
Ох, бирор ўзимга ўхшашроқ кимса
Ана шу манглайни кўрса-чи, борми,
Нақ бўйним остига пичоқ тортар ва
Қалламни бирор бир тадқиқотчига
Текшириб беришни сўраб жўнатар.
Ундан сўнг ҳолимга маймунлар эмас,
Махлуқот бор бари ариллаб йиғлар.
Ахир, бу манглай-ку! Манов қаллада
Нималар йўқ дейсан, муҳтарам муовин!
Ахир, бу қаллами, сир тўла сандиқ,
Неча бир шохларнинг дафиналари
Кўмилган ҳақиқий хазина-ку бу!
У ерда одамзот қалбидан тортиб,
Унинг энг арзимас хужайралари,
Тирноғи, тишлари, бурун катаги,
Танглай ва тишлари – битта-битта бор!

У срдан, тадқиқот агар рӯй берса,
Ўрмалаб чиқади чивинлар, қуртлар,
Қумурсқа, илошу чаёнларгача.
Уларнинг ортидан шамоллар эсар,
Қаёққа? Нимага? Аёну ошкор
Дарёлар шовиллаб оқар тескари,
Гумбурулар қаърида зил-замбил тошлар,
Сўнг ажиб битиклар чувалиб чиқар,
Баргрезон боғидек сочилар...
Гўёки тоғдаги тўсиқни ёриб,
Шовиллаб қуйида оққан шаррадек
Қуйила бошлайди қип-қизил қонлар.
Оҳ, ўша энг мудҳиш кун юз кўрсатса
Ва бадбахт тадқиқот рӯй берса борми,
Одамзот юз бурар бир мендан эмас,
Одамзот юз бурар одам наслидан.
Одамлар одамдан безар, ёвсирар,
Рақобат, адоват ўт олар гурор.
Миллатлар кўйнида чирқиллар бошлар,
Мурдалар гўрларни тепкилаб чиқар,
Шарақлаб осмонга учар сўнгаклар.
Чинқирар қабрининг битикларию
Девоннинг мажозу мустазодлари.
Муовин туш кўрар эди кўп оғир,
У гарчи уйғониб кетган бўлса-да,
Кўзларини очолмай қийналар эди,
Вужуди дарахтга боғланган каби,
Ўрнидан жишмоққа кучи етмасди.
Ётарди тушдан сўнг тўши миҳланиб.
Аслида муовинининг руҳи шод эди,
Зеро бу туш эди, бари туш эди,
Яхшиям ҳаммаси туш эди унинг...

ХОЖА ИСҲОҚНИНГ ТЎРТИНЧИ ҲИКОЯТИ

ШАРАФИДДИН ДАРВИШ ВА ҚАЗО

«Калом ул-калом» мадрасасининг кунгурадор, ажабтовур битикли зангори пештоқи куёшнинг сўнгги нурларида кўл сатҳидек яраклаб кўздан ғойиб бўлгач, дарвиш Шарафиддин ва Хожа Исҳоқ уру қирлар белини илон изи бўлиб кесиб ўтган сўнгсиз сўкмоқ орқали кетиб борардилар. «Калом ул-калом» ўзининг илоҳий сукути ва хориқулудда одамлари билан ортда қолди. Кичик чилланинг кескир аёзлари бандларидаги ширасини суриб бужмайтган ўт-ўланлар билан қошланган тепалик ва ўрликлар бу хомуш йўлчилар ортидан кузатиб қоларди. Тупроқ йўл қачонларки чанг-губорини кузак ёмғирлари билан бағрига сингдириб олган сатҳи қаттиқ ва оқ тусда тобланган ер икки дарвишнинг эмин-эркин оёқ босишларига заррача монелик қилмасди. Куёш олис адирлар ортида қуйиб битаёзган шамнинг думалоқ алангасидек сўниб борарди. Дарвишларнинг бири гарчи қаттиқ ер унинг жисмини озод қўйган бўлса-да, вужуди тупроғига қорилган жонининг ўз ихтиёрида эмаслигини, балки энди ёлғиз Оллоҳнинг ихтиёрида эканини яхши биларди. Бу дарвиш Шарафиддин эди. У вужуднинг ҳеч қачон руҳ билан бир қолинда яшаёлмаслигини, балки азал Яратгувчи бу ашёни бағоят омонат ва мурт қилиб яратганидан ҳам гофил эмасди. Дунё яралибдики, одам жисму жон аро муросаю мадора қилиш учунгина югуриб елади. Жон муросага келса келарки, жисм муроса қилолмайди. У ўзига берилган дақиқаларни яшайди-да, на жоннинг тулғоғига, на ақлнинг йўл-йўригига, на руҳнинг абадийлигига парво қилмай, ўзини ерга ташлайди ва қайтиб ўнгарилмайди. Дарвиш Шарафиддин эса бутун ҳаёти давомида жисм билан жон орасидаги худбин муҳорабалар садосини эшитмасликка ўзини ўргата билди. Билганидан сўнг, у вужуд ҳақида бир лаҳза бўлсин ташвиш чекишни хобу ҳаёлига келтирмади. Бу дарбадар инсоннинг азияткаш ва абгор жисми дарду машаққатни шу қадар кўп бошдан

кечирдики, ниҳоят дарвиш Шарафиддин ўзга дунёда яшаса, унинг дунё кенгликларига, бу кенгликларнинг кенглиги курсин, улоктирилиган жисми ўзга дунёда яшади. Дарвиш бўлиш ва дарвиш каби яшаш, бу лашкарлар, шоҳлар, машойих ва уламолар каби умр ўтқариш эмасди.

Икки дарвиш тоғ сўқмоғи орқали бораркан улари унсиз суҳбат куришарди, ақалли бир кур бўлсин бир-бирига боқмас, лаблари ҳам қимирламас, нигоҳлари хомуш ва карахт эди. Улар суҳбатлашар эдилар.

– Сени менинг муқаррар қазойим ташвишга солаётганини сезиб турибман. Болам, нима ҳақда ўйласанг ўйлайвер, лекин менга ачина кўрма. Бу – гуноҳ. Шафқат хисси муқаддасдир. Уни асра. У одам учун ягона сазо, ёлғиз илоҳий неъмат. Ана, шафқатга зорлар! Қара, дала-тузларнинг паришон рўзгорини. Ботаётган офтоби оламгирнинг куюк жигарига боқ! Унинг муқаддас нурлари, сўнгги лаҳзада ҳам қонига беланиб, туннинг кўксига санчилаётир. У шу тобда мендан бурун ўлади. Менга ачинаётганларини ҳар қачон сезганимда ўзимни тобора ғариброқ ва бечорароқ ҳис қиламан. Бу – дарвишга оғир. Дарвишнинг биргина ҳуқуқи борқим, у ҳам бўлса – шафқат. Фақат ўзгага. Биз одамлар қулоғига умрбод азон айтдик. Айтамыз. Аммо унинг қулоқларини очиш нарғи дунёга эшик очиш билан баробардир. Бу умидсизлик эмас. Бу умиднинг ҳар гал уйғонаётганидан олдинги ташвиши, холос. Ана шундай, болагинам! Далалар йиғлаётир, ўт-ўланлар сўлаётир, куёш куяётир, нурлар сўнаётир... Ана, шафқат!

– Сизни шу қадар ташвишга соламан деб ўйлабмидим, усғод. Тун кунни тутқунликка ҳайдаётган шундай бир лаҳзада сиздан жудо бўлиш мен учун ўзимдан жудо бўлишдан юз чандон даҳшатлироқдир. Қолсам, сиз билан, кетсам ҳам сиз билан кетмоғим лозим, йўқса, менинг ҳолим табоҳ бўлади.

– Пиримиз Хожа Исҳоқнинг васияти чоғи йиғлаган эдинг. Барча биродарларимиз ва мен ҳам ўшанда йиғлаганман. Ўшанда пири муршиднинг қазойи муборақлари учун эмас, бошимизга тушажак янада мудҳиш кунлар учун эмас, ер юзида лаҳза сайин камайиб бораётган ўзимиз учун йиғладик. Аммоки, рост эди ўша кўзёшлар. Зеро, бизни дунёга келтиражак волидалар беҳад камайди. Зеро, бизни яратажак волидалар пушти камарида уругимиз тугаёзди ва биз

лар ўзимиздан жудо бўлаёздиқ. Токи икки жисмнинг бир тан бўлишидан одам яралар экан, бизлар яралмаймиз, токи икки муқаддас ва пок руҳнинг робитаси эҳёдир, биз бормиз. Волидлар йўлдан озди. Йўл эса, қадимий, азалий эди. Улар бу йўлнинг иссиқ-совуғига, аччиқ-чучуғига, пасту баландига дош бера олмадилар. Улар ёруғ дунёда мавжуд абадий икки тазоднинг ҳамиша бирига ружу қилдилар; аччиқнинг чучуғига, совуқнинг иссиғига, баланднинг пастига ёхуд пастнинг баландига. Руҳий тазодлар орасидаги ана шу ихтилоф одам вужудида балчиқлар ва бўтана сувларга йўл очди. Бу бўтана ва балчиққа уруглар ҳосили эса дунёга ёйилиб кетди. Тождор ва тожирларнинг нафси, машойих ва уламоларнинг нафси ҳаром бўлди. Тўрт мучалигина эмас, ҳар бир хужайраси ҳисобли позик мавжудот вужудида селдик оқиб кирган ҳаромият ўз таъсирини кўрсатмасмиди? Албатта, кўрсатади. Чунки, кўзга тушган хас, тирноқ остига кирган зирапча, кулоққа тушган қурт, оғриган тиш учун ҳамма аъзоларимиз бош кўтаради-ку!

– Устод, сиз айтган нафс ва нафаснинг ҳам йўли ягонадир. Унинг манзили қаёқда?

– Манзил олис. Унга етиб бормоқ учун ана шу сўқмоқ бўйлаб ортга – яна минг-минг йиллар сари қайтмоқ керак. Аммо, чора йўқ, биз ортга жисман қайта олмаганимиздек, руҳан ҳам қайта олмаймиз. Лекин ўша манзилдан бошланувчи йўлларнинг ибтидо-си босилди, бироқ унинг интиҳосига ҳали узоқ вақт керак. Таъбир жоиз бўлса, манзил бошидан олга бир одим ортик ташланди. Бизнинг сулуқимизда бир одим олга босиш учун ўн одим хаёлан босилади. Хув, қаршидаги дўнгликни кўряпсанми? Тўғри, у дўнглик эмас, балки ниҳоятда олисдаги бошқа бир тепалиқнинг сояси, холос. Одамлар ўшанда ҳам ҳозиргидек ақл-эҳтирос жазаваси билан иш тутдилар. Ақл нигоҳи билан пайқалган жисм ўлиқдир. Бу бир шоҳнинг иккинчи бир шоҳ мамлакатини босиб олиб, яқсон айлашига ўхшайди. Биз нимага эришдик? Бир қўл тиклаган кўрғонни, иккинчи қўл вайрон қилиши эвазига эришилган голиблик ва музаффариятда қандай мантиқ бор? Бир шоҳ ғояларининг ҳақ ва одиллиги, ўзга бир шоҳ тарғибининг ҳақси ва ноодиллиги орасида қандай тафовут бор, агар уларнинг ҳар иккиси ҳам одам эканлигини унутмасак. Бу, менинг кўкрагимда тук бор, деб мақтанган маймуннинг кўксида туки йўқ инсонни изза қилиши эмасми? Бу, ме-

нинг мугузим бор, деб гердайган хўкизнинг, шохсиз эшакни ма-
заммат қилишидан ўзга яна нима? Йўқ, гап ўша тук ва шохда ҳам
эмас, бу фазилатларнинг соҳибқирони бўлмиш жонзотларда ҳам
гап ақл кўзларининг тупроқ босиб ётганида. Бу тупроқ гоёт оғир,
жуذا зил-замбил.

Олисдан одам аъзолари бўйлаб юрган икки чивиндек бу икки
қаландар бир тепаликдан ошиб иккинчи тепаликка кўтарилаётган
лаҳзада қош қорайган, осмонда юлдузлар чарақлай бошлаган эди.
Дарвиш Шарафиддин ҳолдан тойиб, бўгинларидаги оғриққа зўр-
базўр дош бериб келаётган бўлса-да, ҳамон сўзлар, Хожа Исҳоқ
бошини куйи солганча, хомуш борарди. Ниҳоят Шарафиддин тинч
олди. Атроф жим-жит. Ҳавонинг заҳри сергиган, тунов кунги кес-
кир изгириклар ҳам тортиб қолгандек. Дарвишлар дўнглик этаги-
даги кафтдек майдонга намат ташлашди. Наматдан икки одим
нарига ўша атрофдан йиғилган қуруқ шох-шабба билан олов қалаш-
ди. Гулхан жон олди. Оловнинг кесик шуълалари дарвиш Шара-
фиддиннинг чуқур ботган кўзларидаги адоқсиз изтиробга сингиб
кетди. Хожа Исҳоқ намат устида хомуш эгилган куйи суҳбатнинг
давомини кутаётганга ўхшарди. Аммо суҳбат аллақачон бошлан-
ган эди.

Унутмаслик керакки, – дерди дарвиш Шарафиддин олов қаъри-
га тобора чуқур ботаётган кўзлари билан, – одам ҳамма ерда ҳам
одамдир. Агар у хануз худо эмас экан, демак одамдир ва бошқа ҳеч
нарса эмас. Кўрдингми, йўлларда чўпон-чўлнқларнинг сурув ор-
тидан батамкин кезишларини, улар йиртиқ-ямоқларини улоқти-
риб, шоханшоҳлар либосини кийсалар, ким уларни подачи дерди?
Кўрдингми, йўлларда каврон етаклаган жаҳонгашта сарбонлар-
ни, агар улар остидаги бадавий тулпорини, бошидаги шоҳи даст-
торини, камарбанд ва ханжарини гадолар хирқасига алмашсалар,
ким булардилар? Худди шу нуқтада мавжудотнинг шакл ва моҳия-
ти юз очади. Моҳият одамнинг ўзидир. Унинг ўзга моҳияти йўқ.
Замонлар оша ўзгарган хулқ ва тартиб, давлат ва низом, муноса-
бат ва муросалар одамият оламининг шаклидир. Осудалик ва сао-
датмандлик, қашшоқлик ва ганийлик орасидаги масофа қош би-
лан кўз орасидаги масофадек гап. Қашшоқнинг бир бурда нони
унинг саодатидир, ганийнинг босирқи туши ҳам бахтсизлик қадар
азиятдир. Лашкарлар майдондаги ҳарбу зарблардан ҳориб, ўлик

от сагрисига бош кўйиб ухласалар, шоҳлар тахт узра мудрагандек хузур қиладилар. Гадо кирган эшикда саховат юз кўрсатса, қўл етмас мамлакатнинг кулини кўкка совурган жаҳонгирдек тангана қилади. Аммо улуг ва пок рухгина дунёда даҳолатсиздир. Унинг қаршисида шоҳлар бошидаги дурру забаржад оддий тошдир, га-долар эғнидаги минг ямоқ мураккаъ бадан мулкани ихота қилгувчи оддий матохдир. Қаландарлар ва мусофирлар яшовчи зах ва рутубатли хонақоҳлар, шоҳу шоҳзодалар, ақоибир ва маликалар умргузаронлик қилувчи қасрларгача моҳиятан бир нарса – одамнинг бошига паноҳ бўлгувчи анчайин омонат тўсиқлардир.

Хожа Исҳоқ устозининг юзида жилваланаётган аланга соялари остида унинг йирик, таъсирчан кўзларини излади. Соч ва соқоллари бу жаҳонгашга одамнинг рўзгоридек сергубор ва парижон эди. Қоқсуяк гавдаси аланга тўлқинлари остида титраётгандек туюларди. Қаландарларнинг бўйи баробар асосини тутмоқдан қадоқ боғлаган узун, сертомир қўллари узоқ вақт бемор ётган одамнинг аъзойи баданнга, қалин қизғимтир лабларининг кесиклари гўё икки лабнинг бир-бирига маҳкам туташтиргувчи дарзларга ўхшарди. Қаландар табиатан маъюс ва дардқаш бўлса-да, мағрур ва матонатли эди. У хирқа остидаги ўз сафарининг сўнги лаҳзаларини яшаётган жисмининг қисматини ҳам, рубъи маскун гўшаю канорларига сочилган дарбадар умрини ҳам, неча пайтдан буён туз татимағанини, очликдан силласи қуриб, дармони тугаёзганини ҳам ўйламасди. У ўткир ва зехдли кўзларини оловга қадаб ўз шогирдига олам ва одам тақдири ҳақида сўзларди. Хожа Исҳоқ гулхан атрофига сочилган оқ-кўкиш кулдек сокин ва маъюс эди. Юлдузларнинг нури тобора гаранглашиб борарди, сомон йўли икки қаландар кечган олис ва машаққатли йўлга менгзарди. Бу йўлнинг бошдан охирига довр юлдузлар яшайди...

– Умр, – давом этарди ҳаёлан Шарафиддин маъюс кўзларини тун бағрига тикиб, гўё фақат туннинг ўзи билан юзма-юз ўтиргандек, – нафасдир. Оғзи очиклар уни кўрмайдилар ва ўтиб кетганини сезмайдилар. Оғзининг танобу тартиб борлар нафасни асрайдилар, пок тутадилар. Мен сарсари кезиб чиққанам бу оламнинг не бир шаклини кўрмадим. Одамларнинг ҳаётда айтарли бир энлик ўзаро тафовутини эрта кун гўр баробар этади. Бу тафовутнинг ўртасидаги масофа шу қадар ёвуқки, бунинг учун ҳамма ерпи

остин-устун қилишнинг мутлақо кераги йўқ. Биров ўзининг хору ҳақирлигидан, биров каму кўстидан, биров омадсизлигидан, уларча бахтсизлигидан надомат қилади. Аслида бу тафовутларни келтириб чиқарган сабаб ўзлари эканини заррача ўйламайдилар. Ўйлаш уёқда турсин, эрта кун энг одил ҳаётий сарҳисобхона – қабристон уларни ҳар жиҳатдан тенг қилиши муқаррарлигини ҳаёлга ҳам келтирмайдилар.

Дарвиш Шарафиддин кўзларида аланга йигларди.

Дарвиш умрининг сўнгги лаҳзаларида алангага йигларди.

– Бу хою ҳаволар, бу телбавор тантаналар ва такаббуриликлар недан, устод? – Хожа Исоқ бош кўтариб, пирига эҳтиром билан кўз тикди. Йиғлаётган аланга совуқ ақл шуълалари порлаётган губорсиз кўзларга қорилди.

Бу тафовутнинг ожиз ақлларни ақлдан оздирганида. Улар ўз норасоликларини тубсиз деб фараз қилишлари ва туби йўқ тубсизликни пайпаслашларитуфайлидир. Ҳаммаси аён эди, ўлимдек, губорсиз ва даҳосиз юлдузлар каби, гўё бир коса сутдек ой янглиғ, гўё хотиротдек ҳадсиз, тунга монанд. Ҳаммаси аёну ошкор эди. Кўзлар кўзларнигина кўрарди ва ўзга нарсани эмас, тишлар тишлар ортида эди, бурун остида эмас, бош елкада эди, ўзганинг кифтида эмас, оёқлар ерда эди, ўзганинг бошида эмас. Баногоҳ, ер гўё оёқлар остида музликдек сиргалди, вужудлар ўз мутаносиблигини йўқотди, оёқлар осмонга, бош эса ерга кириб кетди. Худди шу нуқтада ақллар тафовути нбтидо топди. У ҳамма-ҳамма нарсани ўз тасарруфига олди. Жами аъзолар унинг амрига бўйин сунди. Натижада ақл соҳиби соҳибқирон, ақлдан бегона девона бўлди. Ақллар дунёни мағрибдан машрикқа ва машрикдан мағрибга томон ҳисоб қилдилар. Оёқлари етган ерни номлари билан атаб, ўз тасарруфларига киритдилар. Ваҳоланки, уларнинг касофатли қадамлари теккан ерларда азал-азалдан тоғу дарёлар, гиёҳу дарахтлар, парранда ва даррандалар яшаб келишарди. Улар бағоят осуда ва кемтиксиз яшашарди. Уларга ҳеч кимнинг, ҳеч нарсанинг кераги йўқ эди. Тоғлар дарёларга мунтазам обиҳаёт улашарди, дарё ўз соҳилидаги дову дарахтларга, қурт-қушларга озуқа берарди. Ҳаёт собит ва сокин, мавжудот орому осуда яшарди. Ақллар оёғи у ерларнинг файзу баракатини кўкка совурдилар ва ўз номлари билан аталгувчи шаҳру майдонлар, касру равоқлар курдирдилар. Бу ҳам

етмагандек, улар қабрлари учун алоҳида кўшқлар, масжид ва мақбаралар тикладилар. Йўқ, сен мени тушунмадинг, болам, мен одамнинг нисбатан хайрли ва эзгу ишларини ҳам қабоҳат билан аралштираётганим йўқ. Аммо ўша мақбара ва кўшқлар бировларнинг ҳақки, қони, пону насибаси эвазига қурилди. Ўлган одамнинг ўз шарафига мақбара қурганини, Оллоҳ таоло ўз сужуди учун сизнинг гувчиларга минору мақбаралар қурдирганини ким ҳам эшитибди? Шоҳлар мурдасининг олтин тобутларда сақланиши, авлиё вам анбиёлик даъво қилганларнинг жасади узра осмону фалакка тиркалган қасрларнинг тикланиши ҳақида энг муқаддас китоблар ломим демаганидек, инсоф-диёнатли шоҳлар ва руҳу иймонни мусаффо авлиёлар ҳам айтмаганлар. Бу худбин ва худнараст, шаккок ва шармсиз одамзотнинг қилмиши. Бу аёну ошкор эди. Ҳамма-ҳаммаси кўзлар ўнгиди эди. Бироқ бари остин-устин бўлди. Оҳ, ким бунинг тагига ета олади? Ким ҳам энди ҳалолни ҳаромдан, яхшини ёмондан ажрата олади? Энди ким ҳам «Мен мутлақо ҳақман», дея даъво қила олади. Шоҳларми? Уларнинг қай бири хоҳ эзгулик йўлида бўлсин, хоҳ ёвузлик йўлида бўлсин қон тўкмаган? Бир бандининг қонини тўккан шоҳ иккинчи банди қонини тўкмаслигига ишониб бўладими? Эзгулик яратаман, дунёи ноободни обод қиламан деган хоқонларнинг тўккан қони билан нимани обод қилиш мумкин? Ахир, пишхона бу ёвузлик расмана ва ошқора ёвузликдан ашаддийроқ ва ваҳшийроқ эмасми? Ҳаёт ва борликни, отаётган тонг ва ботаётган кунни олға томон қисташ, уни зўрлик ва таадди билан муқим ўрнидан жилдириш, «хайё-хув» деб қуш қувган каби тимирскиланиб илгари ташланишдан, ўйламай, ўлчамай оёқ босишдан не наф? Не мурод?

Тун совуқ ва хийла оғир аёзга беланган, бироқ борлиқ шу қадар шаффоф ва мусаффо эдики, сўнган гулханни қайта ёкиш на дарвиш Шарафиддиннинг, на ўйчан Хожа Исҳоқнинг хотирига келарди. Улар гулхан ўрнида ўйлиб қолган ва ойнинг ёруғ нурлари остида бир уюм қордек тобланаётган кўлтўдага боққанча унсиз суҳбатлашардилар. Тўлин ой Шарафиддиннинг рангсиз юзларида гўё сув сатҳида кезаётгандек таассурот туғдирарди. Кекса дарвишнинг совуқ тортган юзи ой акси тушган сувга менгзарди. Хожа Исҳоқ устозининг ойдин чехрасидан, унсиз ёлқинланаётган пиғоҳларидан тубсиз руҳий умр ҳикматларини уқирди. Бу руҳ уларнинг боши узра кеза-

ётган совуқ ва мусаффо осмоннинг махтобига ўхшарди.

– Бир замонлар ёруғ дунёда, – давом этарди дарвиш Шарафиддин, – одил шоҳ ҳукмронлик қилган экан. Аммо у ҳам барча одил шоҳлардек одиллик деганда маърифат ва раиятпарварликни, инсофу диёнатни, шафқату шариятни тушунган экан. Ҳақиқатда, эл-улус фаровон, тинч-тотув яшаркан. Халойиққа ҳеч ким зулму зуғум ўтказмас, топган-тугинганларини қавм-қариндош, ёру дустлар билан баҳам кўришаркан. Шоҳ эса, ҳар субҳидам элбошиларни ҳузурига чорлаб, раиятнинг аҳвол-руҳияси, тартиб ва талаботи ҳақида суриштираркан. Элбошилар элнинг маъмурлиги, дала-ларнинг баракоти, қурт-қушдан тортиб, харидор ва тужжорларгача рози эканлигини оқизмай-томизмай шоҳ а тгаказишаркан. Илм толиблари мадрасаларда таҳсил кўрмокда, ёш-яланглар дала-тузда меҳнат қилмокдалар, аёллар соғлом ва дуркун болалар туғмокдалар, хулласи калом, ҳамма ва ҳамма нарса ўз ўрнида. Элнинг тинчлиги, фаровонлиги ҳақидаги бу ахбор шоҳни қаноатлантирар ва то эртанги субҳидамгача ўз юмушлари билан банд бўларкан. Кунлар шу зайл ўтаверибди. Кунларнинг бирида шоҳ одатдагидек элбошиларини қабул қилибди, уларнинг маърузасини тинглабди ва ўтириб узоқ ўйга толибди. «Элим тинч, халойиқ мендан мингдан-миг рози. Шу рози-ризочиликни ўзларининг оғзидан эшитиб кўрай-чи, деган ўйга бориб, тунда қаландар либосини кийиб, бозор бошига чиқибди. Бозор сўнгги харидорларни кузатиб, дарвозаларини беркитгач, савдогарлар чойхона сўрисига жам бўлишиб, суҳбат қурибдилар. Суҳбат нарх-наво, молларнинг сифати, муштарийларнинг руҳияси ҳақида экан. Сўрининг бир четида суҳбатга кулок солиб ўтирган подшоҳ уларнинг ҳаёти ва маишатида рози бўлиб, элбошиларнинг унга етказган маълумотларининг чишлигига иқроп бўлибди. Бироқ оз фурсат ўтмай бозор доирасидаги суҳбат сиёсатга тақалибди ва савдогарлардан бири дебди: «Мен ёруғ жаҳон бозорларининг қарийб ҳаммасида бўлдим. Дунёда тожирлардек жаҳонгашта одам камдан-кам топилади. Рум Ромулдан Мўгулгача, Мўгулдан Ҳиндистонгача карвон билан кезиб чиқдим. Албатта, бозори обод мамлакатнинг турмуши ҳам обод бўлади. Бозори касод мамлакатнинг турмуши хароб. Аммо ҳеч бир гўшаю канорада мана шундай аҳил ва маъмур юргни кўрмадим. Аҳоли тинч ва осуда, эл-юртнинг қорни тўк, эгни бутун. Лекин

мен бир нарсага тушунмадим, азизлар. Кун-уззукун бозорда изгиб юрүвчи лашкарлар кимни нимадан кўрикларкан? Шахар кўрго-нидаги дийдбонлар кимни кузатаркан? Ўғрилиқ, қароқчилик бўлмаган юртда ғозию куззот, ҳокиму ҳукамо нима юмуш билан шугулланишаркан? Ва ниҳоят юрт подшоҳининг кимга кераги бор экан? Дехқон экин тикиб, боғбон мевасини парвариш қилса, чархчи чархини йигириб, темирчи асбобини тобласа, болалар соғ ва дуркун, одамлар аҳил ва ҳамжихат бўлса, подшоҳ ва унинг гирд-атрофидаги аркони давлатлар, вазиру вузаро нима иш билан банд экан? Бордию давлат ва шоҳнинг бирдан-бир вазифаси юртни босқинчи ёвлардан асраш бўлса, унда айтинг-чи, қайси бир замонда ёвдан юртни подшоҳ асраган? Халқнинг ўзи ўзини асрамаганми? Бордию давлат ва шоҳнинг бирдан-бир вазифаси юртни талончилардан, ўғрилар ва қароқчилардан асраш бўлса, унда ўғри ва қароқчиси бўлмаган юртда ким кимнинг молини тунайди? Ким кимни гонат қилади?

Сўри четида суҳбатга кулоқ тутаятган подшоҳга савдогарнинг гаплари маъкул тушибди. Бироқ суҳбатнинг охири нима билан тугаркин, деган андиша билан миқ этмай ўтираверибди. Савдогар сўзида давом этибди: «Ҳали ҳеч бир замонда лашкарсиз ва шоҳсиз мамлакатни ёв босган эмас. Ёвлик ва рақиблик шоҳлар ўртасидагина кечган. Ҳар бир жангу жадал эл бошига келтирган офатни, бордию бир шоҳ ўз зиммасига олса, ҳеч қачон қон тўкилмайди, бордию курашга чоғланган ҳар икки томон ҳам одамлардангини иборат бўлса. Айтинг-чи, мамлакат шоҳининг ёши нечада?

Олтмиш иккида, – жавоб берди ўтирганлар.

Шоҳнинг отаси ким бўлган?

Шоҳ?

Шоҳнинг ҳарами борми?

Бор...

Ҳазинаси борми?

Бор...

Хизматкорлари борми?

Албатта...

Унда юртда ягона адолатсиз одам шоҳнинг ўзи экан!

У неча йилдан буён юрт бошида?

Қирқ йилдан буён, – дейишибди боягилар.

Ундай бўлса, бечора шоҳ қирқ йил бурун ўлган экан! – дебди савдогар ва кафтини юзига суртибди. Сўри четида ўтирган савдогар либосидаги шоҳ ҳам фотиға қилиб, ўрнидан турибди. Ўша лаҳзадан эътиборан шоҳлик мартабасидан бош тортибди. Шаҳар чеккасидаги вайрона кулбалардан бирига кўчиб ўтибди. Лашкарлар уй-уйига тарқатилиб, вазиру вазаро, олиму уламога жавоб бериб, ҳарам ходимлари билан хайрлашибди. Дарвинчилик хирқасини кифтига ташлаб, юртдан бош олиб чиқиб кетибди.

* * *

Михаил эшик кесақисига кифт тираб, қоғиб қолган эди. Ағдар-тўнтар қилиб юборилган муъжаз хона деворлари олис-олисларда оқариб кўзга ташланар, хира туман қаърида кифтига яғона оқ ипак сарндозини ташлаб олган Анастасиянинг гавдаси чайқалар эди. Унинг намхуш туманларга беланган кифтига тўкилиб турган қуюқ тилларанг сочи осуда силкинар, эғнидаги ҳаворанг кофтаси туман ичидан кўзга ташланмасди. Ногоҳ туман тобора қуюқлашиб, ёмғир қуя бошлади. Анастасиянинг туман дудлари орасида гоҳ ботиб, гоҳ қалқиб чиқаётган юзларини кесиб, ёмғир томчилари оқарди. Бора-бора ёмғир тўри бутунлай Анастасиянинг юзларини қоплаб олди ва дастлаб сочлари, сўнг юзи, ниҳоят бутун гавдаси айқаш-уйқаш бўлиб туман бағрига сиғиб кетди.

– Гражданин! – Михаил ҳеч нарсани сезмас, кўз ўнгини қоплаган опшқок туман бағрига оқаётган кўз ёшини пайқамас эди.

Гражданин! – Михаил ногоҳ хушёр тортиди ва қаршисида турган милиционерни кўрди. – Биз билан юринг! – таъкидлади милиционер ва эшикка томон йўналди. Унинг ортида турган бошқа бири Михаилнинг билагидан тутди. Михаил хонада ҳеч ким қолмаганини, дераза остидаги гул тувак ағдарилиб, қора кўнғир тупроқ полга ёйилганини, вароқлари йиртилган китоб каравот остида титилиб ётганини кўрди. Дарвоқе шу лаҳзада бўм-бўш каравотнинг сим тўрлари унга илжайиб боқаётгандек туюлди. Михаил ҳовлида пешайвон устунига суяниб турган Маша холага дуч келди. Маша хола рўмолининг учини лабларига босганча унсиз йиғларди. У Михаилни кўриши заҳотиёқ ўзини тутолмади ва кифтлари титраб фарёд чекди:

Лаънат бўлсин, сен одамхўрга!..

Маша хола юзини терс ўғирди ва устунга суянган ҳолда, цементга суяниб қолди. Михаил унга бир лаҳза ер остидан бокди. Қурагидан итарган кўл кучи билан бир қалқиб, ҳовлидан чиқиб кетди.

Михаил сўнгсиз саволларнинг деярли бирортасига ҳам аниқ жавоб бермади. Қисмат унинг ҳаётига сўнгги нуқтасини чекканди. «Энди у йўқ, – ўйларди Михаил. – Меннинг борлигимдан нима наф. Энди у йўқ. Уни асрай олмадим, демак мен ўлдирдим...» Унинг сўнгги хулосаси ана шундай эди. Кўрс ва тажанг терговчиларнинг гоҳ босик, гоҳ жазавакор ўшқириклари унга заррача таъсир қилмас, гўё тунда унинг ўзини чалажон ҳолда кўчага улоқтириб кетган қотилларнинг бари бир томон, ўзи бир томон эди. Ҳақиқатда, умри давомида унга илк дафъа дуч келган аёлдан жудо бўлиш, боз устига ўзининг бурунги ҳамтовоғи кули билан қатл қилиш, йўқ, Михаил ўзини кечира олмасди. Ўзини тезроқ, нима бўлганда ҳам тезроқ тугатишларини, ҳеч кимни ва ҳеч нарсани кўришни мутлақо истамасди. Улар эса унинг оғзига тикилиб,, сўзларини қитирлатиб қоғозга тушириш ўрнига, бир ўқ билан тинчитиб кўя қолишса осонроқ ва маъқулроқ бўларди. Бақалоқ ва бир зумга бўлсин тамакидан лаби бўшамайдиган терговчи умрида бу қадар зум ва бепарво қотилни кўриб турганидан ҳайратда эди. Терговчи ҳаммаҳаммасини ипидан-игнасиғача, энг нозик унсурларғача, ҳаракат-ҳолат, кайфиятгача билишини истар, Михаил эса, бошдан-охир ҳаммасини шу лаҳзадаёқ биёр умрга фаромуш қилишни жуда-жуда истарди. Шундан сўнг, терговчи юзлаб саволларига ўзи «кашф қилган» жавоблари билан бир даста қоғозни тўлдириб, негадир Михаилнинг ҳолсиз қўлларига ручка тутқазди. Михаил қоғознинг бир четига имзо қўйди. Шундан кейин терговчи жамлаган қоғозларини жилди сарғиш папкага жойлаб қўйди ва Михаилни соқчиларга топшириб хонадан чиқиб кетди. Михаил бир хоналик камерада ёлғиз қолгач, ҳеч нарсани англаёлмай узоқ ўтирди. Камерани симтўвр билан ўралган битон шифт остидаги хира чироқ ғирашира ёритиб турарди. Михаилнинг хаёли қора тусдаги битон деворлар каби қарахт, кўзлари биргина чироқ каби хира тортганди. У ҳеч нарсани ўйлашни истамасди. Аммо, зум ўтмай қоронги камера ва тубсиз сокинлик унинг хаёлларини жунбушга келтирди. Ўйламасликка, кечган воқеаларни қайта бошдан хаёлдан ўтказмас-

ликка ҳар қанча тиришмасин бўлмади. Камера деворларини базӯр ёритиб турган чироқ нурлари унинг кӯз ўнгида яна Анастасиянинг маъюс чеҳрасини намоён қилди. Михаилнинг лоҷарам вужудида ғимирлаган қон ҳаракатга келди Ўша тун йўл бошида бор-ёўк тўрт нафаргина каллакесар қаршисида ер тишлаб, қон ва тупроққа беланиб ётгани учун ўзини лаънатлади. «Бўлиши мумкин эмас, – ўйларди у, – ахир, уларнинг мақсади ошкор эди-ку! Ахир, уларга мен эмас, Анастасия керак эди-ку! Тўрт нафар эди-ку улар! Ўлиб қолган тақдиримда ҳам эмакляб боришим мумкин эди-ку!..» Михаилнинг вужудида қачонлардир ҳеч кимга бўйин бермаган ва йиртқичларча томирига сиғмай айқириб оққан қони бош кўтарди. У бир пайтлар якка-ёлғиз йўлтўсарлар қуршовида қолиб кетганда ҳам, бадани бурда-бурда бўлиб, қони тирқираб оқганда ҳам олишганларини, итқиқидан баттар қаттиқ жони ўша тенгсиз курашларда ҳам чиқмаганини эслади ва ўзини энди ҳеч қачон ўнгарилмас хато қилганини, бу хато унинг бесамар бугун бошли ҳаётидан минг қарра қимматроқ тушганини англади. У Анастасиядан бир умрга жудо бўлганига ишонгиси келмас, бу бетон тўсиқ ва темир эшик абадий эмасдек туюларди. Ахир, у қотил эмас-ку. Михаил ҳаёлидан кеч-гакн сўнги ўйдан чўчиб тушиди. «Нега қотил эмассан?» – ўйларди ғазаб билан у, – Ким бўлмаса қотил? Ўшаларми? Уларнинг қотиллиги янгиликми? Сен кашф қилдингми уларни? Ахир ўша Порох эмасмиди сени тилсиз темиртан кўриқчи деб атаган? Ахир, сен эмасмидинг ночор хотинларнинг оёқ-кўлини боғлаб зўрлаган Порохни бир пайтлар бало-қазодан кўриқлаган? Сен эмасмидинг, туйнук-тешиклардан сирғалиб тушиб, фароғат уйқусида ётган гофилларнинг ҳаётини остин-устин қилган? Сен эмасмидинг, билагингдаги авҳший кучга ишониб, оч-ялангочларнинг энгагини синдирган ва бу қилмишидан лаззатланган? Сен эмасмидинг онасини химоя қилган боланинг улоқдек типирчилаб жон беришини илжайиб томоша қилган? Сен эдинг! Сендан бошқа ҳеч ким эмасди? Порох қотил эмас, Порох йиртқич эди! Унинг дасту панжасидан омонлик топиш мумкин эмасди! Аммо, сен-чи? Йиртқичнинг ювиндихўри эдинг! Қотил эмасмисан? Қотил!.. Қотил!.. Қотил!..

Михаилнинг қони қизиб борар, бутун вужуди бўйлаб гўё оловли қон югурар, чиқиб кетиш учун гоҳ Михаилнинг бошига урилар, гоҳ кўзларидан отилиб, шовиллаб оқмоқчи, гоҳ томоғидан

айкириб чикиб кетмоқчи бўлар, аммо ҳамма йўллар тўсилган эди. Олди, орти, усти ва остида ҳам тўсик. Кўзлари ўнгида ҳам – ҳамма-ҳамма ерни ёриб бўлмас тўсик қоплаган эди. Михаил камера бўйлаб темир панжара ортидаги қоплондек уқдан-буёққа юра бошлади. У бетон деворни, темир эшикни ағдариб, ташқарига отилгиси, куникча Порох ва унинг шерикларига тўқнаш келган тор йўлакка учиб боргиси, шўрлик аёлнинг аёвсиз қотилларини ернинг остидан бўлса-да топиб, минг бир жонини тикиб, ер юзидан йўқ бўлиб кетгунга қадар олишгиси, одам шаклидаги икки оёқли йиртқиқларнинг суягини суякка, этини этга ажратишни чидаб бўлмас даражада истарди. Бетон полдан уфурилган нам ҳавода суякларни сирқираб огриётганини, кўзлари қонга тўлиб, асаби ҳаддан зиёд таранглашаётганини ўйламас, фақат ана шу ердан бир лаҳзага бўлса-да, чикиб олса бўлди. Уёғи насяга қолган умр. Фақат бир лаҳзагина ана шу бетон девор ортидаги майдонга чикиб олса бўлди. Унда Михаилни тутиб олишларнучун бутун дунёни симтўр билан ўраб ташлашлари бекор. У топиб олади уларни. Яхши билади йиртқиқларнинг қаерда тунашини ҳам, нима билан нафас олишларини ҳам. Фақат бир лаҳзага, холос. Ана шу бир лаҳза учун у бутун ҳаётини бетон деворларгагина эмас, дуч келган биринчи нарсага тикиб юборади ва бошини олиб кетади. Бутунлай кетади. Бош олиб эмас, бошсиз, оёқ билан эмас, оёқсиз кетади. Одам юрмас йўллар билан кетади. Бу йўллар уни охир-окибат Анастасиянинг ҳузурига элтади. Ох, фақат бир лаҳза!.. Биргина саодатли лаҳза!.. Михаил камера бўйлаб тинимсиз айланар ва фақат ана шу хусусда ўйларди, йўқ у ўйламасди, ўша лаҳзаларни яшарди. Яшаганда ҳам бакириб, кўкрагини йиртиб, бошини тик тутиб яшарди. Тугилган муштидаги зўриққан томирлари иргиб чиққан қўлларида битмас-туганмас ваҳший қудрат хуруж қиларди. Кўкраги қалқиб-қалиқб тушар, кўзлари одатдагидан йириклашиб, манглайи таранг тортиб борарди. Одамнинг йиртқиқча айланиши, вужудининг худо билсин қайси бир гўшасида чўкиб ётган даҳшатли кучнинг уйғониши ҳамишашлик ҳол эмас, зеро одам туйғуларининг бир маромдаги шиддатини бузиш учун унинг ҳаёти ўз ўқидан отилиб кетиши лозим. Агар ана шу вужуд ўз ўқидан чикиб кетса борми, унда одам одамлик дунёсини куншаякун қилиб, борлик-дунё билан юзма-юз бўлади. Ўртада фақат оч оғзини очиб турган қадимий гўргина ҳакамлик қилади.

Бу ҳакам, бу азалий совуққон ҳакам учун ҳеч нарсанинг аҳамияти йўқ. Унинг яқкаю ягона ҳуқуқи иржайган тишсиз оғзи. Михаил ўз ўқидан чиққан кўйи камера бўйлаб тун ярмига довури юрди ва ниҳоят ҳолдан тойди. Энди унинг вужудидаги исён ўрнини оғир туйгулар қоплади. Томирлари бўйлаб гупирган қон совий бошлади, хаёллари ҳазинлашиб, хомуш тортди. Билагадаги бояғи қудрат ўрнини ниммурда заифлик, кўзларида қизарган қонни ўлик ноҳушлик сиқиб чиқарди. Бу алвон тусли қон совуқ ва оғир кўз ёшга айланиб, юзлари бўйлаб сизди ва лабларида тин олди. Михаил ўзини сим каравотга ташлади ва бўлиб ўтган воқеалардан сўнг, илк дафъа хирқирок, рахт овозда ўкраб йиғлади. Бу йиғи тошларнинг гирчиллаб ёрилишига, тўсикка дуч келган тўлқиннинг қутирганча шовиллашига, телбагезик шамолларнинг гувиллашига ўхшарди.

Михаил тонгда, у негадир тунда пайқамаган экан, хонанинг сўл томонидаги девор тирқишидан тушиб турган ёруғликка кўзи тушиши билан сергак тортди ва каравотни асабий гирчиллатиб ўридан кўзгалди. Ташқарида унга бурундан таниш ҳаёт секин-аста ғимирлай бошлаган эди. Соқчилар навбат алмашишди. Ҳамма қатори соат тўққизда уйдан бамайлихотир ишга келадиган бақалоқ терговчи кабинетини очиб, газета саҳифаларини жиддий билан кўздан кечиргач, стол юзидаги нима сабабландир қолиб кетган қоғозга кўз ташлади ва фақат терговчигагина хос совуққонлик билан турли-туман қоғозларни сарасоф қилишга киришди.

Терговчи стол юзига ҳали очилмаган сигарет ва гугурт қутгисини кўйиб, эшикдан кираверишдан чап томондаги осувлик кунгурадори ойна қаршисида узоқ соч таради. Негадир эшик оғзига келиб қолган ахлат челақни стул ёнига олиб бориб, фаррошдан ғазабини яшириб ўтирмади. Бу биринчи бор эмасди, негадир сўнги кунларда фаррош хотин стол ёнидаги челақ ичидан ғижим-ғижим қоғозларни олгач, атай қилгандек челақни эшик оғзига кўйиб кетади. Терговчи бу гал фаррошга қаттиқ танбиҳ беришни кўнглига тугиб қўйди ва оқ тусдаги сейфни очиб, ундан кечаги шалқани олди. Бу «иш» аслида унга топширилиши керак эмасди, чунки буёқда тугатилмаган иккита йирик «иш» ётибди. Бири ўзига ўт қўйган хотин билан боғлиқ, иккинчиси, терговчи иккинчи «иш»ни эшлашни зинҳор истамасди, иккинчиси унинг яқин одами билан боғлиқ.

Устига устак мана буниси. Лагерда қилиш мумкин бўлган оппосон ишни бу ерда қилиб ўтирган тентакнинг иши. Унинг кечаги терговдан кўнгли тўқ эди, чунки қотил кўйдек экан. Бир эмас, ўн кишини қатл этганман дейишдан ҳам тоймайди. Бундай қахрамонлар билан ишлаш бирмунча осон. Агар бир ойда ана шундай қолипдан осон кўчадиган ишдан ўнта бўлса борми? Нима бўлса ҳам тезроқ тугатиш керак, деб ўйларди терговчи. Жуда чўзилди.

Михаил икки соқчси бошчилигида кабинетга кириб келди ва терговчи кўрсатган стулга ўтирди. Терговчи унга жой кўрсатаётган пайтдагина кўз қирини ташлади. Шундан сўнг узоқ кечаги ёзганларини назардан ўткарди ва синалган усулни қайта қўлламоқчи бўлди. У кечаги тергов сценарийсини олдига очиб кўйди-да, саволларини такрорлай бошлади. Михаил хайтовур алдамаган экан. Терговчининг саволларига босиқлик билан жавоб қайтарди. Аммо терговчи бу «кўй оғзидан чўп олмаган» «қотил»нинг гарчи бир марта уёқда бўлган бўлса-да, оғир усулда аёл кишини чавақлашига ишонмаётганди, аммо заррача шубҳага ўрин қолдиришни ҳам истамасди.

– У қаёқда? – ниҳоят савол берди Михаил ва терговчига кўз тикди.

– Сенингча қаёқда бўлиши керак? – саволга савол билан жавоб берди терговчи. Михаилнинг боши қуйи солинди.

– Ана у ерда! – деди сўнг терговчи ва сигарет тутган бармоқларини шифтга нуқиди. Михаил унинг нима демоқчи эканини тушунди. Бутун гавдасини олдинга ташлаб, қўлларини тиззасига тираб, хомуш тортиб қолди.

– Кел, ошна, гапни чўзиб ўтирмаймиз. Қилдингми, қилдинг. Бўйинингга ол, – деди терговчи савдони пастга ураётган харидор қиёфасига кириб. – Ўзингдан қолар гап йўқ. – Терговчи ҳар икки қўл бармоқларини панжара қилиб кўрсатди.

– Бўйинингга олмайман, деганим йўқ, – деди босиқлик билан Михаил, – аммо уларни ҳам бу ерга келтирмагунингча ҳеч қаёққа обормайсан.

– Кимни? – терговчининг кўзлари ҳайратдан олайди. – Кимни келтириш керак?

– Ўзимга кўйиб бер... – ўша оҳангда деди Михаил.

– Ўзингга кўйиб берсам, яна кимни нарёққа-а?! – терговчи-

нинг лабига табассум ёйилди. – Кампирними?

– Сен мени тушунмадинг, – афсус чекди Михаил.

– Менга қара, сен гапни чувалаштирма. Бўлган воқеани оқизмай-томизмай айт. Бўлмаса, мана, қоғоз. Ёз, ҳаммасини бошдан-оёқ.

Михаил хомуш эди. У бўлган воқеани терговчига айтишни, уларни ана шу қаршисида ўтирган одамнинг қўллари билан жазолашни истамасди. «Бу осон, – ўйларди у. – Улар осон қутиладилар. Бу жазо уларга камлик қилади. Меннинг ўзим улар билан ҳисоб-китоб қилишим керак.. Акс ҳолда ўзим билан...

Бари бир ўзимга қўйиб бер, – деди яна Михаил терговчига.

Терговчи болаларча гуруннга айланган ўта жиддий терговдан қоникмади, шекилли, стулдан кўзгалди ва кабинетда уёқдан-буёққа юра бошлади. У ҳуда-беҳудага асабини бузаверадиган баъзи бирлар каби жонини қийнаб жинойтчининг гирибонидан олиб, тавбасига таянтирадиган, ер тепиниб, айқириб-бақирадиганлар тоифасидан эмасди. Сигарет тутатиб, кабинет бўйлаб кезаркан хаёлида қотиллик манзарасини қойиллатиб чизар ва ўз фантазиясига чин дилдан иқрор бўларди. «Икки қарра икки – тўрт, – ўйларди у, – буларнинг сиркаси сув кўтармайдиган бўлиб кетган, бурунларининг устида чивин учса ҳам, пичок ўқталимга одатланишган. Одам нима, кушхонадаги айғирни қандай сўйсалар, ана шундай каллани танадан жудо қилишади-да, билганингни қил, деб туравердилар. Нар и борса, хотиннинг биров билан ётганини кўриб қолсалар, жилла қурса, шундай шубҳага борсалар, вассалом. Хотин ҳам бўш келмаган чоғи. кейин оёқ-қўлини чирмаб боғлаган-да, ишни бошлайверган. Буларга одам сўйиш математикамиди. Қўйиб бер, дейишини қара. Жарга бош билан кулаб бораётган бўлса ҳам, қўйиб бер, қолган-қутганини ҳам тинчитиб келай, дейишдан толмайди». Терговчи негадир ўзини овсарликка солаётган житноятчининг қитик-патиға тегмоқчи бўлди:

Ростини айт! – деди у Михаил қаршисида қоматини ғоз тутиб тураркан, – Қўйиб берсам, тилла баркашингда нечта калла оли келасан?

Тўртга! – деди жиддий оҳангда Михаил.

Оббо, сен-ей! – ўзини тутолмай хохолади терговчи.

Кулма! – Михаил терговчининг кулгидан қисилган кўзларига

нафрат билан тикилди. – Ҳазил-мазоқнинг вақти эмас. Қоғоз-қалам бер. Айт, мени обкетингсин!

Терговчи қотилнинг кутилмаган гап оҳангидан талмов-сиради. «Қизиқ-ку. Бу ерда жиноятчи ким ўзи? Менми-буми?» хайрон бўлди у, бироқ терговни давом эттиришни ортиқ истамади ва Михаилнинг кўлига дафтар тутқазди-да, назоратчиларни чақирди.

Тонгда назоратчи элтиб топширган дафтарни кўздан кечираркан терговчи дастлаб ҳеч нарсага тушуна олмади, аммо дафтарни ўқишга бошлаб, уни яримлатгач, даҳшатга тушди ва зудлик билан камерага назоратчиларни жўнатди. Михаил ўзини осиб ўлдиролмади қолди. Шундан сўнг, эҳтиёткор терговчи сон-саноксиз қоғозлар жамланган «19 рақамли жиноий иш»га дафтарни тикиб қўйди. Биз билмаймиз, эҳтимол Михаилнинг ўша дафтари ҳозир ҳам жиноий қидирув бўлими архивларида сақланаётгандир, эҳтимол йўқдир ва боз устига ўша дафтарни ўқиб чиққанмиз, деган даъводан худонинг ўзи асрасин. Орадан йиллар ўтиб, кўнгилчан терговчилардан бири биз билан суҳбатда Михаилнинг дафтарини тасодифан ўқиб қолганини ҳикоя қилганди, биз ундан ёдида қолган парчаларини айтиб беришини илтимос қилдик. «Ҳар ҳолда, – деди терговчи сирли жилмаяркан, – у ерда ҳеч қандай давлат сири йўқ эди ва мен бемалол ёдимда қолганини айтиб беришим мумкин, деб ўйлайман». Биз терговчининг оғзидан чиққан сўзларни оқизмай-томизмай ёзиб олишга ҳаракат қилдик. Михаил ўзини қатл этиш хаёли билан ёзиб қолдирган ўша дафтар қуйидаги мазмунда эди.

АЛВИДО, АНАСТАСИЯ!

Яна мен ва яна бир ўзим. Сен уёқда, эҳтимол аллақачон тахта кутининг тирқишларидан сизиб кирган ушоқ тупроқлар остида ётибсан. Бошингда ким бор эди, шўрпешона холамини, тахта ткутилари ташиишдан безори жон бўлган оқ халатли одамларми? Энди буларнинг ҳаммасини билиш менга энг оғир жазодан бошқа нарса эмас. Аммо билгим келяпти. Жуда-жуда билгим келяпти ҳаммасини. Ҳаётимиз қайта бошдан остин-устун бўлди. Тақдир сен

бечорага раҳм-шафқат қилмади.. Дунёсига қайси йўллар билан кириб келган бўлсанг, яна ўша йўллар орқали қайтиб кетдинг. Бу йўлларнинг бошида ҳам, охирида ҳам биҳиштдан бадарга қилинган ва расвойи жаҳон бўлган иблис – мен турардим. Қўлларим қон эди., охирига дову қонли бўлиб қолди. Ёруғ дунёда бу қонни юва биладиган, мени қайтиб ёруғликка элгидиган кимса йўқ, фақат ўзимнинг ҳаром қонимгина бу хайрли ишнинг ўхдасидан чиқа олади. Ва мен ҳеч қачон ўша кунгидек бахтиёр бўлолмайман. Мен сенинг ёлғиз ва мотамсаро кўшқинга учиб бораман-да, тахта тирқишидан (қара, бир пайтлар ҳам тахталар тирқишидан сени излардим) сени кузатаман. Ўшанда мустаҳкам қути иккига бўлинади ва мени бағринга оласан. Бу мен учун аввал-охир насиб этгувчи ягона ва тўқис бахт бўлади. Менинг бугун шундан ортиқ истагим йўқ. биз тез кунларда учрашамиз. Аммо негадир ортимдан кимнингдир шафқатсиз кўллари тутиб тургандек, гўё фавқулодда муҳим нимадир қолиб кетаётгандек. Ортимга қарайман – кўкракларим пора, юзларим қон, панжаларим шилинган, бутун вужуди абгор қасос. У менга ялинади, ёлворади. Ташлаб кетмаслигимни тавалло қилади. Олдинда эса – СЕН – намхуш тупроқлар маликаси. Мен сенинг ҳузурингга буткул кетмоқчи бўламан, ортимда қасос йиғлайди, бўзлайди, зорлайди, таъна қилади, заифликда, нотавон ва нобакорликда айблайди. Олдинда эса яна сен – тахтат тўсиқ ортидаги тупроқ маликаси. Аммо қасосани тарк этиб кетиб бўлмаслигини дил-дилдан ҳис қиламан. Зеро, мен ўзимдан қасос олишни бошдан бошлашим керак. Бош эса – ўшалар эди. Менинг ҳаётим йўлларимда йўлбошчилик қилган, ярақлаган пичоқлар ва тўқилган қонлар ёғдуси билан кўзларим ўнгидаги зулматни ёритмоқчи бўлган ўша разиллар ва йиртқичлар эди. Мен бир пайтлар кимнинг билагидан кучи бўлса, одамлар юрагидан ваҳму кутку уйғота билса, қатл қилган жонларининг сон-саногини бўлмаса, ўшанинггина одамларнинг одами деб фараз қилдим. Бу фараз оқибат ғоят қимматга тушди... Ох, қисмат, наҳотки кўр эдим, наҳотки шу қадар ожиз ва нотавон эдим. Ҳамма нарсани энг арзон нархга бой бериб яшадим ва бирдан-бир бисотимни ҳам ўшандек разилона бир қийматга қўлдан бердим. Бошимга ёғилган муштлар, ўлаксахўр кўзларимни қовлаб ташлаган ғафлат, ҳолсизлик, айтарли бир лаҳзаликт хайвоний зарблар мени ер билан яксон қилди. Қўлларимни чўзсам етарди, ўлма-

ган эканман, бақирсам овозим етарди. Худо урганни бандаси ҳам сийламаслигини наҳотки мен билмасдим. Омадсизнинг манглайига оқ қанотли омад куши қўнамаслигини наҳотки мен – омадсизлик ҳаётининг мазмунига айланган одам билмасдим. Мен босиб ўтган йўлларнинг на ибтидосида, на интихосида шафиқ қўлларида оппоқ рўмолча силкиган вам кўзларида одамият, руҳоният ёшларини тўккан бир анису меҳрибон йўк эди. Мен босган йўлларнинг на бошида, на адоғида машомларни масту беҳуд қилиб, руҳлар оламига етаклагувчи нафис гуллар чамани йўк эди. Фақат сен қоронгу кўзларим пардаларини кўтариб, вужудимга кириб келдинг ва мен ўзимни илк бор ҳақиқатда одам эканимни тушуниб етдим. Ҳаёлимда чандиқ боғлаган мараз хотиралар тутуни чалкашиб кезган кунларим сўнггида бошим узра ложувард осмон бўлиб юз очдинг. Мени биргина сўзинг, бир бор кулиб боқшинг учун нарсага тайёр эдим. Одамзот бутун умр давоми ўпқонлар бўйлаб яшаркан у ана шу ҳаёт ва мамот оралиғида кечгувчи қалтис ўйинга шу қадар кўникиб кетарканки, боши аёвсиз жанглardan чиқмаган лашкардек ўлим майдонида ҳам онасининг иссиқ қорнида ётгандек яшай-верар экан. Умримиз ана шундай қалтис лаҳзалардангина иборат эди ва сен мени илк бор ёруғ жаҳоннинг қон изи тушмаган, жароҳат ва маддалар чиритмаган, ғаламис нигоҳлар еб ташламаган, фаҳшу нафснинг ҳаром уруғи кўкармаган кенгликларига олиб қайтдинг. Яшамок, умр, бахт ва ёвузлик каби сўзларнинг ҳаёти жиноят ва жазодангина иборат махлукқа аналтдинг... Мен сўнгги сўзларимни шу тобдагина сўроқ қилган терговчи учун ёзишим лозим эди. Аммо, мен истамадим. Чунки энди менинг ҳеч кимга айтадиган гапим йўк. Мен сенга айтишни, сўнгги нафасимгача сен билан сўзлашишни истамайман. Улар сенга айтган сўзларимни эшигишларини ва тамаки тутатганча лабларини буриб, истехзоли илжайишларини истамайман. Менинг гапларимдан қандай роҳат қилишди улар. Майли, кулаверишсин! Мен ҳам куламан, мен кулган пайтда улар кулишмайди, чунки жиноятчининг ўзидангина эмас, унинг кулгисидан ҳам қоннинг ҳиди келади ва бу бадбўй ҳид уларнинг хуш бўйларга ўрганган димоғларини гиппа бўғиб ташлайди. Шўрлик жиноятчилар! Барчасининг бўйнига лаънат тавқи осушлик. Кўчалар ишшайди уларнинг оёғи текканда, дарахтлар қарсиллаб синади улар остидан ўтганда, одамлар тўрт томонга ура

солиб қочадилар. Улар бизни – ўлганни ва ўлдирганни ҳам, одам ва ноодамни ҳам бир нарса деб ўйлайдилар. Балки тўғридир. Ҳеч бир жиноятчи ўзига кимдир илтифот ва тавозе қилиши лозимлиги ҳақида ўйламайди. Ахир, биз шундай эмасмидик, Анастасия! Ёдингдами, қачон биз одамларнинг кўзига тик боқдик? Улар эса ҳаммаша, ҳамма ерда олдимиздан ҳам, ортимиздан ҳам ва жуда-жуда юксакликдан ҳам тик боқдилар ва нафратларини ошқор намоён қилдилар. Ёдингдами, эндигина зонадан қайтиб келган кунларимиз. Маша холанинг зўрлаб тутқазган йигирма беш сўм пули билан Нора кампирнинг уйида икки ой яшадик. Ох, қандай бахтли яшган эдик. Аммо икки ойдан кейин ҳам ишсиз эдик. Ўшанда икки дафъа мен, бир дафъа сен одамлар нигоҳидан қочиб хиёбон дарахтлари остида тунда бўшаган шишаларни жамлаб сотардик. Қирмаган эшигимиз, бормаган еримиз қолмади. Ҳеч ким бизнинг одамлигимизга ишонмади ва иш бермади. Сен ўшанда жуда қийналдинг. Мен билардим, ҳамма-ҳаммасини билардим. Кейин ишимиз юришиб кетди. Одамлар бизнинг ҳам ўзларига бирмунча ўхшашлигимиздан ҳайратга тушиб юришди ва тез кунда кечмишимизни юзимизга солмай қўйишди. Сен биринчи маошинга менга қўйлак совға қилдинг, Мен эса сенга рўмол олиб келдим. Биз тетапоя болалардек қувонган ўша кунлар нақадар бахтли эдик. Сен ётогимиз деразасида, шундоқ бошимиз устида гул ўстирмоқчи бўлганигда, мпен ғалати хаёлга боргандим. Ўйлаб кўрсам, шу пайтгача ҳали ҳеч ким, ҳеч қачон менга гул тақдим қилмаган ва мен ҳам ҳеч кимни у билан хушнуд қилмаган эканман. Ана шу ҳақда сенга гапирдим. Сен йиғладинг ва ҳеч нима демадинг. Мен билдим, ўшанда кўнглингни каттиқ оғритиб қўйдим. Ахир, умрбод бирор бир дўст-ҳабибдан гул қабул қилмаган аёлдан бахтсизроқ оламда яна ким бор? Мен деразамизгина эмас, Нора кампир ҳовлисининг ҳар қаричига гул тикишни ният қилгандим. Ҳамма-ҳамма ерда гул ўстиришни ва албатта, бир кун уларнинг энг сара ва хўшбўйларини сенга тақдим қилмоқчи эдим. Аммо... Энг оддий одамларни ҳам сўнгги лаҳзада гул билан тақдирлашади. Мен эса ҳатто шунга ҳам ярамадим. Ахир, дунёда бундан ортиқ жазо борми? Мен агар ана шу лаънати деворларни ағдара билганимда, ташқарида қутурган итдек мени кўриқлаётган темирларда заррагина инсоф бўлганида ва бир неча дақиқагина изн берганларида эди... Эҳ, Анастасия,

тупрогингни юзларимга суртиб, кўзларим билан ўпсам-да, бир умр қабринг бошида гул ўстириб яшасам, дейман, лекин бу ҳаддан ортқк бахтни менга раво кўрадиган одам борми? Бу ерда мени қотиллик-да айблашларига заррача бўлсин норози эмасман. Уқлар тўғри қиладилар. Зеро, сени асраш мумкин бўлган ҳолда асрай олмадим. Ўзим билган, билганда ҳам ҳаммадан кўра яхшироқ билган кимсаларнинг кўлига топшириб, ер билан битга бўлиб ётавердим. Тонгда аъзойи баданим сирқираб оғриётганини ва аллақандай юнгла-ри хурпайган саёқ ит оёғимга тумшуқ суйкаётганидан уйғониб кетдим. Ўша заҳотиёқ сендан бир умрга жудо бўлганимни тушуниб етдим. Чунки уларнинг илкидаги аёл, ҳатто эркак ҳам бир мартага ўзини бахш этмас экан, омонлик топмаслигини билардим. Уёғини билмайман. Фақат тонг саҳарда йўлка буйлаб бола етақлаб ўтаётган хотинларнинг менинг важоҳатимдан кўркиб дод солганларини, оргимдан қаргаб қолганларини элас-элас эшитардим, холос. Кейин эса, чилларчин бўлиб ётган гул тувак, каравотгимиз ортида вароқлари йиртилганча гижимланиб ётган сенинг севимли Есени-нинг хотирамда ҳолди. Ажабо, нега каравотимиз бўм-бўш эди. Ахир, уни сен қанчалик меҳр ва назокат билан тузардинг. Зарра-гина бўлсин доғ туширмасдинг... Қисмат аямади. Мени-ку майли-я, аммо сенга бундай кўргиликни равло кўриши мумкин эмасди. Бундай бўлиши ҳеч қачон мумкин эмасди. Ҳовлида эса, ёлғиз Маша хола бир аҳволда эди. У мени чин дилдан фарёд чекиб қаргади. Эҳ, Маша хола, Маша хола! Нега энди қаргади, ахир? Нега мени ўшан-да ўлдириб кўя қолмади. Бечора, Маша хола!.. Унинг аҳволи энди нима кечади? Сен унинг ёлғиз суянчи, ишонган тоғи, кўнгил малҳами эдинг. Ахир, у сенсиз энди қандоқ яшайди?..

Мен битон деворнинг темир панжарали туйнугига тикилиб, қанийди ҳозир ёмғир куйиб берса, деб ўйлаяпман. Мпен шовиллаб-шовиллаб ёмғирлар ёғишини истаяпман, Анастасия, эшитяпсанми? Чарсиллаб, чинқираб, чириллаб ёмғир куйишини шу қадар истаяпманки! Зора ўшанда менинг овозимни эшитсанг? Зора, томоғимни кесиб, тимдалаб чиқаётган нафасимни туйсанг. Зора, ёмғир менинг борлигимни қовураётган алангани сенинг бошинг узра жазиллатиб сўндирса ва оқариб кўтарилоган туғуним ёмғир чангига қорилиб, тупроққа сингиб кетса. Мен якка-ёлғиз онамнинг бошига ёққан ажойиб ёмғирларни кумсаюпман, эшитяпсанми, Ана-

стасия? Ёлғизгина кўм-кўк арча ўсаётган онам қабрига эзгин-эзгин куйилган азиз ёмғирларни соғиняпман, Анастасия! Тупроқ бағрига сингган унинг мусаффо томчиларидан сенга видолар, садолар ва нидолар йўллар эдим. Ер бағирлаб сокин юзган олпоқ туманлардан сенга нафасларим ва унсиз сасларимни юборган бўлардим, Анастасия. Аммо, темир панжара ортида ҳаво гўё тошга айланган. Гўё у аллақачон кўргошинга айланиб, оғир сукутини бузишни заррача бўлсин истамайди. Бу ҳам кўргилик. Бу, балки тапгрининг жазоси. Ҳамма замонда бўлганидек, ҳар қандай низомларда қайд қилинган жазолардан-да улугроқ ва қутлугроқ сазо бу! Уни жисм билан ҳис қилиб бўлмайди. У фақат руҳнинг боши узра ўзининг энг одил ва даҳшатли жазосини ўқийди. Ёруғ дунёда бу азоб овозини эшитгувчи, малҳам бўлгувчи куч мавжуд эмас ва унинг кераги ҳам йўқ. Мен ана шундай жазони нақадар йстайман. Мен ана шундай бир қазойи ҳукми муносиб топишларини сўраган бўлардим. Аммо ўша дўрдоқ лаблари билан тамаки чангини сўрган терговчи оламда шундай бир олий жазо боғлигини билармикин? Ахир, ўша ҳар куни саккиз соатни қандай оўлмасин қоғоз тўлдириш, иложи борича кўпроқ гуноҳкорлар гуноҳини ошқор қилишдан ўзга нарса ҳақда ўйлаб ҳам кўрмайдиган заминий жазо худолари ўзларидан-да қудратлироқ худо борлигини билишармиди? Анастасия! Анастасия! Биз ёлғиз эдик ва ёлғиз қолдик! Сен унда ёлғиз ва бепушту паноҳ марҳумам. Мен бунда ўзим учун ҳукм ўқиётган ёлғиз гуноҳқорман. Ўртада ҳеч нарса йўқ, менинг ҳукмим ва сенинг жасадингдан ўзга... Эсирингдамни, у ерда ҳам одамларни ҳайвондек панжара ортида сақлаш йўли билангина гуноҳлар чиркини ювмоқчи, тозаламоқчи бўлардилар Уларнинг назарида қўллари қон ҳар қандай одам маълум муддат ичида ўша қонни ўзидан соқит қилиш ва қайтиб тўсиқнинг нарёгидаги одамлар сафига қўшилиши мумкин. Бу одамга лойиқ жазоми? Кимни бу хил жазо одам қилди? Кимни гуноҳ йўлдан савоб йўлга бошлади? Одамзот ўз-ўзини жазога гирифтор қилмай туриб, руҳида ҳеч нарсани ўзгартириб бўлмаслигини тушуниш учун наҳотки худо бўлиши керак? Наҳотки, янада мустаҳкамроқ ва янада ишончлироқ тўсиқлар тиклаш керак? Қурол тутган соқчиларни янада кўпайтириш ва кучайтириш керак? Ўшанда рўй берган бир воқеа ҳеч ёдимдан чиқмайди. Қўшни баракларнинг бирида кучайтирилган режим бўйи-

ча сақланаётган махбуслардан уч нафари ер остидан қарийб етмиш-саксон метр масофа лаҳм қазиб, қочиб кетишди. Улар бу пинҳона амалиётни шу қадар устамонлик билан амалга оширган эдиларки, ҳатто ҳар бир баракда керагидан ортиқ зийрак қулоқлар ҳам сезмай қолишди. Оқибат бу ҳол ошкор бўлгач, уларни тутиб келдилар ва яна қайта бошдан кесиб юбордилар. Буни нима билан изохлаб бўлади? Одамни қилган гуноҳига пушаймон қилдириш, тавбасига таянгириш учун санокли умрининг қарийб тенг ярмини ёқиб юборишнинг расмана қотилликдан нима фарқи бор? Эҳ, Анастасия! Аммо энди ҳаммаси абас, ҳаммаси бекор. Фақатгиан ёмғир ёғсайди. Мен ҳаммасидан бира тўла қўл ювар ва сенга томон бош олиб кетган бўлардим. Ортимда қолаётган қасосга ҳам қарамасдим, зеро бу қасосга улардан кўра кўпроқ ўзим лойиқман. Мен уни ҳеч кимга бермай, ўзим билан олиб кетаман ва биз иккимиз ёмғирлар дунёсида абадий яшаймиз. У ерда бизга ҳеч ким халақит беролмайди, ҳеч кимнинг қўли ва ҳеч бир инсоннинг бизни сарсари кидириб юрган ҳукми топиб беролмайди. Кўзимизни чиппа юмамиз-да, юзимизни иссиқ ёмғирларга тутиб ётаверамиз, ётаверамиз... Нам тортган дарахтлар япроғида маржон-маржон томчилар силкиб оқади ва унсизгина узилиб тушади, дарахт танаси бўйлаб кумуш нукралар бирин-сирин юлдузлардек юзади, юзаверади, токи тананинг жон-жонига синггунча. Ям-яшил япроқлар шаффоф кўзгуга айланиб, бир парча осмоннигина кўз-кўз қилади. Шитирлаб совуқ шамол эсади. Ана ўшанда даархт бағрида кумуш қатраларнинг жаранг-журунги бошланади. Бу садоларни фақат биз эшита оламиз. Атрофдаги ёруғ, зангори ўланларнинг ингичка бандалари ярқирайди ва унсиз титрагандек бўлади. Уларнинг туб-тубида совуқдан қочиб кирган чивинларнинг қораси кўринади. Улар миқ этмай, кўзларини катта-катта очиб, ўзидан ўн чандон улканроқ томчига ҳадик билан нигоҳ ташлайди. Бугилган осмон дарахтларга кўкрагини ботириб, оппоқ садоларга ғарқ бўлади. Қушлар эса нозик қанотларини ҳўл бўлишдан асраб, атрофга олазарак назар ташлаб, ҳўрпайиб туришaveraди. Ана шунда бизнинг тупроғимиз сенинг бағрингга айланади. Мен сенинг бағрингда уйғоқ ётаман. Ёмғир томчиларининг кўзларим сиртида ҳалқа боғлашларини ва қалқиб лим-лим финжондек пастга қуйилишини томоша қилиб ётавераман. Сен эса менинг нигоҳим қиргогидан тошган том-

чиларни лабларинг билан симирасан, симираверасан, токим кўзларингда ана шундай ҳалқоба ярақлагунча симирасан. Сўнгра иккимизнинг ҳам кўзимиздаги ҳалқобалар бир-бирига қўшилиб кетади, худди вужудимиздек, худди тупроққа айланиб бораётган жисмимиздек. Одамлар дунёда шундай саодатманд дақиқалар борлигини билсалар-да, ҳеч қачон оёқлари остида биздек саодатли одамлар борлигини сезмайдилар-да, тоборан айниятган ҳаводан шикоят қилиб, қоп-қора шамсия остида жунжикканча ўтиб кетаверадилар. Улар ёмғир томчиларининг тушишини илғайдилар, холос. Фақат икки саодатманд вужудгина оёқлар зарби остида фирдавс фароғати ҳам ожизлик қиладиган абадий фараҳ оғушида мангу бедор ётади. Бу фараҳ сўнгсиз бўлади, бизнинг энг қисқа йўллар давомида яшаган боқий лаҳзалардек. Бу фараҳ абадий бўлади. Биз сўнгсиз лаҳзаларда яшаган лаҳзалардек. Бу лаҳзалар абадият каби чексиз бўлади...

ХОЖА ИСҲОҚНИНГ БЕШИНЧИ РИВОЯТИ

Тун тепалар, жарликлар ва ўнгириллар оғушида қора шолга буркалган оппоқ сочлари рўмоли остида сутдек тобланаётган, ёлғиз ўзи ой шуълаларига чўмган сўқмоқ бўйлаб кетиб бораётган кампирни эсга соларди. Кампир гўё тўлин ой остидаги худди шу ойга томон иланг-биланг чўзилган сўнгсиз йўлда кетиб бораркан, бирда хавотир билан нурсиз кўзларини тепалар этагидаги сайхонда хомуш ўтирган икки кишига тикар ва яна йўлида давом этарди.

Дарвиш Шарафиддиннинг сўнган кулга қадалган кўзларида чуқур қайғуга айланган армон ифодаси бор эди. Бу армон унинг ингичка энгагидан ўсиб ёноқларида туртиб турган юз суякларида, дарз кетган тўқ қизғиш лабларида, сарғиш саҳфали девон вароғига ўхшаш кенг манглайда ҳамм акс этганди.

Ернинг азалий изтироб ва сурурини кифтингизга ортиб, одамзотга неку баднинг фарқияти ҳақида далолат қилиб ўтган умрингиздан пушмон эмасмисиз, устод? Одам ўз ҳаётини бошдан-адок неку нақўкорлик йўлига бахшида этаркан, оламнинг очиқ қиёфа-

сига очик кўзларини тикаркан ва муттасил қайгу чекаркан, бу ўзгалар қисматнда акс-садо бериши ҳақида ўйлайди. Бордию у ҳеч нарсага эриша олмаса, унда ҳоли нима кечади? Дарвишларнинг алал-абад гуноҳу ёзуғлар макони бўлган ер узра бонг уриб, довул қоқишлари, наъту санолар айтиб, девонан жаҳон бўлишларининг пироварди ҳол нечук мазмуни бор?

Хожа Исҳоқ устодига ана шундай савол назари билан қаради. Дарвиш Шарафиддин шогирдининг асл ниятини фаҳм этди ва чуқур тортган кўзларини юмди. Унинг ботик, заъфар чеҳрасидан авкирон дарвиш куйидагиларни ўқди:

– Ер бизнинг кулоҳу хирқамиз бамисоли одамзот эғнида экан, уни ҳар ким ўз майли ва хоҳишича кияди. Бизга унинг дахлсиз ўзи керак, вассалом. Биз ўзга ҳеч нарсани тамаъ қилмаймиз. Тамаъкор кимсаларга дарвишлик ҳаром. Дарвишнинг дилу нияти ягона – ўзлигини эҳё эттиш ва ўзига айланиш. Ўзлик ҳиссиётларнинг яхлит ҳолда дарвиш вужудида моддийлашувидир. Бу моддият бағоят оддий ва ҳақирпардоз. Нафсу ҳаромият, баду бадҳоҳлик балосининг қули бўлган бизнинг ҳамзаминларимиз бордию заминнинг дарвиш хирқасига тажовуз қилар экан, унда ҳолимиз аён: биз ер юзидан кетамиз. Биз ер юзидан абадул-абад кетамиз ва зинҳор қайтиб келмаймиз. Келажак насллар ўзларидан бурун ўзларидан бурун шундай мавжудот ўтганини тушларида кўрадилар ва минг сеҳру синоат билан ҳам бизни ортга қайтара олмайди. Бизнинг оламга назаримиз уларга ақлдан бегоналик, савдойилик ва жамийки неъматлардан парҳезкорлик хурофот бўлиб туюлади. Бу унинг биринчи ва сўнгги хатоси бўладики, уни ислоҳ қилиш учун башарият ўз бошини тошларга уради, бироқ нажот тополмайди. Давлатлар ва ҳокимиятлар ғовлаб кетган ўз замонасининг хулку атвор, хис-гуйғу, ақл-заковатини идора қила олмайдилар. У борган сари замин қаърига, осмон қабатларига кириб бораверади. У девонавор илинж, туганмас даъво билан борлиқ устига ўзининг юришларини бошлайди. Ниҳоят шу даражага етадики, хилқат меъдасига уриб, хом гўшт билан бўккан йиртқичдек масту бехуд бўлади. Аммо, болам, бу менинг худди шу тобдаги изтиробли хулёларимдир. Ҳолбуки, вақт бор, афсуски, менинг эмас. Мен энди бу жисмни тарк этаман, зеро энди у менинг ихтиёримда эмас. Болам, сен серзаҳмат ва сер азият йўллар ибтидосидасан. Менинг нафа-

сим сўнган лаҳзадан борлиққа сенинг нафасинг сабухий насимдек ёйиладди ва олис-олисларга таралади. Ўзингни асрама! Ўзингга шафқат ва муруватни ихтиёр этма! Сенинг улуг изтиробинг эвазига одамзот ўзини ҳалокат ботқоғидан асраб қолади. Улага ҳаммасини ошкора айт. Этакларидан, илкларидан тут! Отга қайтар! Токи ташлаган қадами остида чоҳ борлигини билсинлар. Шуни унутмаки, боши осмонга етган одамнинг ҳам фоний осойишталиги, хуррамлиги ва тўқинлиги нинг кўзларини кўр қилади. У лаҳзалик кайфу сафоси учун борлиқни топташга, унинг суяқларини синдириб, ҳузур қилишга ружу қилади. Ўзгача ҳолни кутиш девоналикдир. У алал-абад ана шу йўллارни босиб ўтади ва менинг фикрларимни билиб-билмай тасдиқ этади. Айт, улар ҳазир бўлсинлар! Сен эмас, улар! Айт, олдга сур тортиб бораркан, ортга боқмоқни, тааммул билан андиша қилишни унутшмасин. Кўряпсанми, тун нақадар осуда ва осойишта. Биласанми, у бизнинг тунимиз. Биз ана шу тунимиз. Биз ўз ботинимизда тун каби пинҳонмиз. Борлиқ хомуш мудрайди. Покиза ой осомни сарсари кезади ва юлдузлар ҳолидан огоҳ бўлади. Қара қандай гўзал ҳаёт бу! Нега одамлар ўшалардек яшай олмайди. Нега одамлар бизнинг мискин кечаларимиздан ўрнак олишмайди. Дарвишлар уйқунинг лаззатини босиқ ва фараҳбахш тунлардан қидирадилар. Бу пайтда жамий мавжудот маъсум бўлади, онадан шу тобда туғилган чақалоқдек ҳалолу ҳақир бўлади. Адирлар қўйнига чўккан тун пардаси ҳар нечук султон ҳарамидан, бир умр жудолик жафосини тортиб ёр васлига етишган ошиқнинг ҳолатидан ҳам гўзалдир. Буни заминий кўз, тўхтовсиз ва бир меъёрда зарб билан уриб турган юрак билан англаш маҳолдир. Уни фақат бизга айланган, руҳимизга нқрор, хаёлларимизга эш бўлган одамларгина ҳис қила оладилар. Афсус, минг афсуски, биз плоҳнинг ўзидек яккамиз.

– Сени ўзимнинг охиратим ўйлари билан қийнаганим учун маъзур тут! Ҳали ер юзига якка-ёлғиз оёқ босиб, унинг сергалва сахнига дохил бўласан ва сўзларимга иймон келтирасан. Яшаш бурч. Қиёматгача чекимизга тушган қисмат ва савдодир...

Дарвиш Шарафиддин уфқ осмони кутбларига энаётган доғли тўқин ойга нигоҳ ташлади. Олис адирлар бошида мовий туман, этакларда эса ҳали мовий қоронғулик ҳоким эди. «Тонг юксакликдан бошланади, – сўйларди дарвиш Шарафиддин, – тун куйидан

бош кўтаради. Ажаб тазод. Тун ва тонгнинг ўзаро ўрин алмашиши одамзот умрига нақадар монанд. Менинг туним тугаб боряпти. У секин-аста мудроқ даралар кўнига сизиб кетмоқда. Юксакда эса субҳ. Сенинг тонгинг отмоқда. Мендан жудо бўласан. Ҳусна. Ҳинглама. Бари беҳуда. Шукрки, ортимда сен борсан ва мен бахтиёрман. Дунёда дарвишларнинг ўз розилиги билан Яратгувчига омонатини топшириши истиснодир. Мен эса чиндан бахтлиман. Қадим-қадимдан бизнинг аждодларимиз аянчли ҳолатларда жон топширганлар. Улар сўнгги лаҳзаларини узлатда кечирганлар. Якка-ёлғиз, маҳраму меҳрибонсиз бўлганлар. Ҳали-ҳамон уларнинг муқаддас устухонларини сақлаётган тоғлар бағрида тилсиз даралар, беёду беҳуш узлатгоҳлар бор. Улар танҳо қолган дарвишларнинг сўнгги оромгоҳи, охириги ватанлари. Пировард соатларда видодий сўзларини тошлар кўксига солиб, тошлардан имдод олиб фалакка муножот қилмоқчи бўлганлар. Оллоҳ ёлғиз экан, улар ҳам ёлғиз эдилар. Ёлғизнинг ёри эса худодир, деб ўйлаганлар шўрлик дарвишлар. Нечук бахтки, қошимда сен борсан ва мен энг охириги нафасимни сенга бахш этяпман. Унутма, бу ҳеч кимга наситб этмаган улуг толедир...»

Кекса давриш оппоқ соқолларига қонсиз бармоқларини тегизди, иягини кўксига кўйгудек бош эгди ва сукутга кетди. Дарвиш энди сўздан тинган, қаршида ўтирган Хожа Исҳоқни ҳам унутган, ҳаёлан кечмиш кунлари, дарбадар қисмати, устозлари ва муқарраблари билан видолашмоқда эди. «Эй, волидаи муқаррама, – пичирларди дарвиш, – мендек гуноҳкор бандани оламга келтирганингдан рози бўл! Сен рози бўлсанг, менинг руҳим осойиш топади. Гарчи азиз кўксингга бош кўйиб, одамдек бир лаҳза яшамаган ва сенинг дийдорингга тўйиб боқмаган бўлсам-да, мени афу эт! Дунёвий ташвишлар билан бўлиб, ою йиллар сени зиёрат қилолмадим. Бу олам мендан сенинг жисмингни айирган бўлса, бора-бора азиз руҳингдан ҳам мосуво қилди, қисматнинг кимса кирмас кўчаларига ташлади ва манглайим битикларини баҳоли қудрат ижро этдим. Мендан рози бўл, волидаи муқаррама! Сочларинг тундек қаромиди, нигоҳларинг маъюсу мотамсаромиди? Юзларинг ою, кўксинг қуёшмиди? Мен билмайман, буни ер билади. Улар ерга насиб қилган экан, мен ҳам унга насиб қилдим ва бир дақиқагина бўлсин, ундан ўзиб кетолмадим. Қутлуғ бошингга раҳмат нури

ёгилсин, руху равонинг шоду масрур бўлсин, волидам!..

Дарвиш Шарафиддин онаси билан видолашди. Бир лаҳза ҳеч нарсани ўйламай, яна бир бор марҳумани дуо қилгач, хаёл кўзгусида устози Хожа Исҳоқнинг қисмат шамоллари шилиб, куйдирган юзи, ияги билан қўшилиб титраётган ва чуқур кўксини буткул қоплаган соқоллари, умуман, унинг сўнгги лаҳзадаги қиёфаси пайдо бўлди. «Устози аввал, – деди дарвиш Шарафиддин, – узоқ умрим давомида сенинг руҳинг тазохири бўлиб ер юзида қўлимдан келганча яшашга ҳаракат қилдим. Агар мендан ва менинг умримдан рози бўлсанг, Оллоҳ сендан рози бўлсин, руҳингни шод, манзил-маобингни обод қилсин! Мен сенинг васиятинг билан токи ана шу васиятим лаҳзасига довр умр кечирдим. Сенинг муқаддас руҳингга хиёнат қилмадим. Мендан рози бўл, қиблагоҳ!..»

Дарвиш Шарафиддин тилсиз сукут оғушида бир-бир кечмиш кунлари, бесару сомон рўзгори давомида кўрган, билган, кўнглига яқин ақраболари, дарбадар узлатнишинлари, дунён фонийнинг тўрт худудига сочилиб кетган асқоблари билан видолашди. Ниҳоят Хожа Исҳоққа илк бор тил билан мурожаат қилди. Йигит унинг кечадан буён кечган узоқ ғойибона суҳбати сўнгида овозини эшитишга муяссар бўлди. дарвиш синиқ овозда, урнига сира хос бўлмаган оҳангда босиқ ва паришон сўзларди: «Тонг ёвуқ келаётир. Таҳорат олиб бомдодни бажо келтирайлик...»

Хожа Исҳоқ бу ердан олис бўлмаган тепалик этагидан мис офтобада сув келтирди. Дарвиш мустахаб қилди, юз-қўлларини ювди, оғзига уч карра сув олиб гарғара қилди. Биладельидан окқунча кафтидан сув торгди, соч-соқолларини намлади ва нафл намозини ўқишга тутинди. Хожа Исҳоқ устози отида итз чўкиб ўтирди ва бошини куйи солиб, устозининг қонсиз лабларидан маъюс оятлар оҳангига қулоқ тутиб, сукутга чўмди. Икки ракаъат суннатдан сўнг, икки ракаъат фарз ўқилиб, сўнгги карра саждага бош қўйган дарвиш Шарафиддин қайтиб бош кўтармади...

ХОЖА ИСХОҚНИНГ ОЛТИНЧИ ҲИКОЯТИ

ИШҚНИНГ ЯРАЛИШИ

Хожа Исҳоқ қиблагоҳининг абадий узлатгоҳига сўнги дафъа нигоҳ ташлади ва тепалик ён бағридаги сўқмоқ бўйлаб пастга эниб кетди. Қуёш чоштгоҳга яқинлашар, олисда сўнгсиз йўллар туманлар қаърида кўздан ғойиб бўларди. Хожа Исҳоқ ҳам барча дарвишлар олдиндан қай томон бораётганини билмагани каби, тўғрироғи уларнинг қаерга боришларининг заррача аҳамияти йўқ, боши оққан томон қуёш билан бақамти йўл солганди. Атроф-жавониб жим-жит, осуда. Аҳён-аҳён унинг қадами зарбидан чўчиб, париллаганча ҳавога шахт билан кўтарилгувчи қушларни истисно қилганда деярли ҳеч вақо йўқ эди. Икки кеча-кундуз давомидаги аёвсиз рухий азоб ва очликдан силласи қуриган йигит қош қорая бошлаганда пастхам кулбалари билан унга пешвоз чиққан қишлоқ қорасини кўргач, хийла енгил тортди. Тупроқ йўл тўғридан-тўғри қишлоқни тенг иккига бўлиб ўтар, йўлнинг ҳар икки ёни бўйлаб, бирибига занжирдек туташ паҳса кулбалар қад ростлаган эди. Кулбаларнинг қарийб бари тупроқ ранг бўлиб, буготсиз томи деворга қўшилган ва сомонли лой билан силлиқ қилиб сувалганлиги учун тилла суви югуртирилгандек қуёшнинг сўнги нурларида ялтираб кўзга ташланарди. Айтарли бирорта кулбанинг ҳам тупроқ кўчага томон қараган деразаси йўқ эди. Фақат гоҳ том бошида, гоҳ кулба орғида балки бурноғи йилдан қолиб кетган пичан гарамлари қорайиб турарди. Кулбалар ўртасидаги йўл бўйлаб кета-кетгунча турли дарахтларнинг новдалари том бошига довур шох ташлаган, сўнги япроқлар ер билан битга бўлиб сочилиб ётарди. Кулбаларга элтгувчи эшиклар ингичка ёғочдан панжара шаклида ясалган бўлиб, шинам ҳовлиларни фақат ҳайвонлардангина ихота қилишини бир қарашдаёқ пайқаш мумкин эди. Қишлоқ кўчасига кириб келган Хожа Исҳоққа биринчи дуч келган киши бўйин ёллари оппоқ эшак минган мўйсафид бўлди.

Ассалому-алайкум, ота! – деди Хожа Исҳоқ қўлини кўксига қўйиб. Унинг чап елкасидаги оғир хуржун эгилишга монелик қиларди.

Ваалайкум-ассалом, ўғлим, – деди салобат билан мўйсафид ва эшакнинг жиловидан тортди. – Мусофирга ўхшайсан. Манзилинг олис кўринади, – давом этди у.

Мусофирман, ота, – Хожа Исҳоқ мўйсафид гапларини тасдиқлади.

Одамнинг эгнига эмас, юзига боқиш керак, деб уқтирарди ўтганлар. Юз-кўзингдан бу ерларга илк марта келганлигингни билиб турибман, ўғлим, – деди мўйсафид қизғиш чарм жиловни тугтиб тураркан. – Қўноқ бўласан, юр мен билан. Хали-замон хуфтон бўлиб қолади.

Мўйсафид эшакдан тушди ва Хожа Исҳоқни бошлаб тупроқ кўча бўйлаб қишлоқ ичкарасига йўл олди. Ундан-бундан сўраб-суриштирди, синашта саволлар берди.

– Энди одамлар қўноққа эътибор бермай қўйишди. Қўноқсиз одамнинг ҳаёти омонат бўлади.

Хожа Исҳоқ мўйсафид гапларини унсиз тасдиқлади. Жилови озод қўйилган жонвор бўйнини солинтирганча уларнинг ордидан эргашиб борар, хўжайиннинг гапларини гўё қулоқларини қарс-қарс қоқиб маъқуллагандек бўларди.

Ота-онанг дарвоза қошида кузатиб қолгандирлар, ҳойнаҳой.

Ҳа, онам кузатиб қолди, аммо... – Хожа Исҳоқ жим қолди. У мўйсафид тасаввурининг худудида эди. Бу худудни бузиш беҳуда. Бирок синчков мўйсафид давом этди.

Волидалар фарзандлардан айрилсалар қиёмат қойим бўлгани шу.

Аммо мен қиёматдан сўнг дунёга келдим, – деди Хожа Исҳоқ кўзларини тун қоронғисига тикканча бораркан босиқ оҳангда. Мўйсафид бу гапдан танг қолди, калима қайтариб, ён-верига суфлади, шундан сўнг зудлик билан эшакнинг жиловини ортга тортди. Жонвор бир силкиниб, соҳибининг ордидан йўрғалади. Тун бағрида кўздан ғойиб бўлган мўйсафиднинг ҳамон аллақандай сўзларни такрорлаётгани, орқа-олдига куф-суфлаб бораётгани эшитилиб турарди. Тонгда бутун қишлоққа кўз кўриб, қулоқ эшитмаган таҳликали ваҳима овоза бўлди. Эмишки, Нормурод чолни тунда

шайтон йўлдан уриб, қаёққадир ўзи билан олиб кетаётганда худонинг ўзи сақлабди. Ёш йигит киёфасига кирган шайтон озгин, бўйчан бўлиб, кифтида алланечук хуржуни ҳам бор экан. Дарвоқе, навкирон шайтоннинг соч-соқоллари нақ оёқларигача ўралашиб тушган ва барчага тушунарли тилда сўзларкан. Орадан бир ҳафта ўтгач қишлоқда Нормурод чолнинг бошига тушган мусибатдан ўн чандон зиёд воқеалар хусусида дostonлар тарқалди. Қишлоқ подачиси яйловда ёш шайтоннинг сайҳонликда жойна-моз тўшаб, намоз ўқиётганини кўриб қолибди ва подани ўз ҳолига ташлаб, қишлоққа томон ура солиб қочибди. Кўшни қишлоқдан тегирмонга бугдой олиб бораётган қирқ-эллик ёшлардаги деҳқон шайтонни дастлаб танимабди ва йўл бўйига ўтириб у билан тамадди қилибди. Шайтон насибадан зиёд лукма ошамай деҳқонга «дунёнинг сўнгига йўл солгани» ҳақида оғиз очгач, дастлаб деҳқон ҳеч нарсага тушунмабди, бироқ қутилмаганда қулогига чалинган қандайдир инс-жинлар ҳақидаги миш-мишланит эслабди. Деҳқон ўша заҳоти шайтоннинг оёғига йиқилиб тавалло қилибди, ўн икки жоннинг соҳиби эканин айтиб, шафқат сўрабди. Шайтоннинг деҳқонга раҳми келибди ва негадир унга узок тикилибди ва пндамай дастурхонга дуо қилиб кўздан ғойиб бўлибди...

Хожа Исҳоқ тун бўйи йўл юрди. Қишлоқ ортда қолди. Яна бўм-бўш дала-туз. Қирдаги қандайдир вайрона чордеворда тонг оттирди, сайҳонда намоз ўқиди. Яна йўлга тушди. Олис дала йўли бўйлаб бораркан, тунда мўйсафид билан кечган суҳбат унинг хаёлида ҳам йўқ эди, фақат қандайдир йўловчи деҳқон туйқусдан унинг оёғига йиқилиб йиғлай бошлагандагина ҳаммасини тушунди. У мутаассир бўлди. Йўловчига раҳми келди, бироқ ҳеч нарса демади ва яна йўлида равона бўлди. У шу қўйи бир неча кун гоҳ далада, гоҳ бирор қишлоқ масжидининг айвонида, гоҳ кимсасиз кулбаларда тунаб, узок йўл босди. Қишлоқ ва гўзарлар, дала-тузлар, қир-адирларни ортда қолдириб, ниҳоят гирд-атрофи баланд пахса девор билан иҳоталанган шаҳарга кириб келди. Шаҳарга дохил бўларкан, Хожа Исҳоқ қутилмаганда дарвоза қошида ўтирган турли ёшдаги тиламчиларга нигоҳи тушди. Улар кўрғон дарвозасининг чап ва ўнг қаноти бўйлаб девор остиди тизилиб ўтирганча, ўтган-кетганларни қўл ёзиб дуо қилишар, хайру садақа сўрашарди. Ёшлари бир ерга етиб қолган гадоларнинг ёнида ниҳоятда ёшлари ҳам

бор эдики, Хожа Исҳоқ бир қарашдаёқ ўзи дохил бўлган шаҳардан ихлоси қайтди. «Қай юртдаки гадо кўпдир, – дер эди дарвиш Шарафиддин, – қиёмат ўша юртдан бошланади». Хожа Исҳоқ мархум устодининг сўзларини хаёлидан ўтказаркан, гадоларга хайр қилиш учун ёнида ҳеч вақоси йўқлигини эслади ва хижолат тортди. У ўзининг ва устодининг ҳам айтарли бир хуржунга жо бўлгулик бисотларида сариқ чака ҳам йўқлигини биларди. «Гадоларга китоб хайр қилиб бўлмаса, – ўйларди Хожа Исҳоқ, аммо бир азоб билан улардан узоқлашди ва бу ҳақда ўйламасликка қарор қилди. У шаҳарнинг нуфузли мадрасаси ва унинг мударрисни ҳақида дарвиш Шарафиддиндан эшитганди. Ўшанда мархум дарвиш «ҳоят дили пок, аммо андак ихтилофимиз йўқ эмасди», деган эди. Хожа Исҳоқ тор шаҳар кўчаси бўйлаб тизилган расталарнинг бирида тин олди. У мадрасага бориб мударрисни топиши, имкони бўлса, бирор бир хужрадан маълум муддатга яшаш учун жой сўраш ниятида эди. Расталар ортида ўймалашётган мўйсафид Хожа Исҳоқнинг саломига алик олди ва унга мадраса йўлини кўрсатди.

Мударрис, қадди қомаги келишган нуруний киши Хожа Исҳоқни пастхам хужра остонасида қарши олди ва унинг тавозе билан берган саломига одоб билан жавоб бераркан, хужрага таклиф қилди. Дарвиш шарафиддиннинг вафоти ҳақидаги меҳмоннинг хабари мударрисни ғоят мутаассир қилди. Мархум ҳаққига сукут ичида фотиҳа қилди.

Беназир одам эди, – деди мударрис афсус оҳингида, – ориф эди. Аттанг. Хўш, ўзлари ким бўладилар.

Фарзандлариман, – жавоб берди Хожа Исҳоқ бўйрага кўз тикканча тиз букиб ўтираркан. Мударрис дарвиш Шарафиддиннинг турмуши ҳақида деяри ҳеч нарса билмасди. Шунинг учун Хожа Исҳоқдан бу ҳақда суриштириб ўтирмади. Улар узоқ вақт мархум дарвишнинг фазилатлари хусусида вазмин суҳбат қуришди.

Билишимча, – деди мударрис, – дарвиш ҳеч бир ерда олти кундан зиёд тўхтамаган. Бегоналик туйғуси унга ёт эди. Ҳамма ерда ўзини қадрдонлари бағрида юргандек ҳис қиларди. Шу хужранинг ўзида тўрт кеча-кундуз суҳбат қурганмиз. Бешинчи кун эрта тонгда дарвиш хужрада йўқ эди. Кейинчалик уни кўрган-учратган одамлардан сўраб-суриштириб турдим ва қайтиб учрашиш насиб қилмади. Аммо тўрт кеча-кундуз давом этган суҳбатимиз менинг хо-

тирамда умрбод сақланади. Ғаройиб одам эди...

Мударрис хомуш тортди ва кўркам соқолини бармоқлари орасига олиб силай-силаё гапида давом этди.

– Табиатида риндлик бор эди. Кунларнинг бирида суҳбат чоғи, маадраса талабаларини тарқатиб юбориш керак, деди. Мен тушунмадим. Тарқатиш лозим, деди қатъий қилиб. Мен сабабини сўрадим. Дарвиш шундай деди: «Илмга одам бу зайл муфтхўрлик билан ноил бўлмоғи гуноҳи азимдир. Зеро, уларга билим бермоқдан гадога хайр қилмоқ чандон савобдир. Билим – руҳнинг иши, у мадрасанинг иши эмас. Руҳсиз одамни тарбиялаш тошни реза-реза қилиб, унга тариқ сочмоқдир. Ваҳоланки, тошрезалар ўртасида тариқ кўкармайди. Бордию билим олиш дарҳақиқат шарт бўлса, унда ёруғ дунёдаги ягона ҳаққоний билим бу одамнинг ўзлигини англаш илмидир. Таассуфки, ҳали бундай билим йўллари ҳақида ҳеч ким ҳеч нарса билмайди. Бу йўл шахснинг ўзидан ибтидо топади ва ўзида интиҳо топади» Мен дарвиш сўзларига бақадри ҳол тушунардим, бироқ бошқа бир кимсанинг бундай сўзларга тушунишига, тушунган тақдирда ҳам амал қилишига ишонмас эдим. Алалхусус бизнинг замонимизда. Дарвиш ёзгиргандек эди. Руҳсиз, афтода ва танҳо эди.

– Аммо у ҳақ эди, – деди кутилмаганда Хожа Исоҳқ ва мударриснинг болаларникидек бегубор кўзларига боқди.

– Мен ҳам у зоти шариф ноҳақ эди, демоқчи эмасдим., аммо бу имкониятдан хориждир, – деди мударрис Хожа Исоҳққа сопол пиёлада чой узатаркан.

– Токн тириклик моҳияти англамас экан, давришнинг руҳи дунё бўйлаб чиркираб кезаверади.

Мударрис йигитнинг марҳум дарвиш фарзанди, фарзанди бўлмаган тақдирда ҳам эътиқодни мустаҳкам шогирди ё муриди деган ҳаёлга борди ва зумда бунинг жавобини олгач, мутлақо танг аҳволда қолди. Сўнг:

– Мен сизнинг маълум муддат мадрасада қолиб, толиб илмларга сабоқ беришингизни чин дилдан истардим, ўғлим, – деди мударрис камолни ихлос билан. – Ҳартугул, сирни марҳум дарвиш каби тупроққа элтмоқ инсофдан эмас.

Хожа Исоҳқнинг дарвозалари қошига гадоларни жамулжам қилган бу шаҳарда қолиш нияти йўқ эди, бироқ марҳум устоди-

нинг, сўнги дарвиш қолгунга қадар одамларни уйғотмоқ этмоқ фарз, деган сўзларини эслагач, уйга толди. Ким билсин, эхтимол унинг чинакам ҳаёти энди бошланаётгандир, балки бу унинг мутақил дарвиш сифатидаги ҳаётининг дебчасидир, балки қисматнинг ўзи ундан шуни тақозо қилаётгандир? Ҳайтовур Хожа Исҳоқ турфа ўйлар гирдобада қолган эди.

– Мен розиман, – деди ниҳоят у. Мударриснинг чехраси ёришди ва хайр-хушлашиб ҳужрани тарк этди.

Хожа Исҳоқ тунни бедор ўтказди. Тоқларнинг бирида милтираб ёнаётган шамнинг алвон шуъласида тор ҳужра сўнги бор дарвиш Шарафиддин билан гулхан атрофидаги суҳбатларини ёдига солди. Фано ва бақо ўртасидаги бир одимлик кўприкка оёқ қўйиб турган дарвиш Шарафиддиннинг васиятларини ўйлар, инсон тафаккури, ўткинчи оламдаги вазифаси, руҳнинг боқий хилватгоҳлари, тарих ва келажак ҳақидаги дарвиш Шарафиддиннинг хулосалари замирига чуқурроқ кириб борарди. Ҳаёт бизга вужуд майдонларида ўзимизни синаш, муқаддас курашларга чоғлаш учун берилган фурсатдир. Фурсат қисқа ва гафлатга қорилган. Бу орада кўзлари бино одам ўзини ўзгалардан ажратиб олади ва ҳеч кимга айланмай ўз руҳининг истак-майллари билан яшайди.

Бегона шаҳар тун оғушида бадҳайбат ўрмондек сокин мудрарди. Пишиқ ғишт терилган мадраса ҳовлиси узра қад кўтарган минора тун бағрида улкан дарахтни хотирга солар ва бу дарахтнинг хосили куннинг беш маҳалида муаззинлар нидосидангина иборат эди.

Субҳидамда мадраса ҳовлисида ҳаёт жонланди. Муаззиннинг ҳазин товуши бутун шаҳарни бомдод намозига чорлади. Хўрозлар бирин-сирин тилга кирди. Хожа Исҳоқ мадраса қаршисидаги нақшинкор масжидга бораётганлар сафига қўшилиб ибодатга йўл олди. Ибодатдан сўнг мударрис Саид Мухтор Хожа Исҳоқни мадрасанинг иккиччи ошёнасидаги дарсхонага бошлаб кирди. Дарсхона ҳужралар қуршовидаги кенг хонадан иборат бўлиб, бўйра юзига чўк тушиб ўтирган ўттиз-ўттиз беш нафар толиб лавҳ қаршисида бош эгганча сабоқ такрори билан машгул эдилар. Мударрис ва ёш йигитнинг хонага кириб келиши уларнинг диққатини бир зум паршон қилди ва толиблар гур этганча ўринларидан туриб, қўлларини тавозе билан кўкракларига қўйдилар. Бу уларнинг қатъий

одат тусига кирган саломлашиш русумини бажо этганликларидан далолат берарди. Ишора билан ўринларига чўккан толиблар лавҳдан кўз узиб, мударрисга тикилдилар. Мударрис босиқлик билан сўз бошлади:

– Бугун камоли эҳтиром билан сизларга ажойиб зотни таништиришдан бениҳоя мамнунман. Мавлоно Хожа Исҳоқ.

Мударрис Саид Мухтор тавозе билан Хожа Исҳоқни олдинга таклиф қилди ва хонани тарк этди. Толиблар ўзлари тенги мавлоно йигитчага ҳайрат ва ҳавас билан тикилишди. Хожа Исҳоқ тўрт сафга бўлиниб ўтирган толиблар қаршисидаги мударрислар супасига ўтиришдан олдин хонага бир-бир кўз югуртириб чиқди.. Бу зимдан толиблар билан танишиш эди. Хожа Исҳоқнинг кўнгли жойига тушди ва бўйрага чордона қуриб ўтирди.

–Мени мавлоно Саид Мухтор таништирадилар. Ҳозирга шу етар. Секин-аста мен ҳам сизлар билан танишиб оларман. Айтингчи, нечук сабоқни мутолаа қилаётибсизлар?

Толиблардан бири ижозат сўради. Ориқ юзли, кўзлари чуқур ва таъсирчан йигит сабоқ номини баланд ёқимли овозда қироат қилди.

– Дуруст, – деди Хожа Исҳоқ. – Аммо, иқроп бўлишим керакки, мен шарият ва барча шариятпешалар таълимотининг билимдониман, деган даъводан йироқман. Орамизда аввал-бошдан ихтилоф рўй бермаслиги учун айтишим керакки, мен шарият талабларидан келиб чиққан умумий ва хусусий қоидаларга нисбатан ўз ақидамда қоламан...

Толиблар орсидан шивир-шивир бошланди. Уларнинг айримлари Хожа Исҳоқнинг кейинги гапларини у қадар фаҳм этмаган бўлсалар, англаганлар бошларини ҳам қилдилар ва «шаккок мударрис» яна қандай каромат кўрсатаркан, деган маънода хомуш тортдилар.

– Шариятнинг барча талаб ва қоидаларига сўзсиз итоат қилиш ҳар бир мўминнинг муқаддас бурчидир. Менимча, муаммо худди шу нуқтадан бошланади. Зеро, шарият ва унинг пешволари томонидан илгари сурилган қоидалар кишиларнинг онгли ҳаётини майян талаблар доирасида ушлаб туришга қаратилгандир. Ҳеч қандай қонун-қоидани ўзгалардан тайёр ҳолатда қабул қилиб олмаслик лозим. Менинг кўнглимда нималар кечишини муқаррар бил-

майсиз...

Толиблар кўнглига Хожа Исҳоқ сўзлари билан биргаликда аллақандай ваҳима ва ҳадик оралагани, бу ҳол уларнинг қарийб дахшатга солаётганини пайкаш қийин эмасди. Баъзи толиблар мударрисга ер остидан еб кўйгудек уқраяр, баъзилар эса нималар содир бўлаётганини ҳамон тушуниб етмагандилар.

– Мени ҳар нечук оғир дашномларга лойиқ билгувчи сизнинг вазоҳатингизни нигоҳларингиз яшира олмаёғир ва худди шунинг ўзи бизлар бошқа-бошқа одам эканлигимизнинг тасдиғи эмасми?

Хожа Исҳоқ кўнглидан нима кечса, ўз-ўзига сўзлаётган одамдек гапирар ва унинг сўзларини талабаларгина эмас, кулоқлари динг деворларгача тинглаётгани ҳақида ўйламасди. Унинг қарши-сида икки нарсагина мавжуд эди: толиблар ва унинг юрағи. Қолгани бекор. У кўришни ҳам, билишни ҳам, андиша ва истҳола қилишни ҳам истамасди. «Айтиш керак, – дерди бир ички овоз Хожа Исҳоққа, – айт! Айтавер, аксинча кеч бўлади... – такрорларди овоз.

– Мен сизларни шарият ва унинг метин қоидалари доирасида қотиб қолишларингизни маслаҳат бермаган бўлардим. Шарнат – бу сизни ўзингизга элтгувчи йўл бошидаги ҳозирлик. Ундан сўнг ибтидо топгувчи йўллар ҳақиқий толиблар йўлидир. Унутманг, бу йўлнинг номи азиятдир. Азият руҳий ҳаётимиз пиллапоялари каби ўз борлигимиз ҳудудидан олий кенгликларга элтгувчи машаққатли йўл. Унутманг, назарингиздаги энг тубан одамий қилмишлар суврати – куфр, сизнингча, раиятни муқаддас шарият йўлидан оздирса, шарият ҳам, ўз навбатида, раиятни азият йўлидан оздиргай.

Сабоқ тугагач, ҳужрага кириб кетган Хожа Исҳоқ хийла енгил тортгандек бўлди. Ҳайтовур, у шод эди, дейиш адолатсизлик бўлар эди. Зеро, дарвиш эрта ё индин уни нималар кутаётганини яхши биларди. Бу хусусда дарвиш Шарафиддин не-не мудҳиш ҳодисаларни сўзлаб бермаганди.

Иккинчи кун толибларнинг аксарияти Хожа Исҳоқнинг гайриоддий қарашларига норозилик билдирдилар. Қолганлар эса хомушликни ихтиёр этиб, ихтилоф ниҳоясига кўз тикиб ўтиришарди.

– Сиз, – деди толиблардан бири, – куфр раиятни шарнат йўлидан оздирса, шарият, ўз навбатида, раиятни азият йўлидан озди-

ради, дедингиз. Ана шу гайри гапларнинг ўзиёқ ким эканлигингиздан шаҳодат бериб турибди.

Йигитнинг кўзларида тубсиз ғазаб олови пориллар, у мударис қаршисида эмас, жазога мустаҳик гуноҳкор билан сўзлашаётгандек эди.

– Мени англамабсиз, – деди босиқлик билан Хожа Исҳоқ, – шариат сиз ва бизни маълум жисмоний ва руҳий доира ҳудудида сақлайдиким, бу ҳудудни босиб ўтиш учун муқаррар азият даркор. Азиятсиз шариат ҳам, тариқат ҳам бўлмайди. Умуман, азиятсиз мен ҳам, инчунин сиз ҳам ҳеч нарсамиз.

Йигит чиндан сар-калавасини йўқотиб қўйган эди. У бу гал ҳам Хожа Исҳоқнинг сўзларига тушуниб етмади. Хожа Исҳоқ толиблар ўртасида ивир-ғивир бошланганини, бу анчайин норозилик оҳанги бўлмай, расмана ғазаб эканини сезди ва ўз фикрини ойдинлаштириш мақсадида босиқ оҳангда гапира бошлади.

– Дўстлар, мен шариатнинг қон-қонимизга сингиб кетган азаллий анъаналаридан бош тоблаётганим йўқ. Бу менинг вазифамга кирмайди. Валекин шариат тин олган нуқтадан бошлангувчи азият оламига ўтиш, комил ишонч билан айтаманки, ҳаммамизнинг бурчимиздир. Шариат ақидапарастлар кўкрак қафасини асрагувчи зирх, азият эса одам руҳини асрагувчи маънавий восита.

Толиблар орасида норозилик кучайди. Бояги йигит бу гал мударрисга қарши расмана ҳужумга ўтди.

– Мавлоно, мени маъзур тутинг, аммо сиз ақидапарастлар деганда кимни назарда тутяпсиз? Бутун Шарқ мадрасалариними, бизларнимми? – Унинг гап оҳангидан ғазаб ва аччиқ кесатикни ошкор пайқаш мумкин эди.

– Маълумингиз бўлсинки, мен ҳар иккисини ҳам назардан соқит қилмоқчи эмасман.

– Унда айтинг-чи, – деди йигит йирик-йирик кўзлари ва оқсарғиш юзларидаги ҳаяжонини яширма., – Сиз бу зирх остидан кимни қидиряпсиз?

– Сизни, – деди Хожа Исҳоқ, – бошқа ҳеч кимни эмас...

Мадраса ҳаёти издан чикди. Бу ҳодиса шаҳарнинг бозор-гузарларига яшин тезлигида тарқалди. Вазият фавқулодда кескин эди.

Тунда Хожа Исҳоқ хужрасининг ёғоч эшиги секин тикиллади. Хожа Исҳоқ эшикни очди ва остонада толиблардан бирига дуч

келди.

– Марҳамат, – деди у йигитни хужрага таклиф қилиб.

– Мени маъзур тутинг, – деди йигит қимтиниб, – сизни бир киши кўрмоқчи. Мадраса ортидачи сада остида. Намози бомдоддан бурунрок.

– Ким? Нега? – деди ҳайратда Хожа Исҳоқ ва бу сўздан ўзи ҳам хижолат тортди.

– Кейин биласиз...

Йигит изига қайтди. Хожа Исҳоқ бўйрага чўк тушиб, нималар содир бўлаётгани ҳақида ўйлай бошлади. «Ажабо, ким бўлиши мумкин? Балки...» Хожа Исҳоқ ҳаёти давомида ҳеч кимдан шубҳаланмаганлиги учун йигитнинг сўзларига ишонди.

Мадраса ортига томон қайрилган йўл четидаги сада остида афтидан аёл киши Хожа Исҳоқни сабрсизлик билан кутарди. Хожа Исҳоқ қоронғил. < оралаб сада остига келди ва нотаниш аёл қаршисида тўхтади.

– Мени маъзур тутгайсиз, хўжам, – дафъатан сўз қотди нотаниш аёл синиқ овозда, – тонг ёришмасдан шаҳарни тарк этишингизни сўрайман. Сизга менинг иним Абдуллоҳ ҳамроҳ бўлади. Шаҳар четида кўҳна хонақоҳ бор...

– Аёл қоронғилик қаърида кўздан ғойиб бўлди. Мадраса ҳовлиси осойишта эди. Хожа Исҳоқ хужра эшиги қаршисида дуч келган йигитнинг қўлларидаги тугунга нигоҳи тушгач, у нотаниш аёлининг иниси эканини англади ва зудлик билан хужрага дохил бўлди.

Тонг ёриша бошлаган, муаззин минора бошида тўрт марта “Аллоҳ акбар”ни такрорлаган пайтда икки йигит шаҳар дарвозасидан чиқиб, тўғри йўл бўйлаб кетиб боришарди.

Кўҳна ва хароба хонақоҳ замонлар оша дашт узра охират рамзидек бўй чўзиб турарди. Хожа Исҳоқ ва Абдулла бу ерга етиб келганларида қуёш шаҳар кўргони устида эди. Олисдан йўл бўйлаб жадал келаётган кишининг қораси кўзга чалингани заҳот Абдулланинг чеҳраси ёришиб кетди.

– Масгура келяпти! – деди у даштни тенг иккига бўлган илангбиланг йўлда келаётган одамга ишора қилиб. Аёл хонақоҳга етиб келгач, улардан ҳол-аҳвол сўраган бўлди. Хожа Исҳоқ шундагина нотаниш аёлининг чеҳрасига разм солди ва нима учун бу одамлар унинг қисматига қайғураётганларининг сабабини англади. Мас-

туранинг чехраси Хожа исҳоққа таниш эди. У бу аёлни ҳеч қачон ҳеч қаерда кўрмаган, бировдан эшитмаган, китобларда ҳам ўқимаган гўё. Дарвиш Шарафиддин вафотидан бурун сайҳонда унинг нигоҳидан уққан сирли қиссагўй фаришта шу аёл эди. Дарвоқе, шундай воқеа рўй бериши ғоят табиий бўлиб, унда ҳеч қандай илоҳий ёхуд тасодифий жиҳат йўқ. Ёруғ дунёда ёлғиз аёлларгина бир умр ўз қисмат пешалрини исташади. Умримизнинг гоҳ маъюс еллар, гоҳида ялмоғиз селлардан иборат фаслларида юрагимиз қатқабатлари сингроғини тинглагувчи бир ёри хабиб, бир зори қариб истадик. Тунларимиз сарду кунларимиз дард тўла кечган чокларда кўзимиз ёшини татиб, фалакка зор-зор термилдик. Қўлларимизни ёзиб, бир анису ғамхор истадик. У бор эди, мавжуд эди, аммо гоҳо унинг илтижо тўла кўзлари ўнгидан гоҳ шоҳ сувратида, гоҳо гадо хилъатида ўтдику кетдик. У бор эди. Аммо унинг гуландом чехрасига паноҳ бўлган деворлар дарзида синган кўз нуруни пайқамадик ва гоҳ сувора сувратида, гоҳ дарвиш сийратида ўтдику кетдик. Ёруғ дунё, қисмати азал уни ўз кафтларида бизга ҳади қилган лаҳзалар истиснодир ва ҳаммага ҳам бирдек насиб қилавермайдиган олий саодатдир. Хожа Исҳоқни тақдир ёрлақадди ва Мастура исмли аёл сиймосида уни муқаррар ҳалокатдан халос қилди.

Мастура мадрасага келган ёш мударрис ҳақида инсидан эшитди. Орадан ҳеч қанча вақт ўтмай иниси мадраса уламолари ва шаррият пешволарининг авзойи ёмонлиги ҳақидаги хабарни етказгач, аёл тоқатдан айрилди.

Хожа Исҳоқ ва Мастуранинг вайрона хонақоҳдаги суҳбатлари га кулоқ солиб хомуш ўтирган Абдуллоҳ ахён-ахён шаҳар кўрғони томон қараб кўяр, хонақоҳдан ярим чақиримлар наридан ўтадиган дашт йўли бўйлаб гоҳ шаҳарга томон, гоҳ шаҳардан чиққан йўловчиларни кузатар эди. Мастура ўн саккиз ёшлардаги қорачадан келган, кўзлари терап, юз бичими нозик қиз, маълум бўлишича, мавлавия тариқатига чин дилдан ихлосманд, мавлоно Жалолиддин Румийнинг «Маснавий», «Девони Кабир» китобларидан бутун бошли бобларни ёд билар экан.

– Сизнинг шаҳарга қайтишингиз – дерди Мастура, – ўз қарашларингизга садоқатингиз рамзи эмас, балки унинг фожиасига айланишини тушунишингиз керак. Бу билан ҳеч нарса ўзгармайди. Бутун бошли ўлаксахўрлар одатдаги емиши узра тантанали пар-

воз қиладилар, вассалом. Турли суяксиз тилларда тонггача чайналасиз ва унутиласиз. Бу пайтда гоъларингиз устухонини кўппаклар хидлаб, ортга қайтаётган бўлади...

– Начора, мен ўлаксахўрлар парвозини ва гоъларим сўнгагини кўппаклар нечук хидлаётганини кўришни истайман. Менинг ҳалокатим мағлубиятимнинг исботи эмас, Мастура, бараъкс мен ҳаммасини айтаман. Эҳтимол вазият сиз ўйлаганчалик эмасдир. Эҳтимол яна бир оз бордир. Бу орада эҳтимол бутун умримни яшаб оларман. Ҳеч бўлмаса, кўрғон шаҳар гирдидагина эмас, уларнинг тафаккури худудида ҳам борлигини айтишга ўлгирарман. Жилла курса, мадраса остонасидан ҳатлашдан олдин, ўз вужудидан бир одим нарига силжиши лозимлигини уқтира оларман.

– Йўқ, – деди қатъий оҳангда Мастура. Унинг нигоҳида ўз сўзи-га ҳадсиз ишонч ёрқин акс этарди. – Мен бунга йўл қўймайман. Шаҳар кўрғони мустаҳкам. Сиз айтган тафаккур кўрғонининг тамал тоши қўйилганига замонлар бўлди. Ҳолбуки, шаҳарга ўн икки дарвоза орқали кирилади, тафаккур кўрғонига дарвозалар орқали кириб бўлмаслигини сиз яхши биласиз.

– Мастура, мен биргина сўзни айтиш учун дунёни кезгувчи дарвишман. Умрининг қаерда бўлмасин узилиши муқаррарлигини билган одам учун шаҳар ва одамлар, тупроқ ва миллатнинг ҳеч қандай аҳамияти йўқ. Одамлар ҳамма ерда ҳам одамдир. Уларни ҳамма ерда ҳам бирдек паноҳига олган Худогина ягона. Шундай экан, менга бу ерда қолишим қандай фожнадан далолат бермасин мени заррача ташвишга солмайди.

– Сиз дастлабки вазифангизни адо этдингиз, – Мастуранинг оқаринқираган юзидан қаттиқ ҳаяжонланаётгани шундоқ сезилиб турарди. – шунинг учун ҳали узоқ вақтгача толибларнинг тўзгин хотирасида яшайсиз. Тез орада улар буни тушуниб етадилар. Мен шаҳар кўчаларида ҳудайчиларнинг мудҳиш қатл ҳақидаги вавосларини эшштишни истамайман...

Мастуранинг маънос кўзлари ерга қадабди. Вайрона хонақоҳ деворларидан кўчган парча-парча кошинлардаги уникқан ранглари ажратиш қийин эди. Қиз ҳозир бутун шаҳар бўйлаб кезиб юрган гап-сўзларни эшитаётгандек, ғазабга минган халойиқнинг мадраса дарвозаси қошигак жам бўлиб, мударрис Саид Мухтордан даҳрийни топиб беришини қатъий талаб қилиб, ер тепинаётгани-

ни кўриб тургандек эди. Шубҳасиз хуфялар бутун шаҳар пучмоқларини тўс-тўполон қилиб, ҳид олиб юришгандир, Хожа Исҳоқ атиги икки кун дарс берган толиблардан у ҳақда сўрашаётгандир. Бўй-басти, соч-соқоли, афғ-ангори, ранг-туси. Нутки, кийим-боши, умуман, барча аломатлари ҳақида маълумот йиғишаётгандир...

Мастура Хожа Исҳоқни сўзларига иқрор қилдиргач, шаҳарга қайтмоқчи бўлди. Хожа Исҳоқ ҳозирнинг ўзида ҳаялламай йўлга тушиши, иложи борича йўловчилар билан мулоқот қилмай, тезроқ шаҳар чегарасини тарк этиши, роппа-роса бир ҳафтадан сўнг Абдуллоҳ шаҳарга қайтиб, Мастура билан маълум ерга бутунлай кетишлари ҳақида келишиб тарқалдилар.

Хожа Исҳоқ ва Абдуллоҳ тўғри саҳро йўлига чиқиб, жадал суратда вайрона хонақоҳни ортда қолдириб кетдилар. Бу орада Мастура шаҳар кўрғонига яқинлашиб қолган эди. Улар бир ҳафта узлуксиз йўл юрдилар ва ниҳоят еттинчи кун бир карвонсаройда тўхташди. Карвонсарой ҳар ердан келган муваққат кўноқларнинг тартибсиз турмуши учун қурилгандек ивирсиб ётарди. Хожа Исҳоқ Абдуллоҳ ортга қайтиб кетгач, бир неча кунлик йўл машаққатидан сўнг, қаттиқ ҳориб хуржунга бош қўйганча уйқуга кетди. Аммо тун ярмида карвон аҳлининг ғала-говуридан уйғониб кетди ва бир неча одамнинг гулхан атрофида нима ҳақдадир қизгин суҳбат қуриб ўтирганларини кўрди. Дастлаб суҳбатга эътибор бермаган Хожа Исҳоқ бир муддатдан кейин суҳбат ўзи ҳақида эканини фаҳмлади ва қимир этмай унга кулоқ солди.

– Бу воқеалардан бир неча кун бурун шаҳарга келган деҳқонлардан бирининг тоғ қишлоқларига шайтон оралай бошлагани ҳақидаги гапларига ҳеч ким ишонмаганди. Аммо буни кўрингки, ўша деҳқоннинг гапларида жон бор экан. – Бояги киши тунда шайтоннинг номини тилга олиш хосиятсиз эканини биларкан шекилли, албатта, калима ўгиришни унутмади ва давом этди: – Дарвишсифат йиғитга мадрасадан жой берган мударриснинг кўзлари ўнгида аёлни қопга солиб минорадан ташлаганларидан кейин, у ўн етти, ўн саккиз ёшлардаги болига эканлиги маълум бўлибди. Мударрис эс-ҳушидан айрилганмиш.

Хожа Исҳоқ карвонсарой девори даҳшатли силкинишдан кулаб, суяк-суякларигача эзиб юборгандек ётган ерида қотиб қолган эди...

* * *

Анастасиянинг ўлими Маша холаннинг шундоқ ҳам издан чиққан турмушини паришон қилди. Марҳум жасадини аллақайларга олиб бориб текшириб кўришди. Текширув тугагач, бесоҳиб мурдалар сақланидиган махсус ерга жўнатилди. Маша хола идорамандора марҳумни қидириб юрган кезларда Михаил ўбдон тергов қилиниб, умид узса бўладиган муддатга ҳукм қилинди. Маша хола бир ойдан сўнг судмедэкспертгадан бир парча муҳрли қоғоз олди. Бу Анастасиянинг бисоти эмас, айтиш мумкинки жасади эди. Қоғозда ёзилишча, марҳум жасади тиббиёт олийгоҳига тажриба учун топширилибди. Марҳумнинг қариндош-уруғи йўқлиги, боз устига ҳеч ким узок муддат сўраб-суриштирмагани учун шундай қилинибди. Маша хола қоғозни қўлда тутганча анграйиб қолди. «Шундай, – деди салобатли духтур кўзларини катта-катта очиб, – ўлганингдан кейин ҳеч кимга керак бўлмайсан, фақат бизга керак бўласан. Яхшиям биз бор...»

Маша хола бир ҳовуч тупроқ насиб қилмаган Анастасиянинг жасадини қидириш беҳуда эканини билгач, бир қур бўлса ҳам Михаилнинг ҳолидан хабар олмоқчи бўлди. У Анастасиянинг ўлимида Михаилнинг заррача гуноҳи йўқлигини биларди. Михаилни сўроқ қилган терговчига бу ҳақда оғиз очганида, терговчи Маша холага бошдан-оёқ жиддий разм солди, эҳтимол кампир ақлидан озган бўлса керак, деб ўйлади. Ногоҳ Маша хола танг аҳволда қолдириб, хохолаб қулди ва деди:

Онагинам, Михаил олгини саҳифалик дostonида қотилигини тан олганини билмайдилар чоғи...

Маша хола чор атрофдан умидини узди ва тақдирга тан берди. Буёғи Худо жонини олгунча чидаши керак. Бошқа илож йўк....

ХОТИМА

...Агар ана шу яланғоч ва совуқ тун бағрида файзсиз карвонсаройнинг бирор-бир аҳли ақалли тасодиф билан девор остидаги бўрё юзида ётган кишига назар ташлаганда эди, бордию карвонсарой боши устидаги зим-зиё осмон оралаб юзаётган ойнинг тилу

дийдаси бўлганда эди, жилла курса, дарвоза олдида ўймалашиб юрган дайди итларнинг, чўккан теваларнинг эс-ҳуши бўлганда эди, у ҳолда улар бир ёш йигитнинг соч-соқоллари санокли дақиқалар ичида оқариб, вужуди сўнгақдан, сўнгақлар эса вужуддан айро қолганини пайқаган бўлардилар. Қаттиқ ер ўзининг асрий сукутини нажотсиз бир жисм устига ағдариб ташлагандек, азалий осмон ҳам устунсиз тоқини кўпориб, унинг муштдек бошини эзгилаб юборгандек эди. Хожа Исҳоқ қисматнинг ҳамма кўргилигига ҳам руҳан, ҳам жисман тайёр эди, аммо... Бордию кун келиб бир кун карвонсарой гиштларига забон битса, улар соч-соқоли оппоқ мўйсафид ҳам бир қур ана шу қарғишга учраган беқут сарой тупроғини ялаганини айтиб беришар, эҳтимол уларга ҳеч қачон тил битмас, эҳтимол улар абадий гиштлигича қолар...

Аммо бордию бетон ўзан бўйлаб чўзилган асфалт йўлкада тентираб юрган девонанамо кимсани учратиб қолсангиз, унинг ёнидан одатдагидек нафрат ёки ачиниш билан ўтишга журъат этманг. Бордию у ўзининг яккаю ягона кўшиғини куйлаётган бўлса, бир оз тин олиб кулоқ тутинг. Бу кўшиқни эҳтимол ёруғ дунёнинг энг сўнги дарвиши Хожа Исҳоқ ҳам чин дилдан тинглаган бўлармики? Ким билсин? Лекин, бизнингча, шундай. Агар бордию тақдир сизни чириган дарахтлар сари етакласа, кўркманг, ҳазир бўлманг, боринг! Ҳар нечук дарахт пўстлоғи остида кумурсқаларнинг ажойиб ва гаройиб тириклиги бўлади. Шўрлик дарахтлар уларга паноҳ берган билан, бари бир, охир-оқибат унинг бошига етадилар. Ва ноҳост ёруғ кунларнинг бирида саодатли қисмат сизни ям-яшил дарахтга айлантирса, ўзингизга бениҳоя ҳушёр бўлинг.

Ниҳоят Хожа Исҳоқнинг еттинчи ҳикояти қисмати. Минг афсуски, еттинчи ҳикоят ҳали-ҳануз топилган эмас. Биз унинг қачон бўлмасин топилиб қолишидан умидвормиз. Ўшанда, насиб қилса, ёруғ дунёнинг энг сўнги дарвиши Хожа Исҳоқнинг кейинги тақдир билан танишиш бахтига (агар бахт дейиш мумкин бўлса) ноил бўламиз. Ҳар ҳолда, ноумид шайтон...

*1-23 ноябр, 1987 йил,
Оралиқ кўчаси, 13-уй.*

БАДИҲАЛАР

АДАБИЁТ ИБОДАТИ

(Шоир Шавкат Раҳмон ҳаёти ва ижодига чизгилар)

Эй, гулим,
Кўзларга ёшлар тўлганда
Соямиз кўшилган дамларни эсланг!
Шавкат Раҳмон.

... У юзини терс ўгирди.

– Нимага келдингиз?

Нафаси сиқилиб, бутун вужуди бўғриққан, юз томирларигача таранглашиб, тобора қорайиб бораётган дарё тошларидек заҳали, уйдум-чукур юзи энди бурунгидек қоя тошни эслатмас; ўшлик мусаввир полотносидан боқиб турган бургут нигоҳлардан асар ҳам қолмаган; аёвсиз дард билан олишавермоқдан тинкаси батамом қургаган; кетмончиникига ўхшаш бақувват қўлларига ботган игналарнинг сон-саноксиз излари ўрнида кўкиш-қора доғ билакларига ёйилиб, тоқ зангига ўхшаёзган; қадимги юнон ҳайкалтарошларининг ҳавасини келтирувчи мардонавор ва асл ўзбекона киефадан бир бурда эт қолган; қаттиқ ва тингиз сочларига сўнги пайтларда туйқусдан ёғилган оқ қировлар энди қирқ олти ёшни қоралаган забардаст шоирни етмиш яшар мўнқиллаган мўйсафидга айлантирган эди. «Мўйсафид» нафас ололмасди. Кўкраги тобора сиқилиб борар, унинг бошида изиллаб турган аёлига хона ҳавосизликдан портлаб кетадию деразада турган ва гази чиқариб юборилган минерал сувнинг идиши қаёққадир улоқиб кетадигандек туюларди. Нафсиламрини айтганда, аёлнинг назарида ҳаво фақат хонада жон талвасасида ётган беморнинг кўксидагина эмас, бутун коинотда тугаб қолгандек, энди ўзи ҳам бу кўзга ташланмайдиган тансиқ неъматга тўймаётгандек эди.

– Нимага келдингиз?..

Мен рухонияти чўққилардек ўқтам ва қайсар, ҳеч қачон ҳеч кимнинг наздида бош эгмаган, жисмининг ҳар заррасида мардлик, ҳалоллик, тўғрилиқ, содиқлик, эътиқод, номус ва гўзаллик яшаган шоир айти пайтдаги ҳолатига тоқат қилолмаётганини ҳис қилардим. У бундай бўлиши мумкин эмасди. Дард номардларча уни оёқдан олганига, бир қултум ҳаво учун бутун вужудини қон қақшатаётганига чидаёлмасди. Йўқ, ўлимдан кўрқадиганлардан эмасди. У бошқача ўлимни истарди ва ҳатто ўшандек бир ўлимни яширин орзу қиларди. Дейлик шеърларига ўхшаш гўзал, аёвсиз, аччиқ, фожиали ва қутилмаган ўлимни... Мен ҳеч нарса демадим. Ҳаммаси кундек аён эди. Сўлгин кўзларининг тубида қотиб қолган «туркона» (бу унинг ибораси) битиклар ўзбек шеърятининг Алип Тегини умрининг охириги лаҳзаларини яшаётганини тасдиқларди. Бу битикларда миллат қисматининг бор фожёе ва мусибатлари, ташқи душманлар қутқусига учиб бир-бирини аёвсиз қиргин қилган жигарлар, Помир-Олой тизмаларида қолиб кетган беғубор болаликнинг учқур ҳаёллари, Ўш остонасида унинг йўлларига кўз тикавермоқдан қорачиглари йўлларга тўкилган ва ниҳоят довол оша Тошкентга келиб, жон талашаётган боласининг ҳолсиз вужудни ёнида Худога нола қилаётган онаизор лабларининг пичир-пичирлари, самбит қоматли сулув қизларининг бўйига боқиб, уларга каккашондек бахт орзу қилган аёлининг маънос ҳаёллари, ягона Шохруҳнинг беғубор ва содда нигоҳлари... ва яна кўп нарсалар ифодаланаётгандек эди. «Туркона» қарашлар чўғидан қул тўкилиб борар, асл «туркона» зарбдан шуқуҳ кетиб бормоқда эди. Сўз айтиш, кўнгил кўтаришдек бемаънилик ҳаёлимга ҳам келмади. Жим унинг нигоҳларига боқдим ва хонани тарқ этдим. Қайтиб бормадим. Энди бориб бўлмасди. Ростини айтганда, ўзим ҳам уни бу ҳолда кўришни истамасдим.

Тошкентнинг талабалар шаҳарчаси ён бошидаги онкология маркази биноси жойлашган дарахтзор ҳовлида юрган одамларнинг қиёфасида ҳам алланечук мунг бор эди. Асосан, саратон касалига чалинганлар билан шуғулланувчи духтурларнинг аҳволини тасаввур қилишга ҳаракат қилдим. Улар беморларга қандай қилиб умид бағишлашар экан? Нега чорасиз бу дард қошида ожизлигини тан олмаган табибу табобат деярли қолмади? Ниҳотки, саратон ўз чапғалига олган ва олаётган кишиларнинг кўз ўшида фақат са-

ратонда куриб-қақшаб қолган биёбондан бошқа ҳеч нарса бўлма-са?.. Бу нарсаларга ақлим етмаслигини билардим. Мен тобора бу дунёдаги ризки қирқилиб бораётган «ўжар шоир»нинг қисматини ўйлай бошладим. Ажал одам танламаслигига ишонсам-да, аммо бундай одамга ақалли бир оз шафқат қилиш лозим бўлган кучлар бордек туюларди. Ахир, шундай буюк қалбни яратиб, уни қандай қилиб қайтариб олиш мумкин? Унинг борлиққа ҳали қониб тўймаган нигоҳи, райҳон бўйларига бўлган гўзал соғинчи, ҳамма-ҳамма нарсага чексиз муҳаббати, қиличдек кескир орияти, ватан ва эл-юртга бўлган буюк муҳаббати ҳаққи-ҳурмати уни асрагувчи кучлар бор деб ўйлардим... Аммо, ҳамма ва ҳамма нарса саратоннинг қаршисида ожиз эканлигини ошкор тан олдилар.

Шеърни том маънода ҳар нечук тутқунликдан озод қилган, ҳар қандай зоҳирий сарҳадларни бузиб ташлаган, сўзга жон бағишлаш санъатини яратган, сафсата, қасидавозлик, маддоҳлик ва куруқ баёнчилик, арзон панд-насихат, маталнамо сўзамоллик, файласуфлик, риторика ва ҳайқириклар карнай-сурнайларини адабиёт майдонидан ҳайдаб солмоқчи бўлган, янги ўзбек шеърини мактабини бунёд этган, жонли тилнинг бор имкониятларини амалда қўллай олган, рамзий ифоданинг кироли, мажоз танлаш, жиловсиз эҳтиросни сўз билан бўйинсундиришни илк бор жорий қилган ва яланғоч ҳақиқат туйғусига илоҳийлик либосини кийдирган сўз сеҳргари омонсиз дард чанғалида сурункасига уч юз олгмиш олгми кеча-кундуз олишиб, ҳали тугалланмаган шеъринидек жон таслим қилди. Балки Паганини шундай жон бергандир, балки Машраб ҳам шундай ҳолатда дор остига боргандир. Балки Лорка... Аммо улар ўз аҳволдан «хижолат чекмаган». Дор тўшак эмас. У буни яхши биларди ва қачонлардир, жангда қурбон бўлиш ҳақида сўйлаганди. Энди эса, бир қултум ҳаво ҳам йўқ, борлик олам гулдираб, айқириб, қутуриб нафас олиб ётибди, ҳатто унинг Аравонида, Новақат ва Сулаймон тоғларида тошлар ҳам нафас оляпти. Дарёлар шовиллаб, мирза тераклар Ўш кўчалари бўйлаб солланиб, югоқиб нафас олмоқда, майса ва гиёҳлар, қурту қумурсқалар, илону чаёнлар ҳам нафас оляптилар. Фақат у... бир қултум нафас олиш учун бутун вужуди билан тиришиб, зўриқиб азоб чекади.

Нодиражон, Шоиражон,
Танам қимир этмайди,
олис-олис воҳалардан
тоғларимни чақиринг
осмон тўла ҳаволар
фақат менга етмайди.

Нодиражон, Шоиражон,
Танам қимир этмайди,
кўзимда бир томчи ёш,
сойлар ювса кетмайди.

Нодиражон, Шоиражон,
Танам қимир этмайди,
Пешонамнинг шўридан
Бино бўлган бу дарё...
Осмон тўла ҳаволар
Фақат менга етмайди.

Нодиражон, Шоиражон,
Танам қимир этмайди,
Боринг, қорли тоғларга:
Бир шоир ётибди денг
Худонинг ҳовлисида...
Осмон тўла ҳаволар
Фақат менга етмайди...

У атрофида саркаш анҳорлар бўйидаги худрўй гулларга кўниб юрган ниначилардек қизларига нима демоқчи? Наҳот «осмон тўла ҳаволар» фақат уларнинг отасигагина етмайди? Нега фақат у бутун борликда сиқилиб ётган ҳавога тўймайди ва ҳансираб нафас олмоқчи бўлади. Ололмайди. Бўғриқади. Йўталади. Ҳаво жон бўлганда эди, ҳаво ҳаётнинг ўзи бўлганда эди, уни бермоқ осонроқ кечарди, аммо ҳаммага етган ҳаво фақат унгагина етмайди. «Худонинг ҳовлиси» каер? Дунёми? Қасалхонами? Худонинг кенг даргоҳига сигмаётган шоир энди унинг «ҳовлиси»да ётибди. Бу даргоҳ эмас, кўргон эмас – ҳовли. Бу ҳовлидаги дарахтлар шохи-

дан чарсиллаб узилаётган япроқлар қисмат фаррошининг супургисига илашади ва ҳовлидан четга супурилади. Кимдир унга ўт кўяди. Бурқсиб ёнаётган баргларнинг аччиқ тутуни «Худонинг ҳовлиси»ни тарк этади. Аслида ҳаммамиз бу «фаррош» оёқлари остидаги суприндилармиз. У бизни ўзининг аёвсиз қўллари билан улоқтириб ташлайди. Бироқ ҳаётбахш нигоҳларидан сўнмас ишқ нурлари таралган, юрак-бағри гўзалликка тўла, азалдан зил-замбил қисмат юкни ўз елкасига олиш масъулияти билан яралган, одамларга фақат яхшилик тилаган, ҳамма нарсага шафқат ва муҳаббат билан муносабатда бўлишга буюрилган, ягона илоҳий имконият – сўз қудрати билан инсонлар ҳаётига мазмун бахш айлаган шоир шу кўйга тушадими? Наҳотки ундан ҳавони қисинишди? Наҳотки...

Манзура опа, бирор нафаси ҳалол дуохон бўлсайди, деди овози титраб. У кейинги кунларда қарийб эрининг аҳволига тушиб қолганга ўхшарди. Ўшандек эти бориб суякка ёпишган, ўшандек юз-кўзлари куюк ва дардли, ўшандек синик. Хаёлимдан Саййид Неъматуллоҳ Иброҳим ўтди. Шогирди. Даланинг одами. Нафас ололмаётган устозига Кўкгош томонлардан, Рангон тоғларидан, азиз-авлиёларнинг марқаду мазорларидан, Иброҳимбекнинг тулпорлари кишнаган дала-даштлардан устози учун тоза ҳаво олиб келади, ўйладим мен. Аммо...

Уч юз олтмиш олти кеча-кундуз энг аламли шеърга айланди ва назаримда, ўтган асрнинг энг фождали мусибати содир бўлди. Бир кучоқ устухонга айланган шоирга дунё нафас бермади. Энди қирк олти ёшга тўлган забардаст чинорнинг улкан япроқлари бир-бир узилди ва қалқиб-қалқиб ерга тўшала бошлади.

Коридорда дуч келган Тохир ака «Шавкат ўтибди», деди. «Шоира кетди...»

Мен Ҳофизга қўнгироқ қилдим.

– Кўчага чиқиб турнинг. – Донмий асабий овоз титради.

Кўча. Одамлар ўша-ўша шўх-шодон. Қаёққадир шошган, қаёққандир шошиб келаётган. Кимдир редакцияларга шеър элтяпти ва энг буюк шеър жон таслим қилаётганини билмайди. Кимдир мақоласи қаҳрамони билан суҳбат қурмоқда. Мошиндан тушиб таҳририят биносига йўл олган машҳур танқидчи катагон қиллинган адиблар ҳақида мақолалар ёзади ва у ҳам қаердадир Сибир

ёқда, қандайдир ГУЛАГларда эмас, бир чакрим наридаги касалхонада буюк ўзбек шоири жон узаётганини билмайди. Қаёқдан ҳам билсин?

Есениннинг бир ҳолати эсимга тушди. 1922 йил. Берлин. Есенин Ойдинбоғда М. Горький билан учрашади. Ойдинбоғ айқириб ётибди. Одамларнинг бахтиёр қулгулари атрофни тутган. Ким музқаймоқ шимади, ким алвон пуфагининг бандидан тутиб чопади. Ошиқ-маъшуқларнинг қайнок бўсалари.

– Менга, – дейди М. Горький мутлақо руҳсиз Есенинга, – анови ит ҳақидаги шеърингизни айтиб берсангиз. Кучуқлари нобуд бўлган ит...

Есенин «Қуёш ўйнар жавдар хирмонда...» деб бошланувчи ва шафқатсиз соҳиби етти нафар кучугидан жудо қилган она итга бағишлаган маънос шеърини ўқийди. Россияни ларзага солган шоир мана бу сатрларни ўқиётиб беихтиёр Горькийга назар ташлайди. Буюк пролетар адиби йиғлаётган эди.

Ботқоқлардан кечиб ўтди лой,
Оёқлари толди, уринди.
Том устида қалқиб турган ой
Боласига ўхшаб кўринди...
Шўрлик яна боласин сўраб,
Кўкка боқиб увлади хаста.
Янги ой ҳам аста гилдираб,
Тушиб кетди уфқдан пастга.
Бечорага эрмаклар, кулиб
Нон ўрнига отишгандек тош,
Ит кўздан юлдузлар бўлиб,
Қорга окди томчи-томчи ёш...
(Эркин Воҳидов таржумаси).

Есенин шеърни тугатиб, Горькийга юзланди:

– Нима дейсиз, шеърингиз, умуман, меннинг шеърларим керакми? Ойдинбоғ Шиллерсиз ҳам маза қилиб яшаётми?..

Буюк пролетар адиби Есенин нималарни назарда тутаётганини биларди. Ҳали шеър таъсиридан кутулмаган адиб ҳеч нарса демади.

Машина йўл четида тўхтади. Орқа ўриндиқда чопон, ҳаракат маромини ўзгартирадиган дастак ёнида бир даста пул.

– Қутилибди, – деди Ҳофиз паришон. – Мен ҳаётимда бунақа тўғри одамни кўрганим йўқ. Тўғрилиқ фақат Худога хос экан, бандага эмас...

Шавкат Раҳмоннинг ўлими ҳақида Тоҳир Маликка етиб келган хабар бемаҳал бўлиб чиқди. Ўшанда Шоира (шоирнинг ўртанча қизи) «Робита» журналида ишлар, Тоҳир Малик журнал бош муҳаррири эди. Шоир оғирлашиб қолган кун кимдир Шоирани зудлик билан касалхонага чақирган. Эҳтимол бояги совуқ хабарнинг тарқалишига Шоиранинг таҳририятдан йиглаб чиқиб кетаётгани сабаб бўлгандир?..

Биз касалхонага кириб борганимизда аллақачон дўстлар ўша ерда жам эдилар. Мирза Кенжабек калима қайтарар, Манзура опа бутун жисмига турли хил тиббий воситалар боғлаб ташланган умр йўлдошининг бошида нима қиларини билмай жонҳалак айланар, қизлар бир бурчакда мунғайиб туришар, духтурлар, дўст-ёрлар, қариндош-уруғлар... Ҳофиз ич чўнтагидан мўъжаз Куръонни олди ва менга узатди. Мен уни варқаладим ва «Ёсин» суфасини топиб, тиловат қила бошладим. Орадан ҳеч қанча вақт ўтмай, духтурлар беморнинг аҳволи бироз ўнганлигини айтишди ва пёдатга келганларга рухсат беришди. Соат кеч ўнлар эди. Биз қайтдик. Йўл-йўлақай Набижон Боқий аллақандай ноёб дори ҳақида гапира бошлади. Энди қулоқларимга на дори, на дармон кирмас, назаримда шоир энг сўнгги нафасларини олаётгандек туюларди. Менга сакарот лаҳзалари таниш эди. Бундай пайтда одамнинг нафаси ғарғарага айланади. Жон ҳалқумга келиб, қалдирай бошлади. Юрак уриб туради, жон томоқ остида лаҳзаларни санайди. Умр чегарасига довура қалдираб овоз чиқаради. Рух танадан жудо бўлиб, мия фаолияти тўхтади. Жон ўлчаб берилган нафас тугамагунча чиқмайди.

Эрта тонг, соат бешларда телефон жиринглади. Набижон Боқий Шавкат Раҳмоннинг оламдан ўтганлигини айтди. Шоирнинг Қорасув даҳасидаги бешинчи қаватда жойлашган квартирасида одам гавжум эди. Хона тўрига ётқизилган шоир жасади ниҳоят Ҳофиз айтганидек, бу дунёнинг бор ғам-ғуссаларидан қутилиб осуда ва тинч ором оларди. Кимдир айтганидек буюк тўфон тинганди.

Энди ҳаммаси тугади. Ҳаммасига нуқта қўйилди. Бир чеккада Набижон Боқий ва Иқбол Мирзо қон бўлиб йиғлар, бир чеккада Мирза Кенжабек шоир жисмини Тошкентга дафн этиш ёки Ўшга олиб кетиш тўғрисида баҳслашар, дераза ёнида ётган шоир гўё мана бу сатрларини ўқиётгандек, аммо ҳеч ким бу сатрларни эшитмаётгандек эди.

Айт, эй хаста булбулим,
Ўшга қачон етамин?
Яшил боғлар саргарди,
Мағиз бўлди гујумлар.
Оҳ, вой мунча йўл огир,
Булбулим...
Улкан соат ўргасида
Мадорим йўқ юрмоққа,
Қашкирлар даврасида
Судраламан турмоққа.
Шунда қолиб кетсам гар
Неамаиз?
Абадият оралаб
Ўшга қачон етамин?
Қорли тоғлар бағрида
Бегим – Ўшим кўринди,
Султон – Ўшим кўринди...

Бу унинг энг сўнгги васият шеъри эди. Аммо ҳозир ҳеч ким шеър ҳақида ўйламас, «Худонинг ҳовлиси»ни тарк этган бетакрор ўзбек шоирининг бемаҳал ўлими барчани эс-хушдан жудо қилганди..

Шоир Тошкентнинг Қорасув мавзесидаги Яланғочота мазорига дафн этилди. Бутун аҳоли кўчиб чиққандек, одамлар кўчаларга сизмас, мошинлар саф-қатор бўлиб, Яланғочотага томон йўналди. Гўё осмон, гўё борлиқнинг ўзи мотам тутаётгандек, гўё у севган япроқ ва гиёҳлар, қушлар ва еллар, жажжи-жажжи болалар, тупроқ ва тошлар, бутун борлиқ мотамга чулганган, одамлар сафига ошиқаётган, жаноза намозини адо этиш учун масжид саҳнига жам бўлаётгандек туюларди. Муҳташам кабристон улкан му-

зейни эсга солар, турли ёшда дафн этилган марҳумларнинг бюст ва ҳайкаллари, анвойи тусдаги мрамрларга ўйиб солинган тас-
вирлари, сердарахт қабристонни марҳумлар галереясига айлантир-
гандек эди.

Шавкат Раҳмон оламдан ўтди. Қорасувни бошига кўтариб,
«Ўғлимни Ўшга олиб кетаман», деб йиғлаган она охир қизларнинг
райига қарши боролмади. Рози бўлди... Не-не улуғларни бағри-
га олган Тошкент шоирни ўзига чорлади.

Хали шоир тириклигида Ёзувчилар уюшмаси ҳавоси тоза, тинч
деган мақсадда Дўрмон боғидан дала-ҳовли ажратган эди. Вафо-
тидан кейин дала-ҳовли қандайдир вазирга бўшатиб берилди.
Ниҳоят, шоир ўлимидан бир йил ўтганидан сўнг чоп этилган «Сай-
ланма»сини тушларида кўра-кўра охираат диёрига сафар қилди...

xxx

Адашмасам, 1986 йил эди. «Шарк» матбаа уйига қарашли муҳ-
ташам бинонинг олтинчи қаватига адабиётимиз келажагига сидқ-
идилдан хизмат қилган давлат раҳбари ва адиб Ш. Рашидовнинг
шахсий ташаббуси билан ташкил қилинган, қисқа муддатда ўзбек
матбуотининг кўзгусига айланган «Ёшлик» журнали кўчиб келди.
Журналнинг шеърият бўлимини бошқариш ёшлар адабиётининг
энг пешқадам вакили, саксонинчи йиллар шеъриятига тоза ҳаво
олиб кирган ва ҳақиқатда бадийий ислохот дейишга лойиқ кашфи-
ётлар яратаётган Шавкат Раҳмоннинг зиммасига юклатилди. Жур-
нал бош муҳаррири, мумтоз ўзбек шоири Эркин Воҳидов адашма-
ганди. Устоз шоир ортидан келаётган навқирон авлоднинг ҳамма
ҳавас қиладиган бетакрор вакилига бежиз тўхтамаганди. Журнал
саҳифаларида ўша пайтда бадийий ислохотчилик йўлига тушган
шоирлар ижодига, жаҳон шеъриятининг энг нодир намуналари,
янги серреалистик оқимнинг турли шакл ва услублари, умуман,
янги ўзбек шеъриятига кенг ўрин берилди бошлади. Француз, Бол-
тиқбўйи адабиёти, испан ва япон шеъриятидан амалга оширилган
энг охири таржималар ҳам журнал саҳифалари орқали кенг ки-
тобхонларга етиб борди. Бугун бордию «Ёшлик» журнали бўлма-
ганда саксонинчи йиллар адабиёти нақадар гариб бўлиб қолиши-
ни тасаввур қилиш қийин эмас.

Тошкентга янги келган кезларимиз. Шеърдан бўлак дардимиз йўқ. Қишлоқда қолиб кетган бола-чақа, эшик-эшик, мол-хол, азизлар, эл-уруғ – тақдирга ҳавола қилинган. Улар нима билан яшаб, қандай кун кўраётганини Худонинг ўзи билади...

«Ёшлик» журнали ёшлар адабиётининг меҳробига айланди. Журналнинг талаби қаттиқ. Қилни қирққа ёради ан нуктадон муҳаррирлар, сўзни минг кўйга соладиган шоирлар, шеърят ҳақидаги мунозара ва баҳслар, давра суҳбатлари... Эҳтимол етмишинчи-саксонинчи йиллар адабиётининг энг сара намуналари, умуман, мустақиллик учун кураш даври адабиётининг оёққа босиши, ҳеч бир қолипга тўғри келмайдиган исён тўла шеърлар, насрий асарлар ва ўнлаб истеъдодли ёшларнинг адабиётга кириб келишида ҳеч бир нашр «Ёшлик» журналичалик катта рол ўйнамагандир. Ҳамма ана шу «меҳроб»га бош урган. Шеър ва шоирликнинг мақоми ҳам «Ёшлик» журналининг мезони билан ўлчанади. Тожикистондан келган биз каби мусофир қаламкашларга бу қадар нуфузли журнал эшигига бориш нима эканини тасаввур қилиш қийин эмас. Қайси эшикка бош суқсангиз ҳеч қур бир марта «Қаердансиз?» деб сўраш, албатта, бор. «Ҳаҳ, – дейди қаерданлигингизни билган шўринг кўрғур ичида, – ўзимизникилар етмай турганди...» Сира эсимдан чиқмайди. Тошкентга келганимнинг тўртинчи йили эди, чамаси. Шундай тоифа адиблар пайдо бўлдиларки, улар ўзбек адабиётини, албатта, Ўзбекистонда туғилган адибларгина яратиши керак, деб даъво қила бошладилар: «Поездга осилиб келганларга йўл йўқ!» Улар ҳатто хазрат Навоий қаердадир Афғонистонда яшаб ўтганлиги ва Ҳирот Тошкентдан хийла узок бўлса-да, у зотга бутунтуркий адабиётнинг тамал топини қўйишларига монъелик қилмаганини тушуниб етишмасди. «Маҳаллий қахрамон»лар сирасидан, ўнлаб китоблар муаллифи бўлмиш адиблардан бири кўзларимга тик боқди ва ашаддий душмани билан ниҳоят юзмаюз келгандек: «Қачон кетасан?» – деди нафрати ичига сиғмай. Мен «Қаёққа?» дедим унинг мақсадини сезиб турсам-да. «Ватанингда!..» – деди адиб ҳеч андиша қилмай. У негандир ҳатто ижара уйи ҳам йўқ, бола-чақасини қишлоққа қийратиб ташлаб келган мендай бир нотайиннинг сиймосида гўёки унинг ўтирган ўрнини торайтириб кўяёзган оддий мусофирни эмас, нақ босқинчини кўриб тургандек эди. Бунга ўхшаш «Қачон кетасан»ларни кейинчалик яна кўплаб

адиб ва шоирлардан эшитдик. Тафаккури маҳаллий доирадан тажовуз қилмаган бундай кимсаларнинг уруғ-аймоқчилиги, «ўзиники»ни кўтар-кўтар қилиб, «бегона»ларни оёқ остига олиб эзгилашлари оддий ҳол эканлигини англаб етиш учун ҳали йигирма-ўттиз йил «бегоналарча» яшаш керак эди. Ва шундай яшадик ҳам... Сут билан кирган бу мудҳиш фожиа – касалликнинг даво топишига менинг кўзим етмайди. Эҳтимол жисму жони, руҳонияти пок, ўзлигини англаган, ақалли, ҳаммамиз бир Ота, бир Онанинг фарзанди эканлигимизни тушунадиган насллар келар, улар тили бир, наслу насаби бир, ирки бир, аммо тарих тақозоси билан бошқа-бошқа сарҳадларда яшаётган миллатдошларини юзига тупурмас, уларнинг бетига эшикларини қарсиллатиб ёпмас, кўкрагидан итариб юбормас. Бизнинг ягона миллий фожиамиз худди ана шу – айни зиёлиларнинг маҳаллийчилиги эканлигини англаб етмагунимизча бир одим ҳам илгари босолмаслигимиз аччиқ тарихий ҳақиқатдир.

Хуллас, «Ёшлик» журнали навқирон қалам аҳли топиниб борадиган гўшага айланди. У чоқларда шеър бозори бугунгидан чандон кизгин эди. Ёзувчилар уюшмасида ўтадиган шеърят кечалари байрам тусини оларди. Афишалар, мухлислар, талабалар. Аммо, афсуски, бугун бу гузал анъаналар йўқолиб кетди. Бугун биров уюшма идораси қаерда жойлашганини билмайди. Уюшма йилда бир мукофот тақсимлайдиган ва йилда бир қур назр-ниёз таркатадиган аллақандай хайрия жамғармасига айлангандек.

Шавкат Раҳмоннинг «Ёшлик» журналига ишга келаганини эшитиб, дўшимизни осмонга отдик ва ҳеч кутдирмай, бир даста шеър билан редакция биносида ҳозир бўлдик. Бугун ўша кунларни ўйлар эканман, ёш қаламкаш учун шеър кўтариб, таҳририят остонасидан ҳатлаб ўтиш нақадар машаққат эканлигига яна бир бор иқрор бўлдим. Худо ёрлақаб, остона ортида ўтирган одам шеър шоирлик билан алоқадор бўлса ва энг муҳими, инсоф-диёнатсиз бўлмаса, хўбу хуб, бордию у шеърни тушида ҳам кўрмаган, устига-устак ўзига қаттиқ бино кўйган ва таҳририятда ҳам «шоирона» кайфиятда ҳаммага қовоқ уйиб юрадиган тонфалардан бўлса, худо урди. Мен нега бу ҳақда сўзлаяпман. Зотан, ҳали эрта болаликдан таҳририят остонасига қоқилавермоқдан жонбозор бўлган оддий бир қаламкаш сифатида бу нарсанинг қандай машаққат эканини чуқур ҳис қиламан. Сен стол қаршисида қалтираб ўтирасан.

Шеърингга истамай назар ташлаб ўтирган совук ва камгап одам лоқайдлик билан қоғоз устига кўз югуртириб бўлгач, чўнтагидан сигарет чиқариб лабларига кўндиради. Аммо дабдурустдан чекмайди. Бироз тамшанади. Яна кўлига олади. У ер-бу ерини текислайди, бармоқлари орасида думалатиб кўради, хидлайди ва ниҳоят пов этиб гугурт ёқади ёки бўлмаса, ялтироқ ёндиргичини пориллатади-да, бир кўзини кисиб чукур нафас олади. Бу тахририят ходимларига хос ҳолат. Сиз ана шундай сунъий тасқараларга дуч келавермоқдан жондан тўйгансиз ва уларнинг туркини кўрганингиз заҳоти шеърдан ҳам, шоирликдан ҳам кўнгилсиз бўлгансиз. Айниқса, бадмаст шоирлар ҳузурига келган ҳаваскорларнинг аҳволига вой. Уларнинг «буюк»лиги, «бетакрор»лиги, «ягона»лиги ҳақидаги суюк ва бемаъни даъволари ҳафсалангизни пир қилади.

Мен тахририят эшиги қошида тин олдим ва силлиқ ишлаган эшикни секин қоқдим. «Кириг», деди ичкаридан алланечук таниш овоз. Дунёда шундай одамлар бўладики, сиз уларни илк марта кўриб турган бўлсангиз ҳам, кўҳна кадрдонлардек туюлади. Уларнинг овози, юз-кўзларидаги иссиқлик сизни ўзидан итариб ташламайди, аксинча оҳанрабодек тортади. Шавкат Раҳмонни билганлар уни галати, томоғига сирғалганнамо чиққувчи салмоқдор овозини яхши эслашади. Одатда ўзига қатъий ишонган одамларнинг овозида шундай салмоқ бўлади. Улар овозларини баралла қўйиб, виқор ва ишонч билан гапирадилар. Табиатига кўра Шавкат Раҳмон камгап одам эди ва ҳамма билан очик-сочик гаплашавермасди. Чехрасидаги ажиб дилбарлик хусусида уни илк бор кўрган бошқа миллат кишиларидан ҳам кўп эшитганман.

Хуллас, «Ёшлик» журнали эшигини қоқдим. Шеърый туркумлари ёнида қуюқ сочлари текис таралган, ўткир нигоҳ, юз тузилиши ниҳоятда бежирим ва негадир ҳамиша опшоқ қўйлак ва галстукда сувратга тушгувчи гўзал шоиримни танирдим. Унинг шеърлари аллақачон ўзи ҳақидаги бор гапларни айтиб бўлган эди.. Ўша йиллари чоп этилган «Уйғоқ тоғлар», «Гуллаётган тош» китобларининг муаллифи, ҳақиқий шеър устаси, қуйма сатрлар кашшофи, шеърни ойлаб чайнамасдан бир нафасда тўкиб ташлаш мумкинлигини амалда исбот қила олган, рангнинг сувратини, ҳолат ва манзараларнинг нақшнни сўзлар билан аслидагидек тасвирлайдиган, борлиқни кутилмаган, кўрилмаган, бошқа бир олам воси-

тасида акс эттира билган, ҳар қандай ижтимоий дардни лирик фо-
жлавийлик билан қоршиқ ҳолда акс эттирадиган, миллий хослик-
нинг янгича усулларини яратган, умуман, шеърятимизга янги, ку-
тилмаган ҳаво олиб кирган шоир ўрнидан туриб менга пешвоз
чикди. Ҳаётимда бу қадар самимий «тахририят ходими»ни кўрма-
ган мендек бир қаламкаш тош қотдим. Бу Шавкат Раҳмоннинг
ўзи эди. У худди сувратларидаги каби самимий ва ҳаққоний эди.
Негадир шундай бўлишини билардим. Одамнинг суврати алдамай-
ди. Кўз ҳеч нарсани яшира олмайди. Думалоқ юзлари, тигиз қош-
лари, доим кулиб турувчи нигоҳи, қуюқ ва текис таралган сочла-
ри, спортчиларниқига ўхшаш кенг елкаси, чиройли гавдаси, бежи-
рим кийинишлари ҳатто оёқларидаги сарғиш чарм туфлиси унинг
покиза ва гўзал тийнатида дарак берарди. Уялиқираб тургувчи
кўзлари, хижолатомиз жиқмайишлари менга далда бўлди. Одамга
елка оша қарайдиган, дохиёна муомала қиладиган, кўришгиси кел-
ган тақдирда ҳам қўлларини шопдек чўзадиган, ўзини мутафаккир
эканлигини ҳар бир ҳаракатлари билан тасдиқлаб турувчи, носа-
мимийлиги ҳатто ҳар бир тук сочида уфуриб турган, лаб-лунжла-
ригача кибр-ғурур билан бўялган зотларни куравериб безор бўлган
қаламкаш фавқулудда самимий ва дилкаш одамнинг қаршисида ту-
рардим. Менинг шеър олиб келганимни билгач, қошлари хиёл чи-
мирилди, нигоҳлари ўз-ўзидан жиддийлашди ва стулга ўтиргач:

– Қани олиб келган бўлсангиз кўрсатинг! – деди.

У қораламаларимни узоқ ва ниҳоятда диққат билан ўқиди. Кей-
инчалик ҳам мен унинг ҳеч қачон ҳеч бир нарсага лоқайдлик билан
муносабатда бўлмаслигига иқроор бўлганман. Айниқса, шеърят
масаласида у ҳеч ким ва ҳеч нарса билан муроса қила олмасди.
Адабиёт унинг учун ибодатдек муқаддас эканини кейинча англаб
етдим. Ниҳоят у бошини кўтариб:

– Қаердансиз? – деди. Негадир кўзлари остидан диққат билан
тикилиб.

– Тожикистондан...

– Агар шеърни деб келган бўлсангиз, майли. Аммо бошқа нарса
учун келган бўлсангиз... сарсон бўлганингиз қолади. Мен ҳам му-
софирман...

Индамандим. Кўзларим олдида тўрт-бешта шеъримни танлаб
олди ва «Буларини чиқарамиз» деди ўша-ўша оҳангда. Ўзимда йўқ

шод эдим. Наҳот бирданига тўртта-бешта шеърни чиқариш мумкин. Нега у шеърларнинг бадний камчиликлари, эстетик талаблари ҳақида гапирмади деб ўйладим. Ахир, бу таомил-ку. Наҳот эстетика ҳақида сафсата сотмайдиган шоир ҳам бўлса, наҳот бир соат насихат қилганидан сўнг, ароқ олиб бермасанг бўлмайди, демайдиган шоирлар ҳам бор, наҳот шеърларингизни ташлаб кетинг, фалон кун, фалон ойда келасиз демайдиган одамни учратиш мумкин?.. Ҳайратимнинг чеки йўқ эди. Рости, ўшадан менда бу инсонга нисбатан бир одамий меҳр уйғонди. Тошкентни севиб қолдим. Шундай одамлар яшайдиган шаҳардан ҳайдаб солсалар ҳам кетмайман дедим, ўзимга ўзим. На ижараларнинг ижаралиги, на очлик, на ишсизлик, на паспорт билан боғлиқ абадий муаммо, на касаллик, на мусофирлик, на болалар соғинчи, на кампир бувимнинг ташвишлари энди мени йўлдан қайтариб, Қофарниҳон соҳилларига олиб кетолмас эди. Тошкент нон шаҳригина эмас, балки тўғри одамлар, ҳалол шоирлар яшайдиган шаҳар эди. Мен «Ёшлик» журнали таҳриритияга тез-тез қатнай бошладим. Азбаройи шеърларим учун эмас, балки Шавкат Раҳмонни яна бир бор кўриш учун. Бу одатга айланди. Паспорт билан боғлиқ муаммо ҳал бўлмагани учун ҳали ҳеч қаерда ишламасдим. Баъзан-баъзан Нурали Қобул берадиган таржималарнинг қалам ҳаққи ёхуд унинг ўзи конвертга солиб тутқазадиган пул билан тирикчилик қилардим. Кутилмаганда Шерали Жўраевнинг Оралиқ кўчасидаги уйига кўчиб ўтдим ва ишларим биров юришиб кетди. Мен ҳамон «Ёшлик» журнаliga канда қилмай бориб турардим. Кўп ўтмай журналда шеърларим чоп этилди, аммо Шавкат Раҳмон Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриётининг шеърят бўлимига мудири сифатида ишга таклиф қилинди.

Шоир «Ёшлик» журналида амалга ошира бошлаган ниятларини адабиётнинг катта даргоҳида давом эттирди. Нашриётнинг шеърят бўлими ёш шоирларнинг ҳақиқий снов майдонига айланди. «Шоирнинг биринчи китоби» туркуми ташкил қилинди. Жаҳон адабиётининг янги-янги намуналарини таржима қилиб, нашр этиш йўлга қўйилди. Шавкат Раҳмон хира адабиёт намуналари, ўша даврда авжига минган ҳалтурачилик, маҳманданалик, кўтара минбар шеърлари, бакириқ-чакириқлар, саёз ва савиясизликка қарши ошқора уруш эълон қилди. Шеърлари ҳеч бир таҳри-

рият дарвозасидан қайтмаган ва аллақачон классик бўлиб қолган адиб ва шоирларнинг улкан китоблари қайта таҳрирга қайтарилди, том-том китоблар чиқарган шоирлар қўлёмаларини ҳафсала билан ўзлари ўқишга тутиндилар. Таҳририятлар эшигини тепиб очдагина жанговар шоирлар бунга тоқат қила олмасдилар. Улар Шавкат Раҳмонга тўрт томондан ҳужум уюштира бошладилар. Дастлаб беморлик тўшагида ётган Анвар Исроилов номидан «Қишлоқ ҳақиқати» газетасида очиқ хат эълон қилинди. Негадир адабиёт газетасида эмас, қишлоқ ҳаёти билан шуғулланадиган газетада шеърят ҳақидаги мактубнинг босилиши галати эди. Унда шоир инсофсизлик, ноҳолислик, шеърят ва шоирларни писанд қилмасликда айбланар, боз устига мактуб узоқ йиллардан буён тўшакка михланган бемор шоир номидан уюштирилган эди. Шеърлари нашрдан қайтган шоирлар бу билан чекланиб қолишмади. Улар Шавкат Раҳмон ижодидан миллатчилик ғояларини тусмоллаб, турли идораларга гоҳ ошкор, гоҳ яширин хатлар йўллашни авж олдирдилар. Худди шундай мақолалардан бири «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» ҳафталик газетасида босилди. «Мунаққид-шоир» ўз бухтонномасида Шавкат Раҳмонни ошкора миллатчиликда айблар ва шу йўл билан улуг миллат таҳқирланаётганлигига писанда қиларди. Шўролар қиличини қайраб турган пайт. Шавкат Раҳмон билан махсус хизмат идоралари шуғуллана бошлади. Шоирнинг шеърлари, гўзал истиоралари чиғириқдан ўтказилди. Уни Ёзувчилар уюшмасига таклиф қилишди. Ўша даврнинг машҳур шоирларидан бири унинг «туркона ҳовлилар» иборасига тўхталиб, бу «миллатчилик руҳи»даги ибора остида нима яшринганлиги ҳақида узоқ суриштирди. Тўрт томонга юборилаётган хатлар ва уларга жавоб ёзмақдан чарчаган шоир кунлардан бирида шундай деди:

– Майли, нима қилсалар қилишаверсин. Бизга бир кор-ҳол бўлса, сизлар бор-ку...

Ўшанда ҳаво намчил ва туманли эди, биз Навоий кўчасидаги нашриётлар уйининг ҳайбатли устуналари остида турардик. Шоир ғамгин ва камгап эди. У одатдагидек ерга қараб юрар, аҳён-аҳён бошини кўтариб диққат билан суҳбатга қулоқ тугарди. Шавкат Раҳмоннинг мудом ерга қараб ҳаёл суриб юриши, энгил бошидаги саришталик, камгаплиги, минбарларга чиқиб мушти билан тили-

ни барорбар ишлатиш одатлари йўқ эди. «Ириллаб шеър ўқини» нборасини биринчи марта Шавкат Раҳмон қўллади. Ҳақиқатда саҳнага чиқиб олгач, оламни бузиб юборадиган важоҳат билан шеър ўқувчи шоирлар ичида яшаб, фақат хомушликнигина ихтиёр қилиш ҳамманинг ҳам қўлидан келавермайди. Шоир ўша сўзларни айтгач, босиб-босиб сигарет торта бошлади. Ҳар бир сўзидан шлат қидиришга тушган кимсаларнинг кун сайин авжига минаятган тазйиқларидан толаётганлиги шундоқ юз-кўзларидан билиниб турарди.

– Сизлар тугилган мушгдек бир бўлишларинг керак. Ўзаро нифоқ, ихтилофнинг баҳридан ўтинлар. Адабиёт миллатнинг иши. Унда маҳаллийчилик, тасодифий ҳодисалар бўлмайди. Биргина бе-маъни китобнинг зарари миллат учун юз йилларга татигувлик фожнага айланиши мумкин.

Ўшанда мен шоирнинг халгурачилик ва сохта адабиётга тиш-тирноғи билан қарши туришининг сабабини англаб етгандек бўлдим. Бугун айниқса «сарик адабиёт» бало-қазодек бостириб келган кунларда Шавкат Раҳмоннинг ўрни шу қадар билинмоқда-ки. Қаранг, адиб ва адабиётнинг чегараси қолмади. Пул, маблағи бор одамлар бугун энг истеъдодли одамларни мардикорликка ёллаб ҳам китоб чиқаришмоқда. Болалари учун нон пстаб юрган адиблар улар берадиган «сарик чақа» учун адабиётимиз тарихида ҳеч қачон кузатилмаган қабоҳатга қўл урмоқдалар.

Шавкат Раҳмон адабиёт учун ҳамма нарсани бўйнига олган шоир эди. Ғаламисларнинг таҳдид ва тазйиқларидан ортга чекинадиган, кўрқиб, талвасага тушадиганлар тоифадан эмасди. Ҳақиқий адабиёт қурбонларсиз бўлмаслигини дил-дилдан ҳис қилган шоир ортга қайтишни, мурсага боришни истамасди. Зотан ўртада миллат учун ҳамиша қисмат вазифасини ўтовчи Ватан Адабиёти турарди. Ватанга тўғри, ҳаққоний, халқ адабиёти керак эди. Шавкат Раҳмон шеърни қасидабозлик, шармандали хушомадбозлик, тамаъгирлик, лаганбардорлик, ўткинчи сиёсий ўйинларга қурбон келтиришлардан асраб қоллишга ҳаракат қилган ва бу йўлда кўп нарсага эришган бармоқ билан санарли ўзбек шоирларидан эди. Шоир деярли мақола ёзган эмас. (Ўш воқелари муносабати билан ёзган мақоласини истисно қилганда. Бу ҳақда кейинроқ сўз юритамиз – м.) Аммо «Ватан» газетасининг 1992 йил, 14-22 июл

сонида эълон қилинган суҳбатда у шундай деган эди: «Миллатимнинг яхши ўғилларини, қизларини кўрсам, кайфиятим кўтариларди. Гарчи миллатнинг оёқларига қараб эмас, миллатнинг бошига қараб фикрлашга ўрганган бўлсам ҳам баъзан ич-ичимдан ўкинчлар, газаблар оқиб келадиган пайтлар бўлади. Чунки миллатпарварлик баланд гоёлар ва бу гоё бугунги адабиётнинг етакчи мавзусига айланмоғи, ҳар бир ватандошимизда миллатпарварлик туйғусини уйғотмоғи зарур...» Адабиёт ва адаблик масъулиятини ана шундай англаган ва бу гоёга садоқат билан хизмат қилишни ўзининг муқаддас бурчи деб билган Шавкат Раҳмон ўзидан ҳам, бошқа қаламкаш дўстларидан ҳам шуни талаб қиларди. Жаҳон адабиётининг порлоқ сиймоларидан бири Федерико Гарсиа Лорка шеърларини аслидан ўзбек тилига ўгириб, қатор қатор бетакроп шеъррий инжулар яратган шоир ҳали адабиётга етарлича хизмат қилмадик, деб ўқинар, ҳеч қачон катта даъволар қилмасди. Унинг тийнатига даъвогарлик, буюкпарастлик, шуҳратга ҳарислик батамом ёт эди. У ўз авлодининг ютуқ ва камчиликларини рўй-рост айта оларди. Миллий истиқлол учун курашнинг олдинги сафида турган, тил ва тарихни оёқ ости бўлишдан асрашга бел боғлаган, халқимизнинг тоғтлаган ҳақ-ҳуқуқини қайтраиб беришга чоғланган, империянинг разил ўйинларини фош этиш, миллатни пахта қуллигидан халос қилиш, болалар ва аёллар ўлими, миллий қадриятларнинг камситилиши каби халқимиз бошида қилич қайраб турган муаммоларга жавоб қидирган шоир ўз авлодининг нималарга қодир ва нималарда ожиз эканлигини яшириб ўтирмасди. У ёзади: «Мен мансуб бўлган авлоднинг кучли томони дидил фикр билан чиққанида, ожиз томони эса, шу фикрни ҳимоя қилишда собитликнинг етишмаслигида бўлса керак... Мен мансуб авлод ҳали ўз вазифасини тўлиқ бажаргани йўк...» Шоир ўз авлоди ва улардан кейин келаётган қалам аҳлининг қисматига ҳам бефарқ эмасди: «Истардимки, бу беғараз авлод ўзлари сизинган гоёларини, байроқларини нопокларга бериб қўймасин! Акс ҳолда, ҳар қандай баланд гоё, ҳар қандай муқаддас байроқ кирланиб, инсонларни яхши амаллар йўлида бирлаштиришдай буюк қувватдан маҳрум бўлади. Бундан эса, Худо асрасин!»

Бугун ўша саксонинчи йилларнинг охири, тўқсонинчи йилларнинг бошида мамлакатимизда содир бўлган воқеалар хусусида

‘ўйлар экансиз, миллатимиз чинакам фожиалар домидан осон-омон ўтиб олганини ҳис қиласиз. 85-йилдан бошланган қатагоннинг янги оқими минг-минглаб ўзбек хонадонининг шўрини қуритишга қаратилган мустамлака сиёсати эканлиги, бу сиёсат миллат умуртқасини яна юз йилларга синдириб юборишни мақсад қилганлигини англаш қийин эмас. Миллий урф-одатларга қарши бошланган ошқора тажовуз, Масковдаги Бутирка ва Лефортова қамокхоналарига судраб олиб кетилаётган деҳқонлар ва генераллар, парчаланиб, кун-фаякун бўлаёзган шўролар давлатининг ўлим олди талвасаси эди. Агдарилиб, мангуга йўқ бўлаётган империяни «Жез отлик» сувратида тасаввур қилган шоир ёзади:

Ҳамон улуг келбат,
ҳамон боши тик,
ҳамон тоғни бўлар қилнчин зарби,
қутурган бу ҳанги айғир-да тетик,
дунёга ташланар кўзи оч ҳарбий

Кўзингиз ўнгида Санкт-Петербург майдонида савлат тўкиб турган ва Осиёни буткул расво қилган, юзлаб миллатларнинг ёстигини қуритган Бринчи Петр жонланади. Унинг такаббуруна келбати, остидаги «қутурган ҳанги айғир» қилмишлари кўламига мос. Бутун мақсади, ўй-хаёли босқинчилик бўлган «кўзи оч ҳарбий» дунёга ташланмоқда. Шоирнинг ўтқир мажозий тили замирида босқинчи қутурган ит, оч қашқирдек жонланади.

Икки юз йилдирки
улашиб шўрини,
мағлублар бошида қаҳқаҳа отар,
ҳаттоки мангу эрк тимсоли бўлмиш
осмон ҳам кўниқиб қолди бу зотга.

Биринчи Петрнинг тажовузкорона юриши ХУ111 асрдан, у Россияни буюк империя деб эълон қилган кунидан бошланган эди. Шимолу Шарққа қараб ўз сарҳадларини кенгайтириб борган империячилар йўлларида учраган жамийки мавжудотни зеру забар қилдилар, не-не миллатлар, ирқлар, тиллар йўқ қилинди. Бугун

ҳатто отасининг исмини унутган қавмлар ўша йўқ бўлган миллатларнинг уруғ-аймоқларидир. Шоир икки юз йилдан буён дунёга гавго улашиб, мағлуб этилган халқлар мазори устида даҳшатли қаҳ-қаҳа отаётган «жез отлик»нинг қилмишларига «мангу эрк тим-соли» бўлган осмон ҳам бўйин товламай кўникиб қолганлигини изтироб билан баён қилади. Йўқ қилинган миллат ва халқларнинг тақдирига бефарқ бўлиб қолган осмон остида «жез отлик» содир қилган ваҳшониятнинг чек-чегараси йўқ. У инсоният бошига битилган ҳақиқий бало, офат.

Озми бу денгизлар,
озми бу ерлар,
озми тожларини узатган юртлар,
ўз қонин симириб чиринган эрлар,
бойланган ҳурлару таланган дурлар.
Туёқлар янчмаган нималар қолди,
Айтарми қайтадан тирилган ёдлар.
Турондай сарғаймиш от пешобидан
Самовий хитоблар,
Азиз китоблар.

Ер юзида на денгиз, на дарёлар қолди. Улар ҳамма нарсани «оналарининг маҳри»га айлантирдилар. Отлиқнинг туёғи етган ерки бор, унинг қонли тасарруфига ўтди. Отлиққа шаън-шавкатли империя керак. Империя – бу ўлим кошонаси. Унинг кўрғонлари ичида зиндонлар, дорлар, қуллар, жаллодлар ва маҳрамлар бор. Империя бу – оёқ остига йиқилган бошлар салтанати, тўшалган тожлар, тақдим қилинган «хурлар» ва «дурлар», ҳарамлар, канизақлар, молу дунёлар... Отлиқ дунёга ов қилгани келган. Унинг туёқлари остида нималар топталиб ётгани билан иши йўқ. Шоирнинг аёвсиз тили энг қалтис мажозга мурожаат қилади ва дейди: отлиқ айғирининг пешоби борлиқни кўмиб ташлади. Бу қуригтувчи, қақшатгувчи ҳаром сувдан борлиқ куйиб-жизганакка айланди ва дунёнинг илоҳий дастурлари бўлмиш муқаддас китоблар «Турондай сарғайди». Ўлимнинг ҳалокатвор тасвири, кўз ўнгингизда пешобга чўмилаётган зангор водийлар, булганган муқаддаслар, итларга таланган хурлар намоён бўлади. «Жез отлик»нинг дасти-

дан эллар, юртлар бедодга келган, у қасрга бормасин, қаёққа аёв-
сиз туёқларини ташламасин фақат ва фақат қора кунларни олиб
келади. Шоир «жез отлик»нинг сурункасига икки юз йилдан буён
давом этаётган «шўриш»и ниҳоят одам фарзандларини ҳаттиқ ҳол-
дан тойдирганини баён қиларкан, хитоб қилади:

Бас, телва сувори,
ҳаддингдан ошма,
кутурган айғирнинг жиловини торт,
икки юз йилларки эллар бошида
туёгини қайрар бу даҳшатли от...
Жез отлик ўзини уради ҳар ён –
Машъум салтанатнинг соҳибқирони,
Чайғалар бугилган бир баҳри фарёд,
Бўридай эргашар эл интиқоми.

Империя сўнгги онларини яшамоқда. Ҳар ненинг ниҳояси
бўлганидек жез от ва аёвсиз суворийнинг ҳам умри санокли. Икки
юз йил қон баҳри гулдираб оқди, икки юз йил миллатлар мазор-
стони кенгая борди. Етар. Шоир «телба» сўзини атай «телва» тар-
зида қўллайди, чунки оддий туронликлар тилида «телба» «телва»
шаклида истеъмол қилинади. Модомики гап оддий халқ ҳақида бо-
раётган экан унинг шеvasида гапирган маъқулроқ туюлади. Бу ҳол,
умуман, Шавкат Раҳмон шеъриятига хос ҳодиса. У қутилмаган
мажозлар қатори жуда кам истифода этиладиган гавҳор сўзларни
топиб, уни мавзун сатрлари орасига киритишни суяди. Ижтимо-
ий-сиёсий мавзу азалдан шеъриятда бор ҳодиса. Шоирлар ҳами-
ша даврнинг муҳим ҳодисаларига ўз муносабатларини билдирган-
лар. Шеърда ижтимоий мавзун қўллашнинг турли услублари бор.
Ўзбек шоирлари муайян замонларда бу мавзуга ўзига хос тарзда
муружаат қилганлар. Масалан, коллективлаштириш авжига миш-
ган ва адабиёт сиёсий ҳаётнинг ажралмас бир жузвига айланган
йилларда муҳим воқеларни баланд пардаларда тараннум этиш
бора-бора адабий услубларнинг заифлашишига олиб келди. Ада-
биёт сиёсат арбобларининг дидига мослаша борди ва натижада
ўзининг асл қиёфасидан маҳрум бўлаёзди. «Жез отлик» мазмунан
сиёсий шеър. У икки юз йилдан буён давом этиб келаётган Русия-

нинг мустамлака сиёсатига қарши қаратилган. Аммо бу шоирнинг шунчаки норозилик баённомаси эмас. Баённомалар билдириш адабиётининг вазифасига кирмайди. Сиз Петербургнинг қандайдир майдонида ҳайбат солиб турган «жез отлик»ни тасаввур қиласиз ва кўз ўнгингизда тарихий панорама жонланади. Тулпорлар туёгининг гумбурлаши, қиличларнинг жаранги, совут кийган лашкарлар, уларнинг ваҳший нигоҳлари. Манзара тобора кенгая бориб, ниҳоят шундай миқёсга етадики, гўё борлиқ бу йиртқич отнинг пешобига чўмилиб ётган сап-сарик ҳовузга айланади. Шеърининг сатрларнинг куйма оҳанги, қутилмаган ташбих ва истиоралар манзарани тўлиқ тасаввур қилишингизга кўмаклашади. Саксониячи йилларнинг иккинчи ярмида яратилган бу шеър Шавкат Раҳмоннинг империя таназули ҳақидаги ўзига хос башорати эди, десак муболага бўлмайди.

...Саҳрода кўринар тагин Тўмарис,
тагин бир кўзгатар сабр тошини,
бу сафар мешгамас,
қон денгизига
отар бу зобитнинг оғир бошини...

Бу – Шавкат Раҳмоннинг шеърининг башорати эди. Империя пойтахтида яшаб кўрган шоир унинг нималарга қодир эканини яхши биларди. У миллатининг Тўмарислар каби ўлмас руҳи кўзголиб бир кун икки юз йил чўзилган бу асоратдан халос этишига ишонарди. Фақат шундай руҳгина руҳсиз жасаддангина иборат «жез отлик»ларни мағлуб қилишини чуқур ҳис қилган шоир унинг муқаррар ҳалокати ҳақида хабар беради. Миллатнинг тўмарисона руҳи бу «зобит»нинг тошдек зил-замбил бошини мешга эмас, балки унинг ўзи яратган сўнги йўқ қон денгизига улоқтириб ташлайди.

Ватанга, унинг ҳар зарра тупроғига фитрий муҳаббат ва эътиқод Шавкат Раҳмон шеърларининг бош фазилати бўлиб қолди. Шоир охири лаҳзаларигача буюк Туркистон бирлигини орзу қилиб яшади. Юқорида эслатилган суҳбатда у шундай деган эди: «Атиги беш-ўн йил илгари мафкурачилар Туркистон ғоясини ўлик ғоя деб тарғиб қилардилар. Биз бу муҳтарам акашонлар ўз халқи-

га, ватанига шу қадар зарар бериш санъатини қаердан, қандай қилиб ўрганиб олдилар экан, деб ажабланардик. Вақт ҳар бир нарсани ўз жойига қўяди. Сунъий аралашувдан бузилган қадриятлар аслиятига қайтади. Янги иқтисодий, сиёсий шароитда қадим Туркистон ўлкасининг қариндош халқлари бир-бирларига астойдил талпина бошлади. Беш республиканинг кучли зиёлилари бошини қовуштириш орқали бошқа соҳаларни ҳам яқинлаштиришни шароит талаб қилиб турибди. Ички ва ташқи сиёсатнинг мувофиқлаштирилиши, нарх-наво, солиқ, бож сиёсати, коммуникация, умумий чегара, бирлашган армияга доир масалалар ҳал қилинса, Туркистон ўлкасида азалдан истиқомат қилаётган халқларнинг туб манфаатларига мос келмайдими? Хитой билан Россия оралигида пировард натижада ҳар томонлама ривожланган, ўзининг илғор, инсонпарвар сиёсати билан жаҳон ҳамжамиятига таъсир қилаоладиган ягона сиёсий маконнинг барпо бўлишидан ҳаммамиз манфаатдормиз».

Буюк Турон кенгликларида
кўмилиб ётибди ҳадсиз хазина,
кўмилиб ётибди йиллар қаърида
хазинага туташ саноксиз зина...
Адашдим,
руҳимда парокандалик
кўп сирли асрлар шабистонида,
кезгандай бўламан азиз битиклар,
донишманд элларнинг қабристониди...

Ватан тушунчаси куни кечага довр шу қадар мавҳум эдики, унинг сарҳадини белгилаб олиш учун шоирлар ҳам жуғрофий атамаларни қалаштиришдан нарига ўтмасдилар: «Ҳадрадан Арбатгача, Ўшдан тортиб то Сибир, Бутун сайёра бўйлаб бўй таратган муаттар, Шу Ватан бизникидир, шу Ватан бизникидир...» Асл Ватан тушунчаси ўлиб бормоқда эди. Шоир «буюк Турон кенгликларида» дафн этилган ҳад-ҳисобсиз миллий «хазина»ларни қидиради. Аммо улар шу қадар чуқурликка дафн этилганки, сон-саноксиз зиналар билан унга томон тушилади. Бу хазина – пароканда қилиб ташланган Туроннинг шонли ўтмиши, унинг яловбардор,

туғбардор халқи, дунё халқларига сабоқ берган донишмандлари, маърифати ва маданияти. Утмиш агар тарих нуқтаи назаридан баҳо берадиган бўлсак жуда нисбий тушунча. Биз уни оддий қоғозларга қайд қилинган «материал» сифатида қабул қилишга ўрганиб қолганмиз. Аслида у жонли вужуд бўлиб, ҳали-ҳануз қони силқиб турибди. Уни на яшириб бўлади, на йўқотиб. Танапгиздан силқиб оқиб турган қонга эътиборсиз бўлишингиз мумкинми? Худди шу жароҳатини унутган халқлар бора-бора ўз вужуди узвидан айрилади, яъни ниҳоят у чирий бошлайди ва кесиб ташланади. Тарихсизлик, хотирасизлик шу нуқтадан бошланади. Шоир худди мазийга бефарқлик ва лоқайдлик туфайли келиб чиққан кулфатлардан огоҳ этади:

Халқлар инжуларни ўтмишларидан
зарралаб-зарралаб терган пайтида
биз ногоҳ шамолда очилиб қолган
қанча жавохирни кўмдик қайтадан.
Бу куллик белгиси
ёки кўрликми,
ё банди бўлдикми ҳирс, таъмаларга,
ўзгага тутдикми жавҳар ўзликни,
кўрқдикми одамхўр маҳкамалардан?!

Мутараққий халқлар ўз тарихлари ва тарихий хотиралари туфайли инсоният тараққиётининг баланд зиналарига чиқиб олдилар. Улар ўзиникини бировга садақа қилмадилар, бировникини ўзиники қилмадилар. Ўғирланган шон-шуҳрат билан узоққа бориш мумкин эмас экан. Бугун дунё хазиналарига сочилиб кетган буюк Туркистон тарихи, унинг муқаддаслари ҳақида сўз юритган тарихчилар ёқаларини тутиб қолмоқдалар. Бу тажовуз ва ўғрилиқнинг умумдунёвий сувратига қаранг. Бир одамнинг чўнтагига қўл тиккан қисавур умрининг фалон қисмини аваҳгада ўтқарсаю, бутун миллат тарихини талаб кетган ўғрилар уларни ўз сандиқларида сақласалар. Мана бу рақамларга эътибор беринг-а: Нью-Йоркдаги «Метрополитен» музейида теурийлар даврига оид қуйидаги тарихий ашёлар (уларнинг таъбири билан айтганда, экспонатлар) сақланмоқда: медальон, муҳр, пичок, ханжар, олтин ва кумушдан

ясалган, қимматбаҳо тошлар билан безатилган қилич дастаси, бронзадан ишланган кўзачалар, олтиндан ясалган узуклар, билак узуклар. Улуғбек Курагоний деб ёзилган, нефритдан ишланган кўзалар ва бошқа буюмлар. Бостон музейида: патнис, қадахлар, вазалар, кўзалар, сиёҳдонлар ва калит. Буюк Британия музейида: инглиз кироли Генрих IУ нинг Амир Темурга ва Мироншоҳга юборган мактублари нусхалари. Франциянинг Лувр музейида: Амир Темурнинг Карл IУ га йўллаган икки мактуби, исфаҳонлик уста Изаиддин ибн Тожиддин ясаган бронза шамдонлар (1397). Россия, Санкт-Петербург Давлат эрмитажиди: Темурнинг ўғли Мироншоҳнинг номи ёзилган узук, Шохруҳнинг хотини, Улуғбекнинг онаси Гавҳаршодбегимнинг муҳри... Бу рўйхатни истаганча давом эттириш мумкин.

Ватаним дейман-у, багрим қон бўлар,
Бу қандай ватанки,
Хоки бирикмас,
Буюк Турон кенгликларида
уруғлар бир-бирин еди тириклай.
Бу қандай ватанки,
шоҳизиндалар
бир ғариб элининг орини сотса,
шонрлар салтанат зиналарида
мансабу мартаба тиланиб ётса.
Эй, сиз, адашганлар...
Элнинг қонида
наҳотки самовий чечаклар сўлган!
Илож қолмадимиз жанг майдонида
Оллоҳу акбар деб ўлишдан бўлак?..

Тарихий тараққиёт, миллий маърифат кўзларини кўр қилган ҳодиса – ихтишоф, ўзаро душманлик, туққан-туғишганларнинг адовати, танглик ва торлик, бойлик, молу дунё учун мурасасиз кураш, тожу тахт, давлату сарват учун олиб борилган жангу жидоллар. Буюк Туроннинг мудҳиш фожияси шу!.. Тақдир тақозоси билан ватанга соҳиб чиқиб қолган шоҳу шоҳзодалар, амиру умаро,

хону хоқонлар билибми-билмайми халқ тақдирини от жиловини кенг саҳрода истаган томонга буриб солгандек ҳал қилдилар Улар учун миллат ва халқ тақдири ҳарам ва ётоқхона оралиғида ҳал қилинадиган шахвоний ҳодисадан ўзга нарса эмас эди. Ана шунинг учун олим ва фозиллар, шоир ва адиблар уларнинг остонасида парча нонга зор қилинди, фақат илоҳий ҳақиқатни ёзишга буюрилган қалам уларнинг оёқларини ялашга, тўпиғларини ҳидлашга бошлади. Тарихлар «фалоннома» ва «писмадоннома»лардан нарига ўтмади. Иблислар малакка, итлар, кўйга, қашқирлар жайронга айлантирилди.

Эй, элим,
қачондир бир гала бедил
кўксингдан дилингни сугурган маҳал
нега шол юзингни бурдинг тескари,
нега тирик қолдинг ичмасдан заҳар?!

Эл-юрт қисмати отнинг охириги тўёқлари, аслида азал итнинг кейинги оёғи эди, холос. Аммо нега бу халқнинг бошига мудом кўргиликлар тоши ёғилиши керак? Нега у ўзиникига ҳам, ўзгага ҳам фақат кул бўлиши керак? Сабаби: «қачондир бир гала бедил» унинг кўксидан қалбини юлиб олган! Шоирнинг алам-изтироби шундан. Кўнгли суғуриб ташланган халқ билан қандай яшаш мумкин? Ахир, у тўда, гуруҳ, қабила, эмас, халқ! Хазиналари талон-тарож қилинган, ташиб кетилган, ўғрилланган, топталган, маънан ва руҳан ахта қилинган. Хазиналарини топиб бориш учун ер қаърига сон-саноксиз зиналар оша тушиши керак. Шавкат Раҳмон ҳаётининг сўнги лаҳзаларигача бир жумбоқни ечишга уринди, бедаво дард оёқ-қўлларини кишанлаб, бир култур ҳавога муҳтож қилиб кўйганда ҳам ана шу ниятдан қайтмади ва бу ечувсиз муаммони ўзи билан тупроққа олиб кетди. Муаммо – Шарқнинг бир-бирига қон-қардош халқлари ўртасидаги сунъий тўсиқлар, сунъий бегоналик эди. Ўша пайтда қўлига тушган қандайдир англаб бўлмас исм (Р. Масов – м.) соҳибининг «Болта билан каллаклаш» китобини ўқиб чиққач, маҳаллий муаллифнинг майда миллатчиликдан шу қадар изтиробга тушган эдики, хийла маҳалгача ўзига кела ол-

май қийналиб юрди. Тийнати пок шоир оддий қаламкашнинг тиррик ва ҳаққоний фикрларидан ёш боладек қувонар, том-гом китоб чиқариб, миллат ва ватан туйғусини мансаб-мартаба учун қурбон келтирадиган, бутун ижодини мукофот даъвосига тиккан, мой унадиган воситаларнинг ҳамма нуқтасига пахта кўйиб юрадиган хоин шоирлардан жирканар, адабиётни ҳалоллик ва софлик майдони деб англай, шу ғояга ҳаётини тикканди. Шавкат Раҳмоннинг муросасизлиги, ҳар нечук пасткашлик ва мунофиқлик билан мутлақо чиқишолмаслиги унинг ҳар бир сатрида, ўша сатрларда уфуриб турган валиёна нафасида, шеърларининг гоҳ кўтарилиб, гоҳ яна шиддат билан пастга энгувчи оҳангида, гоҳ фожеий, гоҳ жанговар айқириқларида, ҳар бир бўғинида, баъзан оч, баъзан тўқ қофияларида баралла сезилиб туради. Шавкат Раҳмон шеърини зарб шеърини, юрак титроғи, тафаккур шуълаларидан қуйилган шеърини. Одатда бир сатр шеърни ойлаб ёзадиган, бир сўз ё иборани ойлаб тусмоллаб қидирадиган, лугат титқилайдиган шоирлар бор. Бу ҳолни улар ўзлари эътироф этадилар. Эҳтироси сўниб, илҳоми тош қотиб бўлганидан сўнг, орадан бир ой ўтиб ниҳоят топиб олган сўзини шеърга ёпиштирадиган шоирлар Шавкат Раҳмон шеърларини тушунмайдилар. Бу шеърини ҳеч муболағасиз фақат турк-ўзбек адабиётдагина эмас, жаҳон адабиётида ҳам том маънодаги янгилик эди. Аммо, афсуски, Шавкат Раҳмоннинг вафотига ўн йил тўлаётган бўлишига қарамай бу бетакрор шоир ижоди ҳақида на адабиётшунослик, на мунаққидлар лом-миём демайдилар. Аслида ҳам Шавкат Раҳмон ижоди ҳеч кимнинг назар-эътиборига муҳтож эмас. Муҳтожлар мунаққид ҳам топадилар, адабиётшуносликни ҳам ёлпи ёллай оладилар. Керак бўлса, улар ҳақида китоблар ёзилиб, тадқиқотлар олиб борилади.

Саксонинчи йиллар шеърини ўзбек адабиётида махсус даврни ташкил қилади. Октябр инқилоби билан бошланиб тарихни терс айлантирган ва қарийб бир аср давом этган мустамлака шароитида яшаган халқлар ўтган асрнинг сўнгги ўн йилликларидан бошлаб бу ҳолга ортиқ дош бера олмасликларини англаб етдилар. Ер қуррасининг олтидан бир қисмида яратилган ноёнсиз ГУЛАГнинг умр шони яқин қелмоқда эди. Ўша йиллар Масковда ўқиб келган бир гуруҳ ўзбек ижодкорлари бу ҳодисани «ичкари»да ҳамон «Ватаним СССР, гулшаним СССР» деб шеър ёзиб юрган шоирлардан

кўра чуқурроқ ҳис қилардилар. Саксонинчи йиллар шеърияти ғоявий ўзгаршиларни бошлаб берган давргина бўлмай, у шеърда шахлий ўзгаришлар ясаган давр бўлди. Шеърият минбардан пастга тушиб, одамларнинг бевосита ўзи билан мулоқот қилишга киришди. Кескин шахлий тажрибалар билан бирга бошланган сиёсий курашлар даврнинг энг долзарб масалаларини майдонга олиб чиқа бошлади. Худди шу даврнинг қайноқ қозонида пишиб етилган шоирларнинг тўнғич бўғинида Шавкат Раҳмоннинг ҳам номи бор эди. Шавкат Раҳмон шеъриятга нима олиб кирди? Унинг шеърлари ўз салафлари ва тенгдош шоирлар шеъридан нимаси билан фарқланарди? Шавкат Раҳмон ижодининг саксонинчи йиллар адабиётидаги мавқеи қандай эди? Шоир шеъриятининг кейинги бўғин шеъриятига таъсири нималарда кўзга ташланарди қабилда савол қўйиладиган бўлса, унда қуйидаги манзара ҳосил бўлади. Ғоявий жиҳатдан Шавкат Раҳмон шеърияти муросасиз шеъриятдир. Бу шеърият содир бўлажак инқилобий ҳодисаларнинг ҳудайчиси сифатида мустамлака зулми остида эзилган халқимизнинг фожиали аҳволини кескин очиб ташлади ва уни аёвсиз танқид остига олди. Бироқ бу танқид фақат «падарнингга лаънат»дан иборат бўлмай ўта таъсирчан ва бетакрор тилда ифоланган жонли, тирик шеърлардан иборат эди. Шавкат Раҳмон мустамлаканинг туб сабабларини очиб ташлар экан (бунга юқорида қисман гувоҳ бўлдик) тарихийлик мезонига қатъий амал қилади. Яъни, тарих саҳнасида миллат ва халқ нималарда ижобий ва нималарда ўта салбий рол ўйнади? Тарихнинг яратувчиси бўлмиш халқнинг миллий тарих олдидаги масъулияти нималардан иборат бўлиши керак эди? У, энг аввало, ана шу саволларга жавоб ахтарди. Миллат бахтсизлигининг ички омиллари нималарда эканлигини кўра билди ва уни шаффоф поэтик тил билан ифодалай олди. Шахл жиҳатидан Шавкат Раҳмон шеърияти анъанавий бўғинининг батамом янгича кўриниши эди. Унинг шеърларида турдош ҳарфлар билан бошланувчи сатрлар, тутиқ белгиси, сатрларни синдириш ва шу билан шахлнинг таъсирчанлигини ошириш, воқеабандлик, энг муҳими, баланд, жўшқин эхтироснинг синтези яққол кўзга ташланади. Шоирнинг бирор сатрини лоқайд, ёхуд шунчаки дафтарга қайд қилиш учун ўқиб бўлмайди. Аслида ҳам Шавкат Раҳмон шеърлари оғир ўқилади. У ўта бурро тилни тақоза қилади. Силлик ишқий шеърларни,

баландпарвоз қасидаларни ўқишга мослашган тиллар бу шеъринг сатрларни талаффуз қилишда бир неча марта тилини «синдириши» лозим бўлади. Шунинг учун Шавкат Раҳмоннинг тўрт қатор шеъри ҳам на замонавий, на эстрада, на мумтоз кўшиқчилар томонидан куйга солинган эмас. Бу шеърятга хос бастакор ва хос овоз керак. Агар Шавкат Раҳмон шеърлари асосида тасвирий санъат асари яратилса, у Сальвадор Далининг эмас, эҳтимол Ван Гогнинг манзараларига ўхшаб кетган бўларди. Агар Шавкат Раҳмоннинг шеърятини асосида мусиқа ёзилса, у шубҳасиз Бетховен мусикаларига ўхшаш бўларди. Агар бордию уни ижро этиш лозим бўлганда фақат Паганини ижро этиши мумкин эди, холос. Зотан, ўта миллий шоиримиз энг гўзал умуминсоний гоъларнинг бетакорор мусаннифи эди. Сиз, агар шеъринг дид ва фаросатингизга шубҳа қилмасангиз, мана бу сатрларга эътибор беринг-а:

Дунёга сифмадим,
сифмади дунё
ғурбатдан торайган табиатимга,
қоп-қора чечакдай сочилмиш хулё
жўмардлар кўмишган тариқатимга.

Дунёга сифмаслик ва дунёнинг инсон табиатига сифмаслиги буюк руҳлар оламида кечадиган тазод ҳолат. Дунёга сифмаслик – унинг кенг бағрида тордан-тор, майдадан-майда кимсаларнинг яшаётганлигидан, бу кимсалардан ўтиб юқорироқ ва кенгроққа назар соладиган бўлсангиз, гувоҳ бўладиган манзарангиз ундан-да даҳшатли. Бундай дунёга сифмаган одамнинг табиати дунёни сифдира олмайди. Сатрлар оқимининг қуйилиб келиши тонгги шабадага, тунги дарёлар товушига, ой ва юлдузларнинг сокин сузишига менгзайди. Шеър юракдан қуйилиб келмоқда, шоир қаидакордек қўлига пойгеша олиб сўзларни чоинмайди, уларнинг оёқ-қўлини каллақламайди. Эҳтироснинг ўзи сатрларни ясайди, сатрлар ичида сўзлар эса ўзини ўзи топиб келади.

Майлига,
чечаклар қоп-қора бўлсин,
йикитса, шу йўлда йикитсин тақдир,

қуртлаган истаклар шуъласи сўлсин,
худойим сийлаган хурлигим яхши.

Шоирнинг «жўмардлар кўмилган тариқати» нима? Тариқат йўлида фақат худонинг мардлари – валийуллоҳлар юради. Тариқат аҳли – мардлар, солиҳлар, сиддиқлар, поксиришглар. Бу тариқат бугун жўмардлар кўмилган қабристон. Ундан хулё қолган ва у ҳам қоп-қора чечакларга ўхшайди. Қоп-қора чечаклар ҳам Шавкат Раҳмон илк бор шеърини тил истеъмолига олиб кирган ибора. Сиз қоп-қора чечакни тасаввур қиласиз. Қаранг, кип-қизил чечаклар бор, аммо қоп-қораси нима? Афсуски, бундай чечаклар фақат одам юрагида ўниб, гуллайди. Дарвоқе, ёдингизга «Гуллаётган тош» тушди. Тошлар гуллайди. Улар қояларда йўлбарс пўстини ёппиниб керилишидан ташқари, руҳан чунон ҳам гуллайдики, тасаввурингиз яшнаб кетади. Аммо шоир «қоп-қора чечаклар»дан рози, зотан қорами, кўнгирими, улар қабристонга сочилиб ётибди. Демак, уни иблислар сочиб кетган тақдирда ҳам бари бир чечак. Қоп-қора чечак. Иборанинг фавқулудда гўзаллигини ҳис қилаётгандирсиз. Шоир жўмардлар йўлидан боришни истайди, агар унинг сўнгида ўша сиз ҳам суйиб қолган чечаклар сочилган мазор бўлсада. Зеро, «қуртлаган истаклар» унга керак эмас, унга бундай истаклар билан яшагандан кўра, қурбон бўлган афзал, аммо жўмардлар қаторида. Қоп-қора чечаклар ёйилиб ётган марди майдонлар сафида. Зотан, унга худо берган, худо «сийлаган» хурликдан, озодликдан ортиқ бахт йўқ.

Бичилган қулларнинг,
қулзодаларнинг
малак сиймоларин ўйнатган дунё
яралган лаҳзадан ҳур одамларни
иблислар тилида сўйлатган дунё.

Бу сўзлар тизими мусиқаси, залвори, оҳанги, аччиқ ва оғир. Абгор мусиқачининг қўлида камонча. У – аҳли тариқат. Ана шундай даҳшатли куйни чалиб бормоқда. Дунё азалдан қуллар ва қулдорлар муносабатидан иборат. Қул ҳам одам, аммо унинг ҳеч қандай инсоний ҳақ-ҳуқуқи йўқ. Хўжаси унинг Худо берган ягона им-

тиёздан ҳам маҳрум айлаган ва бичиб ташлаган. Дунё Хайём ибораси билан айтганда, қўғирчоқбоз. Ҳайнати, ҳайнати. Кул ўйини ва хожа ўйини. Ахталанган куллар ва «кулзодаларнинг малак сиймоларин» ўйнашини томоша қилинг. Хўжалик даъвосини қилганлар ўзларига кул ёллаганлар, балки сотиб олганлар. Ахир, бир замонлар одамлар кул қилиниб, очик-ошкор бозорда сотилган-ку. Шоир Куръон таъкидлари замиридаги ҳақиқатга ёвуқ келади. Буюк осмоний китоб огоҳлантиради: «Эй одамлар, иблис сизнинг душманингиз! Ундан ҳазир бўлинг!..» Аммо иблисга ҳам одамни қиёматга довр минг куйга солиш имтиёзи берилган. Хоҳлаган ишига қодир иблис ва иблисзодалар орасида қолиб кетган маъсум инсон оловдан яралган хилқатнинг макрига дош бера олмади. Уни ҳар қадамда таъқиб қилди, аллади, авради, айтганини қилдирди, хуллас, одам боласидан иблис ясади. Бу синов оламида иблис қутқусига учмаган одамлар камдан-кам топилади. Зеро, унинг ҳам чек-чегарасиз имтиёзи ва қудрати бор! Шоир тўрт ёнда авжига минган иблислар базмига дуч келади. Ҳақсизлик, фирромлик, мунофиқлик, сотқинлик, бу ҳам етмагандек, асрий асоратлар. Дунё ана шундай макро хияллар манзили:

Чиройли эрмаклар маҳзанидир ул,
мағизи қайгудан,
пўстлоғи зардан,
сарғарар очилмай туриб қизил гул,
тупроғи жимгина қусган заҳардан

Дунёнинг энг қисқа ва ҳиққоний таърифи – ана шу! Ялтирок гап-сўзлар, ёлгон шиорлар билан алданиб келаётган оломон. Уни мана, неча минг йилдирки аҳмоқ қилишади. Ёлгонлар сургучини оғзига солиб қўйишган. Оломон тамшанади. Унинг кўзларини ўйнатиб ялтир-юлтир ашёларни кўз-кўз қилишади. Ҳамма нарса сизлар учун. Халқ бахт саодати учун, болалар, аёллар учун дейди дунё аҳли. Улар қачондир маккор пирлари яратган йўл ва услублардан устамонлик билан фойдаланади. Қаранг, алловнинг энг олий усулли: гўё ҳамма нарса халқнинг болалари учун эмиш. Овсарлар эса бунга ишонишади ва бешик юргаклари, хилданган латталарини чайётган, йигирма ёшида қартайиб қолган хотинини ҳам ишон-

тиради. Ҳали ёшариб кетасан, фалончи бойнинг қизидек, дейди овсар. Дунё ўз-ўзича маккор эмас, уни маккорлар бошқаришади. Алдов, макр ва ёлгонлар билан. Зотан бу ёлгонлар – «чиройли эрмаклар» одамнинг эсини оғдиради. Уни англашнинг ўзи муаммо. Муаммолиги боисидан одамлар уни ҳеч қачон тушунишмайди ва ҳаётнинг мураккаблигидан нолишади. Аслида «мағизи қайғудан» ва «пўсти зардан» ясалган дунё эрмакларининг ҳақиқатини ангаб етиш мушкул савдо. Буни ҳамма ҳам англаб етолмайди. Биз овсарлар ҳаётнинг мураккабликларидан нолиганлари хусусида гапирдик. Аслида ҳаётга асос солган Буюк Муаллим уни бир ЭР ва бир АЁЛдан яратган. Ўртада ҳеч қандай муаммо йўқ. Буюк Муаллим уларга вақт-вақти билан тўғри йўлдан чалғиб кетмасликлари учун ибодат буюрган, холос. Давлат қур, давру даврон сур, бирни қул қил, бирни босиб ўлдир, бир-бирингни ғорат қил, тала, топта, демаган. Бу мудҳиш мураккабликлар Буюк Муаллимнинг иши эмас. Бу – иблисга қўл берган одам фарзандларининг амали!

Чайқалар жаҳолат оғочларида
неча минг Машрабу
Мансури Ҳаллож...
ҳамон юксалади йўл бошларида
одамзот қонига тўймаган жаллод.
Тоқай бу иблислик,
тоқай бу ёлгон,
тоқай тиг кўтарар қора гуруҳлар,
тоқай бижғиб ётар ғариб аламон,
нчига тириклай кўмилган руҳлар.

Юқоридаги манзаранинг дақиқ поэтик тасвири. Жаҳолат олами ўз сирларини пинҳон сақлайди. Жоҳиллар ҳамиша этаклари кўтарилиб, фош бўлишларидан кўрқадилар. Бордию, минг, миллионлар ичидан бир ҳақгўй чиқиб, уларнинг юзидаги қора шалғок пардани кўтарса, худо урди. Дор оғочи тайёр. Гувоҳ ҳам бор, фатво ҳам бор. Жаллод эса тўлиб ётибди. Жаҳолатнинг кўрқинчли томони шундаки, у ҳеч кимга шафқат қилмайди. Машрабни осади ва унга шундай фатво топадики, аламон яна минг йил дор оғочига осиб, азойи қилиш учун янги бир Машрабни қидиради. Мусул-

мон Ҳаллоҷ бир кечада минг рақъат намоз ўқирди, уни беш маҳал намозни ёлчитиб ўқий олмайди ган шарнат аҳли дорга осди ва шу йўл билан ҳақиқатнинг кўзини кўр қилмоқчи бўлди. «Ғариб аламон» эса, «ичига тириклай кўмишган руҳлар» билан «бижғиб» ётибди. Аччиқ истиоралар ногоҳ кўзингизни очиб юборади. Сўзларнинг кескин хуружидан довдираб қоласиз. Шоир бу «бижғиб ётган аламон»нинг нажот йўлини қидиради.

Зулфиқор руҳ керак,
керак чин ёғду,
чин ишқ ёлқинлари бағримга тўлсин,
жисмимни тобласин фақат чин оғриқ,
чечаклар қоп-қора бўлса-да бўлсин.
Бағри кенг худойим
кечириб қўяр,
йиқилсам етмай ул ҳақиқатимга,
кўмилсам, кўмилай ўлимни гўзал –
жўмардлар кўмишган тариқатимга.

«Зулфиқор руҳ» ибораси ҳам Шавкат Раҳмон мажозлари сил-силасидаги энг гўзал топилдиқ. Шеър жисмини ғоят нажиб, кутилмаган, оригинал мажоз ва истиоралар билан жонлантира оладиган шоир ҳар бир шеърда камида беш-олтита ҳеч бир шоир ҳеч қачон қўлламаган мажозни топиб, уни ўз ўрнида мохирлик билан қўллайди. Агар бордию танқидчилик эринчоқликни бир четга йиғиштириб қўйиб, холисанилло тер тўкса, ўзбек шеърлятида чинакам ҳодиса бўлган шоирнинг ижодий сир-асрорлари олами уларга шундай ҳайратли чечакларни тақдим қиладики, узоқ вақтгача унинг таъмини унута олмайдилар. Ноумид шайтон. Ўша кунлар ҳам келар. Юқорида назардан ўтказилган шеърнинг номи «Тариқат» эди. Тариқат – тор маънода йўл, равиш. Кенг маънода тасаввуф маъносини англатади. Аммо бизга англиши қийин бўлган ва ханузгача нима экани биров ёлчитиб исботлай олмаётган «тасаввуф»дан кўра «тариқат» яқинроқ. Шавкат Раҳмон табиатан тариқат аҳлига мансуб эди. У ҳарчанд ҳеч қачон бирор сулукка ёхуд бирор пирга қўл бермаган бўлса-да, табиатан суфиймижоз эди. Кунларининг бирида испаниядан келган бир гуруҳ меҳмонлар

Шавкат Раҳмонга тариқат аҳли зикрини ўз кўзлари билан кўриш имкониятини яратиб беришини илтимос қилишади. Испанларнинг Лорка шеърларини аслиятдан таржима қилиб юрган буюк Нақшбанд ватандошидан тариқат аҳли зикрини сўрашлари бежиз эмасди. Зеро, буюк суфийлар ва салафлар ватани бўлмиш Бухорои шариф дунёга донг таратган тариқат мактаби намоёндаларининг хоки покидир. Шавкат Раҳмон ўша пайтда бир кур Тошкентга келиб Ҳасти Имом масжидида катта зикр ҳалқаси ташкил қилган «қодирия» сулуки зокирларининг зикридан хабардор эди, аммо таассуфки бу зокирларнинг муршиди ҳазрат Муҳаммаджон махсум (Оллоҳ раҳмат қилсин) Тожикистонда истикомат қилардилар ва аксарият муридлари ҳам ўша ерлик эди. Шавкат Раҳмон менга мурожаат қилди. Мен ўша заҳоти Тожикистонга бордим ва ҳазрат шайхдан зикр ҳалқаси тасвирланган ведиотасмани олиб келиб бердим. Испанлар тавирни кўришгач, жуда хурсанд бўлиб, ватанларига қайтиб кетишди. Ҳақиқатда, юқорида айтганимдек, Шавкат Раҳмоннинг бирор тариқат мактаби билан махсус шугулланганлигини билмайман, аммо, Шарқ фалсафий мактабларининг катта билимдони бўлган шоирнинг тасаввуфга қизиқмаганлигига ишониш қийин. Ҳар бир сатридан жазаба ва зикр уфуриб турган шоирнинг покиза тийнатида суфийликка ботиний майл борлигига шубҳа қилмайман. Шоирнинг «Тариқат» шеъридаги сунгги сатрлар бежиз эмасди:

...кўмилсам, кўмилай ўлими гўзал --
жўмардлар кўмилган тариқатимга.

Мардларнинг ўлими ҳам гўзал бўлади. Уларнинг ҳаёти ўлимдан-да гўзал. Машрабнинг ўлими, Мансурнинг ўлими, Бағдодий ва Насимийнинг ўлими. Уларнинг ўлим ҳақидаги гўзалдан-гўзал шеърини башоратлари. Агар ўлим Мансур ёхуд Машраблар сиймосида намоён бўлмаганда, у хийла тароватсиз ва даҳшатли бўлармиди?..

Туркистон бирлиги гоёси Шавкат Раҳмоннинг олий армони, шеърларининг бош мавзуси эди. У ҳар доим суҳбатларда, йиғин ё анжуманларда айна ана шу нуқтага кўп ургу берарди. Геосиёсий

жихатдан Марказий Осиёнинг меҳварда жойлашган ва Туркистон халқларининг умид-орзуси бўлган ўзбекларнинг бу минтақадаги тарихий миссияси чандон улуглигини тираи англаган шоир халқаларимизнинг истиқбол ҳаёти бирлик ва ягоналикда эканини яхши хис қиларди ва ўзининг гўзал шеърларида бу улугвор мавзунини қаламга олмоқдан чарчамасди.

Шухрати сочилди бодияларга...
зарбадан бешгага бўлинди андух.
Йилларга ем бўлган обидаларда
тинимсиз айланар чинқираган рух.
Бузилди азоб-ла қурилган диллар,
плинждан ўзга бир туйгу сиғмади.
Насабин билмаган шўрлик етимлар
гафлатда ухлади,
кимлар йиғлади?

Туркистоннинг шаън-шукуҳи буюк эди. Шоир унинг тарихий шавкатидан қиссалар сўйламайди. Бу шавкат бодия – саҳроларга сочилиб кетди. Қум барханлари остида қолиб, гармселларга ем бўлди. Унинг Торобий ва Жалолиддинлари бор эди. Орияти қилинчдек кескир, ватанига жонини ҳеч бир иккиланмасдан тикадиган жўмардлари бор эди. Бари тарихга айланди. Бироқ тарихни ҳам алдаш мумкин. Тўртта ёлғончи бир бўлиб, уни қайта ёзишлари, гарангсиб турган қорни оч халқни алдаш ҳеч гап эмас. Қорақум, Қизилқум, Урганч харобалари оралаб кезсангиз, ахён-ахён ушалган мақбара ё мазору марқадларга дуч келасиз, улугвор шаҳарлардан қолган ёдгорликларга дуч келасиз. Уларнинг тили йўқ, акс ҳолда оламни ҳасратга тўлдириб қон қусган бўлардилар. Босқинчиликнинг энг аянчли кўринишини бошдан ўтқарган Туркистон халқлари бу гал балойи охир замонга гирифтор бўлган эдилар. Ҳамма нарсани йўқ қилиб юборгувчи, еб-ямлаб кетгувчи бу бало Шарқнинг жонига чап солди, унинг қалбини ўғирлади. Тўрт томонига ўт кетгандек, беёдлик тутунлари қаърида қолган халқлар ҳамма нарсани фаромуш қилдилар.

Фитналар домида пишган зулмдан
аёвсиз босилди кўзголган ёдлар,
ўзликни топтаган маккор илмдан
кулгуга айланиб кетди фарёдлар.

Ким қолди?

Иблиснинг макрига учиб,
қирпичок бўлгучи аламон қолди,
юз йиллик адоват захрини қусиб,
қонига ғарқ бўлган ғалаён қолди.

Ким қолур?

Ҳаттоки сўнгги лаҳзада
кўзлари тўймаган жобирлар қолур,
ўлим-ла ўйнашган назм авжида
юраги ёрилган шоирлар қолур.

Сўнгги юз, икки юз йил давомида дунё харитасини қайта тузишга бошлаган авруполиклар жанубдан Осиё халқларини, шимол томондан руслар Шарқ халқларини мустамлакага айланттириш сиёсатини ишлаб чиқдилар. Ер юзи икки ярк томонидан тақсимлаб олинди. Узлуксиз қирғинлар ниҳоясида 1895 йил Амударёда тўқнашган инглиз ва рус босқинчилари дунёни тенг тақсимлаб олганликларини тасдиқладилар ва олис чўзилган дарёни ўзлари учун чегарага айланттирдилар. «Дарёнинг нарғи соҳилидаги дунё сеники, берғи соҳилидаги дунё меники!..» Бу дарё ҳозир ҳам бор ва у ҳозир ҳам чегара. Тарих шу қадар аёвсиз синовларни бошдан кечирдики, бугун Шарқнинг қиёфаси буткул ўзгарди. Энди Амударё ўзанларга сиғмай оқар экан юз йиллик фитнага ягона гувоҳ эканлигини яшириб ўтирмайди. Энди унинг соҳилларида қолиб кетган инглиз аскарларининг бош чаноғида курт-қумурсқалар яшайди. Устухонлари афғон шамолларида дарё тошларидек чарсиллаб ағдарилади. Босқинчи агар минг йил мазлумни оёқлари остига олиб босиб ётса-да, бир кун шубҳасиз шармандаларча мағлуб бўлади. Қандай келган бўлса, шундай ўз инига қайтиб кетади. Шоирнинг чуқур лирик шеърларига кириб келган тарихий лавҳалар жонли ва қуюқ бўёқларда тасвирланади. Тарихий мавзуга қайрилган қалами кутилмаганда шу қадар ўткирлаша борадики, сиз энди шеър ўқимайсиз, балки ўз-ўзингиз билан талаш бошлайсиз.

Ниманидир исботлайсиз, ниманидир инкор қиласиз.

Туркистон –
тарихи ҳарбистонларда,
тўкилиб битдими буюк қоматлар?
Руҳи дод солмасди қабристонларда
қалдини кўтарса агар номардлар.
Буюк руҳ чирқирар...
Мудҳиш саройда
зинодан тўралган неча даҳрий зот
урчитар малаклар тугилган жойда
ўзаги айниган янги махлуқот...

Амударёнинг икки соҳилида тўқнашган «биродарлар» бири Афғон чўлларига, иккинчиси Зарафшонга томон от солди. Дунё тақсимланди. Ўзи азалдан тақсимланиб келган дунё яна тархон қилинди. Бугун ўзларини инсониятнинг гултожи деб ариллаётган авруполиклар бу қадар тўқис ва семиз ҳаётга нуқул ўғрилиқ ва горатгарлик орқали эришганларини сир сақламоқчи бўладилар ва юзингизга шу қадар ширин табассум ҳадя қиладиларки, беихтиёр куникча минорадан оппоқ саллалли муллаваччани тегиб тушириб юборган мусаввир Верещчагиннинг авлодлари наҳотки шулар бўлса, деб ўйланиб қоласиз.

Бу кенгликларда бошқа авлод, бошқа наслу насаб, яъни шоир таъбири билан айтганда «янги махлуқот» пайдо бўлди. Бу «махлуқот» ўз илдизига болта соладиган жаллод бўлиб вояга етди ва ота-бобосининг бошига болшовой деган балонни бошлаб келди. Шоир айни ана шу ватанфурушларни «малаклар тугилган жойда пайдо бўлган янги махлуқот» деб атайди.

Демак, бор,
баҳайбат зулим бор ҳали,
ҳали бор одамни қувган овчилар,
шундан донишлариовсару далли,
ўғрига айланган доно тожирлар,
шундан чумчүкюрәк пошшолари гунг,
фақирлар кўниккан бало, қаҳатга,

шундан водийларда ўсиб ётар мунг,
хаттоки булбуллар ўхшар калхатга.
Туркистон –
тўзондай тўзган жигарлар,
жигарлар йўлинда темир тиканлар,
гадолик илмини ўргатар энди
аждод-авлоди-ла босиб шилганлар.
Бургулар чириган...
занглаган тиглар...
итлар томоқ ичар олтин тожидан,
мозийга тикилиб муганний йиглар,
шеър ёзиб ўлтирар лашкарбошилар.

Шоирнинг ўткир ва аёвсиз тили энг қалтис ташбиҳларни қидиради. Кўз ўнгингизда «баҳайбат зулм»нинг суврати намоён бўлади. Бу баҳайбат сурат секин-аста қўлига найза илган овчига айланади. Куриб кетгур, бу овчи буғу эмас, одам овлайди. Қачонки, овчи унинг жонини олиш учун келаверса, дарҳол оёқларига йиқилиб, ўзининг жонини сўраб олади-да, қўшнисининг жонини сотиб юборади. Юрт ҳокимлари Худоёрхондек қандайдир зобиг хузурига бирров киришга изн сўрайди ва Русияга ҳайдаб солмаслигини ўтинади. Салтанатни қолдириб кетаверади. Хотин, бола-чақа ва олгмиш арава олтин-кумушлар ҳам аллақайларда қолиб кетади. «Тўзондек тўзиб кетган Туркистон» қоматини кўтаролмайди. Шол. Зотан уни аждод ва авлоди билан босиб, еб ётган бало домига гирифтор. Ҳаммаси абас, ҳамма нарса фанога юз бурган. Давангир лашкарлардан қолган «бургулар чириб, тиглар занглаган», ҳаромхўр кўппаклар шоҳларнинг олтин тожида ароқ сипқоришади ва тахтнинг оёқларига бавл қилади. Муганнийлар нукул «Чўли Ироқ»ми, «Муножот»ними чаладилар ва ёвкур лашкарбошилар оёқларини сандалга тикиб «шеър ёзиб ўлтирадилар». Шаън-шавкатли Туркистоннинг энг сўнгги манзараси шу эди. Шоир ҳаёлан тарих сарҳадларига боради ва кўрган-кечирганларини алам билан ҳикоя қилади.

Шавкат Раҳмон маълум муддат республика байналмилал марказида ишлади. У мазкур марказда ўзининг энг тансиқ орзуси – Туркистон бирлиги гоясини амалга оширишни истарди. Аммо кутилмаганда шундай ҳодиса рўй бердики, унинг бутун орзу-армонларини кўкка совуриб юборди. Бу воқеа Шавкат Раҳмоннинг ҳаётида чинакам фожеага айланди. Ўш вилоятида қирғизлар ўзбекларни оммавий суратда қирғин қилди. Гўё соф ва бегаш осмонда момақалдиروق гумбурлаб, чақин чакқандек бўлди. Асрлар давомида бир тупроқда яшаб, бир анҳордан сув ичган икки жондош халқ бир лаҳзанинг ўзида душманга айланди ва ақл бовар қилмас ҳодисалар содир эта бошлади. Ўша кунларда Шавкат Раҳмонни таниб бўлмасди. Унинг нигоҳлари чуқур ботган, сочлари паршон, қай эшикка бошини уришини билмас, оргидан эргашиб юрган йигирма-ўттиз чоғли ўшликлар билан Вазирлар Маҳкамаси олдида тинимсиз сигарет тортар эди. Манзура опа ҳам шу аҳволда. Ўшдан бири-биридан совуқ ва оғир хабарлар келмоқда. Ўзган, Қорасув, Аравон ёқларда содир этилган қирғинлар ҳақидаги гаплар юракларни ларзага солгудек оғир эди.

Турли идораларга сим қоққан шоир барча тоифадаги юқори доиралар диққат-эътиборини бу мудҳиш воқеага жалб қилмоқни ва тезроқ унинг олдини олиш чораларини топмоқни истарди. Аммо Тошкентда туриб буни қандай амалга ошириш мумкин? Кеч сари Ёзувчилар уюшмасига йўл олдик. Пушкин кўчасидаги уюшманинг иккинчи каватидаги муҳташам хоналарнинг бирида савлат тўкиб ўтирган ва ўша пайтда ўзини мамлакатнинг бош демократи деб эълон қилган ёш котиб бизни қабул қилди. Бошининг устига халқларвар Чўлпоннинг қайгули портретини осиб олган котиб кулдонга дам-бадам сигаретасининг кулини қоқаркан, Шавкат Раҳмонга шундай деди:

– Қуриб кетгур, қирғизлар курулни бошқа ёкка тўғрилашлар керак эди...

Демократ котибнинг маслаҳати ҳам, берган мадади ҳам шу бўлди. Яъни, унингча, қирғизлар аслида «қон-қардош» ўзбекларни эмас, бошқа бир миллат вакилларини сўйишлари керак эди... «Ўшга боринч керак, – деди қатъий қилиб Шавкат Раҳмон. – Бо-

шқа илож йўқ».

Эртаси Шавкат Раҳмон, марҳум Муҳаммад Юсуф ва мен Андижонга учдик. Андижон тўзондек тўзиб ётар, халойиқ вилоят ҳокимлиги биноси олдидаги майдонга жам бўлишган. Улар Ўшдаги воқеаларга ўз норозиликларини билдирмоқда эдилар. Шаҳар кўчаси бўйлаб ҳокимлик идорасига борарканмиз, шу қадар кучли шамол кўтарилдики, мен Андижон чинорлари томри билан кўча-яни, деб гумон қилдим. Вилоят ҳокимияти биносига жойлашган штабни ўша пайтдаги ҳукумат раҳбарларидан бири бошқарар, биз тўғри ўша бинога кириб бордик. Туркистон ҳарбий округининг зобитлари жамланган кенг хонада ўтирган раҳбар Қирғизистон ҳукумати вакили билан телефонда қаердадир дахлсиз минтақада учрашишни муҳокама қилмоқда эди. У бизнинг муддаомизни эшитгач, аввалига Ўшга бориш мумкин эмаслигини қатъий таъкидлади. Аммо Шавкат Раҳмон сўзида қаттиқ туриб олди: «Бормасам бўлмайди».

– Бўпти, – деди раҳбар ва зобитларнинг бошлиғига рус тилида мурожаат қилди. – Булар ўзбек шоирлари. Мен улардан айрилиб қолишни истамайман. Уларни сиҳат-саломат Ўшгача кузатиб кўясиз.

Зобитлар розилик билдирди. Биз одамлар тўлиб-тошиб митинг қилаётган майдондан ўтиб, Ўшга йўл олдик. Ўш-Андижон чегараси жанг майдонини эсга солар, танклар ва БТРлар устида ўтирган сарик юзли аскарлар бамайлихотир сигарета тутатар, борди-келди таққа-тақ тўхтатилган. Чегарадан ўтиб яна кузатувчилар назоратида Ўш шаҳридаги штабга йўл олдик. Штаб шаҳар ички ишлар башқармаси биносига жойлашган бўлиб, Қирғизистон ички ишлар вазири штаб бошлиғи экан. Автомат тутган соқчилар назоратидан ўтиб, тўғри штаб бошлиғи хонасига кирдик. Генерал қисқа қилиб, асосан, қайси районларда катта талафот бўлганлиги тўғрисида ахборот берди ва деворга тираб қўйилган кўлбола қуролларни кўрсатди. Бизнинг ўша районларга бориш ҳақидаги илтимосимизга мутлако розилик бермади. «Йўқ, – деди генерал. – У ёқлар ҳали тинчигани йўқ...»

Ўш шаҳри бирмунча осуда бўлиб, воқеалар чекка районларда содир бўлмоқда эди. Биз шаҳарда, Манзура опаларнинг ҳовлисида тўхтадик. Шавкат Раҳмоннинг Ўшдалигини эшитган жафокаш-

лар бирин-кетин оқиб кела бошлашди. Мархум Муҳаммад Юсуф улар шу кеча-кундузда бошдан кечирган ҳодисаларни ўз тилларидан магнит лентасига ёзиб олди. Бу гуноҳсиз одамларнинг бошига тушган воқеларни тинглаш мумкин эмасди. Тасодиф билан тирик қолган бир аёл шундай мудҳиш воқеани ҳикоя қилди: улар ҳеч нарсани билмаган ҳолда одатдагидек рўзгор юмушлари билан банд бўлишган. Туни билан маҳалла атрофига аллақасердан келтирилган ёш қирғизларга деярли эътибор беришмаган. Ким билади дейсиз, балки ҳашарчилардир, балки талабалардир. Улар, асосан, тоғ томонлардан олиб келинган ва қонли қирғинга сафарбар қилинган жиноий тўдалар эди. Туни билан ишратни авжига миндириб ароқхўрлик ва нашавандлик қилган ёшлар эрта тонгдан ўзбек оилаларига бостириб кирганлар ва бир чеккадан қатли омни бошлаб юборганлар. Одатий турмуш ташвишлари билан банд одамлар туйқусдан ҳовлиларга бостириб кирган бадмаст кимсаларнинг кўлида нажотсиз кийик боласидек типирчилаб қолаверишган. Улар дунёдаги энг мудҳиш ва жирканч номаъқулчиликларни зигирча тап тортма қилишган. Ота-оналарнинг кўзи ўнгидан норасида қизларнинг номусига тажовуз қилишган, бешикдаги болаларгача ўлдиришган, жасадларни анҳорга ташлашган, бурдалашган... Махсус жосус ва мутахассислар томонидан тоғларда тайёрланган бу қотиллар ўзбекларни оёққа турғизиб, Ўрта Осиёни яна олов ҳалқасига тортмоқчи бўлганлар. Миллатнинг энг нозик нуқталарини топтаб, жуда катта фуқаролар урушини бошлаб юборишлари керак эди. Шунинг учун, асосан, аёллар, қизлар ва болаларни нишонга олганлар. Бу ўта кўҳна империяча усул эди. Бу усул кейинча собиқ шўро республикаларда қайта-қайта синаб кўрилди. Баъзи ерларда ўн йилларга чўзилган фуқаролар уруши, айрим минтақаларда ҳалиҳамон давом этаётган қонли жангларга сабаб бўлди. Ўзбеклар ва қирғизлар, тожиклар ва ўзбеклар ўртасига солинган куткулар ҳам ўлиб кетган империянинг фитналари эди. Ёвуз ва гаразгўй кучлар ўз муддаоларига эриша олмадилар. Маҳаллий ўзбеклар жуда катта талафот эвазига ҳам қирғизларнинг ёқасига чапг солишмади. Кўзига қон тўлган минг, икки минг ўргатилган кўшпақларнинг қилмиши учун қирғиз миллати гунаҳкор эмаслигини билган маҳаллий ўзбеклар барча мусибатларга тишини тишга босиб чидадилар. Қон йиғлаб жигарбандларини Қорасув сойидан қидира-қидира бурда-

ланган жасадлар устида кўк кийдилар. Ўшанда Ўшга келган Чингиз Айтматов гувоҳ бўлган воқеаларга дош бера олмади ва телевизор орқали бу мудҳиш воқеалар сабабчиларини «ҳайвонлар» деб ҳақорат қилишга мажбур бўлди. Вазият жуда қалтис эди. Андижон томонда тўзиб ётган халқ чегара оша Ўшга кириб келишни ва натижада фуқаролар уруши содир бўлиши мумкин эди. Аммо хушёр одамларнинг саъй-ҳаракатлари оқибаотида Марказий Осиёнинг бошига тушиши мумкин бўлган жуда катта офатнинг олди олиб қолинди. Шоир ўша кунларда оғир ва босиқлик билан одамларнинг дард-ҳасратларига қулоқ солди, аҳоли ичида юрди, уларни сабр-бардошга чақирди. У бу қонли воқеаларнинг Бишкек ва Масковдаги директёрларини биларди. Узоқ ва атрофлича тайёрланган қонли драма кейинча шоирнинг «Махфия» номли мақоласида ба-тафсил ёритилди.

Ўш воқеалари Шавкат Раҳмоннинг қоматини букиб юборди. Ҳассос қалбли шоир, табиийки, бу воқеаларга чидай олмасди. Унинг шеърлари тобора дардли, аламли, ўқилишни ҳам, ёзилиши ҳам оғирлаша бошлади, шеърларига ўткир ва «заҳарли» (шоирнинг ибораси —м.) истиоралар оқими кириб келди.

Халойиқ ишонди,
кўзёшдан ийди,
айбдор болтамас,
айбдор кунда.
Қасосин олмоқдан ўзини тийди
жаллодлар ниқоби йиртилган кунда.
Қон кўлида сузар бедод салтанат,
барча тафсилютин, қани ким ёдлар?
Бу содда халойиқ бунча алданар,
пихилиаб кулади энди жаллодлар.
Ўтар ошкоралик ҳаш-паиш дегунча,
келажак кўрсатар ким кулар, йиғлар,
мильён айғоқчилар далил тергунча
қайрилиб турса, бас,
исфаҳон тиглар.

Қайдадир

булбуллар толиқиб сайрар
ҳавода учгандек милён малойик.
Бир четда жаллодлар тигларин қайрар,
уйкуни уради шўрлик халойик.

Ўшанда «Независмая газета»да «Кремл картографлари кўйган бомба Ўрта Осиёни порглатиб юбориши мумкин» сарлаҳва остида ваҳимали мақола эълон қилинди. Ошкоралик шарофати билан босилган бу мақолада Шўро мафкурачилари Ўрта Осиё халқларини ўзаро доимий низо ва ихтилофда ушлаб туриш учун нотўғри чегара сиёсати ўтказганликлари хусусида сўз юритиларди. Ҳақиқатда, асосан, ўзбеклар яшовчи Ўш вилоятининг Қирғизистон ҳудудига киритилиши ҳам империянинг «Тақсимлаб ташла, ҳукмронлик қил» сиёсатига тўлиқ мос эди.

Халойик бу найрангларни қаёқдан билсин? Унинг учун чегара муаммоси етмай турганди. У ишонади. Оғир келса йиғлайди ва аламини кўз ёшдан олади. Ниҳоят, шоир айтганидек «шиқоблар йиртилган кунда жаллодлардан қасос олиш» фикрини хаёлига ҳам келтирмайди. «Қон кўлида қалқиб юрган салтанат» ўзини асраб қолишни истарди. Бунинг учун миллий республикалар ўртасида мурасиз низо чиқариш керак эди. Қирғизлар билан ўзбеклар, тожиклар билан ўзбекларни бир-бирига қарши қўйиш сиёсати охир-оқибат бу минтақада кучли вулқон бўлиб порглаши лозим эди. Империя бошдан кечираётган ўлим талвасасида фақат қон билангина яшаб қолишини англаб етган сўнгги императорлар «тигларини қайрай бошладилар». Бу тиг ўзбекларнинг бўйнига тушди. Худди шу халқ:

Кеча ўғри бўлди,
бугун ваҳшийдир,
энди бутун дунё бшлар бу ҳақда.
Қандай мўмин эди,
қандай яхшийди
анқайиб жимгина терганда пахта.
Қайта қуриш ўзи чиқди қайда нам? –
юксак қалъалардан боққан ўғриллар
улкан мамлакатнинг бутун айбини

солда ўзбекларга қўйди тўғрилаб.
Шунда буюк денгиз чайқалиб кетди,
майдонларни босди бир ювош зулмат.
Шоирлар уйғота олмаган элни
уйғотиб юборди маломат, тухмат.
Кеча ўғри бўлди,
бугун ваҳшийдир,
бўхтонга кўмилиб турар асабий.
Ўзин майдонларга сиздира олмас,
болалар қонига ўтар газаби.
Яхшилик тугади, ёмонлик ҳам гоҳ,
бўлмаса озгина кўйсалар мактаб,
бугун ҳам саҳардан қаро шомгача
жизмгина илжайиб терарди пахта.

Ўзбеклар ҳамisha империянинг томоғидаги сўнгак бўлиб келди. 30,50-йиллардаги катагонларда энг катта талафот ҳам ўзбеклар бошига тушди. Империя вақт-вақти билан «каллаклар туриш сиёсати»ни ўтказаркан, миллатимизнинг ёрқин сиймоларини йўқ қилишга ҳаракат қилди. Худди шундай катагонларнинг энг сўнгисиди саксонинчи йилларнинг иккинчи ярмида содир этилди. Бу катагон империя таназзулини тезлаштирди. Бутирка ва Лефортова қамокхоналарига катта суръатлар билан олиб кетилган ўзбеклар ҳали 30-йиллардаги каби авахтада жон таслим қилмай, империянинг ўзи жон бера бошлади. Бу гал ўзбекларга «босмачи», «халқ душмани» ёрликлари эмас, очикдан-очик «ўғри» тамғаси босилди. Улар ўйлаб ҳам ўтиришмади. «Ўғри – ўғри-да!..» Хўш, ўзбеклар нимани ўғирлаган эдилар? Пахтагани. Қайси валлакатнинг экиб, етиштириб қўйган пахтасини? Шўрлик ўзбеклар ўз ерида ўниб-ўсган ва ўзининг жонидан бино бўлган болалари, қизлари изиллаб қора қишда йиғиштирган пахтасини «ўғирлаган» эканлар. Хайрият, дейсан, баъзан ёқа тутиб, яхшиям оқ қайинларни тунамаган эканмиз!. Шавкат Раҳмон аслида фасоҳатли лирик шоир эди. Аммо, умрининг охириги йилларида у бутун истезод ва иктидорини сиёсий шеърларга қаратди. Рўй бераётган воқеа-ҳодисалар аслида гўзаллик ва нафосатнинг теран шайдоси бўлган шоир тилини аччиқ ва шафқатсиз мажозлар тилига айлантди. Киноя, гротеск, ошқора

норозилик, ўрни-ўрни билан аёвсиз ҳақорат шоир шеърларининг ижтимоий таъсирини ошириб юборди. Шоирнинг пиёз пўстидек юпқа китобларини одамлар кўлма-кўл килиб ўқий бошладилар. Кутилмаган ташбихлар ижодкори саксонинчи йилларда энг оммавий шоирларимиздан бирига айланди. Баёнчилик ва қуруқ сўзамоллик шеърияти табиатига батамом ёт Шавкат Раҳмон китоблари ҳарчанд оғир, мурқаб ва воқеабандликдан иборат бўлса-да, халқимизнинг минбари бўлиб қолди. Шоир «Баттол орзуси» номли шеърисида мустабид империячиларнинг жирканч башарасини аёвсиз фош этди.

Халақит беради
ҳамиша бу вақт,
бемалол ишлашга қўймас бизларни.
Қанча чўлпонларни отувдик пақ-пақ,
зўрга яширгандик қонли изларни...
Аммо вақт очворди...
биз гумдон қилган
ҳозирча... ўттиз-қирқ милёнта мурда
содда-гўл халқларга жи-н-ндай тешилган
калла чанокларин кўрсатиб турар.
Хўш, мунча ваҳима...
ахир сиёсат
вақти-вақти билан қон талаб қилар,
ахир ҳурфикрлик деган риёзат
ҳар қандай давлатни йиқита билар.
Инсонпарварликдан қайтганимиз йўқ,
ҳалиям тошларни кесар болтамиз.
Агар керак бўлса,
Ўқларимиз кўп,
ҳамманн бир бошдан пақ-пақ отамиз...

Аччиқ кинояли тасвирга эътибор бердингизми? Вақт ҳар нечук мустабид империядан ҳам қудратли. Унга бўйсинмайдиган кучнинг ўзи йўқ. Вақт қонхўр сиёсатлар тупроқ қаърига ташлаган тарих сўнгаларини қазиб олади ва нафақат музейларга олиб боради, балки авлодлар хотирасига жон ато этади. «Қон талаб қиладиган

сиёсат»лар ҳамниша халқларни каллақлаб келган. Шоир ўткир метафоралар воситасида мустабид тузумнинг жуда пинҳон асрорларини очиб ташлайди. У бир азоб билан «яширган излар»нинг вақт гирдубоди очиб ташлашидан таҳликада. Нима қипти, ахир ўттиз-қирқ милён одам отилган бўлса отилгандир-да. Ахир, дамбадам «сиёсат қон талаб қилиб туради». Унинг оғзига одамлар жисмини ташлаб туриш керак. Истибдод ўзбеклар бошига катта мусибатлар ёғдирган жирканч тузум бўлди. У халқ тарихини оёқос-ти қилиб ташлади, у тирикларнинг бошига етгани етмагандек, аждодлар хокини ҳам шопириб юборди.

Чўлпон-пўлпон дейсиз,
ишимиз катта,
тарихга сиғмасдан турар ўжарлар,
жаҳолат босган тўрт асрни ҳатлаб
Бобурни олувдик энди мўлжалга.
Аммо сал кечикдик...
чала қолди иш,
вақт ҳам мудраб қолар – ҳали кўрамиз,
Навоий мулла бор, тагин Яссавий,
Нарида Кошгарий,
Бор-ку Тўмарис...

Тарихий ҳақиқат шуки, босқинчи ҳар қанча маданиятли бўлмасин, у ўзга бир маданиятлироқ халқнинг энг аввало маданиятини ва бу маданият чирогини ёқиб ўтирган шахсларни йўқ қилади. Шарқ, кўпчилик ўйлаганчалик, жаҳолат маскани эмас, балки улуг ва бетакрор зотлар бешигидир. Буни шимолдан келган совуқлараст келгиндилар яхши билишарди. Шу мақсадда улар энг аввало, халқни хотирасизлик балосига гирифторм қилишни исташарди. Шавкат Раҳмонни яқиндан билганлар унинг тарихга ва тарихий хотирага нечоғли масъулият билан ёндашишини билишади. Шопрининг «Сулаймон тоғи этагида ўйлаганларим» шеъри тарихий ўтмишнинг инсон қисматида тутган ўрни ҳақида. Сулаймон тоғ – тарихнинг бир парчаси. У тошлардангина иборат тоғ эмас, балки неча минг йилдан буён шу мукаддас тупроқда юксалиб турган халқнинг ғурури, шаъни, шукуҳи:

Диёнатли, орли аждодлар
у ҳайбатли тошлар тагида
бирор лаҳза хаёл сурмаган
сохта шуҳрат, таъма ҳақида.

Шоир қалбан «диёнатли, орли» аждодларига чуқур эҳтиром сақлайди. У қачон улар ҳақида сўз юритмасин ҳамиша мавқеини бирдек тута билади. Тарихнинг бемислу монанд қудратини чуқур ҳис қилган шоир ҳамиша шу мавзуга мурожаат қиларкан ундан ибратли хулосалар чиқаради. Аждодлар, шоир таъкидлаганидек бизларга ўхшаб «сохта шуҳрат, таъма ҳақида» ўйлаганларида бу буюк тарихнинг урвоғи бўлмасди.

Яшарканлар юртда саргардон,
кезарканлар гурбатда ёхуд,
Сулаймон тоғ пойида бир кун
Кўмилмакни қилганлар орзу.
Бундан не-не аллома ўтган,
не жаҳонгир, нечалаб шоир.
Бироқ азиз тоғ-тошларига
ёздирмаган ҳеч бири номин.
Сулаймон тоғ юксалиб турар
бир элатнинг буюк ёдидай,
хайрон бўлиб пойига бугун
келгувчилар эътиқодидан.

Сулаймон тоғ – ватан тимсоли. Сулаймон тоғ бағридан улоқиб кетган ё бир умр наздидан жилмаган фарзандлар учун бирдек азиз. Бу тоғлар бағрида шоҳ Бобурнинг хотироти тирик яшайди. Сулаймон тоққа қурдирган оппоқ хужра буюк жаҳонгирдан қолган зиёратгоҳ. Бу зиёратга саргашта мирзонинг авлодлари ҳам ва унинг бегоналашган набиралари ҳам, шунингдек учраган тоғу тошга номини ёзиб қолдирадиган «Васялар ва Сашкалар» ҳам келиб кетган. Аммо мағрур тоғнинг улар билан иши йўқ. У аллқандай фаросатсиз сайёҳларнинг эмас, улуг ва жаҳонгир халқининг ёди. Шоир ҳамиша ва ҳар қаерда ўзининг тарихи, ажойиб халқ қаҳра-

монлари билан гурурланиб юрарди. Ана шу ишонч унга ҳамиша қанот бахш этар ва атроф-теварагидаги майдакашликлар, сотқинлик ва хиёнатлардан ўзини чандон баланд кўйишни истарди. Туронга, Туркистонга муҳаббат, энг аввало тарихга ва халққа бўлган шоир муҳаббатининг ёрқин тимсоли эди.

Икки дарё оралигида
ҳақ-адолат топмади қарор –
бари кетди
юртни соғиниб,
гурбатларда йиғлагани зор.
Тангри бунёд этгандан буён
қанча олчоқ,
қанча ётларга
кучоқ очган юрт торлик қилди
қанча одил
фозил зотларга...

Икки дарё оралиги – тарихий ватаннинг қисмати аянчли эди. Унинг шукуҳига соя солган ўзаро ихтилофлар туфайли кўп фарзандлар ватандан бош олиб кетдилар. Шоирнинг алам ва ўқинчи шундан. У ватан бўйаб кезишни севар, қаерга бормасин, албатта ўша ердан бир мужда билан қайтарди. Шавкат Раҳмоннинг «Аравон кўринишлари» шеъри ватаннинг бетакрор суврати. Шеърятимизда қарийб таомилга айланаёзган ватанпарварликнинг қайноқ бўсаларидан яралган шеърга кўника бошлаган ўзбек китобхони учун бу мутлақо янгилик эди. Шавкат Раҳмон бирор шеърда ватанга ёхуд халққа яланғоч муҳаббат изҳор этмайди. Унинг барча шеърлари аслида Ватан ҳақида энг гўзал кўшиқлардир. Эҳтимол шеърятмиз тарихида илк бор Ватан манзаралари Шавкат Раҳмон шеърларида бор улугворлиги, бор таровати ва гўзаллиги билан намоён бўлган эса, ажаб эмас.

Тоғлар –
нортуялар абадий чўккан,
қуриган йилларни чайнаб, кавшаниб.
Қани ясовуллар, туякашлари,

тиллоли жавҳарли сандиқлар қани?
Бариси таланган,
қароқчиларнинг
изларин яшириб юборган мозий,
яширган йилларнинг чангалзорлари
сарбонни ўлдирган қотил овозин.

Шоир манзара тили, тасвирнинг нозик чизгилари воситасида юртнинг портретини яратади. Аслида насрий асарларнинг вази-фаси бўлган лавҳалар шоирнинг сеҳрли қалами билан жон олади ва кўз ўнгингизда «нортуядек абадий чўккан тоғлар» гавдаланади. Шавкат Раҳмоннинг бирор шеъри шунчаки баёндан иборат эмас, унда баъзан ўнлаб, баъзан ундан ҳам зиёд янги ташбихларга дуч келасиз. Сўзлар, сатрлар, бандлар ўз-ўзидан куйилиб келаверади. Сиз тоғ дарёси соҳилида ўтиргандек бўласиз. Нигоҳингиз тиник, шаффоф сувда. Оқимнинг бирор бир нуқтасида кесик, ёхуд парчаланишни сезмайсиз. Оқим яхлит ва уйғун, агар бордию кимдир унга туғон ташламоқчи бўлган тақдирда ҳам сув тошқини уни тўнтариб, гарқ қилиб кетаверади. Шавкат Раҳмоннинг куйма сатрлари ана шу мавжли дарёни эсга солади. Сиз бу шеърдан бирор ҳарфни, бирор сўзни олиб ташлаёлмайсиз. Шоир нафаси сўзларга айланган ва уни бўлиш ёхуд узиб қўйиш ҳалокатли. У шоирнинг юрагига туташиб кетган. Шоирнинг вафотидан кейин нашр этилган «Сайланма»сини мутолаа қилган кўнлаб ўқувчилар унинг шеърлари бир нафасда ёзилганини эътироф этишади. Худди шу хусусият мавлоно Жалолиддин Румийга ҳам хос. Нортуялар шунчаки ҳордиқ олиш учун чўкканлари йўқ. Улар қуриб-қақшаб кетган йилларни саксовулни чайнагандек кавшаниб чўкканлар. Демак, туяга қиёсланаётган тоғлар моҳиятига кўра юқорида айтганимиз Сулаймон тоғдек эмас. Бу тоғлар аслида кечмиш манзараси. Тоғлар – асрий зулм ва ҳақсизликлардан қомати букниган, қақшаган, «қуриган йилларни чайнаб, кавшаниб» яшаётган халқ. Уни нурли ва фарҳбахш манзилларга элтгучи «ясовуллар, туякашлар» йўқ. Қаёққа кетганини Худонинг ўзи билади. Халқ ҳам шунақа бесоҳиб, қисмати Худойи таолога ҳавола қилинган бўладими? Наҳот унинг давангир сардорлари, жисмини чуқур-чандирлардан олиб чиқувчи халоскорлари, ёв бостириб келганда кўксини қалқон қиладиган

эранлари йўқ. Агар эранлари бўлганда, бу кўйга тушмасди. Халқнинг елкасига чиқиб, нуқул унинг ризқини туя қиладиган, унинг ҳисобига роҳат-фароғатда яшайдиган беклар ва бекваччалар, агар ёв келса, думини қисиб қочиб қоладилар. Қочганда яна ҳам унинг нонини оғзидан юлиб олиб қочадилар. Илгари тева ва тулпорларда қочган бўлсалар, энди учокларда қочадилар. Бу ёғи Швейцария, Австралия, Майама, Янги Зеландия. Сиз ўйлайсизки, буларга «абადий чўккан нортуялар – тоғлар» керакми? Уларга Сурхон ва Қашқада эшак миниб юрган ва ҳаётида Тошкентдаги аллақандай «Ленд»ларни тушида ҳам кўрмаган болалар керакми? Қаёқдадир, Муборақда саксовулзор даштда эчки боқиб юрган манов қақшаган мўсафид билан уларнинг неча пуллик иши бор? Ватанни ер ютмайдими? Хув, аэродромда қантарилган тайёра уларни бир зумда дунёнинг исталган минтақасига элтиб кўяди.

Музликдан

юҳодек келган шамоллар
туялар жисмини ялаб-ишлаган,
асрлар тоблаган темирчи Қуёш,
ёмғирлар чўқиган,
қорлар қишлаган.

Шу қадар мегинки туялар жисми,
чарсиллаб қайтади отилган ўқлар.
минг йиллаб тинимсиз бўқирса ҳамки
метин туяларни йиқолмас тўплар.

Музлик – шимолдан кўтарилган ва ҳамма нарсани жой-жойида йўқ қиладиган шамол «туялар жисмини ялаб-ишлайди». Бу қандай ибора? Шоир бу билан нима демоқчи? Музли юртлардан келганларга мазлум халқларнинг «жисми» керак, холос. Бўлак нимаси ҳам керак бўларди? Унинг ақли керакми, туйғуларни керакми, тарихи керакми? Ҳеч нарсаси керак эмас, фақат ва фақат жисми – кўл-оёқлари, доим эгилган гавдаси, бақувват бели, куракдек-куракдек кафтлари керак! Шамол – келгинди бу жисмини ялайди, ишлайди, ишлатади. Дунёнинг тенг ярми унинг ҳисобига ишрат қилади. Олий қасрларда, баланд кўшкларда, сутли ҳовузларда, хўшбўй кучоқларда, мазали, сархуш қилувчи ичимликлар, тиззалар, кучоқ-

лар... Бу бечора эса, нукул меҳнат қилади. Эрда эрлик сиёғи қолмаган. Қулда сиёқ нима қилсин? Сув билан тирикчилик қилади, қора нон билан қорнини шиширади. Ўлмаса бўлди. Суяк, кўз, тўкилиб адо бўлган чанокда илиниб турган сочга ўхшаш алланарса. Хотин ҳам хотинлик суврат ва сийратини йўқотган. Дунёга ер тимдалаб меҳнат қилиш учун келгандек. Тупроқни шопиргани шопирган. Юзлар тортанак уйи, аслида сутлар чайиши лозим бўлган вужуд бўз ичига тиқилган гўзапоя. Бу туясимон одамнинг жисми «метин»га айланган, унинг ичи ҳам, сирги ҳам бир хил, ҳатто ўқ «чарсиллаб» қайтади. Қаранг, шоирнинг ўхшатишини, куни кеча жисмини ялаб ишлаган зотлар охири минг йиллаб тўпларини «бўкиртириб» отсалар ҳам бу туяларни йиқа олишмайди. Ватан ҳақида ёзилган аксарият шеърларда шоирлар ўзининг ялангоч ишқини ватанларига изҳор қиларкан, унинг бетакрор водийлари, яланг дала-қирларини ё осмонга кўтариб мақтайдилар, ё ерга тўшаб ташлайдилар. Уларнинг ватанпарварлик руҳидаги шеърларидан ҳам ялтоқлик ва тамаъгирликнинг ҳиди келиб туради. Ватан уларнинг назарида нукул бойлик ва гўзаллик манбаи. Одамлари сахий, меҳнатқаш, қўли очик, дастурхонида егани туршаги ҳам бўлмасада, меҳмондўст, эчкилари чиройли, бузоқлари малаклардек. Айниқса «оқ олгин»ини айтмайсизми. Менинг назаримда «Аравон кўринишлари» шеъри Шавкат Раҳмон ижодидагина эмас, умуман, ўзбек адабиётида Ватан ҳақидаги шеърларнинг бетакрор намуна-сидир. Мактаб ўқувчиларига, умуман, китобхонларга ҳар нечук савиясиз, ялангоч, таъсирсиз ватанномаларнинг ўрнига юқоридаги каби теран мазмунли, кескин бадий воситалар асосига қурилган ва мутлақо янги услубда яратилган шеърларни ҳам уқмоқларига ёрдам бермоқ керак. «Ватанни сев!» деган билан ҳеч ким уни севиб кўя қолмайди. «Ватанни маним»лаб ҳам ватанни севиш жуда қийин. Ватан бу ҳамиша ва ҳамма замонларда теран инсоний дард билан йўғрилган туйғу эди. Одам боласининг ватандан ўзга улугроқ бисоти бўлмайди, шунинг учун у ҳамиша юракнинг тўрида туради ва нафсиларини айтганда, ғоят хассос туйғу. У тез оғри-ниб, тездан тузалавермайдиган жароҳат.

Сарбонни кўмдилар
сангзор соҳилга

қабридан юксалди сўнги сўзлари:
«Элимдан ўзга бир дардим йўқ эди,
элим, деб йиқилдим,
эл, деб бўзладим».

Хотинлар соч ёзиб «вой»лаб йиглади,
мардлар ерга ётиб ойлаб йиглади,
дўст, ёвни билмаган кўр кечаларда
«булутга яшриниб ойлар йиглади».

Аммо, сарбон, биз ўйлаганчалик, беному нишон йитмаган экан. Сарбон «сангзор соҳилга» кўмилган. Унинг қабридан эса сўнги сўзлари янграйди. Сарбон шунчаки тижорат қарвонини етакловчи ва аҳён-аҳён ёбон бағрини жаранг-журуннга тўлдириб кўнги-роқ чалувчи раҳнамо эмас. У эл-юрт саодати учун ҳамма нарсага тайёр фидоий. Халқ тақдирида, умуман, сарбонлик даъво қилувчиларнинг ўрни бекиёс даражада улуг бўларкан. Сарбонлар имон ва инсоф, диёнат ва адолат соҳиблари бўлсалар халқнинг бахти. Ривоят қилишларича, халифа Али бин Аби Толиб қуруқ нон ва сув билангина кифояланар экан. Сабаби, албатта, мамлакатнинг қаеридадир қорни нонга тўймайдиган ночор, камбағал, кўли калта одамлар бўлиши табиий. У катта бир халифаликнинг «сарбон»и. Олий қасрлар, баланд кўшклар ва минг-минглаб чўрилар бағрида қорнини қашлаб яшаши ҳам мумкин. Йўқ. Нима учун у – халифа – тўқ, ранят эса, гўзапоя чайнаши керак. Боласининг энг оддий истагини бажаролмаслиги, хотинига оддий кумуш узук ҳам олиб беролмаслиги, ўзи одам бўлиб ҳалолроқ энгил-бош кўрмаслиги керак? Нега? Булар фақат халифалар учун чиқарилганми? Оддий тоғда қалашиб ётган тошдан тикланган қасрда яшашни ва ер қаъридан қазиб олинадиган мрамор ҳовузларга калла отишни фақат халифаларга чиқарганми? Шоир шеърларининг замир-замирида яшриниб ётган маънолар юқоридаги фикрларга далолат қилади. Халқпарвар шоирнинг ҳаёти айни ана шу ҳолатнинг тасдиғи эди. Шавкат Раҳмон ўта камгарона, айтиш мумкинки, фақирона умр кечирди. Уни аксарият пайтлар боши эгилган ҳолатда учратиш мумкин эди. У суйган, гурур билан «бизнинг йигитлар» дегувчи қаламкаш биродарлари тақдир такозоси билан катта-катта мансаб соҳиблари бўлдилар. Одатда бирмунча юқорироқ ман-

сабга кўтарилган хоҳ қалам аҳли бўлсин, хоҳ жойдори амалдор бўлсин, атрофига ўзининг наслу насаби, эл-уруғи, ҳеч курса, олдида таъзим бажо келтириб турадиган лаганбардорларини йиғиб олади ва «мухторият» ҳолатида фаолият юрига бошлайди. Атрофга қаранг, ҳеч бир мансабдорнинг яқинида бегоналарни кўрмайсиз. Бу халқимизга хос хусусият. Оддий мутафаккирлар «Ўз юртингда пайгамбар бўлолмайсан» деган ҳикматни ўзларига тасалли қилиб олганлар. Халқнинг қисмати шоир хаёлларини бурувга солган эди. У теварак-атрофда юз бераётган ҳодисаларга болаларча соддалик билан нигоҳ ташлар, унинг ана шундай болаларча соддалигидан устамонлик билан фойдаланишарди. Зимдан ҳасад ва гараз оловида ёнганлар Шавкат Раҳмоннинг ҳеч қачон бўлмаган амали ёхуд давлатига эмас, очикдан-очик баланд одамнигини кўришолмасди. Бир гал давлат раҳбари уни ўз ҳузурига чорлади. Аммо раҳбар айтган пайтда шоир негадир «топилмади!» Умрининг охириги йилларида моддий ва маънавий қийинчиликлар қаттиқ исқанжага олди. У ҳеч нарсадан, ҳеч қачон нолимас, мағрур ва тантилиги бунга йўл қўймасди. Ички маданиятнинг баландлиги, ҳалоллиги, бегаразлиги, ўзининг қудратига қаттиқ ишонч, дўстларга холис мухаббат, ватанпарастлик, миллатдўстлик унинг қон-қонига, жон-жонига сингиб кетганди. Ёзувчилар уюшмаси томонидан берилган Дўрмондаги бир шапалоқ ерида саратоннинг қайноқ қозонида қайнаб иморат солмоқчи бўлди. Чилланинг жазирама иссиғида ер қазди, цемент қуйди, ҳансираб-ҳансираб, қуйиб-ёниб ишлади, бозор шароитига ўтаётган жамиятда дастлабки йиллар бошланган бошбошдоқликнинг тағига етмаган ва маънавий жиҳатдан хийла толиққан шоир саратон касалига чалинди. Оёқдан йиқилгунга қадар бировга билдирмади. Нолимади. Курортга бораман, деб турли ташкилотларга ариза кўтариб бормади. Аксинча ҳамма нарсани сир сақлагандек, дардини ҳам пинҳон тутмоқчи бўлди. Касалхонага тушишидан атиги бир ой чамаси бурун мен уни эски Билимлар уйи биноси олдида учратдим. Бироз суҳбатлашдик. Эги бориб суягига ёпишган шоир ҳеч нарса бўлмагандек бемалол у ёқдан-бу ёқдан гапириб ўтирди. Мен унинг рангини кўриб кўзларимга ишонмадим. Паҳлвон жусса Шавкат Раҳмондан бир кучоқ устухон қолганди. Нега бу қадар ориқлаб кетганини англай олмадим. Бари бир соғ эмаслиги, ичига бир бедаво дард аста-секин

ўрмалаб кириб бораётганлиги ҳақида фикр мени даҳшатга солди. Дардини яшира-яшира охири оёқдан ҳам қолгач, Манзура опанинг ялиниб-ёлворишлари ва ҳеч ким билмаслиги шарти билан касалхонага боришга розилик берган шоир қаердадир стационарда эмас, балки оддий касалхонада ётишга рози бўлди. Аммо дард духтурлар учун сир эмасди, улар юрак жарроҳлиги институтига йўлланма бердилар. Худди шу ердан буюк ўзбек шоирининг беморлиги ҳақидаги хабар бугун республикага тарқалиб кетди. Юрак жарроҳлиги институти шоирнинг дўстлари, мухлисларининг зиёратгоҳига айланди. Дард секин-аста, аммо ишонч билан зўрайиб бормоқда эди. Манзура опа, қизлар шоирнинг ёстиғига кўшилиб кетдилар. У билан бирга дард чекиб, тунларни тонгларга улашди. Аммо ниҳоят шоирга дунёдаги энг машъум ташхис қўйилди. Саратон. Уни Талабалар шаҳарчасидаги онкология марказига юборишди...

xxx

Ватанфидолик Шавкат Раҳмон шеърини ва ҳаётининг мазмуни эди. У фақат шеърларида «ватан»лаб мукофот тақсимландиган айёмларга етиб бориб, ватанини кепакка сотиб бўлса-да унвон, ё нишон олиш учун куракда турмайдиган шармандаликларни бошлаб юборадиган ва хуржунини кўтариб, диёдиё қиладиган кимсалардан нафратланарди. Унинг ватанфидолиги покиза, одамий эди. Ҳар бир нафасида ватан йўлида шаҳид кетиш ҳақида ўй суриб юргандек туюлаверарди. Шавкат Раҳмон ватан ва миллат тақдирини энг кўп ва хўп қаламга олган, унга фарзандлик муносабатини бор ҳарорат ва муҳаббаги, аччиқ-чучуклари билан тикка айта олган ягона шоир эди. Тўғри, ватан ҳақида календарь шеърлар адабиётимизнинг ҳамма бўғинига хос ҳодиса. Бугун бир спортчи-га, эртага бир тадбиркор ё фермерга, индин теннисчи қизларга, яна бошқа бир кун полвон йигитларга шеър бағишлаб тирикчилик қиладиган «шоир»лар адабиётимизда шу қадар мўлки, баъзан уларнинг мусобақаларини кузатиб туриб даҳшатга тушасиз. Шавкат Раҳмон миллат тараққиётида баъзан салбий рол ўйнаши мумкин бўлган, ёхуд аллақачон салбий таъсирини ўтқарган омиллар хусусида баралла айта олар, уларнинг сабаб ва оқибатлари хусу-

сида назарий эмас, балки асл бадий тилда хулосалар чиқара биларди. Шеърий санъатларни энг баланд мақомда қўллаш олади-ган, тилимиз хазинасидаги нодир сўзларни шеърий қолипларга усталик билан киритадиган, уни зўрлаб, қийратиб қўлловчилардан фарқли ўлароқ зийнатли, тароватли, хушбўй, баъзан жуда аччиқ ташбихларни қалаштириб юборадиган шоирнинг услуби чин маънода адабиётимизда янгилик эди. Яширишнинг ўрни эмас, барча шоирларимизда кимнингдир оҳангини, яна кимнингдир сўз қўллаш услубини, ҳатто бошқа бир устоз шоирнинг, жилла курса, дашту далаларда кишнаб дostonлар айтадиган баҳши ва жирчиларнинг овозини эшитиш мумкин. Ҳурматли шоирларимиз ўз салафларини устоз деб эҳтиром қилганлари учун, устоздан шогирдга нима-лар ўтмайди, дейсиз-да қўяверасиз. Шавкат Раҳмоннинг ижодида бировдан «адашиб» кириб келган ибора, бировдан ўгринча олинган ташбих ёхуд бировнинг «кишнаши»га ўхшаш нағмани мутлақо учратмайсиз. Худди шу боис адабиётшунослик йиғирма йилдан буён адабиётимизда том маънода янгилик бўлган бу «зулфиқор шеър»лар хусусида маънодор сукутни ихтиёр этган. Зеро, таклидий ва анъанавий шеъриятни «тадқиқ» этиш санъатини пухта ўзлаштирган адабиётшунослик бу том маънода бетакрор шеърият ҳақида сўз айтишга заифлик қиларди. Улар ҳамон 30,40,50,60- йиллар шеъриятининг таъсири остида яшашар ва зўр бериб бетакрор Ойбек домланинг «Наъматак» шеърини ва устоз Эркин Воҳидовнинг ўта миллий қасидаларини такрор-такрор инкишоф этардилар. Шавкат Раҳмон шеърлари хусусида эса сукут афзал эди, чоғи. Баъзан қарийб йиғирма йилга чўзилган бу сукут нега тасирлаб ёрилиб кетмаганига ҳайрон қоласан...

Қиличин ташлади беклар ниҳоят,
босилди тулпорлар,
тиғлар сурони,
урҳога ўрганган тилларда оят,
туркийлар таниди комил худони.

Шоирнинг «Туркийлар» шеъридаги ушбу тўрт сатр халқимиз тарихидаги фавқулодда ижтимоий воқеликнинг бадий чизмасидир. Маълумки, туркий халқлар қадимдан ўзининг жангарилиги,

мард ва ботирлиги туфайли сурункали юришлар ва суқишлар оқибатида дунёнинг кўп минтақаларини ишғол қилдилар ва бир неча асрлар давомида яшаб қолган салтанатларга асос солдилар. Башарият тарихида камдан-кам халқларга насиб қиладиган бундай шаън қисмат ҳақида тарихий манбалар теран маълумотларни ҳикоя қилади. Аммо қачонки қалблари иймон нури билан мунаввар бўлгач, қахру ғазаб, шафқатсизлик ва тааддиларга барҳам берилди, улар иймон-инсофли, диёнатли, сабр-таҳаммулли дарвишсифат зотларга айлана бордилар.

Қиличлар занглади...
фалокат хушёр,
туркийлар кувватин берди ерларга.
Ҳийлагар дўстлардай яқинлашди ёв
комиллик қидирган жасур эрларга.
Илвасин йигитлар,
бобир йигитлар,
саждага бош қўйди ёвга терс қараб,
ғулларни кемириб йиғлади итлар,
буюк бошни кесди қилич ярақлаб.

Манзарага эътибор беринг: қилични тасбиҳ ва кетмонга алмашган туркийлар жанг-жадалларнинг баҳридан ўтиб, осуда турмушни ихтиёр этдилар. Туркий халқларнинг тарихий фожиасини далиллар ва бурҳонлар тилида ҳам таҳлил қилиш, шоҳлар ва шоҳзодаларнинг ўзаро ихтилофлари туфайли тобора заифлаша борган хонликлар, жаҳолат ва бидъатга айланган таълим-тарбия ва ҳоказо хусусида узоқ гапириш мумкин. Аммо бу муаммоларни шеърят бошқача талқин қилади. Шеър тилида тарихий ҳақиқатни баён қилаётган шоир биринчи галда ҳиссиётларга эрк беради. Токи буюк бухронларнинг фожиаси фожиа эгаларига бориб етсин, токи бу фожиани амалга оширганларнинг номи ва ўлиб кетган санасинигина эсда сақламасдан, уларнинг кимлигини юрак-юракдан туйсин. Нега бу фожиа содир бўлганини фаҳм этсин, ўзини, бола-чақасини қайта найзага илмасликлари учун хушёр тортсин, нуқул корни ва кўнжини эмас, юрак ва ақлини ҳам ишлатсин. Шеър ва шоирнинг биринчи вазифаси – ана шу! Ҳозир бировга шеър нима,

шоир ким деб савол берсангиз, у сизга Арасту ва Ҳёгедан бошлаб ҳикоягўйлик қила бошлайди. Бундан ҳам осон йўли, сира тушуниш мумкин эмас, бу –илоҳий, деб кўя қолади ва гаройиб «камтарлик» билан ўзини илоҳийлик супасига чиқариб кўяди. Нафсиламрини айтганда, шеърда ҳеч қандай илоҳийлик йўк, жигар-бағирнинг қони бор, лахталанган юрак бор. Кейинги йилларда қирқ ёшда юраги ёрилиб ўлаётган жувонмарг ўзбек шоирлари илоҳий бўлганларида ҳали дориломон яшаган бўлардилар. Бугун бу сафсаталар билан ҳеч кимнинг бошини қотириш мумкин эмас. Қалбаки «шеърят» Куръон каримда ҳам ёлгон дейилган ва кўпчилик мутафаккирлар томонидан «нағмачилик» сифатида эътироф этилган. Енгил-елпи хашаки, жонсиз ва таъсирсиз шеърлар одам бола-си, жамият ҳаёти учун ўта хавфли ҳодиса ҳисобланади. Адашиб адабиёт майдонига кириб келган ва кирмоқчи бўлган одамларни ўз вақтида тўхтатиб қолиш, уларни кўлларида келадиган юмушларга сафарбар қилиш, яширмасдан рост гапни айтиш ҳам жасорат, ҳам савоб иш. Мен ҳаётимда шеър ёзишни ўз вақтида ташлаб кетган кишиларни кўп учратдим, аммо кечаги «шоир»лар бир думалаб ўғри ёхуд қаллоб ҳам бўлиши мумкин эканлигини тасаввуримга сиғдира олмадим. Пора ўралган қоғозга «шеър» ёзиб юрган шоирлар ҳам борлигини эсдан чиқариб бўлмайди. Умуман, шеърят уйи пок бўлмоғи керак. Шундоқ ҳам нопок даргоҳлар жуда кўп. Дунёнинг қаеридадир муқаддас жойлар қолиши керак. Ақалли, эртага дунёга ташриф буюрадиган покиза наслар учун бу жуда керак.

Шавкат Раҳмон шеърятни руҳият ва қалб шеърятни. У хоҳ тарихий, хоҳ ижтимоий, хоҳ ишқий-маиший мавзуда сўз айтишга чоғланмасин, жуда катта масъулият билан ёндашади. Гап «Туркийлар» шеъри хусусида эди. Шундай қилиб, шоир таъкидлашича, туркий халқлар ҳатто салтанатнинг жуғрофиёсини-да унутдилар, дунёпарастлик ўрнини қаноат, жангарлик ўрнини меҳр-мурувват, қиличбозликнинг ўрнини зикру сано ишғол қилди. Ҳар қадамда масжид ва мақбаралар қад ростлади. Хонақоҳларда дарвиш ва қаландарларнинг ҳайио-хувси, азон садолари янграй бошлади. Тунов кун бўйинини эгиб, қисиниб-қимганиб турган душманлар ёввош тортиб қолган туркийлар ҳузурига лабда мулойим кулгу, қўйинда чағир тош билан келдилар. Тарихий бурҳонлар шун-

дан далолат берадики, кўп ҳолатларда туркийлар бошига тушган катта талафотлар аини уларнинг намоз адо этаётган пайтларига тўғри келган. Ёв ҳозир ҳам мусулмонларни саждага бош кўйган маҳалда чопади. Халифа Усмон ибн Аффондан ёвқур Анвар пош-шогача саждага бош кўйган маҳалларида шаҳодат топганлар. «Ил-васин йигитлар, бобир йигитлар»нинг ёв билан иши йўк, улар кўйнига пичоқ солиб келган ёвга қайрилиб ҳам қарамадилар. Дала-дашгларни ларзага солиб юрган бўрибосарлар бўйниларига со-линган гўлларни чайнаб, кўкка боқиб бенажот увлай бошладилар.

Туркда бош қолмади...
қолмади довлар,
хотин-халаж қолди мотам кўтариб,
«бизга тик қарама» буюрди ёвлар,
ёвларга терс қараб яшади бари.
Таланди самовий тулпор уюри,
таланди зарлари,
зебу забари,
терс қараб ўлинг деб ёвлар буюрди,
ёвларга терс қараб жон берди бари.
Лаҳадга кирдилар ўзларин қаргаб,
қолмади арабий,
туркий хатлари,
тугингиз, деди ёв тескари қараб,
ёвларга терс қараб туғилди бари.

Туркий халқлар қисматида қоронгу кунлар бошланди. Комил-лик ва мўминлик талабида шамширу қалқонни ташлаб, тасбиҳ ва сажжодага юкинган туркийлар босқичма-босқич салтанат ҳудуд-ларини кўлдан бой бера бошладилар. Ниҳоят унинг саҳролари ва шаҳарларига бош суқиб, сўнг оёқларини ҳам киритиб олган ёвлар бошига чиқиб кўр тикдилар. Ёв аёвсиз, аммо жуда маккор эди. У фақат лашкар ва тўплари билан эмас, узоқни кўра билгувчи сиё-сатдонлари, жуғрофшонлари, муаррих ва муаллимлари билан «ташриф буюрди». Бу «ташриф» ниҳоят юз йилларга чўзилди. «Меҳмон» бу ерлардан кетишни хаёлига ҳам келтирмасди. Шу ер-ларда болалади, шу ерларда «палак ташлаб» кўпайди. Сарик-сурук

гўдаклар кейинча погон таққан зобитларга айланди, ерга қапишган кўйи зўрга яшаётган лой кулбалар устида қад ростлаган қасру равоқларда аста-секин шаробнигина эмас, хўриллатиб чой ичишни ўрганди, зерикиб қолганда, астойдил керишиб, жаҳонгир наслидан ёдгор бўлиб қолган сеҳрли макбара ва мадрасаларнинг расмини чизди, кошинлардаги арабий ҳарфларни ўқиб-ўрганмоқчи бўлди, аммо зобитлар ва неғадир «қозоқ» деб аталувчи одамхўрлар оддий халқни ахталанган куллардан баттароқ аҳволга солдилар. Шоирнинг тарихий лавҳалар тасвирига чоғланган ўткир ва бирмунча тигдор тили фожиалар силсиласини акс эттирар экан, энг қизгин ва мардона сўзларни интихоб этади. Шоирнинг эҳтирослари оқимига тушган сўзлар, аввал, чўгланиб, сўнг ёғдулана боради ва ниҳоят ё буткул ёрилиб кетади ёхуд кул бўлиб сочилади. Шавкат Раҳмон фақат бир маънода аёвсиз шоир. У, аввало, ўзига шафқат қилмайди, зужудидан отилиб чиқаётган сўзлар оқимини тўхтатиб қолиш асло мумкин эмас. Тоғ бошидан қуйилаётган шаршара, тўлқинлар сиртида жимирлаб турган мавжни кузатганмисиз? Жилла қурса, тоғдани кулаётган сангрезаларни-чи? Тошлар қалдироқ отади, гулдирайди, шиддат билан бир-бирига кож тўлқинлардек тўқинади, чарс-чурс, қасар-кусур қилиб ёрилиб кетади. Бу манзара ҳалоқатли, даҳшатли ва таъсирлидир. Агар бир четдан кузатиб туган бўлсангиз – ҳўбу хўб, бордию шаршара деб гумон қилиб остига тушсангиз, майд-чуйдага айланасиз. Сўзни кўтариш қийин. Зотан Пайғамбарга ҳам (с.а.в.) сўз оғирлик қиларди. Ваҳй – хабар у зот туя устида эканларида нозил бўлганда, туя депсинар, қалқиб кетар, ҳансираб, оғзидан кўпик сочарди ва гурсиллаб ерга чўкарди. Сўз оғир нарса. Шунинг учун бугун уни хор қилганларни, эрта кечирмайди. Шавкат Раҳмоннинг сўзи ана шундай залворли, салмоқли, оғир ва таҳликали сўз эди. Бугунги хашаки сўзамоллар ёзаётган гапларини шеър деб гумон қиладилар. Ҳеч замонда Навоий сўзлари ва Мавлоно Жалолиддин Румий сўзлари сеҳрига чалинмаган, тили чучук ва туссиз, дидсиз ва дардсиз «шоирлар сўз қадрини билганларми? Улар бугун тўрт атрофни қоғозга тўлдириб, қанчадан-қанча яшил ўрмонларга қиргин келтираётганлари етмагандек, не-не гўра ёшларни ўз дидларига мослаштиришга ҳам улгурдилар.

Шоир ўша оҳангда давом этади:

Тугилди,
тугилди,
тугилди куллар,
киркида киркилган – имдодга мухтож,
ёвларга терс қараб итлардай ҳурар,
бири-бирига душман, бир-биридан кож.
Жўмардлар қирилган Туронзаминда
дўзахий тажриба палласин кўрдим:
эшшак суврати бор қай бир қавмда,
қай бирида тўнгиз калласин кўрдим.

Бундан бу ёгига туркий қавмлар ҳаётида ҳақиқий фожиалар даври бошланди. Дунёда бир неча қур салтанат тиклаган туркийлар ёввош, кўймижоз, (бу ҳақорат ҳозиргача яшаб келмоқда) халққа айланди. Насллар кумсоатдек алмашинди. Куллар тугилди, куллардан куллар, куллардан куллар... Бу интиҳосиз куллар карвонининг охири кўринмасди. Кулликнинг ўз психологияси бор, бу ўта мураккаб жоҳиллик психологиясидир. Кул – бу одам снёгидаги ҳайвон. Тўғрироғи, ҳайвонга айлантирилган одам боласи. У ейиш, ичиш ва фармонбардорликдан бошқа ҳеч нарсани тан олмайди. Кулнинг ҳақ-ҳуқуқи йўқ. Уни шу кўйга солганлар бу психологияни асрлар давомида шакллантира олганлар. Бугун ҳам оддий шиорларга алданиб, яхши кунлар келишини хаёл қилиб юрганлар куллардир. Чунки одамзотнинг қандайдир мавҳум замонларда бахтли яшашга эмас, балки айна дақиқада ҳам бахтли бўлишга батамом ҳаққи бор. Эрталаб ит салқитини еб, далага чиқишгагина эмас, балки худди куёш энди тоғ оша бош кўтараётган паллада ҳам, чоштвоҳ махали тутқаторда қаттиқ нон кавшаб эмас, хузурхаловат қилиб, саодатли нафас олишга ҳам ҳаққи бор. Аммо уни ҳар гал, ҳамиша эртага, албатта, бахтли бўласан, деб алдашади. Кул ёлгонга ишонувчан, кўнгилсиз, фаҳм-фаросати йўқ ва ҳеч қачон ўз фикрига эга бўлмайди. Уни бошқариш осон. Айниқса бошқа бир ўзига ўхшаш оч кул билан уруштириш жуда қулай. Кулликнинг самарали таъсири туфайли ўзаро ёвлик, адоват, кўролмаслик, итлик психологияси вужудга келтирилди. Куллар итларга дўнди ва бир-бирига ириллаб, тиш қайрай бошлади. Бу ириллашлар ва

тиш қайрашлар охир-оқибат Туронзаминни тилка-нора қилиб ташлади. Энди:

Жўмрадлар қирилган Туронзаминда
дўзахий тажриба палласин кўрдим:
эшшак суврати бор қай бир қавмда,
қай бирида тўнгиз калласин кўрдим.

дейди шоир. Юқорида, қуллик, мутелик, ноодамлик, итоаткорлик психологияси махсус шакллантирилади, делдик. Бу ҳам ўзига хос аёвсиз, зулмкор тажриба. Тарих тажрибаларнинг анвойи хилини билади. Жумладан, бугун ҳам одамлар жисмида ўтказилган тажрибаларни (зомбилар, клонлар ва ҳоказо) эслаш кифоя. Тарихий далиллар шундан шаҳодат берадики, японлар жаҳон урушидан олдин ва империя буткул йўқ бўлгунга қадар одамлар жисмида тажриба ўтказадиган махсус қамокхонага эга бўлганлар. Бу қамокхоналарда одам ақлига сизмас даражада ваҳшиёна тажрибалар ўтказилган. Балки японларнинг бугунги илмий тараққиёти замирида шундай гайринисоний тажрибалар ҳам йўқ эмасдир. Худди шундай тажрибалар, яъни оддий одамни қулга айлантириш тажрибалари туфайли «эшшак сувратли» ва «тўнгиз каллали» қавмлар дунёга келди. Кейинча қулга дўнган кимсалар ҳам дунёга Фиръавндек чинқираб келган, уни ҳеч ким қул қилиб яратмаган.

Бу ҳолдан бувақлар бўғилиб ўлар,
қул Билал эзилиб йиғлар фалақда...
Ўзларин ёндираб борликдан тўйган
Бадахшон лаълидай асл малақлар.

Буюк миллий-ижтимоий фожиа манзараси тобора қуюқлаша боради. «Эшшак суврат», «тўнгиз каллали» итфёъл қавмларнинг наҳсли кирдикори наслларга уради ва этник мусибат ирсий фалажлик, ақлий-маънавий-руҳий инкирозни вужудга келтиради. Болаларга киргин келади. Фарқи йўқ. Улар очликдан ўладими, пестицидлар таъсиридами, бари бир. Далил шуки, улар қирила болшлайдилар. Ҳам маънан, ҳам жисман. «Бадахшон лаълидай малақлар» эса пахта эгатларидан чиқиб, гўзапоядек лангиллаб ёна-

дилар. Бу гўзал оловнинг дудлари еру осмонни қоплайди, булутларга кўшилди, дунёни кезади, қаергадир ёмғир бўлиб қуйилади, қаердадир майса бўлиб кўкаради. Эҳтимол Бадахшон тоғлари бағрига яшринган жавоҳир ва лаъллар ўша аёлларнинг жонидир? Эҳтимол Тяншон тоғи бошидаги оппоқ қорлар уларнинг жисмидир? Ким билсин.

Мўминлар беш бора Аллоҳни эслар,
саждага бош кўйиб, жаллод тошига.
Ўтрилиб сал ортга қарайин деса,
бошига урарлар,
фақат бошига.

Мўминликнинг беш шартидан бири ҳар кун беш маҳал саждага бош кўйиш. Агар мўмин шундан бошқани ўйламаса, золимга бундан қулайи йўқ. Аллоҳини ўйласа ўйлайверсин! Аммо фақат ва фақат Аллоҳни! Бошқа нарсани эмас! Жумладан, нега мудом унинг бошига солишлари, кетига тепишлари, ювинди еб, талқон шопириши ҳақида эмас. Аммо зинҳор, энгил-боши, қизларининг битлаган сочи, боласининг ёш тўла кўзлари, отасининг ғижимланган юзкўзи, онасининг етти букилган қомати, дала-тузда етиштирган неъматлари, маҳаласи, ватани, мазорати ҳақида эмас. Шунинг учун ёвга тикка қаролмайди. Агар бордию бирор «кож» тик боқишга журъат қилса, унда унинг фақат бошига, бошқа ерига эмас, миясига солиш керак! Шавкат Раҳмон шеърятининг беназирлиги шундаки, у адабиётимиз тарихида илк бор одам психологиясининг ўта нозик нуқталарини шеърӣ тил билан тадқиқ этди, бадний-психологик кашфиётлар яратди. Шеър ниҳоясида шоир асл муддаога кўчади:

Борми эр йигитлар,
борми эр қизлар,
борми гул бағрингда жўмард нолалар,
борми бул туфрокда ўзлигин излаб,
осмону фалакка етган болалар.
Бор бўлса,
аларга етқариб кўйинг,

бир бошга бир ўлим демаган эрмас,
шаҳидлар ўлмайди,
бир қараб тўйинг:
Ёвга терс қараган мусулмон эмас!
Ёвга терс қараган мусулмон эмас!
Ёвга терс қараган мусулмон эмас!
Ёвга терс қараган мусулмон эмас!
Ёвга терс қараган мусулмон эмас!

Ўзбек адабиётида чинакам воқеа бўлган ва ҳанузгача бирор тадқиқотчининг назарига тушмаган бу шеър туркий халқларнинг асрий фожиаси тугал инкишоф этилган бадиий асардир Беш марта янграган сўнги сатр марҳум шоирнинг «зулфиқор руҳи»дан сачраган иймон шуълаларидир.

xxx

Шавкат Раҳмон топталган, ҳақоратланган, қон қақшаган Ўшдан қайтганидан сўнг, узоқ вақт ўзига келолмади. Қуюқ сочлари оқиб тушган манглайда ажинларнинг тигиз сафи кенгая борди, юз-кўзларида ажабтовур ҳаловатсизлик ва хавотир пайдо бўлди. Шоирнинг одам боласи, унинг бу оламдаги ўрни ва қисмати ҳақидаги қарашларига дарз кетди. Кутилмаганда ҳар нечук ғайри-одамий қилмишларни бажаришга қодир инсонлар ҳақида тасаввурри том маънода ўзгарди. Ҳа, ҳаммаси шеърларда айтилиб, қўшиқларда куйлангандек эмас экан. Шавкат Раҳмоннинг 70-йилларда ёзган шеърлари билан 80-йилларда яратилган шеърлари ўртасидаги тафовут кишини ҳайратга солади. Адабиётимизда илк шеърини қандай усулда ёзган бўлса, қарийб сўнги шеърларини ҳам ўша усулда ёзаётган шоирлар бир талай. Улар шеърини услубни ҳам догма сифатида қабул қилишга ўрганганлар. Шавкат Раҳмон бу ақидаларни синдириб ташлаб, шеърдан шеърга катта шиддат билан ўсиб борди. Унинг қайсар ва мардона қалами асл мўъжизаларни яратди. Шоир шеърларига ўхшаши йўқ ташбиҳлар оқимини олиб кирди, сатрлари занжир халқаларидек қаттиқ жаранглар, сўзлар сўзларга ана шу занжир орқали боғлана бошлади. У борлиқ оламга муносабатини дадил ва ошқора, бор бўйича, қандай

бўлса, шундайлигича айтишга чоғланди. Шеъринг назокат ва андишани йиғиштириб қўйган шоирнинг тили шу қадар тўғриландики, энди у билан гаплашиш ҳам, шеърларини мутолаа қилиш ҳам душвор эди. Кўнгилчан, содда, фасоҳатли Шавкат Раҳмон аёвсиз ташбихлар киролига айланди. Мана бу ташбихлар оқимиға эътибор беринг: «Илондай чиройли кечалари ҳам ўйнатиб бир пудлик босқонларини, тоблар шўх қизларнинг сандонларида минглаб Жалолиддин, Ҳожихонларни...» («Хоразм кишлоклари»), «Шамолзор дарада чайқалади тун, оқаришиб борар ойнинг палласи. Қонимни қонимга танитиб қўйди қоронги тунларнинг ўт мусалласи...» («Аравон кўринишлари»), «Туркона ҳовлилар кунга қараган, аччиқ мевасидан ширин боли кўп, кўримсиз эшиклар мангу ёпилмас, терагидан кўра мажнунтоли кўп... Сабр дарахтидай ўсган одамлар – сақосул сингари чидамли, чайир, ерга ботиб кетган баҳодирлардай кунларга қарайди синиқ илжайиб...» («Автобустадаги ўйлар»), «Улуғвор қоялар салтанатида офтобнинг йиғилган шуълаларидай сирқираб ётибсиз тошлар оралаб, бокира сувларим, гўзал сувларим...» («Сувлар ила мулоқот»), «Не кўз билан кўрсин, қалайи нигоҳ ҳам темнр човутли қаххор сайёдлар тинсиз арқон талшлар, кўкка сапчийди бир олов оқимдай айланган отлар...» («Офтоб ва офтоб нурлари ҳақида афсона»), «Қанча жасад кўрдим, гўё бир куни ёруғ орзуларнинг баҳридан кечиб – шошилиб кетгандай олий кишилар азобдан буришган либосин ечиб...» («Гуманоидлар»), «Жуда нозик усул, тўғримасми-а, қотишлик қилганинг ҳеч ким сезмаса, сазойи қилмаса эшак миндириб, халойиқ оддида тилинг кесмаса. Ўтган асрларда шўрлик вақтни сўйиб қўйишарди кўзичоклардай, қозикқа ўтқазиб ё осиб дорга, тириклай кўмишар эди чоҳларга...» («Вақт»), «Юлдузсиз осмондай бу чуқур кўзлар, сўнган юлдузлардай сон-саноғи йўқ. Топилмас, топилмас абадулабад бу очик кўзларни ёпадиган қўл». («Очик қолган кўзлар»), «Манови қора тош – вақт қафтларида триллион маротаба кичрайтирган тун – жонсиздай ётаркан, ўткир кўзимга тобора шубҳали кўринар ҳар кун...» («Гуллётган тош»), «Қуршовда юртимнинг қабристонлари, қабрлар оғзида тўхтаган пахта, гўё шўрликларнинг арзон жонларин кутқариб қолгандай милёнлаб лаҳад. Шўрликлар бир умр ёмғир, қор кечиб, фақат қабрлардан ҳаловат топди. Уялдим тунов кун кўйлагим ечиб, пахта экилмаган

баданим қопти...» («Кўшимча кўриқ»), «Гўё ким атайлаб сувга босган бир коптокдай балқиди рангин савлати, кўрди юксалганин бир фитна олғир ўзи бўғиб қўйган ўзбек давлатин» («Орзуга айб йўқ»), «Эски ўзанлардан келди гулдираб улкан тўзонларнинг жинни ҳаммоли. Ўйлаб юрган эдик сени ўлди деб, ҳалиям бормисан, Қўқон шамоли...» (Қўқон шамоли ҳақида ўтмишдан ривоят))

Шавкат Раҳмон XX аср ўзбек адабиётида чин маънода инқилоб ясаган мардонавор, ҳақиқатпарвар, миллий шоиримиздир. Унинг бетақрор шеърий кашфиётлари асрлар оша миллатимизнинг бош гоёларига хизмат қилади, Туркистон адабиётининг зарвароғига айланган бу дурдоналар абадиёт мулкига айланди. Адабиёт ҳам ибодат эканлигини чуқур англаган барҳаёт шоиримизнинг овози мангуга Сулаймон тоғ қадар юксалиб тураверади.

«ХАЛОЙИҚ! ШОИРНИ ТУПРОҚҚА ҚЎЙИШМОҚДА!»

(Устоз Лоиқ Шерали хотираси)

Менинг назаримда, Тангри ер юзида биргина шоирни яратди, бироқ унга турлича ном ва тақдирни nasib айлади. Русияда уни Александр Пушкин, Англияда – Жорж Хордон Байрон, Италияда – Данте Алигьери, Тожикистонда – Лоиқ Шерали деб атадилар.

Темур Зулфиқоров.

Билмадим...

Бу на дoston, на қисса...

«На ул тақлид бу тақлид,

На ул хуршид бу хуршид...»

Мен бу битикларга нуқта қўймоқчи эмасдим. Ичимда бир дарё бордек эди. Аммо... Ногоҳ кимдир ўқиб қолса-чи?.. Унга раҳмим келди... Акс ҳолда, у бу битикларни ўзи билан олиб кетарди...

Муаллиф.

Лоиқ хотираларидан бирида уруш ва урушдан кейинги йиллардаги қаҳатчилик чоғи нон ва сув билангина кун кечиршиганини, онаси ҳар ҳафта нон ёпиб Панжакентда таҳсил олаётган болаларига йўловчилар орқали жўнатиб турганини ва ҳамма қатори очлик тинкасини қуритган шўринг қурғурлар тугундаги нонларни қарийб еб адо қилаёзганини ёд этади.

Албатта, бу ўринда у дов-дарахт ва ўт-ўланларнинг томирини тановул қилгач, ҳазм қилолмай шишиб ўлган марҳумларни эслагиси келмайди. Шоирнинг юраги ҳаётимизнинг аччиқ бу ҳақиқатига дош бера олмайди. Лоиқнинг онасига бағишланган «Модарнома» туркуми, айтиш мумкинки, фақат тожик шеърняти-

да эмас, умуман жаҳон адабиётидаги энг мунглуғ ва дардманд шеърлардандир. Оналари вишталарда, кўш каватли биноларда, шоҳона кўрпа-тўшакда, сутдек оқ чойшабларда яшаётган, бўйинига биллакларидан йўгон занжирлар осиб, стмиш-саксонга кирса-да, таҳорат нималигини билмаган, нукул шаҳардан-шаҳарга, курортдан-курортга, маъракадан-маъракага, гапдан-гаштакка кўчиб юрадиган кимсалар бу шеърларни тушунмайдилар...

Онажоним, ташна жоним бирла ёд этдим Сени,
Онажоним, дилда коним бирла ёд этдим Сени.
Ҳамзабону бу жаҳон арконида сарсону хор,
Безабон ичра забоним бирла ёд этдим Сени.
Онаизор ўтдингу ўтди бу ёшлик ҳам тамом,
Номусим, ному нишоним бирла ёд этдим Сени!

Кофарниҳон соҳилида паҳса уйлар саф тортган қишлоғимизнинг Лоик туғилиб ўсган Мазори Шариф қишлоғидан деярли фарқи йўқ эди. Биз томонларда ҳам қишлоқлар «Мазор» деб аталади. Намунча тупроққа – гўрга ўч бўлмаса бу халқ.

Бизнинг ҳам ошу нонимиз сув эди. Бувим бечоранинг ўчоқ ва тўрттача пилиги таппидан баттар тутагувчи пирмисдан бошқа деярли ҳеч вақоси йўқ эди. Пирмисда имчиллаб-симчиллаб овқат пишар, ўлгидек қаттиқ сабр билан иситиларди. Бувим йиртиқ этакли кенг кўйлақларини тупроққа белаб, айвонда куймаланар экан, пирмис тутай бошларди.

Лоик онасининг кенг енглари ичидаги кегмон дастадек қўллари, унинг ёстиги остига ҳар турли инс-жинларнинг касридан асраш учун «Ҳафтяк» китобини кўйишини оғир дард билан ёд этади.

Бизнинг ҳам кунларимиз шундай ўтарди.

Менинг болишим устида Ҳафтягим – бувим эди. У тун бўйи чаккасига кафтинни кўяр ва ғалати доғлар қоплаган нурсиз лабларидан Қуръон оятлари тўкилар, бизга дам соларди. Лаблари тинмасди. Оят тўкиларди. Лойсувоқ томдан шивиллаб тўкилган тупроқдек.

Бувимнинг тонг чоғи кўҳна жойнамоз устидаги дуолари нақадар маънос эди. Унинг бўкчайган комати тинчимсиз қалқиб эгилар,

бу эгилиш аслида сажда эканини мен ҳали билмасдим. Бу тупроқдан, сувдан, ҳаводан ҳам хоруабгорроқ жусса Худого томон тинмай интилар, мўъжазгина ҳовучлари гўё сув симираётган кишининг кафтларидек ёзиқ эди. Билмадим, бу ожиз ва хору ҳақир ҳовучни осмон ахлидан биров кўрдими-кўрмадими – унинг на кўхна камзули, на йиртиқ ковуши, на ковушдан-да батгарроқ маҳсиси сира икки бўлмади. Сочлари оқиш мовийранг, пешонаси доғли ва сиражин, фавкулудда илоҳий эди бувимнинг чехраси. Мен бу сўнгсиз дуо ва илтижоларга жавоб бермайдиган, балки бу зору нолишларни тинглайдиган на ўлик ва на тирикнинг бу оламда йўқ эканига илк бор ишондим ва илк марта бутун борлигимни дунёда яшаш даҳшати қамраб олди.

Тонгда қийгос очилган кўзларим кўхна астарли тўшак остидан бувимни қидирарди. Кўчага қараган деразамиз ёнидаги абадий жойнамоз устида букчайиб ўтирган муштдек бувим шамолда қолган мовий тераклардек эгилар, эгилаверарди. Гўё денгизга чўкиб бораётган қайиққа ўхшарди намоз адо этаётган бувим, гўё чўккан деворга менгзарди ибодат қилаётган бувим...

Албатта, ҳали меннинг ҳаётимда Лоиқ йўқ эди. Лоиқ «ривожланган социализм»нинг шоири эмасди. Агар у бундай ясама аталарга ишонганда ёмғир томчилари тешиб ўтган томлар, далаларга хору-зор қилиб, кўхна якандоздек улоқтириб ташланган аёллар, гул япроғидан-да нозикроқ кафтлардаги йиринглар хусусида қон сирқираб турган шеърларини ёзолмаган бўларди. Лоиқ кўз ўнгида юксалган тоғлар чўкди. Тоғу тошлардан иборат Ватан «дод» солганча кўзғолди.

Тожикистон мазҳаримсан,
Сарзаминим, камзаминим.
Сен саросар тоғ... тоғсан,
Сен саросар тош... тошсан...

«Ривожланган социализм» шароитида Ватанининг биргина номи бор эди – СССР. Ватан дегани ана шу уч эгри чизик ва бир дор халқасига жуда ўхшаш ҳарфдан иборат эди. Қани, бу эгри-бугри ҳарфлар оралаб ватанингизни қидириб кўринг эди? Қани, бу симтўрлар ичидаги одамхўрни «Она» деманг эди! Қани, ундан кўркмай,

ҳадиксирамай, хавфсирамай кўринг эди! Бу «Она» нималар қиларди. Бу «Ватан» тенг ярми қамоқхона, теграси эса симхоралар билан ўраб олинган макон эмасмиди? Нима эди у? Ким эди у? Нима истарди бу аждаҳо, бу халқлар ва миллатларнинг гўштини еб юксалган мазор?!

Лоиқ Мазор қишлоғида туғилганди. Мен бу қишлоқда ҳеч қачон бўлмаганман. Унинг дарёлари бормиди? Чашмалари?.. Дарвоқе, чашмалари бор эди. Шоирнинг акаси Қори Шариф Шерали қуриб-қақшаб жон бераётган укасининг таъми ҳам унутган лабларига сув томизаркан ёзади: «8,9 ва 10-кунлар (июнь, 2000) беморнинг аҳволи тобора оғирлашди. 30 июнь куни тонготар маҳали соат 4.20 дақиқада юрак урушдан тўхтади. Доктор Соҳиб менга ярим соат бурун хабар берди. Бошида ўтириб шеър дарёси бўлган лабларига сув томизардим, ўтмасди. Ўйладим, Мазордаги (Мазори Шариф қишлоғи) «Ҳақ муниси», «Ният» ёки «Обшор» булоқларидан бир кўза сув олиб келсам бўлмасмиди? Бу чашмалар унинг шеърларидаги ғурури эди. Туғилган юртининг суви лабларига тек-кач, зора ҳушига келар ва балки энг сўнгги розларини сўйлармиди?..

Агар кўнглимда минг-минг орзу-армонлар мурдаси бўлса, уларнинг бири шу эди... «Сўнгги дийдор», (18 март, 2001 йил).

Турли шаҳар ва кентларда, хилма-хил муҳитда яшаб, шеър у шоирлик билан машғул одамларни кўри учратдим. Улар ҳали Хўжданда ўқиб юрган имда, кейинча Душанбеда «Совет Тожикистони» (ҳозирги «Халқ овози») газетасида оддий мухбир бўлиб юрган чоғимда ва ниҳоят, Тошкентда ҳам бор эдилар. Бугун ёшим қирқдан ошиб, шуни англаб етдимки, мен дуч келган шоирларнинг тўқсон фоизи шеърни шон-шухрат ваъжи деб билишарди. Албатта, бу гапларим кимларгадир ҳар галгидек ханжар бўлиб санчилиши мумкин. Аммо, начора. Улар бир умр ҳарф таниган одамки бор алдаб яшашди. Энди бир гал ростни ҳам татиб кўринсинлар.

Шеър Лоиқ билан келди, Лоиқ билан кетди.

У бир гал ўзининг шоирлиги хусусида гапириб беришни сўраган маҳмадана мухбирга «Агар мен ўзимни шоир десам, форс адабиётида шундай шоирлар борки, улар асрлар қаърида туриб қаҳ-

¹ – Шеърларни муаллиф таржима қилган.

қаха отадилар», деган эди.

Қах-қаха...

У форс шеърятининг сўнгги шогирди эди гўё. Кейин устод мақомига кўтарилди. Лоиқ шогирдлик ёки муридликни сидқидилдан Утади. Хожа Ҳофиз даргоҳида муридлик қилди, Шайх Саъдийга таҳорат суви берди, буюк Мавлавийнинг оstonасини супурди...

Кейин чинакам шогирдларидан бири кўйлақларига дазмол босганини фахр билан эслаган эди. Лоиқ шогирдликни астойдил бажарди. Бу шеърят мактабига шогирд тушишнинг ўзи бўлмайди. Унинг талабларига ҳамма ҳам дош беравермайди.

«Марди роҳ» менинг энг севимли китобим эди. Назаримда, бу Лоиқ ижодининг 80-йиллардаги чўққисидир. «Рудакийнинг ҳасадгўйларига», «Ҳасакий дўстларга», «Қуёш марсияси», «Ёмгир томчилари».

На ул тақлид бу тақлид,
На ул Хуршид бу Хуршид.
Неча милён йилдан сўнг
Ўларсан оқибат сен ҳам,
Эй, Хуршид!
Ўларсан оқибат сен ҳам,
Эй, Хуршид!
Ўларсан оқибат сен ҳам.
Эй, Хуршид!..

80-йилларда ёзилган бу марсия унинг ўзига бағишланганди. Ҳақиқатда, Лоиқ бутун борлиги, алам ва изтироблари, дарду хасратлари, қувонч-қайгулари, отиш ва ботишлари, ёниш ва сўнишлари, фарёду наъралари билан куйган қуёшга ўхшарди.

Нонкўр эдингиз барчангиз ножинсу талош,
Ҳеч нарса бу иркит танада бўлмади фош.
Бу тоғу бу тошлар мени шоир қилди,
Ўлдиргуси бир кун мени бағрингиздаги тош.

Лонқнинг шир яланғоч қалби нзгириқ забтига олган, тожик кулбалари теграсида тиланчилар каби маъ.ос бош эгиб ўсгувчи

толларга менгзарди. Шоир тарих тоғ-тошлар қаърига суриб ташлаган миллат фожиасини онасининг ўлимидан батгарроқ қабул қилди. Турмушнинг тегирмон тошидек оғир залвори эзиб ташлаган ва XX асрнинг сўнггида ҳам ўз қадр-қимматини, шаън ва гурурини тиклаёлмаётган миллатининг буюк кечмишига мотам тутиб яшади. У дунёга Рудакий ва Фирдавсий, Хайём ва Бедил, Румий ва Санойй, Ҳофиз ва Саъдий каби минглаб пайғамбарсифат зотларни берган миллатнинг сўнгсиз зулм ва исканжа, тазйиқ ва ҳақорат остида яшаб келаётганига чидайдиган шоирлар тоифасидан эмасди.

Бу ёқда эса, миллатнинг «пешво»лари аллақачон коммунизм қуради ва элдан бурун оила, бола-чақаси, қариндош-уруғи билан «руслашиб» олган, енгиз узун кўйлак-яктакли, соқол-саллали миллатидан ийманшар, Лоик ва унга ўхшаш шоирларни халқ душмани, унинг истиқболини кўришдан ожиз кимсалар деб билишарди. Аммо миллатнинг тоғ-тошда яшовчи қисми ўз иймон-эътиқодини кўлдан бермади ва стмиш йил давомида Шўроларнинг сувини ҳам ичмади, мактабларида таҳсил ҳам олмади. Рўмолини ечиб, пайга-ва қилмади. Соқолини қирғишлаб, бўйинбоғ осмади.

Бурнидан нарини кўролмайдиган, одамларнинг чўккан пахса кулбалар ичида бижғиб ётган дардини ҳис қилмаган, бир уйда ўн беш жоннинг қоринини тўйгазиш учун катта шўро кенгликларига изғиб кетган, тириклик забтида ўзига ўт қўйиб ёнаётган, гўдақлари ялли «сарик»қа чалиниб ўлаётган, бир ҳовучгина халқнинг ҳақиқий аҳволини билиб туриб, ўзини кўрликка солиб юрган шоир ва адиблар ичида Лоик зўрга нафас оларди. Мукофот ва мансаб кетидан қувиб, ўз шахсий гаразлари йўлида ҳеч нарсадан қайтмайдиган зотлар ичида Лоик сўниб бормоқда эди. Худо шоирни ўз халқига марҳам қилиб юборар экан.

Юрт тупроғи хаста ва ўлик,
Юрт сувлари заҳар-заққумдир.
Ҳам ҳавоси, ҳам фазоси,
Бенавою ҳамнавоси.
Заҳар-заққумдир!
Бу қандай кун?
Бу қандай шеър?
Ҳаммаси бир ёнда турсин, бу фожнани

Тарих кўрмаган:
Она сути заҳарланган,
Яъни, жавҳар заҳарланган!
Она сути ўлдирар фарзандларини,
Синдирар пайвандларини.
Она сути хув Орол атрофида
Бўлди баттарок ажалдан...

«Мен махфий қон эдим. Ўзимни намоён қилмоқ учун халқни яратдим», дейди Худо қудсий ҳадисларнинг бирида. Бу халқ Худо-нинг аҳли – «ал халку - аҳлуллоҳи». Шоир эса худди шу халқ жонининг жони, қалбининг қалби, кўз нурунинг нури. Лоиқ ана шундай шоир эди.

Нонкўр эдингиз барчангиз ножинсу талош,
Ҳеч нарса бу ирқит танада бўлмади фош.
Бу тоғу бу тошлар мени шоир қилди,
Ўлдиругуси бир кун мени бағрингиздаги тош.

Лоиқ ўлимини, ҳаммани қон қақшатиб кетгувчи, зор йиғлатгувчи, йиғит қалбли, ошиқ нигоҳли, аёллар каби севувчан дарёларини зор-гирён ташлаб кетгувчи ўлимини яхши биларди. Лоиқ ўлимини, сўнгги лаҳзаларини, ўлимдан кейинги ҳаётини ҳам тасаввур қиларди.

Ул лаъли дилхунга дегил, Лоиқ виро деб кетди,
Ул ёри маҳзунга дегил, Лоиқ виро деб кетди.
Тарк айласам қолип агар, зору ҳазин, жоним маним,
Зангори соч мажнунга айт, Лоиқ виро деб кетди.
Тобутим устида агар гулбарглар хушлашсалар,
Ул гулга айт, гулбунга айт, Лоиқ виро деб кетди.
Икки кўзим Жайхун эди халқнинг ўлик армонидан,
Боргил, ўша Жайхунга айт, Лоиқ виро деб кетди.
Дунё гаму озорлари чўкди дилимга қум каби,
Бор, Карбалода қумга айт, Лоиқ виро деб кетди.
Кўнгил бериб, кўнгил олиб, жомлар паёпай сипқориб,
Ул жоми чилпарчинга айт, Лоиқ виро деб кетди.

Бу дафгару шеърү газал ўлимас менингдек, эй ажал,
Бор, чархи гардунга дегил, Лоиқ видо деб кетди.

Лоиқ бу жаноза газалини ҳали ўлимидан бир қанча бурун башоратомуз тарзда замзама қилган эди. Лоиқ жонидан тўйган шоир эди. Уни жонидан тўйгазишди. Ёвуз ва қўрқинчли атрофда шарпаларнинг сояси кезинарди. Ориқ, ўласа итлардек. Келинчак Душанбе зўрланган болигани эсга соларди. Ҳар дарахт, ҳар тол, ҳар чинор тагида қурол тутган одамхўрларни учратиш мумкин эди. Улар аёлларнинг рўмоли, қизалоқларнинг кумуш сирғалари, мўйсафидларнинг чиркин салласини ҳам тортиб олишга тайёр эдилар. Душанбе қон ичида гупирарди, қайнарди. Лоиқ ёлғиз эди. Халқни ўбдон кўзготиб, гиж-гижлаб, урэн қиличга айлантириб бўлишгач, қиргин бошланди. Халқнинг «ота-она»лари махсус рейсларда Ватанни тарк этишди. Амрико, Техрон, Масков... Лоиқ қолди. У ҳеч қаерга кетмади. «Ўлдирсанг, шу ерда ўлдира қол!.. Бари бир, ўлдириб бўлдинглар!..»

Душанбе тунлари ўликнинг сўнган кўзларидек чуқур ва қўрқинчли эди. У ер-бу ерда автомат садоси ўлим талвасасидек янграр, кимдир хиёбон, йўлкаларда оғзи очик куйи жон таслим қилар, юлдузлар бурунгидек тожик қизларининг тубсиз кўзларига ўхшамасди. Улар чавақланган қизларнинг аъзолари эди гўё. Лоиқ бир умр ардоқлаган, бошига кўтарган ва эҳтимол дунёнинг энг ақлхирадди халқи деб ўйлаган тожикларнинг бу қадар ёвузлашганига ишонмасди. У гўё жар тубига кулаб бораётгандек йўлак ва хиёбонларда нимагадир суяниб юришни истарди. Кўз ўнгида губор ва қурум уюми. Шаҳарда мурдахона бўйи анқийди. Жони бор одам қочиш пайида. Очлик, ҳақорат, ёвузлик, ваҳшат. Бундайини тарих кўрмаган. «Оли Сомон- ўйларди шоир, – фарзандларингга бир бок. Бу калтабин зурриётларингга қара! Улар нималар қилишмоқда? Қаёқдасан, Оли Сомон? Қаёқдасан, Рустами Зол? Қаёқдасан, Таҳамтан? Бу тупроқда одам қолдими? Наҳотки шулар Рудакийнинг болалари? Наҳотки шулар Бедил ва Мавлавийнинг пушти камаридан бўлганлар? Наҳотки шулар Дониш ва Айнийнинг дохундалари?.. Худоё, ким ўзи булар? Нега бу қадар ишгиёқ билан ўз томирига болта солмоқда?..»

Лоиқ шоирлиқни қурбонликка айлантирган XX асрнинг охи-

риги шоири эди. У шоирликни Иброҳим алайҳиссалом ўз жигарбанди Исмоилни қурбонликка келтиргандек шаҳодат майдонига олиб чиққан ва бу шаҳодати билан бошқаларга ҳаёт бахш этган, уларни йўқлик чоҳларидан олиб чиққан пайгамбарсифат шоир эди. Лоик шеърятни халққа яқинлаштирган XX асрнинг сўнгги шоири эди. Ҳеч бир шоир Лоик қадар халқнинг юрагига ошно бўлмаганди. Ниҳоят Лоик фақат ва фақат шоир эди, холос...

Неча буюкларга дуч келдим. Қанча одамларни азиз деб этагидан ушламоқчи бўлдим. Аммо, афсуски, уларнинг қўлларини ҳам этаклари ҳам шалтоқ, иржит ва чиркин эди. Бирини «устоз» дедим. Ҳаётини май косаларига тикди, умрининг деярли барча лаҳзаларида ҳайвоний сархушлик ва бадмастлик ичида яшади. На оқни – оқ, на қорани – қора на ҳалолни ҳалол, на ҳаромни – ҳаром демади. Ўз нафси, шаън–шавкати, обрў-позитивдан бир лаҳза бўшамади. Шўронинг баланд курсларига осилиб, уриниб, турганиб, йиғлаб чиқиб олди. Шўронинг шаънини кўкларга кўтарди. Номусини юздан сидириб, истеъдодини ялоққа, салқит ва ёлғонга тикди.

Лоик энг сўнгги пок тийнатли, рост сўзли шоир эди. Шеър – Лоик, Лоик эса, шеър эди...

Эй, том остида батанг ётганлар!

Эй, қорин ва зино бандалари!

Эй, умрида ақалли бир сатр шеър ўқимаган нокаслар!

Эй, дунёпарастлар!

Эй, паствалар!

Эй, киборлар!

Сиз дунёда Лоик борлигини билардингизми? Рудакий, Ҳофиз, Саъдий, Мавлоно, Навоий ва Машраб борлигини биласизми? Бу дунёдан Қуръон ва унинг улуғ мураббийси ўз каломни жалилини шеър тилида нозил қилганини биласизми? Эй, карлар, кўрлар, соқовлар! Дунёда аввалда Сўз яралганини ва охирида ҳам Сўздан бошқа ҳеч нарса қолмаслигини ўйлаганмисиз!

Мен ўлгач, турбатим устида

Узун нутқ сўзламангиз бас.

Кўзойнакни олдинг, қоғозни

Кўйинг. Ёниш-куйишлар абас.

Узун тилни узунроқ қилиб,
Деярсиз: «У дилларда ҳаёт.
Лоик ўлди, аммо шеърлари
Тирик қолди Сўз каби, хайҳот!..

Ҳеч шубҳа йўқки, йил ўтиб, замон кечиб Мазори Шарифда-ми, Кофарниҳон бўйларидами бир шоир туғилади. Етим ва абор. Ориқ ва нимжон. Чуқур кўзлари гамгин. Ийсо каби туғилади ва тилга киради. Уни болалигидан девона деб аташади. Чунки, туғилган заҳоти гапирган одамни ҳеч ким рисолага қўшмайди. У ҳам болалигидаёқ башар авюдининг аҳмоқона, разил ва чиркин ҳаётига сиғмайди, сиғишмайди. У ҳам ҳамма болалар қатори чўзма отиб, чикилдак ўйнайди, дарёда балиқлар каби юзади ва ҳали 8-10 ёшида ўзидан беш ёш катта, кўзлари хумор, оқ юзли соҳибжамолни севиб қолади. Соҳибжамол эса бу «гўдак»ни назар-писанд қилмайди. Жисмидан минг карра улғуроқ бўлган бола соҳибжамолни жинниларча севади. Тунларни бедор-безовта ўткази. Тунлар унинг ушоқ жисмини кемиради. Соҳибжамолни туш кўради. Кўҳна тўшак намланади. Эргалаб онасининг кўзи тушмасин учун тўшакларини йиғиштиради ва муздек соҳилга йўл олади..:

Мен шубҳа қилмайман, кун ўтиб бир кун Мазори Шарифда-ми, Кофарниҳон соҳилларидами бир шоир туғилади. У ҳам олис-олис юлдузларга термилиб, ғойиб фаришталар билан сирлашади. Одамлар уни тушунмагач, итга, сиғирга, дов-дарахтларга кўнғил боғлайди. Асотирлар, афсона ва ривоятлар оламида яшайди ва мудом ошиқ бўлади. У ҳар лаҳза кимнидир севади. У фақат Одамни кидиради. Қидираверади. Аммо на кўшни уйда, на мактабхонада, на тўй-маъракада уни тополмайди. Зернкади. Ногоҳ кўзлари ўнгида опшоқ кўйлакли, увоқ жуссали позик қиз пайдо бўлади. Энди у соҳибжамолга ўхшамайди. Соҳибжамолнинг кўзлари хумор, кўкраклари бўлиқ, лаблари таранг эди. Соҳибжамол тушларига урэн ҳолда кирар ва нуқул тўшаги намланарди...

Бу увоқ жуссали, кўзлари катта-катта қиз бутунлай бошқа. У ҳам болани писанд қилмайди. Жамалак сочлари намчил, тус қора, кўкраклари опшоқ-харир кўйлаги остида бишир-билинемас қалқиб туради. У мовий қанотли капалакларга ўхшайди. Беозор қанот қоқади. Ёруғ дунёда унинг ҳеч кимга озори тегмайди, аммо энг

саррин шабада ҳам унинг қанотларига захм етказиши ҳеч гап эмас. Бола тушларига капалак бўлиб кирган қиз энди уни безовта қилмайди, тўшақларини намламайди. У ҳам онасидан яшириниб муздек соҳилларга йўл олмайди... Оппоқ юзли соҳибжамолнинг туйғулари эса тобора қизиб борар, энди бу туйғулар уни омон қўйиши даргумон эди. У отилиб кўчага чикқиси, учраган дов-дарактни қучгиси, кўкракларини қайсар Кофарниҳон, тўлқинларига солгиси келарди...

Мен ҳеч қачон шубҳа қилмаганман. Бир куни Мазори Шарифда ё Кофарниҳон соҳилларида бир шоир тугилади. Шоҳлари синган ориқ сигирнинг нам ва сассиқ арқонини тортавериб, кафтлари шилиниб тушади. Мен биламан, уни ҳеч ким эркаламайди. Елкасига қўндириб, хатлаб-хатлаб чопмайди, ҳеч ким унга варрак ясаб бермайди. Камзул ва кўйлақларини ўзи тикади. Ҳайит тонгида уни ҳеч ким қутламайди ва ҳайитлик ҳам бермайди. У одамларнинг бу қадар худбин ва меҳрсизлигига кўника олмайди. Кўнглида меҳр, шафқат ва муҳаббат туйғусидан бурунроқ нафрат ва ғазаб тугилади. Қора ўжар сигир эса ундан-да оч бўлгани учун бўйин бермайди ва боши оққан томонга суриб кетаверади. «Қайт! – дейди бола, - Лаънати, очкўз, қайт!..» Сигир эса издиҳомни ёриб кириб бораверади... Дунёда унинг борлигини бир сигир, бир итдан бошқа ҳеч ким билмайди. У ўзининг борлиги, тирик экани ҳақида бонг ургиси келади. Аммо ким ҳам унга кулоқ солар эди. Доғ-дугли дастурхондаги куйган қора-кура нон бурдаларини лаблари учган пиёлага тикади-да, дарё соҳилига – ёлғиз дўстининг ҳузурига йўл олади. Дарё эса, минглаб марҳумлар руҳи Қуръон тиловат қилаётгандек шовиллаб-шовиллаб оқади. Кўкиш тўлқинлар мавжларини соҳил тошларига сочиб юборади. Мавжлар реза-реза бўлиб парчаланadi. Тош соч юваётган қизларнинг қумуш манглайидек ярақлайди. Бола ва дарё. Бу дунёда энди ҳеч ким йўқ. Юлғунлар оралаб кетган қайсар сигир ҳам, унинг сассиқ арқони ҳам эсдан чиқади. Кунлар кетидан кунлар ўтиб, бола ва дарё ўртасидаги девор кўтарилadi. Дарё болага, бола эса дарёга айланади. Шоир яралади. Яратгувчи Одамни, унинг чап қовурғасидан Ҳаввони яратгани каби шоир яралади. Одам даставвал исмиарни ёд олган бўлса, шоир дарё исмини ўрганади. Одам кўз очиб, ногаҳон боши устида Ҳаввони кўрган бўлса, шоир ҳам кўз очиб, аёлни ахтаради. Одам

Хаввони топади. Шоир аёлни тополмайди. Юлгунзор оралаб кетган сигир шом қоронғусида маҳалланинг тупроқ кўчасига томон йўл олганида дарё қорая бошлаган, унинг соҳилида ёлғиз бола қолган эди.

«Устоз Лоикнинг бемаҳал ўлими хусусидаги хабар етгач, олам, назаримда, мотам рангини олди. Дилимга зулмат чўкди, йиғлагим, галиргим, дардлашгим келарди. Душанбе, Хўжанд, Техрон, Масков, Машҳад, Амрико, Итолиё, Бишкек шаҳарларидаги дўстлар, устозлар адиблар билан боғландим. Уларга юрагимни ёрдим» (Сафар Абдуллоҳ).

Мен ҳам иш кабинетимда одатдагидек Мавлавий билан машғул эдим. Телефон диққатимни ўғирлади. Дастакни кутардим.

- Душанбе «Озодлик» радиоси.
 - Эшитаман.
 - Сиз Асқар Мухаммисиз?!
 - Ҳа...
 - Бир соат бурун Лоик қазо қилди...
 - ...
 - Мени эшитяпсизми?
 - Ҳа...
 - Бир соат бурун?
 - Ўлдиришдими?
 - Йўқ. Бемор эди.
 - Қандай?
 - Инсулт...
 - ...
 - Сизнинг устозингиз дейишди.
- Мен дафъатан шеър ўқидим.

Нонкўр эдингиз барчангиз ножинсу талош,
Ҳеч нарса бу пркит танада бўлмабн фош.
Бу тоғу бу тошлар мени шоир қилди,
Ўлдиргуси бир кун мени бағрингиздаги тош.

Яна нималар дедим. Ёдимда йўқ. Аммо нимагадир бақиргим, кимнидир ранжитгим, кимдандир қасос олгим келарди. Ёзувчилар Уюшмасига сим қоқдим. «Агар жаназага бориш имкони бўлса, мени

юборинглар!» Уюшма раисининг муовини эҳтимол мени англамади. Уруш лангиллаб ётган жойда жанозага нима бор, демокчи эди чоғимда. Эрон Ислому Жумҳурияти элчихонасига кўнгирок қилдим.

- Вой-вой! Наҳотки!..

Иброҳим Худоев дод солди.

«Овози тожик» газетаси муҳаррирининг ўзига боғландим. Муҳаррир оддий хабар тарзида қабул қилди.

Бу ёқдан ҳеч ким жанозага бормади. Мен бир неча ой ўзимга келолмадим. Соғлигим гоят ёмон эди. Бод қайтадан хуруж қилди. Жисму жонимни нимадир чирмаб ташлагандек. Мен Лоикнинг вафотига ишонардим, аммо негадир бу ҳодиса шу пайтда рўй бермаслиги керакдек туюларди. Ёвлашган биродарларни Лоик бўлма-са ким мурсага келтиради? Ким бу кутурган одамларнинг кўлидаги яроғини шеър сеҳри билан олиб кўяди ва ўрнига китоб тутқазди? Ким Душанба кўчаларида сархуш кезганча ёлғиз боши билан ҳаммага умид бағишлайди? Тожик тупроғида гўё ундан бошқа ҳеч ким қолмагандек, Варзоб дарасидаги улуг чинорлар шох-шабага айлангандек эди.

«Тирикликнинг бақосиз осмонидан яна бир юлдуз кўчди ва сўнди. Ёруғ кун эди ва фано боди унинг хокистарини мунаввар фалакка сочиб юборди. Одамзод хонадони бузилди, бироқ Кибричнинг юз устунли уйи титрамади. Дўст-душманнинг кўзидан юлдузлар оқди, аммо Замин – сайёр қурра Қуёш гирдида шитоб билан айланарди. Юлдузлар Хожаси ҳам Осмонларда изини йўқотмади...»

Афлокки қилмиши фақат ғам бўлмай,
Келтирса бирин, бошқасини ўлдирмай.

...Шуниси ҳақиқатки, ажал тиги ёлғиз бир шоирнинг қисматиғина кесиб кетмади. Лоикнинг бемаҳал ўлими бундан ўн йил бурун бошланган ва ҳозир ҳам кечаётган миллий фожиамизнинг давомидир...» (Ақбар Турсон Набиपुर «Менинг қалбим ўқингизга нишон бўлсин»).

Эй, Табиат!

Жанозамда

Яна бир он тирилтиргил.
То кўрай не ҳолда дўст-ошноларим,
Токи айтай, йиғламанг, ёронларим.

Бир назар ташлай,
Кўрай шодмонмидир
Ўлмагимдан кечаги агёралар.
Бир назар ташлай,
Қаю душманларим
Шодлигидан йиғлагай бечоралар.
Ҳам заҳар кулгим кўмаркан турқини,
Ҳайдаинн тобутим устидан уни.

Қайта бир бор ёр кўзига термилиб,
Сўнг кетаё осуда қабримга кириб.

Ўлим гўё Лоикнинг доимий ҳамроҳи эди. Мисоли ишқдек, бо-
дадек, сармастлик ва шеърдек. Мен ғойибдан устоз деб қабул қил-
ган зотлардан бири Лоик эди. Аммо, ғойибдан эмас, балки шо-
ҳидда қўл бермоқчи бўлганим устозлар бармоқ билан санарли эса-
лар-да устозликка асло муносиб эмасдилар. Чунтагингда нонга пу-
линг борми-йўқми, ётоқ жойинг борми-йўқми, кимсан, нимасан
дейишнинг ўрнига бутун оламни қусуққа кўмиб, ит жирканадиган
ҳолатга тушиб, юрган «устоз»лардан юз ўгирганимга хийла вақт-
лар бўлди. Афсус, минг афсуслар бўлсинки, устоз Лоик билан бу-
тун ҳаётим давомида бир бор учрашганман, холос.

Ўшанда шеърларимни ҳеч қаерда босишмасди. Таҳририят
эшикларини юзимга тарақлатиб ёпишар, Тожикистон ўзбек ада-
бий муҳитидаги Улик рух менинг озод руҳимни шу қадар исканжа-
га олган эдики, даврий нашрларда бўлмаса-да, дуч келган давра-
ларда мен бу муҳитга нисбатан нафратимни ошқора сочардим.
Ниҳоят, буткул сархуш ҳолда Ёзувчилар уюшмаси томон йўл ол-
дим. «Садойи Шарқ» журнални шу бинода жойлашганини билар-
дим. Устоз Лоик журналнинг бош муҳаррири эди. Мен бинонинг
иккинчи қаватида кўтарилдим ва бош муҳаррир хонасига рўпара
бўлдим. Лоик хонада эди. У туйқус менга нигоҳ ташлади ва аҳво-
лимдан огоҳ бўлгач, хонага таклиф қилди. Мен ҳарчанд ўзимни

тутишга ҳаракат қилмай, гандираклаб хонага кирдим ва устоз кўрсатган курсига ўтирдим. Хушёр бўлмасам-да кимнинг ҳузурида ўтирганимни ҳис қилардим. Айни ёшликнинг қайноқ исёнлари-га кўмилиб юрган, ўзининг шеъридан бошқа ҳеч нарсани тан олмайдиган ўжар бир қаламкаш кимнинг олдида тантиқлик қилаётганимни билардим. У шеър қироли, майдону минбарларни забт этган, йиғит-қизлар унинг ғазаллари орқали бир-биринга етишган, ҳатто миршаблар ва тижоратчилар ҳам шеърхон бўлган кезлар эди. Мен Лоикнинг аксарият ҳолларда сархуш кезишидан ҳам огоҳ эдим.

- Хўш, - деди Лоик. Назаримда унинг овози томоғига сирғалиб чиқаётгандек эди.

- Кистий? (Кимсан?)

- Шоир: – дедим мен кўзимни ердан узмай.

- Ту барин шоирҳоро чоп мекунанд? (Сенга ўхшаш шоирларни чоп қилишадими?)

- Не (Йўқ), - дедим мен ўша ҳолатда.

- Фулоний (Лоик тилга олган шоирнинг номини эслагим келмайди) ҳеч инсоф надорад?

- Не!.. – дедим яна...

Давомини эслай олмайман. Ёдимда йўқ. Балки устоз менга тасалли бергандир. Балки... Аммо ҳеч қандай гап-сўзсиз чиқиб кетдим...

Қайтиб ҳеч қачон ёнига бормадим. Атрофида ҳамиша мухлис-лар, шоирлар, хангоматалаблар юришини ҳикоя қилишарди. Олис тоғ қишлоғидаги мактабларнинг бирига ўқитувчи бўлиб кетдим ва ўзимнинг маъюсдан-маъюс шеърларимни ўша ерда ёздим... Қишлоқ Ромит дарасининг ибтидосида, адир этагида ясланган эди. Менинг Кофарниҳоним ана шу дара бағридан оқиб келарди. Менинг Кофарниҳоним. Етимлик ёшларимни ютган, илк изтиробларимни окизиб кетган, руҳимни кўтарган, яшашга, курашга ўргатган дарё. Бувим бечоранинг фарёдлари сингган, тўлкинларида оқиб келган селобалари, бешиклари, эчки-улови, тою тойчоқлари хотирамга нақш солган шаддод Кофарниҳон. Сингилларим сочларини ювган, шохи синган сигиримнинг тўшини чайган, болалик дўстларимни кўксида кўтарган Кофарниҳон...

Узоқ-узоқ кездим мен бу ерларда,
Хотиралар айтдим дарёларга жим.
Дарё-дарё, дедим фақат шеърларда,
Бирок дарё бўлиб кета олмадим.

«Менинг улугвор устозим! Бу етим сайёра, бу қаровчисиз қолган олам, бу саодатсиз лаҳзалар, бу гафлат босган миллат ва бу мендек дилшикаста сенсиз яшамокни қандай таҳаммул қиламиз? Мунаввар вужуди гиллар, диллар, қандиллар ва маҳфишларни қуёш нурига чўлғатган, азизларча ҳузури пуч ва бемаъни тириклигимизга маъно бағишлаган, шаффоф овози осмонимизни тўлдирган ва ўлик жонларимизни тирилтира олган одамсиз...

У – тирик кетди ва бу – ўликлар қолди. Ахир, тупроқ ўзининг бу қадар совуқлиги ва тубсизлиги билан шундай илохий ҳадяни, шундай бир бебадал шоҳкорни, шундай ягона ва бемасални, шундай ишқ тўфонини қандай қилиб бағрига ола қолди? Ахир, бу абадий қиёмат хомуш бўлиши мумкинми? Эй, устод! Эй, азал армуғони, эй назири йўқ улвий, эй содда, заминий ва оддий! Сенсиз яшамок нима эканини биласанми? Сен бу дарддан беҳабарсан, чунончи худо ўлим илмидан беҳабар бўлгани каби.

Устод Лоикнинг кўшиқлари вужудида ҳеч бир сунъийлик йўқ эди. Агар у фарёд чекмокни истаса, фарёд чекарди. У биёбонмиди, вакиллар анжуманими, бари бир. Агар дашном бермокни истаса, дашном берарди. Шоҳми, гадоми – андиша қилмасди. Агар май ичса, Худо ва халқ назаридан яширинча эмас, ошқора ичарди. Паргор нуктасидек ҳамиша ва ҳар қачон ҳамманинг назарида эди...» (Фарзона «Қуёшнинг видоси»).

Унинг бўйинсунмас ва мағрур эрки, Варзоб дарёсидек кўнгли аччиқ ва жўшқин, ошқор ва муросасиз шеърларида яширин эди. Бу яланғоч ярадек шеърлар қадимий гўзалларнинг хошияси олгиндан ясалган сирли кўзгусига ўхшарди. Кутилмаганда бу кўзгуда аблаҳнинг, манкуртнинг, номарднинг ҳам қиёфаси акс этарди. Лоик бу жодугар кўзгусини истаган кимсанинг юзига тута оларди. Томдан аблаҳ йиқилса-да, бизнинг бўйнимиз қирсиллаб синса, бир номард чоплус қасамини бузса-да, сочларининг тарами бузилмай, бизнинг қалбимиз йиртилса... Дунёнинг разилларча тескари иш-

лари, одамларнинг дунё ишларига бефарқлиги, миллат харобалари, кўнгил вайроналари, ёр-дўстларнинг хоинлиги лаҳза сайин Лоикнинг жонига қабза урарди. Лоик каби руҳини осмон дарёлари қанотидан уфурган еллар эркалаган, боши устида авлиё шоирларнинг ўлмас руҳи дуохонлик қилган бир шоир инсоний нуқсонлар ахлатини гулчамбар деб гумон қилиб юрганларни ҳазм қила олмасди. Буюк Мавлавийнинг «Фийҳи ма фийҳи» («Ичиндаги ичиндадир») китобида шундай воқеа ривоят қилинади. Бу ривоятни тўлиғича Лоик ва унинг теҒрасидаги хосу омга нисбат бериш мумкин: «... Асирлар боғланган, ожиз ва тушқун ҳолда йиғлаб-сиқташар, бутун умидларини пароканда этувчи қилич ва ўлимни кутишарди. Мустафо (унга салом бўлсин) уларга қараб кулди. Бунга жавобан: «Ана кўрдингми, унда инсонлик (ожизлик) бор, менда ожизлик йўқ дея сўзида туриб олиши тўғри эмасди. Бизни арқонлар ичида ўз асири сифатида кўриш билан гўё нафсларига енгилган инсонларнинг ўз душманлари устидан ғалаба қозониб, уларни маҳв бўлганларини кўрарак хурсандчиликдан ўйнаганлари каби у ҳам севинмокда, мамнун бўлмокда, - дедилар.

Мустафо (Оллоҳ марҳамат қилсин) уларнинг кўнгилларидаги бу ўйни тушунди ва буюрди: «Худо сақласин! Мен бунинг учун кулмаяпман. Балки сир кўзи билан бир қавми жаҳаннамдан, олов ёниб турган қип-қизил ўчоқдан ва кин билан қорайган мўридан арқону занжирлар билан торта-торта зўрлаб жаннатга, ўлим йўқ бир гул боғига олиб кетаётганим ҳолда уларнинг: «Бизни бу таҳликали жойдан у ишончли гул боғига нега судраяпсан?.. дея бақириб баддуо этганларини кўрганимдан куляпман. Шу билан бирга, сиз ҳозир бундай бир қарашга (нуқтаи назарга) эга бўлмаганингиз туфайли айтганларимни англамайсиз ва аниқ-гиник кўрмайсиз. (Улуғбек Абдуваҳоб таржимаси).

Лоик ҳаминша кула биларди. Гоҳ заҳарханда, гоҳ қаҳ-қаҳ ота оларди. Аблах ўз мавқеидан мамнун, ўғри ўз қилмишидан масрур, разил разиллигидан шодмон, хоин хоинлигини оддий ҳол деб билган жамиятда ва бу қабоҳатлар фазилат деб аталаётган бир вазиятда Лоикнинг кулгуси аламли ва надоматли эди. Бурнидан нарини кўра олмайдиганлар, қорнидан бошқани ўйламайдиганлар, ўз уйим – ўлан-тўшагим ақидасини пайгамбар суннатидек қабул қилганлар, кимлигини, қаердан келганини унутиб қўйганлар ичида

яшаб бўладими? Боз устига, лабда заҳарханда билан уларга кимлигини эслатган одамни сазойи қилсалар, душман деб билсалар. Лоиқ худди шундай чиринди бир муҳитда яшади. У бир умр сўқирлар кўзини бино қилмоққа, бедилларга кўнгил ҳадя қилишга, бедонишлар миясининг тарҳини очишга, манкуртлар хотирасини тирилтиришга, ватан хоинларига бешик ва кулбалари томон олиб борувчи йўлни кўрсатишга ҳаракат қилди. Аччиқ-аччиқ шароб ичди, аччиқ-тахир шеърлар ёзди. Фарёд чекди, ўзини кўярга жой тополмади. У бедаво қалби ёлғиз қаро ер қаърида ором олишни биларди. Шеърларидаги ўлим соғинчи, айрилиқ оҳанги, ёлғизлик ва узлатга мойиллик, исён ва шўрларнинг замини ана шу ерда. Худо Лоиққа ўзининг раҳматидан сероб қилиб берди. Шафқат ва ҳақиқатни ошиғич ато қилди. Акс ҳолда, у ҳам бозор ё кўча аҳлидек, шунчаки туғилиб, шунчаки яшаб, шунчаки ўлиб кетаверарди. Ер одам жисмига тўйганми? Бу дунё – қаптархона, кимлар келиб, кимлар кетаётганини Худонинг ўзи билади. Лоиқ ҳаёт мазмунини ҳақиқат инкишофи ва бунёдида деб билди. Умр бўйи миллатни Рудакий қадар, Фирдавсий ва Ҳофиз қадар кўтармоққа, юксак тоғлар бошидан заминга олиб тушмоққа интилди.

Бир субҳ бевош миллатим тожига йиғладим,
Миллат қазосию ғариб шомига йиғладим.
Мен бир умр бирлигин қилардим орзу,
Даригким, пора-пора шоҳига йиғладим.
Чун бу сарой ичинда йўқ не бош, не бошлиқ,
Миллат бошин жанозаси, оҳига йиғладим.
Ҳар кўчада дуч келгуси Искандарий гурур,
Мен Қайсару Искандару шоҳига йиғладим.
Оға конин тўкмоқни оға кўрмиш раво,
Мен оналар ва болалар ёшига йиғладим.
Фарзандлар ўлдилар беёду бемазор,
Миллат онасин мазорин бошида йиғладим.

Лоиқнинг ишқий шеърлари ошиқлар ва машуқларнинг илк бўсаларидек жонларни ўртагувчи эди. «Ту, эй девони похонда...» деб бошланарди бир армонли шеъри. Мен ҳозиргача ҳайратли даражада топиб айтилган бу тасвирдан лаззатланаман. «Эй, сен

ўқилмаган девон!..» Аёл фитрати, мухаббати сирларини шу пайт-гача тагли-тубли инкишоф этган шоир борми? Аёл сирлари бодо-мини ким чақа олган? Мана, у сизнинг хузурингизда муқарраб фа-риштадек бош эгиб турган сеҳр-жодулар мадрасасининг мударри-саси. Кўнглида – дунё, кўзларида – уқбо, қошларида – қиёмат, юзларида – жаннат бўйлари. Ким бу? Яратувчи санъатининг олий тазохіри. Эҳтимол юзма-юз келса, у Яратганнинг ўзига ҳам ноз қиларди. Аршу курсини ларзага соларди. «Ту, эй девони нохон-да...» кейинчалик мен бу ўхшатиш нечоғли ҳаётий эканини чуқур ҳис қилдим. Балоғат ёшига етиб-етмай, севги лаззатини, ғам ва гуссаларини яшамай пахта далаларидан олиб чиқилиб, ҳали бўйин терлари қотмай молдек турмушга бериб юборилган қизалоқлар-ни, бир бозорнинг ён-бошида аччиқ пиёзми, карамми сотиб тур-ган хусн-жамоли ойни парчалаб юборгудек соҳибжамолларни... кўрганимда ўша «девон» ёдимга тушаверди.

Бошимизда қанча сувлар айланар гирдобадек,
Сен учун мен биргина ёдгор бўлгимдир ва бас.
Гоҳида ёд айласанг кечган умр манзарларин,
Хотирангда лавҳадек такрор бўлгимдир ва бас.

Келса гуллар бирла Наврўз, келса гул ичра баҳор,
Кўзларинг ўнгидан ўтгум масту лабларда газал.
Ёмғир остида қолиб ҳўл бўлсангу бошдан-оёқ,
Эҳтимол ёдингга тушсам худди сим-сим қатралар.

Тоғу ўнгирларга кетсанг сайр этиб фасли баҳор,
Кўзларинг бодом гулига тушса ёд этгаймисан?
Менга ошно шаршара остига келсанг бир ўзинг,
Бўйнидан ҳолсиз кучоқлаб оҳ-фарёд этгаймисан?

Ҳам хазонрез фаслида кўнса хазон бошинг уза,
Ёд этарсан навбаҳорингни, менинг зангорлигим.
Лаҳза-лаҳза ларза тушгайдир, дилинг ороми йўқ,
Ўйлагайсен қайда қолди деб ўша дилдорлигим.

Ўлтириб дарё лабига тин оларсан ногаҳон,

Эҳтиросим мавжи ёдингга тушар тугён отиб.
Термилиб чирмалган ўз жисмига ул гирдобнинг,
Хотирангда жисму жонинг ичра киргум тўлғониб.

Сен узоқ кетдинг, узоқлар бағрига олди сени,
Бир куни қайтсанг гўзал Душанбамизга энтикиб.
Термуларсен ваъдалашган жойимиз борми ҳамон,
Термуларсен ногаҳон турганмикан Лоиқ кутиб.

Хотиротинг дафтарин бир-бир варақларсан ёниб,
Тилларингда ўртанар шеърим менинг – жоним менинг.
Дардларингда сирганар жим-жит табассум излари,
Шеърларимда қолди сочинг – шеъру девоним менинг.

Бошимизда қанча сувлар айланар гирдобадек.
Сен учун мен биргина ёдгор бўлгумдир ва бас.
Гоҳ-гоҳ ёд айласанг кечган умр манзарларин,
Сен учун ёлғизгина мозор бўлгумдир ва бас.

Лоиқ ижодида ишқ мавзуси азалий девонавор шиддати, қайслиги, қайсарлиги, аёвсиз ўртанишлари, далил-девоналиги, илоҳий қудрати билан намоён бўлди. У ишқий изтиробларининг тирналган, эзилган қонталаш юзига расмиятчилик, пардасизлик, такаббурлик ва худбинлик пардасини тортмади. Андуҳли ишқ фарёдни кибру ғурур, мастлик ва пасткашлик билан оёқ ости қилгувчи кибор «ошиқ»ларнинг юзига тупурди. Аёлни – илоҳий маҳбуба, осмоний хилқат, раббоний мўъжиза эмас, шунчаки айш-ишрат мояси, ёхуд хузур-ҳаловат ускунаси дегувчилар ҳамиша унинг нафратига, тийқсиз ғазабига дучор бўлардилар. Лоиқнинг шеърлари ошиқлар гумори эди. Бу тумор қаландар качқулидек ошиқлар бўйнида осиниб турарди.

Ўшал соат хазонрез сувлари
беҳолу бетугён

Чекинса кимсасиз соҳилларидан

Мени ҳасрат билан ёд эт...

Унинг шеърлари билан қуёш ўз хилватгоҳидан бош кўтарар,

болалар уйкуга кетарди. Ёридан айро ошиқлар ҳижрон азоби ва тулгоқларини оналарига пинҳона роз этардилар.

Ғам ва шодлик бирла кун ўтди тагин,
Қисмату номус талоши ичра лол.
Қайта тарк этди куёш бизларни жим,
Янги ой пайдо бўлиб кўкда зилол
Хайрли тун, онаизор, хайрли тун!

Асл шеърят асл ишқ оҳангидир. Шеърни ишқ яратади. Хитой деворидан қалинроқ китоблар ичидаги шеърый панд-насихатлар, сохта донолик (махмаданалик), ҳарчанд узлагда эмас, қасрда яшаса-да, ҳар сатрида ярғоқ бошини кўрсатиб турадиган ночор файласуфлик, юрт соҳибларининг танқис назарига илиниб қоламанмикан, деган ялтоқ умидда нуқул «ватан-ватан»лаш - булар ҳали шеър эмас. Ҳали бу шоирлик эмас. Ҳақиқий шеър - ҳақиқий ишқнинг ҳомиласидан яралади.

Куни кеча адабиёт мафкура деб аталмиш «бойвачча»нинг тўртинчи «хотини» эди. Бу шўрлик хотиннинг энг бирламчи вази-фаси, бойваччага ғоялашган болаларни турғиб бериш, акс ҳолда – талоқ...

Шўро давридаги исталган адабиёт намунасига назар ташланг. Улар, албатта, «Ленин»га бағишланган манзума билан бошланарди. Аммо, нима бўлмасин, бу «хотин» «бойвачча»га жуда керак эди. У бойваччанинг оёғини ялар, аврат-аъзоларини силаб-сийпа-лар, керак бўлса, ҳамма ҳолатга тайёр эди. Аммо, сиёсий ҳийла-найранглардан қўли бўшаб қолган бойвачча аҳён-аҳён «хотин»ига эътибор қаратиб қоларди. Шунда агар кайфияти кўтарса, тақинчоқми, билакузукми, танқис ич кийимими, ишқилиб, нимадир эҳсон қиларди. Бу ҳол «хотин»нинг бойваччага рағбатини чунонам жўшдирардики, кўяверасиз.

Адабиёт ана шундай шармандаликка юз бурган замонда Лоиқ шеърят майдонига кириб келди ва бу «фаҳишабозлик»нинг ҳақиқий адабиётга тарикча алоқаси йўқлигини исбот этди. Йўқ, Лоиқ ҳам ватан ҳақида ёзди. Аммо унинг ватани миллатини қарийб йўқ қилиб юбораёзган Иван Васильевич Грозний авлодларининг хуторлари эмас, Зарафшон соҳилида ҳазрат Одамдан буён тош

деворлар ичида яшаб келаётган мазлум тожикларнинг манзили маконлари, тошлоклари, подажойлари, Варзоб дарёси, Хўжа Оби-гарм, Хожа Мастон чинорлари, Чихил чаҳор чашманинг афсонавий балиқлари эди.

«Шеър Одам Ато билан бирга яралди, - дейди доктор Алиасгар Шеърдўст (Эрон) ўзининг «Устоз Лоик Шерали малаклар найистонидаги ошпк» номли мақоласида. – Унинг илк дафъа дунёнинг ботиний ва зохирий воқеаларига боққан нигоҳи, умрининг сўнгги дамлари, жисмоний ва рухий тажаллиёти - ҳамма-ҳаммаси шеърда ўз ифодасини топади... Давлатшоҳ Самарқандий ёзади: «Оламда шеър айтган илк зот Одам Сафий алайҳиссалом эди. Поэтиларнинг поки бўлмиши Одам Худонинг иродаси билан заминга тушганидан кейин фоний зиндон зулмати кўзларига ноҳўш кўринди: олам теграсида пушмон ва мотам билан кезинди. Деди: «Роббана, залламна...» (Эй, Парвардигоримиз, зулм қилдик...) Яратувчи Одамнинг тавбасини қабул қилди. Одам Ҳаввонинг илоҳий дийдорига етишди, фарзандлар кўрди. Дунё кўзлари ўнгида ўзгача ранг ва тусда намоён бўлди...»

Доктор Алиасгар Шеърдўст Лоик Шералига бағишланган мақоласини жуда олисдан - ҳазрат Одам ва Ҳавво замонларидан бошлайди. Дарҳақиқат, ҳақиқий шеър ҳамиша одамнинг энг азиз туйғуларига эш бўлган. Одам фарзанди қандай лаҳзада шеър ўқийди? Ўта шод бўлганида ёхуд ғам-қайғуга ботганида. Айни шонр ҳам худди шу паллада кўлга қалам олади. Шеърнинг юракларга санчилгувчи қудрати – ана шу! Дунёнинг барча буюк шоирлари, албатта, Лоик ҳам шеърят даргоҳига худди шу туйғулар оқими билан кириб келди. 60-йилларда собиқ Шўро адабиётида бирмунча жонланиш рўй бермоқда эди. Буткул гоёлаштирилган ва «бутпарастлар адабиёти»га айланган шеър шоирлик оламига «илмилик ҳаво» кириб келди. Лоик шахсга сизгиниш таназулга юз тутга бошлаган Хрушчев замонидан руҳ олди. Рус адабиётида Е.Евтушенко, А.Вознесенский, В.Висоцкий, Д.Рождественский, Б.Ахматуллина қозоқ адабиётида Ўлжас Сулаймонов қирғиз адабиётида Чингиз Айтматов, ўзбек адабиётида Р.Парфи, А.Ориф шеърларида янги ланиш руҳи яққол кўзга ташлана бошлади. Худди шу даврда тожик адабиётида Лоик Шерали ва Бозор Собирнинг овози янгради.

Лоиқ ҳайтовур толели шоир эди. Унинг дастлабки шеърлари Шўро даврининг энг улуғ шоирларидан бири, Ленин мукофоти ва яна ўнлаб катта-кичик мукофотлар соҳиби Мирзо Турсунзоданинг нозарига тушди. Турсунзода ёш шоирнинг эркин ва замонга бир-мунча терс шеърларига қалқон бўлди. Уларни ҳимоя қилди.

«Лоиқ, - деб ёзади профессор Абдунаби Сатторзода, - замонавий тожик шеърятини азалий аслигига қайтарди. У бу йўлда С.Айний ва А.Лоҳутий, П.Сулаймоний, Ҳ.Юсуфий ва М.Турсунзодаларнинг нотаом ишини ниҳоясига еткарди. Бугунги тожик шеърятги ва Рудакий, Фирдавсий, Хайём, Ҳофиз, Саъдий, Мавлавий, Соиб каби ўтмиш улуғлари ўртасига кўприк солди...»

Мен улуғларнинг бу эътирофларига шубҳа қилмайман. Албатта, шеършунослар Лоиқнинг адабиёт тарихида тутган мақомини мендан кўра чандон яхши биладилар. Ҳалли бу мавзуда қанчадан-қанча тадқиқотлар қилинади. Аммо умрини коғозга сарф этган бир қаламкаш сифатида мен Лоиқни бутун борлиғим билан ҳис қила оламан. Лоиқ бошлаган шеърнинг давоми, ниҳояси, ҳатто айтилмай қолган фикрларини уққандек, ҳис қилгандекман. Ҳозир ҳам шу сатрларни ёзаяпману Лоиқ нақ рўпарамда ўтиргандек... Кўзларида норозилик. юзларида аччиқ табассум. Лоиқ бу дунёдан кўзи очик ҳолда ўтди. Бу бир назарда ҳамма нарсани қамраб олишга қодир донишманд кўзлардан ҳеч нарса яширин эмасди. Бу кўзларда Осимий ва Сайфнинг, Олимпур ва Исоҳиқларнинг суврати қотиб қолди. Бу кўзларда ўз қонига гарк қилинган Фарм, Тавилдара, Бадахшон ва Душанбе қотиб қолди. Бу кўзларда ҳар кўчада нон деб изғиб юрган оч-яланғоч гўдақлар, зору ночор кизалоқлар, чорасиз аёллар ва хору абгор эркакларнинг аянчли сувратлари қотиб қолди.

Бу харобазамин меним диёримдир,
Қонли пўшталари ёдгоримдир.

Умидим мазори агар бундадир,
Охируламр ҳам маним мазоримдир.

Оҳим бузгай қаро гўрларни ҳатто,
Оҳим маним, эй воҳ, рўзгоримдир.

Тожик халқи агар ёд этмас бўлса,
Совуқ гўрим маним номгузоримдир.

Сизнинг бағрингизга сиғмадим, хайҳот,
Аждодлар тупроғи ҳамканоримдир.

Онам ўтди... Мен ҳам шошилай энди,
Унинг руҳи поки интизоримдир.

Мен афсоналар ва шлоҳий сирлар макони бўлмиш тожик тупроғида туғилиб, вояга етдим. Тожиклар дунёнинг энг донишманд, баланд маданиятли, иймон-инсофда тенги йўқ, шеърдўст ва хоксор халқи. Тожиклар эҳтимол мусулмон деб аталмиш Иброҳим миллатининг бугунги кунгача сақланиб қолган асл қатлами. Бу халқ олис тарих давомида ақалли бир ҳафта бўлсин ёруғ кун кўрган эмас. Бу ерлардан ўтиб кетган ҳар қандай йўлчи, хоҳ қўлда қуроли бўлсин, хоҳ харита ушлаган бўлсин, бу халқни, албатта, эзгилаб, тупроққа қориб ўтган. Ҳар тўрт томондан тоғу тошлар ва асосан, туркий халқлар билан қуршалган тожиклар жисман қул бўлсаларда маънан Осиёнинг муршиди бўлганлар. Туркий халқлар ялпи ана шу мазлум ва бенаволарга қўл берганлар, мурид тутинглар. Албатта, қулоғим остида бир неча бадбахт ва нодоннинг маломати шундоқ янграб турибди. Аммо, начора, ҳақиқат шу!

Гоҳо минбарларда,
Сухбатларда,
Китобу дафтарларда,
Бир ножиз доно,
Ё бир гул қаламқаш,
Баланд овоз билан,
Баланд соз билан
Дейди ё ёзади:
Тожик халқи
Ўтмишда
Буткул саводсиз эди!..

Қаҳ! Қаҳ! Қаҳ!
Эй, калгафаҳм!
Эй, итоғиз!
Саводсиз сенми,
Ё Рудакий?
Саводсиз сенми,
Ё Фирдавсий?
Саводсиз сенми,
Ё Сино?
Ё Хайём?
Ё Ҳофиз?
Ё Саъдий?
Ё Румий?
Ё Низомий?
Ё Саной?
Ё Атгор?
Ё Соиб?
Ё Жомий?
Ё Биноий?
Ё Камол?
Ё Носир Хисрав?
Ё Бедил?
Ё Саййидо?
Ё Дониш?
Ё Шоҳин?
Бу буюклар наздида
Сенинг кўрлигинг ҳақдир.
Омин!

Отам жуда эрта, ҳали йигит ёшида оламдан ўтди. Раҳматли бувимнинг айтишича, балиқ тутгани чиққан ва шу билан ўртоқларининг елкасида қайтган экан. Албатта, уч ёшли болакайнинг ёдида нима ҳам қолиши мумкин. Баланд бўйли, гайратли, бизларга жуда меҳрибон одам. Эсимда, Латофатга бешик ясаб бергани, қандайдир кутурган дайди итни отиб ташлашга чоғлангани, кейин айвонимиздаги сўрида ётгани... Бори шу. Агар хотирамни бигиз билан титкиласам-да бундан ортиқ ҳеч нарсa тополмайман. Укам

Жаъфар бир ёшда, мен уч ёшда, опам Латофат беш ёшда, акам Анвар етти ёшда эди.

Оғир кунлар бошланди. Раҳматли бувимнинг энг дардли, энг аянчли, қиёмат кунлари шундай бошланди. Худо ҳаққи, мен ўз хотираларимни кимгадир хикоя қилиш ниятидан йироқман. Мен ёнимизда яшаб, бизга нону туз берган халқ ҳақида ва бу халқнинг тенгсиз шоири ҳақида сўзламоқчиман. Ҳаётим тожиклар ҳаёти билан шу қадар мустаҳкам боғланганки, уни ҳеч ким ҳеч қачон ажрата олмайди.

Тожик эрлари асосан узун бўйли, қирра бурун, кўзлари чуқур, юзи тоза, ияк, бурун ва юз суяклари туртиб чиққан, аксарият аёллари юзини очиб юрмайдилар. Сутга чайиб олгандек оппоқ, оху кўзли, узун қоматли фариштанамо, камгап ва гоят меҳнаткаш аёллар. Фаришта дедим, аслида ҳам иккита тожик аёлдан бирининг номи Фаришта ёки Фариштамоҳ.

Кўча-кўйда ўйнаб юрарканман, ногоҳ бақувват кўллар менга томон чўзиларди.

- Баччайи кийи? (Кимнинг боласисан?).

- Баччайи акаи Абдураҳмон, - дердим мен мунгайиб. У бироз тин оларди.

- Момат чи хелай? (Энанг қалай?)

- Нағз (Яхши).

- Отат одами хўб буд. Худо раҳматаш куна. Кампира ҳурмат куне. (Отанг яхши одам эди. Худо раҳмат қилсин. Бувингни ҳурмат қилинглар.)

Мен эшитмаган бўлсам, бу тасаллиларни минглаб қарра эшитгандирман. Ўшанда ҳам, ҳозир ҳам ҳеч ким менга ана шундай тасаллобахш сўзларни айтган эмас. Ўрта мактабда ўқитувчилар, асосан, «Сочингни ол, ошиқ ўйнама, ўқи, ўқимасанг, бир умр подавон бўлиб ўтасан», деб дакки беришарди. Улар, кимсан, нима сан, ҳолинг қалай, нон едингми-емадингми дейишни биллшмасди. «Ўқи, ўқимасанг, пода!..»

Бугун ёшим қирқдан ошиб, подавонликни шу қадар соғинаман. Кўзларимни юмаман-да Кофарниҳон соҳилига кўчаман. На адабиёт, на шоирлик, на шону шавкат, на шаҳар ва шаҳарликлар энди таскин беролмайди.

- Маҳмула! – дейман кунаро. – Акамнинг томорқаси этагида

бир чукурлик бор. Пул ортгирсам уша ерга кунгай уй соламан.
Кетамиз. Кофарниҳон бир кадам. Мол-ҳол қиламиз. Мен на шеър
ёзаман, на...

- Болалар-чи?.. дейди Маҳмула ранги қув ўчиб, - Болалардан
ажралиб яшаймизми?

- Болалар ўзларини эплаб кетгач...

- Оҳ-ҳо! – дейди ишонқирамай.

- Кетамиз. Менинг сабрим тугади...

Бир орзуим шеър эди. Шеърни ёзиб бўлдим, шекилли. Ёру дўст,
обру-иззат, ному-нишон - ҳаммасини кўзларим билан кўрдим...
Ёру-дўст аслида ёлгон экан. Дўст сендан ўза, ортида юрсанг, фой-
данг тегса – дўст. Агар сендан ортда, сендан заифроқ бўлса, нима
қиласан ўзингни алдаб, душман – ўша. Не-не дўстларни кўрдим.
Не-не улуғларни кўрдим. Тилга олгим ҳам келмайди. Эссиз, юра-
гим. Эссизгина юрагим...

Ориёнфарнинг Лоикқа бағишланган марсияси гоят аянчли эди.
Мен уни жузъий қисқартиришлар билан таржима қилдим.

ҒАМ ЗАҲРИ

(Устоз Лоик мотамида чекилган фарёд)

Мен агар зору ҳазинман

Ва агар мотамда қолдим

Ва агар қалбим гижимдир

Мотам захридандир...

Ғамим бор... бугўзимдан сикқувчи ғам.

Мен ғуссадан нола чекапман,

Мен шу боисдан йиғлаяпманки,

Дийдори ҳаловатидан маҳрумман,

Маҳжурман.

Юзларин нақши энди кўзим мардумига кўнмас

Ва энди ширин сўз оҳанги қулоқларимга чалинмас

Ва энди хастаю жозиб нигоҳларини қайтиб кўрмасман.

У тунов кун уйкуда дерди:

«Мендан иккинчи умр боқий қолгай!»

Ва у абадиятга айланди,
 Унинг жони огоҳ жонларга кўшилди.
 У мангуга дил ахлининг ҳамсухбати бўлиб қолди...
 У бу меҳнат ва имтиҳон олаמידан кўчди.
 Бу омонсиз гурбат хокдони манзилидан ўтди.
 У нақш эди. Азал Наққоши томон юзланди.
 У жон эди, Жононга кўшилди.
 Бироқ қайғудаман.
 Зеро, ҳеч ким унинг ўрнини босолмайди.
 Теран огоҳлик ва буюк андиша билан
 Бечора миллатимизнинг дарду аламини айтолмайди.
 Унинг пинҳон розу ниёзларин ошкор этолмайди.
 Бизнинг гумроҳларимизга нажот ва шифо
 йўлини кўрсатолмайди.
 У миллат маънавий тириклигининг ровийси эди
 Ва миллат ривоятини шеър авжига чиқарди.
 У халқ қалби билан ишларди ва юраги
 Ватан меҳрига тўлиқ эди.
 Унинг сўзи қалбдан чиқарди ва тезда
 қалбларга йўл топарди.
 У минг-минглар дилининг шоири эди.
 Лоиқ шеърининг замини самимият ва
 шоирлик аъмоли садоқат эди.
 Инсон кўнгли, унинг ғалаёнли, ҳаяжонли руҳи
 шеърый асолати эди.
 Эй, ўлик кумлоқнинг ўлик қумлари ўликлари!
 Эй, бегонапараст, мурдапарастлар!
 Эй, жаҳл ва нодонликка ғарқ бечоралар!
 Ва эй, минг йиллик уйқуга ботганлар!
 Ва, эй, унинг хушлигидан нохуш бўлганлар!
 Ва, эй, унинг шеърлари шоир қилган
 Ва унинг маънилари ўғирлаган шеър у шоирлик
 даъвогарлари!
 Ва, эй аввалда мақтовга кўмганлар
 Ва охирда буюклик иддаоси билан инкор этганлар!..
 Бир бор ўзингизга келинг!
 Андиша қилинг!

Қалбингиз нигоҳини очинг!
Ҳасадни бир чеккага йиғиштириб қўйиб,
Ҳушёр тортинглар!
Лоикни қўлдан бериб қўйдик!
Нечогли бадбахт эканимизни
Шояд энди англасак,
Ёлғиз шоир ёлғиз боши билан
пасткаш қуролдилар,
Телба маҳаллийчилар даҳшати қошида турди
Ва золимлар кўнглида раҳм-шафқат
уйғотиш учун қурашди.
Биридан ўтинди – қуролнингни қўй!
Бирига ялинди – Худо кўнглингга инсоф солсин!
Ҳақ нурини юртга олиб кирмоқчи эди.
Эй, азизлар!
Лонқнинг ўлими тасодиф эмас!
Дарвоқе, икки кўз билан қараганда –
биргина вужуд камайгандек,
Ақл кўзи билан боқ –
Минг-минг вужуд йўқ бўлди!
Унинг ўлими энг буюк мусибатдир!
Бироқ яна ўзимизга тасалли бермоқчи бўламиз:
«Бу тангу тор қафасдан учдинг, эй, жон,
Бу гаррор маҳбаси эрди ва зиндон».
Аёнки, у энди ўлмайди.
Бироқ, даригким, энди мазлум миллатимиз
Дарду армонларини ҳам тажассум этолмайди...
Эҳтимол, у биз билан видолашди ва кетди.
Бу видо билан у ўлик дилларни
ларзага солмоқ
Ва бедорлик ногорасин қоқмоқчи эди...
Ва биз ортда қолиб кетганларни
ўзига келтирмоқни истарди.
Токи, шеърларини қайта нўш этайлик
Ва лиммо-лим андишалар шаробидан,
Ҳайратангиз туйғулардан маст бўлайлик.
Бу мастлик – бедорлигимиз ибтидоси бўлсин!..

асаблари чарсиллаб, узилиб тугаган бўлса-да ҳақ эди. Лоиқ шоирнинг башар авлоди ҳаётида тутган ўрнини яхши биларди.

Бир куни ошиқлар жудо қолсалар,
Бир куни зўрлар бемутгако қолсалар,
Бир куни одамлар беошно қолсалар,
Ўшанда шоирнинг қадрин билишар.

Шом маҳал юлдузлар сўнса осмонда,
Бир кун бир ёш юрак ёнса армонда,
Ахтарса ҳар одам ўздан нишона,
Ўшанда шоирнинг қадрин билишар.

Охир юришмаса сайёднинг ови,
Қолса боши эгик, юришмай дови,
Хоралар устига жим оқса ёши
Ўшанда шоирнинг қадрин билишар.

Қачонки даштларда зору саргардон,
Қолсалар лаблари қурук, ташнажон,
Бир сатр шеър ўқиб, бўлсалар гирён,
Ўшанда шоирнинг қадрин билишар...

Қачонки даъвоси зўрлар ўлсалар,
Хангама, дагдага, ғурурлар ўлсалар
Ва гўрин лавҳига бир сўз сўрсалар,
Ўшанда шоирнинг қадрин билишар.

Лоиқ ўз миллатининг жонфидоси, унинг ҳар нечук фожиасини ҳаммадан бурун яшарди. Унинг сўзлари ҳар бир тожикнинг қалбида акс-садо берар, халқ Лоиқдек шоири борлигидан, Лоиқ эса шундай халқ фарзанди эканидан ғурурланарди. Бу улуг халқ ичтидаги баъзи бир калтабинларни, ўз қадрига етмаган, ўзлигини англамайдиган, аксинча ўз илдизига болта урадиган кимсаларни кечирмасди. Тарих ҳаводисларими, тақдир амрими, миллатнинг бошига тушган неча асрлик кўргиликлар, бунининг натижасида катта қийинчиликлар билан яшаётган халқнинг аҳволи унинг озод ва исён-

кор руҳига тушов солар, азоб искалжасига олган эди.

Болтага сен даста бўлгайсан,
Томирингни калта қилгайсан.
Кесадилар,
Элтадилар.

Бу не савдо?
Бу не дунё?

Дорларга чўп бўларсан,
Гўрларга чўп бўларсан.

Эй, тилсиз дарахт,
Баргларинг тил эмасми?

Шариф бобо, Мусофир тоға, Додаржон ака, Махсум ака исмли мўйсафидларнинг қарийб ҳаммаси қишлоғимизнинг хилват бир гўшасидаги «Гулмазор» қабристонига «кўчиб» ўтганларига хийла вақт бўлди. Улар эрта тонг қоронғисида тошлок йўл бўйлаб масжидга ўтишаркан, паст овозда суҳбатлашиб борардилар. Қорамтир тутлардек хомуш ва вазмин эди улар. Мусофир тоға Обигарм томонлардан эди, шекилли. Тўладан келган, соқоллари буткул кўксини қоплаган гўзал чеҳрали мўйсафид мен ҳар гал қишлоққа қайтганимда меҳр билан бағрига босар ва уйига таклиф қиларди. Уйимиз йўл бўйида эди ва хоҳ у томон, хоҳ бу томон йўлга чиққанлар, албатта, остонамиз ортидан ўтишарди. Аёллар раҳматлик бувимни «оча» (она) дейишарди. Ҳар қандай йўл-йўриқ бўлмасин келиб сўрашар, оппоқ доқапошларни юзларининг ярмини тусган, ярми эса олд-орқаларида осилиб турар, кенг енглари ичида макка сўтами, олмами, беҳими, ишқилиб нимадир бўларди. Мен ҳозир ҳам тожик халқ кўшиқларини чексиз ҳаяжон билан такрорлаб юраман.

Ситора дар ҳаво кабки заррин аст,
Худам ангуштари, ёрам пигин аст.
Худовандо, нигинамро ниғаҳ дор,
Ки ёри аввалу охир ҳамин аст.

Тўрт қатор шеър. Ўхшатишнинг тоза ва асиллигига эътибор беринг. Осмонда юддузлар олтин какликка ўхшайди. Мен узукман, ёрим эса узукка кўздир. Эй, Худойим, узугимдаги кўзни ўзинг асрагин. Менинг аввал-охир, ягона ёрим ўшадир. Билмадим, буни шеърый йўл билан таржима қилиб бўлармикан? Табиийки, Лонк ана шундай гўзал сўз салтанатида туғилди, вояга етди. Бу ёқда дунёни ларзага солмоққа қодир мумтоз шеъроят. Лоик қурук ҳавода, ёввойи чакириқлар ҳайо-хўй, урҳо-урлар сурони остида эмас, мани бу каби одамий сатрлар билан нафас олган эди.

Во намерам, оча-е,
Ба Худо, намерам, оча-е,
Моли мардум хўрдай,
Ночор мерам, оча-е.

Тир манам, камон манам,
Пир манам, жавон манам.
Ошики жовндон манам,
Ман на манам, на ман манам.

Пок аз адам омадему нопок шудем,
Шодон бадар омадему гамнок шудам.
Будем зи оби дида дар оташи дил,
Додем ба бод умру дар хок шудем.

Лоик сўзни анчайин уста санъаткор сифатидагина эгаллаган эмасди. У сўзни турли тусда тоблантира оладиган моҳир кимёгар эди. Сўз билан Лоик ўртасида сирли ошиқлик бор эди. Бировлар дарёга боқиб сувни кўради. Лоик дарёда сувдан бурун шиддатни, гурурни, кудратни, сабру тахаммулни кўради. Сўз ҳам шундай. Ҳар қандай сўзда куллий латофат бор. Аммо уни кўрувчи кўз керак. Олтин, зумурадни эшак тўқимига яширган каби сўзни дардсиз, носамимий, ёлгон туйғуларининг тигиз ва тор чакалагига зўрлаб олиб киришади. Қўлларида қаламми, қамчинми, қалтакми – бари бир. Сўз бўйин тобласа зўрлашдан ҳам қайтишмайди. Лоик сўзни севарди. Авайларди. Унинг ишқий шеърларидаги сувдек са-

мимият сўзга муносабатида яққол сезилиб туради. Сўз – илоҳий эканлиги, энг муқаддас китоблар ҳам аслида сўздан яралганини англаш учун Лоикда Худо берган ҳассослик, таъсирчанлик, зукколик, юксак дид ва завқ бор эди. Форс тили эса бутун қудрат ва фасоҳати билан неча асрлардан буён оламни ҳайратга солиб келди.

Ривоят қилишларича қозоқ шоири Ўлжас Сулаймонов Душанбе бозорларини кезиб юриб, раста талашиб, қаттиқ жанжаллашаётган икки тожикка дуч келибди. Тожик тилидан батамом хабарин йўқ Ўлжас икки «жанжалкаш»нинг олдида узоқ туриб қолгач, ёнида турган Мўмин Қаноатдан сўраган экан:

-Айт-чи, бу иккиси ҳозир қандай шеър ўқиди?...

Сўзда илоҳийлик бор. Уни англамоқ учун одам ботинан катта тарбия кўрган, ўзини инкишоф этган, гўзаллик ва хунукликни ажратишга қодир дид-фаросат соҳиби бўлмоғи керак. Лоик Лоик бўлгунга қадар сўз мактабида тизза букиб, мук тушиб буюклардан панд эшитди, тинимсиз ўқиб-ўрганди.

Тожиклар тупроғи фуқаролар урушининг омонсиз гирдобига чўкди. Мамлакат турли маҳаллий гуруҳларга бўлиниб олиб, миллатни, унинг фарзандларини, тарих ва келажагини нобуд этмоққа бошлади. Худо шоҳидки, Лоик на сиёсий, на мазҳабий, на маҳаллий гуруҳларнинг ҳеч бирига мойил эмасди. У машъум гуруҳбозликнинг аянчли оқибатини башоратогоҳ қалби ва руҳи билан ҳис қилганди гўё. Мен қуйида шоирнинг энг яқин дўсти, донишманд Акбар Турсон Набипурнинг хотирасини тўлиғича келтирмоқни лозим топдим.

«Лоик Шералининг ногаҳоний ўлими эҳтимол қазон мубрам (тақдир) эмасди, бироқ у қаттиқ ижтимоий-сиёсий талафотдир. Бу ўлимнинг воқеий миқёсини жангзада жамиятимиз ажаб эмас етарлича идрок қила олмайди. Бироқ мен каби Лоик билан кўҳна дўстлик алоқалари бор кишилар учун бу улуг шахсий фожиадир ва унинг эскирмас дарди юракларга боқий захм солди. Биз қарийб қирқ йил бир маънавий муносабатлар ҳалқаси ичида яшадик ва агар ҳар қуни бўлмаса-да, кун аро бир-бировимизнинг ғамимизга шерик эдик.

Билмадим, осмоннинг хоҳиши бўлгани ё ижтимоий зарурат эдими сўнгги йилларда биз турли жуғрофий ҳудудларда яшадик ва

фақат китъалараро телефон орқали алоқа қилардик. Бу ҳам юргимиздаги алоқа воситаларининг хароблиги оқибатида аҳён-аҳён муяссар бўларди. Мен шубҳа қилмайман ва чин юракдан иқрорман, ажал тиги ёлғиз бир шоирнинг ҳаёт ришгасини кесиб кетмади. Лоикнинг бемаҳал ўлими ўн йил бурун бошланиб, ҳанузгача давом этаётган миллий фожиамизнинг давомидир...

Лоик барча асил ижодкорлар каби урён қалб соҳибби эди. Унинг қалби ҳар турли бегонаю ошнонинг ҳузурида очилавермасди (дил дардини бедилдан сўрмасди). У бир замон ҳоким идеология ва унинг идолларига ишонди. Бироқ бу ишонч идеологик таассубга айланмади. Маълум бир муддат «халқ депутати» номи билан Кремлнинг баланд қасрида ҳам бўлди. Лекин, Худо ҳаққи, мансаб ва мансабдорлик нима эканини билмади. Сояпарвар бўлмаса-да фақирлик чоҳидан парҳез қиларди. Ота-боболар суннатиға мувофиқ ўз ноини тамасиз тановул қилмоқни белга заррин камар боғлаб, хизматга чоғланмоқдан афзал кўрарди. Сўзда тўти каби майдонни тор олмасди, аммо ватанида сиёсий фитналар олови тил ўйната бошлаганда минбар ва сангарларда туриб шикоят тошини кўксига уриб, надомат тупрогини бошидан сочмасди. Қуёшли юртидаги юлдузи сўнганларнинг хирмониға ўт кетганда, у хомуш эди, бироқ «Додсиз фарёд» китоби шуидан гувоҳлик берадики, Лоик «фил суягидан ясалган уй»ға (Ҳачлаи Ож) кириб ётиб олгани йўқ. Баъзан мумсик ва сотқин девори баландларнинг тўю-томошаларида интирок этар, базмни гуллатувчи шеърлар ўқирди ва ўша замон бетоле, бенаво ва бечора ватандошларининг аҳволиға ичндан куярди...

Ва аммо... У нима ҳам қила оларди! Ахир, бу чархи гардонни аждодларимиз бежиз «гардуни дун» дсмаган ва ҳали ҳеч қачон донишманднинг хоҳиши билан юрмаган ва буидан бўён ҳам юрмаяжакдир. Ҳарчанд Одамдан бўён ҳали бирор сарбаланд мард хаслар ва пастиларға муте бўлмаганлар. Тиркиликнинг шафқатсиз қонуниятлари бор: «Рўзғор ойинани кулға муҳтож қилади». Бу –инсон ҳаётининг аччиқ ҳақиқати. Унинг ҳикмати – ночорлик ва ғариблик.

... Қачондир газетада Лоикнинг «янги тожик»лардан бирининг шаъниға битилган болохонадор таърифномасиға кўзим тушди. Хафа бўлдим. Сим қоқиб, койидим. Аввал кулди, кейин: «Нима,

Амрикода бошқа ўқийдиган нарсанг йўқми, деди. Сухбатимизга Афандининг «Мард бўлсанг, менинг ўрнимда туриб кўр» лукмаси билан якун ясади. У гўё ҳазиллашаётгандек эди, бироқ ҳазили унинг ёшлик айёмида битган шеърларининг бирида айтилганидек «йиғи аралаш кулгу»ни эсга соларди. Лоикнинг «инқилобдан кейин»ги шеърларида бир тўртликка кўзим тушди. У гўё менинг ўринсиз саволимга жавобдек эди:

Нечук мардлик? Агар танҳоману фард,
Замон ҳар лаҳза сочгай бошима гард.
Магар бир марддан мардликми даъво,
Ки даврон бўлса номард, бўлса номард.

Тақдирга шукрлар бўлсин, ижтимоий зиддиятларнинг қонюқи тўфони Лоик ва унинг оиласига зарар етказмади. Ҳа, фақат жисмоний зарар. Лекин маънавий зиднинг чек-чегараси йўқ эди. Миллий фожиамизнинг руҳий жароҳати на бирор бир меъёрга, на бирор тошу-тарозига сиғади. Хусусан, Муҳаммад Осимий, Отахон Латифий, Сафаралли Кенжаев ва Муҳиддин Олимпурнинг номардларча қатл қилиниши Лоикқа қаттиқ таъсир қилди. Шоир улар билан азалдан яқин алоқада эди. Мен Лоикнинг бўҳронли авзондан ажойиб табиб Аслиддин Осимий орқали оғоҳ эдим. (Сўнгги йилларда улар жуда яқин эдилар).

Лоикнинг фожиаси шахсий эмас, ижтимоий эди. Шу боисдан унинг дарду алами икки ҳисса оғирроқ кечди. У ўзликдан маҳрум, гумроҳ қавмнинг тарихий шикастидан чексиз ғусса чекарди: хусусан, биродаркушлик уруши оқибатида тожикларнинг маънавий бирлигига путур етаётганидан қаттиқ изтиробда эди. Бусиз ҳам унинг «камзамин сарзамини»ида тоғларнинг тағ-тор бағрида яшаётган ва бегоналик уруғи егарлича асорат кўрсатган халқни у истаганчалик сарбаланд эмасди. Ҳар бир ватадўст зиёли каби Лоик ҳам юксак мақомли Сомоний ворисларининг, унинг ўзи киноя қилганидек, «бахтсиз оёқости тождорлар» бўлиб қолганига ачинарди. Ҳақиқатда, охир-оқибат оёқости бўлиб, «тарих хошияси»да қолдик.

Дарвоқе, нега? Балки маҳаллийчилик ва бутпарасглик иллатига гирифтгор бўлганимиз ижтимоий касалликлар туфайлидир:

Бу фалак остида ҳеч миллат улуг фарҳанг ила,
Бу қадар зиллату хор бўлгани йўқдир биздек.

Шўродан кейин ўлкамизда рўй берган барча азобу азолар чо-
гида ҳам Лоиқ азиз Тожикистон тупроғини тарқ қилмади. Лекин
пч-пчдан муҳожир эди. Унинг сўнгги ўн йил ичида яратган шеър-
лари ошиқ шоирнинг куйиб-ёнишлари эмас, балки бахтсиз ватан-
дошларининг ўзаро қиргин-қатағонига гувоҳ бўлиб, ҳасрат-надо-
матда фарёд чекаётган бир фуқаронинг публицистикасидир.

Дилим, бечорам, эй бечора, кўнглим,
Дилим, ғампарвару ғамхора кўнглим.
Сени юз пора қилгайдир ниҳоят,
Бу миллатким бугун юз пора, кўнглим.

Мана шу «юз пора» миллатнинг тил билан ифодаляб бўлмас
ғам-ғуссаси, қарашга юрак бетламайдиган бугунги маънавий жа-
роҳатларни охир-оқибат Лоиқнинг қон томпларини ёриб ташла-
ди ва бошини танасидан жуда қилди...

2

Лоиқнинг баракали умридан олгидан беш ҳиссаси Шўро за-
монига тўғри келди. Билган ҳам, билмаган ҳам бугун таъна тоши-
ни итқитаётган тарихий давр бу. Шиква-шиқоятга нима ҳожат?
Замон шароити, хусусан, даврнинг қалам олдиға кўйган талқабн
Султон Маҳмуднинг Абурайҳон Берунийға қилган даъвосига
ўхшарди: «Агар мендан яхшилик истасанг, ўз билиминг салтанати
йўригига эмас, менинг йўригимға юрасан!»

Аммо Беруний замонида ҳам, Шўролар шароитида ва бугун-
ги кунда ҳам орамизда шундай шахсиятлар борки, тақдирға тан
бермайдилар, ўз тирикликларининг адолатсиз шароитиға бош
эгиб, тобе бўлишни истамайдилар, уларға шундай бир хислат хос-
дирки, Али Шарифатийнинг таъбири билан айтганда «Қазо (ўлим)
чоғида ҳам истиқлол», яъни мухторлик – ҳеч кимға бўйин сунмас-
лик туйғуси раҳнамолик қилади. Назаримда, бу қазовот – норо-
зилик ўзларни яшаб турган жаҳонға, вазиятға, тарих, мазҳаб, кела-

жак, ўз мохиятининг хотимаси, тириклик асослари, камчиликлар, ранжу аламлар, армону орзулар, жамият ва кишиларга нисбатан зуҳур этади.

Лоиқ шундай асил хунармандлар тоифасига мансуб эдики, улар ҳар нечук давр ё дунёда ўз номларини ҳалол қила оладилар (ошнинг айбини мошдан қидирмайдилар, замон ва рақибларидан домангир бўлмайдилар). Лоиқ ўз ишига катта завқ-шавқ, ҳавас ва ҳафсала билан киришди. Шўропарварлик найрангларида яхши огоҳ бўлган Бозор Собир таъбағри билан айтганда: «Шўрога подачи, қассоб ва самоварчидан зиёли ясаш одат эди, ҳақиқатда, агар мафкуравий эҳтиёж тақозо этса, ҳар қандай одамдан машхур олим ё шоир ясай оларди». Лоиқ бундайлар топфасидан эмасди. У ўз танлаган йўли орқали Худо берган зехну заковати билан шоирлик ҳунарининг баланд чўққисига кўтарилиди. Кимдир уни «боғча опа»-дек қўлидан етаклаб, тоғлик ё Рўдакийга ҳамшаҳар бўлгани учун зинама-зина юқорига олиб чиққани йўқ. Бирок унинг бахтига ўша пайтда Тожикистонда Мирзо Турсунзода ва Муҳаммад Осимий каби шўро маданиятининг устунлари бор эди. Улар шоир истеъдодининг ўсши учун шарт-шароит яратдилар, кези келганда оталарча ғамхўрлик қилиб бошини силадилар.

Лоиқ Шўро шароитига хос бўлмаган тезликда ўз ҳамкасблари ва ўқувчилар ўртасида ном қозонди. (Агар биз ҳам америкаликларга ўхшаб ҳар йил бозори чакқон ёзувчиларнинг рўйхатини тузганимизда ҳеч шубҳасиз олдинги марра узоқ йиллар Лоиққа насиб қилган бўларди). Шўро шоири сифатида Лоиқнинг расман тан олинishi кутилмаган воқеа эди. У Ёзувчилар Иттифоқи низомига амал қилинмаган ҳолда Турсунзоданинг тавсияси билан нуфузли адабий-мафкуравий ташкилот ҳайъатига аъзо бўлди.

Лоиқнинг шеърляти сўз нуктадонлари томонидан халигача тўлиқ ва атрофлича ўрганилган эмас. Шўро ва ундан кейинги тожик адабиётида бу баландмақом сўз устасининг мавқен ўз тадқиқотчиларини кутиб ётибди. Хусусан, унинг бадиий маҳорати атрофлича таҳлил қилинishi лозим, зеро, шоир санъатига фақат унинг шеърлари мисолида баҳо бериниш ва сўз усталари силсиласидаги ўрнини аниқлаш мумкин. Мен Лоиқ ижодиётининг, умуман, икки жиҳатига эътибор қаратмоқчиман. Шояд келажақда адабиётшунослар бу мавзуга муфассалроқ эътибор берсалар.

Биринчидан, Лоик лирикада баланд шоирлик мақомига етишди. Тенгдошларидан ҳеч ким унинг даражасига ета олгани йўқ. Ўтган асрнинг иккинчи ярмида адабиёт майдонига янги овоз билан кириб келди, бироқ унинг янгилиги фақатгина эркин шеърда намоён бўлмади. Услугага кўра, Лоик шеърятда қолип синдирувчи эмасди, бироқ шунга қарамай, шеърлари бир қолипга синамасди. Менинг назаримда, етмишинчи, саксонинчи йиллар шеърятда Лоик амалга оширган янгилик шундан иборат эдики, у янги мавзу ва гоёларни қадимий форсий шеър қолипида, яъни газал, рубоий жанрида ифода этди. Уста шоир янги тожик назмида бу адабий шаклларга тоза руҳ ва жон бағишлади десам, муболага бўлмайди. (40-50 йилларда «қизилбошлар» идеологияси таҳдиди таъсирида газал, ҳатто рубоий ҳам қарийб йўқ бўлаётган эди).

Иккинчидан, Лоик тожик лирикасини янги маданий- ижтимоий миқёсга олиб чиқди. Бу муҳим маънавий вазифани адо этишда унга жумҳуриятимизнинг икки улуг санъаткори – Маҳмуд Воҳидов ва Жўрабек Муродов яқиндан ёрдам бердилар. Бири ровий сифатида (Маҳмуднинг орзуси шеър театрини ташкил қилиш ва бу театрнинг репертуари, асосан, Лоик шеърлари гулдастасидан иборат бўлиши керак эди), иккинчиси эса, бастакор ва ўжрочи сифатида. Худди шу учлик замонавий тожик маданиятида санъатнинг уч азалий руқни – назм, мусиқа ва кўшиқ бирлигини устувор айлади. Тожик санъати истеъдодларининг бу ҳаракати ўз вақтида шеър, кўшиқ ихлосмандлари томонидан катта қизиқиш билан кутиб олинди. (Лоик ва Жўрабекнинг «Ширу шакар» унвони остида ўтадиган адабий кечаларига чипта топниш амри маҳол эди). Албатта, аксарият кўпчилиكنинг бундай муносабати замирида қадимий маданий анъаналаримиз ётарди. Зеро, сўзга ошиқлик, созга гирифторлик халқимизнинг қонида бор. Ҳазрат Жомий айтганларидек:

Билки, бу машшоқу бу созу мақом,
Мурда эрур бўлмаса жонсўз калом.

Менинг кузатишимча, Лоикнинг машғулоти, асосан, уч турли эди: ишқий шеърлар ёзиш, луғат китобларини мутолаа қилиш, ошиқлар дафтларини ўқиш... Мен Лоикни яқиндан билганим учун

унинг «устахона»си хақида ажойиб воқеаларни сўзлаб беришим мумкин эди. Аммо, бу хотиравий битикларда фақат шунга таъкидлашни истардим: Лоиқ уч сарчашмадан баҳра оларди: форс-тожик шеърятга ялавочларнинг асарлари (асосан, кирил хуруфидоғи нашрлар), фольклор (маҳаллий лаҳжалар лугати) ва жаҳон адабиёти (рус ва рус тилидаги шеърят, бу тилга ўғирилган Авруп, Америк шоирларининг ижоди). Кейинчалик унинг мутолаа уфқи форсий тилдаги узоқ-яқин адиблар ижоди ҳисобига кенгайди. Худди шу майдондаги изланиш, ўз устида ишлаш Лоиқ ижодиёти маънавий заминасини бойитди, шоирлик лаёқатига сайқал берди. Тожик шоирининг бу яратувчанлик тажрибаси буюк Мирзо Бедилнинг қуйидаги фикрини яна бир бор исбот этди: «Таъби салим фазлдир, ота мерос эмасдир».

3.

Лоиқ наслининг толси шундаки, Шўро давлатининг тарих ҳаритасидан йўқолиши уларнинг айни камолот даврига тўғри келди. Мамлакат ижтимоий-маънавий муҳити яхшиликлардан дарак бермоқда эди. Нима бўлганда ҳам коммунистлар тузумининг сўнгги ўттиз йили барча сиёсий-мафкуравий маҳдудиятларга қарамай, Сталин даври муҳитидан буткул фарқ қиларди. Шунга қаноатмандлик билан қайд этишим керакки, Лоиқ ва унинг авлоди олгмиш, саксонинчи йилларнинг бирмунча озод фазосидан фойдаланиб, улардан бурунги тожик адиблари бажаролмаган вазифанинг уйдасидан чиқа олди. Дарвоқе, худди шу пайтда шеър тарихий-миллий ўзликни англаш воситаси сифатида қудрагли ижтимоий-маънавий ҳодисага айланган эди. (Ўз тажрибамдан шунга айтишим мумкинки, «Эҳён Ажам» («Ажамнинг туғилиши») китобимни ёзиш асносида Лоиқ ва Бозорнинг тарихий ватанпарастлик руҳидаги шеърларидан илҳомланардим).

Зиёлилар, савод аҳли ва равшанфикр руҳонийларнинг саъй-ҳаракатлари оқибатида 1988 йилга келиб маънавий уйғониш ўзининг авж нуқтасига етди. Шу йилнинг ёз ойида жумҳурият Олий Шўроси қўйилмаган миллий руҳ билан Тил тўғрисидаги қонуни қабул қилди. Қонун лойиҳаси бир гуруҳ ватанпарвар зиёлилар, шу жумладан, бевосита Лоиқнинг иштирокида тайёрланди. Ўша йил қалам аҳли ва жамоатчилик ташаббуси билан Форс тили жам-

гармаси таъсис этилди. Унинг бирламчи вазифаси миллий тилни асраш ва тараққий эттириш эди. Лоиқ бир овоздан мазкур уюшманинг раиси этиб сайланди. Луғат илми ва ҳусни каломда ҳеч кимга унга тенг келолмасди.

Минг афсуски, жамиятнинг турли табақалари ўртасидаги, хусусан, халқ зиёлилари ҳамда давлат ва фирқа элитаси ўртасидаги бирликка путур етди. Шуларни ёзаяпману жумҳуриятимизнинг ўша пайтдаги раҳбари, мухтарам Қаҳҳор Маҳкамов билан бўлиб ўтган бир суҳбатимиз хотирамга тушади. Мен ўзим, Лоиқ ва Муҳаммадҷон Шакурийнинг номидан тил ҳақидаги Қонун лойиҳасига қуйидаги моддаларни кўшиш лозимлигини, бу иловалар миллий маданиятимиз ривожда муҳим аҳамиятга эга эканини таъкидлардим. 1) она тилимизга тарихий ном ва алифбони қайтариш; 2) хорижда яшаётган тожиклар тили ва маданиятини давлат даражасида ҳимоя қилиш; 3) тил таълимини танлаш ҳуқуқини Бадахшон маҳаллий ҳукумати ихтиёрида қолдириш.

Узоқ шарҳу талқинлардан сўнг, Марказий Кўмита масъуллари иккиланиб бўлса-да таклиф қилинган лойиҳага рози бўлдилар. Қаҳҳор Маҳкамов охириги суҳбатларимизнинг бирида махрамона сўрадилар: «Агар қонун қабул қилинса, интеллигенция тинчийдими?» Мен эса янги пайдо бўлган парда ортидаги ҳукумат даъвогарларидан беҳабар, «Албатта», дедим...

Ваҳоланки, орадан бир йил ўтмасдан жумҳуриятда сиёсий-маънавий иқлим буткул ўзгарди. Зиёлиларнинг миллий-маданий ҳаракатларига Ватан ҳудудлари кулбасининг бўсагасигача бўлган маҳаллийчилар ва қудрат даъвогарлари кўшилди. Охиризамон балосимиди ё тарихий ношуқурлигимизданми «Қайга қуриш»нинг ўзбошимчаликлари, бсбошвоқликлари, худбинликларни таъсирида зиёлиларнинг соф янгилик учун ҳаракатлари ҳукуматни зўриқ билан тортиб олишга қаратилган сиёсий инқилобга айланди. Бу шум ва фикс-фасод аралаш тўқнашув «қонли февраль воқсалари» билан бошланиб, «иккинчи фуқаролар уруши» билан ниҳоясига етди. Лоиқ миллат дарду номуси саҳифаларининг ношири сифатида бу ҳақда жонларни оғритувчи сатрлар қолдирди:

Сен у ённи, мен бу ённи тўсиб, кўрғон қилдик,
Ўғри урган бу Ватанни қайта вайрон қилдик.

Бош бўлай, деб бош олишга шу қадар бош урдик,
«Биз» дедик, эшшагимизни силаб сиртлон қилдик.

Баски, эшшак ўзимиз, сендан, амон, мендан амон.
Бўлди тупроқ юзимиз, сендан амон, мендан амон!

Ижтимоий-сиёсий ихтилофлар авжи палласига минган паллада ҳар икки томон ҳам (хусусан, давлатга қарши кучлар) илму адаб аҳли уларни буткул қўллаб-қувватлашларига умидвор эдилар. Ҳақли савол туғилади. Агар икки қондош ва жондош биродар бир-бирова билан тўқнаш келса, улардан бирига тарафдорлик қилиш соғлом ақлданми? Ана шундай нозик лаҳзаларда энг оқилона ва одилона йўл ўзаро урушаётганларни ажратиб қўйишдир! Ноҳақ қон тўқилиши хавф солиб турган пайтда ким урушқоқ, ким урушқоқ эмаслигини аниқлаб ўтириш ақлданми?

Насихатгўйлик қилмоқчи эмасман (бугун юргимизда насихат тинглайдиган одам бормикин?) аммо, ибрат тариқасида ўтганлар рўзгоридан ўрганмоқ керак: орийларнинг қадимий одатига кўра, асил уламолар эзгулик ва ёвузлик тўқинган майдоннинг ўртасидан ўрин олганлар. Уларнинг амаллари, иш тутиш йўл ва тариқалари ҳам мутлақо ўзгача бўлган. Закариё Розий давридан маълумки, ҳақиқий зиёли руҳий тиббиётни ўрганмоғи ва ижтимоий жарроҳликни касб этмоғи керак. Худо лойиқ кўрган бу соҳада унинг бош вазифаси темирчилик эмас, ниначиликдир! Инна тутган қўл бажарадиган ишни найзабознинг бажаришига ҳожат йўқ!

Шу маънода, тириклик учун бўлган курашда, яхшилик ва ёмонлик тўқнашган пайтда ҳушёр шоирнинг қуроли даҳшат солғувчи гурзи эмас, балки адолатли сўздир. Лоик умрининг сўнггида ана шу қуролнинг қувват ва қудратидан мохирона фойдаланди, маҳорат ва хиёнат, гафлат ва бегонапарастлик, маҳаллийчилик ва миллатпарастликка қарши аёвсиз маънавий кураш олиб борди.

Биз қачон одам ўлиб фарри каёний дебмиз,
Сен – Бадахшон, сен – Хўжанд, сен – Хуталоний дебмиз,
Сен – Самарқанд, сен – Зарафшон, сен – вахоний дебмиз.
Сен – Бухоро, сен - Ҳисор, сенсан фалоний дебмиз.

Биз бу – бегонапараст, сендан амон, мендан амон!
Сусту бемояю наст, сендан амон, мендан амон!

Хайф, юз хайф, бу хизмат ва бу фарзандлигимиз,
Оҳ, юз оҳ, бу қардошу бу пайвандлигимиз,
Ёрди деворлару томларни маҳалбандлигимиз.
Бехирад бўлди тамом охир хирадмандлигимиз,
Ким эдик? Охири ким? Сендан амон, мендан амон!
Касбимиз бўлди ўлим, сендан амон, мендан амон!..

Бу кўз ёни ва қалб қўридан чиққан, ҳар мисрасидан қон оқиб турган шърий дарднома янги тожик большевиклари «батарафлик»да айблаган Лоик ва шериклариининг аниқ мавқеи ва ошқора қарашларини намоён қилади. Тўғри, Шўродан кейинги ҳангамаларда Лоик баъзи бир «сиёсатчи» қаламкаш биродарларидек на бирор сиёсий фирқага аъзо бўлмади, на бирор ҳаракатга қўшилмади ва на бирор охирзамон қаҳрамонининг шаънига ҳамду сано ёхуд қадаҳ сўзи айтмади. Бирок, унинг сиёсий бетарафлигини ҳеч қачон ижтимоий беларволик деб бўлмайти. Бетараф зиёлилар, жумладан, Лоикнинг ҳам 1992 йил апрел-май ойларидаги воқеаларга муносабати шахсий ва ижтимоий масъулиягнинг олий намунаси эди!

Ўшанда митинглар марафони шиддат билан давом этарди. Пойтахт аҳлининг кўнглига тез кунларда тўкилажак қон хавфидан гулгула тушган эди. Чунки, қурооллана бошлаган ҳар икки майдон ўртасида қонли тўқнашув содир бўлиш эҳтимоли тобора ҳақиқатга айланиб борарди. Хуллас, ҳар икки майдондан ҳам қон ҳиди уфурарди. Шу сабабдан бир гуруҳ қалам аҳли тобора ёвлаша бошлаган томонларни келиштириш, кун-сайин яқинлаша бошлаган хатарнинг олдини олиш учун ягона йўл ўртачиллик (элчилик) деган хулосага келишди. Бу иш эл-юрт, ҳукумат ва ҳукумат даъвогарлари ўртасида обрў-эътибор, кадр-қимматга эга бўлган кишиларнинг зиммасига юкланди.

Қисқаси, шу воқеалар сабаб бўлдино илм ва адаб аҳлидан уч нафар киши сиёсий-маънавий элчиликка киришдик. Бошда ҳар икки томон ҳам бизнинг бетарафлигимизга шубҳа билан қарашди (ҳар бир томон бизни иккинчи бир томоннинг одами деб гумон қилар-

ди), Ниҳоят, бир ҳафтадан сўнг, чекилган заҳматлар ўз натижасини берди. 1992 йилнинг 7 май куни бизнинг таклифимиз ва тарафларнинг келишувига мувофиқ Миллий Мураса Ҳокимиятининг сиёсий асоси бўлган «Республика Президенти, Вазирлар Маҳкамаси, сиёсий партиялар ва Тоҷикистон халқ ҳаракатлари ўртасидаги Битим» имзоланди. (6 май куни Ҳукумат уйида мен ва Лонқ тарафлар келишувини «мураса» деганимиз маъқулни ё «мусолаҳа» деганимиз тўғрироқми деб тунни ярим қилдик. Бу баҳс ташқаридан лугатшуносликка ўхшаса-да, аслида маънавий-сиёсий эди).

7 май куни эрта саҳарда «Озодлик» майдони вакиллари пойтахтни тарқ этишди, оммавий тўқнашув хавфининг олди олинди. Бироқ, Бирлашган муҳолифат кучлари ваъдаларида туришмади ва «Шаҳидон» майдонидаги ўз тарафдорларини жилдирмай, Президентга қарши янги фитналар уюштиришда давом этдилар.

Мен, Лоик, Латифий Ҳукумат уйи ва Муҳолифат штаби ўртасида бўзчининг моқисидек қатнаб, уч рақамли давлат телефони орқали тўрт томонга сим қоқиб, муҳолифат томонидан Битимнинг энг муҳим моддаларини амалга оширолмасдан руҳан ҳаддан зиёд ҳолдан кетдик. Ниҳоят биз – элчилар бу элчилигимиз билан чучварани ҳам санаётганимизни, бу ҳангоматалаб сиёсат ўйинчилари қосасининг остида қандай хароба нимқосалар борлигини пайқадик. Дарвоқе, деярли ҳар куни бир фитна уюштирилди. Энг дахшатли игво 10 май куни содир бўлди. Ўша куни «Шаҳидон»чилардан бир гуруҳи ўзбошимчалик билан Миллий амният кўмитаси биносига ҳамла қилди ва янги қон тўкилди. Биз яна барча озорларни унутиб, муҳолифат раҳбарлари билан учрашшига йўл олдик.

Ҳожи Акбар Тўражонзода билан мулоқотимиз тугамай Қозийёт идораси ҳовлисига икки-уч нафар «Шаҳидон»чиларнинг жасадини олиб келишди. Одамлар ўртасига бесарапжомлик тушди. Долу фиғон, йилги садолари йилганларни жупбушга келтирди. Биргина учкун бас, портлаш рўй бериши муқаррар эди. Мен, Лоик ва Латифий бир азоб билан Қозийётнинг темир панжарали дарвозасидан ташқарига чиқиб, Абдурашид Раҳимовнинг мошинида Ҳукумат уйи томон отландик. Ногаҳон Тоҳир Абдужабборга кўзим тушди. Воқеалар тафсилотини ундан сўраш учун мошиндан тушиб чақирмоқчи эдим, Лоик кўлимдан тутиб, «Жойингга ўтир,

бошидан қолсин!» деди. Унинг бу луқмасини «инқилобчи»лар орасидан кимдир эшиггиб қолди. Йиғилганлардан бир тўда киши шовқин-сўрон билан мошиннамизни ўраб олишди. Мошиннинг очик деразасидан қўл чўзиб, Лоикни тортиб олишмоқчи бўлишарди. Мен ва Латикий мошиндан тушиб, халойикқа, Лоик Тохир хақида эмас, Акбар хақида гапирган эди, деб уларни тинчлангиришга ҳаракат қилардик. Мен: «Ҳой, одамлар! Нима қилясизлар? Ахир, бу Лоик-ку! Машхур шоиримиз!» дердим. Ҳеч ким бизни эшитишни истамасди. .

Халойик мошинимизни ағдаришга бошлаган қалтис лаҳзада Латикий Тўражонзода тарафдорларидан бўлган бир танишини кўриб қолди. У одамларнинг ниятини пайкаб, зудлик билан ўзини уларнинг ўртасига уриб, бизни мошиннинг ичкарасига итариб юборди-да: «Тезлик билан газ беринг! Мен одамларни тўсиб тураман!» деди. Бечора Лоик эса, ўтирган ўрнида паришон нафас олар, мошиннинг ёпик деразаси ортидан қутурган ёшларнинг исёнига лолу ҳайрон тикилганча, лаб остида: «Олинглар, ўлдилинглар, халқимиз шоирни ўлдиришга одатланиб қолган...» дерди.

Эртаси куни сахарлаб Лоик бизнинг уйимизга келди. Кўзлари қизариб кетган, афтидан туни билан мижжа қоқмаган кўринарди. Эшикдан кириши билан мақсадга кўчди:

– Элчилигимиз тугади! Мақсадимиз икки майдонни тўқнашиб кетишдан сақлаш эди. Бўлди. Бу ёғи – талаш ва мансаб учун кураш. Сен билан «Соқол»ни билмадим (Латикийни назарда тутмоқда эди), аммо мен учун бир неча мурданинг ичида шахид бўлмоқ у қадар ифтихор эмас. Ҳар ҳолда, энди дачага бормаيمان. Гапимга кирсанг, сен ҳам борма. Кўриб турибсан, бир нопок «сиёсий ўйин» бошланди. Унинг ўз «қонда» ва «қахрамон»лари бор. Ҳар уччаласининг ҳам падарига лаънат!» («Учинчиси» барча йигинлар ва митингларда «фанар» вазифасини бажараётган давлат номенклатураси эди).

Мен ўшанда дўстимнинг хулоса ва маслаҳатларини назарга олмай, яна бир ой зўр бериб, ўзини ҳарчанд «зиёли» дея эътироф этса-да, «Ленин йўли»дан дадил одимлаётган муҳолифат раҳбарларини келиштиришга ҳаракат қилдим. Бироқ улар ҳукуматнинг сусаяётганидан тобора шерюрак бўлишар, ўз сиёсий мақсадлари йўлида жиноятдан ҳам юз тобламас эдилар...

Кузакнинг бошларида сиёсий ва ҳарбий бўзгунчилик мантикий якунига етди: эндигина истиқлолни қўлга киритган жумхуриятимизда сўзнинг асл маъносида «давлат тўнтариши» рўй берди: Олий Шўро Ҳайати Раёсати ва Вазирлар Маҳкамаси умумхалқ сайлаган Президентга «ишончсизлик» билдирди ва бу ғаддорлик билан ... сиёсий рэкетга йўл очди. (Аслида мазкур олий идораларнинг бундай қарорга келишлари учун конституцион ҳуқуқлари у ёқда турсин, ахлоқий ҳақлари ҳам йўқ эди). Худди шу жиноий ҳаракатнинг натижаси ўлароқ жумхурият президентни барча олиймақом идоралар, жумладан, Ички ишлар (!), Ҳуқуқ (!) Миллий амният (!) вазирликларининг раҳбарлари кўзи ўнгида, Лоикнинг таъбири билан айтганда «бир неча қуролли аҳмоқларнинг ҳукми» билан ағдариб ташланди. Шундай қилиб, ўзларининг таъбири билан айтганда, «халқ кучлари» кўча ва бозор нобакорларининг қўли билан давлат ҳокимиятига эга чиқдилар.

Тинчликни қўйиб, урушни сотиб олишларининг шармандали оқибати ўлароқ шаръий ва дунёвий қабоҳатга қўл урдилар. Ниҳоят бизнинг элчилигимиз ҳам ёмонотлик бўлди.

Худонинг хоҳишимиди ёхуд табиатнинг ҳали кашф этилмаган қонуними, тез бошланган нарса, тез тугайди. Орадан уч ой ўтмасдан мамлакатда янги сиёсий тўнтариш амалга ошди. Бир йил бурун Набиевни «яқдиллик билан ўзига раис этиб сайлаган жумхурият Олий Шўроси, яна Лоикнинг таъбири билан айтганда, «бир неча муштумзўрнинг зўрлиги билан» Президентни иккинчи марта «тахт»дан йиқитди. Ҳокимият яна «халқ кучлари» (бу дафъа Кўлоб «Халқ fronti» намояндалари) ихтиёрига ўтди. Икки йил ичида Олий Шўро раёсати беш марта алмашди. Жумхурият пойтахтида яна майдон зўрники, томоша кўрники эди...

Душанбеда, ўзларининг таъбири билан айтганда, конституцион ҳукумат барқарор бўлганидан кейин биз элчилар яна сиёсий курашлар гирдобига тортилдик. Миллий Муроса Ҳукумати таъсисини расман «Давлат тўнтариши» деб эълон қилишиб, бизни ислом муҳолифати билан ҳамкорликда муттаҳам қила бошлашди: мен ва Лоикни (Латифий мамлакатни тарқ этган эди) бир неча марта Миллий ҳафсизлик кўмитаси ва Республика прокуратурасига чақириб, тергов қилдилар. Оммавий ахборот воситалари орқали сиёсий ҳужум бошланди. Чунончи, коммунистларнинг сиё-

сий газетаси «Нидои ранжбар» («Мазлум фарёди») газетасида Лоикни «Ўртакаш-3» лақаби билан масхаралашди. (Лоикнинг собиқ партиядошлари олдидаги улуғ гуноҳи у «Ўртакаш-1—Акбар Турсун ва Ўртакаш-2—Отахон Латифийга кўшилган эди»).

Ўша кунлари Лоик ҳам асабий эди. Бир кун кеч маҳал ҳовлимизда учрашиб қолдик. Ҳол сўраш ўрнига қаҳрини соча бошлади: «Мақолачиликни бас қил! Мену сендан қаҳрамон чиқмайди. Ахир, бу гапларингни кимга айтяпсан? Кимнинг эшигини қоқяпсан? Қачонгача? Девор ёрилгунгачами?..»

Энди, эхтимол ашаддий даҳрий ҳам неъмат куфри давлат заволи эканини эътироф этса керак. Дарвоқе, биз зиёлилар даставвал Лоикдек ўзимизга савол бермоғимиз лозим: худбинларча янгилик исташ ва омиёна қайта қуришлар жараёнида: «Нима ҳам янгилик бу кўҳна диёрда қилдик?» Мардларча бўйнимизга олайлик: «Ҳеч! Бу гулзор Ватанни мазорат қилдик!»

4.

Хос давраимизда баҳслашув одат тусини олган эди. Аммо, мунозараларимиз ҳеч қачон ёқа бўғишишга бориб етмасди. Ҳарчанд ўзимизга ғоятда бино кўйган ва мағрур бўлсак-да бундай бўлиши мумкин эмасди.

Сухбатларимизда Лоикнинг бир байти, Кўҳзоднинг бир луқмаси, Абдунабининг бир далили, Доронинг бир фазли, Сорбоннинг бир ҳазили бир-биримизни зудлик билан тушуниб, қаҳр-газабимизни босишга етарли эди. Агар кимдир ҳаддан зиёд маҳмаданалик қилса, Лоик ҳазил оҳангида хазрат Абдурахмон Жомий тилидан дерди:

Хирад аҳлин қошида айлама шарҳ мушкили ишқ,
Дема сўз хослар учун, мажлиси хосдир бу ер!

Бироқ мен энди марҳум дўстим билан баҳсга киришмоқни ва бу баҳснинг акс-садоси вайрона Ватанимизни бошдан-оёқ қоплашини ва ҳар бир ватан аҳлининг кулоғига етиб боришини истаيمان; бир вақтлар инсонпарварлик Маккаси бўлиб, бугун маънавий муҳитида инсон жони (унинг сўзи ва каломи нима деган гап) бир пуллик кадр-қимматга эга бўлмаган заминнинг энг чекка ман-

зили-гўшаларигача кириб боришини жуда истайман. Лоиқ ўзининг «Қурол тутганларга плтижойим» шеърисида қалбини биродарларга қаратилган ўққа нишон қилади ва шу йўл билан халойиқ жонини сотиб олмоқчи бўлиб, дейди:

Эрта кун Тожиқ Аёли
Келтирар дунёга минг-мингларча Лоиқ,
Неча мандан-да лоиқроқ
Ва мандан мушфиқу ошиқ ва содиқроқ,
Яратгай қайтадан у...

Ўрни келганда шунини таъкидлашни истардим. Шўро замонида коммуна мафкуратарошлари «бетакрор одам йўқ» деб таъкидлашарди. Яъни, ҳар қандай шахснинг ўрнини – хоҳ у жодухаёл шоир, хоҳ даҳо олим, хоҳ беш бармоғи хунар санъаткор бўлсин, бошқа бир киши бемалол эгаллашни мумкин. Улар тенглик ҳақидаги қонунларини фалсафий жиҳатдан ҳам асослашга ҳаракат қилишарди: яъни, маънавий қудрат бобида ҳамма тенгдир, фақат ижтимоий муҳит, таълим-тарбия воситасида улардан Рўдакий, Сино ё Беҳзод яшаш мумкин. Камоли хушбахтликми, ё бадбахтликми оламзод табиати бундай эмас экан! Ҳар ҳолда, ҳикмат аҳли бўлмиш ўтмишдошларимиз неча-неча аср муқаддам айтганлар: «Тарбия бир хил, истеъдод турфа хилдир» (Саъдий).

Шубҳа йўқ, замон тақозоси билан Лоиққа ўхшаш, эҳтимол ундан ҳам қудратлироқ шоирлар дунёга келар. Макон ва замонлари Худонинг қўлида. Ким билсин, уларнинг орасида Лоиқ исми ва ҳатто, тасодиф амри билан шакл-шамойилда ҳам унга ўхшаш шоирлар чиқар, бироқ тожиқ шеърини боғининг бу ниҳоли бизнинг Лоикимиздан қолган ўринни ҳеч қачон тўлдиролмайди. Воқеан, у бошқа бир олам ва бошқа бир одам бўлмай!

Лоиқ, тамомий эҳтирос ва ҳаяжонларини қоғоз юзига тўка олмайман, дерди. Ҳайфким, у ўзининг рангини ва бетакрор оламини, дарду доғларини қора ер қаърига олиб кетди. Энди ҳеч ким, ҳеч қачон уларни айта олмайди. У «Суханреза («Сўз ушқоқлари»)» деб атаган паришон байтлар дафтарини янги ёзилажак шеърларининг матлаъи деб биларди. Энди ким ҳам унинг ижодий ниятларини қоғоз юзига тушира олади? Ақалли бир соатча бўлсин, унинг

орзу-аъмолларини лоикона равон табъ билан амалга оширувчи одам бормикин? Оҳ, афсуски, бундай мўъжиза икки дунёда ҳам содир бўлмайди.

Эй, кошки қиёмат нафақат шаръий ва урфий ҳукм, балки илмий далиллар асосидаги воқелик бўлса эди. Ё, ақаллан, таносух амри маҳол бўлмаганда эди! Аммо, дариг ва дард, рўй берган воқеа жаҳон ахлининг эмас, жаҳон ҳокимнинг амри билан рўй берди. Жойи жаннатда бўлсин.

Кунлар ўтади,
Кунлар ўтади бошимиздан,
Қалбимиздан ўтади кунлар.
Дийдор ва жудолик хабари лабда,
Манзилимиз йўлидан ўтади кунлар...

Октябрь, 2000. Филадельфия.

Юртдан олисларда яшаётган олимнинг ўз дўсти ҳақидаги ҳазин хотиралари ана шулардан иборат. Бугун тожик зиёлиларининг қарийб тенг ярми юртдан хорижда яшашади. Бунинг сабаблари ҳаммага маълум. Лоик ҳам юртдан кетса бўлмасмиди? Балки Швецияга, балки Шерозга, балки Арикога. Бунга унинг ичидаги қайсар ва бўйинсунмас Лоик йўл қўймади. Бир жонни Худо ҳамма жойда олади. Худонинг на Амрико, на Шероз, на Мазори Шарифлари бор. Ҳар тўрт томон уники. «Раҳмон» сурасида айтилгани каби «Икки Магриб ва икки Машрикнинг Парвардигори».

Лоик қон устида, ўз биродарларининг кўча-кўйларга сочилган жанозасиз мурдаларининг биқинида, хору зор, оч-яланғоч тожик болаларининг ориқдан-ориқ жуссаларига ёпишган кўйи яхудийлар тошбўрон қилган Ийсо Масихдек яшади. У ҳаммасни ўз кўзи билан кўрди, тишларини қисирлатиб, синдириб, қонга ботириб яшади. Ўлаётган ҳам ўзимнинг халқим, ўлдираётган ҳам ўзимнинг халқим, ўлдирса – ўзимники ўлдирсин. Яна ўзи ювиб, кафанлаб кўмади, дерди у. Юрт ичида рўй бераётган воқеаларни «Би Би Си», «Озодлик», «Время», «Вести» орқали билиб, қон ичида чўмилаётган халққа қандай яшаш ва курашишни ўргатаётган

сиёсатчилар, шарият пешволари, шоир ва адибларга тупурди. У ялангоч эди. Жисму жонини буюк миллагчилик, майда маҳаллийчилик, сўқир жаҳолатнинг қозик тишлари илма-тешик қилиб ташлади. Одамлар шоирнинг нима эканини, унинг руҳи нималарга қодирлигини Лоиқ тобутини кўтариб чиққан халойикни кўришгач, имон келтиришди.

Бу эса Сорбоннинг хотираларидан.

ЛОИҚНОМА

(Китобдан бўлим)

Бундан саккиз кун бурун Лоикнинг тўнғич ўгли Жамшид Амондарадаги уйининг деразасини чертиб, отасининг беморлиги ҳақидаги хабарни етказган соатда кимдир дарвозамнинг тугмасини эзди. Иккинчи қават деразасидан пастга назар ташладим ва навбатчи йигитга кўзим тушгач, эшикни очдим у хабарни менга етказишга ҳам мажоли қолмаган лолу ҳайрон йигитга дуч келдим. Фақат либосимни алмаштирдим ва Лоикнинг куёви билан дўхтурга тилсизлигимни кўрсата олдим, холос. Улар кўзларимдан нима демоқчи эканимни англашди...

«Воҳ!» Хаёлимдаги хомуш бу садо гўрни ҳам ёриб ташлагувчи «Лоикнинг оҳи»га менгзарди...

Шуни биламанки, девор дарзидан ўтдим у хазонрезни кўрдим. Бемор юрак қасри майдонидаги чинорлар хазонга юз тутган эди. Зеро, оёғим чинор япроғи хазонларига тўла эди, шох, барг ва хазонларнинг ичкин садоси Лоикнинг овозини эсга соларди:

«Хазонрезу хазонрезу хазонрез,
Умр ўтдию кетди бунчалар тез...»

Не ажаб, Лоикнинг ўз шарҳи ҳоли хусусида айтмаган гапи қолмади. Бешиқдан гўргача: болалик, ёшлик, мардлик, йигитлик, кексалик, ўлим, гулга чўмган тобут, узун нутқлар, мазор лавҳи, уму-

ман, ўлик ва тирикка тааллуқли неки, бари айтилган. Бирок, нега бунчалар тез? Йўқ! Оғирроқ бўлиши керакмиди?

Эй, афсус-э! Бу бечора қораялоққа нима бўлди? Ҳазонлар ичида қанотини сишкитади, учишга мадори йўқ. Қаноти осилган оёқлари вазнини кўтаришга қодир эмас. Мен ҳар субҳу шом унинг садосини эшитардим. Шу қадар ёқимли садоки, ҳатто булбулларда бундай овоз йўқ. Оёқларим остида қанот қоқади. Ёрдам беришимни истайди. Назаримда, унинг хавфи одамдан. Кўркади. Душман ўқимикин, чўзмадан учган тошми? Ҳар ҳолда одамнинг номардларча ишига ўхшайди.

«Эй, жонвор, сени нима қилай? Лоиқнинг ёнига олиб борайми? Мен нотавоннинг ҳузурига чиққан унинг руҳимисан? «Оқлолмадинг! Оқлолмадинг! Дўстликни, биродарликни, жонфидаликни оқлай олмадинг», дея огоҳлантирмоқчимисан? Рост айтасан, уни ҳимоя қилолмадим. Энди Рустамга ўхшаб минг йил кўлимда кўтариб юрсам-да, «Лоиқ қайтиб келмайди» Сухроб каби! Йў-ў-к! У – тирик. Сен каби парвоз этолмайди, гўё тили йўқ. Эй, қораялоқ! Дунёни кўр: тожиклар тилининг ранси, тил билгувчиларнинг султонни, шоирлар лонқи бўлсангу... зарурат юзасидан ақалли иккинчи оғиз гапира олмасанг! Ақалли, видолашолмасанг! Биламан, ҳамма сендан рози эди. Аммо сенинг ҳақингда ошқору пинҳон яхши-ёмон амалларни раво кўрганларни Худо қандай кечиришини айтмадинг. Сен ҳеч кимга ёмонликни истамасдинг. Балки, шу сенинг кечирिशнинг эди, балки ўзи жазосини берсин деб Худога солгандирсан? Сен нима дейсан, қораялоқ? Ахир, сен ҳам қушларнинг бегуноҳисан. Рўдакний айтганидек, шохсорларда куйлайсан-ку. Аммо, нега ҳазонрез кўйнидасан?. Ахир, мана саккиз кундирки шому сахар мен шу йўлақдаман. Сен йўқ эдинг-ку. Сенга дуч келмасдим-ку, бу аҳволда кўрмагандим-ку... овозингни эшитардим, аммо бу сахар...

Ҳай, даринг! Сен оғзингни очдинг, оёгингни ёзддинг, қораялоқ! Бу нима? Бу нима қилганинг, қораялоқ! Энди сени девор устига кўяман. Лоиқни хабар олай, кейин сени кўмаман...»

«Президент девоними?.. Навбатчи?.. – касалхона бош врач кўзи жикқа ёш дерди: - Мен юрак-асаб касалликлари биносидан сизм қоқяпман, Раҳмонов, бош врач. Ёзинг: 2000 йилнинг 30 июнь тонги, соат 4.20 дақиқада Тожикистон халқ шоири Лоиқ Шерали-

нинг юраги уришдан тўхтади...»

Менинг ҳам юрагим тўхтади... Билардим, кўзим, юзим бор, қаёққадир боқаман, аммо билмайман, қаерга, нимага? Гўё ҳайкалга тирик кўз ўрнатишгандек. Карахт, ҳиссиз, бэфарқ... Бош врачнинг ҳам гапларини англамадим, гўё тушда эшитаётгандек. Нигоҳим касалхонанинг очик деразасидан девор устидаги бечора қораялоқни кидирмоқда гўё. Мен ҳеч нарсани сезмайман, мени ҳам биров пайқамайди, гўё руҳсиз қолип, жим ўтирибман...

Фурсатлар ўтиб, гўё Лоикнинг жони танамга киргандек бўлди. Ҳушёр тортдим. «Нима? Нима дедингиз?!» Соҳибга томон ўгирилдим. У менинг унсиз саволимга эътибор бермади. Ўз хаёллари билан банд, бармоқлари ўртасидаги сигарет Лоикники сингари тутаб ётарди. У яна қаёққадир, кимгадир сим қоқиб, Лоик Шералининг ўлими хабарини етказарди. Шаҳар ҳукуматига ҳам, аммо нега бу қулоқни тешгудек нохуш хабарни тарқатаётганига тушуна олмасдим. Мени писанд қилмасди, фаросати етмасди. Бу хабар менга қандай таъсир қилаётганини сезмасди. У менга ўқ узарди, захар ичгизарди, бироқ ўзи билмасди... Йўқ! Унинг нима гуноҳи бор? Унинг ҳам оғзи аччиқ, нима дейишни билмайди. У одамларни хурсанд қилувчи нимадир демоқчи, бироқ сигаретнинг аччиқ тутуни унинг тилини захар қилиб юборгандек...

Кимдир юзимга сув сепди. Буни Соҳиб кўрмади. У қаёққадир сим қоқмоқда. Токи ҳамма билсин: «Ул лаъли дилхунга дегил, Лоик видо деб кетди...» Ҳозир бу сўзларнинг ўрни эмас! У қораялоққа хабар бермоқчи: Лоик сен билан бирга жон узди. У мени ҳам огоҳ қилмоқчи: «Ёлғиз қолдинг».

«Соҳиб, агар гапларинг чин бўлса, мен ёлғиз қолдим. Ёлғизлардан-ёлғиз. Лоик каби—руҳсиз. Парвардигор яратган Адан боғидаги тўрт дарёдан бири қуриди. Шундан кўзларимга ёш келмайди. Гўё эт ва пўстимга мис тортишган, кўзларим ўрнига шиша ўрнатишган...

Эй, Яратган Эгам! Сенга ширк келтирмоқ гуноҳи азим! Аммо, сўрамоққа ижозат бер, жон олмоққа. Лоикдан азизроқ кишинг йўқмиди? Уни кўйиб, менинг жонимни олсанг бўлмасмиди? Ахир, мен ҳам ўлиб бўлдим: тилим гунг, кўзларим кўр, кўзгала олмайман, бир иш қилолмайман, кўзларимда ёш ҳам йўқ. Эй, Худойим, Азроилнинг ўрнига Жаброилни юборсанг бўлмасмиди, ваҳий олиб

келарди? Ахир, унинг ваҳийлари ҳаёт ва хушликлардан дарак беради... Азроил бандаларинингни ҳам билан кўмади, буюклигинг, ягоналигинг, яратувчанлигинг, азаматинг ҳурмати улар бунга ҳам шукр қиладилар: «Керак экан, азизини олди», дейишади.

Хона жим-жит. Дастгоҳ ишламайди. Лоикнинг тенгсиз юраги, унинг жунбишлари, исёнкор қонининг жорий бўлишини кўрсатмайди. Қора, жонсиз ойпна. Умр лаш-лушларини йиғиштириб қўйишган. Энди маърака йўқ, базм йўқ, тириклик йўқ, у иш бермайди? Аммо, негадир умид киламан, у ўлмайди, ҳозир очилади ва яна ҳаёт қайталаанади...

Нажотхонада - умид хонасида оқ сурп билан юз-кўзларини ёпишди. Энди қандай қилиб мен ўлмай? Энди бу оламда кўнгил хушлагувчи нима ҳам қолди? Фигоним осмонга тўқиниб кетади, ҳаёлимда икки буюк дарё, кўз ёш дарёси оқа бошлайди. Аммо, мадорим йўқ, бориб юзларини ёпган оқ пардани кўтарай десам, мажолим йўқ. Уни бу ҳолда кўришни истамайман. Лоик иссиқ юзли эди, у шундай қолиши керак. Қоним галаёни томоғимдан бўққан ғамбода, кўнгил тазйиқи ором бермайди: «Дод! Дод!». Ички гулгула овози. Гўё барча уйғоқ тожикнинг овози ичимга йиғилгандек, нола чекмоғим, оламга ёймоғим керак. Ҳеч ким менинг аҳволимни англамайди, Лоикнинг фарёдини мендан бошқа ҳеч ким эшитмайди: «Сорбон менинг дунёни ёққувчи фарёдимни чекяпти!!!». Бироқ, ҳайҳот, унинг дунёга ўт қўйгувчи ноласини ўзидан бошқа ҳеч ким чека олмайди. Мен ҳозир бошқа нарсага йиғлаяпман. Ўзимнинг аҳволимга, ўзимнинг ёлғизлигимга, ўзимга, чунки шундай бўлди: тирикликнинг ҳаммадан кўра яхшироқ билган, билган ва эъзозлаган кетсаю, «бу дунё»ни, «у дунё» деб билган ман каби қолса, тирикликнинг нима маънисини бор: ўргатса, тобласа, билгувчи, донишманд бўлгач, тирик қомус ўлса! Эй пок Парвардигор! Мендан яхши билардинг, у ким эди: ахир, ундан маслаҳат сўрашарди, сўнгсиз саволларига ундан жавоб исташарди: камни тўлдирарди. Энди ким унинг ўринини тўлдиради, тўлдира олади?

Ҳа, оқ сурп билан ёпишибди. Нима исташаркан? Оқ-оппоқ бахтми, оқ йўлми Яратганнинг ҳузурига. У тирикликда ҳам шундай эди — оппоқ либосли. Бирлик, яхшилик, осудаликнинг тимсоли. У шу йўлга даъват этарди. Шунинг учун миллатнинг фарзона фарзанди, деб ном қозонган эди.

Лоик шундай ўлимни орзу қиларди: ҳеч кимга ташвиш келтирмайдиган, ҳеч бир жонзотга зарар ва малоллик етказмайдиган гўзал ўлим. Худо олса, оёқ-қўлинг бутунлигида олсин, токи кимдир малоллик чекмасин, маломат қилмасин. У онасидан ҳар икки дунёда хор бўлмаслигини сўраб, дуо қилишини ўтинган эди. Бу унинг армони эди, муродига етди. Аммо, биз учун оғир ва аламли бўлди. Ундан кўп нарса талаб қилардик. Умид қилардик, халқнинг ҳасрат, алам ва армонларини охиригача айта билади, биз ўқиймиз ва ҳасрат қиламиз...

... Бироқ буларнинг ўрнига энди унинг сомеъсиз фарёдлари фарёдини чекамиз. Елкам титрайди, мойи қуриб қолган дастгоҳдек танам — жонсиз ва мадорсиз гўё шу тобда ишдан қоладигандек. Пилтачи мўйсафиднинг чирогоидек тутаб, дард чекиб сўнади. Бироқ Лоик чақиндек чарақлаб ўлишни истарди...

«Эй, Худойим, энди нима бўлади?»

Биламан, энди ҳеч нарса ўзгармайди. Дарёлар суви тескари оқмайди; у ўз йўлида давом этаверади. Қуёш ва ой нур сочади, юлдузлар азал-азалдаги каби ёруғлик таратади, шамоллар эсаверади, қор-ёмғир ёғаверади; одамлар ўз ташвиши, кам-кўстлари билан андармон... кунлар ўтаверади — бир хилда, аммо бизнинг назаримизда, хилма-хилдек туюлаверади. Кунлар ўтаверади – гоҳ яхши, гоҳ ёмон, гоҳ тез. Бировни кўтаришади, бировни оёқости қилишади... Ҳаммаси ёлгон, ҳаммаси кўзбўямачилик, гўё яшаймиз: улғаямиз, камол топамиз, кексаемиз, ночор ва ноилож кимгадир муҳтож бўламиз... ва қилган-қилмаган амалларимиздан пушаймонлик чекамиз; ҳеч нарса экан, пуч экан бари, барчаси фано экан, ўткинчи ва ўлимга мустаҳик, экан, жони бор ҳеч нарса пойдор эмас. Жонсизлар пойдор ва абадий. Зеро, уларга ҳамманинг эҳтиёжи бор. Ташқаридан қараганда ҳамма нарса ўз ўрнида. Лоик ҳам ўз ўрнида. Тахт устида ухлаб ётибди. Қаттиқ уйкуга чўмган, юзлари ёппик. Тирикликдан ёхуд ўлим дардидан уялгандек. Ёлғиз ўзи билди.

Бугун Лоик кетди, эргага мен кетаман, индин улар: шу зайлда кунлар ўтаверади: шундай ўтаверади асрлар, минг йилликлар ўтаверади... Гирдобга айланган бир замонда Лоик қайтади, аммо... аммо ўшанда ҳам қандай ўлганини билмайди. Зеро, унинг ўлимни тахминан юзга киргунга довуру муаммо бўлиб қолаверади. Кейин,

эҳтимол бу муаммо ҳам ҳал бўлади. Билганлар тилга киради...

«Ўлди Муродий, демаким ўлди, бас,
Бўйла, бу хожа ўлими майдамас».

...Бошланди. Биз нима ўйдаю фалак нима ўйда. Бошланди. Мазори қаерда бўлиши керак? Қори Шариф ва Жамшид унинг жанозасини Мазори Шарифда ўқиймиз, гўри ҳам эл-уругининг ёнида бўлгани маъқул, дейишди. Бироқ, бу фикрга кўпчилик қўшилмади. Лоиқ бир қишлоқ ё маҳалланинг фарзанди эмас, у Тожикистоннинг азиз фарзанди, шунинг учун қабри Душанбеда бўлиши керак, дейишди улар. Жигарларнинг гапи ўтмади. Ниҳоят, Душанбе тупроғига қўйишларига рози бўлишди. Аммо шарт шу. Лоиқнинг — қабри устод Мирзо Турсунзоданинг мақбараси рўпарасида, Лучобдаги машҳур зотлар қабристонининг дарвозаси бўлсин. Маданият вазири Бобоҳон Маҳмудов касалхонага келганда биз бу таклифни унга билдирдик. У юқорига етказишга ваъда бериб, бу ҳал бўладиган масала, деди...

Бўлмади. Ҳеч ким бу таклифни инобатга олмади. Мен Қори Шариф билан бирга абадий уйкуга чўмганлар ёнидан биродаримизга жой танлашимиз лозим эди. Манзил бошига бордик. Умидимиз узилди. Мен Лоиққа нисбатан бундай муносабатни кутмагандим. Шаҳар ҳукуматидан бир неча вакил тожикнинг ўхшаши йўқ шоирига гўрхона ажратиш учун келишган эди. Менинг назаримда, улар Лоиқни танимасдилар, билмасдилар ва билишни ҳам истамасдилар. Баҳс узокқа чўзилди. Бош меъмор ўз хулосасини баён қилди: қарор ҳамма учун бир. Лоиқнинг 5х3 метр ерга ҳаққи бор, вассалом. Бутун вужудимни тер қолади. Жигарлар нима учун уни Мазорга олиб кетиш учун талашганларига энди тушуна бошладим. Мен ўзимни унутиб, уларга бақирдим. «Биласмизларми, Лоиққа ўхшаганлар минг йилда бир марта дунёга келади!» Аммо, менинг азоним беҳуда эди. Ким ё Пак исми бош меъмор бир жойни кўрсатиб деди: «Агар кенгроқ жой истасанглар, мана, кенг жой. Майдонга киришингиз билан ҳайкал кўзга ташланади. Ҳам қиблага...» Худойим Ким мен мусулмонга қиблани ўргатса. Худо ҳаққи, номини билмасдим, шундай мурожаат қилдим:

— Хурматли бош меъмор! Қандай қилиб ҳайкал қиблага

қарасин, ахир, орқаси билан қиблага томон турибди-ку. Қолаверса, гўр Ниёзий ва Муҳаммадиевлар ҳайкалининг ортида қолади. Бунинг нимаси яхши?

— Ундай бўлса, бизнинг бошқа еримиз йўқ. Ҳамма қатори кўмаверинглар!

Узоқ тортишдик. Кейин Қори Шарифга юзландим.

Бўлмади, ака! Биз истаган нарса бўлмади. Нима қилайлик?

- Ҳайронман...

- Агар Лоикнинг қадри шу бўлса, устод Улугзоданинг ёнидан яхшироқ жой йўқ.

- Менинг назаримда ҳам маъкул жой шу.

Эҳ, Лоик! Биласанми, кейин нималар бўлди? Сен сўрама, мен гапирмай. Шундай ишлар бўлдик, айтишга тилим бормайди. Сени «ўликхона»да ушлаб туришди. Саратон таъсири, ҳаво иссиқ, эт айнийди. Ҳаммасини Соҳиб ва Шакарбек – Мазорнинг қирқ иккинчи меҳроби (эсингда бўлса, унинг қирқ йиллик тўйида айтган эдим) ташкил қилишди. Жигари лахча куйган Лоикқа муз келтиришди, атрофига қўйишди, сен қийналмаслигинг ва баттар жизганак бўлмаслигинг учун елшугич ва совуткичлар ишга тушди. Ёлғиз менгина ҳеч нарса қила олмайман. Сен ўлганинг йўқ. Ўлган менман. Мен сен учун миннатдорчилик изҳор қилишим керак эди, лекин менга бундай ваколат берилмади. Мен энди сенинг ўлимингда бир томошабинман. Ким сенга нима хизмат қилаётганини кузатиб туришим керак.

Синглим Зебинисо нола қилади, дейдики тезроқ жасадингни уйга олиб келишсин. Энг сўнгги тун ўз уйингда меҳмон бўл. Ҳамма дийдорингга тўйсин. Бирок, келишинг ҳақида овоза бору ўзингдан дарак йўқ. Ниҳоят олиб келишди.

Э, Лоик-э! Ҳар гал уйингга оёгинг билан кирардинг. Энди бошинг билан кириб келдинг. Сени тахти равонда олиб келишди ва уйинг ўртасига – «шоҳлик маснади»га ётқазди. Иягинг боғланган, оёгинг бошмалдоғи бойловлик, кўзларинг юмуқ, лабларинг ёпишган, рангинг ўчган... Э Худо! Лоик бундай эмасди: кўзлари порларди, лаблари куларди, юзи буғдой

ранг эди. Бардам, бақувват, келбатли эди.

Жон жигарим! Сенга нима бўлди? Нега бу кўйга тушдинг? Кўрмаслик учун кўзингни юмдинг, гапирмаслик учун лабла-рингни боғладинг. Эрталаб шитоб билан ҳузурингга қораялоқ ҳақида ҳикоя қилиб бериш учун келдим... Дариг!..

Лоик! Кўзларингни оч! Қара. Бибизахро сенга қандай ти-килмоқда! Юзма-юз. Қўллари кўксида. Назаримда кўзлари-дан оққан ёш гилам юзини ювиб кетмоқда. Шаҳзода ўглининг ўлимида йиғлаяпти она! Сен узоқ йиғладинг, Лоик! Сен узоқ куйдинг, Лоик. Фарзандлик қарзини адо этаман, дердинг. Адо этолмадинг. Албатта, назарингда шундай. Бироқ, одамлар бир ўғил шунчалик хизмат қилади, дейишди. Аммо, сен доим так-рорлар эдинг:

Онанинг бир кеча тортган заҳматин,
Ҳар икки оламда тортолмас ҳеч ким.

Ёдингдами, раҳматлик онангнинг жанозасига биз тунда адашиб етиб борган эдик? Йўқ! Гапирмайман, Лоик! Мен сени қайтадан йиғлатмоқчи эмасман... йиғи гали бизники. Сен энди кўролмайсан бизнинг кўз ёшларимизни, онанинг кўз ёшини, син-гилнинг кўз ёшини, жигарбанд кўз ёшини, хотин, бола-чақа кўз ёшини, қариндошлар кўз ёшини... тожиклар кўз ёшини. То-жикистон йиғлаяпти. Аммо, радиолар жим-жит.

Энди мен йиғлайман, Лоик! Аммо сен эшита олмайсан. Йўқ. Эшитишинг керак. Ҳали жаноза намозини ўқиганлари йўқ. Де-мак, эшита оласан. Сен бу нолаларни тезда қабул қилиб, кеч унутгувчи хотирангга жойлашинг керак. Йўқ, Лоик! Мен энди нола чекмайман, балки, она мисоли кўз ёши тўкаман. Мана, қара: лабим сенинг лабларинг каби бойланган, аммо кўзла-римдан сел қуйилмоқда. Бу сенинг мотамингда оққан қури-мас кўз ёш булоғи бўлиб қолсин! Назаримда мени ана шу ҳол нобуд қилади. Чироқ мойи каби камаё боради. Мени ёйди ва...

... ва мен уламан... Аммо, билмайман, сенинг ёнингда ёта-манми, йўқми? Агар шундай бўлса, сендан кейин содир бўлган воқеаларни олиб борардим.

Лекин сен кимнинг олдига боришингни биласанми? Йўк! Бизнинг ниятимиз амалга ошмади. Устод Турсунзодадан олисроқда қолдинг. Мени кечир, Лоик, ноиложликдан қабрингни мен Қори Шариф билан бирга танладик: устод Улугзоданинг ёнидан. У ерда устод Икромий, Миршакар, Ниёзий Муҳаммадиев, Қутбий, Одина Ҳошим, Сайф, Тўхфаҳон, Малика ётибди. Исоҳқий ҳам. Ўша Исоҳқий. Олдига борганимизда «Лоик-жон келибди-ку,» деб шиша кўтариб чиқардилар. Лоик! Уларга ўтганларидан кейин рўй берган воқеалар ҳақида гапириб бер. Сайфга айтмасанг ҳам бўлаверади. Чунки, у кўп нарсаларни билади. Ҳатто сену мендан ҳам кўп нарсани билади. Лекин у ҳамма билан гаплашавермасди ва ҳаммага кўнгил ёрмасди. Шунинг учун эҳтимол ўзидан олдинроқ борганларга ҳеч нарса демагандир. Ким билсин, мусофир бўлгач очилгандир, бирор шингил ҳикоя қолгандир. Ниёзий зийрак эди. Ҳаммасини нуқтама- нуқта сўраб олгандир, кейин... Сен ҳам айтмайсан, Лоик! Сенинг феълингни биламан. Ёмонини айтмасанг ҳам, яхшисини айт, токи улар қаёққа етиб келганимизни билишсин. Албатта, Икромий, адиблар ҳар йил биттадан китоб чиқарса керак, деб ўйлайди. Миршакар умидворки шоирлар ҳамон Ленин ҳақида дostonлар ёзишмоқда. Муҳаммадиев ҳали ҳам онда-сонда мусулмонларни ҳажга жўнатиб туришади, деб гумон қилади. Қутбийга айт, Панжакент ва Фарғар сув ичида қолди. Ўғил отанинг жанозасига ета олмайди... Сенга ўргатиб ўтиришнинг ҳожаги йўқ. Ҳаммасини ўзинг биласан.

Лоик! Уларга айт, озодликка эришдик. Кейинги йил истиқлолимизнинг ўн йиллигини нишонлаймиз. Ҳа, айтганча, улар ҳам озодликни кўришган ва кўшиққа солиб куйлашган: «Мустақил тожиклар давлати барқарор бўлди». Ҳозир ҳам куйляяпмиз! «Яша! Эй, Ватан, озод Тожикистоним менинг». Албатта, айтгил, Тожикистон озод бўлди. Мутлақо озод. Баъзилар мастликдан, баъзилар иложсизликдан, кимдир нодонликдан кўнгил тусаган нарсани қилмоқда: хорижларга боришади, хоҳлашса – келишади, хоҳлашмаса – келишмайди. Сафар бобонинг қишлоғидан қарийб етмиш киши Русияда ишлайди. Олий ишлар эмас, Одинабоп ишлар. Амондарадан ҳам кетиш-

моқчи... Бехуда айтяпман. Биламан, сен бу гапларни айтмайсан. Назаринг баланд. Ўша ерда ҳам «Шоҳнома» ўқийсан, Ҳофиз газалларини, Хайём рубоийларини, «Модарнома»ни такрорлайсан... Биҳиштда асал ва шароб анҳорлари ваъда қилинган. Ўшалар билан машғул бўласан. Бу дунёда шундай эдинг: ҳеч ким билан ишинг йўқ эди, ҳеч кимга халал бермасдинг. Бировнинг молига кўз олайтирмасдинг. Қандай инсон эдинг-а Лоик!?

Қиёматли биродарим! Бу кеча сенинг суратинг билан юзмаюз эдим; ўша сурат — сени узиб олгандек — ҳақиқий, заминий, хоксор, шикастанафс, ўйга чўмган. У менга шундай тикилганки, дилу жигаримни тешиб юборгудек. Қаёққа бормай нигоҳи таъқиб этади. Кўзлари хаста, имдод талаб... йўқ, рамзли. Нима истайди, билиб бўлмайди. Асли ўзи, аммо дилшикаста. Мен унинг рўпарасида ўтирибман, йиғлайман, кўнглимни кўтармайди. Тинчлан, демайди, гам чекма, демайди. Мен гам емайман, аммо гамдан ҳам қудратлироқ нима бор? Ҳа, темирни занг ейди. Ана шундай, дилимни занг емоқда, ўйлашимча, ундан қутулишнинг иложи йўқ. Умидим шулки, кўз ёш кўнгил зангини ювади. Шу боисдан йиғлаяпман.

Унинг нигоҳи кўп нуқталарни қамрайди, бироқ саволларга жавоб бермайди. Назаримда, гоҳ заҳарханда қилмоқда, гоҳ масхараламоқда, гоҳ ғамгин, гоҳ норози: гоҳ амир, гоҳ ҳақир. Ажаб сурат. Гўё башар қиёфасидан яшашганга ўхшайди уни. Недир истайди, нимадир истамайди, нимадир демоқчи, нимадир... бироқ ...

Йўқ-йўқ!!! Топдим. Ўзи айтган: «ёзганларимни ўқинглар, ҳаммасини билиб оласиз». Айтган, ёзган. Тўғри, тўғри! Ҳеч нарсага ҳожат йўқ. Бу авлиё ҳаммасини айтиб қўйибди... шунга қарамай, у мenden нимадир истайди. Назаримда, сен мени биласан, демоқчи, ё менинг қиссамни ёз, демоқчи ё бошқа бир нарса демоқчию мен тушуна олмаяпман. Ажабо! Биз бир-биримизнинг ич-ичимиздаги фикрни ярим нигоҳдан англардик. Нима бўлди? Эҳтимол, бу тилсиз сурат ўз ўлимининг асл сабабларини сўйламоқчидир. Уни Худо ва Лоикдан бошқа ҳеч ким билмайди...

Тинчлан, жон иним! Кўлимдан келган ишни қиламан. Лекин қўлларим калта, улар армоннинг ёқасига етмайди. Нокаслар қаттиқчиликда қўллари ҳамма ёққа етсин учун мансаб ва курсига ана шунинг учун зўр берадилар, талашадилар, интиладилар. Мен аллақачан қўлларим калталигини ҳис қилдим: йстаган нарсам бўлмади. Қабринг Турсунзода мазори рўпарасида, ўлкамизнинг машҳур кишилари мазоратига дарвоза бўлса, деб орзу қилардим. Ахир, ким ҳам Тожикистонни, унинг осмон билан бўйлашган тоғларини, қаҳрамонларини, асил фарзандларини, унинг «икки имоми»ни, «орзиқиб қутилган тинчлик»ни «юлинган шода»сини, «кесилган томири»ни, тарихимиз, маданиятимизни... буюклик, юсаклик, шукуҳ ва шаҳоматимизни сен каби, сенинг мақомингда куйлай олди?

Лоиқ! Мен яна тонготар чоғи сен 230 тун ва кунни ўтқарган касалхона ёнидан ўтиб келдим. Ҳар кун умидим бор эди, бу тонг умидим узилди. Девор юзига қўйганим ўша хушхон жонворнинг мурдаси кўринмади. Ё бирор «овчи» олиб кетган, ё шериклари...

Жон Лоиқ! Жоним куймоқда! Бу қандай ҳолки, сен ётсангу мен оёқда турсам. Мен ҳам сенинг ёнингда бўлишим керак. Мен ёлғиз қолдим. Сен бутун дунё халқи ичида ёлғиз қолганингдек. Сен бошқа одам эдинг: ақиданг, андишанг, фикринг, қарашинг бошқача эди ва ҳамманинг орасида ёлғиз эдинг. Лоиқ шўру гавғонинг ўртасида ёлғиз қолди, деб бекорга айтишмасди. Ҳозир ҳам ёлғизсан. Тахтинг узра ёлғиз ухлаяпсан, мен ҳам сенсиз ёлғизман.

Лоиқ! Сезяпсанми, ўляпман? Иккинчи марта жасадни ўпишим. Отамнинг совуқ жисмини ўпгандим. «Во отам»лаб чап юзидан. «Во жигарим»лаб ўнг юзингдан ўпяпман. Тириклар чеҳрасига хос бўлмаган бир туйғу қолди лабларимда.

«Во жигарим!» Бир-биримизнинг бўйнимизга осиламиз. Укалар китфи, дўст-ёрлар елкаси. Кўнглимни бўшатаман, унинг ичидагиларни айтаман, ўтган-кечганлардан сўйлайман. Айниқса аёллар, қизлар, қадрдонлар куйишади. Йиғлашади, сикташади... айтиб-айтиб фарёд чекишади.

Уй торлик қилади. Эркаклар нола чекиб ташқарига чиқа-

дилар. Мен оёқда тик туролмайман. Келганлар елкамдан кучадилар, Лоикнинг биродари деб, кўнгил сўрайдилар. Мадорим кетиб, курсига чўкаман. Уят бўлса-да, шундай қиламан, лоҳас оёқларим лоҳас вужудимни кўтаришга ожиз. Дариг, гас-сол тахтасини олиб киришди. Бизнинг сўнгги дийдорлашувимиз шу бўлди. Юз афсусл..

Лоикшоҳ! Ёғоч отни олиб келдилар. Миндирадилар ва олиб кетадилар. Кўлма-кўл бўлдинг. Тор хонадан тобутни олиб чиқиш осон эмас. Бу уйлар тирикларга мўлжалланган, бироқ биз ўликларнинг ғамини еймиз. Кўлма-кўл, бошлар устида кетиб боряпсан, миллат эркаси, халқ кўзининг нури, ватаннинг ғамхўри. Бошлар устида боряпсан, баъзиларнинг қўллари ҳатто етмайди. Менинг қўлларим ҳам. Кўнглингга бошқа гап келмасин, аввало, мадорим йўқ, кейин мени четлаштиришди. Йўқ-йўқ, паришон бўлма! Сафар чоғи паришонлик яхши эмас. Кутиб тур! Ёнингга боришим билан айтаман. Фақат шуни билсанг, бас. Баъзиларнинг фикрича, биз гўё бегона эканмиз, чунки қишлоқларимиз ўртасидан Зарафшон дарёси оқиб ўтармиш. Бирор-бор хаёлимизга шундай фикр келганмиди? Тожикистонни ягона деб билардик-ку. Қара-я айримачиликлар қаёқлардан бошланаркан?:

«Омонат юк»ни юк мошинига ортдилар, Лоик. Мен Комроннинг мошинига чиқмадим. У Зебинисо, Сабо ва Мумтозни олиб борсин. Азизбекнинг мошинига ўтирдим. Тобут ортидан йўлга тушдим. Йўл ярмида мошин бузилди. Толеимдан айланай. Бу менга хос, менинг насибам шу, буни биласан, Лоик! Ҳамма вақт кимдир ё нимадир менга халал бериши керак. Бошқа мошин топиб, Айний номидаги театр биноси олдига келгунимча, сени ичкарига олиб кирибдилар. Хоодак кўл менинг ва қолганларнинг ҳам олдини тўсди. Бу кўл мени танийди ва иккимизнинг бир одам эканимизни ҳам билади. Аёвсиз офтоб остида қора чопон ичида терга ботдим. Белим боғловлик, бошимда дўппи, ёнаяпман. Сен туфайли ва куёш тафтидан. Биласанми, кейин нима бўлди? Менга киришга рухсат беришди. Кирдим, бироқ тобутинг бошига бормадим. Дўстлар ва ошналар кўп эди. Юсуф ва Зафар билан эшик оғзида меҳ-

монларга «Хуш келдинг» қилиш учун қолдик. Дўст ҳам душман ҳам келишарди ва ҳеч билолмасдим, бу нотавонлар нега келишаркан? Сен билмайсан, Лоик! У ёқда, сенинг рўпарангда Додхудоевнинг тобути турибди. Сен тириклигингда сухбатлашишни истамаган кимсалар, эҳтимол унинг ёнига келгандир. Бу менинг хаёлимдан кечган ўйлар, лекин сен одатдагидек бепарвосан. Мадорим қолмади, Лоик! Назаримда қувватим ёш бўлиб оқиб кетди, устунга суяниб қолдим. Шунисини биламанки, ёшим тинмасдан оқар, бўйним эгик, бошимни устунга қўйдим, қора бир дастгоҳ менга тикилиб турарди. Назаримда аҳволим суратчига ажиб туюлди. Дастгоҳ менга яқинлашган сайин кўз ёшларим унда тобора аниқроқ кўрина бошлади. Суратчи кўнглимни кўтарган бўлди. Танидим, Олимжон экан. У Лоик ҳақида «Чилмехроб»ни яратди. Бизни биларди, дўстлигимизни ҳам. Келгуси авлодлар учун суратга олаётган эди.

Мен ва Зафар тобут ортидан ўтиб, Додхудоевни зиёрат қилдик. Тобутинг қошига қайтдик. Комрон йиғларди. У мени ўлган деб гумон қиларди, ёки мени сенсиз кўраётгани учун йиғларди...

... Тобутингни олиб чиқишди. Тобутларни ёнма-ён қўйишди. Мен театр пешайвони зиналаридан ўрин олдим. Ҳаммани кўриб турардим, бироқ танимасдим. Ё кўзларим нури камайгандек, ё қуёш нури чехраларни тўсиб тургандек...

Тобутларни кўтаришди. Мошинлар йўлга тушди. Йўл ярмида мошинлар айрилдилар. Тобутлар турли йўллар томон кетишди. Гўр айро, гўрхона айро.

«Ака!» Кўнглимда гулгула. Муродимни Қори Шарифга айтай десам, овозим чиқмайди. Хомушман. Билганларим армонга айланади, ичимдан чиқмайди, зангор боғлайди, ҳеч қачон мақсадимга эриша олмайман. Бораяпман-бораяпман. Бу сўз тилимга кўчгунча, ичим қуяди, аммо овозимни баланд қўя олмайман. «Ака». Назаримда овозим баланд садо бераётгандек. Ака эшитишни истамайди, ё қулоғига кирмайди. У менинг ниятимни билмайди.

«Ака!» Эшитмайди, эшитмайди. Кейин дейман: «Ака, Ло-

икни мен лаҳадга кўяй!» Тилимни тишлайман. Мақсадимни бошқача тушунмасин. «Бу одам Лоиқ билан жонажон эдику...», демасмикин? Йўқ-йўқ, ака! Бундай эмас. Биргина ниятим бор. Лоиқ билади. У, «Тирикгўрда» рўмонимнинг биринчи бобини –«Синглим мотамида»ни ўқиган. Бошқа боби – «Онам мотамида»да. Ҳар иккисини ҳам тупроққа кўйдим. Аммо, билмайман не учун бирданига миямга шу хаёл урилди. Унинг учинчи боби «Миллат мотамида» бўлади. Ҳар икки ҳолатда ҳам гўрдан чикким келмасди. Тириклай ўша ерда қолишни истардим. Бироқ зўрлаб чиқариб олишарди. Энди... «Ака! Келинг, мен биродаримни лаҳадга кўяй ва унинг ёнига чўзилай. Акажон! Ижозат беринг! Биладан, сизга оғир. Ҳеч ким сизчалик куймайди, ҳеч ким сиздек сув ўрнига қон ютмайди; ҳаммасини тушунаман, бироқ ижозат беринг. Бу мен учун жуда зарур!»

Лоиқ! Жон жигарим! Сўнгги бор мадад қил! Акага тушунтир, мен сен билан гўрга кирайин. Буни фақат сен тушунасан. Зеро, ўқигансан, биласан. Йўқса, «Тирикгўрда» сенинг «Ҳаёллар»нинг каби ниҳоясига етмай қолиб кетади.

Лоиқжон! Айт, тушунтир! Булар бизнинг мақсадимизни билишмайди, тушунишмайди. Улар гумон қиладиларки, Лоиқ шеър айтди, ўқишди, мисралар садо берди, вассалом. Булар қаёқдан билишсин «Ким синдирди суягимизни?» мисрасининг юки нечоғлик? Тадқиқи нима, тарихи нима?

Худойим! Тобутингни мулоим тупроқ юзига кўйишмоқда, Лоиқ. Лаҳадингдан олинган тупроқ. Бу тупроқ эвазига жасадингни ерга топширишади. «Тупроқ бўлар оқибат тупроқ». Елиб-югуришлар, куйди-пишдиларнинг ниҳояси шу. Буни ҳамма кўради, билади, эшитади, бироқ ҳеч кимга сабоқ бўлмайди. Худо инсоннинг дилига бир лаҳза раҳм туйғусини жойлайди: улар ўликни тупроққа топширгунга қадар андиша қиладилар, қабр бошидан узоқлашишлари билан яна ўша бурунги Аҳмад... Лоиқ, кечир! Инсоннинг шайтонлиги эчкининг шайтонлигига менгзайди. Яшил япроқни кўрдими, тамом, минг шохига уриб, йўлдан қайтарсанг-да, кўзингни хато қилиб, ўзини яшил баргга ураверади.

Қори Шариф гўр айвонига тушди. «Эй, ака! Эй, ака! Менинг узрим бор! Биламан, бу сизнинг биродарлик қарзингиз, бироқ мен ҳам қарзлиман! Меники оғирроқ: Лоикнинг қошида, тарих, кавм ва миллат олдида. Ахир, у мени ўзининг қалқони деган эди. Нима бўлади? Нима бўлади, агар у менсиз гўрга кирса? Ака, акажон! Номус, ҳаё, шикастнафаслик, андиша йўл қўймайди, иложим йўқ, талаша олмайман. Сиз менинг ниятимни пайкашингиз керак? Ўрнингизни менга беринг, мен унинг миллат ва халқ олдида баланд бўлган қаттиқ боши остига бир парча қуруқ ва ғудриш кесак қўяй, кафанбандини счиб, юзларини очай ва: «Қара, ёруғ олам бу ерда» дейин... Кейин... Кейин...

Ака! Акажон! Худо ҳаққи! Худо ҳаққи! Сиз айвонда тўхтаб туринг, лаҳадга мен кирай. Ака! Ака! Мен бу гапларни баланд овозда айта олмайман. Билмаган одам устимдан кулади. Девона, худбин, шухратпарастга йўядилар... Шунинг учун овозимни чиқаролмайман, ёлғиз сизга айтоламан, холос. Зотан, сиз бизнинг биродарлик сирларимизни биласиз. Биласиз, биз ўрни келганда, бир-бировимизга сажда қилардик. Мен буни биринчи марта айтяпман...

Эй, Қори Шариф! Эй, жоним ака! Лаҳадга тушманг! Бу менинг вазифам. Ахир, мен у ерда бўлишим керак. Сиз унинг нозларини кўтаролмайсиз. Сиз унинг истакларини билмайсиз. Лоик сиздан уяларди, ҳамма гагини айтолмасди, сирларини ичида пинҳон сақларди. Зеро у сизни биродар-ота дерди, ҳаммадан кўра кўпроқ эхтиром қиларди. Баъзи бир ишларини хушламайсиз, тергайсиз, насиҳат қиласиз, деб ўйларди. Шунинг учун ўзини тиярди, сизни ташвишга қўйишни истамасди. Лаҳадга сиздан бошқанинг тушишга ҳаққи йўқ. Лекин менинг мақсадим бошқа. У ерда бўлишим керак. У билан қолишим керак. Лаҳаднинг айвон ва дарчасига чим босинсин, биз ҳаммадан жудо бўлайлик, айтишимиз лозим бўлган, бироқ айтолмаган гапларимизни айтиб олайлик. Ахир, биз бу қисқа умримизда икки давлатчилик ва икки «озодлик»ка гувоҳ бўлдик. Кўрган-билганларимизни айтишимиз керак. Лоик оз-оздан айтмоқчи эди, умри вафо қилмади, ёлғиз бир ўзим бу юкни

торта олмайман. Биз, албатта, у ерда айгишимиз шарт. Чунки, у ерда «қулоқлар» ва айгоқчилар йўқ...

Сабр қилинг, ака!»

Бирок, ака сабр қилмадилар. Худо ва Лоикдан бошқа ҳеч ким овозимни эшитмади. Ака уканинг сурп билан боғланган оёқларидан ушлаб, лаҳад ичига тортди. Жамшид ва Афзалшоҳ айвонда жасадни қўлларида тутиб туришибди. Шакарбек ва Садриддин икки томондан майитни лаҳадга узатадилар. Мен кўзларимни юмаман: «Жоним ичинда жон каби кетдинг бу жонлардан жудо...»

Бир овоз янгради: «Халойиқ, шоирни тупрокқа қўйишмоқда!...» Гулназарнинг товушига ўхшайди. Эҳтимол унинг ҳам хаёлидан менинг ўйларим кечгандир. Аммо, у журъат топди, овоз чиқармоққа қудрат топди: «Мен Лоикнинг ўрнида ётишим керак!»

Дўстлар, ичингиз, хаста мени ёд этинг,
Бўш қолмасин, ўрнимни зиёрот этинг.
Мастликда неча шишани синдирдим мен,
Гўримга бирин лавҳ этинг, обод этинг.

Энди менинг овозимдан фойда йўқ, кўз ёшларим тупрокни хўл қилади.

У – ўлди. Мен тирик колдим.

У абадий тирикка айланди, мен ўлиб бўлдим.

2001 йил, 3 март.

Сорбоннинг достони тугади. Мен эса нукта қўймоқчи эмасдим... Аммо.

Тупрок тортилди...

Достоннинг давомини чечаклар сўйласин...

2002 йил, кузак.

ОҚ К И Т О Б

*Бу – Оқ Китоб...
Биродарим Саййид Неъматуллоҳ
Иброҳимга бағишлайман.*

Уни оқ кигизда келтирдилар...

Ўн икки минг

Ошланган қорамол терисига битилган

Буюк Қуёш Китоби – Обисто...

Обисто...

Обисто...

Обисто...

Олам ҳали дуд ва ҳовур ичида эди

• Зирвон – Худодан ўзга ҳеч махлуқ йўқ эди

Зирвон олам ибтидосида Зирвондек турар

Ва унга ўзидан ўзга қиёс йўқ эди

Қиёс – соялар кейин пайдо бўлди

Улар – бир юз йигирма тўрт минг эдилар...

Обисто...

Уни оқ кигизда келтирдилар

Ўн икки минг

Ошланган қорамол терисига битилган

Буюк Қуёш Китоби – Обисто...

Дунёнинг энг кекса донишманди

Афсонавий Арсатунинг унсиз розилиги

Олимп илоҳларининг фатвоси билан

Александр унга ўт қўйди ва ногоҳ

Қирсиллаб ўлаётган Хурмузд оятлари

Тулғоқ тутиб ётган Рухшонани эслатди

Ўшанда бўри сувидан яралган

Бўриваччани тугаётган

Дунё сулувларининг сулуви

Чинқирар

Илк марта оёқларида оғриқ ҳис қилган

Қиздек безовта тўлғонар
Кўзлари олов чирсиллаб чайнай бошлаган
Коҳин кўзларидек ёнмоқда эди...
Император юзларига
Тонгги насимдек суйкалган
Тубсиз кўзлардаги бу даҳшат
Уни ларзага солган эди
Оёқлари остида
Кучоғида тулғонган малика эмас
Ваҳший йиртқич ер тишлаб типирчиламоқда эди гўё...
Рухшона иккинчи Александрни тукқанда ҳам
Император уни бу ҳолда кўришни истамасди...
Рухшона агар Апполонни тукқанда ҳам
Император уни жон узаётган
Йиртқич қиёфасида кўришни истамасди...
Мумдек эриб йўқ бўлаётган коҳин
Александрни ўзидан кетказди
У ўша йиртқич қиёфасига кирди
Зардуштни чорлади
Йўқ деди коҳинлар
Қаёқда
Рухшонага доялик қилгани ёдига тушди...
Ўлдиришди...
Александрнинг тош нигоҳи телба оловда ярақлар
Мубадлар ўзларини гулханга отардилар...
Зардушт қаёқда деди яна Александр
Ўлдиришди деди энг сўнгги коҳин
Нега пайғамбарларни ўлдиришади
Деди Император
Ва энг сўнгги коҳинни ўзи гулханга итқитди...
Коҳин унинг кўзлари ўнгида
Кунни кеча оёқлари остида ёнган
Балҳдек ёна бошлади
Қутурган олов унинг кўзларини ямлаёлмас,
Александр
Чақнаб турган коҳин нигоҳидан титрай бошлади...
Буюк император...

Юлдуззор шаҳарларни
Дузахий оловларга
Мечкай ва шафқатсиз лашкарга
От хўрагидек ем қилди
Қайсар эҳтиросига бўйсинмаган
Дарё танали маликалар
Итоаткор чўрилар
Магрур ва мастона малакларни
Аёвсиз қўлларида бўғиб ўлдирди
Ажнабий болаларни
Бешик дастасидаги олтин шодаларга
Жовдираб тикилган чақалоқларни
Кунгабоқардек найзага илди
Буддой каллаларни от туёқлари остида
Чавгон қилди
Маккор ғанимларининг иссиқ куюқ қонини
Олтин қосаларда сипқорди
У қонсираган итдек қутиришни
Фақат қутиришни истарди...
Қиличи зарбидан бошлар елкалардан
Шамол илдизи билан қўпорган
Арғувондек кўчди...
Аммо ҳеч кимнинг кўзида
Қоҳин нигоҳидаги чақинни кўрмади
У ўлдирган одамларнинг нигоҳида
Ёш...
Тазарру...
Илинж...
Умид...
Фарёд...
Ўкинч...
Бечоралик...
Ва видо бўларди...
Зардушт қани деди у
Найза учида чақин нигоҳли
Қоҳин жасадини титқиларкан
Зардушт қани

Деди дунё императори...
Энг сўнгги коҳиннинг жасади
Қора тошга айланганда
Обисто ва охирги мубаднинг
Кулини шамол шопириб ташлади...
Императорнинг титроғи
Йиғига айланди...
Кутирган итнинг йиғиси
Гўё тийиқсиз ва асов шамол увлагандек
Гўё олис овлоқларда зўрланган
Яланғоч қизларнинг фарёдидек
Гўё захар ютган кундошларнинг
Ёввойи хириллашидек
Император сўнгги коҳиннинг бош чаноғидан
Кўзхонасини найза ичида ковлар
Ва йиғлар эди...
Буюк Обистонинг қуш қанотидек куюк саҳифалари
Парвозга шайлангандек туюлар
Ҳали замон қон дарёлари пишқирган
Империя узанлари қуриб қолгудек
Александр қурғоқ узанларда
Ириган балиқ жасадини кўриб тургандек эди...

Бу – Оқ Китоб
Бу Китоб Саййид Нейматуллох Иброҳимга бағишланди...

Мен у билан қачон бақамти келдим...
Эслолмайман...
Балки мен суйган совуқ дарбадар кузакмиди...

Дарбадар куз келдингми она
Остонада нечун ётибсан
Қўлларингда санги соғона
Девонага ўхшаб қолибсан.

Дарбадар куз келдингми она

Кўзларингда хазонлар захри...
Қаёқларга кетсанг-да яна
Олиб кетгин битта болангни...

Эхтимол кузак эди...

Мен кузакни кеч кузда тугилганим учунгина она демадим
Шўрликкина уст-бошлари яғир оёқ-кўллари совук қотган
Кузак бизга нон бергани учунгина уни она демагандим...

Куз қон қақшаб сўнаётган умр интиҳоси

Бўлгани учун она демадим...

Хазонлар оёқ остига бош қўйиб қилган-қилмаган

Ғуноҳларига истиғфор келтиргани учун

Она демадим

Кузак йўллари фано дарвозаси бўлгани боис

Она демадим

Қабрлар устида зикр айтаётган кимсасиз чечаклар

Зикрни қабр тубида айта бошлагани сабаб

Она демадим...

Нега унда она дедим

Бу шеър ёзилган чоқда ҳам Душанба боғларига симиллаб ёмғир
ёғарди...

Боғ ва мен ёлғиз эдик...

“Шеър ёзиб келаман” дедим ёнимдагиларга...

Улар кузак боғларидек маъносиз жилмайишди...

Бечоранинг шеърдан бўлак савдоси йўқ дейишмоқда эди улар...

Билдим биз шеър фаслида учрашдик

Ўшанда кузак эди.

Тўғри унинг минг хил номи бор

Куз

Кузак

Баргрезон

Хазонрезги

Хазонрез

Хазон фасли ...

Биз Шеър фаслида учрашган эдик...

Қуръон ўтини одамлар ва тошлардан иборат

Оташдан огоҳ этади

Балки Шеър олови шудир
Унда шоирлар ёнади
Жизганаги чиқиб фақат шоирлар ёнади...
Биз Шеър фаслида учрашдик
Сохта ёлгон сафсата баҳорлари яшнаган
Чоклар эди...
Бутун олам ёлгонга маҳлиё бўлган
Қарийб одамият ақлдан озган кезлар эди
Ялангоёк императорлар Обистога кўшиб
Бутун Шарққа ўт кўйган Александрга ўхшамас
Энди улар ҳамма ёкка ўт кўймоқни истардилар...
Биз ўшанда танишдик...
Аммо атрофда куз эди...
Дарбадар куз эди...
Девона куз эди...
Саргардон куз эди...
Саргашта куз эди...

Бу – Оқ Китоб...

Бу Китоб Саййид Нёматуллох Иброҳимга бағишланди...

Бағишловга бағишлов

Узоқ ўйладим. Олисда эдим. Орада энди биродарим юрак ютиб кела олмайдиган йўллар, симтўрлар, итлар, сипоҳлар... Энди биродарим бурунгидек мени йўқлаб келолмайди...

Энди жигарбандларга ҳам йўл йўқ... Симтўрлар, итлар, сипоҳлар...

Биродаримни йилда бир марта кўраман, Агар Оллоҳ изн берса, агар ҳамиша оёқдан олгувчи итдек ташвишлардан орта олсак... Биродарим саратон кириб, менинг таътиллим бошлангани билан Абдулла Зухурнинг эшигини қоқаверади. “Келишдимми?..” “Йўқ”, дейди Абдулла Зухур олис йўллар ошиб келган саййидзодага. Соғинч нималигини ўз танасида яшаган бу зоҳиднамо шоир биродаримнинг йўллар шамоли қоя тошларидек ялтиратиб юборган юзларидаги куюк ифодаларни уқигандек бўлади ва кўнглини кўтарди: “Бозор-учарда фалончи-писмадончиларни кўровдим,

келишгани йўқ дейишди, келиб қолар...”

Энди бу йўлларда фироқ ва ҳасрат шамоллари Ҳикмат Ризо танбуридан таралган нолалардек довдирамайди... Бу йўлларда Азим марқанинг тақаси туёққа тескари қоқилган тулпорлари ғанимлар изини йўқотиб, Элак дарёси ёқалаб кетган ваҳимали қамишзорларда жинлар тўдасидек қизиллар юрагига таҳлика солмайди ва энг сўнгги бекнинг жуфти ҳалолларини ҳаромдан асрамайди... Энг сўнгги кўриқчи – Азим Марқанинг тулпори изидан келаётган байталдаги бекнинг хотинлари “Оға, уларнинг қўлига асир тушсак, ўзингиз отиб ташланг!..” дейишмайди. Итдек баджаҳл Азимнинг эса лаб остида айтган “Қўлга тушиб бўпман!.. Эналарини...” деган ҳақоратларини шамоллар хоинлар қулоғига аста шивирламайди...

Энди бу йўлларда ҳазрат Лойикнинг хаёллари Лучоб мазоридан кўчмоқчи бўлади ва даҳшатли Анзоб довонларидан ошиб Мазори Шарифга – онасининг ёнига кетмоқни ўйлайди... бироқ кетолмайди...

Модарам!

Модари биҳиштиям!..

Онагинам!

Жаннатмакон онагинам!..

Ҳеч бир шоир энди оналарга бундай илоҳий сатрларни бағишла олмайди ва ҳасратда қаламини синдириб ташлайди-да бозорга ўғриликка... Кўчага фаҳшга... чиқиб кетади... Ҳасад уни ейди... Мен эса ана шундай ҳасадга ҳавас қиламан. Тўхта, биродар! Жон дўстим, қаламингни синдирма, сен энди шоир бўлдинг, дегим келади...

Лучобдаги шоирлар гўрхонасининг тупроғи оғир... Лучоб эса, шу қадар илоҳий қалбларни бағрида сақлаётганидан гурур билан кўпчийди...

Энди бу йўлларда уруш даҳшатидан Душанбани тарк этган ошиқ шоирларнинг илмилик қофиялари, бўсаларига суйкалган суққдан-суққ сатрлари совуқ қотган итдек гингшмайди...

Энди бу йўлларда Ҳожин Муроджон Собитзоданинг Яссавий

чиллахонасидан, Сўфи Оллоҳёрнинг қир бағридаги мазоридан, Занги Отанинг Анбар Онага томон энгашган мақбарасидан таралган нурларга омихта чехрасидаги азалий армондан туғилган ҳикматлар гарангсиб юрган одамларнинг ёқасидан тугади ва “Мана буларни ўқи” дейди хайр қилаётган кимсадек. Энди ҳикматлар садақа қилинади. Зотан, яхши сўз ҳам садақа, дейди Худонинг Расули... Саййид Неъматуллоҳ Иброҳим Фахробод ва Даҳана Кийик оша қадимий Хатлонзаминга Ҳожи домланинг зиёратига боради ва хайрли ҳикматлар билан Кўктошга қайтиб келади. Ҳатто совуқ сув ҳам чиқмайдиган бешинчи қаватдаги чиллахонасига кириб олиб кун-уззуқун ҳикмат ўқийди...

Кўктош осмонида ҳикматлар кўклам турналаридек тизилиб учаркан, биродаримнинг хаёли яна Фахробод ва Даҳана Кийик ошиб зиёратга шошади... Бозорга эмас, оши наҳорга эмас, жинлар базмига эмас, эл-гаштакка эмас, наҳслар мамлакатига эмас, сохта авлиёларнинг мажлисига эмас... зиёратга интилади... Мен пок руҳлар ҳамиша бир-бирини қидиришини, токи бир-бирига етмагунча жасад соҳибини жонбезор, телба ва овора қилганини кўп кўрганман. Софий руҳлар бир-бирини жангал оралаб онасни қидирган кийик боласидек истаганига кўп бор гувоҳ бўлганман... Бир-бирига уйғун ҳалол руҳлар ҳазрат Одам ҳазрат Ҳаввони беш юз йил ахтаргандек ҳайвон қавми оралаб зор-зор истаганини, ҳаромхўр жасад уларнинг ўртасига раҳна солганини кўп кўрганман... Шодмон Жўранинг мазорнома ва тарки дунёномалари, бозорда бозорни лаънатлаб тамаки қугиларига ёзган оғир ва залворли шеърларини тинглаб ҳикмат ва андишалар тоши остида қолганимни бот-бот эслайман...

Бу йўлларда умр йўлдошининг оппоқ сочлари ой нурларини синдирган устоз Ўлмас Жамолнинг дилрабо ғазаллари чилтор пардаларидан тўкилган садолар каби Душанба боғ кўчаларида сокин-сокин оқаверади...

Бир вақтлар ҳар бир сўзини қарсиллатиб еганимиз Есениннинг “Ҳар нарса йироқдан кўринар аён...” сатри бор. Мен ҳам жувонмарг шоир айтганидек, йироқ-йироқлардан хотирамнинг саҳифаларига боқдим... ва унда ғалати қайдларни ўқидим. Уларда ўчиб кетган, хира, айрим сатрлари батамом ўчирилган, устидан пичоқ тортилгандек кесик жумлалар бор эди. Мен уларни тиклаш-

га ҳаракат қилдим.

Эй, бизни билган-билмаганлар, мен бу узук-юлук битикларимни Саййид Неъматуллоҳ Иброҳимга бағишладим.

* * *

Кофарниҳон ёмғирларидек мунгли ва ҳасратли, дала-тузлар, ариқ ва чуқур-чандиқлар ичида бўй чўзган мавлавиёна камшлардек гамгин, Биби кампирнинг тол пўстлогига айланган юзларидек гижим ва нурсиз, Жангалобод қишлоғининг ён бошидаги Гулмазор наъматаклари ва зардолулари таъмини эсга солувчи, тупроқдан яралиб, тупроқдек яшаб, тупроққа айланган элатимнинг чорикларидек юпун сатрларимни бағишлаган кампир бувимнинг умр бўйи бир ковушдан ўзга жон тавоф қилмаган гариб остонасидан «буви» деб кўриб келадиган биродарларимдан бири Саййид Неъматуллоҳ Иброҳим эди.

Бутун ҳаёти афсоналарга қорилган, дўнғлар, тепалар, қирлар, дала-даштларни макон тутган ва йиртқич шўро XX асрнинг биринчи чорагига келиб дунёнинг тенг ярмини қонга пишганда ҳам бўйин сунмаган ғозий лақай қавми ичида ўниб-ўсган шоир биродарим азбаройи шеърдўстлиги, шоирдўстлиги, одампарастлиги, муслимлиги, фақирлиги, дарвиншифатлиги, самимияти, беғуборлиги, болафёъллиги билан кампир раҳматлининг кўнглига ўтириб қолган эди.

Бувимнинг Чор китобга ўхшаш кўҳна юзларида менга камдан-кам насиб қилган кулгу балқар, оқ-саргиш чехрасини синдириб, ўтқир тиллари билан лаблари, энгак ва манглайини тила бошлаган ажинлари куюқлашар, ноҳол ғарамларига юзларини сурган Кофарниҳон тунларидаги макка сўтадек ой рангига кириб сарғая бошлаган бир тутам сочлари устига нурсиз докашolini тортиб, хузурларида турган саййидзодага нйманганнамо илтифот кўрсатмоқчи бўлардилар. Мен бувимнинг дийдордангина шодланганларини кўрганман, холос. Бувим дийдор гадоси эди. Нима қилса дийдор қилди. У ҳеч кимнинг дийдорига тўймади. Ёлғиз ва якка ўғли ўттиз ёшида ҳалок бўлганда девона бўлди. Буни бошқача изоҳлаб бўлмайди. Боласининг совуқ дийдорини тупроққа топшириб қайтганларидан сўнг, шудгор оралаб Гулмазорга қатнай бошлади. Ўглининг совуқ дийдорини бағрига олган совуқ тупроқнинг дий-

дориға тўйгани борди. Менинг сўнгги китобим – «Аналҳақ»ни қўлга олганлардан бири бошқасига деди:

– Нимани ёзибди?

– Нимани ёзарди? Бувисини ва Кофарниҳонни...

Мен эса ҳали ҳеч нарсани ёзолганим йўқ. Мен бувимнинг бир тола сочига қирқ йилдан буён ташбиҳ қидираман. Мен унинг бир тола ажинни учун дарёларни сиёҳга айланттириб ёза оламан, лекин ўшанда ҳам ёза олмайман. Мен унинг бир кечалик бедор кечган онлари учун қиёматга қадар кичрик қоқмасликка розиман, аммо бунинг иложи йўқ. Мен унинг бир томчи кўз ёши учун вужудимни сиқиб сувга айлантираман, аммо сўнгагимдан оқиб тугаган сўнгги томчи ҳам унинг бир қатра кўз ёшига арзимайди. Дийдор нелигини дийдорларидан жудо бўлганлар билади...

Аллақажларда, мен хатто тушимда ҳам кўрмаган Мастчоҳ тоғларида яшаб ўтиб кетган ва раҳматлининг ўзи ҳам ҳеч қачон дийдорига етмаган аждодларидаги матонат ва одамийликни қон-қонидан асраган, агар дунёда жудолик бор бўлса, фақат унгагина насиб қилган, агар дунёда гамнинг борлиги чин бўлса, фақат ўшагина чеккан... Биродарим остонада турган кўйи қўлларини кўксига қўйиб, раҳматлидан ҳол-аҳвол сўрарди:

– Яхшимисиз, буви?

– Худога шукур, ўғлим...

– Суюниб ўтирибсизми?

– Ҳа... Бир йилда бир марта кўраман...

– Тан-жонингиз соғ бўлсин, яқинда қайтадилар...

– Қайтган билан уйда ўтирармиди?..

Биродарим қўноқсиз, тизгинсиз, саргашта шамол Кофарниҳон билан баҳслашган ҳовлига чиқади ва дарёнинг танасидан ажралиб, ҳовлимизнинг қоқ ўртасидан ўтадиган «кичкина Кофарниҳон»га ўйчан кўзларини ботириб термилади. Кампир бувимнинг Кофарниҳонга қараган ҳовлисида кимнинг оёқ излари қолмаган дейсиз. Бу ҳовлида шеър базми тунларни қарс-қурс ёриб юбориб, тонггача давом этарди. Анҳор устига ўрнатилган қадимий сўрн остидан шовиллаб оқадиган сувнинг шиддати бизнинг ёшлик эхтиросларимизга уйқаш эди. У кунларда ер гўё фақат бизники, осмон гўё фақат биз учунгина осмон, шеър ишқидан ёнган юракларда муҳаббат олови гуриллар, дунё ва абадият, ёшлик ва гўзаллик, ҳаёт

ва тириклик нишонлари борлиқнинг қон-қонига сингиб кетгандек эди. Ҳатто ўлим ҳам тунги анҳор тўлқинларида чил-чил синган ойдек бетакрор туюларди.

Биродаримнинг эрта болалиги сехрли Рангонтоғ (бу гўзал ном менга негадир Тур ва Тангри тоғларини эслатаверади) этакларида кечди. Кейинчалик бу афсонавий тоғ, унинг ҳосилхез ўнгирлари, чўпон-чўлик ва дехқонлари, анвойии гиёҳлари, кийик кўзларидек бегаш булоқлари, лақай сўзаналаридек далалари, содда ва мардона одамлари, тулпорлари, биялари, қимизлари ва қимиздан-да қизгин қизлари, сулув-сулув келинчаклари унинг бетакрор сатрларида ўз нақшини топди. Бутун лақай элати, кўнғироту қипчоқ, катағону қарлуқ, марқаю наймандан ўтиб, олис-олис диёрларга довуру донг таратган машҳур Азизхон эшоннинг фарзанди Саййид Неъматуллоҳ Иброҳим туғилиб ўсган диёр том маънода шеъринг юрти эди. Бу ерларда қодирия-жаҳрия сулуқининг буюк шайхи, марҳум Муҳаммаджон махсумнинг ҳувқаш, девонавор муридлари, ёқавайрон қаландарлар, жўлида ошиқлар, ялангоёқ дарвишлар, тошдек хомуш сўфийлар қир-ўнгирларда думалаб зикр тушишар, Оллоҳ ва унинг бандаси ўртасида мовий осмон, яғриндор булутлар, баъзан севалаб ўтадиган илоҳий ёмғир, тургай ва булбуллардан бошқа ҳеч нарса йўқ эди. Одам Оллоҳ тазоҳирини арслон терисини ёпинган тошларда, унсиз гиёҳлар устида қалқиб юрган капалакларда, тоғ эчкиларининг сергак нигоҳларида ва учқур туёқларида, лақай чўликлари ва улоқчиларининг мардонавор зарбларида, афсонавий бекдан қолган кўнгилли ва сертахлика ривоятларда кўриш мумкин эди. Ҳар бир лақайнинг четан кўрали ҳовлисидаги супа устида бир Иброҳимбек улғаярди, тулпориға ем элтаётган ҳар бир лақай боласининг қайсар нигоҳларида Иброҳимбек яшарди, ҳар бир келинчак ўзининг илк оқшомида Яратгувчидан унга Иброҳимбекдек ўғил беришини ўгинарди... Олтин тусдаги сомон билан сувалган ҳар бир паҳса девор ичидаги уйда бўри боласидек бўлиб Иброҳимбек вояга етарди. От устидаги ўсмирлар «Иброҳимбек» номини тилга олардилар, кураш тушган давангир баҳодирлар «Иброҳимбек» деб наъра тортардилар.. Аммо йирткич шўро даҳшатли бекдан еган тарсақисини унутмаган, ҳар лаҳза унинг шарпаси Рангон этакларида кезиб юрганини ва лақай зотики бор унинг жасоратли руҳидан мадад олишини биларди. Шўро

ва шўропарастлар ҳазрат эшоннинг шаън-шукухидан ҳамиша таҳ-ликада эдилар. Уларнинг бўҳтон ясовчи машинаси ишга тушди ва ҳазрат маълум вақт худосизларнинг азиятини бошдан кечирдилар...

Бу – Оқ Китоб...

Одамлар

Оталар мазорини

Оналарнинг маъюс майсали даҳмасини

Фарзандлар томоғи остидаги тер хидини

Илк бўсага дош беролмай

Ҳушдан айрилган қизлар оҳини

Дўст тобути ортида жон узган дўстлар садоқатини

Қимсасиз ва хомуш саҳарларни

Жувонмард дарёлар ўкиригини

Мажнунвор ошиқлар ҳасратини

Гирён шоирларнинг

Бир коса қонга дўнган юрагини

Саргардон юлдузларнинг

Саргашта юлдузлар учун тутган мотамини

Бир онлик, бир неча кунлик

Ҳазон марг гулларнинг сўлишини

Хон ёрларнинг

Ҳаром сувларда юз чайган остоналарни

Ялаганларини

Унутгандек

Китобни ҳам унутган чоқда туғилди...

Саҳифалари сарғайган қабрларнинг

Қувраган ўт-ўланлар хашакка айланган

Кузак оқшомидек совуқ бағрида сўзлар

Ҳурмузд оятлари олов бағрида

Жон талашган каби ўлдилар

Китобнинг ўлими

• Оталар ўлимидек вазмин ва фарёдсиз эди

Бу ўлим ўн саккиз яшар қизларнинг

Ота остонасидан чиқаётганда

Чеккан ноласига ўхшарди

Бу ўлим ўша қизларнинг
Тўққиз ой сўнгидаги
Тулғоқларига ўхшарди
Бу ўлим тубсиз уммонлар
Соҳилларга туфлаб ташлаган
Кумуш ранг балиқларга ўхшарди
Ва ниҳоят бу ўлим
Энди қиёматнинг ўзини ёдга соларди
Зеро, қиёмат
Исрофилнинг биринчи суридан сўнг
Ҳамманинг ўлими билан ибтидо топади...
Китобнинг бедор нигоҳлари юмилди
Малакул мавтнинг
Чинор шохларидек ҳайбатли қанотларини
Ҳеч ким пайқамади
Унинг панжалари
Китоб кўксига қандай ботиб кетганини
Ҳеч ким кўрмади
Одамларга кўр кўзларини очиш учун юборилган
Уларга тўғри йўлни кўрсатувчи
Ҳодий битиклар оёқ остида топталгач
Худо Китобларини бандалардан қайтариб олди...
Китоб ўлди...
Худо битикларини бандалардан қайтариб олди...
Менсиз яшаб кўрсинлар...
Фаромуш қилсинлар...
Масжидларимни бузиб
Муаззинларимни ўлдирсинлар
Қаердадир қолиб кетган битикларимни
Ёқиб ташласинлар...
Менсиз яшасинлар...
Битиклар арвоҳдек
Кўкка кўтарилган қиёмат кунларда
Одамлар осмонда
Безовталиқ бошланганининг пайқадилар
Улар осмон нигоҳларини булутлар ортига олганини
Юлдузлар эса заминдан тобора узоклашаётганини

Ерда алланечук бегоналик бошланганини
Хатто болаларнинг лабларнда
Ҳақоратомиз кулгулар сирғалганини
Аёллар бачадонида сирли ўзгаришлар содир бўлганини
Эрлар эса хотинлардан юз бура бошлаганини
Йўловчилар мадрасаларга эмас
Ишратхонларга шошиб қолишганини
Юраклар ўрнидан жилганини...
Умуман, дунёда
Таҳликали кушлар бошланганини
Ҳис қилдилар...

Бу – Оқ Китоб...

Бу Китоб Сайид Неъматуллох Иброҳимга бағишланди...

Ёзувчи Набижон Боқий сурункасига уч йил (ҳозир ҳам) энг сўнги бекнинг изларини ахтариб, Душанба, Кўктош, Кўлоб, Ёвон, Кўргонтепани қадам-бақадам кезганда биродарим унга ҳамроҳлик қилди, ёвқур лақай уруги, унинг афсонага айланган шонли тарихини заррама-зарра, қатрама-қатра, мисқоллаб, ҳижжалаб ўрганишда яқиндан кўмаклашди. Бекни билган, таниган мўйсафидлар, қавм-қариндошлари, йигитларининг уруг-аймоғларини топиб, қимматли материалларни қўлга киритдилар. Боқий ўзининг «Иброҳимбек», «Лақайлар» қиссалари ва «Анвар Пошпога мактублар» тарихий-ҳужжатли романини ўша сафар таассуротлари, ишга учи билан қазиб топилган материаллар асосида яратди. Лақай даштларида кезиб юрган Боқий Тошкентда ғойибона Ўзбекистон Ёзувчилари уюшмасига аъзо бўлди ва лақай сулувиغا уйланди...

Бу воқеа Колхозобод туманида рўй берди. Биз Иброҳимбек «қизи»дан биродаримнинг қайин оталари, машҳур мутасаввиф Ҳайдархон эшон бобонинг ҳузурда эдик. Ҳазрат умр шомига таҳорат олган бўлсалар-да, қоматлари тик, нуруний чехраларида шом яллуғлари тобланарди, атрофда хизмат қилиб юрган ўғиллар ва муридлар қутилмаган меҳмонларни келди-кетдига мўлжаллаб солинган ташқи хонага таклиф қилишди. Бу ерларда таомил шу – меҳмон бошини хонага сукдими, ундан азизроқ ҳеч нарса йўқ, токи остона босиб кўчага чиққунга довр тўртта одам хизматда. Сиз-

нинг ҳар бир хатги-ҳаракатингиз синчков нигоҳлар остида бўлади. Қимирласангиз, нима сабабдан қимирлаганингизни билиб туришади. Бош қашинсангиз, дўппингизни тутсалар, кўзгалсангиз, қўлтигингизга киришади. Улуғ ёшлиларнинг қатъий назорати остида бажариладиган барча расм-русумлар рисоладагидек бўлмоғи талаб қилинади. Биргина ножаҳад ҳаракат учун жавоб беришга тўғри келади. Бу улуғ одоб мактаби неча замонлардан буён лақайларнинг турмуш тарзига сингиб, оддий ҳолга айланган бўлса-да, ундан ҳеч ким тажовуз қила олмайди. Лақай кўчада султон, уйда султон бўлиши мумкин эмас, уйда у ота, эр, мезбон. Ҳамманинг олдида баробар. Султонлик либосини ечади-да ола яқтагини, қизил тақсини кийиб сарпойчан хизматга тутинади.

Биродарим ҳазратга Боқийни таништирар экан, унинг муддасини очик айтди:

– Иброҳимбек ҳақида китоб ёзаяпти...

– Иброҳимбек, – такрорлади ота паст, майин овозда, – уни биз Иброҳим галли дердик. Тиниб-тинчимас, довьорак йигит эди. Хув, адирларда, сойлоқда ов қилиб юрарди. Битта пилга милтиги, битта қора телпаги бўларди. Ўрис келганда лақайнинг уйи тўзди. Ҳаловати бузилди. Ҳамма ҳар ёққа қоча бошлади. Кейин оқсоқоллар йиғилиб, «Ҳамма жонини олиб қочиб кетаверса, кетмаганларни ким химоясига олади», дейишди. Ҳамма ҳайрон. Лақайнинг лашкари бўлмаса. Тўртта мол, тўртта така, от, бия, кўй. Лақай – шу. Лашкари борлар аллақачон ўриснинг тўпигини ялпашга тутинган, элдан бурун ўрислашиб олган бўлса. «Ким уришади» деди бирови. Бирови «Ўрисга қарши урушиб бўладими?» деди. Яна бири «Ана, галлини чақирайлик. Ўша уришади», дейишди. Ҳамма галлига тўхталди. Аммо галлининг ўзи нима деркин? Галлини чақирдик. «Уришаман, қизигар билан», дейди. «Қандоқ уришасан?» дедик. «Қурол топиб берасизлар, йигитларни ўзим топаман», дейди. Келишдик. Ким нимаси бўлса сотади. Ўртадаги пулга қурол-яроқ сотиб оламиз. Қизлар иштонининг жиягига сотишди. Пул жамланди. Бориб ўриснинг ўзидан қурол сотиб олдик. Галли бошланди-ку... Ҳай, боғирлар чикди! Ҳай ботирлар чикди! Ўрис довдираб қолди. Қочган хон Афғонда туриб лақайнинг газотини эшитди. Умид пайдо бўлганидан бутун инон-ихтиёрини галлига топшириб, бек кўтарди. Шу билан галли бек бўлди-ю ўриснинг қапа-

сига ўт тушиди. Қаттиқ олишди...

Тун эди. Узоқ-яқиндан бўрибосарларнинг ҳуриши эшитилар, ҳали кимдир оғилхонада ўймалашар, аёлларнинг тунги ташвиши тугагани йўқ эди. Замин замний ташвишлардан ҳоргандек туннинг қора чодирини остида унсиз нафас олар, юлдузларнинг шаддол йиғитчалардек кўз қоқишлари, қаердадир ҳолсиз анҳор сувининг шилдираши, азалий ҳаёт оятларини такрорлаётгандек туюларди. Иброҳимбек газотидан сўнг лақай уруғини йўқотиш учун олиб борилган барча ғайриодамий уринишлар Ҳайдархон эшон бобонинг таъбири билан айтганда галлининг афсонага айланган порлоқ чехрасини заррача кемира олмади. Боқий 1985 йили қайта куриш оқибатида давлат хавфсизлик идораларининг темир қопқалари очилгач, махфий архивларга йўл топди ва сурункасига олти ой давомида Абдулла Қодирий, Иброҳимбек, Мунаввар қори Абдурашидхонов каби миллий озодлик кураши қурбонларининг бир неча ўн йиллар давомида яширин сақланган ҳужжатларини ҳарфма-ҳарф ўрганди. Озодлик йўлида қурбон бўлган юзлаб қўрбошиларнинг сувратларини, шахсан Иброҳимбекнинг котиби ўз қўллари билан ёзган бекнинг кўрсатмаларини олиб чиқди. Бу қимматли манбаларни юзлаб нусхада кўпайтириб (бек ва унинг шерикларининг турли ҳолатдаги сувратларини) лақайлар орасида тарқатди. Бу том маънода жасорат эди. Чўнғаги ҳеч қачон пул кўрмаган Боқий бу ишларни бекнинг ҳурмати учун қарз-қавола қилиб бажарди. Ўша сувратларнинг иккитаси ҳамон кўзларим ўнгида муҳрланиб қолди. Бири бекнинг ҳали музаффар ҳолатида, яъни ҳақиқий бек қиёфасидаги суврати. Кўксига Бухоро амирининг баркашдек келадиган нишонлари билан бирга пирлари томонидан тақдим этилган туморлар кўзимнинг сиртида сақаланиб қолди. Бекнинг чўзинчоқ юзи, тим қора ва кўксига тушиб турган кўркам соқоли, қора, хушбичим салласи. Улкан қирра бурни, ҳайбағли қомати ва бургут кўзларидек қаттиқ тикилиб турган нигоҳи мени ҳайратга солди. Ўшанда мен одамларни оёққа турғизиб, ортидан эргаштириб бора оладиган зотлар бундан ўзгача бўлиши мумкин эмаслиги ҳақида ўйладим. Бекнинг хотиржам ва маънодор нигоҳидан кўп нарсани ўқиш мумкин эди. Унда ўз қудратига нишонч, ортида қадам-бақадам бўйинсинаётган ота-боболар хоки, босқинчиларга бош эгиб, уларнинг тўнини кия бошлаган лақайлар, янги тузумнинг миллий қаҳра-

монлари, шаҳид кетган ёвқур йигитлари, муқаддас Бухорони ас-рай олмай хорижга чиқиб кетган энг сўнги хон фожиаси, энди мангуга ортга қайтмас бўлиб кетган сойлоқдаги пилта милтиққа нишон бўлган ўрдак ва ғозлар, унга умид нигоҳини тикиб, жувонмард йигитларнинг биргина ишораси билан турмушга чиққан сулувлар, хиёнат ва жасорат, умуман ҳамма-ҳамма нарсни илғаш қийин эмасди. Ростини айтганда, унинг юз-кўзларнда гайриоддий белгилар бор эдики, бу афсонавий бекнинг фавқуллодда қудратли зот эканини ва бундай зотлар тарих майдонига буюк ишларни бажариш учун келишини тасдиқларди. Бундай зотлар чойхона куриб, кейин бутун ҳаётини чой ва чойхўрларга хизмат қилишга бағишлай олмайдилар. Бундай зотлар масжид қоровули, бозор даллоли, тижорат аҳли бўла олмайдилар, улар фақат буюк ишларни амалга оширадилар. Агар қисмат лақайнинг бошига ўрисни келтирмаганда Иброҳим галли Иброҳимбек бўла олмасди. Иброҳимбекларни тарих ва давр яратади. Иккинчи расмни эса кўргандан кўрмаганим маъқул эди. Бу сувратда бек зиндон ичида тасвирланган. Энди на хушбичим қора салла, на хон нишонлари, на пирлар тақдим этган тумор, на кўзларда музаффарият белгилари. Бишмайман. Сочлари тақир олиниб, оддий ола чопонга ўралиб олган бек боласи ўлган отага ўхшарди... Бу сувратга қараш мумкин эмасди. Қахрамонларни бу аҳволда кўриш қазойи муаллақ билан баробар. Афсонавий бек кундага бош кўйган умидсиз банди эди гўё. Аммо ўшанда ҳам нигоҳлари тош қотган ва қаър-қаърида унсиз қасоснинг сўниб бораётган чўги милтирар ва шундан бошқа деярли ҳеч нарса йўқ эди. Бу ботиқ ва ўлимга тайёр кўзларда қасос бор эди, холос. У – лақайнинг сўнги беги бу хира нурсиз оловни ўзи билан олиб кетди. Лақай сулувлари туккан бўриваччалар кейин бу нигоҳни кўролмадилар. Лақайлардан бу нигоҳ узок-узокларда яширин сақланди ва отиб ташланди...

Ҳайдархон эшон бобонинг суҳбати тун ярмигача давом этди.

– Ўша чоқда хув нарғи маҳаллада бир валий зот бор эди. Нафаси тошни ёрарди. Галли бир кун отлиқ йигитлари билан ўша авлиёнинг ҳузурига боради. Қомати ёйдек эгик авлиё бекнинг ҳузурига чиқиб келади.

– Биз ғазотни бошладик. Йўл кўрсатинг, ҳазрат дейди, Иброҳим.

Авлиё индамай ортига қайтади ва қўлида бир салла, бир чакмон билан чиқиб келади.

– Ҳўлим, – дейди авлиё, – Худо йўлида газот қилганларни авлиёлар эмас, Худонинг ўзи асрайди. Мен тожикман. Менинг кетим эгарда турмайди. Мана бу салла билан чакмон. Агар бир ўқ шуларни тешиб ўтса, йигитларинг мени улоқ қилсинлар! – Авлиё шундай деб ортга қайтиб кетади. Унинг айтгани бўлди. Иброҳим жангдан қайтиб, чакмонини ечганда, қўйнидан шарқлаб ўқлар тўкиларди. Дарвоқе, энг охириги лаҳзаларгача унга ўқ тегмади. Охириги марта қайтганда қўли сиғди. Аммо от тепди. Бу унинг ҳалокатидан далолат берарди...

Бу – Оқ Китоб...

Асодан жудо бўлган кўрдек
Бир умр қўриқлаган остонасини
Ер ютган кўшак каби
Илоҳий битиклардан жудо бўлган инсонлар
Ўз китобларини битмокқа бошладилар...
Қамишдан ясалган қаламлар қаттиқ шитирилади
Саҳифалар ошпоқ булутларнинг уюрига айланди
Соқоллари кўкраklarини талаган битикчилар
Китоблар таълиф қилдилар
Бир гуруҳ китоблар
Шоҳларнинг ўлик аъзоларини уйғотмоқ мақсадида
Аёлларнинг энг сирли нуқталарини
Янада сирли тарзда тавсифлар
Шоҳларга бу тавсифларни
Ўқиб берган ахта маҳрамлар
Ўз насибасини олгач
Хилват хоналарни тарк этишар
Қони қайноқ қозонларда қайнаган Шоҳлар
Ҳарамхоналарда
Ишрат оловини лангиллатар эдилар
Бир гуруҳ китоблар одам ўлдириш усуллари ҳақида эди...
Жаллод йўриқномалари...
Банди териси қўй ёхуд айгир терисидек эмас,

Оҳиста-оҳиста шилинган пайтда
Азоб юз чандон зиёд бўлиши ҳақида
Йўл-йўриқлар кўрсатарди.
Одам сўнгаларини синдириш усули ҳақида
Жаллодга йўл йўриқ берган китоб
Сўнгал имкон қадар бўғиндан эмас
Ўртасидан ёриб ташлангани маъқул дерди...
Инсонлар яратган китоблардаги
Йўл-йўриқлар
Паид-насиҳатлар шоҳлар
Саройига жам бўлиб,
Буюк кутубхоналарга айланди...
Бандаларга юборилган фаришталар
Осмон қабатларидаги ҳаром дудларга коврилиб
Жизганак бўлганларида
Оқ денгиз соҳилида кезиб юрган дарвишнамо йигит
Кўлидаги қоғозни тўлқинлар бағрига улоқтириб ташлади.
Унда қуйидаги байтлар ёзилган эди:
«Осмон – йпроқ,
Ер – қаттиқ...»
Денгиз эса назарида мулойим туюларди...
Жони танасига сиғмаган тўлқинлар унинг назарида
Ердан юмшоқ
Осмондан яқин эдилар...
Дарвишнамо йигит соҳилда ёлғиз
Кўзларида тўлқинларнинг акси жилованар
Оёқларига ботаётган қум михлари
Ғашига тегар
Жодуга бош қўйган
Ўрта аср бандиларидек
Зумда ҳамма нарсадан қутулгиси
Ё денгиз қаърига чўкиб
Ё қум остига кириб
Йўқолгиси келарди
Денгиз юрган қоғоздаги битиклар
Уфқда қизариб пайдо бўлгач
На ернинг қаттиқлиги

На осмоннинг олислиги
Ҳеч нарса эмаслиги аён бўлди...
Эй дарвиш...
Ер-да омонатдир омонат жонингдек
Ҳозир бўгзингдан ўқдек отилгувчи азиз жондек
Эй дарвиш
Осмон-да омонатдир бошнингдаги кулоҳдек...

Бу – Оқ Китоб
Бу Китоб Саййид Нейматуллоҳ Иброҳимга бағишланди...

Биз ҳазрат шайх Муҳаммаджон махсумнинг анвойи гиёҳлар билан қопланган Кўкгош адирлари этагидаги ҳовлисига кириб борганимизда, ҳазратнинг жўлида муридлари бошларини қуйи солган қуйи ўз юмушларини босиқлик ва хотиржамлик билан адо этаётган эдилар. Уларнинг хатти-ҳаракати гофил одамда эътироз туйғусини уйғотади. Намунча имилламаса булар, деган ҳаёлга бориш ҳеч гап эмас. Одамга зимдан нигоҳ ташловчи бу ориқ, кўзлари ботик, ияклариди яккам-дуккам соқол сабза урган, бошларига ранги униқиб кетган тақия кийиб олган муридлар ичида нўғай йигит алоҳида ажралиб турарди. Айтишларича, қаердандир Татар томонлардан келиб қолган муриднинг ҳазратга ихлоси фавқулудда чексиз эди. У ҳазратни олисдан кўрнши биланоқ жазабага тушар, шаст билан ҳавога кўтарилган қушдек типирчилаб, осмонга сапчий бошларди. Унинг жисмида кўтарилган тўфон тошдек қаттиқ нигоҳларида акс этар, тана суякларининг сиркирагани кулоққа аён чалинар, томоғига гулдираб келган ҳаво тўлқинидан бўғиқ ва таъсирли «хув-хув-хув» садоси янграр, бу ҳолат мурид батамом ўздан кетгунга довур давом этарди. Ҳазрат шу каби фавқулудда жозиб йиғитларини алоҳида ихлос билан суяр, уларга мурувват кўрсатарди. Ҳазрат шайхнинг турли ёшдаги ва турли томонлардан келган муридларининг темир ингизоми мени ҳайратга соларди. Ҳазратнинг ўктам овози янграши баробарида жазб ҳолатига тушадиган муридлар то ҳолдан кетиб, ўчиб қолгунга қадар депсинар, тиллари зикрдан тўхтамас, кўзларидаги ғайритабиий нфодаларда марҳумларнинг сўнги бор оламга боқишларини уқиш қийин эмас-

ди. Зикр ҳалқаси оралаб юрган ҳазрат ҳаддан зиёд талвасага тушган муридларга қўлини теккизар, бу муридни ҳушёр торттирарди. Қадимий Тошкентнинг Ҳасти Имом масжидига ташриф буюрган икки юз-уч юз сўфийларнинг зикри масжид шифтини кўтаргудек эди. Деразадан уларнинг аҳволига бокиб турган оддий намозхонлар ордан қарийб бир аср ўтиб яна зокирлар наъраси кулоқларга чалинганидан фарёд солиб йиглаган чоқда, оқ саллаларидан «нур» таралиб турган уламолар қатъий қилиб «Бу – Ислом эмас!» дедилар ва енгил автоларига миниб, соя-салқин дала-ҳовлиларига жўнаб кетдилар... Ҳазрат шайх ўшанда масжид сахнида туриб, наъра тортаётган суфийларни «жиловлай» бошлади. У худди шу ҳолатда бўйинсинмас айғирларни тизгинлаётган чавандозга ўхшарди... Турли ҳолтда, турли давраларда ҳазратнинг важоҳати билан тин олган, ёхуд ўзидан кетиб қолган муридларни кўп кўрдим, улар «бизга ҳазратнинг бир назари кифоя» дердилар юраклари хаприкқанча.

Ҳовлида кезиб юрган муридларнинг сокинлиги, атроф-теварақдаги тилсиз жим-житлик юракка гулгула солади. Жуда оддий намат ва якандозлар, турли зикрлар битилган дафтарлар, Куръон китоби, сон-саноксиз тасбиҳлардангина иборат пешайвонда муридлар тиловат билан машғул эдилар.

Намозшомга азон айтилди. Биз биродарим билан бирга ўн чоғли муриддан иборат сафга қўшилдик. Жазаба намоз асносида ҳам давом этди. «Аллоҳу акбар» такбиридан сўнг талвасага тушган баъзи муридлар титроқ тушган вужудларини зўрға ушлаб туришар, агар ибодат бўлмаганда уларнинг ағдарилиб тушишлари, додлаб ер кучишлари ҳеч гап эмасди. Ҳазрат бу ҳолга мутлақо бе-парво эди. У атрофида қўй-қўзилар сахраб, чопқилаб, умбалок ошиб юрган чўпонни эслатар, бутун вужудида фавқулодда қудрат барқ уриб турар, кўркам оқ-кўкиш соқоллари кўксини қоплаган, кенг, эгли юзидан нур потраган жозибали, салобатли, ўктам овозли, ҳақиқий гавсона ҳайбатга эга бўлган қодириянинг номдор шайхларидан эди. Мен ғойибдан катта ихлос қўйган ҳазрат шайх тўғрисида нимадир қоралашдек ночор фикрни кўнгилда асрар эдим ва кунлардан бир кун бу ҳақда биродаримга оғиз очдим. Биродарим фикримни бурунроқ уққандек қўш қўллаб қувватлади ва биз номозшом маҳали ҳазрат ҳовлисига кириб борган эдик. Назаримда

хамма нарса сирли-сеҳрли, бағоят ҳайратланарли эди. Биродаримнинг назари болаликдан бу манзараларга кўникиб кетганидан, ўзини эркин ва бепарво тутар, мен эса ўзимни шу қадар сиқувга олган эдимки, ёнимдаги муридларнинг ҳар бир ҳаракатини нигоҳимдан қочирмасликка зўр бериб тиришардим. Бора-бора диққатим ҳам, хаёлларим ҳам шу қадар ҳолдан кетдики, устимга тоғ қулагандек ерга кириб кетаётгандек эдим. Муридларнинг умум дастурхонидан тановул қилгач, биз ҳазрат билан алоҳида хонага ўтдик ва шундан сўнг ҳазрат сўнгсиз ваъзларини бошладилар. Мен Худого минг марта шукрлар келтирдим, зеро ёнимда овоз ёзадиган ускуна бўлиб, уни ишга тушириб қўйган эдим, акс ҳолда ҳазратнинг ваъзи бошланмаёк, ҳушдан айрилиб, ағдарлиб тушишим муқаррар эди. Мен ўзимда алланечук сирли ҳолат кечаётганини ҳис қилардим. Хонада руҳ ва хаёлни жазб қиладиган, ҳолдан кетказадиган фавқулодда қувват бордек эди. Бу қувват ё ҳазратнинг ўзларидан, ё худ атроф-теварақдан уфурилар, мен батамом маст-мустағрақ эдим. Биродарим ҳазратнинг суҳбатини жон қулоғи билан тинглар, менинг руҳсиз жасадим, овоз ёзадиган ускуна устида анҳор устига эгилган қамшдек тебранарди. Ҳазрат аҳволимни кўриб турар ва бундан бошқача бўлиши мумкин эмаслигини яхши биларди. Мен орадан неча йиллар ўтиб, ўша воқеани бугунидек эслайман ва кейинги мулоқотлар чоғида, айниқса, руҳонияти буюк зотлар билан суҳбатда ҳам шу ҳолатни бошдан кечирдим. Ҳазратнинг самимий иқроорларини жамлаб «Суфийлар» номли йнрик мақола тайёрладим. Мақола тўлиғича «Ҳақ сўз» газетасида чоп этилди. Газетанинг муҳаррири, марҳум дўстимиз, жуда катта истеъдод соҳиби, тиниқ ва таъсирчан адиб Ҳамиджон Ҳакимов (одам бола-си душманлари томонидан ёвузларча отиб ўлдирилган бу йигитнинг қисмати ҳам, ўлими ҳам сирлилиғича қолиб кетди. Дарвоқе, раҳматлик Ҳомиджон ҳазрат шайхнинг куёви бўлиб, уларнинг ўртасида ҳақиқий маънода мустаҳкам ота-болалик муносабатлари бор эди) қаердандир ҳазратнинг фотосувратларини топиб, газета муқовасида чоп этди. Бу суҳбат менинг илк марта суфийлик тариқати билан яқиндан танишишим эди. Биродарим бевосита ҳазратнинг қўл берган муриди бўлмаса-да, ул зотга катта эҳтиром назари билан қарарди. Кейинчалик тақдир бизни кўп бор ҳазратнинг суҳбатлари, файзи ва кашфу кароматларидан баҳраманд этди.

Мен бу бахрамандликни ҳазратнинг вафотларидан кейин, ҳозир ҳам сезиб, ҳис қилиб юраман. Ўша мунис оқшом, ой нурларига чўмган Кўктош адирлари этагидаги сирли ҳовлидаги илк суҳбатимиз бир умр хотирамга муҳрланиб қолди. Ундан кейин йиллар давомида ҳазрат билан Тошкентда, Турсунзодада, Қўрғонтепада учрашдим. Буларнинг бари алоҳида китобнинг мавзуси ва мен, агар Худо насиб қилса, бу ҳақда, албатта, ёзаман.

Бу – Оқ Китоб...

Симобий осмон ва зийнатпараст Заминнинг
Оралиғида – Қаҳқашон ўрнида пайдо бўлган
Тафовут жарлиги чуқурлашиб
Ниҳоят тег-тубсиз чоҳга айланди
Сиймин қанот Фаришталар
Қўрқинчли чоҳнинг у томонида
Осий ва ожиз
Ожиз ва осий бандалар
Берги томонда қолиб кетдилар
Ораликда – Қаҳқашон ўрнида
Пайдо бўлган жарликка ташланган
Осий замин ахлатлари
Салқитлари
Кир-чирлари
Жамийки қабоҳат ва разолат
Осмону фалакни куланса ҳидга тўлдириб юборди
Нигоҳлари заҳарга тўлган малаклар
Ҳазрат Одам жаннатдан қувилганидан сўнг
Унутган кўз ёшларини
Такрор тўкдилар
Ораликдаги жарлик кун сайин тўлиб борар
Ва қуланса ҳид тобора Аршга ёвуқ келарди...
Таҳликага тушган осмон фаришталари
Бандаларни огоҳ қилишга
Ҳарчанд уринсалар-да
Муяссар бўлмадилар
Зотан улар фақат амрбардор,

Яъни фармон қуллари эдилар...
Одамларда қалб йўқ эди
Малаклар одам жисмида
Фақат қалб билан мулоқот қила олардилар.
Қалб гавҳари дунё ва ҳашам зийнатлари ичида
Йўқ бўлган эди
Қалбсиз одамлар ҳарчанд буюк шаҳарларда
Йирик-йирик мегаполисларда
Яшасалар-да
Ҳиссиз ва тош эдилар...
Шаҳарга кўрк бўлиб тушган
Ҳашаматли масжидларда
Бир оёғи гўр лабида
Қилтиллаб турган мўйсафидлар
Кўзга ташланар
Черковларда ҳам рўмолини ияғи остидан
Танғиб олган ҳолсиз камширлар
Каттакон кўл бағридаги ёлғиз қайиқдек
Паришон кезинишарди...
Аёллар бўлиқ кўкрак ва тосларига
Заррача эътибор бермай қўйган
Ҳез эрларга нисбатан нафратларини
Яланғоч ва оч таналари билан
Изҳор қилишарди...
Ҳеч ким ҳеч қаерда
Қачонлардир бу осий замин устида
Аёл ва Эр ўртасини боғловчи Муҳаббат борлигини
Тасаввур ҳам қилмас
Умуман, бу туйғу номсиз-нишонсиз йўқ бўлган эди...
Шаҳарлар қўйнини ёргудек одам уюрлари
Ҳиссиз ва жонсиз эди
Атрофга олазарақ назар ташлаган бу одамлар
Ўзларидан ўзгани кўрмас
Гўё улар фақат либослардангина иборат эдилар холос...
Осмон таҳликаси ер таҳликасига айланди
Ер титради
Юраги тенг икки бўлинди

Шаҳарлар кун-фаякун бўлди
Одамлар ўз қўллари билан тиклаган
Ошёналар остида қолиб
Бола-чақалари билан жон бердилар
Юртлар
Кентлар
Шаҳарлар
Чексиз қабристонга айланди
Одамлар Тангрининг
Бу хабарини англамадилар
Тим қора сочлар оқ кукунга
Жаннат олмасидек билаклар
Пўстлоққа
Чакноқ кўзлар кулга айланиб
Балик сувратидаги болдирлар
Ғарам остидаги қовоқдек пўсди...
Тошга дўнган юракларда
Дарвиш хирқасидаги йиртиқдек дарзлар пайдо бўлди
Ойдек нур томган кумуш тишлар кесакка
Шуъла ранг бармоқлар
Чуруган шох-шаббага менгзади
Ва ниҳоят ҳаммадан тўйган жон
Бир умр ҳаммоллик қилган томоқни
Йиртиб кетди...
Одамлар Худонинг хабарини англамадилар
Қоматларин ерга ташлаб оталар кетди
Сочларини қорга қориб оналар кетди
Йилқилардек дунёга бостириб кирган
Авлодлар тун-кун каби алмашаверди
Азиз дийдорлар ўрнида маҳрумият
Қаҳ-қаҳаси янгради
Бир умр бир ёстикқа бош қўйганлар
Айро-айро қабрларда муз қотдилар...
Гўрлар устида гўрлар
Жасадлар устида жасадлар
Лошлар устида лошлар қалашверди
Одамлар Худонинг бу хабарини ҳам

Уқмадилар
Осмон ва замин ўртасидаги жарликка
Ниҳоят чақалоқларнинг
Жасадларини ташлай бошлашгач
«Инналоҳа маъас-собирийн» –
«Ҳақиқатда Оллоҳ сабр қилгувчилар билан биргадир»
Ояти мансух бўлди
Ва Яратгувчи зудлик билан
Фаришгаларни Аршга чорлади...
Ҳали икки оёқ бир калла ва икки кўзли махлук
Яралмасдан бурун фалакда исён кўтарган малаклар
Жаннатдан андоза олган заминни
Қора қонга бўккувчи инсонни
Иблисдан бурун рад этган малаклар
Раббимиз сен истаган нарсага мана биз тайёрмиз
Раббимиз сен истаганча ҳамду санони
Мана биз келтирамиз деган малаклар
Бу ер юзини балчиққа айлантиради дея
Афсус чеккан малаклар
Арш пойгоҳида жам бўлдилар
Қуръон ва барча осмоний дастурлар
Худонинг қаҳридан хабар бергандилар
Қуръон ва барча осмоний битиклар
Қиёматнинг даҳшатидан огоҳ этгандилар
Қуръон ва барча самовий китоблар
Охират ва унинг азобларидан хабар юборгандилар
Бу хабарлар Қуръон ва унинг покиза саҳифаларида
Сукутга кетдилар
Бу далолатлар оташнафас воизларнинг томоқларида
Синиб йўқ бўлди
Бу оятлар улуг шопрларнинг узлатгоҳларида
Намчил ва зах хужраларида
Оч шоирлар билан бирга жон таслим қилди
Одам малаклар ибтидода хабар берганлари каби
Заминни қонга пишдилар
Фасод осмонлар қадар шопирилди
Суюмли халифа

Парвардигорининг кўзини ўймоққа киришди
Малаклар ҳали нбтидода огоҳ этгандилар
Доно малаклар
Покиза малаклар
Хушрўй малаклар
Ошиқ малаклар
Чин малаклар
Одамнинг қисматини башорат қилган эдилар
Томирларига Иблис кириб олган ҳазрати Одам
Жаннатий манзилларини
Беҳишт боғ-роғларини
Сўлим дарахтзорларни
Зилол чашмазорларни
Унутди
Малаклар бундан огоҳ этгандилар
Малаклар...
Энди Арш кунгурасини қоплаган инсон танасининг ҳиди
Жаннат бўйларига ўрганган димоғларни
Ачиштирар
Яратгувчи Аршни ларзага келтирган
Одам фарзандалари билан юзма-юз турар
Башоратгўй малакаларнинг нурли бошлари
Қуйи солинган эди
Борлиқ бир даҳшатли хатар исини сезар
Борлиқ кўйдек кўксини ерга босган кўйи
Бир таҳликани кутмоқда эди...

Бу – Оқ Китоб
Бу Китоб Сайид Нейматуллоҳ Иброҳимга бағишланди...

Биродарим фавқулудда жозибали нутқ соҳиби, катта вонзлиги билан сомъ ва сабр-тахаммулли тингловчи ҳам эди. Катта маданиятнинг аломати бўлган бу фазилат уни ҳеч қачон тарк этмади. Ҳар нечук аҳмоқнинг қилмишларини оғир сукут билан ҳазм этар, ҳали ҳеч қачон кимгадир, нимадандир жаҳл қилганини, дашном бериб, панд-насихат этганини эслай олмайман. Агар воиз бўлганида, ҳеч ким унинг олдига туша олмасди. Ўша жавонибдаги одам-

лар ҳамон Саййид Незматуллоҳнинг маъракаларда воизлик қилганини, салобатли ва қалдироқдек овозда ўзининг ажойиб шеърларини ўқиганини яхши эслайдилар. Шу ўринда бир нуқтани алоҳида таъкидламасак бўлмас. Воизлик ҳам бугунга келиб занчалиш, каззоб, риёкор, тамаъгир одамларнинг тирикчилик манбаига айланди. Одамларни турли бемаъни асотирлар билан мадҳуш қилаётган бу маддох ва суллоҳлар уят, ор-номус пардасини шатирлатиб йиртиб, эл ўртасига чиқмоқни одат қилганларидан сўнг, ўз кадр-қимматини билган воизлар минбарларни тарк этишди. Бу – азалий қонун. Беномуслар кўчага шир урэн ҳолатда чиқа бошласалар, ори борлар юзини яшириб, пана-панага қочиб кириб кетдилар. Менинг кулоқларим ҳамон ўша наъракаш овозни яхши эслайди, жоннинг қат-қатларига довур кириб борувчи бу овоз шундай тин олдики, энди уни намоз пайтида, жойнамоз устида шивирлашини эшитиш мумкин эди, холос. Биродарим кўшиқ куйларди. Аммо кўшиқнинг ҳам қисмати воизлик қисмати билан кўшилиб, маҳв бўлди. У қасддан, истеъдодининг фавқулодда ёруғ қанотларини ўз қўллари билан арралаб, йўқлик қаърига улоқтириб ташлади. Имконида биргина ШЕЪР қолди. У азбаройи гўзаллик ва илоҳий файзга фақат шеърий калом билан муваффақ бўлиш мумкинлигини англаган зоҳид ва ориф сифатида шеърни тарк эта олмади. Зотан, у ўзининг юракни ларзага солган, руҳиятининг теран маъволаридан таралаётган қайноқ нурни тўхтата олмасди. Зотан, тун-кечалар кулоқларига фаришталар пичирлаган сас-садолар ғалаёни остида жим-жит, тилсиз, унсиз яшаши мумкин эмасди. У бундай қила олмасди, тўғрироғи, имкониятидан ташқаридаги ҳолат эди бу. Саййид Незматуллоҳ шеърни аёлларга тузоқ ташлаш воситасига айлантирган баъзи шахвоний «шоир»лар, сўзни болаларнинг сўргичи қилиб олган шеърфурушлар, шеърни бойлик, манфаат воситаси деб билган разил қофиябозлар орасида яшаб, бисотида фақат СЎЗнигина асраб қолди, холос. У минбар ва созни уларга берганидек, шеърни ҳам оёқлар остига ташлаши мумкин эмасди. Шеър Саййид Незматуллоҳ таяниб қолган ягона устун, у роз айтиши мумкин бўлган мушфик ёр, салоқатли дўст эди. Кетди... Ёвонларига, Рангонларига, Кўктошларига кетгиси келарди. Биз зарда билан ёпиб чиқиб кетган эшикларни қайтиб очгиси келмас, бадбўй лошлар иси анқиб турган муҳит уни тобора буга бош-

лаган эди. Куктошнинг покиза тонгларига юзларини чайган, эндигина қалбларида муҳаббат чечаклари юз кўрсата бошлаган муаллимлар тайёрловчи билим юртига адабиёт ўқитувчиси бўлиб кетди...

Биз бир неча марта ташир буюриб, шеърхонлик базмларини уюштирган бу жаннат маконда биродарим шу қадар катта обрў-этибор қозондики, айрим ҳазилкаш дўстларимиз: «Эшон бобо афсун йўли билан кўнгилларни ишғол этмоқдалар», деб шивирлай бошладилар. Афсун – бу чин, беғаш ва беғубор сўз эди. Афсун – бу Рангон тоғларида осмонларга бўса узатган оппоқ қорлардек тиниқ, Рангон кечаларида пориллаган ва лақай сулувлари кокилларига таққан кумуш шодалардек юлдузлар нурига монанд дилкаш ва дилпазир шеър эди. Афсун – бино бўлгандан кибр-ҳаво нималигини билмаган, бировга осмон томонлардан тикилмаган, тамасхур, писмиқлик ва ғаразгўйлик ҳеч қачон соя солмаган содда ва самимий нигоҳлар эди. Бундай «афсун» билан дунё ахлини мафтун қилса бўлади, бундай «афсун» билан маликаларни «юрак»дан жудо қилиш, саҳроларнинг «саҳройи»си қилиш ҳеч гап эмас...

Болалик йиллари ҳақида ҳикоя қилиб берган биродаримнинг юзларидаги теран соғинч излари ҳамон кўз ўнгимда турибди. Йирик мутасаввиф, улкан халқпарвар ҳазрат Азизхон эшоннинг кўплаб муридлари ва халифалари бўлган, улар бир қозондан таомланишган, бир ота-онанинг фарзандларидек умргузаронлик қилганлар. Узоқ-яқиндан келган зиёратчиларнинг назр-ниёзлари ўша ернинг ўзида эл-улусга тарқатилар, ортгани қозонга ташланар, муриду маҳрамларга тортиқ қилинади. Меҳр-мурувват, одамийлик, катта муҳаббат, олий гоёлар муҳитида вояга етган Саййид Нешматуллоҳ Иброҳимни шоир қилган асосий омиллар – Рангон тоғнинг салобатли қомати, она сутидек пок чашмалари, зилол ҳавоси, жаннатий боғ-роғлари эди. Шоирнинг сўфиёна эҳтирослари, заминий муҳаббати ана шу беғубор днёрда вояга етди. Этибор берсангиз, шоир шеърларида борлиқ олам кутилмаган рангларда тасвирланади. Бу – Рангонтоғнинг ранглари. Шоир хоҳ самовий, хоҳ заминий муҳаббат ҳақида куйламасин, энг биринчи галда унинг самимияти, ростлиги, юракдан эканлиги уфуриб туради. Бу ҳазрат муҳитидаги теран одамийлик, меҳр-шафқат, ўзаро оқибатнинг самараларидир. Зотан ўша малакутий муҳитда шоир биро-

дарим ҳатто ўз волидалари билан парда ортида суҳбатлашганлар, ўз сингиллари, ҳамширалари билан хижоб ортида йўклашганлар. Поклик, бегуборлик, болаларча мусаффо гуйгуларнинг бешиги ўша муҳит эди. Кейинчалик хотин-қизлари билан бир стол атрофида майхўрлик қилиб, хотин бир айгирга, эр бошқа бир байталга, қиз бир итга, ўғил бошқа бир маймунга кўз сузганини кўрганимда, ота-онасининг номини қалқон қилиб, атроф-теварақдагиларнинг кўзини чуқур қилиб ўядиган болалар тушган «файтун»ларнинг чангидан димикқанда, ҳаромни ҳалол қилиб «ичирганлариди», обрў, мансаб, ном-нишон кўйида ҳар қандай разолатдан тап тортмайдиган лаънатилар билан кўл бериб кўришганимда, улар билан бир заминда, бир шаҳарда, бир муҳитда нафас олганимда Рангонтоғ этакларида ҳатто кўзгуда ўз кўзига тик боқмаган биродаримни ўйладим Биз яланғоч эҳтиросни алвон байроқ қилиб кўтариб юрган кезларда, биродарим япроқларнинг тонгги шабнамлар кўйнидаги бегуборлигини, сим-сим ёмғирларнинг биллурий тўрини, гурубнинг лақай қизлари юзларидаги ҳаё янглиг аргувоний рангини, Сунбул каби афсонавий тулпорларни куйларди. Таваккал аканинг «Сувора»лари ва ҳазрат Авлиёнинг (Саййид Неъматуллоҳнинг биродарлари – м.) кашфу кароматларига ўхшарди бу шеърлар...

Бу – Оқ Китоб...

Одамларга жанг юритиш
Одам ўлдириш сирлари ҳақида
Ҳикоя қилувчи битиклар
Замонлар оша янгиланиб борди
Императорлар келди
Императорлар кетди...
Ҳеч ким нега бу император деёлмади
Ҳеч ким нега бу император
Ер саҳнида билган номаъқулчилигини
Қилмоғи мумкин деёлмади
Ҳеч ким нега бу кутурган итлар
Худонинг бандаларини кўнгилларига сиққунча
Ўлдириш мумкин деёлмади

Ҳеч ким қасру кўргонда яшаб
Эшак сутига чўмилгувчи
Императорларнинг хотинлари
Муздек анҳор сувига
Чўмила олишини ўйламасди
Нега инсонлар азал-азалдан
Тенгсизликка икки оёғига
Биргина бошига кўниккандек
Кўникдилар...
Нега шоҳлик ва қуллик
Нега бойлик ва бечоралик
Нега зўрлик ва мазлумлик
Оллоҳ иродаси эмаслигини фаромуш этдилар...
Оқ ит келди...
Қора ит кетди...
Бирови курди...
Бирови бузди...
Бирови тузди...
Бирови тўзди...
Осмоний Китоблар Кўкка қайтиб
Ер ириллаган итлар
Қонсираган қашқирларга
Макон бўлди
Қаердадир ҳазрат Одам ва Ҳавво замонларидаги
Хуррият Ишк ва Садокатни ёд этиб
Шеърлар ёзган шоирларни
Қадимий усулларда қатл қилдилар.
Мансурни ўша усулда
Аввал терисини оҳиста-оҳиста шилиб олишди
Сўнг чуқур кўзларини чуқур қилиб ўйишди
Кейин ўтга қалаб дала-дашта сочиб юбордилар
Ер юзини аччиқ дудлар куюқ туманлар қоплади
Мевалар айниб борар
Уларда жаннатий таъмдан асар қолмаганди
Аёлларнинг жаннатий ҳаёсини
Ялангоч шаҳват зўрлаб
Эрлар ҳезалакка дўнди

Баҳор қишдан чиққан дарахтларни
Яшилликка ўргата олмас
Улар қайтиб кўкармоқни исгамас эдилар
Одамлар
Яна китобларга шўнғидилар
Ва энг ҳаловатбахш
Ҳузурбахш
Сердаромад
Шарафли касб –
Одам ўлдиришни авж олдирдилар...

Бу – Оқ Китоб...

Бу Китоб Саййид Неъматуллоҳ Иброҳимга бағишланди...

Кошоналарга бош суқдик, беғоналарча, ҳазир бўлиб, юрак ҳовучлаб; қасрларга юз бурдик ҳурковуч жайрондек, юраксиз мусичалардек, кўрқоқ юмронлардек; боёнларга қуллук қилдик ғайри дунёлардан келганларга ажабсиниб боққандек; шону шавкатдан тарс ёрилгудек кимсаларнинг сиртига термилдик, чордона қуриб ўтирган «шаҳзода Буддо»га топинган буддойдек; «юлдуз»ларга боқдик гоҳ қулиб, гоҳ ижирганиб... Бари-бари ёдимиздан ўчди, тум-тараққай бўлди, нестлик-нобудлик чоғларига чўкди, кўмилди. Биз уларни, улар бизни унутдилар. Биз уларга ҳеч нарса демадик, улар ҳам бизга ҳайрат билан боқдилар, бироқ ҳол сўрмадилар... Уларнинг қошонаси қай кўчада, қабрлари қай манзилда эканлиги ёдимиздан фаромуш бўлди. Биз уларга шеър бағишламадик, нозик жойларига «пахта қўймадик», ҳеч нарса тамаъ қилмадик (тамаъ ҳаромлигини билардик), китобларимизда вазиру вузаро, амиру умаро, кабиру кубароларга бағишланган қасидалар йўқ эди. Саййид Неъматуллоҳ тасбиҳлар шивирлаган тонларни, сочларига шабнам ранги оралаган мўйсафидларни, ёху чеккан, дардманд ошпақларни, ер тимдалаб, «хув-хув»лаган дарвишларни, малаклар базми қизиган саболарни, ишқда қуйган, ишқда сўнган, ишқда жон узган жафоқаш ушшоқни мавлавиёна оҳангларда най қилиб, синграб, инграб қуйлади...

Биз уларни фаромуш қилдик. Биз уларни тарк қилдик. Биз уларга, йўл бошидаёқ «алвидо» дедик...

Аммо Кўктошнинг анҳор ёқалаб ўтган тошлоқ, ўйдим-чукур кўчалари, бу чангзор кўчалар бўйлаб тизилган ва икки букилиб салом бериб тургандек туюлгувчи қашшоқ, ғариб, мискин, оддий ва одамий, тупроқ деворлари ва бу ҳақир деворлардан-да ҳақирроқ кулбалари, бу кулбаларда янграган дуолар, тасбиҳлар, сўфиёна суҳбатлар, фариштасифат инсонлар, уларнинг бугдой нони ёдимиздан ўчмай қолиб кетди. Агар ёд, хотира деганлари бор бўлса, улар ҳеч қачон ўлмайди. Тупроқ кўчаларда урён ва яланг от етаклаган болалар, бутун жисмини қип-қизил, хошияли либос билан чирмаган, сочлари чанг кўчалардан ҳайиққандек тулгонган лақай қизлари, норғул, кўса соқол, ола чопонли, ияклари чўзинчоқ, кўзлари дала-тузда кезавермоқдан қисилиб кетган, салла остидан ажабтовур учли қизил тақия кийган мўйсафидлар сиймоси хотирамиз тош лавҳларига ўчмас бўлиб нақшланиб қолдилар. Биз уларнинг нон-тузини едик, дастурхонлари тўрида ўтирдик, кўлимизга сув куйишди, иззат қилишди, «шоир» деб (ҳарчанд бўлмасак-да) ҳавасмандлик билан термилишиди...

Бу – Оқ Кптоб...

Осмоний битиклар изи
Ўлик жисмидаги ҳароратдек сўнғач
Шамол тўзонлари ичида қолиб
Маънисиз кўзларига
Хотирасизлик гардлари ботган одамлар
Йўл қидиришга тутиндилар
Илон излари
Кум саҳролари бағрида йитгандек
Йитган эди илохий йўллар...
Тўлқин ортидаги мавжлар
Денгиз сатҳида сўнғандек
Сўнган эди ҳидоят уммонидаги
Ҳақ шаъшааси...
Чўккилар тиши синган қакроқ тоғлар
Гирдобдек айқирган тегсиз даралар
Оғзида осилиб турган харсанг каллалари
Нохуш замонлардан

Башорат берарди...
Ровийларнинг фолчи гумонидек башоратларида
Авлиёларнинг босириқ тушларида
Мудҳиш замонларнинг шарпаси юзар
Муаббирлар тилсиз гунглар каби
Таъбир қилишдан бош тортардилар
Эрта тонг қуёш йўлларига чиқадиган
Подавонларнинг ёриқ товонларидан
Оққан қонларида
Совуқ замонларнинг аломати
Ўқрайди...
Илоҳий битиклар ёдида қолган зотлар
Асҳоби Қаҳфдек
Форлар тубида чприб
Гармселлар
Сўнгакларини чайнамоққа бошлагандилар...
Дониш аҳли –
Бири ер остида бири чуқур чанокда
Бири шоҳона сўриларда
Ҳаёт ҳикматини битмоққа бошладилар
Улар
Осмон сирлари
Замин мўъжизалари ҳақида
Жилд-жилд китоблар битишга киришдилар
Аммо ҳеч ким ақалли биргина чивиннинг қаноти
Нечук яратилганини била олмади
Аммо ҳеч ким
Ҳаёт асоси нима эканлигини англаёлмади
Қонларга ўтирган Иблис
Ўз ишини қилди
Осмон ва замин ўртасидаги жарликнинг
Сўл ёғида қолиб кетган иблис
Замин императорига айланди...

Бу – Оқ Китоб...

Бу Китоб Саййид Неъматуллоҳ Иброҳимга бағишланди...

Ҳазрат Навоий, Мавлоно Жалолиддин Румий, ҳазрат Бедил, шайх Аттор, лисонул ғайб Ҳофиз, шайх Саъдий, Шоҳ Машраб каби валийulloҳлар руҳидан имдод олган, тариқат кўчаларида сайри сулукни адо этган, қаерда бир орифнинг дарагини топса, изларини кўзига тўтиё қилган, ўзлигини ўзгалардан ҳақир тутган, бошқни кўксидан баланд кўтармаган нақшбандий биродарим Саййид Неъматуллоҳнинг шоирлиги одамиятига, одамияти шеърларига бақамти эди. Ҳамма нарсанинг юзига тик қарашга ўрганган одам – мен ҳеч қачон биродаримнинг юзига тик боқмаганман. Кўнглим ҳаминша ёнингда иккинчи ўзинг ўтирибди, хавотир олма, ўзингга ҳаддинг сикқандек муомала қил, дегандек бўларди. Ҳар бир одамнинг муҳофиз фариштаси бўлади, улар кўзга ташланмайдилар, аммо менинг муҳофиз фариштам ёнимда юргандек туюларди. Титроқ ва сокин овозда тиловат қилишлари, хушў ва хоксорлик билан намоз ўқишлари биродаримнинг фазилатини юз чандон баландроқ мақому мартабага кўтарарди. Мен ҳаётимда Саййид Неъматуллоҳ туфайли яна бир дарё инсон билан дўстлашдим ва қандай учрашган бўлсак, шундай жудо бўлдик. У шаҳид биродарим Зикрулло Валий эди. Фаҳробод қирларидек кенг бағирли, кулгуси шаршаралардек соф ва чакноқ, ҳикматомиз шеърларида тавфиқ ва тақвони шиор қилиб кўтарган, кўнглида Вахш дарёсининг хурушлари жўш урган, қўли очик, далиғули, ҳазилкаш Зикруллохон 80-90 йилларда Тожикистондаги ўзбек адабий муҳитининг порлоқ сиймоларидан бири эди. Бугун негадир жуда камдан-кам эсга олинадиган ўша йилларда барча ҳарому фаҳшониятга, ноодамийлик ва разолатга, сотқинлик, қаллоблик, фирибгарлик, мунофиқликка қарши ўтқир масаллари билан тиг кўтарган Зикрулло Валий каби шоирлар деярли эсга олинмайди. Зикруллохон ҳажв қамчини билан бор инсоний разолатга қарши ўт очганда «шоир» деган номдан жирқанганлар, ҳаққўй шоирларни кўролмаган, уларни товонлари остига олиб эзиб ташлашга тайёр жаҳолатпешалар унинг ўлиmidан сўнг ялпи «шоир» бўлиб олдилар ва қандайдир аблаҳлар, сотқинлар томонидан яратилаётган «қўлбола адабиёт»лар саҳифаларига тиқилиб кириб келдилар. Зикруллохон ўзига ўхшаш яна бир шаҳиднинг дарду ҳасратини дostonлар тили билан куйлаганда, болдирнамо бўйинларини бўйинбоғ сиқиб, оппоқ юз-

ларидан захри марг окқан амалдорлар ҳар нечук шоирнинг тухмини куригишга тайёр турардилар. Уларга коммунистик ғоядан кўра муқаддасроқ ҳодиса йўқ эди. Ётоқхонасида хотинининг ёстиғидан баландроқ жойга қўйилган «Коммунистик партия манифести» учун Навоийни йигирма беш йилга, Ҳофизни абадул-абад қамоқхоналарда чиритишга тайёр эди бу қашқирлар. Аммо, марҳаматли Худо шоирларни асради ва Шўро қалъаларни улар ўйлаганчалик маҳшар қунига довур яшаб қолмади, балки бир нафасда йиртқи халтадан сочилган тариқдек тўкилиб кетди...

Зиқруллоҳон, Ҳамиджон, Абдураззоқларнинг вафотидан сўнг адабиёт майдонида янги коммунистлар адабиёти шаклланди. Отнинг ўлими – итнинг байрамига айланди. Сулаймон ўлди – девлар кутилди. Фаҳробод, Кўктош ва Кофарниҳон ўша йиллари – 80-йилларда – бизнинг қайноқ ижодий муҳитимизнинг Маккаси эди. Ҳамма нарса шеър эди. Ҳамма нарса шеър билан бошланиб, шеър билан тугарди. Тўй ва маъракаларда ҳеч бир довудий овоз соҳиби биздан ўтқариб шеър айта олмас эди. Саййид Неъматуллоҳ Иброҳимнинг ваъзалари ва шеърлари, Зиқруллоҳ Валийнинг Аҳмад Зоҳирнинг шаҳодати ҳақидаги дostonи (дoston гўё шоирнинг ўз қисмати ҳақида эди – м.), Садриддиннинг озар торининг садосига ўхшаш овози... Халқнинг тўй-маъракалари адабиёт ҳайитларига, ҳайитлар адабий кечаларга айланарди. Қишлоқ мактабларида адабий учрашувлар уюштирилди, бутун маҳалла-кўй кўчиб чиқарди. Саййид Неъматуллоҳ, Жамшид акаларнинг Жангалободга ташрифи байрам тусини оларди, сизир ва новвосларнинг маърашидан зериккан Кофарниҳон янада шиддат билан оқар, у ҳам охир-оқибат шеърга айланарди. Садриддин уйланишидан олдин унинг мушфик бувиси яшаган чордеворларни ағдариб, қайта бошдан тиклаётган пахсакашларни томоша қилгани чиққан Муллодавлат қишлоғининг йигитлари ажабтовур шеър ўқиб, девор урадиган шоирларни илк дафъа кўриб турардилар. Деворлар тикланди, Садриддиннинг мушфик бувиси ҳовли ўртасидаги асрий тут остида ўтириб, пахсакаш шоирларга умр тилади. Аммо бу пахсакаш шоирлар, шу жумладан Зиқруллоҳон ҳам ўзининг жўшқин кулгуларини лойлар ва тупроқларга қориб, Фаҳробод қирларини қакшатиб, истеъдод ва гўзаллик душманларни қўлида ўзининг падари бузруғвори билан жаброна жон берди. Кейинчалик эшитишимча, Зиқруллоҳон ва унинг

падари бузругворлари отиб ўлдирилган қир этагидаги ўра топилиб, жасадлар қазиб олингач, кўрибдиларки, орадан ойлар ўтшига қарамай Зикруллохоннинг жисми ҳеч ўзгаришсиз тупроқ кучогида ётганмиш. Фақат шоирнинг нузли юзидаги куюқ соқолларигина жилла ўсинқираб турганмиш, холос. Шаҳидлар жисми чиримаслиги тўғрисида илгари ҳам эшитгандим, аммо бизнинг шоиримиз абадий чириб, йўқ бўлиб кетмаслигига ҳеч қачон шубҳа қилмаганман. Зикруллохоннинг қатор шеър ва дostonлари дафтар саҳифаларида қолиб кетди. Уни бугун биродарларимиз жам қилиб, нашр этиш ҳаракатида юришибди. Оллоҳ уларнинг хизматига ажр берсин...

Бу – Оқ Китоб...

Худо илоҳий илҳом ва иссиқ муҳаббат билан
Яратган мунаққаш Замин
Худо чиндан суйган (акс ҳолда у аллақачон
Уни кун-фаякун айларди)
Шу боисдан
Бутун санъатини намоиш этган Замин
Худо жаннатдан андоза олиб яратган Замин
Иблис тасарруфида эди...
Оловдан яралган иблис
Тупроқдан жирканган иблис
Одамга бўйин сунмаган иблис
«Эй худо, ҳаммасини билардинг
Билиб туриб нега бундай қилдинг» дея
Тангрига исён кўтарган иблис
Иблис ҳақмиди?
Иблис шаккокмиди?
Буни ёлғиз худо билади
Зотан бир кунда минг марта
Иблисни лаънатлаганлар
Иблисдан юз чандон иблисроқдирлар
Зотан иблисни гўрига гишт қалашдан чарчамайдиганлар
Иблисдан кўра разилроқдирлар...

Ким буни инкор эта олади?
Ёлғиз худо...
Ким бунинг учун менга ҳакамлик қила олади
Ёлғиз худо
Сен мени инкор қилмоқ истайсанми
Эй меҳробда ўтирган опшоқ кафанли зот
Сен худонинг номидан гапирасан
Бироқ пўст думбадек юзинг
Йиллардирки куёшни кўргани йўқ...
Сен масжид остонасида ўтирган оналарни
Болаларни
Мажруҳ ва маймоқларни кўрмайсан...
Сен оқшомлар ташриф буюрган
Ҳаромзода боёнлар дастурхони атрофида
На гадолар бор
На майиб-мажруҳлар...
Хатто иблис йиглаб ўгади масжид остонасидан
Хатто иблис ўшаларга шафқат қилади...
Худо иблисни яратиб
Гадоларни
Қашшоқларни
Оч-юпун болаларни
Чор-ночор хотинларни эмас
Энг аввало сени синамоқда
Энг аввало сенинг иблислигингни имтиҳон қилмоқда
Эй оқ салласи ва пўст думбадек юзи
Алангага айланган зот...
Мусулмонлик беш маҳал намозни адо этмоқ
Ва ҳаромга бош билан ботмоқ эмас
Мусулмонлик ёлғиз ўзим жаннатга соҳиблик қиламан
Деган худбин ўй эмас
Мусулмонлик сувратпарастлик эмас...
Иймон оқ саллани чамбарак қилмоқ эмас
Иймон дунёни тўфон босса боссин
Менинг уйим тинч бўлса бўлди дегани эмас
Иймон оқ мошини, кўш кўргон ва сурув-сурув хотин эмас
Иймон фақат Қуръондан иқтибос эмас

Иймон фақат ҳадисгўйлик эмас
Ўзни ёмон кўрмоқ ҳам иймондир
Ўзни тергамоқ
Нафсини ҳақорат қилмоқ
Оёқ яланг кўчага чиқмоқ
Гадолар ёнида тиз букиб ўтирмоқ
Етимлар ёнига бормоқ
Енг шимариб шаҳар ахлатхонасида тер тўкмоқ
Боёнлар дастурхонидан жирканмоқ
Энг азиз нарсангни бировга бермоқ
Бир умр оч юрмоқ
Бир умр рўза тутмоқ
Бир умр хизмат қилмоқ
Бир умр тавба қилмоқ
Бир умр ҳаммоллик қилмоқ
Қон қусиб Ҳақиқат деб айқирмоқ
Дор сиртмоғида пўстланган кўзидек чайқалмоқ
Султонлар юзига тик боқмоқ
Сабрнинг усида ётган тошни итқитмоқ
Исмоилдек қурбонликка бормоқ
 Қирқ йил чилла ўлтирмоқ
Аёлни ҳайвоний юмушдан халос қилмоқ
Болаларни болаликка қайтармоқ
Бировларнинг турмушини оёқ ости қилмаслик
Бировнинг кўзини ўймаслик
Одамлардан тўрт қулоч баландда яшамаслик
Оёқлар остида тупроқ бўлиш
Фақат ватанни эмас
Одамларни ҳам севмоқлик
Ўлимни унутмаслик
Ниҳоят бир умр
Оддий бир банда бўлиб яшамоқ ҳам
Иймондандир...

Бу Оқ китоб...

Бу Китоб Сайид Нёъматуллох Иброҳимга бағишланди...

...Остонада турган сайидзода сайидзодаларга хос хоксорлик билан хонани тарк этар, гўё раҳматли бувимнинг файзли ҳовлисига нур ёғилгандек бўларди. Кампир бувимнинг кўтонида қўйлари, сандигида зар чопонлари бўлганда эди, албатта, уларни бу фариштасифат одамнинг оёқларига нисор қилган бўлардилар, аммо бувимнинг илоҳий, аммо ғариб, малакутий, бироқ мискин юз-кўзларидан бошқа бисоти йўқ эди ва мен бу бисотнинг меросхўри қирқ йилдан бўён унга ташбих излайман, рамзу ифодалар кидираман...

Кофарниҳон мен куйлаганчалик она дарё эмасди. У шафқатсиз, одамкуш дарё эди. Кофарниҳон соҳилида яшовчи тожик ва ўзбек қавмлари ҳар йил унга икки-уч нафар фарзандини «қурбон» келтиришарди. Бу аёвсиз девни охир-оқибат менинг жоним тўйдирди, шекилли, акс ҳолда у болаларни емоқдан тўхтамайди, деб ўйлайман баъзан. Эҳ, дев, неча шоирсифат болаларни ютиб кетдинг ва соҳибларини қон-қақшатиб, қийнай-қийнай ниҳоят ортга қайтариб бердинг...

Менинг болалигим кечган бу дарё соҳилларида биродарим Сайид Нёъматуллох Иброҳимнинг ҳам нафақат оёқ излари, балки юрак парчалари бор. Бу парчалар марҳум устозимиз Шавкат Раҳмоннинг шеърлари каби шу қадар қуюқ ва рангинки, унинг «Нур» дея бошланувчи оташин шеърлари ана шу соҳилларга тўкилиб қолган юрак чўғларидир. Биродаримнинг Ёвон ва Кўктошдаги тупроқ уйларида ўнлаб марта бўлганман, сирли-синоатли суҳбатларда сомелик қилганман. Ўша тупроқ деворлар бугунги қасру қўрғонлардан қанчалик иссиқ ва инсоний эканини жон-жонимдан туйиб яшарканман, димоғимга гуп этиб сомонли лойнинг ҳиди уфурилади. Бепхтнёр атрофимга қарайман. На сомонли лой, на биродарим... Олис кетдик. Умр аксарият мусофиратда, ғурбатда, дардмандликда кечди...

Авлиё Муҳаммад Шариф отанинг паҳса кулбаси шу қадар тор эдики, дастурхон атрофида гужгон ўйнаётган пашшалар оқ сурп юзига сочилган тарикларга ўхшарди. Тупроқ ҳовлида на мурид, на маҳрамлар кўзга ташланмасди. Чиллахонани эслатувчи кулбага

кириб борганимизда пашшалар пинак бузмай авлиёнинг дастур-хонидан таомланншар, икки мусофирга мутлако бефарк эдилар. Авлиёнинг пашшалари бизга ўхшаш зиёратчиларни кўравериб «эти қотиб кетган», агар бордию биз эмас, Ҳисор тизмаларидан нақ лочиннинг ўзи кириб келганда ҳам пинак бузмаган бўлардилар. Валийлар суратда ҳақир бўладилар, улар бугунги чаламуллалардек, айтилмаган маъракага ҳам ташриф буюрсалар, тўрига отилганлари каби ўзларининг оҳори тўкилмаган, силлиқ уст-бошлари, сунъий такаллуф ва такаббурликлари билан авомга дағдага қилмайдилар. Авлиёларни биров билади, биров билмайди. Улар шеър ёзиб остига ҳам, устига ҳам узундан-узоқ имзо чекмайдилар, ёхуд шеърларининг ён бошига иякларига мушт тиркалган сувратларини ёпиштирмайдилар. Валийлар артист эмас. Учраган сахнага бостириб кириб, исталган пастхамга ҳаёлий портретларини осиб ташламайдилар. Сиз тут ковагидаги чивинни кўрганмисиз? Авлиё ўшандан ҳам ҳақирроқ бўлади. Сиз оёқ яланг пода ортидан кетаётган ва оши ҳалол билан тирикчилик қиладиган кимсани кўрганмисиз? Авлиё ўшандан-да хорроқ бўлади. Сиз Хожа Баҳоуддин Нақшбанднинг ушбу шеърий ҳикматларини ўқиганмисиз?

Ин жо рухи зарду жомаи жанда харанд,
Бозорчаи қасабфўрушон дигар аст...

Мазмуни:

Бу ерда – авлиёлар «бозор»ида фақат ғуссадан саргайиб кетган юзлар ва жанда тўнлар сотилади. Беқасам чопон соғадиганларнинг бозори бошқа ерда.

Юзлари сомондек саргайган, пешоналари шудгор бўлиб кетган зотларнинг «бозори»га томон ўтинлар, уларнинг ёвгон шўрвасидан ҳам татиб кўринлар, эй кабобхўрлар ва эй, кабобпазлар! Баҳоуддин Нақшбанднинг бир лақаби «Шайхи резачин» эди. Бу увок-ушоқларни тергувчи демак. Ҳазрат кундуз куни кўрган-нетганлар риёга йўямасинлар, тамаъгирлик қиляпти, деб ўйламасинлар учун кеч оқшом кўчаларни кафтлари билан тозалар, увок-сурвоқларни йиғар эканлар. Бухоролик дўстларнинг эътироф этишларича, айни пайтда айрим аёллар авлиёнинг айни шу одағларига мутобиқ, кечалар одамлар пинакка кетганда Бухоро кўчаларини

супуриб, турли ахлатлардан тозалашаркан. Ҳазрат Навоийнинг ёзишча, Аҳмад Жом (Шайх Зиндафил) ўн саккиз йил тоғ-тошда умр кечиради. Қишин-ёзин, ёмғир-чочин, киров-изгирик, тун-кун нима еб, нима билан кун кўришини ҳеч ким билмайди. Қишлови қандай кечишини ҳам Оллоҳ билади, холос.

Муллодавлат қишлоғида тўққиз пирнинг хизматини ўтаган ва тўққиз пирдан дуо олган ҳазрат Миён Муҳаммад Амин исмли авлиё яшайди. Паст томли, ниҳоятда фақир лой кулбаларда истиқомат қилади. Тирикчилиги – котган нон, совуқ сув... Дунёю унинг маш-машалари билан ниши йўқ. Фуқаролар уруши йилларида у ёндан бу ёнга-бу ёндан у ёнга изғиб юрган одамларга зигирча эътибор бермади. Ўз кулбасида хомуш яшади. Ўлган ўлиб, қолган қолиб, бир мунча осойишталик ўрнатилгач ҳам пинагини бузмади. Ҳозир ҳам айни шундай яшашмоқда.

– Ҳазрат, – дедим Кофарниҳонга қайтганимда, – Масковга чақиринг. Нима қилай, бораверайми? – ҳазратнинг улкан бошлари қуйи эгилди, қошлари чимирилиб, нигоҳлари юмилди. Бир лаҳзадан сўнг бош кўтариб дедилар: «Пул учун иззатни йўқотиб қўйиш мумкин. Энди у ёқларга эмас, бу ёққа қайтсангиз ҳам бўлар...»

Бу – Оқ Китоб...

Иблис билан кўп дуч келдим –
Бозор-учарда,
Мажлис-машваратда,
Шеърый суҳбатларда,
Турли давраларда...
Бозорларда тош-тарози унинг илкида эди.
У гоҳ аёл қиёфасида,
Гоҳ бозор даллоли,
Гоҳ олиб сотар
Либосида эди...
Шеърый суҳбатларда
У нуқул шеър ўқир ва садақа сўради:
Мен иблиснинг шоирлигига,
Боз устига балодек шеърлар ёзишига тан бердим.

Аммо у мукофотни, амал-тақални,
Бу қадар обрӯ-эътиборни нима қиллишига
Тушуна олмасдим?
«Беринглар, акалар!..»
Дерди шӯрлик иблис минбарда:
«Ахир, нега кафтингизни тўлдириб бермайсиз?»
Йиғларди...
Раҳминг келади шӯрликка.
Одамлар ҳам наmunча хасис бўлишмаса,
Беравермайсизларми?
Минг йилдан буён шеър ёзса.
Ҳамма султонлардан иона олган,
Ҳамма шоҳлар оғзига тупурган бўлса...
Бари бир, олади...
Бекорга иблис дейишмаган...
Турфа ҳолатда, турфа манзилларда
У менга дуч келаверди.
Бадбахт устимдан куларди:
«Ўл, бу кунингдан, – дерди кўзлари чақчайиб, –
Ҳали бундан баттар бўласан.
Ҳали мени кўп эслайсан...
Атрофингга қара, ҳамма менинг муридларим...
Бозорни қара! Эй кўр!
Шаҳарга боқ! Эй сўқир!
Менинг шотирларимга боқ!
Аёлларга қара! Улар аллақачон меники...
Сен-чи, ношуд. Нима топдинг,
Йиғлоқи, бадбин шеърлардан?
Тунги бедорликлар нима берди?
Зикр тушдинг, тасбиҳ айтдинг.
Худойингни покладинг.
Зормиди сенинг поклашингга?
Зормиди сенинг ҳамду санойингга?
Қара, ишратхоналар эшиги ланг очик,
Қара фоҳишалар ва фоҳишахоналар!
Дунё боши билан ботган ералардан
Нега қочасан?

Оламнинг чангини кўтармайсанми, подон!
Поклар ҳам нопоклар ҳам бир ерга борадилар.
Худонинг раҳмати чексиз,
Ялло қилиб қолсанг-чи!..
Мен эса қалам қолдигини чайнаганча
Сингилларим ҳақида шеърлар ёзаман
Ва иблисни ёнимдан қувиб ҳайдамоқчи бўламан.
Ранжийди. «Бўлди, ўзим кетаман.
Аммо, пушаймон бўласан. Қараб тур,
Ҳамма-ҳамма меники бўлади,
Ҳамма-ҳамма менга бўйсинади...
Мен билан ётишади,
Мен билан туришади.
Мен уларга ота бўламан,
Гоҳ она бўламан...
Яшайверамиз...
Ҳеч ким энди заминни поклай олмайди,
Ҳеч ким заминдан мени қувиб ҳайдаб сололмайди
Мен замин қиролиман!
Ўзинг айтганингдек, Замин императориман!..»
Кўзларимни юмаман.
Ёлғон бўлса керак, дейман.
«Иблис, сен шарпасан, шундай эмасми?
Сен бордирсан,
Лекин ҳаммани тортиб ололмайсан, шундайми?
Ер юзида қолгандир, ахир,
Сенинг назаринг тушмаган бирор бир ковак?
Бордир, ахир, бетамаъ, бегидир бирор жон?
Сен алдаяпсан. Мен ишонмайман.
Сендан ҳазар қиладиганлар нега йўқ бўлсин?
Худо бор-ку!
Мустақим йўллар йнтмаган-ку!..»
Иблис бир зумга кўзларим ўнгидан
Ғойиб бўлади.
Аммо бу узоққа чўзилмайди,
Бояқиш яна, ё ахлат тўдасидан,
Ёхуд китоблар уюмидан,

Ёхуд ишратхоналар эшигидан,
Баъзан ҳатто масжиддан чиқиб келади,
Салом беради.
Саломни ҳам галати. Худди лаънатлаётгандек.
Эгилади. Ишшайди. Мийиғида кулади.
Сирли разм солади. Ҳиринглайди.
Мен бу кулгуларни
Яна қаёқлардадир кўрганимни эслай бошладим:
Доришфунун аудиторияларида...
Ёр-дўстлар даврасида...
Шоирлар базмида...
Шон-шуҳрат гадоларининг ёнида...
Улар жонга тегар даражада зерикарли эдилар,
Улар қай қиладиган даражада ирганч эдилар.
Мен нигоҳимни ерга тикдим.
Бир чуволчанг оёқ остида узала тушаб ётар,
У қаёқдан келиб, қаёққа кетмоқда –
Билиб бўлмасди...
Чивиллар карвони дўнги дарзидан тўқилган тупроқдек
Олис чўзилган,
Шилта хазонларнинг балчиққа беланган
Кечаги таровати ёшларга коришиқ...
Мен кулгудан иборат теграмга туфлайман.
Жирканаман.
Юлқинаман.
Бошимни ҳар кўйга ураман.
Депсинаман...
Яна жирканч кулгу...
Нега мен кула олмайман?
Абадий мотам қаёқдан?
Эҳ, ёлғиз бўри!
Қўлингдан нима иш келарди?
Бир умр шундай яшашга онт ичгандек,
Тилинг тугун, нигоҳинг кўрғошиндек қотган...
Йўқ, иблис, мен бундай эмасман,
Ишон, иблис...
Мен қовоқ ўяман деб онт ичмаганман,

Абадий мотам тутаман деб қасам келтирмаганман...
Мен болалигимда кўрган бир ҳолатдан
Ҳамон музтарман, иблис!
Кофарниҳоннинг долғали кечалари,
Зах айвонда макка сўталаридан
Донларни ушатардик.
Сап-сарик донлар сигирнинг кўз ёшларига,
Айрон халтадан томаётган зардоб томчиларига,
Кампир бувимнинг қўшаридаги қадоққа ўхшарди...
Сап-сарик доналар...
Кимдир ойни келига солиб туйгану,
Осмон далаларига сочиб юборгандек...
Кампир бувим эрта тонгда ориқ сигирларини
Очилди подачига тошширгандан сўнг,
Ярим лўнги донни орқалаб, бозорга йўл олардилар.
Қора астарсиз тўнларининг
Этаги ерда чайқалар,
Мўнкайган бувим ерга ботгудек бўлиб,
Макка сотгани кетардилар...
Сўқмоқ йўл бўйидаги нимжон майсалар
Кампир бувимга салом беришарди,
Арқонига ўралаган ола бузоқ,
Маъраган куйи кампирга нималардир дерди.
Тол шоҳлари эгилиб, жажжи-жажжи барглар
Унинг оппоқ сочларини сийпарди...
Похол ғарамлари, сомон поялари
Оёқлари остида эшиларди...
Мен буларни кўриб турардим,
Аммо кампирнинг елкасидаги зил-замбил
Лўнгини олгувчи одам йўқ эди.
У уйимиздан бир чақирим наридаги Гулмазорда
Бувимнинг ер тирнаб,
Бозорга тушишларини кузатиб жим-жит ётарди...
Мен кулгунни унутдим...
Мен, иблис, ўшандан буён кулолмайман...
Мендан кулганларнинг юзига кулмақдан
Тупурмагим осонроқ эди...

Бувим эгилган куйи қалқир,
Мен оёқларимга тош ботиб,
Унинг ортидан муюлишгача борардим...
Ориқ қўлларимнинг ночорлиги,
Оёқларимга ботаётган тошларнинг алами,
Лўнгининг мендан йириклиги
Ва мен одам наслининг энг заифи
Эканимдан дод солиб йиғлагим келарди...
Майсалар бош эгиб чайқалган сўкмоқларда
Кампир бувимнинг ер тирнаган кўзлари тўкилиб қолди,
Похол ғарамларида эшилган сомон пояларида
Кампир бувимнинг сочлари осилиб қолди,
Милдираб чайқалган тол баргларида
Кампир бувимнинг чарчоқлари сочилиб қолди...
Ҳамма нарса қолиб кетди, иблис,
Сен қаёқдан биласан?
Сенинг сочлари мисга айланган бувинг бўлмаса,
Сенинг бир умр қон қақшаган сингилларинг бўлмаса,
Сенинг зах уфуриб турган чордеворинг бўлмаса,
Сенинг бир умр қотган нон чайнаган
Банди халқинг бўлмаса,
Сенинг похол ғарамларинг, Кофарниҳонинг,
Мугузи қарс синган сигиринг,
Бу сигир ортидана чопган болалигинг,
Гулмазорларинг, жангалзорларинг,
Биби эналаринг...
Далаларда муз қотган ватанинг бўлмаса...
Иблис, сен қаёқдан биласан?
Сен нимани ҳам биласан, иблис!..

Бу – Оқ Китоб...

Муҳаммад Шариф ота тўқсондан ошиб қолган, алп қоматининг бир парчасигина сўнгақларига осилиб турар, нурларга чайилган юзларда ҳам ғалати кул ранг ифода устунлик қиларди. Бир ховучгина бўлиб, ёстикқа тўш тираб ўтирган авлиё бизларга кўз қирини ташлагач, муддаомизни пайқади. Ориқ қўллари билан паш-

шалар бамайлихотир гирд-гашт қилиб юрган кўрпачага имо қилдилар. Аъзойи баданим сим билан чирмаб ташлангандек секин-аста юриб авлиёнинг сўл томонларига ўтиб ўтирдим. Биродарим пойгакка чўкиб, авлиёдан ҳол-аҳвол сўради.

– Това нон олиб келмадингизми? – жилмайди авлиё. – Биродарларингиз сиҳат-саломат юрибдиларми? Лақайларнинг ҳаммаси менинг муридларим, – кўшиб кўйдилар ўша оҳангда. – Това нон ҳақида илк марта эшитиб турардим. Табиийки, биродарим ҳам бу ҳақда ўйламаган эди. Хиждолат тортдик.

– Дўстимиз Кофарниҳондан. Домулло Хусайннинг неваралари...

– Биладан, Бухорода бирга ўқиганмиз. Жанозаларига мен ўтишим керак эди...

– Хийла вақтдан буён тоблари йўқ...

– Нима қила олардим. Қариб қолдим...

Ўша ёқларда тирик афсонага айланган ва бугун почор қўллари ни ёзиб ўтирган мўйсафид бутун жисмини бод сўриб ташлаган бир бедавони даволай олмасликларига очиқ иқроқ бўлдилар. Мени тиканли симдек чирмаган бод тўшакка михлашга ҳаракат қилар, зўр бериб ундан қутулмоққа уринар эдим.

Ўшанда дабдурустдан авлиё бизга ғалати воқеани сўзлаб бердилар.

– Менинг бу манзилга кўчиб келиб қуноқ бўлиб қолишим (ҳозирги Ҳисор тумани, аммо афсуски кишлоқнинг номи ёдимдан кўтарилибди – м.) тушимда аён бўлди. Пирим ишорат бердилар. Қалъа ёнбошига дафн этилган Махдуми Аъзам ҳазратлари (ҳазрат Ҳисор қальаси ёнига дафн этилган Махдуми Аъзамни назарда тутмоқда эдилар – м.) Кўчиб келдим. Мени бу ерларда яхши билишарди, хартугул, эхтиром қилишарди. Мен келишимдан бир неча ой ўтиб, туйқусдан колхоз фермасидаги паррандаларга ўлат тегиб қирила бошлади. Фалокат сабабларини ўргангани келган комиссияга колхоз фирқаси ўзининг сиёсий ҳушёрлигини кўрсатиш мақсадида: «Шу ерда бир эшон бор. Товуқларни ўша қарғаган», дебди. Назаримда фирқа қуриб кетмагур, мендан жуда осон қутулмоқчи бўлган. Тавба, худога асло ишонмайди, аммо дуога ишонади фирқаси тушмагур. Қутилмаганда комиссия эшик қоқмай қириб келди ва «қарғиш урган товуқлар» ҳақида гап очилди. Мен

гап нимадалигини англадим. Кулдим ва комиссияга дедим: «Агар мен қаргайдиган бўлсам шу ердан Кремлгача бирорта кофир қолмайди. Нахотки товукни қарғасам...»

Авлиё билан биринчи ва сўнгги дийдорлашувимиз шу бўлди. Ордан кўп ўтмай ҳазрат Муҳаммад Шариф ота ранжу алам, туҳмат, фиску фасод, разолат ва чиркинлик янгитдан авжи палласига минаятган гуноҳкор дунёни тарк этиб, энг ёруғ ва беғаш дунёларга сафар қилдилар. Бу ҳаққий солиқ сафари эди. Товуқлар ҳам, фирқа ҳам токи худонинг ўзи уларни қириб тугатмагунча қирилиб кетмади. Ҳали вақт бор эди. Вақт муқаррар келарди. Ҳозирча улар яшаб юришибди. Не-не жўжалар товук, не-не жўжахўрозлар хўрозга айланди, авлиёнинг хомуш қабри устида гиёҳлар бўй чўзди ва қабр соҳибининг ўзидек зикр айтмоққа киришди...

Авлиёнинг манзилидан бирмунча нарида Хожай Кон номли тузли кўл бор экан. Биз кимнингдир маслаҳати билан ўша ёққа йўл олдик. Оппоқ ўнгирда туз аралаш кумлоқда кўмилиб ётган хотинхалаж, қандайдир пастхамликдаги оппоқ шўр ҳовузда чўмилаётган лўнгили эркаклар, қир ён-бағридаги алланечук оғзи катта гўр бу ерлар сирини янада жозибалироқ қилиб кўрсатарди. Тузли гўр эҳгимўл чиллаҳона вазифасини ўтар, шу сабабдан ўнқир-чўнқир саҳнига униқиб кетган жойнамозлар тушовлик эди. Дам-бадам ўрин алмашиб турган зиёратчилар гўр ичида намоз адо этишар, дуо, тасбиҳ, зикр-сано билан шуғулланишарди. Мен илк бор тузли ҳовуз устида қалқиб жонимда осойиш туйдим, суяк ва бўғинларим ечилгандек, тиканли симлар майишгандек эди...

Ҳисор қалъаси атрофидаги вайрона зиёратгоҳлар, алланечук зулукли, қамишлар бўй чўзган балчик-кўл, яшайвермоқдан астойидил толиққан суяксимон чинорларни ортда қолдириб, кишлоққа қайтганимда бувим одатдагидек дераза ортида мунгайиб ўтирарди. Мен бурунгидек «тетапоя» қилиб эмас, бардам қадам ташлаб кириб келганимда шўрликнинг нигоҳлари чарақлаб кетди.

Бу – Оқ Китоб...

Мен у билан узоқ яшадим...

Мен ва кибр...

Қасрдан жоним ичига кириб келганини билмайман

Аммо ақлимни танибманки,
Менинг ёнимда:
Гоҳ бошимга чиқади,
Гоҳ бурнимнинг учида туради,
Тоқ чўққисига чиқиб олган такадек,
Соқолларини шамол тортқилаб ўйнайди.
Кибр...
Қаердан келди?
Нимага келди?
Ёдимда,
Болалар мактабга
Латгалик халгалар билан келишарди.
Халганинг ичида яримта суви қочган нон.
Ўша заҳоти қаердандир кибр пайдо бўларди
Ва совуқ ишшайарди...
Дала бағирлаб кетган дехқонлар бошида юрган
Сўсализм кибри ҳамон ёдимда.
Тош ҳайкаллар,
Биби энага коммунизм сари
Ёруғ йўлларни кўрсатган доҳийлар кибри...
Падарлаънат...
Тишимни тишимга босиб келаман...
Тўрт томоним кибр...
Кибр...
Кибр...
Кибр...
Ҳатто тераклар, устунлар тошларда
Кибр бордек туюлаверади...
Қасқоқ боғлаган кўллари қоп-қора,
Энгил-боши ирқит ва сассиқ,
Юзлари қора куя сурилгандек,
Бу қандай бало?
Нега сен кибр нималигини билмайсан,
Эй менинг далаларда ётган иним, синглим?
Нега сен кибр нелигини билмайсан, пахса қулбам,
Похол ғарамим, дала-даштим, дарёларим?
Нега сен бурнингни жийирмайсан,

Майсаларим, гиёҳларим, банги девоналарим,
Сассиқ капаларим?
Улуғ деб сийланган зотлар юзида кўрдим
Оппок, йилтиллаган кибрни.
«Уламо» деди кимдир овозини ютиб,
«Машхур шахс» деди кимдир томогини қириб...
Кибр...
Шу кибрга эришиш учун уламо бўлганлар,
Шу кибрга етай деб машхур бўлганлар,
Чехрангизни деворга сурманг,
Тик қарайверинг.
Сиз ҳам одамсиз!
Эртага кибр тобутига чикмайсиз,
Эртага шу кибр билан ўлмайсиз,
Эртага оёгингиз кўтарган гавдангиз
Чурук пояга айланади.
Сочингизда қалқиб турган кибр
Тароқлар учида ўлади,
Юзингизни ялаган кибр,
Ажинлар қатида ўлади,
Кўзингиздан отилган кибр ёшларга кўмилиб ўлади...
Сиз пайтавага айланган жисмингиз билан
Тупроқ оёгига боғланасиз
Ва чуқур бир ўрага кўмиласиз...
Ҳашаматлар ортингиздан боролмайдиган манзилда
Қуртлар билан суҳбатлашасиз...
Улар илтифотни билмайдилар,
Улар сўлгин юзингизда ўлган кибрни пайқамайдилар,
Улар чуқур ботган нигоҳингиз қаърида
Ириб ётган кибрни ейдилар...
Тупроқ кулбаларда яшаганлар
Бурёга чиқсалар кибрли бўладилар...
Бир бармоғига ҳалқа таққанлар
Иккинчи бармоғига ҳалқа тақсалар кибрли бўладилар,
Яримта нони бутун бўлганлар
Кибрли бўладилар,
Очлар гўқ бўлсалар кибрли бўладилар,

Ялангочлар энгил-бошли бўлсалар,
Кибрли бўладилар...
Хатто мурдалар кимхобга чирмалиб кўмилсалар,
Кибрли бўладилар,
Қабрлар мрамар тошлари билан кибрлидирлар,
Мақбаралар ояту аломатлари билан кибрлидирлар,
Беморлар иссиқ тўшаклари
Ва чўрилари билан кибрлидирлар...
Ошиқлар камон қошли маъшуклари билан
Кибрлидирлар...
Дунё кибр билан тирикдир,
Зотан, бутун мавжудотни яратган зот
“Мен – мутакаббирман!..” дейди...

Нима кечган, нима бўлган-бўлмаганидан қатъий назар биродарим Саййид Нейматуллоҳ Иброҳим менинг ҳаётимдаги чинакам топилдиқ бўлди. Бизнинг олис кечалардаги сўнгсиз суҳбатларимиз, баъзан унсиз, баъзан тил билан изҳор қилинган андишаларимиз ҳеч бир китобда ёзилмаган. Биродаримнинг ўйчан, теран нигоҳларидаги хотиржамлик, куюк юзларидаги бирдек осудалик, сабр-қаноатнинг тенгсиз тимсоли бўлган бардош, чуқур мулоҳазакорлик, одамохунлик, камтарлик... Тамаъ нималигини ҳаёлининг етти кўчасига яқин келтирмаган бу инсон ҳамма ерда ва ҳар қачон менда теран эҳтиром ҳиссини уйғотди, энг оғир дамларда дунёда шундай зотлар борлигидан унсиз гурур туйғусини туйиб яшадим. Тўртта қоғозни қорлаб, ҳамма нарсанинг юзига тупуриб, депсиб ўтиб кетган таниш-билишлар кифтингдан ошиб, бошқа бир кифтга бойкушдек кўниб олгач, кўрсатган нағмаларидан толиққанда мен қаёқдadir Кўктош дейилган манзилларда ниҳояти уч байтдан иборат орифона ғазаллар ёзиб юрган Саййид Нейматуллоҳ Иброҳимни ўйладим. Шеър ёзишни эмас, одамликни ўргатмаганимга минг карра пушмон бўлиб, юз бурганим шогирдларнинг «оқ падарлиги», фаҳшоният ва ҳаромияти жонимдан тўйдирганда «бе-дилона», «дарвишона» ғазаллар ёзиб, қаламдарона жомасини итқитиб, бўйинбоғ тақмаган Саййид Нейматуллоҳ Иброҳимни ўйладим.

Бир замонлар ҳаётимиз чорраҳаларида дуч келган, одамлиги

ва қаламига катта умид қилганимиз танишлардан бири узоқ вақт биродаримнинг уйида яшади. Биродарим уни оқ ювиб, оқ таради, кўнглига қаради, мусофирлигини билдирмади. Ниҳоят «Ит қутурди ва қопагон бўлди...» Бир этак боланинг ризқидан кесиб олинган ошу маош унинг кўзларини сўқир қилди ва ниҳоят йўловчиларга эмас, эгасига ташланди... Кейинча бу қутурган кўпакнинг изи ҳам, уни ҳам ўчди...

Саййид Неъматуллоҳ Иброҳимнинг шеърлари унинг фитратига жуда монанд. Шеърига ўхшамаган шоир – шоир эмас. Шеърида гоҳ дўстга содик, гоҳ ёрга вафодор, гоҳ инсонга дўст, гоҳ ватанпарвар, гоҳ ҳайвонотпарвар, гоҳ қотилши, гоҳ золимни лаянатлаган, гоҳ кимнидир алқаяётган шоирлар қип-қизил муттаҳамлардир. Улар мнинг ўйнашли фоҳишалар каби дуч келганга кўнғил эмас, либос ечадилар... Ҳақиқий шоирнинг сўзи унинг жонидан чиқади, яъни жондек чиқади, шоирнинг сўзлари томоғидан кондек отилиб чиқади, қусуқдек эмас. Саййид Неъматуллоҳ Иброҳимнинг пиёз пўстидек иккита шеърлар мажмуасида ана шундай «қонга беланган» шеърлар бор.

Дунё, чаманинг ичра сенинг зар кўрадирман,
Шул зарни талош этгали ханжар кўрадирман.

Ғафлатда қолиб ўзлигини англамаганлар –
Шаклинда мудом маймун ила хар кўрадирман.

Эй ошини зор, наздима сен келки, сахарлар
Қалбингда сенинг нур ила жавҳар кўрадирман.

Дунё, ҳазрат Пайгамбар алайҳиссалоту вассалом айтганларидек – асал. Дунё аҳли ана шу асалга кўнган ҳарис чивинлардир. Кимнинг асалдан – дунё ҳавасидан, ҳавосидан, ишқу ишратидан кечгиси келади. Модомики, у асал, боз устига Оллоҳ иродаси билан яралган «асал» бўлса. Аммо турфа-туман бандалар ичиди шайтонга зиёда ишқи тушган зотлар бор, шайтонга муҳиб бўлган одамлар бор, иблисга мурид тушган кимсалар бор, ана ўшалар бу асални буткул ўзлариники деб гумон қиладилар. Сиз бу чивинларга эътибор беринг. Бири тўрт қаватли уй қурмоқда ва чивинзодала-

рини шохзодалар каби кийинтириб кўйган. Бўйнига ит занжири-дек тилла занжир таққан хотини даладан, сигир етаклаб қайтаётган хотинлардан жирканади ва лабини буради: «Намунча тасқара!..» Аммо, бу тиллага бурканган махлук ўша бўйнидаги тиллар билан томоғидаги ҳаром луқма айни ана шу «тасқара»ники, яъни ўша сигир етаклаган «тасқара»нинг меҳнати орқали келганини тасаввур халтасига сиғдира олмайдди, зотан муттаҳам эри уларни бояқишдан ўмариб келаётганини айтмаган. Айтганда-чи?.. Шоир «дунё чамани» ичра кўраётган «зар» – бойлик, моддий фаровонлик ва ҳоказо. Худо дунёни гўзал сувратда яратган. Яъни «Оллоҳ гўзалдир, у гўзалликни яхши кўради». Лекин У бу гўзалликни ҳаммага баробар тақсимлаган. Йўлингиз шундай манзилларга тушганми? Кетаверасиз, кетаверасиз. Уйлар, чорбоғлар, ҳовлилар, дала-кўйлар... Аммо ҳамма ўз кўрасини ўзганикидан кўпроқ, кенгроқ тортишга ҳаракат қилганига гувоҳ бўласиз. Бу кўралар ёқа бўғишаётган болаларни эсга солади. «Сен зўр, мен зўр!» Худонинг бандалари ҳам худди шу болаларнинг ўзи. Боқинг, ўғри ўғриликдан ифтихор қилади, ҳалол нон-туз билан яшаётган муаллим кўшнисидан жирканади. Ношуд, дейди иржит ичида, – минг йилдан бери ковуши икки бўлмайди... «Дунё чамани» ичидаги «зар», бойлик ва жамийки ишрат мояларини кўлга киритиш учун «ханжар» тутганлар кимлар? Ғофиллар, нодонлар, жохиллар, разиллар, ҳарислар, бир сўз билан айтганда, шайтанат аҳли. Дунёга кенгроқ назар солсангиз айни манзаранинг гувоҳи бўласиз. Нефт учун ўлдирилаётган минг-минглаб гўдаклар, ёхуд кўкнор учун қатл қилинаётган бутун бошли халқлар ҳам дунё лаззатини сўриб, пучак танасини туфлаб ташлаётганларнинг қилмишидир. Оллоҳ яратган ўн саккиз минг олам ичидан ақалли бир яшил барғни ярата олмаган «доно»лар бугун «одам» яратамиз, деб даъво қилмоқдалар. Булар, шоир таъбири билан айтганда, «гафлатда қолиб ўзинини англамаган», одам шаклидаги «маймун»лардир. Бу «маймун»лар юз эллик йил биз «маймундан яралганмиз» деб даъво қилдилар ва энди бирмунча тин олдилар. Улар ўз қилмишларидан уялишсини ҳам билишмайди. Бугун улар одамзотни юз эллик йил алдаганлари етмагандек, яна одам яратамиз, деб айюҳаннос солишмоқда.. Хўш, бу неча асрга чўзиларкан? Бунини Яратганининг ўзи билади.

Эй ошиғи зор, наздима сен келки, сахарлар
Қалбингда сенинг нур ила жавҳар кўрадирман.

Саййид Неъматуллох Иброҳимнинг энг суюмли тимсоли – «НУР». Бунинг осмоний ва заминий сабаблари бор. «Ошиғи зор» ким? Бу тунни тонгга уловчи, қалбида ҳидоят дарёси шарақлаб оққан, кўзлари Унинг ишқида чуқур чўккан, руҳидан мосуво, танаши абгор, шайтоний гулудан бегона ва айни шайтон хайлидан ўзга ҳаммани сева олгувчи, қалб дарвозалари ланг очик, дунёга этак қоққан, борлиқ оламини бетакрор суратда яратиб, ўзини ғойибга олган беминнат, бетакаллуф, бегубор, бешаку шубҳа Ҳақ ишқида куйиб ёнган банда. Сиз уни хоҳланг Баҳоуддин денг, хоҳланг Яссавий, хоҳланг Саййид Неъматуллох... Ҳеч тафовут йўқ. Уларнинг бари бирдек – ошиғи зор. Ким хуфя наъра тортади, ким жаҳр билан нола қилади. Ким яқосини йиртади, ким ер тимдалайди. Ошиқлик ана шу. Биз ана шундай ошиқларнинг ошиғимиз. Бизнинг тариқатимиздаги ошиқлар дастрўмол гулларига ёш тўкмайдилар, кўз ёш билан қоғоз юзини саргайтирмайдилар, «пулинг, мошинанг, қасру равоғинг, сарвату савлатинг бўлмаса, яшайман», демайдилар. Бизнинг тариқатимиздаги ошиқлар тушларни тонгга бедорлик билан улайдилар, ҳасратлари темирни аввал куйдиради, сўнг оқартиради, кейин гулга айлантиради. Бу тариқат кўчасига ошиқ бўлмасанг, авлиё бўлсанг-да, кира олмайсан. Товонинг қуяди, тилинг танглайингда қотиб қолади, нур забтидан кўзларинг оқиб тушади Зотан, бу:

Бир Ишқ, анинг сиррини бу қон била олмас,
Бир Нур, анинг важҳини бу жон била олмас.

Бир Дард, анинг жабрига олам чидаёлмас,
Бир Аҳд, анинг ҳаддини кайҳон била олмас.

Бир Сирки, маним жонима ўтлар соладир, бас,
Беҳуда эрур сўйламак, Инсон била олмас.

Ишқ... Дунё неъматларга серобдир. Яъни, у неъматзордир. Ад-
дуня мазраъатул ахиро – дунё охираат экинзори... Ҳар ким эккани-
ни ўради. Дунё – неъматхонадир. Қаранг, биров ўзидан мамнун.
Биров отасидан, биров амакисидан, биров бойлик-бисотидан ҳока-
зо... ҳоказо... Аммо бу оламда шундай неъмат бордирки, унинг
номи Ишқ-Муҳаббат. Шу ўринда ҳазрат Мавлононинг қуйидаги
сатрларини эсламасликнинг имкони йўқ:

Аз муҳаббат талхҳо ширин шавад,
Аз муҳаббат мисҳо заррин шавад,

Аз муҳаббат дурдҳо софӣ шавад,
Аз муҳаббат дардҳо шофӣ шавад.

Аз муҳаббат хорҳо гул мешавад,
Аз муҳаббат сирқаҳо мул мешавад.

Аз муҳаббат дор тахте мешавад,
В-аз муҳаббат бор бахте мешавад.

Аз муҳаббат сижӣ гулшан мешавад,
Бе муҳаббат равза гулхан мешавад.

Аз муҳаббат нор нуре мешавад,
В-аз муҳаббат дев ҳуре мешавад.

Аз муҳаббат санг равған мешавад,
Бе муҳаббат мум оҳан мешавад.

Аз муҳаббат ҳузн шодӣ мешавад,
В-аз муҳаббат гул ҳодӣ мешавад.

Мазмуни:

Муҳаббат туфайли аччиқлар ширин бўлади,
Муҳаббат туфайли мис олтинга айланади.

Муҳаббат туфайли куйкумлар соф бўлади,
Муҳаббат туфайли дардлар шифо топади.

Муҳаббат туфайли тиканлар гул бўлади,
Муҳаббат туфайли сирка шаробга айланади.

Муҳаббат туфайли дор тахтга айланади,
Муҳаббат туфайли оғир заҳматли юк бахтга айланади.

Муҳаббат туфайли зиндон гулшанга айланади,
Муҳаббатсиз жаннат боғи гулханга айланади.

Муҳаббат туфайли нор – олов нурга айланади,
Муҳаббат туфайли дев ҳурга айланади.

Муҳаббат туфайли тош мойга айланади,
Муҳаббатсиз мум темирга айланади.

Муҳаббат туфайли ҳам шодликка айланади,
Муҳаббат туфайли дев ҳидоятчи – тўғри йўл кўрсатувчига айланади.

Албатта, юқоридаги малакутий газални ўлик бир оҳангда наср йўли билан баён этишнинг ўзи бориб турган ҳамоқат. Аммо заррача бўлсин ниятимизни ошкоро қилиш учун шу йўлдан бордик. Юқоридаги фикримизни давомида шуни таъкидлашни истардикки, дунёдаги энг олий нсъмат бу – ИШҚ. Унинг сиррини ечмоққа бел боғлаган зотларнинг па сони, на саноғи бор. Кимки ошиқ эди, аввал бир замний малакни севди. Сева-сева охири девона бўлди ва кўрдик, бундай малакни яратиб бўлмас, унга етиш мумкин эмас. Ошиқ малак дунёга қадам босган хонадон остонаси тупроғини юзига сура-сура кўр бўлди, гадо, ёқавайрон, дарбадар бўлди. Энди у бундай малакни одам зоти яратганига шубҳа назари билан қарай бошлади. Ахир, қандай қилиб шундай фаришгани гуноҳкор одам боласи ярата олса? Йўқ, деди девонавор ошиқ наъра тортиб, маъшуқа малак эмас, балки малакни яратган Яратгувчининг ўзи. У яратди бу кўзларни, бу лабларни, бу қош-кўзларни, сунбул сочларни... Ошиқ маъшукни бошқа ердан қидира бошлади. Илк марта

бутун борлиқ ўша малак сиймосида намоён бўлди. Дарахтларнинг мавзун қомати, япроқларнинг зангори софлиги, уларнинг чақалоқлардек ўзлари билмаган тилда шивирлашлари, дарахт танасидаги сабуҳий поклик, оёқлари остида ўсиб ётган ўт-ўланларнинг саждага бош уришлари, ҳамма-ҳаммаси ишқдан яралган. Уни энг буюк Маъшук яратган. Малак эса аллақчон бирор ҳаромининг қўйнига кириб кетган, аммо ошиқ буни билмайди, чунки заминий ташвишлардан узил-кесил чекинганига хийла бўлди ва малакнинг ҳам заминий экани, вужудида нафс отлиг илон бурала-бурала томоқларига қадар келгани, ниҳоят тил чиқариб, ҳамма нарсани ямлашга бошлаганини билмайди. У аллақачон осмонларга кўчган ва бир вақтлар заминда яшаганини унутган. Ишқ ошиқ билан фалакка кўтарилди. Ишқ ошиқни олиб кетди. Энди у осмонларга сайр қиларкан, гуноҳлар олови лангиллаб ётган ўзининг кадрдон ерларини эслай олмайди. Ишқ ана шу. Одамлар шу боисдан ҳеч қаердан уни топа олмайдилар. Кўнгил тўла дард билан унинг қаър-қаърига шунгидилар. Унинг ичида яшаб туриб ҳам тона билмайдилар.

Бир Ишқ, анинг сиррини бу қон била олмас,
Бир Нур, анинг важҳини бу жон била олмас.

Жон-да билмади. Жон – омонат. У озгина оғринса танни тарк этади, на ошиққа, на маъшукқа қайрайди. У дарҳол соҳибига ўзини топширади. Жон Жононники. Бу минг йиллар бурун пайдо бўлган рамзлар, ишоралар, ташбиҳлар... Минг йил давомида қарийб ҳеч ким янги бир ташбиҳ кидирай-чи, демадимикин? Жон ва Жонон – банда ва Худога бошқа қиёс топишнинг иложи йўқми? Биз бугун қарийб қиёматнинг бўсағасида туриб Навоийга ҳайратланамиз. Бугун қарийб қиёмат бошлангани, Куръоннинг ҳар бир ҳарфи ўз тасдиғини топаётганига қарамай, Мавлоно Румийни англамоққа ожизлик қиламиз. Бугун Пайғамбарнинг (а.) башоратлари юз кўрсатаётган ва башарият буткул ақлдан озганидан сўнг ҳам кимдир дунёга яққаоқимликни даъво қилмоқда ва Худонинг бандаларини қиргин қилмоқдан лаззатланмоқда. XXI асрга келиб инсоният инсонлик рутбасини буткул оёқости қилди.

Бу – Оқ Китоб...

Уйқу ва ҳаловат
Пинак ва ғафлат нималигини билмаган хаёл
Бугун охиратга томон сафар қилди...
Сафаринг бахайр бўлгур,
Намунча олис кетдинг?...
Хаёл кўз ўнгимда юксалди –
 Унинг юз-кўзлари қонвалош эди
 Мен деди у Охиратдан қайтдим...
Мен деди у ҳаммасини кўриб қайтдим
Сени ҳам ўша ерларда кўрдим
Бошқаларни ҳам...
Мен қадимий жисмимга қарадим
Ва ҳайратда лол қотдим
Мен мен эмасдим
Мен аллақачон
Охират даштларида кезиб юардим...
Ҳашр майдони...
Гўё дарё чумолилар инини бузгандек,
Гўё бир неча минг йиллик қабристондан
Маййитлар кўзголгандек
Гўё уммон бағридаги балиқлар
Соҳилга отилиб чиққандек,
Гўё бутун дунёдаги бор қушлар
Карбало сахросига йиғилгандек
Билмадим
Буни қиёслаб бўлмас
Балки хазонрезги боғлардек
Балки сўнгсиз санглоқдек
Ҳашр майдони...
Осмон мовий-зангор тусда
Булутлар Исрофил суридан кейинги
Буюк қирғин лаҳзаларини ичга ютгандек
Жим-жит...
Балки бу Арафот майдонига ўхшар
Чиндан-да ўхшайди...

Бироқ тафовут шундаки
Арафотга фақат мўминлар жам бўладилар
Бу – башарият майдони...
Бунда Одам саловотуллоҳнинг илк фарзанди –
Дунёнинг бошланғич қотили Қобил
Ҳамон қонюқи қўллари билан
Ҳобилни кўтариб юрибди...
Қобилнинг қўллари кейин дунёга келган
Барча императорларнинг қўлларига менгзар...
Елкасида осилиб турган Ҳобил жасади
Қурбонликка сўйилган кўчқор танасига ўхшарди...
Илк қотилликни бажо келтирган шафқатсиз йигит
Жасадни бирор ўнгиргами
Жарлик ё дала-даштгами ташламаганига
Ёқа тутасиз...
Одам атодан уялган йигит қотилликка
Қандай журъат этдийкин?..
Мен буни билмадим.
Қобил мени сезмади пайқамади
Юзларимдаги савол аломатини уқмади ҳам...
У одамлар издиҳомни нчида кўздан йўқолди
Ҳашр майдонида асли қандай бўлса
Ўшандек қўли қон қотилларнинг
Ўз устозларига алам билан тиклиб турганини кўргач,
Бу ерда ҳам қиргин
Бошланмаса эди, деган тахликали ўйга бордим...
Билиб бўладими
Бутун тарихи давомида жанг қилиш учунгина
Соч оқартирган одам болаларидан
Ҳамма нарсани кутса бўлади...
Ҳашр майдонида Нуҳ алайҳиссалом
Ва унинг улкан кемаси
Амриколиклар сайёрадан олган суратда
Ифодаланганидек
Қандайдир Арарат тоғларида эмас
Сўлим майдонда
Сайлга чиққан шаҳзодалар ўговидек

Савлат тўкиб турарди...

Туфонда буткул маҳв бўлган одамзот жамоаси
Йирик йилқи тўдасидек кемага томон ўрмалаб келар
Кеманинг бир чеккасида увокдек бўлиб
Бўкчайганча намоз ўқиётган пайгамбар
Бундан беҳабар эди...

Мен ҳозир нималар бўлишини тасаввур қилдим...

Улар Нуҳ пайгамбарни кўз ёшларга
Ва хирқирок йиғига кўмиб ўлдирадилар
Тавба қилмоқ учун эмаклаб келаётган оломон
Қир ёқалаб ёйилиб кетган кўй сурувига ўхшар
Онда-сонда бош кўтариб уввос тортаётганлари
Эҳтимол Нуҳни қаттиқ масхаралаган
Аёллар эди...

Ола-ғовурдан сергак тортган пайгамбар
Кема тирқишидан яйловга томон кўз тикди
Ва кеманинг илон ўзини офтобда тоблаган
Супага ўхшаш баланд бир ерига чиқиб
Оломонга мурожаат қилди

– Мен рост гапни айтдим. Ишонмадингиз...

– Ишондик!.. Ишондик!..

Ҳайқирди бир овозда ўрмалаётган жонлар

Қоматларини илкис кўтариб...

– Энди кеч бўлди, – деди пайгамбар –

Биргина рост гапни тўққиз юз йил гапирдим

Ишонмадингиз...

– Ишондик... Ишондик...

Ҳайқирди бир овозда ўрмалаётган жонлар

Нуҳнинг қовжираган лабларига табассум ёйилди

Тўққиз юз йилдан сўнг ва:

– Нимага ишондингиз – деди

Тўққиз юз йил бурунгидек

– Худонинг бирлигига

Сен – Набий эканлигингга...

– Буни ҳатто қумурсқа чивин ҳам биларди

Нега сиз ишонмадингиз? – деди

Нуҳ тўққиз юз йил бурунгидек

– Нафсимиз йўлдан оздирди – дейишди улар
Тўққиз юз йил бурунгидек...
Оломон чувиллашди
Улар она ит кўкрагига талпинган
Кучукваччаларга ўхшашарди
Нух набийнинг кемаси маҳшар майдоннда
Денгиз ўртасидаги тик қояга ўхшарди...
Ҳашр аҳли олисдан ярим ой шаклидаги
Ажабтовур мўъжизага ҳайрат билан тикилишар
Ҳеч ким унинг нима эканини билолмасди...
Бир юз йигирма тўрт минг барҳақ пайғамбарлар
Жам бўлган алоҳида сайхонлик
Зангор нурларга қоришиқ эди
Сайхон мовий кўлини эслатар
Набийлар расулар ошшоқ ҳарир либосда
Бир-бирлари билан оҳиста суҳбат қуриб
Зангор сайхонликда кезишар
Осмонда уларнинг шундоқ бошлари устида
Зангор қанот қушлар
Енгил қанот қоқиб парвоз қилишарди.
Ногоҳ барча пайғамбарлар ориқ эшак минган
Энгли-боши жулдур пайғамбарни ўраб олдилар
Бу Исо Масих эди.
Масихнинг қозик тешиб ўтган кафтларидан
Таралган нур атрофдаги пайғамбарларнинг
Нигоҳида акс этар
Улар буюк Исони ўртага олганча саволга
Туттишарди:
– Охиратни сенинг қавминг ёвуқ келтирди эй Исо
Дерди Мусо алайҳиссалом
– Йўқ – дерди Исо эшагини депсинишдан тўхтагаркан:
– Аслида сенинг қавминг ҳамма ерга фитна солди
Дунё аҳлини кул қилиш мақсадида
Ери юзини оловга тўнгариб юборди...

«Фитналар китоби»дан. Оллоҳ таолонинг «Ваттақув фитна-тан ла тусийбанналлазийна заламув минкум хоссатан!» («Гуноҳ қилиб ўзига зулм қилганлар туфайли бошқаларга ҳам шикаст етказадиган фитналарнинг нозил қилинмоғидан кўркингизлар!») деган қавлига, шунингдек, Набий саллаллоҳу алайҳи васалламнинг фитналардан огоҳлантирганларига тааллуқли хадислар:

Асмо бинти Абу Бакр ривоят қилади: «Набий саллаллоҳу алайҳи васаллам: «Мен (қийматда) Ҳавзи (Кавсар) лабида унинг сувидан қонгани келувчиларни кутиб ўтираман, аммо уларни менинг олдимдан қайтариб олиб кетишади. Мен: «Булар – менинг умматларим!» – дейман. Оллоҳ таоло: «Эй Муҳаммад, сен уларнинг кейин диндан қайтиб, залолатга юз тутганларидан беҳабарсен!» – дейди...

Абдуллоҳ ибн Масъуд ривоят қилади: «Расулуллоҳ саллаллоҳу алайҳи ва саллам бизга қарата: «Мен вафот қилганимдан кейин асара (мол-дунё тўплаб, манманлик қилмоқ)нинг ҳамда ўзларингиз нафратланадиган бошқа ишларнинг гувоҳи бўласиз»» дедилар...

Ибн Аббос ривоят қилади: «Набий саллаллоҳу алайҳи ва саллам: «Кимки ўз амирининг бирор ишидан нафратланса, сабр қилсин, чунки ҳокимият итоатидан заррача чиққан киши жоҳилият давридаги (итоатсиз кишилар каби) ўлим топади!» – дедилар...

Зайнаб бинти Жаҳш ривоят қилади: «Бир куни Расулуллоҳ саллаллоҳу алайҳи ва саллам юзлари қизариб уйғондилар-да, «Ла илаҳа илаллоҳу! Тез орада фитналардан арабларнинг шўри қурийдилар! Бугун Яъжуж-Маъжужнинг олдидаги гов мана шунча очилди», – дедилар. Саҳобалар: «Биз – солиҳ бандалар ҳам ҳалокатга учраймизми?» – дейишди. Жаноб Расулуллоҳ: «Ҳа, агар ёмонлик кўпайиб кетса!» – деб жавоб бердилар.

Абу Ҳурайра ривоят қилади: «Расулуллоҳ саллаллоҳу алайҳи ва саллам бундай дедилар: «Умр тез ўтадиган бўлиб қолади, эзгулик камайиб боради, ҳасислик кучаяди, фитналар юзага келади ва ҳарж кўпаяди». Саҳобалар: «Ё Расулуллоҳ, ҳарж нима?» – дейишди. Расулуллоҳ: «Қотиллик, қотиллик!» – дедилар.

Шақик ривоят қилади: «Абдуллоҳ ва Абу Мусо билан бирга ўтирган эдим, улар менга: «Набий саллаллоҳу алайҳи ва саллам бундай деб айтганлар», – дейишди: «Қиймат қоим бўлиши арафа-

сида жаҳолат кучайиб, қотиллик кўпаяди».

Абдуллох ибн Масъуд ривоят қилади: «Набий саллаллоху алайҳи ва саллам: «Қиёмат арафасида қотиллик авжига чиқиб, илм завоил тошади ва жаҳолат кенг ёйилади», – дедилар. Кейин, яна: «Қиёмат қоним бўлгач, тирик қолганлар – энг ёмон одамлар!» – дедилар (яъни, ҳузурбахш шамол эсиб, мўмин-мусулмонларнинг руҳларини (жонларини) олиб кетгач, тирик қолган қофир ва мунофиқлар)».

Зубайр ибн Адий ривоят қилади: «Анас ибн Моликнинг ҳузурига бориб Ҳажжож дастидан бошимизга тушаётган кулфатлардан шикоят қилдик. Анас: «Мен Жаноб Расулulloҳнинг: «Ҳавзи Кавсар бўйида учрашганимизга қадар сабр қилингизлар!» – деганларини эшитганмен», – деди.

«Замонлар тобора ёмонлашиб боради».

«Тириклар қабрда ётганлар ўрнини орзу қилмагушларига қадар қиёмат рўй бермайди...»

Замон тобора ёмонлашиб боради.. Эътибор беринг: замон тобора ёмонлаша боради. Ҳолбуки қудсий ҳадисда Худо огоҳ қилади: «Замонни сўкманг. Замон – менман!..» Аммо ҳазрат Пайгамбар (а.) замонни сўкмаяптилар, фақат унинг бадхўй бўлмоғидан огоҳ қилмоқдалар. Замон тобора ёмонлашиб бораверади. У кимнинг чекига тушади? Кимлар яшайди бу замонда? Эҳтимол биз ўзимиз яшаётгандирмиз? Эҳтимол бизнинг болаларимиз яшар? Аммо ҳеч қачон бугунгидан баттар бўлмас, эҳтимол. Дунё бўйлаб кечаётган жангу жидоллар, зўрларнинг мазлумлар ризқини тортиб олиш учун ҳеч нарсадан тап тортмаётганликлар... Зилзила ва тошқинларнинг ҳаддан зиёдинг... XX аср том маънода разолатлар ва қабохатлар асри эди. Инсон тафаккури фақат қиргин қуролларинингина кашф этди. Ўтган асрларда гарчи пайгамбарлар келмаган бўлса-да, пайгамбарсифат зотлар тарих саҳнасида бор эди. Қайси эътиқодда бўлишидан қатъий назар, дину иймон тушунчаси бор эди. Бугун иймон-эътиқоддан сабоқ чиқараётганларнинг жамини уша зотлар меросидан баҳраманд бўлмоқдалар. XX асрда инсон боласи «Сикстин капелласи», «Ҳамса», «Илоҳий комедия», «Маснавий» каби китобларни эмас, одам ўлдирини воситаларининг анвойи турини яратди. Яратди ва амалда синай олди, миллионлаб тирик жоннинг ёстигини қуритди. Осмон ва замин,

дарё ва кўллар, курт-кушга қиргин келди. Фақат XX асрдагина тарих саҳнасига чиққан зотларнинг бирортаси мукаммал одамликни даъво қила олмасдилар. Улар ақалли оддий одамлик мақомига ета олмаган, рухий носоглом кимсалар эдилар ва уларнинг чуруқ хаёллари фақат одам ўлдириш ва шаҳарларга ўт қўйишдангина иборат бўлди. XXI аср эса ундан баттар зотлардан дарак бермоқда. XXI аср катта қиргин ва жанглар билан бошланди...

Тириклар қабрда ётганлар ўрнини орзу қилмагунларига қадар қиёмат рўй бермайди.

Бу ҳам замоннинг тобора мушкуллашиб боришига ишорат. Замон айниди, разил инсонлар дунёни кўлга киритади, мазлумлар ҳоли бениҳоя танг бўлади. Улар яшашдан буткул тўядилар ва ўлимни орзу қила бошлайдилар. Худо ўзининг мазлум бандалари ер юзида яшай олмасликларни кўргач, уни энди асраб ўтирмайди ва барча золим аҳли билан қўшиб тўнтариб юборади. Қиёмат содир бўлади. Қуръон башоратлари юз кўрсатади. Тоғлар қўй юнгидек ҳавода қалқий бошлайди, қуёш найза бўйи пастга тушади, дарёю денгизлар, уммонлар қайнаб, жон сақлаш учун тангадек жой топилмайди. Жон ҳалокатни ўз кўзлари билан кўриб туради. Хулу қуруқ баробар ёнади. Энди на мазлумни, на золимни ажратиш бўлмайди. Золимнинг золимлигидан асар қолмайди, мазлумнинг мазлумлигидан нишон топилмайди, ҳамма ожиз, ногирон, лаёқатсиз, йиғлоқи мавжудотга айланади. Бугун тахти равонда ўтириб одамларга шифтдан қараганлар, менинг илким узун, деб истаганнинг ёқасидан олган, молим бор, отам бор, онам бор, деб йўқсилларни қийратганлар ҳам йўрғагини хўлаб, чинқираб турган гўдакка айланади. Бу муқаррар содир бўлади. Бу кундан кўрқмоқ керак. Эй аҳли дунёлар! Қиёмат кунини тезлаштиргувчилар! Охират ҳудайчилари, кўзингизни мошдек очинг! Эй зиллат аҳли, дўзах тарашалари! Упқангизни босинг! Эй дунё соҳиблари! Ҳаддингиздан ошманг!.. Итдек хорлик онларни яқиндир, бенаволик, бадбахтлик лаҳзалари бир одимдир, кўзингизни очинг! Ҳеч ким ва ҳеч нарса эмаслигингизни бўйинга олинг!..

Энг сўнгги Пайгамбарнинг (с.а.в.) бу хусусда баён қилган башоратларини истаганча келтириш мумкин. Дунё иймонсизлар илкида қолиб, жамийки тилу забони борлар иймонсизлар дийдиёспни такрорлаётган вазиятда Ислому Пайгамбарининг юқоридаги

башоратларини камдан-кам одам эслайди. Иймон йўлини фақат таҳорат ва рўзада ёрилиб ўлгунча бўкиб овқат емоқдан иборат деб биладиган бугунги жохиллар ўз Пайгамбарларининг башоратларини ҳам, у зотнинг ҳаёт ва рўзгорларини ҳам фаромуш қилдилар. Тобора разиллашиб, тобора қонхўрроқ бўлиб бораётган бу дунёда намойишкорона қилинаётган қотилликлар ва бу қотилликларни бутун дунё аҳлига (ҳолбуки бу нуфусининг тенг ярми аёллар ва болалардан иборат) кўрсатаётганлар одам боласи бутун тарихи давомида яратган жамийки эзгуликларнинг юзига тупурдилар ва яна энг буюк санъат одамсеварлик эмас, балки одам ўлдириш эканини намойиш эта бошлашди. Шунинг ўзи қиёмат эмасми? Шунинг ўзи дунёнинг хотимаси эмасми? Шунинг ўзи одам маънавиятининг тўла-тўқис таназзули эмасми? Шунинг ўзи охираат эмасми?..

Қуръонда қиёмат даҳшатлари ҳақида ўқиганимда кўз ўнгимдан бир шапалоқ томорқасида маккапоялар остида ўсган тўртта шўрани юлиб ўтирган Биби кампир билан ҳатто мушукдан ҳам кўрққувчи Маҳмула жонланади. Худойим, дейман

Ўзимга-ўзим, наҳот ҳаммаси осойишта, худди дарё мавжларидек сокин, еллардек мулойим содир бўлиши мумкин эмас? Нега? Ахир, ҳаммаси ўзингнинг қўлингда бўлса. Баҳор, гуллар авжи очилган маҳал, кизғалдоқлар ёниб, яшнаб, лангиллаб ётибди. Юр, десанг дўстларингга, қиёматга томон борамиз. Оллоҳнинг жамолига тўйиб-тўйиб боқамиз... Қара, у қандай гўзал!.. Аммо, афсуски, бу менинг хомхаёлим, холос.

Кошкийди куфр бирла Сени фарқ эта олсам,
Фикримни Сенинг зикринг ила барқ эта олсам.

Чун комил ўлиб донишу илм, ақлу хирадда,
Мағрибни улуг илминг ила Шарқ эта олсам.

Равшан биламан: фалсафанинг кўзлари кўрдир,
Ох, нуринг ила кошки уни гарқ эта олсам!..

Бу – биродаримнинг маҳзун орзуси. Кўкгош қирларида тойлар селдек елаётган, қуёш ибодат қилаётган дўнлар ортидан сий-

ғалиб кўтарилаётган бомдоддан кейинги сархуш лахзаларда чекилган орзулар. Кўктош атрофида ўтган валийлардан тортиб, бугун дунёнинг ҳамма чеккасидаги авлиёларнинг аъмоли – шу. Аммо орзуларнинг қabri қалблардадир. Улар қалбда туғилиб, қалбда жаноза қилинадилар. Бугун буткул телбалик кўйига тушган ахли башар бу сатрларни ҳеч қачон ўқимайди. Уни ҳатто Машриқда ҳам ҳеч ким ўқимайди. Зотан, Машриқнинг тенг ярми очликдан қирилаётган бўлса, тенг ярми қандай қилиб ўлмаслик чорасини кидирмоқда. Тўқ Аврупо яқинда бутун Шарқни ўз бағридан ҳайдаб чиқаради...

Бу – Оқ Китоб...

Ҳашр майдониға жам бўлган
Бир юз йигирма тўрт миш пайғамбар
Исо ва Мусо баҳсини огир сукут ичра тинглардилар
Исо дунё иллатларида Мусо қавмини айблар
Мусо олам фитналарида Исо қавмини гуноҳкор санарди
Ниҳоят ҳар иккиси сўнги пайт
Мусулмонлар ер юзида
Ақл бовар қилмас қотилликларни
Содир этганликларини таъкидладилар...
Буддо Буддодек
Зангор сайхонликда чордона қурган куйн ўтирар
Ва на пайғамбарларни на уларнинг
Қандайдир қурол кашф этган
Ва ниҳоят ўша қурол башариятни
Ер юзидан буткул кириб юборганини
Англай олмас
Олисларда мўк тушиб ўтирган
Қоҳинларидан сўрашга журъат қилолмасди,
Ҳайтовур ҳашр майдони бўлса...
Зардуштнинг ловиллаб турган
Сочлари атрофга яллуғ таратар
У ҳам қандай қилиб сўнги умматлар
Ер юзини парча-парча қилиб ташлаганиға
Тушуна олмасди...

Яна икки пайгамбарнинг баҳси
Ҳашр майдонини тутди...
Кимнинг уммати одам яратаман,
Деб худолик даъвосини қилди дерди Мусо Исога
Қайси уммат атомни биринчи бўлиб яратди
Дерди Исо Мусога...
Ҳашр орлаб юрган мовий кўзли жайронлар
Кўм-кўк булоқлардан тўйиб-тўйиб симирар
Улар ҳам Буддо каби қандайдир умматларнинг
Дунёдаги соф ва беғубор дарёлар
Шовиллаган ўрмонзорлар
Тиниқ яйловларни нест-нобуд қилганларини
Тасаввурига сигдирилмасди...
У ҳам сўнгги бор сув ичгани дарёга борди ва
Соҳилда улоқиб ётган жайронлар мурдасига
Таҳликали назар ташлади
Сўнг дарёга тумшук ботирди...
Ҳашр бузилган чумоли инини эслатаса-да
Одамлар заминдагидан кўра хийла босик
Андишалли эдилар
Уларнинг нигоҳлари бозор кезганларидаги каби
Чарақламас
Уларнинг юзлари хўжаларига дуч келгандаги каби
Суюлмас
Ёхуд ёмби топган жишидек
Олазарақ атрофга алангламас
Умуман ҳамма негандир ёш болага ўхшарди...
Бу ҳол заминдагилар тўкиган
“Ғар қариса хур
Ўғри қариса суфи бўлади” ҳикматини
Эсга соларди.
Аммо на ғарлар хур эдилар
На хурлар ғар
На ўғрилар суфи,
На суфилар ўғри эдилар...

Табризда эдим. Афғонистоннинг Ҳазора вилоятидан келган ёш шоирлар билан суҳбат қурдим, уларнинг дард силқиб турган шеърларини ўқиб, дод солиб йиғлагим келди. Улар бошдан кечирган воқеалар, диндош биродарлари бошларига солган даҳшатларни эшитгач, тош қотдим. Қўлда Қуръон тутган бир қавм иккинчи бир қўлда ўша илоҳий дастурни тутган қавмни шу қадар аёвсиз ўлдириши мумкинми? Бўларкан. Ўлдиришяпти...

Кунни кеча тожик тупроғида кечган воқеаларда ҳам айни шу ҳолни кузатиш мумкин эди. Авруполикларнинг “Они с кем воюют?” (Улар ким билан урушмоқда?) дея таажжубланишлари ҳамон кулоқларим остида жаранглаб турибди.

Муҳаммад Иқболдан сўнг Машрик дарахтининг илдизлари чиригандек. Асли шеършуоирлик, гўзаллик ва балоғат ватани бўлмиш Шарқда бугун на шоир бор, на шеър. Саудия Арабистонида “Шоирман” десангиз, “Бу бечора нимани ёзаркин?” дегандек ажабланишади. Ҳеч ким китоб ўқинмайди. Ягона Китоб – Қуръон ҳам силки дилдан ўқилмайди. Шарқда китобхонликни аллақачон фаромуш қилганлар. Саудиядан келган қуръоншунос олим, мутасаввиф шоир Абдурахим – Учқун хазратларига савол бердим: “У ёқларда (араб оламида) Мавлоно Жалололдин Румийга муносабат қандай?” Домла жавоб бердилар: “Зол”, дейишади. Бу – “адашган” дегани. Мавлоно Жалололдин Румий “йўлдан озган – зол!”

Ҳадис: “Қиёматнинг дастлабки белгиларидан бири шу: Машрикдан олов чиқиб, Мағрибга ёйилади.”

Хижоз еридан ўт чиқиб, Бусродаги туялар бўйинини ёритмагунча қиёмат рўй бермайди.”

“Яқинда Фрот дарёси ўз олгин хазиначарини юзага чиқаради, кўрганлар ундан заррачасини ҳам олмасинлар!”

“Эътиқоди бир бўлган икки халқ ўзаро урушмагунча қиёмат қоим бўлмайди. Улар ўртасида улкан қиргин бўлиб ўтади. Шунингдек, ўттиз чоғлик каззоб дажжоллар (ер юзига) юборилиб, уларнинг ҳар бири ўзини “расулulloх” (пайгамбар) деб даъво қилмагунларича, илм барҳам топиб, зилзилалар кўнаймагунча, умр тез ўтадиган бўлмагунча, фитналар авжга чиқиб, қотиллик кенг тус олмагунча, мол-дунёнгиз ошиб-тошиб кетиб, бировга садақа узатсангиз, у: “Садақанга зор эмасман!” дейдигани кунлар келмагунча, одамлар ким ўзарга иморат курадиган бўлмагунча ва қуёш

ўзи ботадиган томондан чиқмагунча қиёмат қоим бўлмайди. Қуёш тескари томондан чиқса, барча одамлар иймон келтирадилар, аммо бу уларга фойда бермайди. Чунки, улар шу дамгача иймон келтирмай, ёки иймонли бўлиб бирор хайрли амал қилмай келганлар. Қиёмат шу қадар тез содир бўладики, ўртага молини кўйиб, баҳолашиб турган икки киши на савдолашиб, на молни йиғиштириб олишга ҳам ўлгурмайдилар. Қиёмат шу қадар тез содир бўладики, туясини соғиб бўлган одам сутини ичиб улгурмайди. Қиёмат шу қадар тез содир бўладики, ҳовуз кавлаб бўлган одам унга сув очиб улгурмайди. Қиёмат шу қадар тез содир бўладики, бир лукма таомни оғзига олиб борган одам уни ютиб улгурмайди”.

Сиз бу белгиларни ҳар қадамда учратасиз. Уларга бош билан тўқинасиз, аммо сира айтмайсиз, айта олмайсиз: «Эй, қиёматнинг белгиси! Сен билан ер юзида қиёмат бошланди, хабарнинг борми?» «Қиёматнинг белгиси» эса, ўзи билан ўзи андармон. Бу белгилар кун сайин ортиб бораверади. Кун сайин бу белгилар куч олади, кудрат йиғади. Қиёмат боши устида чарх уради. У шу қадар тез келадики, «Қиёматнинг белгиси» сўнги ўғрилигини қилишга улгурмайди ва унинг ялмоғиз хотини бу «аломат»нинг сўнги тақинчоқларини тақишга ва унинг кўзини шамғалат қилиб ўйнашини чорлашга, тилла тақинчоғини кўз-кўзлашга улгурмайди. Қиёмат шу қадар тез содир бўладики, мусулмонларнинг бошини танасидан жудо қилаётган янги замон императорларни бўғизлашни сўнгига етқара олмай, шаталоқ отиб қочишга вақт тополмайди. Қиёматнинг аломатлари дунёни бошқара бошлайдилар. Улар майда халқаларни ё йўқотиш ё буткул кул қилиш йўлидан борадилар. Бўйсинмаган халқларни зўрлик билан йўқ қиладилар. Дунё моли уч-тўрт нафар зўравоннинг илкида талош бўлади. Балки у еттилик, балки олтилик деб аталар, бунинг аҳамияти йўқ. Етим-есир, бева-бечора, оч-йўқсин деган тушунчаларнинг маъниси қолмайди. Улар рад этилади, пинкор қилинади. Уларга оддий «замбарак гўшти» деб қаралади. Масжидларнинг ёнбошида аёллар ўз таналарини сотиш ва болаларини боқиш учун савдолашадилар ва худди шундай танасотарлар билан масжид имомлари кўпиладилар. Имомлар масжид минбарларидан фақат ёлгон ваъз ўқийдилар. Улар худони эмас, ўша маҳалла раисининг оғзига қарайдилар. Худо ҳам ўша, пайғамбар ҳам ўша...

Мен эса маҳзун ва мустагриқ биродаримнинг шеърларини таҳлил қилмоқчи эдим. Аммо бошим айланиб... Мен қаёқдаю шеър таҳлили. Шеър аслида ўзи ҳақида ўзи гапирмоғи керак. Уни кимдир кимгадир тушунтирмайди. Бундай шеърнинг ҳеч кимга кераги йўқ. Биз бир-биримизга шеър ўқимаганмиз. Шеър биродаримнинг юз-кўзидан тўкилиб турарди ва мен шеърсиз – сўзсиз ҳам унинг муддаосини билардим. Таниш-билишлар Саййид Незматуллоҳнинг қаламига гайри назар билан боқишарди, аммо у бунга заррача эътибор бермасди. Ростини айтганда, шеърнат ҳақида гапиршиш, шеърний ваъзлар қилиш унга батамом ёт эди. Ёшлик исёнлари Кофарниҳон бўйларида қолиб кетган бўлса-да, мен ҳар замон ўша соҳилларга қайтаман. Юлғунзор оралаб, тошлоқ ва қумлоқларда дарё оқизиб келган антиқа нарсаларга разм соламан. Дарё буларни қаёқлардан олиб келмаган. Мана бу билакдек ёғоч сувда оқавермоқдан аёл қўлларига айланган. Шу қадар силлик, шу қадар окки балиқ дейсиз. Тошлар-чи, мен ҳар гал маҳлиё бўлиб боқаман уларга ва барини териб олгим келади. Мулойим дарё қумларига оёғим ботиб узоқ кезаман. Юлғун шохларида қоган сизир бандалари олис болалик сари етаклайди. Биз ҳам бир замон пода ўтлатардик бу соҳилларда. Болалар ҳар ер-ҳар ерда чарчоқдан ухлаб қолишарди. Бир гал бостириб ёмғир қуйди. Раҳматлик кампир бувим тирик эди. Маҳмула кўлига илинган ёпинчиқларни олиб чопиб соҳилга келди ва юлғунлар остида узала тушиб ётган ўгилларини кўргач, кўзлари ҳайратдан катта-катта очилди ва уларни уйғотмоққа тутинди. Сизир ортидан кезавермоқдан ҳолдан кетган болалар сира кўзгалмасдилар. Ёмғир ўғиб кетди, осмонга гарам бўлиб булутлар чиқди. Улар аравада олиб кетилаётган похол тўшларига ўхшарди. Қора-оқини булутлар бошимиздан ўғиб, Ҳисор тизмаларига, ундан ўғиб олис-олисларга йўл солди. Қош қорая бошлагач, сизирларнинг маъраши бутун тошлоқ соҳилни туғиб кетди. Куёш қорайи унча уларни ушлаб туриш шарт. Қишлоқда бузоқларнинг фарёди, соҳилда сизирларнинг ноласи, ўртада подавошлар сарсон. Шохларига солсангиз-да қайтишни ўйлашмайди. Ким айтади сизирларда фақат шахват бор, деб. Ким айтади ҳайвонларнинг ақли йўқ, улар жимо қилишдан ўзга ҳеч нарсани билмайдилар, деб. Бир йилда бир марта қочириладиган маҳлукда қанақа шахват бўлиши мумкин? Бу масалада ҳам одам ҳар нечук маҳлукни доғда қолдиради-ку...

Бари-бари шеър эди. Барчаси куй-оҳанг эди. Хар куйи Биби кампир билан саккиз марга олишадиган Назрой кампирнинг маш-машалари самимий эди. Улар ҳеч қачон охиригача пичок қайраб юришмасди. Мўмин қорн тоға сайри- саёҳатчи кампиридан нолиган-нолиган, аммо яна бир-бировига шу қадар суяниб қолган эдиларки, бир-бирларисиз тура олишмасди. Мен атрофга кардек аланглар, ҳеч нарсани англамасдим, бироқ ҳаммаси гўзал эди... Каердадир Кўктош ва Ёвон томонларда шеър тугилмоқда эди. Мен ёлғиз эмасдим. Ёвон даштларида эрта кўкламда очиладиган анвойи чечаклардек, Кўктош адирларида сурув ортида юрган найнавоз чўлиқларнинг юрагидаги маъсум туйгулардек, Элак дарёсининг бўтана сувларида акс этган баҳорий шиддатдек шеър тугилмоқда эди. Шеърнинг тугилиши ҳам оламнинг ёшаришига ўхшайди. Сиз ўтаётган киш ва келаётган кўклам оралигидаги ажабтовур маҳзун бир паллани ҳеч кузатганмисиз. Дов- дарахтлар қоп-қора, униққан толгин ва мотамзада. Улар азадор аёлларни эсга соладилар. Сиз эса бу мотам маназарасига боқиб, дунё энди ҳеч қачон ёшармаса керак, мана бу қора зангидек дарахтлар қайтиб кўкармаса керак, деган бадбин ўйларга борасиз. Аммо кутилмаганда баҳор баҳорлигини қилади ва мотам дарахтлари қаҳ-қаҳа ота бошлайдилар. Дарахт пўстлари тарс-тарс ёрилиб куртақлар буртиб чиқади, ҳаёт тантанаси бошланади. Бу сирли қудрат, шлоҳий тирилиш. Бу гўё Исонинг тирилиши. Шоир ҳам шундай тугилади. Шеър ҳам шундай яралади.

Хайқирсам агар Дунё маним қошима етгай,
Бўйинмга бўйин бўйлагаю ёшимга етгай.

Худди шундай хайқирик бишан дунёга кириб келган биродаримни мен ҳали билмасдим. Орада фарсахлар бор эди. Орада шеър йўли – дунёдаги энг машаққатли йўл ястаниб ётарди. Бу фарсахларни босиб ўтиш керак эди. Токи бир куйи Кофарнишон соҳилида учрашиш учун олис-олис кечилган йўллар давомида қон ютиб, захар шишиб, баъзан гул, баъзан туپроқ ҳидлаб, баъзан қулиб, баъзан уқраб, алданиб, йиқилиб, турганиб, хансраб, қон қақшаб яшап керак эди. Дўстлар хиёнати, ёрларнинг вафосизлиги, ошноларнинг номардлиги, ҳарф ўқитаман деганларнинг жоҳиллиги, қан-

дайдири қиёфалар, қаңдайдири шарпалар, қаңдайдири садолар, умуман, одам ҳаёти дейилмиш ва бора-бора чинакам азобга айланган исканжа!.. Сен талшиниб борган мазорларда ётган «азиз»ларнинг ёлғонлиги, сен ошиққан гўзалларнинг аянчли даражада фаҳшлиги, одам деб суянганларининг мўртлиги, бўш-баёвлиги, ёшлиқда юрагинини темирдек ўраган, кейинчалик ҳалвойтардек эзилиб кетган улуг ғояларнинг ўткинчилиги, болалиқдаги поклик ўрнини ўрта яшарда эгаллагувчи разиллик, мансаб, обру, ҳирсу ҳавас ортидан тушган дўстларининг хоинлиги... Бу разолатнинг на чек, на чегараси бор. Қулоғинини гиппа бўғиб, кўзинини чиппа юмиб яшасанг — олам гулистон. Ўғрининг қўллари кўксиде, фоҳишанинг лабларидан асал оқади, дўстларинг юзиде муҳаббат шуълалари... Аммо бунинг учун кўр, қар, соқов бўлиш керак, айна Қуръон айтгандек.

Биз кўр эмасдик. Бокдикки, кўрлар етагидамиз. Биз қар эмасдик. Қарасак, кўрлар етовидамиз. Биз соқов эмасдик. Бошимизда соқовлар нутқ сўзламоқда эдилар. Биз тупурдик уларнинг барига. Ҳайё-ҳув деб кетдик. Тили бурро дарёларга, ёмғирзор, қамишзор, теракзорларга... Биз ҳайт деб кетдик кўзлари бино дарёлар, осмонлар, булоқлар, дили кушод валнийлар остонасига, чиллаҳоналарга, одамхоналарга, одамзорларга, одамиятга... Биз ёху деб кетдик қалдироқлар, чакинлар, бўронлар, довул ва шамоллар мамлакатига... У ерларда бизни салафларимиз, пирларимиз, муршидларимиз, пешоларимиз, азизларимиз кутарди. У ерларда сени жонинини ейман дейдиганлар йўқ эди. У ерларда Шейр бор эди. У ерларда Саййид Неъматуллоҳ Иброҳимнинг шейрларидан тўкилган гавҳарлар бор эди...

15-25- август, 2004 йил.

ХАЙЁМНИ ТУШУНИШ

Пок аз адам омадему нопок шудем...

Адамдан пок келиб нопок бўлдик...

Қоратегинлик Шариф тоғанинг завжаси – снглари билан этаги бақамти, ёқасига маржондек тизилган оқ-сарғиш тугмалар қадалган, қамиш поядек ориқ, нигоҳи маъюслик ва ҳолсизликдан қарийб кабоғигача осилиб тушган, қатикқа чайилган тусдек қора сочлари манглайига ях босгандек ёпишган, куйлагининг этаги билан кўшилиб кетган энли, бахмал лозимнинг почасидан чиқиб турган унққан кўҳна ковуши кўзларидан-да ғамгин аёл кампир бувимнинг олдига кина солдиргани келар ва улкан этагида албатта. ё тўртта хом думбул, ё қирмизи, мағзи тўқ тожикча кулча, ёхуд исмалоқли сомса бўларди. Отамдан мерос қолган ягона радиолнинг очиқ копқоғи остида айланаётган лаппакдан янграган юқоридаги шеърий сатрлар мени ҳушёр торттирди. Ковушини остона ортида қолдириб, кўчага қараган панжаралари мўъжаз дераза остида ўтирган кампир бувимнинг ёнига кириб кетган бўйчан аёлни сезмай қолдим.

Пок аз адам омадему нопок шудем...

Мен қоратегинлик кўшини болаларининг тишида янграган бу сатрларнинг зоҳирий маъносини англаб турардим. Аммо, бу ҳали фақат зоҳирий маънолар эди. Яхшиямки шундай эди. Аммо овоз ва сўз мени негадир ногоҳ Кофарниҳонга шўнгигандек музлатиб ташлади. Овоз ва сўз. У жуда-жуда олисдан, Ҳисор ва Боботоғ тизмаларига бориб, ўркач-ўркач булутларини қоялар устига ағдариб, парёққа ўтиб кетган осмон тубларидан келаётганга ўхшарди. Лаппак эса отамерос кўҳна радиол устида ғалати товуш чиқариб айланар, бувим бўйчан бемор қоратегинлик аёлнинг бошига айлангириб, бурда-бурда қотган нонларни суриб, шивирларди. Мен бир-бирига шаклан монанд сўзларининг эшилиб, ковушиб келишигами, тўқ ва дардчил овоз таъсириданми эс-ҳушимни тизгинлай

олмасдим ва кулоқларим билан эмас, кўзларим билан тинглаёт-
гандек Кофарниҳондан узилиб маҳаллага оққувчи ва нақ ҳовли-
миз ўртасидан кесиб ўтгувчи муздек анҳор сувига термилиб қол-
гандим. Анҳор тубида, чипорланиб оқаётган ва тоғ қизларининг
мусаффо чехрасидек шаффоф сув бағридаги коса ва шиёлалар си-
ниги, зангор босган тошларнинг йилтироқ сирти, кимнингдир
қачонлардир тушиб қолган қум тўла ковуши ва лапшакдан тарала-
ётган садо гўё уйқашиб кетгандек эди. Анҳор лабида тилларини
сувга ботириб, шалолатиб сув ичаётган итларга ўхшаш тўп-тўп
райхонлар ва тўқ бинафша ранг ялпизлардан таралган ис негадир
кампир бувим камзулнинг хидига ўхшарди. Мен бувим нуқул рай-
хонлари атрофида уймалашганиданми ё бақувват панжаларида чар-
силлатиб ўт-ўланни ҳам юлавермоғиданми унга ёпишган бу гала-
ти дилписанд оғир ҳидни ҳали-ҳамон эслайман ва соғинаман-да бу
соғинч томоғимдан қаттиқ бугади. Қора, нурсиз, узун, астарсиз
тўни бўларди райхон бўйли кампир бувимнинг. Юзлари оқ-сарғ-
ниш, сўлгин, доғли, доира; сочлари оқ товуқларининг гоҳо ховли
юзига сочилиб қоладиган патидан ҳам оқроқ, аҳён-аҳён толалари
сарғая бошлаган, айримлари кул ранг; қомати гўр лабигача бу-
килмаган бувимнинг бутун вужуди гўё райхон ва исмамоқ хидла-
рига қорилгандек эди. Аммо отамерос радиол сирли товуш чиқа-
риб айланар ва воиз йигит қўшни қоратегинлик болаларнинг ти-
лида меннинг сув қаъридаги косалар синиғида қотиб қолган ниго-
ҳимни парчнлаб йиғлар эди.

Пок аз адам омадему нопок шудем...

Мен ҳали поклик нимаю нопоклик нима билмасдим. Адам эса
меннинг худосиз тасаввуримдан йироқ-йироқларда эди... Яхшилик
ва ёмонлик бошланиб тугайдиган ҳудудлар ҳақида тасаввурга эга
бўлмасам-да, кимдир ич-ичимдан бу икки бир-бирига мутлақо қара-
ма-қарши ҳодисалар хусусида шивирлаб гапираётгандек бўларди.
Бўйчан, оқини соқолли, камган Махсум ака ва унинг чап кўлим-
нинг кўрсаткич бармоғини ўқувсизлигимдан ўроқ гарч кесиб юбор-
ганда қандайдир оқ-кўкимтир дори уфуриб, сурп билан чирмаб
боғлаган, Кофарниҳон сувларидан-да тиниқ, мовий кўзли хоти-
ни, уларнинг ҳамсоysi тожик Абдурахмон ака, Шариф тоға ва
унинг арвоҳсифат умр йўлдоши, аянчли Оҳиста хола, тупроқ ранг

Биби эна, пегадир Куръоннинг бир харфини танимаса-да ҳамма Қори хола деб атовчи, хар кунни маҳалла хонадонларини бирма-бир кезиб чикмаса, кўнгли жойинга тушмайдиган оғзи қаттиқ тожик кампир меннинг тасаввуримдаги яхши одамлар эди. Улар тупроқ билан баробар одамлар эдилар. Юзларига ажип тўр ташлаган, қовоқлари салки, манглайда Кофарниҳон соҳилидаги кумлоқдаги тарам-тарам излардек тиришлар, қадок боғлаган иссиқ қафтлар, мен умрим бўйи димоғимда энг азиз хотиротдек асраган ер ва тер иси, белбоққа қисгирилган ойсимон ўроқлар, тупроқ тўла нурсиз ковушлар, торсиллаб ёрилган қора-кўтир товонлар, ҳеч қачон ҳеч кимни алдамаган, игво-бўхтон, фиск-фасол, ёлгон нима-лигини билмаган тиллар ва ўз йўлдошига ҳам суқланиб тикилмаган маъюсдан-маъюс нигоҳлар... Мен кейин ҳам қаерлардадир яшагандек эдим, кимларгадир дуч келдим, кўл узатиб кўришдим, жилмайдим, нон-туз едим, кулдим, ҳатто эл-юрт эътиборига тушиб, тилларда достон бўлган кимсалар билан ўтириб-турдим, лекин уларнинг бирортасидан Кофарниҳон соҳилларида мангуга йўқ бўлган дийдорларни топмадим. Кейинчалик кўрганларим босирки тушга ўхшарди. Дафъатан воиз йиғит алам билан ўқийётган шеър, тўғрироғи, биргина сатрининг маънисини чаққандек бўлдим. Мениннг ён-арофимдаги одамларнинг қарийб ҳаммаси тупроқдан яралган, лой одамлар эдилар. Улардан бир қақирим наридан ҳам тупроқ ҳиди келиб турарди. Қани энди ўша ҳидлар? Қани зах деворлар ҳиди? Мен билардим, бу ҳид бир кунмас бир кун албатта, қайтади. Ҳеч ким боролмайман деб бўйин товлай олмайдиган, ҳеч кимнинг нозини кўтармайдиган, ҳамма уловдорлар ҳам, оёқдан қолиб бировларнинг кифтига осилиб борадиган жойларда бу ҳид бор эди ва бундан кейин ҳам бўлаверади. У ерларга бу атру ифорлар, ялтираган чехралар, қарсиллаган тиллар, чакмоқ тошдек хар лаҳзада чақиб турган кўзлар, бу лорсиллаган кўкраклар, илондан ҳам силлиқ ва сехргар сочлар, бир кунда такрор-такрор бўялган лаблар, нозу ишвалар, жарақ-журук олгин-тиллалар йўл толомайди. У ерда аччиқ зах ҳиди бор. Жийрилган бурунлар, бурушган юзлар, чимрилган қошу қабоқлар ҳам кетказа олмайди бу қайсар ҳидни.

– Отажоним ўлганидан кейин, – дерди чақчайган тишлари, гижимланган қора юзлари ра ваҳимали тус ола борган Биби эна, – қабри тоғга боғини ола, отажоним!» деб чақирдим. Ногоҳ

гўр ёрилиб, ичкарида отажоним кўринди. «Келдингми, қизим, деди. «Ха», келдим дедим. «Менинг ёнимга туш!», деди. «Йўқ!» дедим. «Кўрқаман!...»

Блиби эна қарийб ерга қапишиб қолгандек, эгик эди. Ер уни чақирмоқдамиди, ё у ерни чақирмоқда эдими, билимасдим. Унинг ҳатто эртақларда ҳам учрамайдиган «хотира»ларига ишонмаганим билан ундан кўра хузурбахшроқ нарсани ўйлаб топишим амри маҳол эди. Ғўза ва макка поядан тикланган кўра этагида суҳбат куриб ўтирган «гирт ёлгончи кампир» ва анқов боланинг вақтни беҳуда ўтказётганидан жажли чиққан бувимнинг зардаси қайнар, мени чақира бошларди .

Пок аз адам омадему нопок шудем...

Нопоклик менинг солда, бегаш, жайдари, бироз кўпол, бироз ёввойи муҳитимда йўқ эди. Ромит дараларидаги улкан, қорамтир харсанг тошларга ўхшаш Оҳиста хола йиғлоки ва урушқоқ болаларининг дастидан ўзини дарёга ташлаб нобуд қилиш учун кесакзор оралаб Кофарниҳонга томон йўл оларди. Мен бадҳайбат қора юзларига ўлим шарпаси соя солган, шудгор ва гудриш сўқмоқ, уйдим-чукур далалар оралаб дарёга томон кетаётган аёлни, унинг орқасидан гўё тирик тобут ортидан қоқиниб, туртиниб, йиғлаб бораётган болаларни ҳали-ҳамон эслайман. Болалар томоқларини йиртиб йиғлашар, ўртада ўлим билан фақат сохил тошлари қолган аёл юрагида раҳм-шафқат туйғуларини уйғотмоқчи бўлишарди. Салобатли аёлнинг уни, ингроқлари эшитилмас, у нигоҳларининг Кофарниҳон бағрига тикканча, паришонҳол одимлаб борарди. Мен хали-ҳануз ўлим оғушига бу қадар гўзал ва маъюс ҳолатда йўл олган одамни учратганим йўқ. “Оҳистахон яна дарёга кетяптими?” дерди бувим ариқ устидаги кўприкда туриб, дарё томондан эшитилаётган қиёмат сурига кулоқ тутаркан. Оқиш-нурсиз, энли рўмолини бошига елвагай ташлаб, ҳасратли оху фарёдлар таъсиридами ўзи ҳам секин-аста қайғу садосига айланаётган Кофарниҳон соҳилига – менинг ҳавойи тасаввуримда энг гўзал ўлим оғушига йўл олган Оҳиста холанинг эс-ҳушини жойига келтириш учун жон ҳолатда шудгор оралаб ҳаллослаб чопиб бораётган бувим шўрликнинг қора асгарсиз тўни этақлари тобутпўшдек чайқалиб борарди. Ўлимнинг бу қадар одамий ва хаёлий хилини танла-

ган улкан жуссали қадрдон Оҳистга хола мен учун ўша пайтда ва ҳозир ҳам энг гўзал аёл бўлиб қолди. Катта шаҳарларда яшаб бир шапалоқ мато, ё бир арзимас зийнат асбоби учун эр ва фарзандларига хиёнат қилишдан тап тортмайдиган аёлларга дуч келганимда юзларини шамолга солиб, одам жонига жуда ўч ва Оҳистга хола-нинг жонисиз ҳам ҳар йил баҳорги тошқин маҳали печа-печа жонвор ва одамнинг ҳаётига зомин бўладиган дарёга биргина жонини тортиқ қилгани йўл олган ўша афсонавий аёл кўз ўнгимда жонланаверади. Турку тўши, аъзойи бадани, қошу кўзини кунда минг мақомга соладиган шайтон аҳлига рўбару бўлганимда, Кофарниҳон соҳилига ёйилиб кетган сигирларга ўхшаш булутлар оғушида Азроил ёнида кезиниб юрган фаришталар қучоғига ошиққан Оҳиста холани ўйлайман. Тонм бошига йиқилгудек хору хароб паҳса деворлар қуршовида олгита “нонхўр”ни этагига солиб бу қўғир дунёга адашиб келиб, энг жирканч муҳит исқанжасида қолган Оҳиста хола каби оналаримизнинг заҳардек кўз ёшлари учун жавоб бериш ўрнига итни боғлаб қўйсанг турмайдиган бир қишлоққа ўзларидан сўнг маҳобатли тош ҳайкаллари бостириб кирган ”замон дохий”лари, янги одам ва янги дунё яратувчи лаънатиларга қуллуқ қилиб юрган кезларимизни қандай қилиб хотирот лавҳларидан кўчириб ташлаш мумкин?..

Пок аз адам омадему нопок шудем...

Тупроқ кўчалардан бошланиб, Кофарниҳондан улоқиб чиққан ариқ қирғоғида туговчи ҳовлимизда жам бўлиб, олис кечалар макка сўталарини ўроқ билан сидирган кўши-қўшнилариинг ҳасратлари қаёқдандир Кофарниҳон ёқлардан учиб келиб, ёруғ нур асоратида кўзи қамашганданми айвонга улоқиб тушадиган муштдек-муштдек қўнғизларга ўхшарди. Бу ҳасратларини ҳеч ким тингламасди. Мактаблар қатағон қилган худо ҳам, ўта сипо тош ҳайкаллар ҳам бу ҳасратларни эшитишга қодир эмасдилар. Мен энди бундан буён ҳақиқатга ҳеч қачон етиш мумкин эмас деган ҳаёлга борганимдан сўнг, ҳамма қатори худога қарши исён кўтардим. Ҳамма нарсани яратиб, кейин ўз аҳволига ташлаб қўйган худонини тушунмасдим. Тилим заҳар эди ва мен энг оғир сўзларни аямасдим. Акам, «Сенинг бошинга тилинг етади, – деди хафа бўлиб ва қўшиб қўйди, – Сен одам бўлмайсан...»

Мен эса ўшанда акам нақадар ҳақ эканини энди ҳис қиляяпман... Одам бўлиш қийин эди. Одам бўлиш учун одамлар орасида яшаш керак эди...

* * *

Жаҳонда ҳеч бир шоир у каби машҳур эмас. Ҳали ҳеч ким на Гомер, на Данте, на Шекспир, на Пушкин у каби шоҳлар қопқасидан то гадолар бўрёсигача етиб борган эмас. Уни инглиз ҳам, хинду ҳам, осиелик ҳам бирдек қабул қилади. Ҳеч бир дин намояндаси уни ўзига махсус қила олмайди, ҳеч бир файласуф у тўрт қатор шеърӣ сатрга сигдирган маъно инжуларини сандиқ-сандиқ китобларни воситасида баён эта олган эмас. Унинг шеърларини таржима орқали ёхуд таржимасиз, аслида ҳам ҳамма тушунаверади. «Дарвишлар орасида» китобининг муаллифи Умар Берк, онам уни севарди, шу боисдан мен туғилганимда у ўзининг севимли шоирни исмини менга атади, деб ёзади. Денгиз остига чўкиб кетган машҳур «Титаник»ни ўрганиш учун сув остига тушган гаввослар замоннинг энг оғир фалокатига учраган кема ичидан унинг китобини топишади. Шеър инсон ва унинг ҳаётӣ муаммоларини илк марта унинг қалами воситасида кашф этди. Шеър унгача Деярли аёллар ёхуд илоҳӣ ҳодисаларнинг бандида яшарди. Шеър сўз санъати, сўз воситасида шаклларнинг пардоз-андози билан машғул эди. Кейин мажоз пайдо бўлди. У ҳам нимадир янгилик яратмоқчи эди, аммо тилинг бўла туриб мудом алланарсанинг қиёфасига кириб гапиришни ҳазм қилиш оғир. Умар аслида шоир эмас, у ўз қораламаларини илмӣ ишлари ҳошиясига ёзиб борган. Эҳтимол бу «узук-юлуқ» қораламалар мангуликка айланишини у ҳеч қачон ҳаёлига ҳам келтирмагандир. Ён-атрофида юрган ва тўрт қатор шеърининг тенг ярмини султонларга «назр» қилган шоирлар қуршовида ўзини шоир деб аташдан ор қилган. Шеърӣят агар у рост йўлдан борса инсониятга бахт олиб келган, одамларнинг кўзини очишга хизмат қилган, бордию ёлгон ва сохтакорликка ружуъ қилган бўлса, у сохта пайгамбарлар каби олам саҳросида кегиб бораётган одамлар кўзига кум сочиб кўр қилган. Умар. Бу ном гўзаллик, тўғрилиқ, ҳузур-ҳаловат, ҳақсизликка қарши аёвсиз исён, сармастлик, девонаворлик, жунун, ишқ ва муҳаббат рамзига айланганига хийла бўлди. Унинг рубойлари талқини бир-биридан ердан осмонгача фарқ қилади. Кимдир уни ринд, майпараст деб ҳақорат қилса,

кимдир ундан илоҳий ишқ сир-асрорини ахтаргандек бўлади ва негадир топади ҳам. Кўпчилик уни қандай бўлса шундай қабул қилишади ва назаримда тўғриси ҳам шу. Бир замонлар унинг шон-шавкатидан устамонлик билан фойдаланмоқчи бўлганлар «АВЛИ-Ё»лик рутбаси билан сийламоққа ҳам уриниб кўрдилар. Аммо, Умар қайдаю авлиёлик қайда. Охиратдан хабар элтган валийларнинг қанчадан-қанчаси унинг рубойларидан янграган аччиқ как-қаха остида қолиб кетди. Дунё ва уқбодан хабар келтирган олиму фозиллар ҳам унинг тўрт қатор шеъри олдида инграй бошладилар. Ҳандаса илми билан жанг қилмоқ беҳуда деганларидек, Умарнинг рубойларини турлича таъвил қилмоқчи бўлганлар қоғоз қилич тутиб ҳарбу зарбга кирган одамга ўхшайди. Ҳамма вақтдан кўрқади, вақт эса эҳромлардан, дейди қадимги мисрликлар. Менимча, Хайёмнинг рубойлари хусусида ҳам шундай дейиш мумкин. Олам ва одам муаммоси бор экан, кишилар ўлим ва ҳаёт орасидаги майдончада ҳали-ҳануз ивирсиб юрарканлар, ҳали-вери қиёмат ўз бонгини чалмас экан, ҳали-ҳануз инсонлар умр мазмунини англамас эканлар ва нега, нима учун яшайётганлари ҳақида астойинди бош қотирмас эканлар Хайём яшайверади. Токи оёғимиз остидаги тупроқ ота-боболар жисми, энг гўзал фариштасифат аёлларнинг қошу ёноғи эканини ва ҳаммамиз ҳам аслида кўза ва кулол бўлмасдан бурун тупроқ эканимизни англаб етмас эканмиз Хайём яшайверади. Демак Хайём ҳали узоқ-узоқ яшайди. У бизгача ҳам яшаган эди, биздан кейин ҳам табиийки, яшайверади. Зотан, бари бир, ҳали ҳеч ким ўзини тупроқ ўрнида кўргиси келмайди, энг камида ўлгунга қадар, зотан ҳеч ким ҳаёт деб аталган жуда лаззатли неъматдан тўйдим дегани йўқ. Зеро, дунёга келган борки асал ари болга ёпишган каби тирикликка чиша ёпишиб олади (ҳадис). Фозлар Римни қутқаргани каби Хайёмнинг рубойлари ҳали ҳеч кимни адашиш ва тойрилишлардан қутқаргани, ҳеч кимнинг гамини ариггани йўқ. У фақат рост гамини айтгани билангина қадрли. Хайём ҳеч кимни алдамайди. Унинг ҳақиқатига ҳақиқат муаллимлари ҳам дош бера олмайдилар. Нил башариятга Мисрни туҳфа қилганидек, Хайём рубойлари одамларга аччиқ ва ўткир шаробдек ҳақиқатни олиб келади. Бу рубойлар кириб борган хонадон эшигидан осилиб турган дарпардалар тушиб, одамлар ўз кўшнларини таний бошлайдилар. Ташқарига чиқиб, кўнрақ думига қўнган чивинни кўрадилар ва ўша чивиннинг учиб қайгадир

гойиб бўлганини ҳам сезиб турадилар. Маҳалла қозисининг улкан салласи ва беқасам чопони остида яна ниманидир кўргандек бўладилар. Ва анҳор бўйида ўтириб, шовиллаб оқаётган сувга кулок тутгач, илк бор бу сирли тилни англай бошлайдилар.

Хўш мен нега Хайёмга юз бурдим. Уни таржима қилиш, ҳаммадан огири рубойларини шарҳлаш менинг қўлимдан келармиди?. Хайём рубойлари тилимизга таржима қилиниб, оммалашганига ярим аср бўлди. У одамларимиз қалбини шу қадар забт этдики, унинг тўрт қатор шеърини ёд билмайдиган одамни учратиш амри маҳол. Улуғ ўзбек шоирларидан бири, форс адабиёти дурдоналарини тилимизга ўгириб, паҳлавонларча хизмат қилган забардаст мугаржим Шоислом Шомухаммад Хайём рубойларни жуда содда ва равон, халқчил қилиб, одамларга тортиқ қилди. Бу таржималар аслиятнинг ўзидек одамлар юрагидан жой олди. Ярим асрдирки, Хайём ниҳоятда ширин ўзбек тилида сўйлаб келади. Халқ ўспирилик чоғимда бетакрор воиз Маҳмуд Воҳиднинг илоҳий овози орқали Хайём рубойларини тингладим ва ногаҳон бу сўз ва овоз мени бутунлай сеҳрлаб қўйди. Воиз рубойларни нақ юракни ёриб чиқаётган овозда ўқирди. Овоз рубойларнинг мазмунига мос равишда турли йўсинда тобланар, гоҳ газаб билан кўтарилар, гоҳ пушаймонлик билан сусаяр, гоҳ шиддатли тус олар, гоҳ майин унга айланарди. Бетакрор воиз ўзининг жуда қисқа умри давомида Хайём рубойларини ўқиш санъати мактабига асос солди. Аммо, афсус, мактабга асос солдию, мударрис ҳам, талаба ҳам ўзи бўлиб қолаверди. Ундан кейин ҳеч ким бу мактабга бошини суқмади. Воиз фожнали ҳалок бўлганидан кейин, унинг овози ленталарда боқий қолди. Хайём мактаби жуда кўп шоирларни вояга етказган бўлса-да, ҳамма ҳам унга муносиб шогирд эмасди. Тожик адабиётида чинакам бурилиш ясаган Лойиқ Шералининг «Хайём жоми» шеърлар туркумини истисно этганда, ҳеч бир шоир бу мактаб остонасига ҳам яқин кела олмади.

Мен ҳозир қилмоқчи бўлган иш эса, шунчаки қарздорлик. Ёшинг бир ерга бориб қолганидан кейин, орқангга ўгирилиб қарайверар экансан. Ортингда қолган нарсалар эса, олдингдагидан кўра яқинроқ бўлиб қоларкан. Кўзингни юмасан-да, ортингдан боқиб турган одамларни чорлайсан. Бу азиз чехралар сени олдингга чиқариш учун орқага ўтиб олгандек. Улар сени елкаларига кўтариб, ўзлари чўкиб кетгандек. Мен баъзан бомдодда, баъзан тун ярмида

уйкум қочиб, ибодатга кўзголган вақтда ана шу ортдагиларни бир-бир кўз олдимга келтираман ва узоқ-узоқ улар билан суҳбатлашаман. Ана шундай хилват суҳбатларга баъзан ўша жувонмарг воиз йигит ва баъзан нишопурлик сармаст шоирни ҳам таклиф қиламан...

Назаримда, кўлимдан келадиган ягона иш бу азизлар ҳузурнда жим-житгина сомеликдир.

1.

Онҳо, ки ба ҳикмат дурри маъни суфтанд,
Дар зоти худованд суҳанҳо гуфтанд.
Сарриштаи асрор надонист касе,
Аввал занане заданду охир хуфтанд.

Ҳикмат билан маъно дуррин сочдилар,
Худонинг зотидан оғиз очдилар.
Сирлар сарриштасин еча олмасдан,
Аввалда лоф уриб, сўнг тош қотдилар.

Ҳикмат аҳли хусусида Қуръоннинг бир неча ўринларида эслатмалар учрайди. Жумладан, бу тенгсиз илоҳий китобнинг ўзи «ҳикматли сўз» тарзида талқин қилинади. Ҳикмат – арабча «ҳикмун» сўзининг кўплиги бўлиб, донолик, донишмандлик маъноларини англатади. Ҳақим сўзи ҳам шу ўзақдан ясалган ва одатда доно, оқил, фаросатли, аксарият ўринларда файласуф, табиб, ҳақим тарзида ҳам қўлланилади. Ҳақим сўзи таомилга кўра Умар Хайёмнинг ўзига нисбатан ҳам ишлатилган. Шарқда, умуман, фалсафа, тиб, адабиёт, шеърӣ санъатлардан хабардор одамларни «ҳақим» деб сифатлаш анъанаси бўлган. Дунёнинг яралиши, одам авлодларининг пайдо бўлиши, унинг ўткинчи умр майдонида амалга оширажак амаллари, яшашдан мақсад, яхшилик ва ёмонлик, ҳаёт ва тириклик жумбоқлари каби азалий ва абадий муаммолар ҳақида энг биринчи ҳикмат аҳли ўз қарашларини баён этиб келганлар. Оддий одамлар бу муаммоларга одатда ҳикмат аҳлидан жавоб истаганлар. Ҳикмат аҳлининг қарашлари ҳамиша ва ҳар қачон мўътабар ҳисобланган. Аммо, бу «мўътабар фикр» ҳар қанча эътибор-

ли бўлмасин бошқа бир мўътабар фикрдан сўнг махв бўла борган. Жумладан, дунёнинг яралиши хусусидаги фикрлар ўзининг ғоятда ранг-баранглиги, кези келганда, ўта зиддиятлилиги билан тағн қоғарли даражада мураккабдир. Дунёдаги жамийки муқаддас китоблар бу хусусда ўз ақида ва қарашларини баён этганлар. «Забур» ва «Таврот», «Инжил» ва «Қуръон» аҳлидан ташқари оламнинг турли минтақаларида яшаб келган миллиат ва элатларнинг бош китобларида бу хусусда ўта зиддиятли маъноларга дуч келиш мумкин. Қадимги ҳинд ёдгорликларида бу ҳақда қуйидагиларни ўқиймиз. «Ибтидода ҳеч нарса йўқ эди. На қуёш, на ой, на юлдузлар мавжуд эмасди. Ибтидоий чексизлик зулмати ичида Гўё тубсиз уйқуга чумгандек ҳаракатсиз ибтидоий чексизлик зулмати ичида бошқа махлуклардан бурун даставвал сувлар пайдо бўлди. Сувлар оловни яратди. Иссиқликнинг буюк қудратидан Олтин Тухум

дунёга келди. Ўша чоқда йилларни ҳисоб-китоб қилиш анъанаси йўқ эди, зотан ҳисобчининг ўзи-да мавжуд эмасди. Олтин Тухум чексиз, бош-адоқсиз уммонлар бағрида дориломон сузиб юрарди. Ордан йил ўтиб Олтин Ибтидодан Одам Ато – Брахма дунёга келди. Дунёга ташриф буюрган Брахма ишни Олтин Тухумни парчалаб ташлашдан бошлади. Олтин Тухум иккига бўлинди. Унинг юқори қисми Осмон, қуйи қисми Ерга айланди. Бир-бирига қовушиб кетмаслиги учун доно Брахма уларнинг ўртасига ҳаво бўшлигини жо этди. Замин сувлик ўртасидан жой олди, мамлакатлар яратилди. Вақт ибтидо топди. Борлик шундай яратилган эди». Доноширманч хиндулар ҳозир ҳам бунга инонадилар. Улар кимдир қайдадир нималар деяётгани билан сарҳисоб қилиб ўтирмайдилар. Жумладан, қадимги ҳинд эпоси «Ригведа»нинг «Дунёнинг яралиши ҳақида қасида» бобида қуйидаги байтларни ўқиймиз:

Йўқ эди на борлик,
Йўқ эди на йўқлик.
Йўқ эди на кенглик
Ва на осмонлар.
Нима айланарди ўз меҳварда?
Қайда? Кимнинг қудрат қўли остида?
Сув асли не эди – тубсиз тубсизлик.
Йўқ эди на ўлим, на ўлимсизлик,
На кундуз, на туннинг аломатлари.

Нафас олар эди алланечук жон,
Ҳатто кимирлатмай ҳаво бўшлигин,
Йўқ эди ҳеч нарса ўшандан бошқа,
Зулмат қоринганди зулмат устидан...

Кўриб турганимиздек, «Ригведа» ҳам оламнинг яралишини юқоридаги парчада акс этгандек ифодалайди. Китоблар китоби «Авесто» олам ибтидосини Зарвон номли мавжудотга олиб бориб тақайди: «Зарвон нурдан яралган энг буюк кудрат эди. Унда недандир шак пайдо бўлди. Ана шу шакдан Ахриман яралди». Шахристоний эса бошқа бир ривоятни ҳикоя қилган: «Буюк Зарвон ўгил кўриш умидида 9999 йил ҳамд-сано айтади. Бироқ унинг орзуси рўёбга чиқмайди. Шунда у, эҳтимол бу дунё ҳеч нарса эмасдир, деган ҳаёлга боради. Шу ҳаёл Ахриманни пайдо қилган бўлса, ҳақиқат оламдан, ёхуд Зарвоннинг чин ҳаёлларидан Хурмузд пайдо бўлди...»

«Библия» оламнинг яратилиши хусусида деярли барча қадимий мўътабар манбалардаги қарашларни гўё такрорлагандек бўлади: «Даставвал Тангри осмон ва ерни яратди. Ер кўримсиз, бўм-бўш. Тубсизлик узра зулмат. Илоҳий Рух сув устида қалқиб юрарди. Тангри деди: «Нур!» Нур яралди. Зулмат иккига бўлинди. Нур Тангри учун суюмли эди. Тангри нурни кундуз, зулматни тун деб атади...»

Айтарли у қадар салмокли бўлмаган мўъжизавий мероси билан дунё аҳлини ҳайратга солган Умар Хайёмдан атиги юз эллик йилча кейин дунё саҳнасига оёқ қўйган мутафаккир бобомиз, бир кун авлодлар бу муаммога албатта бош билан шўнгийдилар деган ўйда «Пайғамбарлар қиссаси» китобида борлик оламнинг яралиши хусусида ҳам дурдона фикрларини баён этганлар. «Хабарда андоғ келур, изи азда ва жалла қамугда ашшу бир гавҳар яратти. Ул гавҳарга ҳайбат назари қилди эрса, ул гавҳар эруди. Сув бўлди эрса, анда кезин елни яратди. Сув уза тушти эрса, қум урди кўпукланди. Ул кўпукдан тутун огди, ул тутундан кўкни яратди. Йавма таъти ас самау бидуханин мубинин (Осмон аниқ бир тутун келтирган кунн...) Ул сув мавло таъолонинг ҳайбагиндин қайнаб куюкланди. Ул кўпикдин Каъба ўрнунча ер яратди. Анда кезин кўкни яратгани тегди. Сумма истава ила ас самаи фа савахунна саъба самаватин (Сўнг кўкка томон юзланди ва уларни етти қават осмон

килиб яратди). Кўкни яратмишда кезин ул яратилган ерни машрикдин магрибга теги ёзиб кенгу қуйруқлади. Ва ал арза баъда залика даҳаҳа (Ва ерни ундан кейин тўшади). Бу ерлар ва кўклар бир қат эрди қудрати бирла кўкни ердин айирди, текма бирлари еттишар қат бўлди. Аллоҳу аллазий холақа сабъа самаватин ва мин ал арзи мислаҳунна (Оллоҳ шундай зотки, у етти осмонни яртибдир ва ерлардан ҳам шунчани). Бу етти ер сув уза яратилди эрса турланмади, иргану бошлади. Ани турландурмоқ учун тоғларни анинг уза қозуқ қилиб яратди. Алам нажъал ал арза миҳадан (Оё биз ерни тўшак қилиб бермадикми?). Яна изи азза ва жалла қамуғ оламни олти кунда яратди. Ва лақад холақна ас самавати ва ал арза ва ма байнаҳума фий ситтати айёмин (Батаҳқиқ, биз осмонларни, ерни ва уларнинг ўрталаридаги бор нарсаларни олти кунда яратдик). Хабарда андоғ келур: «Якшанба кун кўкларни яратти, душанба кун ойни, кунни, юлдузларни яратти, фалак ичинда туритти, сешанба кун олам халқинда қуш-қуртларни, фаришталарни яратти, чаҳоршанба кун сувларни яратти, елларни, булутларни чиқарди, йиғочларни, ўт-емларни яратти, ундурди. Рўзиларни улаштурди. Панжшанба кун ужмоҳ, тамуғни, раҳмат ва азоб фаришталарини яратти, хурларни яратти. Азина кун Одамни яратти. Шанба кун нарса яратмади. Бу қамуғ нарсаларни тақи минг мунча нарсаларни кўз юмуб очғунча яратгу яроғи бор эрди...»

Бу қадимий лаҳжада ёзилган ривоятни шарҳлаш учун яна бир китоб ёзиш керак бўлади. Қарийб бутун дунё ривоятларини вароқ-вароқ қидирсангиз ҳам бундан зиёд янгилик тополмайсиз. Дунё шу тартибда бино топган. Дунё шу зайлда яратилган. Гавҳар, сув, тутун, қуйқа... Одамнинг она қорнида яралишига ўхшаш бу ҳодиса балки аслида ҳам шундайдир. Одам ҳам токи у император ё гадо бўлгунга қадар бир томчи қуйқа сув эди. Бугунги дунё маликалари, президентлар, уларнинг ўйнашлари, артистлар, рассомлар, кино юлдузлари, шоирлар, файласуфлар ҳам бир томчи қуюқ сувдан яралган...

Хўш, бу қадар сирли олам ва одамни яратган Зот ким? Нега ҳамма динлар ва мавжуд муқаддас китоблар фақат унинг Зоти ҳақида сўз очмоққа журъат қилолмайдилар. Дунёдаги жамийки билимлар ва санъатлар шу Зот яратган ижодга ё тақлиддан ё у ҳақдаги узук-юлуқ маълумотлардан иборат. Энг улуғ мусаввирлар Унинг биргина содда ижодидан кўчирма олганлари учун абадият

саройларига ҳайдаб киритилдилар. Унинг яна бир ижоди, – аёл гўзаллиги хусусида Одам Атодан буён шоирлар шеър ёзадилар ва қаники бу ёзув-чизувлар ниҳоя билса. Унинг жаннатидан келтирилган мева-чеваларнинг энг оддийсидан силқитиб олинган сув билан бутун дунё талтаяди ва чанқоғини босади. У белгилаб берган умрни бир сония, ярим нафасга узайтириш учун бутун башарият ҳаёт ибтидосидан бош қотиради. Қани энди бу умр дегани уза қолса. Қанчадан-қанча темирлар, қанчадан-қанча қурол-яроқлар фақат у ато қилган ҳаётни сўндириш учун сафарбар қилинган. Аммо, ҳаёт давом этмоқда. Одам боласи бир муддат худолик даъвосини ҳам қилиб кўрди. Тош ҳайкаллар ясади. Тош эҳромлар тиклади. Жасадини мўмиёлади. Бугун ўзини музлатмоқда. Одамни клонлаштириш ҳақида гапиришмоқда. Ҳатто ўша яратилажак одам ҳам (агар бу гал ҳам кимдир башариятни лақиллатаётган бўлмаса) айтишларича одам хўжайрасидан тикланар экан. Яъни тухумдан жўжа яралаганидек. Бу аслида ҳеч қандай кашфиёт эмас, аксинча ўша Зот санъатидан одатдагидек кўпол нусха кўчиришдир. Одам эғнидаги бир либос минг марта турланди, аммо ҳеч ким одамнинг тирноғига ҳам ҳеч нарса кўша олмади. Бир бош ё оёқ кийимини такомиллаштириш учун инсоният жамоаларга бирлашиб бош қотиради. Аммо ҳеч ким оёқдаги бир тукка иккинчи бир тукни илова қила олмайди.

Хўш, ким У – Зот?

Ҳали ҳеч бир донишманд, ҳеч бир китоб бу саволга сўнгги нуқтани чеккан эмас. «Дарахтларнинг кўм-кўк япроқлари ҳар Оқилга Худони танитур дафтар», дейди Шарқнинг улуг шоирларидан бири. Иккинчи бири эса «Худонинг борлиги исбот этиш номусидан покдир, Чирок ё шам билан излаб топиламас нарсамас офтоб», дейди тасаллобахш оҳангда. Албатга, бу билан муаммо ҳал бўлиб қолмайди. Сиз Умар Хайём тўрт қатор рубойисини ёзганида шуларни назарда тутганми, деб сўрашингиз мумкин. Табiiийки, шоир булар ҳақида мулоҳаза юритмаган ва юритиши мумкин ҳам эмасди. Аммо дунёда шундай муаммолар борки, унинг ечимини инсон тафаккури имкониятларни доирасига сиғмайди. Инсон ҳатто бугун XXI асрда ҳам Умар Хайём бундан минг йил бурун тилга олган муаммоларга жавоб топа олган эмас. Худонинг зоти муаммоси ўз ечимини топдими? Оламнинг яралиши, одамнинг пайдо бўлиши, ҳаёт ва ўлим сирлари ечилдими? Худди шу муаммолар хусусида

шоир замонида ҳам аравани куруқ олиб қочган «даҳо»лар бўлган, улар ҳозир ҳам бор. Шоир худди шундай зотлар хусусида алам билан сўз юритмоқда, холос. Бугун бутун башариятга одам яратаман деб иддао қилаётган кимсалар, ерни ўз ўқи атрофидан силжитаман деган кишиларга фақат Хайём рубойиси билангина жавоб бериш мумкин. Фақат Хайёмгина уларни хушёр тортира олади. Фақат Хайём уларга жавоб бера олади.

Биз эса одамлар Хайёмгача, Хайём замонида ва Хайёмдан кейин ҳам қизиққан саволга жавоб қидиришга ҳаракат қилиб кўрамиз. Зеро, биз ҳам буюк шоир айтган «ҳикмат аҳли»нинг ворисларимиз ва асосан, ақлимиз етмаган нарсаларга бош урамиз. Афлотуннинг «Қонунлар» китобида «Худолар мавжудлигининг исботи» номли бўлим бор. Унда қуйидагиларни ўқиймиз: «Клиний. Худолар мавжуд, деб тасдиқлайдиганларнинг ҳақ эканлигини исбот қилиш анчагина осон бўлиб кўринмаяптими, сенга биродар? Афиналик. Қандай қилиб? Клиний. Буни аввало, Ер, Қуёш, юлдузлар, умуман, бутун Коинот, вақтнинг ушбу зебо тақсимоти, йиллар ва ойларга бўлиниш исботлайдилар. Кейин барча юнонлар ва варварлар худоларнинг мавжуд эканликларини тан оладилар». Афлотун ўз қахрамонлари тили билан биргина эмас, балки кўплаб худолар борлигини даъво қилмоқда. Унинг назарида, умуман, худолар мавжуд. Акс ҳолда Ер, Қуёш, юлдузлар, умуман, бутун Коинот, вақтнинг зебо тақсимотини ким тартибга солиб турибди. Аммо буюк римлик нотик Цицерон бу муаммода жуда узок кетди ва «Худолар табиати» деб номланган рисола яратди. Нотик билан Хайём яшаган давр ўртасида минг йил, биз билан Цицерон ўртасида икки минг йиллик масофа бор. «Кўпчилик худоларнинг борлигига шубҳа қилмайдилар, – деб ёзади афсонавий нотик, – ахир бу ҳақиқатга яқинроқ эмасми? Қолаверса табиатнинг ўзи ҳам бизни шунга далолат қилади. Бироқ Протагор шубҳа билан қарайди, Дногор Мелосский ва киренлик Феодор эса худоларнинг мавжудлигига умуман ишонмайдилар». Бундан қарийб тўққиз юз йил бурун Мавлоно Жалолиддин Румий Мухйиддин ибн Арабийнинг «Вахдатул вужуд» ғоясини шеърӣй ифода этди ва Яратгувчини бандаларга жуда ёвуқ келтирди. Ҳа, ҳақиқатда, Тангри бўйин томтирдан-да яқин бўлганидан кейин уни қаердандир қидириш ақлга сиймайди. Уни пардаларга ўраш, шеърӣй мажоз билан мавҳумлаштириш бандаларнинг кўзига мил тортиш билан баробар эмасми?

Сизларки талабгори худосиз, худосиз,
Сиздан нарида йўқ у, билосиз, билосиз.
Неники йўқотмасиз, нечун ахтародурсиз,
Йўқ бўлмаган ул нарсани истаб не қилосиз?
Номсиз-да, ҳуруфсиз-да, каломсиз-да, китобсиз,
Жибрили аминсиз ва расулсиз ва самосиз.
Ҳам Мусо ва ҳам мўъжиза ҳам ул яди байзо,
Ҳам Ийса ва раҳбону самовоти асосиз.
Ҳам маҳдию ҳодий ва ниҳонсиз-да аёнсиз,
Таъвил ўзингиз, яна танзили худосиз.
Гоҳ мазҳари лохуту, гоҳ махбари носут,
Гоҳ сув юзида мавж, гоҳ айни сафосиз.
Уйда ўтиринг, изгиманг, асло самари йўқ,
Зотан ўзингиз хонасизу хонахудосиз.
Зотсиз ва сифотсиз, гаҳи аршу гаҳи фаршсиз,
Поксиз, на фано, айни бақо, айни бақосиз.
Ул сиз – туғилмасизу ҳеч кимни-да туғмас,
Поксиз ва қайғум, на тағйири худосиз.
Ҳеч илғамагай кўз агар борса ул қаю ён,
Ҳарчандки денгизни-да бир зумда сузосиз.
Ул юзни кўрай десангиз маъшуқа юзида,
Ойнага сайқал бера, зангорни ювосиз.
Мавлоий Румий каби ким истаса Ҳақни,
Ойна каби ўзни ўзингизга тутосиз.
Сиз бирла вужуд топди менинг ушбу каломим.
Мавжуду вужудсиз яна пайдою атосиз.
Бу Арши Худованд то таҳги саросиз,
Сиз ҳаммадан афсунсизу ҳар недан аълосиз.
Ҳар рамзниким куйласа Ҳақ бирла бу Мавло,
Ким шубҳа қилур, сиз ўша тимсолга сазосиз.
Шамулҳақи Табризки султонни жаҳондир,
Эй, сизки талабгори сахосиз, сахосиз.
То доманингиз пурдур пурнур қилур ул шоҳ,
Эй, беҳабар, Ул шоҳ карам қилди, қаёнсиз?

2.

Онҳо, ки хулосаи жаҳон ийшонанд,
Бар авжи фалак Буроки ҳикмат ронанд.
Дар маърифати зоти ту монанди фалак
Саргаштаву сарнагуну саргардонанд.

Дунё поёнига етган инсонлар,
Ҳикмат Буроқида кезмиш осмонлар.
Зотинг маърифатин англашда кўкдек
Саргашта, сарнагун ва саргардонлар.

3.

Онон, ки куҳан буванду онон, ки наванд,
Ҳар як паи яқдигар якояк бишаванд.
В-ин мулки жаҳон ба кас намонад жовид,
Рафганду равему боз оянду раванд.

Хоҳ эски, хоҳ янги – кимлар келурлар,
Барчасин бирма-бир охир элтурлар.
Бу дунё ҳеч кимга вафо қилмагай,
Кетдилар, кетурмиз, келиб кетурлар.

4.

Гар гул набувад насиби мо хор бас аст,
В-ар нур намерасад ба мо нор бас аст.
Гар хирқаву хонакову шайхе набувад,
Ноқусу калисову зуннор бас аст.

Гул насиб қилмаса, биза хор ҳам бас,
Нур агар тегмаса, биза нор ҳам бас.
Гар хирқа, хонақою шайх бўлмаса,
Ноқусу калисо ва зуннор ҳам бас.

МУНДАРИЖА

1. Дор (роман).....	3
2. Сўнгги дарвеш (шеърий-насрий кисса).....	171
3. Адабиёт ибодати.....	323
4. Халойик! Шоирни тупрокка қўйинмоқда!.....	388
5. Оқ китоб.....	453
6. Хайёмни тушуниш.....	527

АСҚАР МАҲКАМ

ОҚ КИТОБ

*РОМАН, ШЕЪРИЙ ҚИССА
ВА БАДИҲАЛАР*

ИБ №3767

Мусахҳиҳ: Абубакр Асоев
Дизайн: Муҳибулло

Теришга берилди 26. 09. 2008. Босиш-
га рухсат этилди 18.11. 2008. Бичими
84x108 $\frac{1}{32}$ Нашр листи 34 б.т. Адади - 500
нусха. Буюртма №24